زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر

بابۇرنامە

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

زەھرىددىن مۇھەممەد بابۇر

بابۇرنامە

ISBN 978-7-105-10682-0

定价：45.00元

مىللەتلەر نەشرىياتى

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر

بابۇرنامە

تەرجىمە قىلغۇچى: خەمىت تۆمۇر

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

تەرجىمە قىلغۇچىدىن

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483 ــ 1530) چاغاتاي تىلى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان ۋە ئۆزىنىڭ زور ئىلمىي قىممىتى بىلەن دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كېلىۋاتقان «بابۇرنامە» نامىلىق ئەسىرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى.

بابۇر ئاقساق تۆمۇر ئەۋلادىدىن بولۇپ، ئاتىسى ئۆمەر شەيخ مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەبۇ سەئىد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى سۇلتان مۇھەممەد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى مىرانشاھ مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئاقساق تۆمۇردۇر. بابۇر ئانا تەرەپتىن يەركەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە مەشھۇر «تارىخى رەشىدي»نىڭ يازغۇچىسى مىرزا ھەيدەر بىلەن بىر نەۋرە بولىدۇ؛ چۈنكى بابۇرنىڭ ئانىسى قۇتلۇق نىگار خانىم، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەخمەد خان، مىرزا ھەيدەرنىڭ ئانىسى خۇبنىگارخانىم ھەممىسى چاغاتاي ئەۋلادىدىن يۇنۇس خانىنىڭ بالىلىرى ئىدى.

بابۇر 1494 ـ يىلى 12 ياش ۋاقتىدا ئاتىسى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ تاسادىپىي ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن فەرغانە پادىشاھى بولىدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن تۆمۇر نەسلىدىن بولغان مىرزىلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەردە ۋەزىرىنى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆزئارا زېمىن ۋە ھا-

كىمىيەت تالىشىش جەڭلىرىنى ئەۋجىگە چىقارغان، چاغاتاي نەسلىدىن بولغان خانلارمۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىشكە تىرىشىۋاتقان، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزبېك خانى شەيبانىخان كۈندىن - كۈنگە زوريىپ، مىرزىلار ۋە خانلار قولىدىكى زېمىنلارغا چاڭ سېلىۋاتقان دەۋر ئىدى. ياش بابۇر تەختكە چىقىشى بىلەنلا پەرغانە ۋىلايىتىنى قوغداش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ پارچىلانغان دۆلىتىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شەيبانىخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بەل باغلىغان ياش بابۇر، يالغۇز پەرغانىنى مۇداپىئە قىلىش بىلەنلا قالماستىن، تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ قەدىمكى پايتەختى بولغان سەمەرقەندنى ئېلىش يولىدا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇ 1499 - يىلى بىر قېتىم، 1501 - يىلى يەنە بىر قېتىم سەمەرقەندنى ئىشغال قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىرنېچى قېتىمدا پەرغانىدە ئىسيان يۈز بەرگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئىككىنچى قېتىمدا يارەمسىز قېلىپ شەيبانىخانغا تەڭ كېلەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئاخىرىدا شەيبانىخانىنىڭ ھۇجۇمى تۇپەيلى ماۋەرائۇننەھىردە پۈت تىرەپ تۇرالماي، 1504 - يىلى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، كابۇل ۋە غەزنىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئۇ كابۇل پادىشاھى بولغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق تۇرده شەيبانىخان بىسۇئالىغان جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش كويىدا بولىدۇ. بابۇر 1506 - يىلى خۇراسانغا بېرىپ، ھىراتنى زىيارەت قىلىدۇ ۋە سۇلتان ھۈسەين مىرزىنىڭ ئوغۇللىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، بىرلىكتە شەيبانىخانغا تاقابىل تۇرۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ، لېكىن مۇۋەپپەق بولالمايدۇ. ئۇ 1511 - يىلى ئىسمائىل شاھنىڭ يار-

دىمى بىلەن ھىسار، بۇخارا، سەمەرقەند، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى ئالغان بولسىمۇ، كېيىن ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، 1513 ـ يىلى كابۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى تۆمۇرىيلەر زېمىنلىرىنى قايتۇرۇپ ئېلىشتىن ئۈمىد ئۈزگەن بابۇر ئۆزىنىڭ كابۇلنى مەركەز قىلغان ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ، ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىدۇ ۋە 1519 ـ يىلىدىن باشلاپ بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ، ھىندىستاننىڭ بەزى يەرلىرىنى ئىگىلەيدۇ. 1526 ـ يىلى ـــ بەشىنچى قېتىمدا 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن سىند دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پەنىپەتتە سۇلتان ئىبراھىم لۇدىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، دېھلى ۋە ئەگرەنى ئىشغال قىلىدۇ، ئارقىدىنلا 1527 ـ يىلى مارتتا كانۋاھادا راناسەنگا باشچىلىقىدىكى راي ۋە راجەلەرنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. 1528 ـ ۋە 1529 ـ يىللىرى يەنە بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە غەلىبە قىلىپ، پۈتۈن شىمالىي ھىندىستاننى ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالىدۇ. ئۇنىڭ 1526 ـ يىلى دېھلى ۋە ئەگرەنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشى بىلەن ھىندىستاندا تاكى 1761 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ، تارىختا «ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان ئىمپېرىيىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىدۇ. بابۇر 1530 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ھىندىستاندا ۋاپات بولىدۇ.

بابۇر بۇ ئەسەردە ئۆزىنىڭ 12 يېشىدىن باشلاپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك جەڭ ۋە ھەربىي يۈرۈش بىلەن ئۆتكەن مۇشۇ تىنىمسىز ۋە ئۆزگىرىشچان، بەزىدە ئىنتايىن جاپا ـ مۇشەق-

قەتلىك ھاياتىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى، ئۆزى قاتناشقان ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋەقەلەرنى، ھېس - تۇيغۇ ۋە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ھەم باشقا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ بايانلار بابۇردەك بىر مەشھۇر پادىشاھ ۋە ھەربىي قوماندان، شۇنداقلا يېتىلگەن بىر ئەدىب ۋە ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر بىلىملىك بىر شەخسنىڭ بايانلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سىياسىي ۋەزىيىتى، ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ھەربىي تۈزۈملىرى، تۆمۇر ئەۋلادىدىن بولغان مىرزىلارنىڭ، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ، ئۆزبېك خانى شەيبانىخانىنىڭ، ھىندىستاندىكى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، بولۇپ ئۆتكەن جەڭلەر ۋە بۇ جەڭلەردە تۈزۈلگەن سەپ، قوللىنىلغان تاكتىكا، ئىشلىتىلگەن قوراللار ۋە باشقىلار توغرۇلۇق تەپسىلىي، مەزمۇنلۇق ھەم ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە قىلىدۇ.

بابۇر بۇ ئەسەردە يەنە ھەممىگە قىزىقىدىغان زېھىنلىك بىر سەييياھ ۋە ئەستايىدىل بىر تەتقىقاتچى سۈپىتىدە پەرغانە، سەمەرقەند، ھىرات، كابۇل، غەزنى، ھىندىستان قاتارلىق ئۆزى تۇرغان ۋە بارغان جايلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، جۇغراپىيىسى، تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، ھايۋانات - گىياھلىرى، بايلىقلىرى، ئاسارئەتىقىلىرى، گۈزەل يەرلىرى، مەشھۇر ئادەملىرى، خەلقنىڭ ئېتنىك تەركىبى، مەدەنىي ھاياتى، ئەنئەنىلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق كۆپ جەھەتلەردىن ئىنتايىن قىممەتلىك ۋە قىزىقارلىق بىلىملەرنى بېرىدۇ.

ئەسەرنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، بابۇر ئۆزىنىڭ مۇڭۇپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى، خاتالىقلىرىنى ۋە بەزى چاغلاردىكى چۈشكۈن ھالەتلىرىنىمۇ يوشۇرۇپ قالماي دۇ، مۆرىتى كەلگەندە دۈشمەنلىرىنى ماختايدۇ، دوستلىرىنى، تۇغقانلىرىنى رەھىمسىز پاش قىلىپ قامچىلايدۇ. مانا بۇ نۇقتىلار كىشىنىڭ ئەسەردە بايان قىلىنغان ئاساسىي ۋەقەلەرنىڭ چىنلىقىغا بولغان ئىشەنچىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، بابۇر يېتىلگەن بىر ئەدىب ۋە بىلىمى كەڭ بىر ئالىم بولۇش بىلەن بىللە، چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تۆمۇر ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان فېئودال ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ سادىق بىر ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىي كۆزقارىشى ئەلۋەتتە شۇ تەبىقىنىڭ مەيدانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ ئۆمۇر بويى شۇ تەبىقىنىڭ غايە ۋە دەستۇرى بويىچە ئىش ئېلىپ بارىدۇ. بابۇر بۇ ئەسەردە ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ھەرقانداق ھەرىكىتىنى، جۈملىدىن ئەمرىگە بويسۇنمىغان ياكى سېلىق تۆلەشكە رايىش بولمىغان ئاھالە ۋە قەبىلىلەر ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىقلىرىنى، ھەتتا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار تۇرغۇزۇشىتەك ئىشلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ تەبىئىي قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى قاتارىدا بايان قىلىدۇ، بەزىدە مۇنداق قىرغىنچىلىقلاردىن يىرگەنگەندەك قىلسىمۇ، لېكىن يەنە داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە مۇنداق ئىشلارنى پادىشاھلار ئۈچۈن راۋا ھېسابلايدۇ. دېمەك «بابۇرنامە» بابۇردىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ شەخسنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق باھا بېرىشتىمۇ تېپىلغۇسىز بىر ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«بابۇرنامە» ئۆز دەۋرى ئۇچۇن ئېيتقاندا پۈتۈنلەي يېڭىچە بىر خىل ئۇسلۇبتا يېزىلغان نەسرىي ئەسەر بولۇش بىلەن، چاغاتاي ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئەسەردە شۇ دەۋر ئەسەرلىرىدە دائىم كۆرۈلىدىغان ھەشەمەتلىك ئىبارىلەر، تەكەللۇپلۇق تەسۋىرلەر ۋە چۈشىنىش تەس بولغان ئېغىر جۈملىلەر كۆزگە چېلىقمايدۇ، بەلكى ئىشنىڭ نەق ئۆزى، مەقسەتنىڭ نەق ئۆزى ساددا ئىبارە ۋە يەڭگىل جۈملىلەر بىلەن بايان قىلىنىدۇ. بۇ دەل بابۇر تەشەببۇس قىلىدىغان ئۇسلۇب ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى ھۇمايۇنغا يازغان بىر خېتىدە، ئوغلىنىڭ خەتنى تەكەللۇپ بىلەن يازمەن دەپ، مەنىنى چۈشىنىكسىز قىلىپ قويىدىغان ئادىتىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنى ئۆزىگىمۇ ھەم ئوقۇغۇچىغىمۇ جاپا سالماسلىق ئۈچۇن خەتنى ساددا سۆزلەر بىلەن يېزىشقا ئۇندەيدۇ. (مۇشۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي تېكىستى بويىچە ب 349 ـ بېتىگە قارالسۇن)

«بابۇرنامە» ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە ئىران قاتارلىق جايلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالى ئۇستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتىنى مول، ئىشەنچلىك بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغان تەڭداشسىز ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۇن، ئاللىبۇرۇنىلا دۇنياىدىكى شەرقشۇناس ئالىملارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن. نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۇنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنى: «ئاسىيادىكى ئەسەرلەر ئىچىدە بىردىنبىرى بولمىسىمۇ، ئەڭ تاڭسۇقى»[1]، «ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ماتې-

① رۇسس: «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى ـــ تارىخى رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 3 ـ بەت.

رىياللار ئېنسىكلوپېدىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە»،[1] «دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەر»[2] دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ماختىغان.

ھازىر «بابۇرنامە» تېكىستىنىڭ نەشر قىلىنغان ئىككى خىل نۇسخىسى بولۇپ، بىرى، قازان نۇسخىسى؛ يەنە بىرى، ھەيدەراباد نۇسخىسىدۇر. قازان نۇسخىسىنى ن. ئى. ئىلمىنىسكى بۇخارادىن تېپىلغان بىر قول يازمىغا ئاساسەن، 1857 ـ يىلى قازاندا نەشر قىلدۇرغان. ھەيدەراباد نۇسخىسىنى ئەنگلىيىلىك ئا. بېۋېرىج ھەيدەرابادتىن تېپىلغان بىر قول يازما بويىچە 1905 ـ يىلى لوندوندا سۈرەتكە ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئەينەن نەشر قىلدۇرغان. ئا. بېۋېرىج بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىرقانچە خىل قول يازمىلىرى تېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر بولسا بەكمۇ تولۇقسىز، بىر بولسا بەكمۇ خاراب ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ يەنە تاشكەنتتە يۇقىرىدىكى ئىككى خىل نۇسخىغا ئاساسەن 1948 ـ، 1960 ـ ۋە 1989 ـ يىللاردا سىلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۆزبېك يېزىقى بىلەن ترانسكرىپسىيىلەشتۈرۈپ نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرىمۇ بار. ئەسەرنىڭ ھەر خىل تەرجىمىلىرىگە كەلسەك، بۇ ئەسەر ھىندىستان موغۇل خانىدانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىلا پارسچىگە تەرجىمە قىلىنغان؛ 1826 ـ يىلى پارسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىنگلىزچىگە، 1828 ـ يىلى ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن نېمىسچىگە، 1871 ـ يىلى قازان نۇسخىسىغا ئاساسەن فرانسۇزچىگە

---

① شېربابك: «كونا ئۆزبېك تىلى گراماتىكىسى»، س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1962 ـ يىل رۇسچە نەشرى 44 ـ بەت.

② «قىسقىچە بېرتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى»، جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى، 1985 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 404 ـ بەت.

تەرجىمە قىلىنغان؛ 1921 ـ يىلى ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ تۈزىتىلگەن يېڭى نۇسخىسى نەشر قىلىنغان ۋە 1922 ـ يىلى ئا. بېۋېرىج تەرىپىدىن ھەيدەراباد نۇسخىسى ئاساسىدا قايتا ئىشلىنىپ نەشر قىلدۇرۇلغان؛ 1940 ـ يىلى تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەخمەتى ئارات تەرىپىدىن ھەيدەراباد نۇسخىسىغا ئاساسەن تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنغان؛ 1960 ـ يىلى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەسەرگە بېرىلگەن «بابۇرنامە» دېگەن بۇ نام، ئەسەرنىڭ «ۋاقىئە نامە»، «تۈزۈكى بابۇر»، «ۋاقىئاتى بابۇر» دېگەن نامىلىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىپ، كېيىن بىرقەدەر ئومۇملاشقان نامدۇر. بابۇرنىڭ ئۆزى بۇ ئەسەرنى «ۋەقايى» (ۋەقەلەر) دەپ ئاتىغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەسەرنىڭ 1987 ـ يىلى نەشر قىلىنغان تۈركچە تەرجىمىسىگە «ۋەقايى» دېگەن رەسمىي نام ۋە «بابۇر خاتىراتى» دېگەن قوشۇمچە نام بېرىلگەن.

بۇ يەردە ئىنتايىن ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىشنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەسەردە يىل تەرتىپى بويىچە قىلىنىۋاتقان بايانلارنىڭ ھىجرىيە 908 ـ يىل ئوتتۇرىسىدىن 909 ـ يىل ئاخىرىغىچە، ھىجرىيە 914 ـ يىل بېشىدىن 924 ـ يىل ئاخىرىغىچە ۋە ھىجرىيە 926 ـ يىل سەپەر ئېيىدىن 932 ـ يىل سەپەر ئېيىغىچە بولغان قىسىملىرى كەم قالغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قوشقاندا، بابۇرنىڭ 36 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىكى كەچۈرمىشلىرىنى ئۆزئىچىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بۇ ئەسەرنىڭ، 18 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتقا دائىر قىسمى كەم قالغان بولىدۇ. بۇ كەم قالغان جايلار، بولۇپمۇ ھىجرىيە 914 ـ يىل بېشىدىن 924 ـ يىل ئاخىرىغىچە بولغان قىسمى تۇغ-

رۇلۇق تەتقىقاتچىلار ئىچىدە باشقىچە بەزى مۇلاھىزىلەر بول-
سىمۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ دەسلەپكى قول يازمىسىنىڭ تاسادد-
پىي زىيانغا ئۇچرىشى بىلەن ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى قىسىملىرى
يوقۇلۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، دېگەن پەرەز ئاساسىي ئو-
رۇندا تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ بۇ كەم قالغان قىسمىغا دائىر ۋەقە-
لەرنى مۇشۇ ئەسەردىكى بەزى بايانلارغا ۋە «ھۇمايۇننامە»، «تا-
رىخى رەشىدىي» قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرگە ئاساس-
لىنىپ بىلىشكە توغرا كېلىدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى، ئەسەر-
نىڭ 908 ـ يىل ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان قىسىمدا، ئەس-
لىي تېكىست بويىچە ب 110 ـ ۋە 111 ـ بەتتىكى: «تەنبەل
شەيباقخاننىڭ قېشىغا ئاغىسى بەگ تىلىبەنى ئەۋەتىپ...» دې-
گەن يەردىن: «تەنبەل خانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ مەرغىنا-
غىچە كەلدى» دېگەن يەرگىچە بولغان بىر بۆلەك تېكىست
بىلەن ئەسلىي تېكىست بويىچە 120 ـ بەتتىكى: «ھەر تەرەپ-
كە تارقىغان نۆكەرلىرىم يىغىلدى» دېگەن يەردىن: «خۇراساز-
غا كەتمەكچى بولۇپ، ئاتلىنىپ چىقتىم» دېگەن يەرگىچە
بولغان بىر بۆلۈك تېكىست مەزمۇن جەھەتتىن ھازىرقى ئۇر-
نىغا ماس كەلمەيدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇنداق پەرەز قىلىشقا بو-
لىدۇ:

1) ئەسەرنىڭ 908 ـ يىلغا ئائىت يوقالغان قىسمىنىڭ
بىر بۆلىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرىنچى بۆلەك تېكىستنىڭ
ئالدىدا بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەندىجاننىڭ ئىككى خان تەرىپىدىن
ئېلىنغانلىقى بايان قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

2) يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى بۆلەك تېكىستنىڭ ئارد-
لىقىدىكى توققۇز يىرىم ۋاراق (19 ـ بەت) تېكىست ئەسەر-

نىڭ 908 ـ يىلىنىڭ بىر قىسمى ۋە 909 ـ يىلغا ئائىت يو-قالغان قىسمىنىڭ پارچىلىرى بولۇپ، توپلانغاندا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

«بابۇرنامە»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ تەر-جىمىسى ئا. بېۋېرىج سۆزىتكە ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئەينەن نەشر قىلدۇرغان ھەيدەراباد نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىشلەندى. ئىش جەريانىدا ئەسەرنىڭ تۇركچە تەرجىمىسىدىن ۋە تاش-كەنتتە نەشر قىلىنغان تراسكرىپسىيىلىك نۇسخىسىدىنمۇ پايدىلاندۇق. تەرجىمىدە ئەسەرنىڭ ئەسلىي ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردۇق، جۈملە شەكىللىرىنى، سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئەينەن ئېلىش ئىمكانىيىتى بولسىلا ئەينەن ئالدۇق. بەزى سۆز ـ ئىبارىلەرگە ھاشىيىدە قىسقىچە ئىزاھ بەردۇق.

تەرجىمە تېكىستىدە كۆرۈلىدىغان تىرناق ئىچىدىكى نو-مۇرلار ئەسلىي تېكىستنىڭ (نەشر قىلىنغان ھەيدەراباد نۇس-خىسىنىڭ) بەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ. نەشر قىلىنغان ھەي-دەراباد نۇسخىسىنىڭ بەت نومۇرى ئا. بېۋېرىج تەرىپىدىن قو-يۇلغان بولۇپ، ئۇ ھەربىر ۋاراقنىڭ ئالدىنقى بېتىگىلا نومۇر قويۇپ، كېيىنكى بېتىگە نومۇر قويمىغان. بىز تەرجىمە تې-كىستىدە بۇ ئىككى بەتنى بىر خىل نومۇر بىلەن كۆرسە-تىپ، ئىككىنچى بەتنىڭ نومۇرىغا «ب» ھەرپىنى قوشۇپ قوي-دۇق. مىسال ئالساق، تەرجىمە تېكىستىدىكى (15) نومۇرى ئەسلىي تېكىست بويىچە 15 ـ ۋاراقنىڭ ئالدىنقى بېتىنى كۆرسەتسە، (ب 15) نومۇرى شۇ ۋاراقنىڭ كېيىنكى بېتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاخىرىدا، ئىش جەريانىدا پايدىلانغان ئەسەرلەرنىڭ ئاپ-

تورلىرىغا رەھمەت ئېيتىمىز. سەۋىيەمىز ئىنتايىن چەكلىك بولغانلىقى ھەم قولىمىزدا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار تولۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، 16 - ئەسىردە يېزىلىپ، شۇنچە كەڭ زېمىنىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالى بايان قىلىنغان ۋە كۆچۈ-رۈلگەن قول يازمىسىنىڭ ئىملاسىدا بىرمۇنچە ئېنىقسىز-لىقلار بولغان بۇ ئەسەرنىڭ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى نۇقسانسىز بولدى، دەپ ئېيتىش ناھايىتى تەس، مەيلى سۆز - جۈملىلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش جە-ھەتتە بولسۇن، مەيلى بەزى خاس ئىسىملارنىڭ تىرانسكرىپ-سىيىسىدە بولسۇن ياكى بېرىلگەن ئىزاھلاردا بولسۇن، خاتا كەتكەن جايلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى سەمىمىي قارشى ئالىمىز.

1991 - يىل، بېيجىڭ.

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

مؤندەرىجە

1. پەرغانە

899 (1493 ــ 1494) ـ يىل ۋەقەلىرى 3
900 (1494 ــ 1495) ـ يىل ۋەقەلىرى 47
901 (1495 ــ 1496) ـ يىل ۋەقەلىرى 63
902 (1496 ــ 1497) ـ يىل ۋەقەلىرى 74
903 (1497 ــ 1498) ـ يىل ۋەقەلىرى 83
904 (1498 ــ 1499) ـ يىل ۋەقەلىرى 113
905 (1499 ــ 1500) ـ يىل ۋەقەلىرى 126
906 (1500 ــ 1501) ـ يىل ۋەقەلىرى 150
907 (1501 ــ 1502) ـ يىل ۋەقەلىرى 176
908 (1502 ــ 1503) ـ يىل ۋەقەلىرى 189

2. كابۇل

910 (1504 ــ 1505) ـ يىل ۋەقەلىرى 227
911 (1505 ــ 1506) ـ يىل ۋەقەلىرى 297
912 (1506 ــ 1507) ـ يىل ۋەقەلىرى 352
913 (1507 ــ 1508) ـ يىل ۋەقەلىرى 391
914 (1508) ـ يىل ۋەقەلىرى 417
925 (1519) ـ يىل ۋەقەلىرى 419

926 (1519 ــ 1520) ـ يىل ۋەقەلىرى 485

3. ھىندىستان

932 (1525 ــ 1526) ـ يىل ۋەقەلىرى 493
933 (1526 ــ 1527) ـ يىل ۋەقەلىرى 591
934 (1527 ــ 1528) ـ يىل ۋەقەلىرى 643
935 (1528 ــ 1529) ـ يىل ۋەقەلىرى 660
936 (1529) ـ يىل ۋەقەلىرى 743
پايدىلىنىش ماتېرىيالى 744

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

بسم اللەالرخمن الرخيم

899 ـ يىلى[1] رامىزان ئېيىدا فەرغانە ۋىلايىتىدە[2] ئون ئىككى ياشتا پادىشاھ بولدۇم. فەرغانە ۋىلايىتى بە- شىنچى ئىقلىمدىن بولۇپ، ئاۋات جايلارنىڭ چېتىگە جايلاشقان. شەرق تەرىپى كەشغەر بىلەن، غەرب تەرىپى سەمەرقەند بىلەن، جەنۇب تەرىپى بەدەخشاننىڭ چېگرىسى بولغان تاغلار بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپىدە گەرچە بۇرۇن ئالمالىخ، ئالماتۇ ۋە ياڭى (كىتابلاردا «ئوترار» دەپ يېزىلىدۇ) قاتارلىق شەھەرلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھازىر موغۇل ۋە ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ، پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان. فەرغانە كىچىك ۋىلايەتتۇر. ئاش- لىق ۋە مېۋىسى مول. ئەتراپى تاغ بولۇپ، پەقەت سەمەر- قەند ۋە خوجەند جايلاشقان غەرب تەرىپىدىلا تاغ يوق. قىشتا مۇشۇ تەرەپتىن باشقا ھېچ تەرەپتىن دۇشمەن كې- لەلمەيدۇ. «خوجەند سۇيى» دەپ ئاتىلىدىغان سەيھۇن دەر- ياسى (2) شەرقىي شىمال تەرەپتىن كېلىپ، بۇ ۋىلايەت- نىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ، غەرب تەرەپكە كېتىدۇ ۋە خو- جەندنىڭ شىمال تەرىپى ھەم ھازىر «شاھرۇخىيە» دەپ

---

① مىلادىيە 1494 ـ يىلى.

② «ۋىلايەت» سۆزى بۇ ئەسەردە مەملىكەت، ئۆلكە، زېمىن، ۋىلايەت مەنىلىرى- دە قوللىنىلغان.

ئاتلىدىغان فەناكەتنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ تۇركىستان تەرەپكە كېتىدۇ، تۇركىستاندىن بىرمۇنچە تۆۋەنلىگەندىن كېيىن، بۇ دەريا ھېچقانداق دەريا‌غا قوشۇلماي، تامامەن قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ. ۋىلايەتنىڭ يەتتە قەسەبىسى[1] بولۇپ، بەشى سەيھۇن دەريا‌سىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە، ئىككىسى شىمال تەرىپىدە.

ئەندىجان: سەيھۇن دەريا‌سىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى قەسەبىلەردىن بولۇپ، ئوتتۇرىغا جايلاشقان. فەرغانە ۋىلا‌يىتىنىڭ پايتەختىدۇر، ئاشلىق ۋە مېۋە ـ چېۋە كۆپ چىقىدۇ، قوغۇن ۋە ئۈزۈمى ياخشى بولىدۇ. قوغۇن پىشقىدا قوغۇنلۇقتا قوغۇننى پۇلغا ساتىدىغان ئادەت يوق. ئەندىجانلىقنىڭ نەشپۈتىدىن ياخشى نەشپۈت تېپىلمايدۇ. مائۇرائۇننەھرده سەمەرقەند ۋە كېش قورغانلىرىدىن قالسا، بۇنىڭدىن چوڭ قورغان يوق. قورغانىنىڭ ئۇچ دەرۋازىسى بار. ئەركى[2] جەنۇب تەرىپىدە. قورغانغا توقۇز ئېرىق سۇ كىرىدۇ، لېكىن شۇنىسى ئاجايىپكى، بىر يەردىنمۇ چىقمايدۇ. قەلئەنىڭ چۆرىسىدىكى خەندەكنىڭ سىرتىدا تاش ياتقۇزۇلغان چوڭ يول بار، قەلئە ئەتراپى پۈتۈنلەي مەھەللە بولۇپ، بۇ مەھەللىلەر بىلەن قەلئەنى شۇ خەندەك ياقىسىدىكى چوڭ يول ئايرىپ تۇرىدۇ. ئالڭ ۋە قۇشمۇ بار، قىرغاۋۇلى (ب 2) ئىنتايىن سېمىز كېلىدۇ. بىر قىرغاۋۇلنىڭ گۆش ـ شورپىسىنى تۆت ئادەم تۇگىتەلمەيدۇ، دېگەن گەپ بار. ئاھالىسى تۈرك. شەھىرى ۋە بازىرىدا تۈركچە بىلمەيدىغان ئادەم يوق. خەلقىنىڭ تىلى يېزىق تىلىغا ئويغۇن كېلىدۇ. مىرئەلىشىر نەۋائىينىڭ

① قەسەبە ـــ كىچىكرەك شەھەر.
② ئەرك ـــ ئىچكى قەلئە، ئوردا.

ئەسەرلىرى ھىردا[1] ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان. ئاھالىسىنىڭ ئىچىدە ھۆسن ئەھلى كۆپ. مۇزىكىدا داڭ چىقاردان خوجا يۈسۈف ئەندىجانلىقتۇر. ھاۋاسىنىڭ سالامەتلىككە زىيانلىق تەرىپى بار. كۈز كۈنلىرى بەزگەك كۆپ بولىدۇ.

ئوش: ئەندىجانىنىڭ شەرقىگە مايىل شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئارىلىقى تۆت يىغاچ[2] كېلىدۇ. ھاۋاسى ياخشى، ئېقىن سۇيى مول بولۇپ، باھارى بەك پەيزى بولىدۇ. ئوشنىڭ گۈزەللىكىگە دائىر رىۋايەتلەر ئاز ئەمەس. ئوش قورغىنىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە ئۇستى تەكشى كەلگەن بىر تاغ بولۇپ، «بەراكۆھ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئۇستىگە سۇلتان مەھمۇد خان بىر ھۇجرا سالدۇرغان ئىكەن. شۇ ھۇجرىدىن تۆۋەنرەكتە، تاغنىڭ تۇمشۇقىغا 902 ـ يىلى[3] مەنمۇ ئايۇانلىق بىر ھۇجرا سالدۇردۇم. گەرچە ئۇ ھۇجرا مېنىڭكىدىن ئالىي بولسىمۇ، لېكىن مېنىڭ ھۇجرام بەك ياخشى يەرگە جايلاشتى، پۈتۈن شەھەر ۋە مەھەللىلەر ئاياغ ئاستىدا ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. (3) ئەندىجان سۇيى ئوشنىڭ مەھەللىلىرى ئىچىدىن ئۆتۈپ ئەندىجانغا كېلىدۇ. دەريانىڭ ئىككى تەرىپى پۈتۈنلەي باغ. باغلارنىڭ ھەممىسى دەريا بويىدا. بىنەپشىسى ئىنتايىن گۈزەل. ئېقىن سۇلىرى بار، باھارى بەك پەيزى، لەيلى ۋە قىزىل گۈللىرى ھۇپپىدە ئېچىلىپ كېتىدۇ. بەراكۆھ تېغىنىڭ ئېتىكىدە، شەھەر

---

① ھىر ـــ ھىرات.

② يىغاچ ـــ مۇساپە ئۆلچىمى. بىر يىغاچ تەخمىنەن 8 كىلومېتىرغا توغرا كېلىدىغانلىقى مەلۇم.

③ مىلادىيە 1496 ـــ 1497 ـ يىللار ئارىلىقى.

بىلەن تاغنىڭ ئارىلىقىدا «مەسچىتى جەۋزا» ئاتلىق بىر مەسچىت بار. تاغ تەرەپتىن كەلگەن ئۇلۇغ بىر ئېقىن شۇ مەسچىتنىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ. مەسچىتنىڭ تاشقى سەيناسى سەل يانتۇ بېدىلىك بولۇپ، سايە - ساپالىق بىر مەيداندۇر. مۇساپىرلار ۋە يولۇچىلار كەلسە، شۇ يەردە دەم ئالىدۇ. ئوشنىڭ بىر قىزىق ئادىتى شۇكى، بىركىم ئۇ يەردە ئۇخلىسا، شۇ ئېقىندىن سۇ ئېلىپ ئۇستىگە قۇيىدۇ. ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ تاغدىن ئاق، قىزىل گۈلى بار بىر خىل تاش تېپىلىدى. پىچاق دەستىسى، كەمەر قاتارلىق نەرسىلەرگە ئىشلىتىشكە بولىدىغان ياخشى تاشتۇر. فەرغانە ۋىلايىتىدە مەنزىرە ۋە ھاۋا جەھەتتىن ئوشقا يېتىدىغان قەسەبە يوق.

مەرغىنان: ئەندىجاننىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئارىلىقى يەتتە يىغاچ كېلىدۇ. نېمەتكە باي، ياخشى قەسەبىدۇر. ئانىرى ۋە ئۆرۈكى ئاجايىپ ياخشى بولىدۇ. دانە كەلان دەيدىغان بىر خىل ئانىرى بارکى، شېرىنلىك ۋە چۈچۈكلۈكتە سامنان ئانارلىرىنى (ب 3) بېسىپ چۈشىدۇ. يەنە سۇبھانى دېيىلىدىغان بىر خىل ئۆرۈكى بولۇپ، ئۇچكىسىنى ئېلىۋېتىپ، ئىچىگە مېغىزىنى سېلىپ قۇرۇتىدۇ. بەك لەززەتلىك بولىدۇ. ئاڭ ۋە قوشى ياخشى. ئاق كېيىك يېقىنلا يەرلەردىن تېپىلىدۇ. ئاھالىسى سارت[1] بولۇپ، مۇشتچى ھەم ئۇرۇشقاق كېلىدۇ. ماۋەرائۇننەھردە مۇشتلىشىش مۇسابىقىسى كەڭ تارقالغان ئادەت بولۇپ، سەمەرقەند ۋە بۇخارادىكى داڭلىق مۇشتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى مەرغىنانلىقتۇر. «ھىدايە»نىڭ يازغۇچىسى

① پارس تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلق.

(شەيخ بۇرھانىددىن ئەلى) مەرغىنانىنىڭ رۇشدان دېگەن يېزىسىدىن.

ئىسفەرە: تاغ باغرىغا جايلاشقان قەسەبىدۇر. ئېقىن سۇلىرى، بۇك ـ باراقسان باغلىرى بار. ئىسفەرە مەرغىنانىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى توققۇز يىغاچ كېلىدۇ. مېۋىلىك دەرەخلىرى ئىنتايىن كۆپ، بىراق تولىسى بادام دەرىخىدۇر. ئاھالىسى پۈتۈنلەي سارت ۋە تاغلىق خەلقتۇر. ئىسفەرەنىڭ بىر شەرئى[1] جەنۇبىدىكى ئېدىرلار ئارىسىدا سەنگ ئايىنە (ئەينەك تاش) دېيىلىدىغان بىر پارچە تاش بار، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئون قارى[2] كېلىدۇ، ئېگىزلىكى ئادەم بويىچە، بەزى يەرلىرى ئادەمنىڭ بېلىگىچە كېلىدۇ. بۇ تاش خۇددى ئەينەكتەك، ھەر نەرسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىسفەرە ۋىلايىتى ئىسفەرە، ۋارۇخ، سۇخ ۋە ھۇشياردىن ئىبارەت تۆت بۆلۈك تاغ باغرىغا جايلاشقان. مۇھەممەد شەيبانىخان سۇلتان مەھمۇد خان بىلەن ئالچە خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، تاشكەند بىلەن شاھرۇخىيەنى ئالغان مەزگىلدە مۇشۇ شۇخ، (4) ھۇشيار دېگەن تاغ ئېتەكلىرىگە كېلىپ، بىر يىلغا يېقىن غۇربەتچىلىك تارتىپ كابۇلغا سەپەر قىلغانىدىم.

خوجەند: ئەندىجاننىڭ يىگىرمە بەش يىغاچ غەربىگە جايلاشقان قەسەبىدۇر. خوجەند بىلەن سەمەرقەند ئارىلىقىمۇ يىگىرمە بەش يىغاچ كېلىدۇ. ئۇ، قەدىمكى شەھەرلەردىن بىرى، شەيخ مەسلەھەت بىلەن خوجاكەمال خوجەندلىكتۇر. خوجەندنىڭ مېۋىسى ئىنتايىن ياخشى، ئانىرىنىڭ

① شەرئى ـــ مۇساپە ئۆلچىمى. 3 كىلومېتىردىن كۆپرەك بولۇشى مۇمكىن.

② قارى ـــ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى. بابۇر ئۇنى ئالتە تۇتام، دەپ ئىزاھلايدۇ.

داڭقى بار، «سىبى سەمەرقەند، ئانارى خوجەند» (سەمەر-قەندنىڭ ئالمىسى، خوجەندنىڭ ئانىرى) دېيىشىدۇ. لېكىن ھازىرقى كۈندە مەرغىنانىنىڭ ئانىرى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى. خوجەندنىڭ قورغىنى بىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. سەيھۇن سۈيى شىمال تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. دەريا بىلەن قورغاننىڭ ئارىلىقى بىر ئوق ئېتىمى كېلىدۇ. قورغان بىلەن دەريانىڭ شىمال تەرىپىدە مۇنۇغىل (مۇتۇغىل) ناملىق بىر تاغ بار. بۇ تاغدىن فىرۇزە قاتارلىق مەدەنلەر تېپىلارمىش. بۇ تاغدا يىلان بەك كۆپ. خوجەندنىڭ ئۇۋلاق ۋە قۇشلاقلىرى ناھايىتى ياخشى. ئاق كېيىك، بۇغا ـ مارال، قىرغاۋۇل، توشقان قاتارلىقلار ناھايىتى كۆپ تېپىلىدۇ. ھاۋاسى ساپ ئەمەس، كۈز پەسلىدە بەز-گەك كۆپ بولىدۇ. بۇ يەردە قۇشقاچمۇ بەزگەك بولىدۇ، دېگەن بىر گەپ بار. ھاۋاسىنىڭ مۇنداق ناچار بولۇشىغا ئۇنىڭ شىمالىدىكى باغلار سەۋەب بولغان دېيىشىدۇ. خو-جەند تەۋەسىدە كەندىبادام دەيدىغان بىر يەر بار. بۇ يەرنى قەسەبە دېگىلى بولمىسمۇ، لېكىن ئوبدان بىر قەسەبىچاق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ يەردە بادام بەك بو-لىدۇ، شۇڭا، «بادام كەنتى» دېگەن (ب 4) نامغا ئېرىش-كەن. بۇ يەرنىڭ بادىمى ھۇرمۇز، ھىندىستانلارغا تارتىلە-دۇ. بۇ يەر خوجەندنىڭ بەش ـ ئالتە يېغاچ شەرق تەرە-پىگە جايلاشقان. خوجەند بىلەن كەندىبادام ئارىلىقىدا «ھادەرۇش» دېيىلىدىغان بىر چۆل بار. بۇ چۆلدە ھە-مىشە شامال چىقىپ تۇرىدۇ. چۆلنىڭ شەرقىدە بولغان مەرغىنانغا دائىم بۇ يەردىن شامال بارسا، چۆلنىڭ غەر-بىدە بولغان خوجەندكە بۇ يەردىن شامال كېلىدۇ. بەزىدە بۇ چۆلدە قاتتىق بوران چىقىپ كېتىدۇ. رىۋايەت قىلى-

نىشىچە، بىرنەچچە دەرۋىش مۇشۇ چۆلدە بوراندا قېلىپ، بىر - بىرىنى تاپالماي، «ھا دەرۋىش»، «ھا دەرۋىش» دەپ ۋارقىرىشىپ يۈرۈپ ھەممىسى ھالاك بولغانىدىن، شۇنىڭ- دىن بۇيان بۇ چۆل «ھا دەرۋىش» دەپ ئاتىلىپ قالغان- مىش.

ئاخسى: سەيھۇن سۇيىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى قەسە- بىلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ يەرنى كىتابلاردا «ئاخسىكەت» دەپ يازىدۇ، مەسىلەن، شائىر ئەسىرىددىننى «ئەسىرىددىن ئاخسىكەتىي» دەيدۇ. فەرغانىدا ئەندجاندىن قالسا، بۇنىڭدىن چوڭ قەسەبە يوق. ئاخسى ئەندجانىنىڭ توققۇز يىغاچ غەر- بىگە جايلاشقان. ئۆمەر شەيخ مىرزا بۇ يەرنى پايتەخت قىلغانىدى. سەيھۇن سۇيى قورغانىنىڭ ئاستىدىن ئاقىدۇ. قورغان ئېگىز يار ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، چوڭقۇر ھاڭلار خەندەك رولىنى ئوينايتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا بۇ يەرنى پايتەخت قىلغاندىن كېيىن، بىر - ئىككى قېتىم بۇ ھاڭلارنىڭ سىرتىدىن يەنە ھاڭلار ياساتتى. فەرغانىدا بۇنىڭدەك مۇستەھكەم قورغان يوق. (5) مەھەللىلەر قور- غاندىن بىر شەرئى يىراقتا. «دىھ كۆجاۋۇ دەرەختان كۇ- جا» (يېزا نەدە بولسا، دەل - دەرەخ شۇ يەردە) دېگەن سۆزنى ئاساسەن ئاخسى ئۇچۇن ئېيتقان بولسا كېرەك. ئاخسىنىڭ قوغۇنى ياخشى. مىرتېمۇرى دېيىلىدىغان بىر خىل قوغۇنى بارکى، مۇنداق قوغۇن ئالەمدە يوق. بۇخارا- نىڭ قوغۇنى مەشھۇر. سەمەرقەندنى ئالغان ۋاقتىمدا ئاخ- سىدىن ۋە بۇخارادىن قوغۇن ئالدۇرۇپ بىر ئولتۇرۇشتا تىلدۇردۇم، ئاخسى قوغۇنىغا تەڭداش چىقمىدى. ئاخسىنىڭ ئالڭ ۋە قۇشى بەك ياخشى. سەيھۇن دەرياسىنىڭ ئاخسى تەرىپى چۆل بولۇپ، ئاق كېپەك بەك كۆپ بولىدۇ،

ئەندجان تەرىپى جاڭگال بولۇپ، بۇغا ـ مارال، قىرغا-ۋۇل، توشقان قاتارلىقلار كۆپ ھەم ناھايىتى سېمىز كېلىدۇ.

كاسان: ئاخسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، كىچىك بىر قەسەبىدۇر. خۇددى ئەندجان سۇيى ئوشتىن كەلگىنىدەك، ئاخسى سۇيى كاساندىن كېلىدۇ. گۇزەل ۋە ھاۋالىق يەر. بۇ ـ باراقسان باغلىرى پۈتۈنلەي سايا بويىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن «پوستىنى پىش بەررە» (ئالدى بېزەلگەن جۇۋا) دەپ ئاتاشقان. ئوش بىلەن كاسان ئاھالىسى ئۆز يېرىنىڭ مەنزىرىسى ۋە ھاۋاسى بىلەن مەغرۇرلىنىدۇ.

فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلاردا ياخشى يايلاقلار بار. باشقا يەرلەردىن تېپىلمايدىغان تېۋىلغا ياغچى مۇشۇ تاغلاردا بار. تېۋىلغا، پوستى قىزىل بىر خىل ياغاچ بولۇپ، ھاسا، (ب 5) قامچا دەستىسى، قەپەس قاتارلىق نەرسىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ، تىلىپ ئوق قىلىنىدۇ. ياخشى ياغاچ بولغىنى ئۈچۈن ئەتىۋارلىق بىلەن يىراق يەرلەرگە ئېلىپ كېتىلىدۇ. بەزى كىتابلاردا، يەبرۇجۇسسەنەم[1] نىڭ بۇ تاغلاردا بارلىقى يېزىلغان. بىراق بۇ مەزگىللەردە ئۇنىڭ تېپىلغانلىقىدىن خەۋەر بولمىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يېتى كەنتىنىڭ تاغلىرىدىن شۇ يەرلىكلەر ئېيىق ئوتى، دەپ ئاتايدىغان مېھرىگىياھ سۇپىتىلىك بىر خىل گىياھ چىقىدىكەن. بۇ مېھرىگىياھنىڭ ئۆزى بولۇپ، شۇ يەرلىكلەر شۇنداق ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تاغلاردا فىروزە ۋە تۆمۇر كانلىرى

① يەبرۇجۇسسەنەم ـــ ئادەمگىياھ.

بار. ئادىللىق بىلەن باشقۇرغاندا، فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ھاسىلاتى بىلەن ئۇچ ـ تۆت مىڭ نۆكەر[1] بېقىشقا بولىدۇ. ئۆمەر شەيخ مىرزا ھەممىتى يۇقىرى، غايىسى زور پادىشاھ بولغىنى ئۈچۈن ھەمىشە مەملىكىتىنى كېڭەيتىش-نىڭ كويىدا بولاتتى. بىرنەچچە قېتىم سەمەرقەند ئۈستىگە چېرىك[2] تارتىپ، بەزىدە زەربە يېدى، بەزىدە مەقسىتىگە يېتەلمەي ياندى. قېينىتىسى، يەنى مېنىڭ بوۋام يۇنۇس خان چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خان نەسلىدىن بولۇپ، شۇ مەزگىلدە چاغاتاي خانىنىڭ يۇرتى ۋە موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانى ئىدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا بىرقانچە قېتىم ئۇنى چىللاپ ئېلىپ كەلدى ۋە ھەر كەلگىنىدە ئۇنىڭغا ۋىلايەتلەر بېرەتتى. بىراق، ئىش ئۆمەر شەيخ (6) مىرزىنىڭ مۇددىئاسىدەك بولمايتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا گاھى ئۆزبېكنىڭ ناچار ھەربكەتلىرى سەۋەبىدىن، گاھى موغۇل ئۇلۇسىنىڭ قارشىلىشىشى سەۋەبىدىن ۋىلايىتىدە تۇرالماي، يەنە موغۇلىستانغا چىقاتتى. خانىنى ئاخىرقى نۆۋەت چىللاپ ئېلىپ كەلگەندە، ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆز ئىدارىسى ئاستىدىكى تاشكەند ۋىلايىتىنى ئۇنىڭغا بەردى. تاشكەندنى كىتابلاردا «شاش» دەپ يازىدۇ، بەزىدە «چاچ» دەپ يازىدۇ، «كەمانى چاچى» (چاچ ياسى) ئەنە شۇ سۆزدىن كەلگەن. شۇ چاغدىن 908 ـ يىلغىچە[3] تاشكەند ۋە شاھرۇخىيە ۋىلايىتى چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئىدارىسىدە بولۇپ كەلدى. بۇ مەزگىلدە موغۇل ئۇلۇسـ-

① نۆكەر ـــ بىر كىمنىڭ قول ئاستىدا خىزمەت قىلغۇچى، خىزمەتچى، خادىم، خىزمەتكار.

② چېرىك ـــ قوشۇن، ئەسكەر؛ ھەربىي سەپ.

③ مىلادىيە ـــ 1503 ـ يىلى.

نىڭ خانلىقى يۇنۇس خاننىڭ چوڭ ئوغلى، مېنىڭ تاغام سۇلتان مەھمۇد خاندا ئىدى. ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئا-غىسى، سەمەرقەند پادىشاھى سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن موغۇل ئۇلۇسىنىڭ خانى سۇلتان مەھمۇد خانلار ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ناچار ھەربكەتلىرىدىن رەنجىگەنلىكى ئۈ-چۈن، بىر - بىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، سۇلتان ئەھمەد مىرزا سۇلتان مەھمۇد خانىنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلدى ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان تارىختا، خوجەند سۇيىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزا، شىمال تەرىپە-دىن سۇلتان مەھمۇد خان ئۆمەرشەيخ مىرزىغا قارشى چېرىك تارتتى. شۇ ئەسنادا ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بە-دى. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، (ب 6) ئاخسى قورغىنى ئېگىز يار ئۈستىدە بولۇپ، ئىمارەتلىرى ھاڭ ياقىسىدا ئىدى. مۇشۇ تارىختا، رامىزان ئېيىنىڭ تۆتىنچى كۈنى ئۆمەر شەيخ مىرزا، ھاڭ ئۈستىدىن كەپتەر ۋە كەپتەرخانا بىلەن بىللە ئۇچۇپ شۇڭقار بولدى[1] ئوتتۇز توققۇز ياشـ-تا ئىدى.

تۇغۇلۇشى ۋە نەسەبى: ئۆمەر شەيخ مىرزا 860 - يە-لى[2] سەمەرقەندتە تۇغۇلغان. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سۇلتان ئەھمەد مىرزا، سۇلتان مۇھەممەد مىرزا، سۇلتان مەھمۇد مىرزىدىن كىچىك تۆتىنچى ئوغلى ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سۇلتان مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئوغلى ئى-دى. سۇلتان مۇھەممەد مىرزا مىرانشاھ مىرزىنىڭ ئوغلى ئىدى، مىرانشاھ مىرزا تېمۇربەگنىڭ ئۆمەر شەيخ مىرزا بىلەن جەھانگىر مىرزىدىن كىچىك، شاھرۇخ مىرزىدىن

① شۇڭقار بولدى ـــ ئۆلدى مەنىسىدە.
② مىلادىيە 1456 - يىلى.

چوڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئىدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ئاۋال ئۆمەر شەيخ مىرزىغا كابۇلنى بېرىپ، بابا كابۇلىنى بەگ ئەتكە[1] قىلىپ ماڭدۇرغانىكەن، كېيىن مىرزىلارنىڭ سۇننەت تويى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنى دەرەئى گەزدىن سەمەرقەندكە چاقىرتىپ، تويدىن كېيىن ئۇنىڭغا تېمۇر-بەگنىڭ چوڭ ئۆمەرشەيخ مىرزىغا فەرغانە ۋىلايىتىنى بەرگەنلىكىگە تەقلىدەن ئەندجان ۋىلايىتىنى بېرىپ، خۇدا-بەردى تۇغچى تېمۇرتاشنى بەگ ئەتكە قىلىپ ماڭدۇرغانىكەن.

چراي - تۇرقى: پاكار بويلۇق، چۆرۈلمە ساقاللىق، تۆرۈك يۈزلۈك تەمبەل كىشى ئىدى. تونىنى (7) ئىنتايىن تار كىيەتتى. بەلۋاغ باغلاتقاندا، قورسقىنى ئىچىگە تار-تىپ تۇرۇپ، بەلۋاغ باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى قويۇۋەتسە، تولا چاغلاردا بەلۋاغ ئۈزۈلۈپ كېتەتتى. كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمەكتە بىتەكەللۇپ ئىدى. سەللىسىنى دەستارپىچ[2] ئوراپ قويىاتتى. ئۇ زامانداا سەللە تامامەن تۆت ئورام بولاتتى ھەم ساددە ئوراپ ئالاقە قو-يۇلاتتى. يازدا دۇاڭ[3] سىرتىدا موغۇلچە بۆرك كىيەتتى.

ئەخلاق ۋە يۈرۈش - تۇرۇشى: ھەنەفي مەزھىپىگە كىرگەن پاكىز ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. بەش نامازنى تەرك قىلمايتتى. ئۆمرى قازالىرىنى تاماملىغانىدى. كۆپ ۋاقىتلاردا قۇرئان تىلاۋەت قىلاتتى. ھەزرىتى خوجا ئاب-

---

① بەگ ئەتكە — كىچىك شاھزادىنى تەربىيىلەش ۋە قوغداشقا مەسئۇل قىلىنغان بەگ، «ئەتكە»مۇ دېيىلىدۇ.

② دەستار پىچ — پادىشاھنىڭ كىيىم - كېچىكىگە مەسئۇل ئەمەلدار.

③ دۇاڭ — بۇ يەردە ھۆكۈمەت يىغىنى، دۆلەت كېڭىشى ۋە شۇ ئىشلار ئېلىپ بېرىلىدىغان ئورۇن مەنسىدە كەلگەن.

دۇللاغا ئىخلاسى بار ئىدى ۋە سۆھبەتلىرىگە ناھايىتى كۆپ قاتناشقانىدى، ھەزرىتى خوجىمۇ ئۇنى پەرزەنت، دەپ ئاتايىتتى. ئوبدان ساۋاتى بار ئىدى. خەمسەتەين[1]، مەسنەۋى ۋە تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇيتتى، بولۇپمۇ شاھنامىنى كۆپ ئوقۇيتتى. نەزم ئىستېداتى بار ئىدى، بىراق شېئىرغا قىزىقمايتتى. ئادىللىقى شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، خىتاي كارۋانلىرى كېلىدىغان چاغدا، ئەندىجاننىڭ شەرق تەرىپىدىكى تاغلارنىڭ ئېتىكىدە مىڭ كىشىلىك كارۋاننى قار شۇنداق باستىكى، ئاران ئىككى ئادەم قۇتۇلۇپ چىقتى، مىرزا بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ، كارۋاننىڭ ھەممە مېلىنى (ب 7) ئالدۇرۇپ كەلدى ۋە شۇ چاغدا مالغا ۋارىسلىق قىلىدىغانلارنىڭ يوقلۇقىغا ھەم ئۆزىنىڭ ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىگە قارىماي، بۇ مالالارنى ساقلاپ قويۇپ، بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن سەمەرقەند ۋە خۇراساندىن ۋارىسلىرىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، مالالارنى تولۇق تاپشۇرۇپ بەردى. ئىنتايىن سېخىي ئىدى ۋە خۇلقىمۇ سېخىيلىكىگە يارىشا ئىدى. خۇشخۇي ۋە شېرىن سۆز كىشى ئىدى، شۇنىڭدەك جەسۇر ۋە مەردانە ئىدى. ئاخىسى ئىشىكىدە ۋە شاھرۇخىيە ئىشىكىدە بولغان ئىككى قېتىملىق جەڭدە ھەممە يىگىتلەردىن[2] ئوزۇپ قىلىچۋازلىق قىلغانىدى. ئوقنى قەدىر ئەھۋال ئاتاتتى. مۇشتۇمى قاتتىق ئىدى، يىگىتلىرىدىن ئۇنىڭ مۇشتى بىلەن يىقىلمىغىنى يوق ئىدى. يۈرت ئېچىدا ئۇنىڭ مۇشتى بىلەن يىقىلمىغىنى يوق ئىدى. يۈرت ئېچىدا

---

① خەمسەتەين ـــ ئىككى خەمسە، بۇ يەردە نىزامى بىلەن دېھلىۋىنىڭ «خەمسە»لىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② يىگىت ـــ بۇ سۆز ئەسلىي، مەنىسىدىن باشقا، ئېتىبارلىق خىزمەتچى، ئېتىبارلىق جەڭچى، چەۋەندار مەنىلىرىدە قوللىنىلغان.

لىش ھېرىسلىكى سەۋەبىدىن بىرمۇنچە سۇلھىلەر ئۇرۇش-قا، دوستلۇقلار دۇشمەنلىككە ئايلىناتتى. بۇرۇنلاردا بىر ئىچەتتى، كېيىن ھەپتىدە بىر ئىككى قېتىم ئولتۇرۇش قىلىدىغان بولدى. خۇش سۆھبەت ئادەم ئىدى. مۆرىتى كەلسە گۈزەل شېئىرلارنى ئوقۇيتتى. كېيىنچە، مەجۇنگە بىر-بىرلىپ كەتكەنىدى. مەجۇننى ئەس - ھوشىنى يو-قىتىپ قويغۇچە يەيتتى. يېتىم مىجەز بولغىنى بىلەن ئويۇن - تاماشىسىمۇ كۆپ ئىدى. ھەمىشە نەرد[1] ئوي-نايتتى، بەزىدە قىمارمۇ ئوينايتتى.

مەيدان جەڭلىرى:[2] ئۇچ قېتىم مەيدان جېڭى قىل-دى. بىرىنچى قېتىم ئەندجاننىڭ شىمال (8) تەرىپىدە، سەيھۇن دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى تېكەسەكرەتكۇ دېگەن يەردە يۇنۇس خان بىلەن ئۇرۇشتى. دەريانىڭ بۇ يېرى تاغ باغرىدا بولۇپ، ئىنتايىن تاردۇر. رىۋايەت قىلىنىشى-چە بۇ يەردىن تېكە سەكرەپ ئۆتۈپ كەتكەنىكەن ۋە شۇ سەۋەبتىن مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغانىكەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قولغا چۈشتى. يەنە يۇنۇس خان ياخشىلىق قىلىپ ۋىلايىتىگە قايتۇردى. بۇ ئۇرۇش مۇشۇ جايدا بولغانلىقى ئۈچۈن، تېكە سەكرەتكۇ ئۇرۇشى، دېگەن نام بىلەن بۇ ۋىلايەتتە بىر تارىخ بولۇپ قالغان. ئىكە-كىنچى قېتىم تۈركىستاندا ئەرس سۇيى ياقىسىدا سەمەر-قەند تەۋەسىنى چاپقۇن قىلىۋاتقان[3] ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇ-رۇشتى. بۇ قېتىم ئەرس سۇيىدىن مۇز ئارقىلىق ئۆتۈپ

---

① نەرد — ئون بەش ئۇرۇق بىلەن ئوينىلىدىغان بىر خىل قاتار ئويۇنى.
② مەيدان جېڭى — ئوچۇق مەيداندا سەپ ياساپ قىلىنىدىغان جەڭ.
③ چاپقۇن قىلماق — ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىر-غىنچىلىق قىلماق.

ئۇلارغا تازا كېلىشتۇرۇپ زەربە بەردى. ئەسىر ۋە مالىلارنى ئايرىپ ھەممىسىنى ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بەردى. ھېچ نەرسە تەمە قىلمىدى. ئۇچىنچى قېتىم شاھرۇخىيە بىلەن ئۆرەتېپە ئارىسىدىكى خاس دېگەن يېزىدا سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى.

ۋىلايىتى: ئاتىسى فەرغانە ۋىلايىتىنى بەرگەنىدى. بىر مەزگىل تاشكەند بىلەن سەيراموۇ مىرزىنىڭ قولىدا بولىدى، بۇ يەرلەرنى ئاغىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا بەرگەنىدى. شاھرۇخىيەنى ھېيلە بىلەن ئېلىپ بىر مەزگىل بۇيەرگىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كېيىنكى چاغلاردا تاشكەند بىلەن شاھرۇخىيە قولدىن كېتىپ، فەرغانە ۋىلايىتى قالغانىدى، يەنە خوجەند بىلەن ئەسلىي نامى ئۇسرۇشنە (ئۇسرۇشتە) ياكى ئۇسرۇش دەپ ئاتىلىدىغان ئۆرەتېپەمۇ مىرزىغا قارايتتى. خوجەند بەزىدە فەرغانە تەۋەسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ. (ب 8) سۇلتان ئەھمەد مىرزا تاشكەندكە موغۇللارغا قارشى چېرىك تارتىپ، چىر سۇيى ياقىسىدا مەغلۇپ بولىدى. بۇ چاغدا ئۆرەتېپەدە ھافىزبەگ دولداي تۇرغان بولۇپ، بۇ يەرنى مىرزىغا بەرگەنىدى ۋە شۇنىڭدىن بۇيان ئۇسرۇشنە ئۆمەرشەيخ مىرزا قولىدا بولۇپ كەلگەنىدى.

ئەۋلادى: ئۇچ ئوغۇل، بەش قىز قالغانىدى. ئوغۇللارنىڭ چوڭى مەن ــ **زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر** ئىدىم. ئانام قۇتلۇق نىگارخانىم ئىدى. يەنە بىر ئوغۇل **جەھانگىر مىرزا** بولۇپ، مەندىن ئىككى ياش كىچىك ئىدى. ئانىسى موغۇللارنىڭ تۇمەن بەگلىرىدىن بولۇپ، ئىسمى فاتىمە سۇلتان ئىدى. يەنە بىر ئوغۇل **ناسىرمىرزا** ئىدى، ئانىسى ئەندىجانلىق بولۇپ، غۇنچىچى[1] ئىدى، ئىسمى ئۇمىد ئىدى.

① غۇنچىچى ــ دېدەك خوتۇن.

دى، مەندىن تۆت ياش كىچىك ئىدى. قىزلارنىڭ چوڭى **خانزادە بېگىم** ئىدى، مەن بىلەن بىر قورساق بولۇپ، مەندىن بەش ياش چوڭ ئىدى. مەن سەمەرقەندنى ئىككىنچى قېتىم ئالغاندا، سەرپۇلدا مەغلۇب بولۇپ كېلىپ بەش ئاي قورغان مۇداپىئەسىدە تۇردۇم. ئەتراپتىكى پادىشاھ ۋە بەگلەردىن ھېچقانداق ياردەم بولمىغاندىن كېيىن، مەيۇسلىنىپ قورغاننى تاشلاپ چىقتىم. شۇ قەتىرەت[1]تە خانزادە بېگىم مۇھەممەد شەيبانىخاننىڭ قولىغا چۈشكەندى، ئۇنىڭدىن خۇررەمشاھ ئاتلىق بىر ئوغۇل بولغانىدى، كېلىشكەن ئوغۇل ئىدى، ئۇنىڭغا بەلخ ۋىلايىتى بېرىلگەنىدى. (9) ئاتىسى ئۆلۈپ بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۇمۇ تەڭرى رەھمىتىگە باردى. شاھ ئىسمائىل ئۆزبېكلەرنى مەرۋدە مەغلۇپ قىلغاندا، خانزادە بېگىم مەرۋدە ئىدى. مېنىڭ مۇناسىۋىتىم بىلەن ياخشى مۇئامىلە قىلدىنىپ، ئوبدان ئۇزىتىپ قويۇلغانىدى، قۇندۇزغا كېلىپ ماڭا قوشۇلدى، كۆرۈشمىگىنىمىزگە ئون يىل بولغانىدى، مەن ۋە مۇھەممەد كۆكەلداش ئىككىمىز كەلدۇق. بېگىم ۋە بېگىمنىڭ يېنىدىكىلەر مېنى دەسلەپ تونۇماي، بىر-مۇنچە ۋاقىتتىن كېيىن تونۇدى. قىزلارنىڭ ئىككىنچىسى **مېھرىبانۇ بېگىم** ئىدى، ناسىر مىرزا بىلەن بىر قورساق بولۇپ، مەندىن ئىككى ياش چوڭ ئىدى. قىزلارنىڭ ئۈچىنچىسى **شەھرىبانۇ بېگىم** ئىدى، ئۇمۇ ناسىر مىرزا بىلەن بىر قورساق بولۇپ، مەندىن سەككىز ياش كىچىك ئىدى. قىزلارنىڭ تۆتىنچىسى **يادىگار سۇلتان بېگىم** بو-

---

① قەتىرەت — پادىشاھ ئالمىشىش ئارىلىقىدىكى ۋاقىت. ھۆكۈمدارنىڭ تەختتىن ئايرىلىپ، يەنە تەختكە چىققانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى سەرسانلىق ھالىتى.

لۇپ، ئانىسى ئاغاسۇلتان ئاتلىق غۇنچىچى ئىدى؛ قىزلار-نىڭ بەشىنچىسى **رۇقىيە سۇلتان بېگىم** ئىدى، ئانىسى مەخدۇم سۇلتان بېگىم بولۇپ، قارا كۆز بېگىم دەپ ئا-تىلاتتى، ئاخىرقى ئىككى قىز، مىرزىنىڭ ۋاپاتىدىن كې-يىن تۇغۇلغانىدى. يادىگار سۇلتان بېگىمنى مېنىڭ مومام ئىسەن دەۋلەت بېگىم باققانىدى. شەيبانىخان ئەندجان بە-لەن ئاخسىنى ئالغاندا، يادىگار سۇلتان بېگىم ھەمزە سۇلتاننىڭ ئابدۇللەتىف سۇلتان ئاتلىق ئوغلىغا ياتلىق قىلىنغانىدى، مەن ھەمزە سۇلتان باشلىق سۇلتانلارنى خەتلان ۋىلايىتىدە مەغلۇپ قىلىپ ھىسارنى ئالغان ۋاقتىمدا ماڭا قوشۇلدى. مۇشۇ فەتىرەت مەزگىلىدە رۇقىيە سۇلتان بېگىم جانىبەگ سۇلتانغا ياتلىق بولۇپ، (ب 9) بىر - ئىككى ئوغۇل كۆرگەنىدى، تۇرمىدى، يېقىندا ئۆ-زىنىڭمۇ تەڭرى رەھمىتىگە بارغانلىقىدىن خەۋەر كەلدى.

خوتۇنلىرى: قۇتلۇق نىگار خانىم — يۇنۇس خانىنىڭ ئىككىنچى قىزى بولۇپ، سۇلتان مەھمۇد خان بىلەن سۇلتان ئەھمەد خانىنىڭ ئىگىچىسى ئىدى. يۇنۇس خان چىنگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خان نەسلىدىن-دۇر. يۇنۇس خانىنىڭ ئاتىسى ۋەيسخان، ئۇنىڭ ئاتىسى شىرئەلى ئوغلان، ئۇنىڭ ئاتىسى مۇھەممەدخان، ئۇنىڭ ئا-تىسى خىزىرخوجا خان، ئۇنىڭ ئاتىسى تۇغلۇق تېمۇر خان، ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسەن بۇغا خان، ئۇنىڭ ئاتىسى دۇۋا خان، ئۇنىڭ ئاتىسى بەراق خان، ئۇنىڭ ئاتىسى يە-سۇن تەۋا، ئۇنىڭ ئاتىسى مەۋاتۇگان، ئۇنىڭ ئاتىسى چا-غاتاي خان، ئۇنىڭ ئاتىسى چىنگىزخان ئىدى. نۆۋىتى كەلگىنى ئۇچۇن، خانلارنىڭ ئەھۋالىنىمۇ قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى. يۇنۇس خان بىلەن ئېسەن بۇغا خان

ۋەيسخانىنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى. يۇنۇس خانىنىڭ ئانىسى تۇركىستانلىق قىپچاق بەگلىرىدىن تېمۇربەگنىڭ ئېتىبا-رىغا ئېرىشكەن شەيخ نۇرىددىن بەگنىڭ قىزى ياكى نەۋ-رىسى ئىدى. ۋەيسخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن موغۇل ئۇلۇ-سى ئىككى پىرقىغا بۆلۈنۈپ، بىرقىسمى يۇنۇس خان تە-رەپ، كۆپرەك قىسمى ئىسەن بۇغا خان تەرەپ بولدى. ئۇ-نىڭدىن بۇرۇنراق، ئۇلۇغبەگ مىرزا يۇنۇس خانىنىڭ ئېگە-چىسىنى ئەبدۇلئەزىز مىرزىغا ئېلىپ بەرگەنىدى. شۇ مۇ-ناسىۋەت بىلەن بارىن[1] تۇمەن بەگلىرىدىن ئىرزەن ۋە چەراس[2] تۇمەن بەگلىرىدىن مىرەك تۇركىمەن (10) خانىنى ئۇچ - تۆت مىڭ ئۆيلۈك موغۇل ئۇلۇسى بىلەن ئۇلۇغ-بەگ مىرزا قېشىغا ئېلىپ بارىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى، ئۇلۇغبەگ مىرزىدىن ياردەم ئېلىپ، پۈتۈن موغۇل ئۇلۇ-سىنى قايتا ئېلىش ئىدى. لېكىن مىرزا ئىلتىپات قىل-مىدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئەسىر قىلدى، بەزىلىرىنى ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە تارقىتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىر-زەن ۋەيرانچىلىقى موغۇل ئۇلۇسىدا بىر تارىخ بولۇپ قالدى. خانىنى ئىراق تەرىپىگە ئۆتكۈزۈۋەتتى. خان ئۇياقتا بىرىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق تەبرىزدە تۇردى. ئۇ چاغدا تەبرىز پادىشاھى جەھانشاھ بارانىي قاراقويلۇق ئىدى. خان ئۇ يەردىن شىرازغا كەلدى. شىرازدا شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم سۇلتان مىرزا تۇراتتى. بەش - ئالتە ئايدىن كېيىن ئىبراھىم سۇلتان مىرزا ئۆلۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللا مىرزا چىقتى. خان ئابـ-دۇللا مىرزىغا نۆكەر بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلدى.

① بارىن ـــ موغۇل قەبىلىلىرىدىن بىرى.
② چەراس ـــ موغۇل قەبىلىلىرىدىن بىرى.

خان ئون يەتتە - ئون سەككىز يىل شىرازدا ۋە شۇ تەرەپتىكى ۋىلايەتلەردە يۈردى. ئۇلۇغبەگ مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى غوۋغالاردا، ئىسەن بۇغا خان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە كەندىبادامغىچە بېسىپ كىردى ۋە ئەندجاننى ئىشغال قىلىپ ئاھالىسىنى پۇتۇنلەي ئەسىرگە ئالدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا تەختكە چىققاندىن كېيىن چېرىك تارتىپ بېرىپ، ياڭىنىڭ نېرىسىدىكى ئىسفەرەدە ۋە موغۇلىستاندا (ب 10) ئىسەن بۇغا خاننى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئىسەن بۇغا خانىنىڭ پىتىنىسىگە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزاخانىنىڭ بۇرۇن ئابدۇللەتىف مىرزا ئالغان ئىگىچىسىنى ئېلىپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۇنۇس خان ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئىراق ۋە خۇراساندىن ئالدۇرۇپ كېلىپ تۇيى - مەرىكىلەر ئۆتكۈزۈپ، دوست بولۇشۇپ، يۇنۇس خاننى موغۇل ئۇلۇسىغا خان قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ساغەرىچى[1] تۇمەن بەگلىرى ئىسەن بۇغا خاندىن يامانلاپ موغۇلىستانغا كەلگەنىدى، خان بۇلارنىڭ ئارىسىغا كەلدى. ئۇ چاغدا ساغەرىچى تۇمەن بەگلىرىنىڭ چوڭى شىرھاجىبەگ ئىدى، خان ئۇنىڭ قىزى ئىسەن دەۋلەت بېگىمنى ئالدى. موغۇل قائىدىسى بويىچە يۇنۇس خان بەلەن ئىسەن دەۋلەت بېگىمنى بىر ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ خانلىق قىلدى. خان، بۇ ئىسەن دەۋلەت بېگىمدىن ئۈچ قىز كۆردى، چوڭى مېھرىنىگارخانىم بولۇپ، ئۇنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا چوڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا ئېلىپ بەرگەنىدى، مىرزىدىن پەر-

① ساغەرىچى — موغۇل قەبىلىلىرىدىن بىرى.

زەنت كۆرمىدى، كېيىنكى فەترەتتە شەيبانىخاننىڭ قولىغا چۈشكەنىدى. مەن كابۇلغا كەلگەندە، شاھ بېگىم بىللەن بىللە سەمەرقەندتىن خۇراسانغا كېلىپ، خۇراساندىن كا-بۇلغا كەلدى. شەيبانىخان قەندەھاردا ناسىر مىرزىنى قورشىغاندا، مەن لەمغانغا سەپەر قىلدىم. خان مىرزا، شاھ بېگىم ۋە مېھرىنگارخانىملار بىللە بەدەخشانغا باردى. مىرزاخاننى مۇبارەك شاھ (11) قەلئەئى زەفەرگە چاقىر-غاندا، ئەبابەكر كاشغەرىينىڭ چاپقۇنىغا يولۇقۇپ، شاھ بېگىم بىلەن مېھرىنگارخانىم ھەمراھلىرىنىڭ بالا - چا-قىلىرى بىلەن بىللە ئەسىرگە چۈشتى ۋە شۇ زالىمنىڭ ھەبىسىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى. خانىنىڭ ئىككىن-چى قىزى مېھىنىڭ ۋالىدەم قۇتلۇق نىگارخانىم ئىدى. قازاقلىق[1] ۋە فەترەتلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە مەن بىللەن بىللە بولدى. مەن كابۇلنى ئېلىپ بەش - ئالتە ئايدىن كېيىن، 911 - يىلى[2] تەڭرى رەھمىتىگە باردى. خانىنىڭ ئۇچىنچى قىزى خۇب نىگارخانىم ئىدى. ئۇ مۇھەممەد ھۆسەين كوراگان دوغلاتقا ياتلىق قىلىنىپ، بىر قىز، بىر ئوغۇل كۆرگەنىدى. قىزىنى ئۆبەيد خان ئالغانىدى. مەن بۇخارا ۋە سەمەرقەندنى ئالغاندا، چىقماي شۇ يەردە قالغانىدى. سۇلتان سەئىد خاندىن ئۇنىڭ كىچىك ئاتىسى سەيىد مۇھەممەد مىرزا ماڭا ئەلچى بولۇپ سەمەرقەندكە كەلگەندە، ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەتكەنىدى، سۇلتان سەئىد خان ئالدى. خۇب نىگارخانىمنىڭ ئوغلى ھەيدەر مىرزا ئىدى، ئاتىسىنى ئۆزىبەكلەر ئۆلتۈرگەندىن كېيىن كېلىپ، ئۇچ - تۆت يىل مېھنىڭ خىزمىتىمدە بولدى، كېيىن

① قازاقلىق ـــ ھۆكۈمدارنىڭ تەختتىن ئايرىلىپ كۆچۈپ يۈرۈشى.
② مىلادىيە 1505 - يىلى.

ئىجازەت سوراپ كاشغەرگە ــ خان قېشىغا كەتتى.

بازگەردەد بەئەسلى خۇھەمەچىز،
زەرى سافىيۇ نۇقرەئۇ ئەرزىز.

(ھەر نەرسە ــ مەيلى ساپ ئالتۇن، مەيلى كۇمۇش، مەيلى قەلەي بولسۇن، ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ). ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىر تايىب[1] بولۇپ، ياخشى يولغا مېڭىپتۇ. قولىدىن خەت يېزىش، رەسىم سىزىش، ئوق ئېتىش قاتارلىق ھەممە ئىش كېلىدىكەن، شېئىرىدىمۇ قابىلىيىتى بار. (ب 11) ماڭا خېتى كەلدى، قەلىمىمۇ يامان ئەمەس.

خانىنىڭ يەنە بىر خوتۇنى شاھ بېگىم ئىدى. خانىنىڭ باشقا خوتۇنلىرى ھەم بولسىمۇ، لېكىن پەرزەنتلىرى مۇشۇ ئىككى خوتۇندىن تۇغۇلغانىدى. شاھ بېگىم بەدەخشان شاھى سۇلتان مۇھەممەدنىڭ قىزى ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ بەدەخشان شاھلىرىنىڭ نەسەبى ئىسكەندەر فەيلەقۇسقا يېتەرمىش. بۇ شاھنىڭ يەنە بىر قىزى ــ شاھ بېگمنىڭ ئىگىچىسىنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئەبابەكر مىرزا تۇغۇلغانىدى. خان بۇ شاھ بېگىمدىن ئىككى ئوغۇل، ئىككى قىز كۆردى. بۇلارنىڭ چوڭى ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ قىزدىن كىچىكى سۇلتان مەھمۇد خان بولۇپ، سەمەرقەند تەۋەسىدە ئۇنى خانىكەخان دەپمۇ ئاتايدۇ. سۇلتان مەھمۇد خاندىن كىچىكى سۇلتان ئەھمەد خان بولۇپ، ئالچە خان، دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇنىڭ «ئالچە» نامى بىلەن ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق: قالماق ۋە موغۇل تە-

① تايىب ــ توۋا قىلغۇچى، توۋا قىلغان.

لىدا «ئۆلتۇرگـۇچى»نى «ئالاچـى» دەيدۇ. قالمـاقلارنى بـىر قانچە قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇن كىشىنى قىرغانلىـقى ئۈچۈن، ئۇنى «ئالاچى» دەپ ئاتىغان، بۇ نـام كېيـىن تولا ئېيتىلىپ «ئالچـە» بولۇپ قالـغان. كىتـابتا خانـلار توغرۇلۇق مۇناسىۋەتلىك يەرلەردە يەنە توختىلىمىز، ئۇلار-نىڭ ئەھۋالاتى شۇ يەرلەردە بايان قىلىنغۇسىدۇر.

سۇلتان نىگارخانىم ـــ (12) باشقىلىرىدىن كىچىك، بىر قىزىدىن چوڭى ئىدى. ئۇ سۇلتان مەھمـۇد مىرزىغا ياتلىق قىلىنغانىدى. مىرزىدىن سۇلتان ۋەيس ئاتلىق بىر ئوغۇل كۆردى. ئۇنىڭ ئەھۋالى ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلـىنىدۇ. سۇلتان مەھمۇد مىرزا ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلىنى ئېلىپ، ھېچكىمگە خەۋەر قىلماي تاشكەندكە ـــ ئاغىلىرى قېشىغا كەتكەنـدى، بىر نـەچچە يىلدىن كېيىن ئۇنى چىنگىزخانىنىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى نەسلىدىن ۋە قـازاق سۇلتانلىرىدىن بولغان ئەدىك سۇلتانغا ياتلىق قىلدى. شەيبانىخان خانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تاشكەند ۋە شاھرۇخىيەنى ئالغاندا، ئون ئىككى موغۇل نۆكىرى بىلەن قېچىپ ئەدىك سۇلتانىنىڭ قېشىغا بارىدى. ئۇ ئەدىك سۇلتاندىن ئىككى قىز كۆردى، بىرىنى شەيبان سۇلتانلىرىغا، بىرىنى سۇلتان سەئىد خانىنىڭ ئوغلى رەشىد سۇلتانغا بەردى. ئەدىك سۇلتاندىن كېيىن، ئۇنى قازاق ئۇلۇسىنىڭ خانى قاسىم خان ئالدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قازاق خان ۋە سۇلتانلىرى ئىچىدە ھېچكىم ئۇ ئۇلۇسنى قاسىم خاندەك ئىدارە قىلالمىغانىكەن. ئۇنىڭ چېرىكى ئۇچ يۈزمىڭغا يەتكەنلىكى مۆلچەرلىنىدۇ. قاسىم خان ئۆلگەندىن كېيىن، خانىم كاشغەرگە ـــ سەئىد خان قېشىغا كەلدى.

دەۋلەت سۇلتان خانىم ــ ھەممىسىدىن كىچىك ئىدى. تاشكەند ۋەيرانچىلىقىدا شەيبانىخانىنىڭ ئوغلى تېمۇر سۇلتانىنىڭ (ب 12) قولىغا چۈشۈپ ئۇنىڭدىن بىر قىز كۆردى. سەمەرقەندتىن مېنىڭ بىللەن بىللە چىققانىدى. ئۇچ - تۆت يىل بەدەخشان ۋىلايىتىدە تۇردى. ئاندىن كېيىن كاشغەرگە ــ سۇلتان سەئىد خان قېشىغا باردى.

ئۆمەرشەيخ مىرزىنىڭ خوتۇنلىرىدىن يەنە بىرى خوجا ھۆسەين بەگنىڭ قىزى **ئۇلۇس ئاغا** ئىدى. ئۇنىڭدىن بىر قىز كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن كىچىكىدىلا ئۆلۈپ كەتتى، بىر يىل، بىر يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنى ھەرەمدىن چىقىرىۋەتتى. يەنە بىر خوتۇنى **فاتىمە سۇلتان** ئاغا ئىدى. ئۇ موغۇل تۇمەن بەگلىرىدىن بولۇپ، مىرزا ھەممىدىن بۇرۇن شۇ خوتۇننى ئالغانىكەن. يەنە بىرى **قارا كۆز بېگىم** ئىدى. مىرزا ئۇنى كېيىن ئالغانىدى، ئىنتايىن سۆيۈملۈك ئىدى، مىرزىغا يېقىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ نەسەبىنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاغىسى مىنۈچىھىر مىرزىغا يەتكۈزەتتى. مىرزىنىڭ غۇنچىچىلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى **ئۇمىد ئاغاچە** بولۇپ، مىرزىدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەنىدى. مىرزىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالغانلىرىدىن بىرى، موغۇلدىن **تۇن سۇلتان**، يەنە بىرى **ئاغا سۇلتان** ئىدى.

ئەمرلىرى:[1] **خۇدابەردى تېمۇرتاش** ــ ھېرى ھاكىمى ئاق بۇغا بەگنىڭ ئاغىسىنىڭ ئەۋلادىدىندۇر. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا جۇگى مىرزىنى شاھرۇخىيەدە قورشىغان

① ئەمىر ــ تۆۋەندە كۆپ ئۇچرايدىغان «بەگ» سۆزى بىلەن مەنىداش بولۇپ، ھۆكۈمدار يېنىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنۋانى سۈپىتىدە كېلىدۇ.

مەزگىلدە فەرغانە ۋىلايىتىنى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا بېرىپ ئىشكىنى مۇشۇ (13) خۇدا بەردى تېمۇر تاشقا باشلىتىپ[1] ماڭدۇرغاندى. ئۇ چاغدا خۇدا بەردى تېمۇرتاش يىگىرمە بەش ياشتا ئىدى. ئۆزى ياش بولسىمۇ، لېكىن ئىدارە قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى ياراملىق ئىدى. بىر - ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىبراھىم بەگچىك ئوش تەۋەسىنى چاپقۇن قىلغاندا، خۇدابەردى تېمۇرتاش كەينىدىن بېرىپ ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپ شېھىت بولدى. ئۇ چاغدا سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۆرەتېپەنىڭ ئاققاچقاي دېگەن يايلىقىدا بولۇپ، بۇ يەر سەمەرقەندنىڭ ئون سەككىز يىغاچ شەرق تەرىپىدە ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھېرىنىڭ ئون ئىككى يىغاچ شەرقىدىكى باباخاكىدا ئىدى. بۇ خەۋەرنى مىرزىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئابدۇلۋەھھاب شىغاۋۇل[2] چاپتۇرۇلغان. ئۇ، بۇ بىر يۇز يىگىرمە ئالتە يىغاچ يولنى تۆت كۈندە بېسىپ بولغان.

ھافىز مۇھەممەد بەگ دولداي — سۇلتان مەلىك كاشغەرىينىڭ ئوغلى ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ ئىنىسى ئىدى. خۇدابەردى بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئىشىك ئىختىيارى قىلىپ ئەۋەتىلگەنىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئەندجان بەگلىرى ئۇنىڭ بىلەن چىقىشالمىغانلىقى ئۈچۈن، سەمەرقەندكە — سۇلتان ئەھمەد مىرزا خىزمىتىگە باردى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا چىردا مەغلۇپ

---

① بۇ ئىبارە، خۇدا بەردى تېمۇر تاشنىڭ باش ۋەزىر دەرىجىسىدىكى كاتىتا بەگ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەمەل «ئىشىك ئاغىسى»، «ئىختىيار ئىگىسى»، «ئىختىيارلىق بەگ»، «ئىختىيار ئىگىسى» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ.

② شىغاۋۇل — مۇراسىم بېگى.

بولغاندا، ئۇ ئۆزەتىپىدە ئىدى. (ب 13) ئۆمەر شەيخ مىرزا سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىپ، ئۆزەتىپە ئۈستىگە كەلگەندە، ئۆزەتىپەنى مىرزا مۇلازىملىرىغا تاپشۇرۇپ، مىرزا مۇلازىمىتىدە بولدى. ئۆمەر شەيخ مىرزىمۇ ئۇنىڭغا ئەندجان ھۆكۈمىتىنى بەردى. كېيىن سۇلتان مەھمۇد خان قېشىغا بارغانىدى، ئۇنىڭغا مىرزاخاننى تاپشۇرۇپ، دىزەكـ نى بەردى. مەن كابۇلنى ئېلىشتىن بۇرۇنراق مەككىگە بېرىش ئۈچۈن ھىند يولى بىلەن سەپەر قىلىپ، يولدا تەڭرى رەھمىتىگە بېرىپتۇ. ياۋاش، كەم سۆز، كىچىك پېئىل ئادەم ئىدى.

خوجا ھۆسەين بەگ ــ ئادەمگەرچىلىكى بار، ياۋاش كىشى ئىدى. شۇ زامان ئادىتى بويىچە ئىچىملىك ئولتۇـ رۇشلىرىدا قوشاقلارنى بەك ياخشى ئېيتار ئىكەن.

شەيخ مەزىدبەگ ــ ئاۋۋال ماڭا ئۇنى بەگ ئەتكە قىلغانىدى. باشقۇرۇش، ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا بەك ياراملىق ئىدى. (ئەبۇلقاسىم) بابۇرمىرزىغىمۇ خىزمەت قىلغانىكەن. ئۆمەر شەيخ مىرزا قېشىدا ئۇنىڭدىن چوڭ بەگ يوق ئىدى. پاسىق ئادەم ئىدى، چۆھرە[1] ساقلايىتتى.

ئەلى مەزىدبەگ ــ قەۋچىن ئىدى. بىر قېتىم ئاخـ سىدا، بىر قېتىم تاشكەندتە بولۇپ، ئىككى قېتىم ئىسـ يان كۆتۈرگەنىدى، مۇناپىق، پاسىق، تۇزكور، يارىماس ئاـ دەم ئىدى.

ھەسەن ياقۇپ بەگ ــ كىچىك پېئىل، خۇش خۇي، چۈس ۋە چاققان ئادەم ئىدى. بۇ بەيىت ئۇنىڭدۇر:

باز ئاي، ئەي ھۇمايكى، بىتۈتىئى خەتەت،
نەزدىك شۇدكى زاغ بەرەد ئۆستۇخانى مەن.

① چۆھرە ــ ئوغۇل خىزمەتكار، بەچچە.

(ئەي دۆلەت قۇشى، قايتىپ كەل! سېنىڭ تۇتىنىڭ-كىدەك گۈللىرىڭ بىللە بولمىغاچ، مېنىڭ سۆڭىكىمنى قاغا ئېلىپ كېتىشكە ئاز قالدى.) ئۆزى جەسۇر ئادەم ئىدى. ئوقنى ياخشى ئاتاتتى، چەۋگانغا[1] (14) ئۇستا ئىدى، خاك پەللىدىن ياخشى سەكرەيتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ۋاپاتىدىن كېيىن، مېنىڭ ساريىمدا ئەڭ چوڭ بەگ شۇ ئىدى. ئىچى تار، چىدامسىز، پىتىنخور ئادەم ئىدى.

قاسىم بەگ قەۋچىن — ئەندجاننىڭ بۇرۇنقى قوشۇن بەگلىرىدىن ئىدى. ھەسەن بەگدىن كېيىن، مېنىڭ سارى-يىمدا ئەڭ چوڭ بەگ شۇ ئىدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ھوقۇق - ئېتىبارى ئېشىپ باردى، ئۆكسىمىدى. مەردانە كىشى ئىدى. بىر قېتىم كاسان تەۋەسىنى چاپقۇن قىلغان ئۆزبېكلەرنىڭ كەينىدىن بېرىپ، كېلىشتۇرۇپ زەربە بە-رىدى، ئۆمەر شەيخ مىرزا قېشىدا تۇرۇپ قىلىچۇازلىق قىل-ىدى. ياسسى كەچىت ئۇرۇشىدىمۇ ياخشى ئېلىشتى. قازاق-لىقلاردا مەسىھا تاغلىرىدىن سۇلتان مەھمۇد خان قېشىغا بارماق بولۇپ ماڭغاندا، قاسىم بەگ ئايرىلىپ، خۇسرەۋ شاھ قېشىغا كەتتى. 910 - يىلى[2] مەن خۇسرەۋ شاھنى يېڭىپ، كابۇلدا مۇقىمنى قورشىغان ۋاقتىمدا، قاسىم بەگ يەنە كەلدى. مەن ئۇنىڭغا بۇرۇنقىدەكلا ئېتىبار ۋە ياخ-شىلىق قىلدىم. دەرەئى خۇشتا تۇركىمەن ھەزدرەسىگە زەر-بە بەرگەن ۋاقتىمىزدا، قاسىم بەگ ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي، يىگىتلەردىن ياخشىراق جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن بەنگىش ۋىلايىتىنى مۇكاپات قىلىپ بەردىم. كېيىن (ب 14) كابۇلغا كەلگەندە ھۇمايۇنغا بەگ ئەتكە قىلدىم. زە-

① چەۋگان — ئاتلىق ئويىنىتىلىدىغان توپ ئويۇنى.
② مىلادىيە — 1504 - يىلى.

مىنى داۋەرنى ئالغان مەزگىلدە تەڭرى رەھمىتىگە باردى. مۇسۇلمان، دىندار ۋە تەقۋادار ئادەم ئىدى. شۇبھىلىك يېمەكلەرنى يېمەيتتى. ئىنتايىن راي - تەدبىرلىك ئىدى. تولىمۇ خۇش چاقچاق ئىدى. ساۋاتسىز بولۇشىغا قارىماي، ئىنتايىن مەنىلىك گەپلەرنى قىلاتتى.

باباقۇلى بابا ئەلى بەگ — شەيخ ئەلى بەھادىرنىڭ ئەۋلادى ئىدى. شەيخ مەزىد بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنى ماڭا بەگ ئەتكە قىلغانىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئەنجانغا چېرىك تارتقاندا، سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا قوشۇلۇپ، ئۆرەتېپەنى بەردى. سۇلتان مەھمۇد مىرزىدىن كېيىن، سەمەرقەندتىن قېچىپ كېلىۋاتقاندا، ئۆرەتېپەدىن سۇلتان ئەلى مىرزا چىقىپ ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈردى. ئىدارە قىلىشى ۋە قورال - جابدۇقى ياخشى ئىدى. نۆكەرنى ياخشى باشقۇراتتى. نامىز ئوقۇمايتتى، روزا تۇتمايتتى. زالىم ۋە كاپىر سۈپەت ئادەم ئىدى.

ئەلى دوست تاغايى — ساغرىچى تۇمەن بەگلىرىدىن ئىدى. ئانامنىڭ ئانىسى ئىسەن دەۋلەت بېگىمگە تۇغقان كېلەتتى. مەن ئۇنىڭغا ئۆمەر شەيخ مىرزا زامانىدىكىدىنمۇ كۆپرەك ئېتىبار قىلغانىدىم. قولىدىن ئىش كېلىدۇ، دېيىشەتتى، مېنىڭ قېشىمدا بولغان بۇ نەچچە يىل ئىچىدە دەققەتكە ئەرزىگۈدەك بىرەر ئىشى كۆرۈلمىدى (15) دېيىشكە بولىدۇ. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا خىزمەت قىلغان زامانلاردا يەدەچىلىكنى[1] تەشەببۇس قىلغانىكەن. قۇشچى ئىدى. ئەخلاقى ۋە قىلىقلىرى ناچار ئىدى، بېخىل، پىتىنخور، قوپال، ساختا، ئۆزۈمچى، توڭ، سۆرۈن

① يەدەچىلىك — ھاۋارايى سېھىرگەرلىكى.

ئادەم ئىدى.

ۋەيس لاغەرى — سەمەرقەندلىك توقچى ئېلىدىن[1] ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۆمەر شەيخ مىرزا قېشىدا زور ئېتىبارغا ئېرىشكەنىدى. قازاقلىقلاردا مەن بىلەن بىللە بولدى، ناھايىتى ئۆتكۈر ۋە تەدبىرلىك ئىدى، سەل قېتىغۇر ئىدى.

مىرغىياس تاغايى — ئەلى دوست بەگنىڭ ئىنىسى ئىدى. موغۇل مىرزادىلىرىدىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سارىيىدا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چارسا تامغىسى شۇنىڭ قولىدا تۇراتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا كۆپ ئېتىبارغا ئېرىشكەنىدى. ۋەيس لاغەرى بىلەن يېقىن دوست ئىدى. كاسانىنى سۇلتان مەھمۇد خانغا بېرىپ، شۇنىڭدىن تا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خان خىزمىتىدە بولدى. خانمۇ ئۇنىڭغا كۆپ ئېتىبار بەردى، كۇلگەك، قىزىقچى ئادەم ئىدى. پاسىقلىقتىن يانمايتتى.

ئەلى دەرۋىش — خۇراسانلىق بولۇپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قېشىدا خۇراسان ياشلار قىسمىدا خىزمەت قىلغانكەن. خۇراسان بىلەن سەمەرقەند سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا (ب 15) ئىدارىسىدە بولغان چاغدا، بۇ ئىككى پايتەختىنىڭ يارىملىق يېگىتلىرىنى مەخسۇس قىسىم قىلىپ، خۇراسان ياشلار قىسمى ۋە سەمەرقەند ياشلار قىسمى، دەپ ئاتىغانكەن. مېنىڭ قېشىمدىكىلەر سەمەرقەند ياشلار قىسمىغا كىرەتتى. ئۇ مېنىڭ سارىيىمدا ياخشى خىزمەت قىلدى. مەردانە كىشى ئىدى. نەسىخ ۋە

① توقچى ئېلى — سەمەرقەندتىكى ئايماقلارنىڭ بىرى.

تەئلىق خەتلىرىنى ياخشى يازاتتى، خۇشامەتچى ئىدى. تە-
بىئىتىدە خەسىسلىك غالىب ئىدى.

قەنبەر ئەلى موغۇل ــ ئاختىچىلاردىن[1] ئىدى. ئاتا-
سى ۋىلايەتكە كىرىپ بىر مەھەل قاسساپلىق قىلغانلىقى
ئۈچۈن، قەنبەر ئەلى سەللاھ، دەپ قويۇلاتتى. يۇنۇس خان
قېشىدا ئاپتاۋچىلىق قىلىپ، كېيىن بەگ بولغانكەن.
مېنىڭ قېشىمدا زور ئېتىبارغا ئىگە بولغانىدى. ئىشقا
كىرىشكەنگە قەدەر تىرىشچانلىق كۆرسىتەتتى، ئىشقا كى-
رىشكەندىن كېيىن، ساختىلىق قىلاتتى. گېپى تولا ھەم
گېپى چۈۋالچاق ئىدى. مۇقەررەركى، تولا گەپ قىلىدىغان
ئادەمنىڭ گېپى چۈۋالچاق بولىدۇ. چىدامسىز ۋە پالاكەت
ئادەم ئىدى.

ئۆمەر شەيخ مىرزا ۋاپات بولغاندا، مەن ئەندىجاندىكى
چار باغدا ئىدىم، بۇ خەۋەر رامىزاننىڭ بەشى، سەيشەنبە
كۈنى ئەندىجانغا يېتىپ كەلدى. مەن ئالاقزادە بولۇپ، يې-
نىمدا بار نۆكەرلەر بىلەن بىللە ئاتلىنىپ قورغانغا ماڭ-
دىم. مىرزا دەرۋازىسىغا يېتىپ بارغاندا، شىرىم تاغايى
ئېتىمنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ، نامازگاھ تەرەپكە ئېلىپ
ماڭدى. ئۇ سۇلتان ئەھمەد مىرزا چوڭ (16) پادىشاھ
بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەگەر نۇرغۇن چېرىك بىلەن كېلىپ
قالسا، بەگلەرنىڭ مېنى ۋە ۋىلايەتنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ
بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، مېنى ئۆزگەند ۋە ئالاتاغ تەرەپكە
ئېلىپ كەتمەكچى، ئەگەر ئۇلار ۋىلايەتنى سۇلتان ئەھمەد
مىرزىغا بېرىۋەتسە، مېنى سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ قو-
لىغا چۈشۈرمەي، تاغىلىرىم ئالچە خان ياكى سۇلتان

① ئاختىچى ــ ھۆكۈمدارنىڭ ئاتلىرىغا قارايدىغان كىشى. ھۆكۈمدارنى ئاتا-
قا مىندۈرۈش ۋە ئاتتىن چۈشۈرۈش ئىشلىرىغا مەسئۇل كىشى.

مەھمۇد خان قېشىغا ئېلىپ بارماقچى بولغانىكەن. سۇلتان ئەھمەد قازىنىڭ ئوغلى ۋە شەيخ بۇرھانىددىن قىلىچنىڭ ئەۋلادى خوجا مەۋلانا قازى (ئانا تەرەپتىن نەسەبى سۇلتان ئىلىگ مازىغا يېتىدۇ، بۇلارنىڭ ئائىلىلىرى ئۇ ۋىلايەتتە مۇقىتى ۋە شەيخۇل ئىسلام يوسۇنلۇق بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ زىكرى تۆۋەندە تەكرار كەلگۈسىدۇر) ۋە قورغان ئىچىدىكى بەگلەر، بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادىمى ۋە بىر قىزىنىڭ ئەتكەسى بولغان خوجا مۇھەممەد دەرزىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇ قىسمەنكىلەرنى يۇقىرىقىدەك ئەندىشىلەردىن خالاس قىلىپ، نامازگاھقا يېقىن قالغان چاغدا مېنى ئېلىپ يادى. مەن كېلىپ ئەرككە چۇشتۇم. خوجامەۋلانە قازى ۋە بەگلەر قېشىمغا كېلىپ، مەسلەھەتنى پىشۇرغاندىن كېيىن، قورغاننىڭ بۇرج[1] ۋە سېپىللىرىنى مۇستەھكەملەشكە كىرىشتى. مەرغىنان تەرەپلىرىگە ئەۋەتىلگەن ھەسەن ياقۇپ، قاسىم قەۋچىن قاتارلىق بەگلەر بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى ۋە ھەممە بىرلىكتە زور غەيرەت ۋە (ب 16) تىرىشچانلىق بىلەن قۇرغان مۇداپىئەسىگە كىرىشىپ كەتتى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۆرەتېپە، خوجەند ۋە مەرغىنانىنى ئالغاندىن كېيىن ئەندىجاندىن تۆت يىغاچ يىراقلىقتىكى قۇباغا كېلىپ چۇشتى. شۇ ئەسنادا ئەندىجان ئەربابلىرىدىن دەرۋىش گاۋ دېگەن بىرى نامۇناسىپ سۆز قىلغانلىقى ئۈچۈن ياساقا يەتكۈزۈلدى[2]. بۇ ھەيۋە بىلەن ھەممە ئاھالە بېگە-

① بۇرج — توپ ئورنى، پوتەي.

② ياساقا يەتكۈزۈلمەك — ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەك مەنىسىدە، ياساق — قانۇن، جازا.

سىلدى. مەن خوجا قازى، ئۇزۇن ھەسەن ۋە خوجا ھۆ-
سەيىننى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «بۇ ۋىلايەتكە مۇلازىملاردىن
ئەلۋەتتە بىر كىشى قويۇلغۇسىدۇر. مەن ھەم مۇلازىم
ھەم پەرزەنتىمەن. ئەگەر بۇ ۋەزىپە ماڭا تاپشۇرۇلسا، ئىش
تېخىمۇ ياخشى ۋە ئاسان ھەل بولغۇسىدۇر» دېگەن پىد-
كىرنى بىلدۇردۇم. سۇلتان ئەھمەد مىرزا كەم سۆز،
كەمتەر ۋە ئادەمگەرچىلىكى بار ئادەم ئىدى، ھەرقانداق
سۆز ۋە ئىشى بەگلىرىنىڭ قارارىدىن باشقىچە بولمايتتى.
ئۇنىڭ بەگلىرى مېنىڭ سۆزۈمگە پەرۋا قىلماي، قوپاللىق
بىلەن جاۋاب بېرىپ، قورشاۋنى ئىچكىرىلەتتى. تەخىرتا-
ئالا ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن ھەر ئىشىمنى ھەر
ۋاقىت بىركىمنىڭ مەرھەمەتسىز ئوق كەلتۈرۈپ تۇرىد-
كى، بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ بىرقانچە پاكىتى كۆرۈلدى.
ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كەلگىنىگە پۇشايمان قىلىپ، بىمۇراد
قايتتى. بىرىنچىدىن، قۇبا دەريا سىنىڭ لاتقىلىق قارا سۇ-
يى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆتۈشتە كۆۋرۈكتىن ئۆتمەي مۇم-
كىن ئەمەس ئىدى. نۇرغۇن چېرىك (17) كېلىپ، كۆۋ-
رۈككە تىقىلىپ قالدى، نۇرغۇن ئات، تۆگە قارا سۇغا
يىقىلىپ ئۆلدى. مۇندىن ئۈچ - تۆت يىل بۇرۇن ئۇلار
چىر سۇيىدىن ئۆتۈشتىمۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغا-
نىدى. چېرىكلەر شۇ ئەھۋالنى ئەسلەپ، ۋەھىمە ئىچىدە قال-
دى. ئىككىنچىدىن، شۇ چاغ ئۇ ئەتراپتا ئات ۋاباسى بولۇپ،
ئاتلىرى توپ - توپى بىلەن يىقىلىپ ئۆلۈشكە باشلىدى. ئۇ-
چىنچىدىن، بىزنىڭ ئەسكەر ۋە پۇقرالار شۇنداق بىرلىك ۋە
غەيرەتكە كەلدىكى، ئاخىرقى نەپەس ۋە قۇۋۋەتىگىچە ئېلىد-
شىشقا بەل باغلىدى. ئاخىر ئۇلار ئەندىجانغا بىر يىغاچ ئارد-
لىق قالغاندا دەرۋىش مۇھەممەد تارخاننى ئەۋەتىشكە مەج-

بۇر بولدى. بىز تەرەپتىن ھەسەن ياقۇپ چىقتى ۋە نا-مازگاھ يېنىدا ئۇچرىشىپ، سۇلھ تەرتىسىدە بىر نەرسە قىلىپ قايتتى.

خۇجەند سۇيىنىڭ شىمال تەرىپىدىن كېلىۋاتقان سۇلتان مەھمۇد خان ئاخسىنى مۇھاسىرە قىلدى. جەھاز-گىر مىرزا ۋە بەگلەردىن ئەلى دەرۋىش بەگ، مىرزا قولى كۆكەلداش، مۇھەممەد باقىربەگ، شەيخ ئابدۇللا ئىشىك ئاغىسى ئاخسىدا ئىدى. ۋەيس لاغەرى بىلەن مىرغىياس تاغايمۇ شۇ يەردە ئىدى. ئۇلار باشقا بەگلەردىن خاتىر-جەم بولالماي، ۋەيس لاغەرىغا قاراشلىق بولغان كاسانغا كەتتى. ۋەيس لاغەرى ناسىر مىرزىنىڭ بەگ ئەتكىسى بولغانلىقتىن، ناسىر مىرزىمۇ كاساندا تۇراتتى. خان ئاخسى تەۋەسىگە يەتكەندە، بۇ بەگلەر خان تەرەپكە (ب 17) ئۆتۈپ، كاسانىنى خانغا بەردى. مىرغىياس تاغاخان خىزمىتىدە بولدى، ۋەيس لاغەرى بولسا، ناسىر مىرزىنى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئالدىغا ئېلىپ بېرىپ، مۇھەممەد مەزىد تارخانغا تاپشۇردى. خان ئاخسىغا يېقىن كېلىپ، بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ھېچ ئىش چىقىرالمىدى. ئاخسىدىكى بەگلەر بىلەن يە-گىتلەر زور جاسارەت كۆرسەتتى. شۇ ئەسنادا سۇلتان مەھمۇد خان ئاغرىپ قالدى. ئۆزىمۇ ئۇرۇشتىن بىزار بولغانىدى. شۇڭا ۋىلايىتىگە قايتتى.

ئەبابەكر دوغلات كەشغەرىي ھېچكىمگە باش ئەگمەي، نەچچە يىلدىن بۇيان كاشغەر ۋە خوتەنگە ھاكىم بولۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇمۇ ۋىلايەت ئېلىش تەمەسى بىلەن ئۆزگەند تەۋەسىگە كېلىپ، قورغان قۇرۇپ، ۋىلايەتنى قالايمىقان قىلىشقا باشلىغان ئىدى. خوجا قازى باشلىق ھەممە بەگ-

لەر كاشغەرنىنى قوغلاپ چىقىرىشقا تەيىن قىلىندى. بۇلار يېقىنلاپ بارغاندا، كاشغەرلىك بۇ قوشۇنغا تەڭ كېلەلمەسلىكىنى پەملەپ، خوجا قازىنى ئارىغا سېلىپ، مىڭبىر ھىيله بىلەن قۇتۇلۇپ ياندى.

مۇشۇنداق چوڭ ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، ئۆمەر شەيخ مىرزىدىن قالغان بەگلەر ۋە يىگىتلەر ھەممىگە چىداشلىق بېرىپ، جەسۇرلۇق كۆرسەتتى. مىرزىنىڭ ئانىسى سۇلتان بېگىم، جەھانگىر مىرزا، ھەرەمدىكىلەر ۋە بەگلەر ھەممىسى ئاخسىدىن ئەندىجانغا كەلدى. ھازا رەسمىيەتلىرى بەجا كەلتۈرۈلۈپ پېقىر ـ مىسكىنلەرگە ئاش ـ تائاملار تارتىلدى.(18)

بۇ مۇھىم ئىشلار ئادا بولغاندىن كېيىن، چېرىكنى ۋە ۋىلايەتنى تەرتىپكە سېلىش، تۈزۈم ئورنىتىش قاتارلىق ئىشلار كۈن تەرتىپىگە قويۇلدى. ئەندىجان ھۆكۈمىتىگە ۋە ئىشىك ئىختىيارلىقىغا ـــ ھەسەن ياقۇپ بەلگىلەندى. ئوش قاسىم قەۋچىنغا قارار تاپتى. ئاخسى ۋە مەرغىنانىغا ئۈزۈن ھەسەن بىلەن ئەلى دوست تاغايى تەينىلەندى. ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ باشقا بەگ ۋە يىگىتلىرىگىمۇ ھەر قايسىسىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ۋىلايەت، يەر، ھەسسە ۋە تۇرار جايلار بەلگىلەندى.

سۇلتان ئەھمەد مىرزا كەينىگە قايتىپ ئىككى ـ ئۈچ مەنزىل ماڭغاندىن كېيىن، مىجەزى بۇزۇلۇپ ئۆتكۈر قىزىتمىلىق كېسىلگە گىرىپتار بولدى. ئۆرەتېپە تەۋەسىدىكى ئاقسۇغا يەتكەندە، 899 ـ يىلى[1] شەۋۋال[2] ئېيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىرىق تۆت يېشىدا بۇ ئالەم بىلەن خوشلاشتى.

---

① مىلادىيە 1494 ـ يىلى.

② شەۋۋال ـــ 10 ـ ئاي.

تۇغۇلۇشى ۋە نەسەبى: 855 - يىلى —[1] سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا تەخت ئالغان يىلى تۇغۇلغانىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھەممە ئوغۇللىرىنىڭ چوڭى ئىدى. ئانىسى ئوردا بۇغا تارخانىنىڭ قىزى، دەرۋىش مۇھەممەد تارخانىنىڭ ئېگىچىسى بولۇپ، مىرزىنىڭ ئېتىبارلىق خوتۇنى ئىدى.

چىراي - تۇرقى: ئېگىز بويلۇق، قويۇق ساقاللىق، قىزىل يۈزلۈك، تەمبەل كىشى ئىدى، ساقلى ئېڭىكىدە بولۇپ، ياڭىقىدا ساقلى (ب 18) يوق ئىدى. ئىنتايىن خۇش سۆھبەت ئادەم ئىدى. سەللىسىنى شۇزامان ئادەتتى بويىچە تۆت ئورام چىرماپ، ئالاقىسىنى ئالدىغا — قېشىنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرەتتى.

ئەخلاق ۋە يۈرۈش - تۇرۇشى: ھەنەفىي مەزھىپىگە كىرگەن پاكىز ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. بەش نامازنى تەرك قىلمايتتى. ئىچىملىك ئىچكەن ۋاقىتلىرىدىمۇ نامازنى تاشلىمايتتى. خوجا ئۇبەيدۇللا ھەزرەتلىرىگە ئىخلاس قىلاتتى. بولۇپمۇ خوجا سۆھبىتىدە بولغاندا ئالاھىدە ئىخلاسمەنلىك كۆرسىتەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خوجا سۆھبىتىدە بولغاندا تىزىنى يۆتكەپ باقماس ئىدى. بىر قېتىم خوجا ھەزرەتلىرى سۆھبىتىدە ئادىتىگە خىلاپ ھالدا تىزىنى يۆتكەپ ئولتۇرۇپتۇ. مىرزا قوپقاندىن كېيىن خوجا ھەزرەتلىرى مىرزا ئولتۇرغان يەرگە قاراپ بېقىشنى بۇيرۇپتۇ، قارىسا، بىر سۆڭەك پارچىسى تۇرغۇدەك. ئۆزى ساۋاتسىز بولۇپ، ھېچ نەرسە ئوقۇپ باقمىغانىدى. شەھەردە چوڭ بولغىنىغا قارىماي تۇرك ھەم ساددا

① مىلادىيە 1451 — 1452 - يىللار ئارىلىقى.

ئىدى. شېئىردىن بىبەھرى ئىدى. ئادىل كىشى ئىدى. خوجا ھەزرەتلىرىنىڭمۇ ھەر ئىشتا قولى بار ئىدى. مۇ-ھىم ئىشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەرئەت يولى بىلەن ھەل قىلىناتتى. ۋەدىسىگە ۋە سۆزىگە ئەمەل قىلاتتى. ھەرگىز ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلمايتتى. شىجائىتى بار ئىدى. گەرچە ئۆز قولى بىلەن بىر ئىش قىلىش پۈرسىتىگە ئېرىشمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزى جەڭلەردە شىجائەت كۆرسەتكەنىكەن. ئوقنى ئىنتايىن (19) ياخشى ئاتاتتى. قۇشلارغا ئاتقان ئوقلىرى ئاساسەن تېگەتتى، قارىغا ئېتىشتا مەيداننىڭ ئۇ بېشىدىن كىرىپ بۇ بېشىغا چىققۇچە ھەممىسىگە دېگۈدەك تەگكۈزەتتى. كېيىنچە تەنبەل بولغان چاغلىرىدا قىرغاۋۇل، بۆدۈنلەرنى پىيازىي[1] بىلەن سوقاتتى ۋە تەگمەي قالمىغان ۋاقتى ناھايىتى ئاز بولاتتى. ئۆزى قۇشچى بولۇپ، ھامان قۇش سالاتتى ۋە ياخشى سالاتتى. ئۇلۇغ بەگ مىرزىدىن كېيىن، ئۇنىڭدەك قۇشچى پادىشاھ بولۇپ باقمىغان. ئىنتايىن ھايالىق ئادەم ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خىلۋەتلەردە مەھرەم ۋە تۇغقانلىرى ئالدىدىمۇ پۇتىنى ياپمىدىكەن. گاھىدا ئىچىملىككە بېرىلىپ كەتسە، يىگىرمە ئوتتۇز كۈن ئۆزىمەي ئىچەتتى، گاھىدا ئىچىملىكتىن چىقىپ يەنە يىگىرمە ـ ئوتتۇز كۈن ئىچمەي قويياتتى. بەزىدە ئولتۇرۇش قىلىپ بىر ئولتۇرسا، بىر كېچە ـ كۈندۈز ئولتۇراتتى. ياخشى ئىچەتتى. ئىچمىگەن كۈنلىرى كەيپسىزلىنەتتى، تەبىئىتىدە خەسىلىك غالىب ئىدى. كەم سۆز، ئادەمگەرچىلىكى بار كىشى ئىدى. ئىدارە ئىش-

① پىيازىي ــ بىر خىل قورال.

لىرى بەگلەر قولىدا ئىدى.

مەيدان جەڭلىرى: تۆت قېتىم مەيدان جېڭى قىلىدى. بىر قېتىم شەيخ جەمال ئارغۇنىڭ ئىنىسى نېمەت ئار-غۇن بىلەن زامىن تەۋەسىدىكى ئاقار تۈرزىدە ئۇرۇشۇپ غالىب بولدى. يەنە بىر قېتىم ئۆمەر شەيخ مىرزا بىلەن خەۋاستا ئۇرۇشۇپ، يەنە غالىب بولدى. يەنە بىر قېتىم تاشكەند تەۋەسىدە، چېرسۇيى ياقىسىدا سۇلتان مەھمۇد خان بىلەن ئۇرۇشتى. بۇ يەردە سەپمۇ بولغىنى يوق، (ب 19) موغۇل چاپقۇنچىلىرى بىرلەپ، ئىككىلەپ چېرىكىنىڭ كەينىدىن كېلىپ، چېرىكىنىڭ ئۇششاق - چۇششەك نەر-سىلىرىنى بۇلاش بىلەن شۇنچە نۇرغۇن چېرىك ئۇرۇش-سىز - تالاشسىزلا تىرىپىرەن بولدى. چېرىكىنىڭ كۆپچە-لىكى چىر سۇيىدە غەرق بولدى. يەنە بىر قېتىم ھەيدەر كۆكەلداش بىلەن ياريايلاق تەۋەسىدە ئۇرۇشۇپ غالىب بولدى.

ۋىلايىتى: ۋىلايىتى سەمەرقەند بىلەن بۇخارا بولۇپ، ئاتىسى بەرگەنىدى. شەيخ جەمالنى ئابدۇلقۇددۇس ئۆلتۇر-گەندىن كېيىن، تاشكەند شاھرۇخىيە ۋە سايرامنى ئېلىپ بىر مەھەل ئىداره قىلدى كېيىن تاشكەند بىلەن سايرام-نى ئىنىسى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا بەردى. خوجەند بىلەن ئۆزەتېپەمۇ بىر مەھەل سۇلتان ئەھمەد مىرزا قولىدا بولغانىدى.

ئەۋلادى: ئىككى ئوغلى بولغان بولسىمۇ، كىچىكىدىلا ئۆلۈپ كەتكەنىدى. بەش قىزى بار ئىدى، بۇلاردىن تۆتى قۇتۇق بېگىمدىن ئىدى. ئەڭ چوڭى ئادەتتە **قارا كۆز بې-گم** دەپ ئاتىلىدىغان **رابىئە سۇلتان بېگىم** ئىدى. ئۇنى مىرزا ھايات ۋاقتىدا سۇلتان مەھمۇد خانغا بەرگەنىدى،

بۇ قىزنىڭ خاندىن بابا خان ئاتلىق بىر ئوغلى بولغانـ
دى، ناھايىتى ئوبدان بالا ئىدى، ئۆزىبەكلەر خوجەندتە
خاننى شېھىت قىلغان چاغدا، ئۇنى ۋە ئۇنىڭدەك بىرقانـ
چە نارەسىدىنى ئۆلتۈردى. خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن
رابىئە بېگىمنى جانىبەگ (20) سۇلتان ئەمرىگە ئالدى.

ئىككىنچى قىزى ئادەتتە **ئاق بېگىم** دەپ ئاتىلىدىغان
سالىھە سۇلتان بېگىم ئىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزىدىن
كېيىن، سۇلتان مەھمۇد مىرزا توي قىلىپ، چوڭ ئوغلى
سۇلتان مەسئۇد مىرزىغا ئېلىپ بەردى. كېيىن، شاھ
بېگىم ۋە مېھرىنگار خانىم بىلەن بىرلىكتە كاشغەرگە
كەتتى.

ئۇچىنچى قىزى **ئايشە سۇلتان بېگىم** ئىدى. مەن بەش
يېشىمدا سەمەرقەندكە كەلگىنىمدە ماڭا ئاتاپ قويغانىدى،
قازاقلىقتا يۈرگەن كۈنلىرىمدە خوجەندكە كېلىۋىدى، ئەمـ
رىمگە ئالدىم. سەمەرقەندنى ئىككىنچى قېتىم ئالغىنىمدا
ئۇنىڭدىن بىر قىز تۇغۇلغانىدى، بىرنەچچە كۈن ياشاپلا
چاچراپ كەتتى. تاشكەند ۋەيرانچىلىقىدىن بۇرۇنراق ئېگـ
چىسىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن مەندىن ئاجرىشىپ كەتتى.

تۆتىنچى قىزى **سۇلتانىم بېگىم** ئىدى. ئاۋۋال سۇلتان
ئەلى مىرزا ئالغانىدى، كېيىن تېمۇر سۇلتان ئالدى، ئۇـ
نىڭدىن كېيىن مەھدى سۇلتان ئالدى.

ئەڭ كىچىك قىزى **مەئسۇمە سۇلتان بېگىم** ئىدى.
ئانىسى ئارغۇنلاردىن سۇلتان ئارغۇنىنىڭ جىيەنى ھەببە
سۇلتان بېگىم ئىدى. مەن خۇراسانغا بارغاندا ئۇنى كۆرۈپ
ياقتۇرۇپ قېلىپ، كابۇلغا كەلتۈرۈپ ئەمرىمگە ئالغانىدىم.
مېنىڭدىن بىر قىز تۇغۇپ، شۇ تۇغۇتتىلا تەڭرى رەھمـ
تىگە بارىدى. قىزىغا ئانىسىنىڭ ئىسمىنىلا قويۇپ قويـ

دۇق.

خوتۇنلىرى: خوتۇنلىرىنىڭ بىرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئېلىپ بەرگەن **مېھرىنىگار خانىم** بولۇپ، يۇنۇس خانىنىڭ چوڭ قىزى، مېنىڭ ئانامنىڭ بىر تۇغقان ئېگىچىسى (ب 20) ئىدى. يەنە بىرى، تارخانلاردىن بولۇپ، **تارخان بېگىم** دېيىشەتتى. يەنە بىر **قۇتۇق بېگىم** بولۇپ، تارخان بېگىمنىڭ ئېمىلدىشى ئىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ ئالغانىدى. ئۆزى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى، بىراق بەك ئۆكتەم ئىدى. شاراپ ئىچەتتى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا سۇلتان ئەھمەد مىرزا باشقا ھەرەمگە بارمايتتى. ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، بەتنامدىن قۇتۇلدى. يەنە بىرى، **خانزادە بېگىم** بولۇپ، تىرمىز خانزادىلىرىدىن ئىدى. مەن بەش يېشىمدا سەمەرقەندكە ــ سۇلتان ئەھمەد مىرزا قېشىغا كەلگەن ۋاقتىمدا ئالغانىكەن، تېخى چۈمبىتى ئېچىلمىغانىكەن. تۈركلەر قائىدىسى بويىچە، بۇ ئىش ماڭا تاپشۇرۇلۇپ، يۈزىنى مەن ئاچقانىدىم. يەنە بىرى، ئەھمەد ھاجى بەگنىڭ نەۋرىسى **لەتىف سۇلتان بېگىم** ئىدى. مىرزىدىن كېيىن ئۇنى ھەمزە سۇلتان ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل كۆرگەنىدى. مەن ھەمزە سۇلتان، تېمۇر سۇلتان باشلىق سۇلتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ ھەسارىنى ئالغاندا، بۇ سۇلتانزادىلار بىلەن يەنە بىرقانچە سۇلتانزادىلار قولغا چۈشكەنىدى، ھەممىسىنى ئازاد قىلىدىم. يەنە بىرى سۇلتان ئارغۇنىنىڭ جىيەنى **ھەبىبە سۇلتان بېگىم** ئىدى.

ئەمرلىرى: جانىبەگ دولداي ــ سۇلتان مەلىك كاشغەرىينىڭ ئىنىسى ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەند ھۆكۈمىتىنى، سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئىشىك

ئىختىيارلىقىنى (21) ئۇنىڭغا بەرگەن ئىدى. ئىنتايىن ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق كىشى ئىكەنمىش. ئۇ توغرۇلۇق رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ. بىرى شۇكى، ئۇ سەمەرقەند ھاكىمى بولۇپ تۇرغاندا، ئۆزبېكلەردىن بىر ئەلچى كېلىپتۇ. بۇ ئەلچى ئۆزبېك ئۇلۇسىدا مەشھۇر پالۋان ئىكەنمىش. ئۆزبېكلەر پالۋانىنى «بۆكە» دەرمىش. جانبەگ: «بۆكەمۇسەن؟ بۆكە بولساڭ كەل، چېلىشايلى!» دەپتۇ. ئەلچى ھەرقانچە باش تارتسىمۇ قويماپتۇ، ئاخىر چېلىشىپ جانبەگ ئۇنى يېقىتىپتۇ. ئۆزى مەرد كىشى ئىدى.

ئەھمەدھاجى بەگ ـــ سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھىرى ھۆكۈمىتىنى بىر مەزگىل ئۇنىڭغا بەرگەنىدى. كىچىك ئاتىسى جانىبەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ دەربجىسىنى بۇنىڭغا بېرىپ سەمەرقەندكە ئەۋەتتى. خۇشخۇي، مەردانە كىشى ئىدى. تەخەللۇسى ۋەفائىي ئىدى، دىۋانى بار ئىدى. شېئىرنى ياماق ئەمەس يازاتتى. مۇنداق بىر بەيىتى بار:

مەستەم، ئەي مۇھتەسەب، ئىمروز زى مەن دەست بىدار،
ئىھتىسابەم بىكۇن ئان روزكى يابى ھۇشيار.

(ئەي مۇھتەسەب[1] مەن مەستمەن، بۈگۈن مېنى تۇتما، مېنى ئەقلىم كاللامدا بولغان كۇنى سوراق قىل.) مىرئەلىشىر نەۋائىي ھىرىدىن سەمەرقەندكە كەلسىلا ئەھمەدھاجى بەگ بىلەن بىللە بولاتتى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ زور ئېتىبارغا ئېرىشتى. ئەھمەد ھاجى بەگ ياخشى نەسىلىك ئاتلارنى بېقىپ (ب 21) مىنەتتى، بۇ ئاتلارنىڭ

① مۇھتەسەب ـــ دىنىي قائىدىلەرنىڭ ئىجراسىنى تەكشۈرگۈچى.

كۆپچىلىكى ئۆز قولىدا يېتىشتۇرۇلگەن ئاتلار ئىدى. مەردانە ئادەم ئىدى، بىراق سەردارلىقى مەردانىلىقىدەك ئەمەس ئىدى. بىپەرۋا ئادەم ئىدى. ئىشلىرىنى ئادەملىرى ئىداره قىلاتتى. بايسۇنغۇر مىرزا سۇلتان ئەلى مىرزا بەلەن بۇخارادا ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولغاندا، ئەسىرگە چۈشىتى ۋە دەرۋىش مۇھەممەد تارخانىنى ئۆلتۈردى، دېگەن تۆھمەت بىلەن ئىززەتسىز رەۋىشته ئۆلتۈرۈلدى.

دەرۋىش مۇھەممەد تارخان ــ ئوردا بۇغا تارخانىك ئوغلى، سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ ئۆز تاغىسى ئىدى، مىرزا قېشىدا ھەممە بەگلەردىن چوڭ ۋە مۆتىۋەر ئىدى. مۇسۇلمان، ئادەمگەرچىلىكى بار، دەرۋىش كىشى ئىدى. ھەمىشە قۇرئان كۆچۈرەتتى. شاھماتنى كۆپ ئويناياتتى ھەم ياخشى ئويناياتتى. قۇشچىلىق ئىلمىنى ياخشى بىلەتتى ۋە قۇشنى ياخشى سالاتتى. ئاخىر، بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ غوۋغاسىدا بەتنام بىلەن ئۆلدى.

ئابدۇلئەلى تارخان ــ دەرۋىش مۇھەممەد تارخانىنىڭ يېقىن تۇغقىنى ئىدى. دەرۋىش مۇھەممەد تارخانىنىڭ سىڭلىسىمۇ ئۇنىڭدا بولۇپ، باقى تارخانىنىڭ ئانىسى شۇ ئىدى. گەرچە دەرۋىش مۇھەممەد تارخان ئادەت ۋە مەرتىۋە ئېتىبارى بىلەن ئۇنىڭدىن چوڭ بولسىمۇ، لېكىن بۇ فىرئەۋن[1] ئۇنى كۆزگە ئىلمايتتى. بۇخارا ھۆكۈمىتى (22) بىرقانچە يىل ئۇنىڭ قولىدا بولدى. نۆكىرى ئۇچ مىڭغا يەتكەنىدى. نۆكەرنى ياخشى باشقۇراتتى، ئىنايەت ۋە ھەدىيىلىرى، دىۋان ۋە جاھازلىرى، زىياپەت ۋە ئولتۇ-

① فىرئەۋن ــ قەدىمكى مىسىر پادىشاھلىرىنىڭ ئۇنۋانى؛ ھەددىدىن ئاشقان تەكەببۇرلۇقتا كىنايە.

رۇشلىرى شاھانە ئىدى. قاتتىق قول، زالىم، پاسىق، ھاكاۋۇر ئادەم ئىدى. شەيبانىخان گەرچە نۆكىرى بولمىسىمۇ، لېكىن بىر مەزگىل ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولغانىدى. كېچىك سۇلتانزادىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇنىڭغا نۆكەر بولغانىدى. شەيبانىخاننىڭ مۇنچىلىك تەرەققىي تېپىشىغا ۋە شۇنچە قەدىمىي سۇلالىلەرنىڭ ۋەيران بولۇشىغا مۇشۇ ئابدۇلئەلى تارخان سەۋەب بولدى.

سەيد يۈسۈف ئوغلاقچى — بوۋىسى موغۇلدىن كەلگەنىكەن. ئاتىسىنى ئۇلۇغبەگ ئۆستۈرگەنىدى. ئۆزى ناھايىتى ئۆتكۈر ۋە تەدبىرلىك ئىدى. مەردانىلىقىمۇ بار ئىدى. قوبۇزنى ياخشى چالاتتى. مەن كابۇلغا كەلگەندە، مېنىڭ قېشىمدا ئىدى. مەن ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنىدىم. ئۆزىمۇ ئېتىبار بېرىشكە لايىق ئىدى. بىرىنچى قېتىم ھىندىستانغا چېرىك تارتقان ۋاقتىمدا سەيد يۈسۈف بەگنى كابۇلدا قويغانىدىم، شۇ مەزگىلدە تەڭرى رەھمىتىگە باردى.

دەرۋىش بەگ — تېمۇربەگنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكەن ئىكو تېمۇربەگنىڭ ئەۋلادىدىنىدۇر. خوجا ھەزرەتلىرىگە ئىخلاس قىلاتتى. (ب 22) مۇزىكا ئىلمىنى بىلەتتى، سازمۇ چالاتتى. شېئىر يازاتتى، سۇلتان ئەھمەد مىرزا چېرسۈيى ياقىسىدا مەغلۇپ بولغاندا، چېرسۈيگە غەرق بولدى.

مۇھەممەد مەزىد تارخان — دەرۋىش مۇھەممەد تارخاننىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى ئىدى. بىرنەچچە يىل تۇركىستان ھاكىمى بولدى، شەيبانىخان تۇركىستاننى شۇنىڭدىن ئالغانىدى. ئۆتكۈر ۋە تەدبىرلىك ئىدى. قورقماس ۋە پاسىق ئىدى. سەمەرقەندنى ئىككىنچى قېتىم ۋە ئۇ-

چىنچى قېتىم ئالغىنىمدا مېنىڭ قېشىمغا كېلگەندى، مەنمۇ ياخشى ئېتىبار بەرگەندىم. كۆلەمەلىك ئۇرۇشىدا ئۆلۈپ كەتتى.

باقى تارخان ــ ئابدۇلئەلى تارخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن بىر نەۋرە ئىدى. ئاتىسىدىن كېيىن بۇخارا ئۇنىڭغا بېرىلگەنىدى. سۇلتان ئەلى مىرزا زامانىدا كۆپ روناق تېپىپ، نۆكىرىنى بەش ـ ئالتە مىڭغا يەتكۈزگەنىدى. سۇلتان ئەلى مىرزىغا ئانچە بويسۇنمايتتى. شەيبانىخان بىلەن قەلئەئى دەبۇسىدا ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. شەيبانىخان شۇ يەڭگىنىچە بېرىپ بۇخارانى ئالدى. قۇش ئوۋىغا بەك قىزىقاتتى. ئېيتىشلارغا قاتناشقاندا يەتتە يۈز ئوۋ قۇشى بار ئىكەنىمش. ئەخلاق ۋە قائىدە ـ يوسۇندا يوق دېيەرلىك ئىدى، بەگزادىلىك ۋە دۆلەت ئىچىدە چوڭ بولغانىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى شەيبانىخانغا كۆپ ياخشىلىق قىلغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن شەيبانىخان قېشىغا بارغانىدى، لېكىن ئۇ ۋىجدانسىز (23) ئۇ ياخشىلىقلارغا يارىشا قىلچە ئىنايەت ۋە شەپقەت قىلمىدى. ئاخسى ۋىلايىتىدە خار ـ زار بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى.

سۇلتان ھۆسەين ئارغۇن ــ قارا كۆل ھۆكۈمىتى بىر مەزگىل ئۇنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، سۇلتان ھۆسەين قارا كۆلىي، دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. ناھايىتى ئۆتكۈر ۋە تەدبىرلىك ئىدى. مېنىڭ قېشىمدىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت بولغانىدى.

قۇلى مۇھەممەد بۇغدا ــ قەۋچىن ئىدى. مەردانە ئىكەنمىش.

ئابدۇلكەرىم ئەشرىت ــ ئۇيغۇر ئىدى. سۇلتان ئەھ-

مەد مىرزا قېشىدا ئىشىك ئاغا ئىدى. سېخىي ۋە مەردانە كىشى ئىدى.

سۇلتان ئەھمەد مىرزا ۋاپاتىدىن كېيىن، بەگلەر كېڭىشىپ، سۇلتان مەھمۇد مىرزىغا تاغ يولى بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى چاقىردى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاغىسى مىنۇچېھىر مىرزىنىڭ ئوغلى مەلىك مۇھەممەد مىرزا سەلتەنەت تەمەسى بىلەن بىرنەچچە ئالىقاناتنى ئەگەشتۇرۇپ ئوردۇدىن[1] ئايرىلدى. ئۇ سەمەرقەندكە كېلىپ، مۇ ھېچ نەرسە قىلالمىدى، پەقەتلا ئۆزىنىڭ ۋە يەنە بىر قانچە بىگۇناھ شاھزادىنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولدى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىش بىلەنلا، ھايالسىز سەمەرقەندكە كېلىپ، ھېچقانداق زەخمەت ۋە مۇشەققەت چەكمەيلا تەختكە ئولتۇردى. تۆۋەن قاتلام، يۇقىرى قاتلام ۋە سىپاھىيلاردىن[2] بىر تۇركۇم ئادەم سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ بىرقانچە ئىشلىرىدىن نەپرەتلىنىپ قېچىپ كەتتى. بۇ ئىشلار شۇكى، بىرىنچىدىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەلىك مۇھەممەد مىرزا ئۇنىڭ (ب 23) كىچىك ئاتىسىنىڭ ئوغلى ۋە ئۆزىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا شۇنى ۋە باشقا تۆت مىرزىنى كۆڭ سارايغا چىقارغان ۋە بۇلاردىن ئىككىسىنى قويۇپ، مەلىك مۇھەممەد مىرزا بىلەن يەنە بىر مىرزىنى شېھىت قىلغانىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىگە پادىشاھلىقمۇ تەگمەيتتى ھەم ئۇلاردا ئۇنداق تەمەمۇ يوق ئىدى، مەلىك مۇھەممەد مىرزىدا ئازراق گۇناھ بولغان ھالەتتىمۇ، يەنە بىر مىرزىدا ھېچقانداق گۇناھ يوق ئىدى. ئىككىنچىدىن، گەرچە

① ئوردۇ — ھەربىي قوشۇن، لەشكەرگاھ.
② سىپاھىي — ئەسكەر، ھەربىي ئەمەلدار؛ ئەمەلدار.

ئۆزى ئىدارە قىلىش - باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى قابىلىيەتلىك، قانۇنچىل، مالىيە ئىلمىدىن خەۋەردار بولسىمۇ، لېكىن تەبىئىتى زۇلۇم ۋە پاسىقلىققا مايىل ئىدى. سەمەرقەندكە كىرگەندىن كېيىن باشقىچە تۇزۇم، جازا، باج ۋە سېلىقلارنى چىقاردى. بۇرۇن نۇرغۇنلىغان پېقىر - مىسكىنلەر باج - سېلىقلاردا خوجا ئۇبەيدۇللا ھەزرەتلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى كىشىلەرنىڭ ھامىيلىقى بىلەن زۇلۇم ۋە زورلۇقلاردىن ساقلىنىپ قالاتتى. ئەمدى مۇنداق ھامىيلىقلار كۆچىدىن قېلىپ، زورلۇق ۋە قاتتىق قوللۇق كۆچەيگەنىدى، ھەتتا مۇنداق زورلۇق ۋە قاتتىق قوللۇقلار خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ قىلىنىدىغان بولدى. ئۇچىنچىدىن، ئۆزى قانداق زالىم ۋە پاسىق بولسا، بەگلىرى ۋە نۆكەرلىرىمۇ شۇنداق زالىم ۋە پاسىق ئىدى. ھىساردىكىلەر، بولۇپمۇ خۇسرەۋ شاھ قول ئاستىدىكىلەر ھەمىشە ئىچىشۋازلىق ۋە زىنا بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئۇلار شۇ دەرىجىگە يەتكەن ئىدىكى، خۇسرەۋ شاھ نۆكەرلىرىدىن بىرى بىر ئادەمنىڭ خوتۇنىنى تارتىۋېلىپ ئېلىپ كەتكەن. بۇ خوتۇننىڭ (24) ئېرى خۇسرەۋ شاھقا كېلىپ ئەرز قىلسا، خۇسرەۋ شاھ: «بۇ خوتۇن بىرقانچە يىل سەن بىلەن بىللە بولدى، ئەمدى بىرنەچچە كۈن ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولسۇن» دەپ جاۋاب بەرگەن. تۆتىنچىدىن، شەھەر خەلقىنىڭ، ھەتتا بەگ ۋە سىپاھىيلارنىڭ ياش ئوغۇللىرى چۆھرىلىككە تۇتۇلۇپ قېلىشتىن قورقۇپ ئۆيدىن چىقالماس بولۇپ قالغان.

يىگىرمە - يىگىرمە بەش يىل داۋام قىلغان سۇلتان ئەھمەد مىرزا زامانىدا، بايقارا ئاتلىق ۋە پاراغەت ئىچىدە يا-

ھەزرەتلىرى تەرىپىدىن ئادىل ۋە شەرىئەتكە ئۇيغۇن بىر-تەرەپ قىلىنىپ كەلگەن سەمەرقەند ئاھالىسى بۇ خىل زۇلۇم ۋە پاسىقلىققا جانۘ - جەھلىدىن نەپرەت ئوقۇدى. چوڭ - كىچىك، پېقىر - مىسكىن ھەممىسى لەنەت ۋە بەتدۇئاغا ئېغىز ئېچىپ قول كۆتۈردى.

ھەزەر كۇن زى دەردى دەرۇنھايى رىش،
كى رىشى دەرۇن ئاقىبەت سەركۇنەد.
بەھەم بەرمەزەن تا تەۋانى دىلى،
كى ئاھى جەھانى بەھەم بەر زەنەد.

(كۆڭۈلنى يارا قىلىشتىن ھەزەر قىل، چۇنكى كۆڭۈل يارىسى ئاخىر ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. ئىمكانىيىتىڭنىڭ بارىچە بىر كۆڭۈلنىمۇ يارا قىلما، چۇنكى بىر ئاھ بىر دۇنيانى ئاستىن - ئۈستۇن قىلىدۇ). سۇلتان مەھمۇد مىرزا مۇشۇنداق زۇلۇم ۋە پاسىقلىقلار سەۋەبىدىن سەمەر-قەندتە بەش - ئالتە ئايدىن ئارتۇق ھۆكۇم سۇرەلمىدى.

توققۇزيۇزىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

ماڭا سۇلتان مەھمۇد مىرزىدىن ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئاتلىق بىر ئەلچى كەلدى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا ئۆزدىنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد مىرزىغا، ئاغىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئاق بېگىم ئاتلىق ئىككىنچى قىزىنى ئېلىپ بەرگەن توينىڭ چاچقۇسىنى ئەۋەتىپتۇ. ئالتۇندىن ھەم كۆمۈشتىن ئىشلەنگەن پىستە ـ بادامىلار ئىكەن. بۇ كەلگەن ئەلچىنىڭ ھەسەن ياقۇپ بىلەن يەنە قىنچىلىقى بار ئىكەن، ھەسەن ياقۇپقا تۇرلۇك ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئۇنى مىرزىغا قارائقىلى (ب 24) كەلگەنىكەن. ھەسەن ياقۇپ مۇلايىم جاۋابلارنى بېرىپ، ھەتتا شۇ تەرەپ بولغاندەك قىلىپ ئەلچىنى يولغا سالدى. بەش ـ ئالتە ئايدىن كېيىن ھەسەن ياقۇپنىڭ مىجەزى بۇزۇلۇپ، مېنىڭ يېقىن كىشىلىرىم بىلەن ناچار مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. ئىشنى شۇ دەرىجىگە يەتكۈزدىكى، ئۇ مېنى يولغا سېلىپ، جەھانگىر مىرزىنى پادىشاھ قىلىش قارارىغىمۇ كېلىپتۇ. ھەسەن ياقۇپنىڭ باشقا ئەمىر ۋە سىپاھىيلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ بۇ نىيىتىدىن ھەمەيلەن ۋاقىپلانغانىدى. خوجاقازى، قاسىم قەۋچى، ئېلى دوست تاغايى، ئۇزۇن ھەسەن ۋە باشـ

① مىلادىيە 1494 ــ 1495 ـ يىللار ئارلىقى.

قا مەن تەرەپ بەگلەر مېنىڭ موماي ئىسەن دەۋلەت بې-
گىم قېشىغا يىغىلىپ، ھەسەن ياقۇپنى ھەيدەپ، ئۇنىڭ
پىتىنىسىگە خاتىمە بېرىش قارارىغا كەلدى. خوتۇنلار ئا-
رىسىدا مېنىڭ مومامدەك ئۆتكۈر ۋە تەدبىرلىك ئاقىلە
ئاز تېپىلىدۇ. چوڭ - چوڭ ئىشلارنىڭ ھەممىسى دېگۇ-
دەك شۇ كىشىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بولاتتى.

ھەسەن ياقۇپ ئەركىتە ئىدى. ئانام بىلەن موماي ئى-
سەن دەۋلەت بېگىم تاشقى قورغاندا — سېپىل بىناسىدا
ئىدى. مەن قارارنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئەرككە ئاتلاڭ-
دىم. ھەسەن ياقۇپ قۇش ئۇۋىغا ماڭغانىكەن. بۇ ئىشتىن
خەۋەر تېپىپ شۇ يەردىنلا سەمەرقەند (25) تەرەپكە مې-
كىپتۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەرنىڭ ھەممىسى
قولغا ئېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھەممەد باقىربەگ،
سۇلتان مەھمۇد دولداي، سۇلتان مەھمۇد دولدايىنىڭ ئا-
تىسى ۋە باشقىلار بار ئىدى. ئۇلاردىن بەزىسىنىڭ سەمەر-
قەندكە كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. ئىشىك ئىختىيارلىقى
ۋە ئەندىجان ھۆكۈمىتى قاسىم قەۋچىنغا قارار تاپتى.

ھەسەن ياقۇپ سەمەرقەند يولىدا كەتىبادامغىچە بارغا-
نىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، يامان نىيەتتە ئاخىسى
تەرەپكە بۇرۇلۇپ، خوقان ئەتراپىغا كەلدى. بىز بۇنى
ئۇققاندىن كېيىن، بىرقىسىم بەگ ۋە يىگىتلەرنى ئۇنىڭغا
قارشى ماڭدۇردۇق. بۇ ئىلغار[1] بەگلىرى ئۆزلىرىدىن بۇ-
رۇن بىرقىسىم يىگىتلەرنى قاراۋۇل[2] قىلىپ ماڭدۇرغانە-
كەن. ھەسەن ياقۇپ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، كېچىلەپ

① ئىلغار — چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدىن ئەۋەتىلگەن ياكى مەلۇم ۋەزىپە-
گە تەيىنلەنگەن تېز يۈرگۈچى ھەربىي قىسىم، زەربىدار ئەترەت.
② قاراۋۇل — كۆزەتچى، چارلىغۇچى.

بۇ قاراۋۇلغا بارغان يىگىتلەرگە قارشى ئاتلىنىپ، ئۇلارنى ئۇيۇ مۇڭگۈزى شەكلىدە قورشاپ، ئوققا تۇتۇپتۇ. قاراڭغۇ كېچىدە ئۆز ئادىمىنىڭ ئوقى ھەمەن ياقۇپنىڭ قاچىرىغا تېگىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قېچىشتىن بۇرۇنراق ئۆز قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتتى.

چۈبەد كەردى، مە باش ئەمىن زى ئافات،
كى ۋاجىب شۇد تەبىئەترا مۇكافات.

(يامانلىق قىلغانكەنسەن ئاپەتتىن قۇتۇلالمايسەن، چۈنكى تەبىئەتنىڭ بېرىدىغان جازاسى مۇقەررەر).

شۇ يىلى شۇبھىلىك تائىلاردىن پەرھىز قىلىدىغان بولدۇم. پىچاق، قوشۇق، داستىخانغىچە ئېھتىيات قىلاتتىم. كېچىلىك نامازلارنىمۇ ئاز تەرك (ب 25) قىلىدىغان بولدۇم.

رەببىيەلئاخىر[1] ئېيىدا سۇلتان مەھمۇد مىرزا ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، ئالتە كۈن ئىچىدە ئالەمدىن ئۆتتى. قىرىق ئۈچ ياشقا كىرگەنىدى.

تۇغۇلۇشى ۋە نەسەبى: 857 ـ يىلى[2] تۇغۇلغانىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى بولۇپ، سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن بىر قورساق ئىدى.

چىراي ـ تۇرقى: پاكار بويلۇق، سۈيۇق ساقاللىق، تەمبەل ۋە پىچىمسىزراق ئادەم ئىدى.

ئەخلاق ۋە يۈرۈش ـ تۇرۇشى: ئەخلاق ۋە يۈرۈش ـ تۇرۇشى ياخشى ئىدى. نامازنى تەرك قىلمايتتى. ئىدارە قىلىش ـ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا ناھايىتى قابىل ئىدى. مالىيە ئىلمىنى ياخشى بىلەتتى. ۋىلايىتىدە بىر تىينىمۇ

① رەببىيەلئاخىر ـــ قەمەرىيە 4 ـ ئاي.
② مىلادىيە ـــ 1453 ـ يىلى.

ئۇنىڭدىن بىسوراق خەرج بولمايتتى. ئادەملىرىنىڭ مائاشى ھەرگىز ئۆكسىمەيتتى. ئولتۇرۇش، ئىنايەت، زىياپەت ۋە دىۋانلىرى ئىنتايىن ياخشى ئىدى، ھەممىسى قائىدە - تۈزۈم بويىچە بولاتتى. بىر خىل تەرتىپ - نىزامنى ئورناتسا، سىپاھىي ۋە رائىيەلىرىدىن ھېچكىم ئۇنى بۇزالمايتتى. بۇرۇن قۇش ئوۋىغا كۆپ ماڭغانكەن. كېيىن بۇركۇت بىلەن ئوۋ قىلىشقا قىزىپ كەتكەنىدى. زۇلۇم ۋە پاسىقلىققا تولىمۇ ھېرىس ئىدى. شارابنى ئۇزمەي ئىچەتتى. چۆھرىنى كۆپ ئىشلىتەتتى. كېلىشكەن ياش ئوغۇللارنى كۆرسە، ھەرباپ بىلەن ئۆزىگە چۆھرە قىلىۋالاتتى. بەگلىرىنىڭ ئوغۇللىرىنى ۋە ئوغۇللىرىنىڭ (26) بەگلىرىنى، ھەتتا ئېمىلداشلىرىنى چۆھرە قىلغاندى. ئۆز ئېمىلدىشىنىڭ ئوغۇللىرىنىمۇ شۇ خىزمەتكە سالغانىدى. بۇ رەزىل قىلىق ئۇنىڭ زامانىدا شۇنداق دەرىجىگە يەتكەنىدىكى، چۆھرە ئىشلىتىش ھۇنەر، چۆھرە ئىشلەتمەسلىك ئەيىب بولۇپ قالغانىدى. مۇشۇنداق زۇلۇم ۋە پاسىقلىقنىڭ كاساپىتىدىن ئوغۇللىرى ياش تۇرۇپلا ھاياتىدىن ئايرىلغانىدى. شېئىر يازاتتى. دىۋانمۇ تۈزگەندى. لېكىن شېئىرلىرى ئىنتايىن پۇچەك ۋە بىمەززە ئىدى. ئۇنداق شېئىر يازغاندىن يازمىغان ياخشىراق. ئېتىقادى ناچار ئىدى. خوجا ئۇبەيدۇللا ھەزرەتلىرىنى كۆزگە ئىلمايتتى. يۈرەكسىز، بىھايا ئادەم ئىدى. يېنىدىن تېتىقسىز ھەييارلار ئۆكسىمەيتتى. دىۋان ئۇستىدە ۋە خالايىق ئالدىدا ئىنتايىن سەت ھەرىكەتلەرنى قىلاتتى. بەك ئاغزى يامان ئىدى، دائىم ئېغىزغا ئالغۇسىز گەپلەرنى قىلاتتى.

مەيدان جەڭلىرى: ئىككى قېتىم مەيدان جېڭى قىل-

دی، هەر ئىككى قېتىمدا سۇلتان ھۆسەين مىرزا بىلەن ئۇرۇشتى. بىرىنچى قېتىم ئاستىرابادتا ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. ئىككىنچى قېتىم ئەندىخۇد تەۋەسىدىكى چەكمەن دېگەن يەردە ئۇرۇشۇپ يەنە مەغلۇپ بولدى. ئىككى قېتىم بەدەخشانىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى كافىرىستانغا بېرىپ غازات قىلدى. شۇ سەۋەبتىن، (ب 26) پەرمانلىرىنىڭ توغرىسىدا[1] ئۆز نامىنى سۇلتان مەھمۇد غازى، دەپ يازاتتى.

ۋىلايىتى: سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئاستىرابادنى بەرگەندى، ئىراق ۋەقەسىدە خۇراسانغا كەلدى. ئۇ چاغدا ھىسار ھاكىمى قەنبەر ئەلى بەگ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھىندىستان چېرىكىنى باشلاپ مىرزىنىڭ كەينىدىن ئىراققا كېتىۋاتاتتى. خۇراسانغا يەتكەندە سۇلتان مەھمۇد مىرزىغا قوشۇلدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ يېقىنلاشقانلىقىنى بىلىش بىلەنلا، خۇراسان ئاھالىسى ھۇجۇم قىلىپ، سۇلتان مەھمۇد مىرزىنى خۇراساندىن قوغلاپ چىقاردى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا ئۇ يەردىن سەمەرقەندكە — سۇلتان ئەھمەد مىرزا قېشىغا كەلدى. نەچچە ئايدىن كېيىن، ئەھمەد مۇشتاق باشلىق سەيىد بەدر، خۇسرەۋ شاھ ۋە بەزى يىگىتلەر سۇلتان مەھمۇد مىرزىنى ئېلىپ قېچىپ، ھىسارغا قەنبەر ئەلى بەگ قېشىغا كەلدى. شۇنىڭدىن بېرى تەرمىز، چاغانىيان، ھىسار، خەتلان، قوندۇز ۋە بەدەخشان قاتارلىق قەھقە ۋە كۆھتەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋىلايەتلەر، ھىندۇكۇش تېغىغىچە سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا

① توغرا — پادىشاھنىڭ سىمۇوللۇق بىر بەلگە شەكلىدىكى نامى؛ ھەرپلەردىن چىقىرىلغان بېزەكلىك بەلگە، گېرب.

بولۇپ كەلگەنىدى. ئاغىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋىلايىتىمۇ بۇنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئەۋلادى: بەش ئوغۇل، ئون بىر قىزى بار ئىدى. ئوغۇللىرىنىڭ چوڭى **سۇلتان مەسئۇد مىرزا** بولۇپ، ئاندىن سى (27) مىر بۇزۇرگ تەرمىزىنىڭ قىزى ئىدى. يەنە بىر ئوغلى **بايسۇنغۇر مىرزا** بولۇپ، ئانىسى پىشەبېگىم ئىدى. يەنە بىر ئوغلى **سۇلتان ئەلى مىرزا** بولۇپ، ئانىسى زۆھرەبېگى ئاغا ئىدى، ئۆزبېك بولۇپ، توقال ئىدى. يەنە بىر ئوغلى **سۇلتان ھۆسەين مىرزا** بولۇپ، ئانىسى مىربۇزۇرگىنىڭ نەۋرىسى خانزادە بېگىم ئىدى. بۇ ئوغۇل، مىرزا ھايات ۋاقتىدا ئون ئۈچ يېشىدا تەختىرى رەھمىتىگە باردى. يەنە بىر ئوغلى **سۇلتان ۋەيس مىرزا** بولۇپ، ئانىسى يۇنۇس خانىنىڭ قىزى، مېھىنىڭ ئانامىنىڭ سىڭلىسى سۇلتان نىگارخانىم ئىدى. بۇ تۆت مىرزىنىڭ ئەھۋالى بۇ كىتابتا ئېيتىلغان ۋەقەلەرنىڭ يىل تەرتىپى بويىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئۈچ قىزى بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن بىر قورساق ئىدى. چوڭىنى سۇلتان مەھمۇد مىرزا كىچىك ئاتىسى مەنۇچېھىر مىرزىنىڭ ئوغلى مەلىك مۇھەممەد مىرزىغا بەرگەنىدى...[1] يەنە بەش قىزى مىربۇزۇرگىنىڭ نەۋرىسى خانزادە بېگىمدىن تۇغۇلغانىدى. چوڭىنى سۇلتان مەھمۇد مىرزا ۋاپاتىدىن كېيىن ئەبابەكر كاشغەرىيگە (ب 27) بەردى. ئىككىنچىسى **بېگىكە بېگىم** ئىدى. ئۇنى سۇلتان ھۆسەين مىرزا ھىسارنى مۇھاسىرە قىلغاندا، ئۆزبېنىڭ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قىزى پايەندە سۇلتان بە-

① بۇ يەردە، نەچچە قۇر خەت پاتقۇدەك يەر ئاق قالغان.

گىمدىن بولغان ئوغلى ھەيدەر مىرزىغا ئېلىپ بەرگەن ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يارىشىپ ھىساردىن چېكىنگەنىدى. ئۇچىنچىسى **قازاق بېگىم** ئىدى. تۆتىنچىسىنى ئۆمەر شەيخ مىرزا، ئوغلى جەھانگىر مىرزىنى، قۇندۇزغا چېرىك تارتىپ كەلگەن سۇلتان ھۆسەين مىرزىغا ئەندجان چېرىدىكى بىلەن يارەمگە ئەۋەتكەندە، جەھانگىر مىرزىغا ئاتاپ قويغانىدى. 910 ـ يىلى[1] ئامۇ دەرياسى ياقىسىدا باقى چاغانيانى ماڭا كېلىپ خىزمەت قىلغاندا، ئانىسى بىلەن تىرمىزدا تۇرۇۋاتقان بۇ بېگىملەرمۇ باقى چاغانيانىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى بىلەن بىللە كېلىپ بىزگە قوشۇلدى. كەھەردكە كەلگەندە جەھانگىر مىرزا ئۆز نىكاھىغا ئالىدى، ئۇلاردىن بىرلا قىز بولغانىدى، ھازىر بۇ قىز مۇسى خانزادە بېگىم بىلەن بەدەخشاندا تۇرىدۇ. بەشىنچىسى، **زەينەپ سۇلتان بېگىم** بولۇپ، كابۇلنى ئالغاندا ئانام قۇتلۇق نىگارخانىمنىڭ سايە قىلىشى بىلەن ئالدىم، ئۇزاق بىللە ئۆتۈشكە نېسىپ بولمىدى، ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن كېيىن چېچەك چىقىپ ئالەمدىن ئۆتتى. يەنە بىر قىزى **مەخدۇمە سۇلتان بېگىم** بولۇپ، سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ بىر قورساق ئېگىچىسى بولىدۇ. ئۇ ھازىر بەدەخشان ۋىلايىتىدە. يەنە ئىككى قىزى غۇنچىچىدىن تۇغۇلغان بولۇپ، بىرىنىڭ (28) ئېتى **رەجەب سۇلتان**، يەنە بىرىنىڭ ئېتى مۇھىب سۇلتاندۇر.

خوتۇنلىرى: چوڭ خوتۇنى مىربۇزۇرۇگ تىرمىزىنىڭ قىزى **خانزادە بېگىم** ئىدى. مىرزا ئۇنىڭغا بەك كۆيەتتى.

① مىلادىيە 1504 ـــ 1505 ـ يىللار ئارلىقى

سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ ئانىسى ئىدى. ئۇ ئۆلگەندە مىرزا ناھايىتى ئېغىر ھالدا تۇتقانىدى. مىرزا ئۇنىڭدىن كېيىن مىربۇزۇرۇگنىڭ نەۋرىسى، مۇشۇ خانزادە بېگىم-نىڭ جىيەننىسى ئالدى، ئۇنىمۇ خانزادە بېگىم دەيتتى. ئۇ-نىڭدىن بەش قىز، بىر ئوغۇل بولدى.

پىشە بېگىم — قارا قويلۇق باھارلۇ ئايمىقى تۇركمەن بەگلىرىدىن ئەلى شۈكۈر بەگنىڭ قىزى ئىدى. دەسلەپتە ئۇنى بارانلى قارا قويلۇقلاردىن جەھانشاھ مىرزىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدى مىرزا ئالغانىدى. ئازەربەيجان ۋە ئىراقنى بۇ جەھانشاھ ئەۋلادىنىڭ قولىدىن ئاق قويلۇق ئۇزۇن ھەسەن ئالغاندا، ئەلى شۈكۈر بەگنىڭ ئوغۇللىرى تۆت - بەش مىڭ ئۆيلۈك قارا قويلۇق تۈركمەنلەر بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا خىزمىتىگە كەلگەن ۋە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا مەغلۇپ بولغاندا، شۇ ۋىلايەتلەردە قالغا-نىدى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا سەمەرقەندتىن ھىسارغا كەلگەندە، ئۇلار سۇلتان مەھمۇد مىرزا خىزمىتىگە كەل-دى. بۇ پىشە بېگىمنى مىرزا شۇ چاغدا ئالغانىدى. بىر ئوغۇل، ئۈچ قىز كۆردى.

سۇلتان نىگارخانىم — نەسەبى خانلار توغرىسىدىكى بايانىمىزدا ئېيتىلغانىدى.

توقال (ب 28) ۋە غۇنچىچىلىرى كۆپ ئىدى. مۆتە-ۋەر توقلى زۆھرە بېگى ئاغا ئىدى، ئۆزبېك ئىدى، بىر ئوغۇل، بىر قىزىنىڭ ئانىسى ئىدى. غۇنچىچىسى خېلى بار ئىدى. ئىككىسىدىن ئىككى قىز بولغانىدى، بۇلارنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتتۇق.

ئەمىرلىرى: خۇسرەۋ شاھ — تۈركىستانلىق قېپ-چاقلاردىندۇر. كىچىك ۋاقتىدا تارخان بەگلىرىگە يېقىندىن

خىزمەت قىلاتتى. كېيىن مەزىد بەگ ئارغۇنغا نۆكەر بو-
لۇپ، ئۇنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشتى. ئىراق ۋەيرانچىلىقىدا
سۇلتان مەھمۇد مىرزىغا قوشۇلۇپ، يولدا كېلىۋاتقاندا
ياراملىق خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇد
مىرزىنىڭمۇ ئېتىبارىغا ئېرىشىپ، كېيىنكى كۈنلەردە كۆپ
زورىيىپ كەتتى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا زامانىدىلا نۆكە-
رى بەش - ئالتە مىڭغا يەتكەنىدى. ئامۇ دەرياسىدىن
ھىندۇكۇش تاغلىرىغىچە بولغان ۋىلايەتلەرنىڭ بەدەخشاندىن
باشقىسى تامامەن ئۇنىڭغا قارايتتى. قالتىس يەيتتى. زە-
يابىتى ۋە ساخاۋىتى ياخشى ئىدى. مال - دۇنيانى قولغا
كىرگۈزۈشنى بىلگەندەك، كۆپ - كۆپ سەرپىمۇ قىلاتتى.
سۇلتان مەھمۇد مىرزىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى
زامانىدا تېخىمۇ زورىيىپ كەتتى. نۆكىرى يىگىرمە مىڭغا
يېقىنلاشقانىدى. ناماز ئوقۇپ، تائاملاردا پەرھىز قىلسىمۇ،
لېكىن بۇزۇق ۋە پاسىق، ئەخمەق، بىپەم، بۇزاپا (29)،
نانكور ئادەم ئىدى. بەش كۈنلۈك دۇنيا ئۈچۈن، ئۆزىگە
تۇز بەرگۈچىنىڭ بالىلىرىنى ئۆزى چوڭ قىلىپ، بىرىنى
كور قىلدى، بىرىنى ئۆلتۈردى، تەخرى ئالدىدا ئاسىي،
خەلق ئالدىدا مۇرتەت بولۇپ، تا قىيامەتكىچە لەنەت ۋە
نەپرەتكە قالدى. بۇ ئۆتەر دۇنيا ئۈچۈن شۇنداق يامان
ئىشلارنى قىلغانلىقىدىن، شۇنداق مەمۇر ۋىلايەتلەرگە،
شۇنچە نۇرغۇن قوراللىق نۆكەرگە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق،
بىر مېكىيان بىلەنمۇ ئۇرۇشالمىدى. زىكىرى تۆۋەندە
بولغۇسىدۇر.

مۇھەممەد ئېلچى بۇغا — قەۋچىن ئىدى. بەلخ ئىشە-
كىدە، ھەزارە ئۇرۇشىدا ۋە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالا-
دىدا ئۆزى تەلەپ قىلىپ مۇشت ئاتقانىكەن. مەردانە كە-

شى ئىدى. ھەر دائىم مىرزا خىزمىتىدە بولاتتى ۋە مىرزىنىڭ رايى بويىچە ئىش كۆرەتتى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا قۇندۇزنى قورشىغاندا، خۇسرەۋ شاھقا ئۆچمەنلىك يۈزىسىدىن، ئازغىنە ياراقسىز ۋە ساۋۇتسىز ئادەم بىلەن كېچىلەپ ھۇجۇم قىلدى، لېكىن ھېچ ئىش قىلالمىدى. شۇنچە كۆپ چېرىككە تەڭ كەلگىلى بولامتى؟ قايتقاندا كەينىدىن قوغلىغۇچىلار كەلدى. ئاخىر ئۆزىنى دەريياغا تاشلاپ غەرق بولدى.

ئەيۇب ــ سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا يېنىدا، خۇرا-سان ياشلار قىسمىدا خىزمەت قىلاتتى. مەردانە كىشى ئىدى. بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ بەگ ئەتكىسى ئىدى. يېمەك ــ ئىچمەك ۋە كىيىم ــ كېچەكتە تىجەشچان ئىدى. چاق-چاقچى ئىدى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا (ب 29) بىھايا، دەپ خىتاب قىلار ئىكەن.

ۋەلى ــ خۇسرەۋ شاھنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى ئىدى. نۆكىرىنى ياخشى باشقۇراتتى. سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ كور قىلىنىشى ۋە بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئۆرۈلۈشىگە شۇ سەۋەبچى بولغانىدى. ھەممە كىشىنىڭ غەيرەتلىنى قىلاتتى. ئاغزى يامان، ئۆزۈمچى، نىيىتى بۇزۇق، پەس نەرسە ئىدى. ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ ھېچقانداق ئىشىنى ياراتمايتتى. قۇندۇز ۋىلايىتىدىن كېلىپ، دۇشى تەۋەسىدە خۇسرەۋ شاھنى نۆكەرلىرىدىن ئايرىپ، ئۆزىنى يولغا سالغان ۋاقتىمدا، ئۇمۇ ئۆزىبېكلەردىن قورقۇپ، ئەدەراب ۋە سىرابقا كەلدى ۋە شۇ تەۋەدىكى ئەيماقلارنى[1] بۇلاپ ــ تالاپ، بىزنى دەپ كابۇلغا كەلدى. كېيىن مۇ-ھەممەد شەيبانىخان قېشىغا كەتتى ۋە سەمەرقەندتە كال-

① ئەيماق ــ بىر قوۋمنىڭ نامى بولسا كېرەك.

لىسىدىن ئايرىلدى.

شەيخ ئابدۇللا بارلاس ــ شاھ سۇلتان مۇھەممەدنىڭ بىر قىزى ئەبابەكر مىرزا بىلەن سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ ھاممىسى ئۇنىڭ نىكاھىدا ئىدى. تونىنى ئىنىتايىن تار كىيەتتى. ئادەمگەرچىلىكى بار، ئېسىل ئادەم ئىدى.

مەھمۇد بارلاس ــ نۇنداكلى بارلاسلاردىن ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قېشىدىمۇ بەگ بولغانىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئىراق ۋىلايىتىنى ئالغاندا، كىرمانىنى مەھمۇد بارلاس بەرگەنىدى. ئەبابەكر مىرزا (30) مەزىد بەگ ئارغۇن ۋە قارا قويلۇق تۈركمەن بەگ-لىرى بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان مەھمۇد مىرزىغا قارشى ھىسارغا كەلگەندە، سۇلتان مەھمۇد مىرزا ئاغىسىنىڭ قېشىغا ــ سەمەرقەندكە كەتتى. مەھمۇد بارلاس ھىسارنى بەرمەي ياخشى ساقلىدى. شائىر ئىدى، دىۋان[1] تۈزگەنىدى.

سۇلتان مەھمۇد مىرزا ۋاپات بولغاندا، خۇسرەۋ شاھ بۇ ئىشنى ئەلدىن يوشۇرۇپ، خەزىنىگە قول ئۇزاتتى. مۇنداق خەۋەرنى يوشۇرۇپ قالغىلى بولامدۇ؟ خەۋەر دەر-ھاللا پۈتۈن شەھەر خەلقىگە يېيىلدى. سەمەرقەند ئاھالە-سى ئۇچۇن ئۇ كۇن چوڭ بىر ھېيت بولدى. سىپاھىي ۋە رائىيەلەر خۇسرەۋ شاھقا قارشى ھۇجۇم قىلىش قارا-رىغا كەلدى. ئەھمەد ھاجى بەگ ۋە تارخان بەگلىرى غوۋغانى بېسىپ، خۇسرەۋ شاھنى شەھەردىن چىقىرىپ ھىسارغا ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇد مىرزا ھايات ۋاقتىدا چوڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد مىرزىغا ھىسارنى، بايسۇن-غۇر مىرزىغا بۇخارانى بېرىپ، ئۇلارنى يولغا سالغانىدى. بۇ ۋەقەدە ھېچقايسىسى ھازىر ئەمەس ئىدى. خۇسرەۋ

① بۇ يەردىكى «دىۋان» سۆزى شېئىر توپلىمى مەنىسىدە كەلگەن.

شاهنى هەيدىگەندىن كېيىن، سەمەرقەند ۋە ھىسار بەگلە-
رى كېڭىشىپ، بۇخارادىكى بايسۇنغۇر مىرزىنى ئالدۇرۇپ
سەمەرقەند تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. بايسۇنغۇر مىرزا پادە-
شاھ بولغاندا ئون سەككىز ياشتا ئىدى.

شۇ مەزگىلدە سۇلتان مەھمۇدخان سۇلتان جۇنەيد (ب
30) بارلاسنىڭ ۋە سەمەرقەندتىكى بەزى كاتتىلارنىڭ
سۆزىگە كىرىپ، سەمەرقەندنى ئېلىش مەقسىتىدە چېرىك
تارتىپ كەنباي تەۋەسىگە كەلدى. سەمەرقەندتىن بايسۇنغۇر
مىرزىمۇ ياخشى قوراللانغان نۇرغۇن چېرىك بىلەن چىقىپ
كەنبايدا سەپ تۇزۇپ ئۇرۇشتى. موغۇل چېرىكىنىڭ كاتـ
تەۋەشى بولغان ھەيدەر كۆكەلداش ئالدىنقى قىسىمدا ئى-
دى. ئۇ ھەممە چېرىكنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ ئوق ئېتىشقا
بۇيرۇدى. سەمەرقەند ۋە ھىسار يىگىتلىرىدىن تۇزۇلگەن
نۇرغۇن سانىدىكى ئاتلىق ۋە غەزەپلىك قوشۇننىڭ ئات
سېلىپ كىرىشى بىلەن ھەيدەر بەگ باشلىق ئاتتىن
چۈشكەنلەر تامامەن ئات ئاستىدا قالدى ۋە ئۇرۇشۇشقىمۇ
ئۇلگۇرەلمەي مەغلۇپ بولدى. موغۇللاردىن نۇرغۇن ئادەم
قىرىلدى. بايسۇنغۇر مىرزا ئۆز ئالدىدىلا نۇرغۇن ئادەمنىڭ
كاللىسىنى ئالدۇرۇپتۇ. شۇ دەرىجىگە يېتىپتۇكى، ئۆلۈك-
نىڭ كۆپلۈكىدىن تەخت چېدىرىنى ئۇچ قېتىم يۆتكەپتۇ.

مەخلىخ ئېلىدىن بولغان ئىبراھىم سارۇ ئىسمىرە
قورغىنىغا كىرىپ، بايسۇنغۇر مىرزا نامىغا خۇتبە ئوقۇ-
تۇپ، بىزگە قارشى مەيداندا بولدى. بۇ كىشى كېچىكىدىن
ئاتام ئالدىدا خىزمەت قىلىپ بەگلىك مەرتىۋىسىگە چىققان
ۋە كېيىنكى كۈنلەردە مەلۇم سەۋەب بىلەن ھەيدەلگەنىدى.
شەبان[1] ئېيىدا ئىبراھىم سارۇنىڭ پىتنىسىگە قارشى

① شەبان ــ قەمەرىيە 8 ـ ئاي..

(31) چېرىك تارتىپ، شۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئىسفەرەنى مۇھاسىرە قىلدۇق. بۇ كۈنى يىگىتلەر چاقماقلىق قىلدى. قورغاننىڭ سىرتىدىن قوپۇرۇلۇۋاتقان تاشقى قورغاننى بارغان هامان ئالدى. ئىشىك ئاغىسى سەيىد قاسىم هەمىمىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ ياخشى قىلىچۋازلىق قىلدى. سۇلتان ئەهمەد تەنبەل ۋە مۇھەممەد دوست تاغىلارمۇ قىلىچۋازلىق قىلدى. لېكىن باتۇرلۇق ئۇلۇشىنى سەيىد قاسىم ئالدى. باتۇرلۇق ئۇلۇشى موغۇللاردا قەدىمىي رەسىمدۇر. كىمكى هەممىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ قىلىچۋازلىق قىلسا، توي ۋە زىياپەتلەردە بۇ ئۇلۇشىنى شۇ كىشى ئالاتتى. شاهرۇخىيەگە بېرىپ، تاغام سۇلتان مەهمۇدخان بىلەن كۆرۈشكەندە، باتۇرلۇق ئۇلۇشىنى سەيىد قاسىم ئالدى. بىرىنچى كۈندىكى جەڭدە خۇدابەردى ئەتكەمگە زەمبىرەك ئوقى تېگىپ ئۆلدى. ساۋۇتسىز جەڭگە كىرگەنلىكى ئۈچۈن بەزى يىگىتلەر ئۆلدى. بىرمۇنچىسى يارىدار بولدى. ئىبراهىم سارۇنىڭ قېشىدا بىر زەمبىرەكچى بولۇپ، زەمبىرەكنى شۇنداق ئاتىدىكەنكى، مۇنداق زەمبىرەكچىنى كۆرمىگەنىدىم. يارىدار بولغانلارنىڭ كۆپچىلىكى شۇنىڭ ئوقىنى يېگەنىدى. قورغاننى ئالغاندىن كېيىن، بۇ زەمبىرەكچىنى ئۆز يېنىمغا ئېلىۋالدىم. مۇهاسىرە مۇددىتى ئۈزاردى. ئىككى - ئۈچ يەرگە سەركۈپ[2] ياساشقا، لەخمىلەر كولاشقا، (ب 31) قورغان ئېلىش ئەسۋابلىرىنى جىددىي تەييارلاشقا بۇيرۇقلار بېرىلدى. مۇهاسىرە قىرىق كۈنگە سوزۇلدى. ئاخىر ئىبراهىم سارۇ ئاجىز كېلىپ، خوجا مەۋلانا قازىنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن

① سەركۈپ — ئېگىز پەللە.

لەن تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولدى ۋە شەۋۋال ئېيىدا ساداق، قىلىچىنى بوينىغا ئېسىپ چىقىپ، مۇلازىمەت قىلىپ قورغاننى تاپشۇردى.

خوجەندەمۇ ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان ئۆمەر شەيخ مىرزا ئىدارىسى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ قېتىمقى فەتىتە بۇ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق بوشاپ قالغانلىقتىن، سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ بولۇپ قالغانىدى. شۇنچە يېقىن يەرگە كېلىپ قالغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇ يەرگىمۇ ھۇجۇم قىلدۇق. خوجەندتە ئەمىر موغۇلنىڭ ئاتىسى ئابدۇلۋەھھاب شىغاۋۇل تۇراتتى. بىزنىڭ يېتىپ بېرىشىمىزغا قورغاننى قارشىلىقسىز تاپشۇردى.

شۇ ئەسنادا سۇلتان مەھمۇدخان شاھرۇخىيەگە كەلگەنىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇنراق، سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئەندجان تەۋەسىگە كەلگەن چاغدا، خانمۇ كېلىپ ئاخسىنى مۇھاسىرە قىلغانىدى، بۇ توغرۇلۇق يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلىدى. مەن ئىچىمدە: «خان ماڭا ئاتا، ئاغا بولىدۇ، ئارىمۇ شۇنچە يېقىن ئىكەن، ئالدىغا بېرىپ مۇلازىمەت قىلسام، ئۆتكەنكى كۆڭۈلسىزلىكلەر تۈگىسە، يىراق - يېقىنلىكلەر ئاڭلىسا ۋە كۆرسىمۇ ياخشى ئەمەسمۇ» دەپ ئويلىدىم - دە، كېلىپ شاھرۇخىيەنىڭ سىرتىدىكى ھەيدەر بەگ سالىدۇرغان باغدا خانغا مۇلازىمەت قىلدىم. خان باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىكىلگەن چوڭ (32) چېدىردا ئولتۇراتتى. چېدىرغا كىرىپ ئۈچ قېتىم يۈكۈندۈم خانمۇ ھۆرمەت قىلىپ قوپتى ھەم كۆرۈشۈپ بولۇپ يەنە يۈكۈنگەندىن كېيىن يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ زور شەپقەت ۋە مېھرىبانلىق كۆرسەتتى.

بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن كەندەرلىك داۋىنى

ئارقىلىق ئاخسى ۋە ئەندجانغا قاراپ يولغا چىقتىم. ئاخسىدىن جۇمە ۋاقتىدا يولغا چىقىپ، بەندسالار يولى ئارقىلىق شام بىلەن خۇپتەن ئارىلىقىدا ئەندجانغا كەلدىم. بۇ بەندسالار يولى توققۇز يىغاچ كېلىدۇ. ئەندجان ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچى خەلقلىرىدىن بىرى چەگرەكلەر ئىدى. بۇ بەش - ئالتە مىڭ ئۆيلۈك كۆچ خەلق بولۇپ، فەرغانە بىلەن كاشغەر ئوتتۇرىسىدىكى تاغلاردا ياشايتتى. ئات، قويلىرى بەك كۆپ ئىدى. ئۇ تاغلاردا كالا ئورنىغا قوتاز بېقىلاتتى، ئۇلارنىڭ قوتازلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار چىقىماقتا تەس ھەم چەت تاغلاردا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مال بېرىشتە رايىش ئەمەس ئىدى. ئۇلاردىن مال ئېلىپ كېلىپ، چېرىككە نەپ بېرىش ئۈچۈن، چېرىكنى قاسىم بەگكە باشلىتىپ چەگرەكلەرگە ماڭغۇزدۇم. قاسىم بەگ بېرىپ يىگىرمە مىڭغا يېقىن قوي، مىڭ - مىڭ بەش يۈز ئات ئېلىپ كېلىپ چېرىككە ئۆلەشتۇرۇپ بەردى.

چېرىك چەگرەكتىن يانغاندىن كېيىن، ئۆرەتېپەگە (ب 32) يۈرۈش قىلدۇق. بۇرۇن ئۆمەر شەيخ مىرزىغا تەۋە بولغان بۇ يەر مىرزا ئۆلگەن يىلى قولدىن كەتكەنىدى. بۇ چاغدا بۇ يەرگە بايسۇنغۇر مىرزا ئىگە بولۇپ، ئىنىسى سۇلتان ئەلى مىرزا شۇ يەردە تۇراتتى. سۇلتان ئەلى مىرزا بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۆرەتېپەدە ئەتكىسى شەيخ زۇنۇننى قويۇپ، ئۆزى پۇلغۇر ۋە مەسىھا تاغلىرىغا چىقىۋالدى. خوجەندتىن ئۆتۈپ، يېرىم يولغا بارغاندا خەلىفىنى شەيخ زۇنۇنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتىم. ئۇ دۆت، ئىپلاس ئېنىق جاۋاب بەرمەي، خەلىفىنى تۇتتۇرۇپ ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ. ئەجەل يەتمىگەنلىكى

ئۇچۇن، خەلقە قۇتۇلۇپ قاپتۇ. ئۇ مىڭبىر مۇشەققەت ۋە ئازابلارنى چېكىپ، ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن يايلاق ھەم يالىڭاچ قايتىپ كەلدى. بىز ئۆرەتېپە تەۋەسىگە كەلدۇق. قىش يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئەل ئاشلىق - تۆلۈكىنى يىغىپ بولغانىدى. شۇ سەۋەب بىلەن نەچچە كۈندىن كېيىن ئەندجانغا قايتىتۇق. بىز يانغاندىن كېيىن، خانلىق ئادەملىرى ئۆرەتېپەگە ھۇجۇم قىلدى. ئۆرەتېپە-دىكىلەر بەرداشلىق بېرەلمەي، قورغاننى تاشلاپ قاچتى. خان ئۆرەتېپەنى مۇھەممەد ھۆسەين كوراگانغا بەردى. شۇ-نىڭدىن تارتىپ، 908 - يىلغىچە[1] ئۆرەتېپە مۇھەممەد ھۆسەين كوراگانلىق قولىدا بولدى.

① مىلادىيە 1502 — 1503 - يىللار ئارلىقى.

توققۇزيۇز بىرىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

سۇلتان ھۆسەين مىرزا خۇراساندىن ھىسارغا (33) چېرىك تارتىپ، قىش مەزگىلىدە تىرمىز ئۈدۈلىغا كەلىدى. سۇلتان مەسئۇد مىرزىمۇ چېرىك توپلاپ تىرمىزگە روبرو كېلىپ چۈشتى. خۇسرەۋ شاھ ئۆزى قۇندۇزنى مۇستەھكەم قىلىپ، ئىنىسى ۋەلىنى چېرىككە باش قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار دەريادىن ئۆتەلمەي، قىشنىڭ تەڭدىن تولىسىنى دەريا بويىدا ئۆتكۈزدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا پۇختا ۋە تەجرىبىلىك پادىشاھ ئىدى. ئۇ قۇندۇز تەرەپكە قاراپ سۇ يۇقىرىسىغا كۆچتى ۋە ئۈدۈلىدىكى چېرىكنى غاپىل قىلىپ، ئابدۇللەتىف باخشى باشلىق بەش - ئالتە يۈز كىشىنى كىلىف كېچىكىگە ئەۋەتتى. قارشى تەرەپ تۇيغىچە، ئابدۇللەتىف باخشى بەلگىلەنگەن ئادەملەر بىلەن كىلىف كېچىكىدىن ئۆتۈپ دەريا ياقىسىنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇ خەۋەر سۇلتان مەسئۇد مىرزىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋەلى خۇسرەۋ شاھقا، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بەردى. لېكىن سۇلتان مەسئۇد مىرزا جۇرئەتسىزلىكتىن ياكى ۋەلىنىڭ رەقىبى بولغان باقى چاغانىيانىنىڭ پىكرى بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلماي، يېڭىلگەن ھېسابتا ھىسار تەرەپكە ياندى.

① مىلادىيە 1495 - يىللار ئارىلىقى.

سۇلتان ھۆسەين مىرزا دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن، بەدىئۇززەمان مىرزا، ئىبراھىم ھۆسەين مىرزا، مۇھەممەد ۋەلى بەگ ۋە زۇنۇن ئارغۇنلارنى ئىلغار قىسىم قىلىپ خۇسرەۋ شاھقا قارشى ماڭدۇردى؛ مۇزەففەر مىرزا، (ب 33) مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاسلارنى خەتلان ئۇستىگە ماڭدۇردى؛ ئۆزى ھىسار ئۇستىگە كەلدى. ئۇ ھىسارغا يېقىنلاشقاندا، ھىساردىكىلەر بۇنىڭدىن خەۋەردار بولدى. سۇلتان مەسئۇد مىرزا ھىساردا تۇرۇشنى لايىق كۆرمەي، كەمرۇد دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تاغ يولى ئارقىلىق ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزا قېشىغا ــ سەمەرقەندكە كەتتى. ۋەلىمۇ خەتلان تەرەپكە ماڭدى. ھىسار قورغىنىنى ساقلاشقا بولسا، باقى چاغانىيانى، مەھمۇد بارلاس ۋە سۇلتان ئەھمەد قۇچ بەگنىڭ ئاتىسى قالدى. نەچچە يىللاردىن بۇيان شەيبانىخاندىن ئايرىلىپ كېلىپ، سۇلتان مەھمۇد مىرزا خىزمىتىدە بولۇپ كېلىۋاتقان ھەمزە سۇلتان بىلەن مەھدى سۇلتان، بارلىق ئۆزبېكلىرى بىلەن بىللە، مۇھەممەد دوغلات بىلەن سۇلتان ھۆسەين دوغلات ھىسار ۋىلايىتىدىكى بارلىق موغۇللار بىلەن بىللە بۇ ۋەيرانچىلىقتا قارا تىگىن تەرەپكە ماڭدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئەبۇلمۇھسىن مىرزا باشلىق بىر تۇركۇم يىگىتلەرنى كەمرۇد ئېغىزىنىڭ يۇقىرىسىغا سۇلتان مەسئۇد مىرزا كەينىدىن ئەۋەتتى. تاغ ئارىسىغا كىرگەن چاغدا، كەينىدىن يېتىشىپ باردى. لېكىن ھېچ ئىش قىلالمىدى. مىرزا بەگ فەرنگىباز بۇ يەردە قىلىچۋازلىق قىلىدۇ. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئىبراھىم تارخان ۋە ياقۇپ ئەيۇب باشلىق بىرقىسىم چېرىكنى ھەمزە سۇلتان ۋە موغۇللار

ئۇستىگە ـــ قارا تىگىنگە ئەۋەتتى. ئۇلار قارا تىگىنىدە يىتىشىپ بېرىپ ئۇرۇشتى. ئۇلار سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ (34) ئىلغار قىسمىنى يېڭىپ، بۇ بەگلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى ئەسىرگە ئېلىپ يەنە قويۇۋەتتى. ھەمزە سۇلتان، مەھدى سۇلتان، ھەمزە سۇلتاننىڭ ئوغلى ماماق سۇلتان، كېيىنكى كۈنلەردە مۇھەممەد ھىسارىي دەپ ئاتالغان مۇھەممەد دوغلات، سۇلتان ھۆسەين دوغلات ۋە بۇ سۇلتانلارغا قاراشلىق ئۆزبېكلەر، ھىسار ۋىلايىتىدە سۇلتان مەھمۇد مىرزىغا خىزمەت قىلىۋاتقان موغۇللار شۇ چىققىنىچە رامىزان ئېيىدا بىزنى دەپ ئەندىجانغا كەلدى. ئۇ چاغدا تېمۇرىيە سۇلتانلىرىنىڭ دەستۇرى بويىچە تۆشەك ئۈستىدە ئولتۇراتتىم. ھەمزە سۇلتان، مەھدى سۇلتان ۋە ماماق سۇلتانلار كىرگەندە، بۇ سۇلتانلارنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن تۆشەكتىن چۈشۈپ، ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. سۇلتانلارنى ئوڭ قول تەرىپىمدە بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغۇزدۇم. مۇھەممەد ھىسارىي باشلىق بارلىق موغۇللار كەلدى ۋە ھەممىسى خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى.

سۇلتان ھۆسەين مىرزا كېلىپ، ھىسار قورغىنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. لەخمە قېزىش، قورغانغا ھۇجۇم قىلىش، تاش ئېتىش ۋە توپ ئورنىتىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن كېچە ـ كۈندۈز ئارام ئالماي ھەپىلەشتى. تۆت ـ بەش يەردە لەخمە قېزىلدى. شەھەر دەرۋازىسىدا قېزىلغان لەخمە ئىلگىرىلەپ بېرىپ، شەھەر ئىچىدىكىلەر قېزىۋاتقان لەخمە بىلەن تۇتىشىپ قالدى. قورغاندىكىلەر (ب 34) بۇلارغا ئىس قويدى. قورغان سىرتىدىكىلەر تۆشەكنى ئېتىۋەتكەندى، ئىس يۇقىرىغا ئۆرلەپ قورغاندىكىلەرگە يېتى-

دى. قورغاندىكىلەر ئىسقا بوغۇلۇپ ئۆلۈم خەۋپىدە قېچىپ چىقتى. ئاخىر ئۇلار كوزىلاردا سۇ توشۇپ قۇيۇپ، قورغان تېشىدىكىلەرنى لەخمىدىن قاچۇردى. يەنە بىر قېتىمدا بىر توپ چەبدەس يىگىتلەر چىقىپ لەخمە ئۈستىدىكى يىگىتلەرنى قاچۇردى. يەنە بىر قېتىمدا قورغان تېشىدىكىلەر مىرزا چۈشكەن شىمال تەرەپتىن توپ بىلەن تاش ئېتىپ قورغان تېمىنىڭ بىر بۇرجىكىنى كاۋاك قىلىپ، ناماز خۇپتەنگىچە بۇ بۇرجەكنى ئۆرۈۋەتتى. بىرمۇنچە يىگىتلەر ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ، ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن مىرزا: «كېچىدە بولمايدۇ» دەپ رۇخسەت قىلمىدى. قورغان ئىچىدىكىلەر تاڭ ئاتقۇچە بۇ ئۆرۈلگەن بۇرجەكنى قويۇرۇپ ئېتىۋالدى. ئەتىسى ئۇرۇشمۇ بولمىدى. بۇ ئىككى ئاي - ئىككى يېرىم ئاي ئىچىدە ھەيۋە قىلىش، لەخمە كولاش، سەركۇب قويۇرۇش، تاش ئېتىشتىن باشقا تۈرۈكرەك ئۇرۇشمۇ بولمىدى.

خۇسرەۋ شاھ ئۇستىگە ماڭدۇرۇلغان بەدىئۇززامان باشچىلىقىدىكى قوشۇن قوندۇزنىڭ ئۈچ - تۆت يىغاچ تۆۋىنىگە چۈشكەندە، خۇسرەۋ شاھ بارلىق ئادەمنى تەشكىللەپ قوندۇزدىن چىقىپ، ئارىدا بىر قونۇپ، بەدىئۇززەمان مىرزا باشچىلىقىدىكى قوشۇنغا قارشى سەپ تارتىپ كەلدى. بەدىئۇززەمان تەرەپتىكى شۇنچە مىرزىلار ۋە سەردار بەگلەر (35) گەرچە خۇسرەۋ شاھنىڭكىگە قارىغاندا ئىككى ھەسسە بولمىسا، بىر يېرىم ھەسسە كۆپ چېرىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئارتۇق ئېھتىيات قىلىپ خەندەكلىرىدىن چىقماي قويدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ ياخشى - يامان، چوڭ - كىچىك بولۇپ تۆت - بەش مىڭدەك نۆكىرى بار ئىدى. خۇسرەۋ شاھ بۇ پانىي دۇنيا

ۋە بىۋاپا نۆكەر ئۇچۇن شۇنچە يامانلىق ۋە يامان ئا-
تاقلاردىن باش تارتماي، شۇنچە زۇلۇم - ستەملەرنى ئۆ-
زىگە شوئار قىلغان ۋە شۇنچە چوڭ ۋىلايەتلەرنى ئېلىپ،
شۇقەدەر كۆپ نۆكەرگە ئىگە بولۇش كويىغا كىرگەنىدى.
ئاخىرىدا نۆكەر - چاكارلىرى يىگىرمە - ئوتتۇزمىڭغا
يېتىپ، ۋىلايىتى ئۆز پادىشاھ ۋە مىرزىلىرىنىڭكىدىنمۇ
ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرىدە قىلغان ئىشى
شۇ بولدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خۇسرەۋ شاھ ۋە ئۇنىڭ قول
ئاستىدىكىلەر سەردار ھېسابلىنىپ مەردانە بولدى، خەز-
دەكتىن چىقمىغانلار قورققان ھېسابلىنىپ، جۇرئەتسىز-
لىكتە ئەپسانە بولدى.

بەدىئۇززەمان مىرزا ئۇ يەردىن كۆچۈپ، بىرنەچچە
قونۇپ تالىققانىنىڭ ئالغۇ تېغىغا كېلىپ چۈشتى. خۇسرەۋ
شاھ قۇندۇز قورغىنىدا ئىدى، ئۇ تاشقىرىدىن خۇدۇك ۋە
تەشۋىش پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىنىسى ۋەلىنى بىر بۆلەك
ئوبدان يىگىتلەر بىلەن ئىشكەمىش، فۇلۇل ۋە شۇ تەرەپ-
تىكى تاغ ئېتەكلىرىگە ئەۋەتكەنىدى. مۇھىب ئەلى قۇرچى
بىر بۆلەك ئوبدان يىگىتلەرنى ئېلىپ كېلىپ، خەتلان
سۇيىنىڭ (ب 35) يېقىسىدا ئۇلارنىڭ ئادەملىرىگە
ئۇچراپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە بىر بۆلەك كىشىنى
ئەسىرگە ئېلىپ، بىرمۇنچە باشلارنى كېسىپ باردى. بۇ-
نىڭ بىلەن دەندەپ، ئاخىرقى نۆۋەتتە سەيدىم ئەلى دەر-
بان، ئۇنىڭ ئىنىسى قۇلى بەگ ۋە بەھلۇل ئەيىۋب بىر
قىسىم ئوبدان يىگىتلەر بىلەن كېلىپ، ئەمىر تېغى ئې-
تىكىدىكى خوجا چەنگال تەۋەسىدە خۇراسان چېرىكى
كۆچكەن مەزگىلدە ئۇلار بىلەن تۇتۇشتى. نەتىجىدە ئۇ تە-
رەپنىڭ ئادىمى كۆپ كېلىپ، سەيدىم ئەلى، قۇلبابا باش-

لىق بىر بۆلەك ئوبدان يىگىتلەرنى ئەسىرگە چۈشۈردى.

بۇ خەۋەر سۇلتان ھۆسەين مىرزىغا يېتىپ باردى. ھىسارنىڭ ئەتىيازلىق يامغۇرلىرى سەۋەبىدىن چېرىك ئۇچىدە تەشۋىشلەرمۇ يوق ئەمەس ئىدى. شۇڭا يارىشىش تەدبىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئىچكىرىدىن مەھمۇد بارلاس كەلدى، تاشقىرىدىن ھاجى پىر بەكاۋۇل[1] ۋە چوڭ ئاغىلار كەلدى ۋە سازەندە ـ ناخشىچىلارنى يىغىپ سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ خانزادە بېگىمدىن بولغان چوڭ قىزىنى سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ پايەندە سۇلتان بېگىم (سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ نەۋرىسى)دىن بولغان ئوغلى ھەيدەر مىرزىغا ئېلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ھۆسەين مىرزا مۇھاسىرىنى بوشىتىپ، قۇندۇز تەرەپكە يۈزلەندى. قۇندۇزغا كېلىپمۇ ئانچە ـ مۇنچە ھەيۋە قىلىپ، قورشىغان ھالەتتە بولدى. ئاخىرىدا بەدەخشان مىرزىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن يارىشىپ، ئۆزئارا ئەسىر ئېلىشقان يىگىتلەرنى ئالماشتۇرۇپ (36) قايتتى.

خۇسرەۋ شاھنىڭ شۇقەدەر زورىيىپ كېتىشىگە، شۇ قەدەر ھەددىدىن ئاشقان ئىشلارنى قىلالمىغا، سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ئىككى قېتىم كېلىپ، ئۇنى يېڭەلمەي قايتىشى سەۋەب بولدى.

سۇلتان ھۆسەين مىرزا بەلخقە يەتكەندە، ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىنىڭ تىنچلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بەلخنى بەدئۇززەمان مىرزىغا بېرىپ، ئەسلىي بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ ۋىلايىتى بولغان ئاستىرابادنى مۇزەففەر ھۆسەين

① بەكاۋۇل ياكى باقاۋۇل ـــ ھۆكۈمدارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىگە ۋە بۇ جەھەتتىكى بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بەگ.

مىرزىغا بەردى ۋە ھەر ئىككىسىنىڭ رەسمىيىتىنى بىر يېغىلىشتا ئۆتىدى. بۇنىڭغا بەدئۇززامان مىرزا نارازى بولدى. قانچە يىللار داۋام قىلغان يېغىلىق ۋە پىتنىلەر-نىڭ سەۋەبى مانا شۇ ئىدى.

مۇشۇ رامىزان ئېيىدا، سەمەرقەندتە تارخانلار توپىلىڭى چىقتى. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: بايسۇنغۇر مىرزا ھىسار بەگلىرى ۋە سپاھىيلىرى بىلەن كۆپرەك ئارىلىشىپ، سەمەرقەند بەگلىرى ۋە سپاھىيلىرى بىلەن ئانچە ئارىلاشمايتتى. شەيخ ئابدۇللا بارلاس كاتتا ئىختىيار بەگ ئىدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مىرزا بىلەن شۇ دەرىجىدە يېقىن ئىدىكى، كىشىلەر ئۇلارنى ئاشىق-مەشۇقلارغا ئوخشىتاتتى. تارخان بەگلەر ۋە بەزى سەمەر-قەند بەگلىرى بۇنىڭغا قاتتىق نارازى ئىدى. دەرۋىش مۇ-ھەممەد تارخان بۇخارادىن كېلىپ، سۇلتان ئەلى مىرزىنى قەرىشىدىن ئالدۇرۇپ، پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ، باغى نەۋ-گە ئېلىپ كەلدى. بايسۇنغۇر مىرزا باغى نەۋدە ئىدى، ئۇنى تۇتقۇن سۇپىتىدە (ب 36) نۆكەر - چاكارلىرىدىن ئايرىپ ئەرككە كەلتۇرۇپ، ھەر ئىككى مىرزىنى بىر يەرگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇلار نامازدىگەر مەزگىلىدە بايسۇنغۇر مىرزىنى كۆڭ سارايغا چىقارماقچى ئىدى. بايسۇنغۇر مىرزا تاھارەت ئېلىش باھانىسى بىلەن بوستان سارايىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئۆيلەرنىڭ بىرىگە كىردى. ئىشكىتە تارخانلار تۇراتتى. مۇھەممەد قۇلى قەۋچىن ۋە ھەسەن شەربەتچى مىرزا بىلەن بىللە كىرگەنىدى. قارىسا، مىرزا تاھارەتكە كىرگەن ئۆينىڭ ئارقا تەرىپىدە خىش بىلەن قوپۇرۇۋەتكەن بىر ئىشىك بولۇپ، بۇ ئىشىكتىن ھويلا سىرتىغا چىققىلى بولىدىكەن. ئۇلار دەرھال بۇ خىش

تامنى ئۆرۈپ چىقىپ، ئەركىنلىك غاتىقەر تەرىپىدىكى تاملار-
نىڭ بىرىدىن سۈڭگۈچ ئارقىلىق ئۆتۈپ، بۇرجەك تامدىن
ئارتىلىپ خوجا كەفشىردىكى خاجەگا خوجىنىڭ ئۆيىگە
باردى. ھاجەتخانىنىڭ ئىشىكىدە تۇرغانلار بىرھازادىن كېيىن باشقىچە بىر ئەھۋالنى ھېس قىلىپ قارىسا، مىرزا قېچىپتۇ. ئەتىسى تارخانلار يىغىلىپ خاجەگا خوجىنىڭ ئىشىكىگە باردى. خوجا، يوق دەپ بەرمىدى. ئۇلارمۇ زور-لۇق قىلالمىدى. خوجىلارنىڭ ئورنى ئۇلارنىڭكىدىن ئالى تۇرسا، قانداق زورلۇق قىلالىسۇن؟ بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن خوجا ئەبۇلمۇكارىم، ئەھمەد ھاجى بەگ ۋە باشقا بىرمۇنچە بەگ ۋە سىپاھىيلار ھەم پۇتۇن شەھەر خەلقى قوزغىلىپ (37) خوجىنىڭ ئۆيىدىن مىرزىنى كەلتۈرۈپ، سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن تارخانلارنى ئەركىكە قامىۋالدى. ئەركتىكىلەر ئەركىنى بىر كۈنمۇ قوغدىيالمىدى. مۇھەممەد مەزىد تارخان چەھارىھ دەرۋازىسىدىن چىقىپ بۇخاراغا كەتتى. سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن دەرۋىش مۇھەممەد تارخان قولغا چۈشتى. بايسۇنغۇر مىرزا ئەھمەد ھاجى بەگنىڭ ئۆيىدە ئىدى. دەرۋىش مۇھەممەد تارخاننى شۇ يەرگە ئەكەلدۈرۈپ ئۇنىڭدىن بىر - ئىككى ئېغىز گەپ سورىدى. ئۇ ياخشى جاۋاب بېرەلمىدى. جاۋاب بېرەلىشى-مۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. دەر-ۋىش مۇھەممەد تارخان چىدىماي، تۇۋرۇككە يېپىشىۋالدى. لېكىن تۇۋرۇككە يېپىشىۋېلىش بىلەن قۇتۇلالامتى؟ ئۆلۈ-تۈرۈلدى. سۇلتان ئەلى مىرزىنى كۆك سارايغا چىقىرىپ كۆزىگە مىل تارتىشقا[1] بۇيرۇدى.

① كۆزگە مىل تارتماق ــ كۆزگە نەشتەر سانجىپ كۆزنى كور قىلماق.

تېمۇر بەگ سالدۇرغان ئالىي ئىمارەتلەرنىڭ بىرى كۆك ساراي بولۇپ، سەمەرقەندنىڭ ئەركىگە جايلاشقان. بۇ ئىمارەتنىڭ ئاجايىپ بىر خۇسۇسىيىتى بار: تېمۇر بەگ ئەۋلادىدىن ھەر كىم باش كۆتۈرۈپ چىقىپ تەختكە ئولتۇرسا، مۇشۇ يەردە ئولتۇرىدۇ؛ ھەر كىم تەخت تەمەسى بىلەن كاللىسىدىن ئايرىلسا، مۇشۇ يەردە ئايرىلىدۇ، ھەتتا: «پالانى شاھزادىنى كۆك سارايغا چىقاردى» دېگەن سۆز، ئۇنى ئۆلتۈردى، دېگەن سۆزگە كىنايە بولۇپ قالغانىدى.

سۇلتان ئەلى مىرزىنى كۆك سارايغا چىقىرىپ كۆزدەگە مىل تارتتى. لېكىن جەرراھنىڭ قەستەن قىلغانلىقىدىنمۇ (ب 37) ياكى بىپەرۋالىق قىلغانلىقىدىنمۇ، ئىشقىلىپ سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ كۆزىگە زەخىم يەتمىدى. مىرزا بۇ ھالنى تۇيدۇرماستىن، خوجا يەھيانىڭ ئۆيىگە باردى ۋە ئىككى ـ ئۈچ كۈندىن كېيىن قېچىپ بۇخاراغا ـــ تارخانلار قېشىغا كەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن خوجا ئۆبەيدۇللا ھەزرەتلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئارىسىدا دۇشمەنلىك پەيدا بولۇپ، چوڭى، چوڭىنى يۆلەيدىغان، كىچىكى، كىچىكىگە پاناھ بولىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خوجا يەھيامۇ بۇخاراغا باردى. بايسۇنغۇر مىرزا چېرىك تارتىپ بۇخاراغا ـــ سۇلتان ئەلى مىرزىغا قارشى ماڭدى. ئۇ بۇخاراغا يېقىن بارغاندا، سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن تارخان بەگلەرمۇ سەپ تۈزۈپ چىقتى. ئازراق جەڭ بولدى، سۇلتان ئەلى مىرزا غەلىبە قىلىپ، سۇلتان بايسۇنغۇر مىرزا مەغلۇپ بولدى، ئەھمەد ھاجىبەگ قاتارلىق بىرمۇنچە ئوبدان يىگىتلەر ئەسىرگە چۈشۈپ، كۆپچىلىكى ئۆلتۈرۈلدى. ئەھمەد ھا-

جىببەگنى دەرۋىش مۇھەممەد تارخان قىساسى ئۈچۈن بىر-ئىززەتانە ئۆلتۈردى.

سۇلتان ئەلى مىرزا بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدى. بۇ خەۋەر شەۋۋال ئېيىدا ئەندجانغا ـــ بىزگە يېتىپ كەلدى. بىزمۇ سەمەرقەند تەمەسى بىلەن مۇشۇ شەۋۋال ئېيىدىلا سەمەرقەندكە چېرىك تارتتۇق. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ھىسار ۋە قۇندۇزدىن يانغاندىن كېيىن، سۇلتان مەسئۇد مىرزا بىلەن خۇسرەۋ شاھ خاتىرجەم بولۇپ قالغانىدى. سۇلتان (38) مەسئۇد مىرزىمۇ سەمەرقەند تەمەسى بىلەن شەھىرى سەبىز ئۇستىگە كەلدى. خۇسرەۋ شاھ ئىنىسى ۋەلىنى مىرزىغا قوشۇپ ئەۋەتكەنىدى. بىز ئۇچ تەرەپتىن سەمەرقەندنى ئۇچ ـ تۆت ئاي مۇھاسىرە قىلدۇق. خوجا يەھىيا سۇلتان ئەلى مىرزا قېشىدىن كېلىپ، ئىتتىپاق تۈزۈپ بىر سەپ بولۇش توغرۇلۇق سۆز ئاچتى. سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن ئىككىمىز يۈزتۈرا سۆزلىشىدىغان بولۇپ، سەمەرقەندنىڭ ئىككى ـ ئۇچ شەرئى تۆۋىنىدىكى سوغد تەرىپىدىن چېرىكىم بىلەن مەن باردىم، ئۇ تەرەپتىن سۇلتان ئەلى مىرزا چېرىكى بىلەن كەلدى. ئۇ ياقتىن سۇلتان ئەلى مىرزا تۆت ـ بەش كىشى بىلەن، بۇ تەرەپتىن مەن تۆت ـ بەش كىشى بىلەن كۆھەك سۇيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ، ئات ئۇستىدىلا كۆرۈشۈپ سۆزلەشكەندىن كېيىن ئۇلار ئۇ تەرەپكە كەتتى، مەن بۇ تەرەپكە قايتىپ كەلدىم. موللا بىنائىنى ۋە مۇھەممەد سالىھنى شۇ يەردە خوجا خىزمىتىدە كۆردۇم. مۇھەممەد سالىھنى كۆرۈشۈم شۇ بىر قېتىملا بولۇپ، قالدى. موللا بىنائى كېيىنكى كۈنلەردە مېنىڭ خىزمىتىمدە خېلى

ۋاقىت بولدى.

سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، قىش يېقىنلىشىپ قالغانلىقى، سەمەرقەند ئاھالىسىنىڭمۇ ئەھۋالى بەك قىينىلاشمىغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئەندىجانغا قايتتىم. سۇلتان ئەلى مىرزا بۇخاراغا قايتتى. سۇلتان مەسئۇد مىرزا ئابدۇللا بارلاسنىڭ قىزىغا بەك ئاشىق ئىكەن، ئۇنى ئېلىپ يۇرت ئېلىش تەمەسىدىن كېچىپ هىسارغا (ب 38) ياندى. دېمەك ئۇنىڭ بۇ كېلىشتىن غەرىزى شۇ ئىكەن. شىراز ۋە كەنباي تەۋەسىدىن مەھدى سۇلتان قېچىپ سەمەرقەندكە بېرىۋالدى. ھەمزە سۇلتان زامىندىن ئىجازەت بىلەن سەمەرقەندكە باردى.

توققۇزيۇز ئىككىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

بۇ قىشتا بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئىشلىرىدا كۆپ ئىلـ
گىرىلەش بولدى. سۇلتان ئەلى مىرزا ئەۋەتكەن ئابدۇلكە-
رىم ئەشرىت كۆفىن تەۋەسىگە كەلگەندى. سەمەرقەندتىن
مەھدى سۇلتان بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئىلغار قىسمىنى
باشلاپ ئۇلارغا قارشى كەلدى. ئابدۇلكەرىم ئەشرىت بىلەن
مەھدى سۇلتان بىر ـ بىرىگە روبرو كېلىپ قالدى.
مەھدى سۇلتان ئابدۇلكەرىمنىڭ ئېتىغا قىلىچىنى سانجـ
غاندى، ئات يىقىلدى، ئابدۇلكەرىم قوپۇشقا تەمشەلگەندە،
مەھدى سۇلتان ئۇنىڭ قولىنى بېغىشىدىن چېپىۋەتتى ۋە
ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ، بۇ ئىلغار قىسمىنى پۈتۈنلەي
مەغلۇپ قىلدى. بۇ سۇلتانلار سەمەرقەند ئىشىنى ۋە
مىرزىلارنىڭ ساريىنى مۇقىمسىز چاغلاپ، ئەتىياز كېلىـ
شى بىلەن شەيبانىخان قېشىغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن سەـ
مەرقەندلىكلەر بىرلىشىپ، سۇلتان ئەلى مىرزىغا قارشى
چېرىك تارتىپ چىقتى. بايسۇنغۇر مىرزا سەرپۇلغا كەلـ
دى، سۇلتان ئەلى مىرزا خوجا كازرۇنغا كەلدى. شۇ
پۇرسەتتە، خوجا مۇنىر ئوشنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خوجا
ئەبۇلمۇكارىم ۋە ئەندجان بەگلىرىدىن (39) ۋەيس لاغەرى،

① مىلادىيە 1496 ــ 1497 ـ يىللار ئارلىقى.

مۇھەممەد باقىر، قاسىم دولداي ۋە بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئىچكىيلىرىدىن[1] بىر بۆلەك كىشى ئىلغار بولۇپ بۇخارا-غا يۈرۈش قىلدى. ئۇلار بۇخاراغا يېقىنلاشقاندا، بۇخارادا-كىلەر بىلىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ھېچ ئىش قىلالماي قايتتى.

سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن كۆرۈشكەندە، ياز كېلىشىگە ئۇلار بۇخارادىن، مەن ئەندىجاندىن كېلىپ سەمەر-قەندنى قورشىماقچى بولۇشقانىدۇق. شۇ ئەھدە بويىچە، رامىزان ئېيىدا ئەندىجاندىن ئاتلىنىپ، يار يايلاق تەۋەسىگە كەلگەندە مىرزىلارنىڭ روبرو بولۇشۇپ تۇرغانلىقىدىن خە-ۋەر تېپىپ، تولۇن خوجا موغۇلنى ئىككى - ئۈچ يۈز چەبدەس يىگىت بىلەن ئىلغار قىسىم قىلىپ ئەۋەتتۇق، بۇلار يېقىن بارغان چاغدا، بايسۇنغۇر مىرزا بىزنىڭ كەل-گەنلىكىمىزدىن خەۋەر تېپىپ يېڭىلگەن تەرزدە چېكىنىپ-تۇ. بىزنىڭ يىگىتلىرىمىز شۇ كېچىسى ئۇدۇل باستۇرۇپ كىرىپ، نۇرغۇن ئادىمىنى ئوق بىلەن يېقىتىپ، نۇرغۇن ئولجا ئېلىپ كەلدى. بىز ئىككى كۈندىن كېيىن شىراز قورغىنىغا يەتتۇق. شىراز قاسىم دولدايدا ئىدى. دورغە-سى شىرازنى قوغدىيالماي، قورغاننى بىزگە تاپشۇردى. شىراز قورغىنى ئىبراھىم سارۇغا ئەھدە قىلىندى. ئەتە-سى روزى ھېيت نامىزىنى شۇ يەردە ئوقۇپ، سەمەرقەنە-كە يۈرۈش قىلىپ، ئىسپار (ئايبار) قورۇقىغا كېلىپ چۈشتۇق. شۇ كۈنى قاسىم دولداي، ۋەيس لاغەرى، ھەسەن نەبىرە، سۇلتان مۇھەممەد سەيفەل (ب 39)، سۇلتان مۇ-ھەممەد ۋەيسەر ئۈچ - تۆت يۈز ئادەم بىلەن كېلىپ

① ئىچكىي — ھۆكۈمدارنىڭ يېقىن ئادەملىرى؛ تېخى بەگلىك دەرىجە-سىگە يەتمىگەن ساراي ئەمەلدارلىرى.

ماڭا مۇلازىمەت قىلدى ۋە: «بايسۇنغۇر مىرزا كۆچۈپ ياز-غاندىن كېيىن، بىز ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ پادىشاھ قۇللۇ-قىغا كەلدۇق» دېدى. لېكىن، كېيىن مەلۇم بولدىكى، ئۇلار ئەسلىي تەلەپ بىلەن بايسۇنغۇر مىرزىدىن ئايرى-لىپ، شىرازنى مۇداپىئە قىلىشقا كەلگەنىكەن، شىراز ئىشى ھېلىقىدەك بولغاندىن كېيىن، ئامالسىزلىقتىن بۇ يەرگە كېلىپتۇ. قارا بۇلاققا چۈشكىنىمىزدە، بىزگە ئۆز-كەن بەزى قىشلاقلاردا بويىنى قاتتىقلىق قىلغان موغۇللار-نى تۇتۇپ كەلتۈردى. قاسىم بەگ قورقۇتۇش ئۇچۇن ئىكە-كى - ئۇچىنى چاپتۈردى. تۆت - بەش يىلدىن كېيىن قازاقلىقتا يۈرۈپ، مەسھادىن خان قېشىغا ماڭغىنىمدا، قاسىم بەگ مۇشۇ سەۋەب بىلەن بىزدىن ئايرىلىپ، ھەد-سارغا كەتكەنىدى. بىز قارا بۇلاقتىن كۆچۈپ، دەريادىن ئۆتۈپ، يامىناڭ ئۇدۇلىغا چۈشتۇق. شۇ كۈنى ئىچكى بەگ-لەردىن[1] بەزىلىرى كوچا بېشىدا بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئا-دەملىرى بىلەن تۇتۇشتى. دۇشمەن سۇلتان ئەھمەد تەد-بەلنىڭ بوغۇزىغا نەيزە سانجىپ يېقىتتى، لېكىن قولغا چۈشۈرەلمىدى. خوجا كەلانىڭ چوڭ ئاغىسى خاجىگى موللا سەدر بويىنىغا ئوق تېگىپ، شۇزامان تەڭرى رەھمە-تىگە باردى. ياخشى يىگىت ئىدى. ئاتام ئەتىۋارلاپ مۇ-ھۇردار قىلغانىدى. ئىلىمگە (40) قىزىقاتتى. قەلەمى كۆچلۈك ئىدى. قۇشچىلىق ۋە يەدەچىلىكتىنمۇ خەۋىرى بار ئىدى.

يام تەۋەسىدە تۇرغىنىمىزدا، شەھەردىن نۇرغۇن سو-دىگەر ۋە باشقىلار چىقىپ، ئوردۇ بازىرىدا سودا - سې-

① ئىچكى بەگ — ھۆكۈمدار سارىيىدىكى بەگ.

تىق قىلىپ تۇردى. بىر كۈنى نامازدىگەر مەزگىلىدە ئو-
مۇمىيۈزلۈك ئالىتوپىلاڭ بولۇپ، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ھەم-
مىسى بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىدى. لېكىن چېرىكتە ئىن-
تىزام شۇ دەرىجىدە چىڭ ئىدىكى، باشقىلارنىڭ نەرسىسى-
نى ھېچكىم ھېچ نەرسىنى ئېلىپ قالماي قايتۇرۇپ بەر-
سۇن، دېگەن مەزمۇندا پەرمان چۈشۈرۈلدى. ئەتىسى بىر
پەھەر[1] ئۆتمەيلا يىپ ئۈچى، يىڭنە سۈنۈقىغىچە نەرسە
چېرىك قولىدا قالمىدى، ھەممىسى ئۆز ئىگىلىرىگە قايا-
تۇرۇپ بېرىلدى.

بۇ يەردىن كۆچۈپ، سەمەرقەندنىڭ شەرق تەرىپىدىكى
خان يۇرتىغا چۈشتۇق. بۇيەردىن سەمەرقەندكە ئۈچ كۈرۈھ[2]
كېلىدۇ. بۇ قارارگاھتا قىرىق ـ ئەللىك كۈن تۇرۇپ
قالدۇق. بۇ يەردە تۇرغىنىمىزدا، بىرقانچە قېتىم ھەر
ئىككى تەرەپتىن پىدائىي يىگىتلەر چىقىپ يول ئۈستىدە
ئوبدان قىلىچلاشتى. بىر قېتىم ئىبراھىم بەگچىك يول
ئۈستىدە قىلىچلىشىپ يۈزىگە قىلىچ تېگىپ يارىلاندى،
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن نامى ئىبراھىم چاپۇق بولۇپ قال-
دى. يەنە بىر قېتىم، ئەبۇلقاسىم كۆھبەر يول ئۈستىدە ـــ
پۇلى مەغەكتە جەڭ قىلدى. يەنە بىر قېتىم يول ئۈستى-
دە ـــ تەرناۋ تەۋەسىدە قىلىچ جېڭى بولۇپ (ب 40)، بۇ-
نىڭغا مىرشاھ قەۋچىن قاتناشتى. ئۇنى شۇنداق چاپتىكى،
قىلىچ بوينىنىڭ يېرىمىغىچە ئولتۇرۇشۇپ، يالغۇز غول

---

① پەھەر ـــ ھىندىستاندا قوللىنىلىدىغان ۋاقىت مىقدارى. بىر پەھەر 3 سائەت.

② كۈرۈھ ـــ مۇساپە ئۆلچىمى. بابۇر ھىندىستانلىقلار «مىل»نى كۈرۈھ دەيدىغانلىقىنى ھەم ئۇنىڭ 4000 قەدەمگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ (ب 351 ـ بەت)

تومۇرىلا كېسىلمەي قىلىپتۇ.

خان يۇرتىدا تۇرغىنىمىزدا، ئىچكىرىدىكىلەر ھەيلە بىلەن: «كېچىدە غارى ئاشقانغا كەلسەڭلار، قورغاننى بەرىمىز» دەپ ئادەم چىقاردى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، كېچىدە ئاتلىنىپ پۇلى مەغاكىكە كەلدىم. بىرقىسىم ئوبدان يىگىتلەر بىلەن پىيادىلەر بەلگىلەنگەن يەرگە ئەۋەتىلدى. ئىچكىرىدىن بىزنىڭ پىيادىلەردىن تۆت ـ بەش كىشىنى چىقارغان چاغدىلا ئىشتىن ۋاقىپ بولدۇق. بۇلار كۇچلۇك پىيادىلەر ئىدى، بىرىنىڭ ئېتى ھاجى بولۇپ، ماڭا كىچىكىدىن خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتاتتى، يەنە بىرىنى مەھمۇد كۆندۇرسەڭەك دەپ ئاتايتتى. ھەممىسىنى ئۆلتۇرىدى. بۇ يۇرتتا تۇرغان كۇنلىرىمىزدە، سەمەرقەندتىن شەھرلىكلەر ۋە سودىگەرلەر شۇنداق كۆپ چىقىپ تۇردىكى بۇيەر خۇددى بىر ئوردۇ شەھىرى بولۇپ كەتتى. شەھەردىن تېپىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلاتتى.

بۇ ۋاقىتقىچە، يالغۇز سەمەرقەندتىن باشقا ھەممە قورغان، تاغ ۋە دالىنى ئېلىپ بولغاندۇق، شاھدار (شاۋدار) تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى ئۆزكەت ناملىق قورغاننى بىر بۆلەك كىشىلەر بېكىتىۋالغانىدى[1] زۆرۈرىيەت بولۇپ، بۇ يۇرتتىن كۆچۈپ شۇ ئۆزكەتكە يۇرۇش قىلدۇق، ئۇلار بەرداشلىق بېرەلمەي، خوجا قازىنى (41) ئارىغا سېلىپ تەسلىم بولدى، بىزمۇ ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە سەمەرقەند مۇھاسىرىسىگە قايتىپ كەلدۇق.

---

① بۇ كىتابتا مەلۇم جاي ئىسمى بىلەن بىرىكىپ كەلگەن «بېكىتمەك» سۆزى شۇ جايغا بېكىنىپ قارشىلىق كۆرسىتىش ياكى ئىسيان كۆتۈرۈش مەنىسىدە كېلىدۇ.

شۇ يىلى سۇلتان ھۆسەين مىرزا بىلەن بەدىئۇززەمان مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتلەر ئۇلارنى ئۇرۇشقا ئېلىپ كىردى. بۇنىڭ تەپسىلاتى شۇكى: ئۆتكەن يىل بەلخنى بەدىئۇززەمان مىرزىغا، ئاستىرابادنى مۇزەففەر مىرزىغا بېرىپ رەسمىيەت ئادا قىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. شۇ چاغدىن ھازىرغىچە ئەلچىلەر باردى ۋە كەلدى، ئاخىرى ئەلشىر بەگمۇ ئەلچىلىككە كەلدى. ھەر قانچە سايە قىلىنىپ باققان بولسىمۇ، بەدىئۇززەمان مىرزا ئاستىرابادنى ئىنىسىغا بېرىشكە رازى بولمىدى: «مېنىڭ ئوغلۇم مۇھەممەد مۇمىن مىرزىنى سۇننەت قىلغاندا، سۇلتان ھۆسەين مىرزا بۇ يەرنى ئۇنىڭغا بېغىشلىغان» دېدى ئۇ. بىر كۈنى ئەلشىر بەگ بىلەن مىرزا ئوتتۇرىسىدا بىر سۆھبەت بولۇپ ئۆتتىكى، بۇ سۆھبەتتىن مىرزىنىڭ قانچىلىك ئۆتكۈرلۈكىنى ۋە ئەلشىر بەگنىڭ ھېسداشلىق قەلبىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ئەلشىر بەگ مەخپىي سۆزلەرنى مىرزىغا تەكىتلەپ ئېيتتى ـ دە: «بۇ سۆزلەرنى ئۇنتۇڭ» دېدى. مىرزا دەرھاللا: «قايسى سۆزلەرنى؟» دەپ سورىدى. ئەلشىر بەگ قاتتىق تەسىرلىنىپ كۆپ يىغلىدى. ئاخىرىدا، ئاتا ـ بالا ئارىسىدىكى بۇ گەپ ـ سۆزلەر شۇنىڭغا ئېلىپ كەلدىكى، ئاتىسى ئۇنىڭغا قارشى، ئوغلى ئاتىسىغا قارشى بەلخ ۋە ئاستىرابادقا چېرىك تارتتى. گەرزەۋاننىڭ ئايىغىدىكى (ب 41) يەكچىراغ ئوتلىقىغا تۆۋەندىن سۇلتان ھۆسەين مىرزا، يۇقىرىدىن بەدىئۇززەمان مىرزا كەلدى. چارشەنبە كۈنى، رامىزاننىڭ بىرىدە ئەبۇلمۇھسىن مىرزا سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ بىرقانچە بەگلىرى بىلەن بىر بۆلەك ئىلغار قىسمىنى باشلاپ ئىلگىرىلەپ كەلدى. بەك قاتتىق ئۇرۇشمۇ بولمـ

دى، بەدئۇززەمان مىرزا مەغلۇپ بولدى. نۇرغۇنلىغان ئوبدان يېگىتلىرى ئەسىرگە چۈشتى. سۇلتان ھۈسەين مىرزا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدۇردى. يالغۇز بۇ يەردىلا ئەمەس، قايسى ئوغلى ئىسيان كۆتۈرسە، ئۇنى يېڭىپ نۆكىرىنى ئەسىرگە ئالسىلا كاللىسىنى ئالدۇرۇۋەردى. ئۇنىڭچە، ئۇ قانداقلا قىلسا، ھەقلىق ئىكەن.

بۇ مىرزىلار بۇزۇقلۇق ۋە ئىشرەتكە شۇنچە بېرىلگەنىدىكى، ئاتىسىدەك تەجرىبىلىك ۋە چېنىقىقان پادىشاھ يېرىم كۈنلۈك يەرگە كېلىپ قالغاندا، رامزاندەك مۇبارەك ۋە ئەزىز ئايغا بىر كېچە قالغاندا، ئاتىسىدىن ئەيمەنمەي، تەڭرىدىن قورقماي، شاراب ئىچىش ۋە بەزم تۇزۇش بىلەن مەشغۇل ئىدى. مۇقەررەركى، مۇنداق ئادەم ئەلۋەتتە شۇنداق مەغلۇپ بولىدۇ ۋە مۇنداق ئەلنى ھەركىم قولغا كىرگۈزەلمەيدۇ. نەچچە يىللاردىن بۇيان ئاستىراباد ھۆكۈمىتى بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. ئەتراپىدىكىلىرى ۋە يېگىتلىرى ناھايىتى خىلالانغانىدى، ئالتۇن ـ كۈمۈش جابدۇقلىرى ئىنتايىن كۆپەيگەنىدى. زىننەتلىك كىيىنگەن يېگىتلىرى، (42) ئېسىل ئاتلىرى ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. مەشھەد ھەممىسىدىن ئايرىلدى. قاچقان چېغىدا تاغ يولىدا تىك يارغا توغرا كېلىپ، ئۆزى مىلتىقىنى يارىدىن چۈشتى، نۇرغۇن ئادەمى يارىدىن يىقىلىپ ئۆلدى.

سۇلتان ھۈسەين مىرزا ئوغلىنى يەڭگەندىن كېيىن بەلخقە كەلدى. بەدئۇززەمان مىرزا بەلختە شەيخ ئەلى تاغىنى قويغانىدى. شەيخ ئەلى تاغا ئامال قىلالماي بەلخنى بەردى. سۇلتان ھۈسەين مىرزا بەلخنى ئىبراھىم ھۈسەين مىرزىغا بېرىپ، ئۇنىڭ يېنىدا مۇھەممەد ۋەلى بەگ بىلەن

شاھ ھۆسەين چۆھرىنى قويۇپ، ئۆزى خۇراسانغا قايتتى.

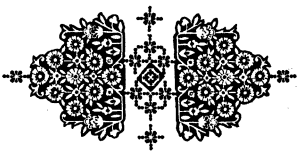
بەدىئۇززەمان مىرزا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇلـ-
ـىپ - تالىنىپ، ئەتراپىدىكى يىگىتلىرى ۋە پىيادىلىرى
بىلەن بىللە قۇندۇزدىكى خۇسرەۋ شاھنى پاناھ تارتىپ
باردى. خۇسرەۋ شاھمۇ ئۇنىڭغا ياخشى خىزمەت قىلدى.
ئات - تۆگىدىن، چوڭ - كىچىك چېدىرلاردىن ۋە قورال -
ياراغلاردىن بېرىپ، مىرزىغا ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بار-
غانلارغا شۇقەدەر خىزمەت ۋە ئادەمگەرچىلىكلەرنى قىلدـ-
ـكى، كۆرگەنلەر: مىرزىنىڭ بۇرۇنقى جابدۇقى بىلەن ھا-
زىرقى جابدۇقىنىڭ پەرقى پەقەت ئالتۇن سايمان بىلەن
كۈمۈش سايمانىنىڭ پەرقىدىنلا ئىبارەت، دېيىشتى.

سۇلتان مەسئۇد مىرزا بىلەن خۇسرەۋ شاھ ئوتتۇرىـ-
ـسىدا، ئالدىنقىسىنىڭ ئادالەتسىزلىكى، كېيىنكىسىنىڭ
زورىيىپ كەتكەنلىكى تۈپەيلى ئۆچمەنلىك ۋە خاپىلىقلار
پەيدا بولغانىدى. خۇسرەۋ شاھ ۋەلى بىلەن باقىنى (ب
42) بەدىئۇززەمان مىرزىغا قوشۇپ، سۇلتان مەسئۇد
مىرزىغا قارشى ھىسارغا ماڭدۇردى. ئۇلار قورغانغا يېقىن
كېلەلمىدى، قورغان ئەتراپىدىكى جايلاردا ئىككى تەرەپ
ئادەملىرى بىر - ئىككى قېتىم قىلىچلاشقان بولدى.
بىر قېتىم ھىسارنىڭ شىمالىدىكى قۇشخانە دېگەن يەردە
مۇھىب ئەلى قۇرچى ھەمراھلىرىدىن ئايرىلىپ كېلىپ
ياخشى قىلىچۇازلىق قىلدى، كېيىن ئاتتىن يىقىلىپ،
بۇ تەرەپ ئادەملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالاي دېگەندە،
ئۇ تەرەپ ئادەملىرى ياستۇرۇپ كېلىپ قۇتقۇزۇۋالدى.
بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، ياراشقاندەك قىلىپ قايتىپ
كەتتى.

بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ، بەدىئۇززەمان مىرزا تاغ يولى

ئارقىلىق قەندەھار ۋە زەمىنى داۋەردىكى زۇنۇن ئارغۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شاھ شۇجا ئارغۇنىنىڭ قېشىغا باردى. زۇنۇن ئارغۇن بېخىل ئادەم بولۇشىغا قارىماي، ياخشى خىزمەت قىلدى ۋە بىر قېتىمدىلا قىرىق مىڭ قوي ھەدىيە قىلدى.

بۇ ئاجايىپ بىر ئىشكى، سۇلتان ھۆسەين مىرزا چارشەنبە كۈنى بەدئۇززەمان مىرزىنى مەغلۇپ قىلغان، دەل شۇ كۈنى ئاستىرابادتا مۇزەففەر مىرزا مۇھەممەد مۆمىن مىرزىنى مەغلۇپ قىلغان. تېخىمۇ ئاجايىپ يېرى شۇكى، چارشەنبە ئىسىملىك بىر ئادەم مۇھەممەد مۆمىن مىرزىنى ئەسىرگە چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەلگەن!

توققۇزيۇز ئۇچىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

باغى مەيداننىڭ ئارقىسىدىكى قۇلبە ئوتلىقىغا چۈشتۇق. سەمەرقەند سىپاھىيلىرى ۋە شەھەرلىكلەر مۇھەممەد چەپ كۆۋرۈكى ئەتراپىغا كۆپلەپ چىقتى. بىزنىڭ ئادەملىرىمىز تېخى تەييارلىنىپ بولمىغانىدى. (43) يىگىتلەر تەييار بولغۇچە سۇلتان قولى بىلەن بابا قولىنى تۇتۇپ قورغانغا ئېلىپ كىرىپ كەتتى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بۇ يەردىن كۆچۈپ كۆھەكنىڭ ئارقىسىدىكى قۇلىبىنىڭ بېشىغا كېلىپ چۈشتۇق. سەيىد يۈسۈف بەگنى شۇ كۈنى سەمەرقەندتىن چىقاردى. ئۇ مۇشۇ قارارگاھقا كېلىپ مېنىڭ خىزمىتىمدە بولدى. سەمەرقەندتىكىلەر بىزنىڭ ئۇ يەردىن كۆچۈپ بۇ يەرگە كەلگىنىمىزنى، قايتىتى دەپ چۈشىنىپ قېلىپ، يارەمچىلەر، سىپاھىيلار ۋە شەھەرلىكلەر مىرزا كۆۋرۈكىگىچە، شەيخزادە دەرۋازىسىدىن مۇھەممەد چەپ كۆۋرۈكىگىچە چىقتى. بار يىگىتلەرنى قوراللىنىپ ئاتلىنىشقا بۇيرۇدۇق. ئۇلار ئىككى تەرەپتىن — مىرزا كۆۋرۈكى بىلەن مۇھەممەد چەپ كۆۋرۈكىدىن باستۇرۇپ كەلگەنىدى. تەڭرى ئىشىمىزنى ئوڭ قىلدى، دۈشمەن مەغلۇپ بولدى. ئوبدان - ئوبدان بەگلەرنى ۋە ياخشى - ياخشى يىگىتلەرنى ئەسىرگە ئېلىپ ئالدىمغا

① مىلادىيە 1497 — 1498 - يىللار ئارلىقى.

كەلتۇردى. بۇلارنىڭ بىرى مۇھەممەد مىسكىن ھافىز دولداي بولۇپ، ئۇنى بىگىز قولىنى كېسىپ چۇشۇرگەن ھالدا كەلتۇردى؛ يەنە بىرى مۇھەممەد قاسىم نەبىرە بولۇپ، ئۇنى ئىنىسى ھەسەن نەبىرە ئەسىرگە ئېلىپ كەلتۇردى. مۇنداق سىپاھىيلار ۋە ئەلگە تونۇش يىگىتلەردىن خېلى بار ئىدى. شەھەر جېدەلچىلىرىدىن دۇئانە جامەباق بىلەن كەلقاشۇقنى تۇتۇپ كەلتۇردى. بۇلار كوچا غوۋغالىرى ۋە جېدەللەردە (ب 43) ئالدىدا تۇرىدىغانلاردىن ئىدى. غارى ئاشقاندا ئۆلگەن پىيادىلەرنىڭ قىساسى ئۈچۈن قىينىاپ ئۆلتۇرۇشكە بۇيرۇق بېرىلدى. سەمەرقەندتىكىلەر ئۈچۈن بۇ چوڭ مەغلۇبىيەت ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار قورغاندىن چىقىشنى قويدى. ئىش شۇنىڭغا يەتتىكى، بىزنىڭكىلەر خەندەك ياقىسىغىچە بېرىپ، ئەسىرلەرنى تۇتۇپ كېلەتتى.

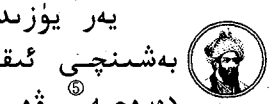
قۇياش مىزان بۇرجىغا كىردى.[1] سوغۇق چۈشتى. كېچىشكە كىرىدىغان بەگلەرنى چاقىرىپ، كېچىش ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق مۇنداق قارارغا كەلدۇق؛ شەھەردىكىلەر ئىنتايىن ئاجىزلاشتى، تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن شەھەرنى بۇگۈن ئالساقمۇ ئالالايمىز، ئەتە ئالساقمۇ ئالالايمىز؛ بۇ يەردە سوغۇقنىڭ جاپاسىنى تارتقۇچە، شەھەر يېنىدىن كۆچۈپ، بىر قورغاندا قىشلاق سېلىش كېرەك؛ كېتىشكە توغرا كەلسىمۇ، شۇ چاغدا ئەندىشىسىز كەتكىلى بولىدۇ. مەسلىھەت بىلەن خوجا دىدار قورغىنىنى مۇڭاپىق تېپىپ، خوجا دىدارنىڭ ئالدىدىكى ئوتلاققا كېلىپ چۈشتۇق. قورغانغا كىرىپ ئۆي ۋە كەپە سېلىنىدىغان يەرلەر-

① مىزان ــ كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 7 ـ ئاينىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئىبارە كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 7 ـ ئاي كىرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

نى بەلگىلەپ، ئۇستىكار ۋە باشقۇرغۇچىلارنى تەيىنلەپ، قارارگاھقا كەلدۇق. قىشلايدىغان ئۆيلەر تەييار بولغۇچە ئوتلاقتا بىرنەچچە كۈن تۇردۇق. بۇ مەزگىلدە بايسۇنغۇر مىرزا تۈركىستاندىكى شەيبانىخانغا كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم تىلەپتۇ. قىشلايدىغان ئۆيلەر تەييار بولۇپ، بىز قورغانغا (44) كىردۇق. شەيبانىخان تۈركىستاندىن تېز يۈرۈش قىلىپ، شۇ كۈنى سەھەردە قارارگاھىمىز روبروسىغا كېلىپ چۈشتى. بىزنىڭ چېرىكىمىز يېقىندا ئەمەس ئىدى. قىشلاق ئەھۋالىغا يېرىشا، بەزىلىرى رەباتى خوجىغا، بەزىلىرى شىرازغا كەتكەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، بار چېرىكىمىز بىلەن سەپ تۈزۈپ چىقتۇق. شەيبانىخان بەرداشلىق بېرەلمەي، سەمەرقەند تەرەپكە چېكىنىدى. سەمەرقەند دائىرىسىگە بارغاندا، بايسۇنغور مىرزا ئىشىنىڭ ئۆز مۇددىئاسىدەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار بىلەن ياخشى مۇئامىلە قىلمىدى. شۇڭا شەيبانىخان بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ھېچ ئىش قىلالماي مەيۈس ھالدا تۈركىستانغا قايتتى. بايسۇنغۇر مىرزا يەتتە ئاي قامالدا تۇردى، ئۇمىد كۈتكەن شەيبانىخاندىنمۇ بىرنەرسە چىقمىدى. ئاخىر، ئىككى - ئۈچ يۈز ئاچ ئۇرۇق - تۇغقىنى بىلەن قۇندۇزدىكى خۇسرەۋ شاھنى پاناھ تارتىپ ماڭدى، تىرمىز تەۋەسىگە بېرىپ، ئامۇ دەريادىن ئۆتىدىغان چاغدا، سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ تۇغقىنى ھەم مۆتىۋەر ئادىمى بولغان تىرمىز ھاكىمى سەيىد ھۆسەين ئەكبەر خەۋەر تېپىپ، بايسۇنغۇر مىرزىغا قارشى كەلدى. مىرزا دەريادىن ئۆتۈپ بولغانىدى. مىرىم تارخان دەريا بويىغا بېرىپ، قالغان ئادەم ۋە مال - پاللىرىنى قولغا چۈشۈرى. بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ تاھىر مۇھەممەد ئاتلىق بىر

چۆھرىسىمۇ قولغا چۈشتى. خۇسرەۋ شاھ بايسۇنغۇر مىرزىنى ياخشى كۆتۈۋالدى (ب 44).

بايسۇنغۇر مىرزا چىققاندىن كېيىن بىزگە خەۋەر كەلدى. بىز خوجا دىدارىدىن ئاتلىنىپ سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدۇق. يول بويى مۆتىۋەرلەر، بەگلەر ۋە يىگىتلەر ئۇ-زۇلمەي ئالدىمىزغا كېلىپ تۇردى. رەبىيەلئەۋۋەل[1] ئېيىنىڭ ئاخىرىدا سەمەرقەندكە كىرىپ، ئەركتىكى بوستان سارايغا چۈشتۇم. تەخرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سەمەرقەند شەھىرى ۋە ۋىلايىتى ماڭا قاراشلىق بولدى.

يەر يۈزىدە سەمەرقەندتەك گۈزەل شەھەر ئاز، ئورنى بەشىنچى ئىقلىمدا. تۈلى[2] 99، رەمزى[3] نۇجۇمى[4] 56 دەرەجە[5] ۋە دەقىقە[6]، ئەرزى[7] 30، دەرەجە ۋە دەقىقە شەھىرى سەمەرقەند، ۋىلايىتى ماۋەرائۇننەھر دېيىلىدۇ. بۇ يەرنى ھېچقانداق دۈشمەن قولغا كىرگۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىغانلىقى ئۈچۈن «بەلدەئى مەھفۇز» (بىخەتەر شەھەر) دەپ ئاتالغان. سەمەرقەند ئاھالىسى ئەمرۇلمۇئمىنىن ھەزرەتلىرى زامانىدا مۇسۇلمان بولغان. ساھابىلەردىن قۇسەم ئىبنى ئابباس بۇ يەرگە كەلگەن. ھازىر ئۇنىڭ قەبرىسى ئاھالىنىڭ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ، «مازارى شاھ» دەپ ئاتىلىدۇ. سەمەرقەندنى ئىسكەندەر بىنا قىلغان. موغۇل ۋە تۈرك ئۇلۇسى «سېمىز كەند» دەيدۇ. تە-

① قەمەرىيە كالېندارى بويىچە 3 ـ ئاينىڭ نامى.
② تۈلى ـــ ئۇزۇنلۇق، مېرىدىئان.
③ رەمزى ـــ بەلگە، ئالامەت.
④ نۇجۇم ـــ يۇلتۇزلار.
⑤ دەرەجە ـــ گرادۇس.
⑥ دەقىقە ـــ مىنۇت.
⑦ ئەرز ـــ كەڭلىك، پاراللېل.

مۇر بەگ بۇ يەرنى پايتەخت قىلغان. تېمۇر بەگدىن بۇ-
رۇن بۇ يەرنى تېمۇر بەگدەك ئۇلۇغ پادىشاھ پايتەخت
قىلىپ باققان ئەمەس. قورغىنىنى سېپىل ئۈستىدىن قە-
دەملەپ كۆرۈشنى بۇيرۇغانىدىم، ئون مىڭ ئالتە يۈز قە-
دەم چىقتى. خەلقى تامامەن سۈننىي بولۇپ، پاك مەزھەپ-
لىك، شەرىئەتچىل، دىندار خەلقتۇر. ھەزرىتى پەيغەمبىر-
مىز زامانىدىن بېرى، ماۋەرائۇننەھرده ئىسلام ئىمامىلىرى
شۇنچىلىك كۆپ يېتىشكەنكى، ھېچ ۋىلايەتتىن (45) مۇ-
چىلىك يېتىشكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. كەلام ئىمامىلىرىدىن
بولغان شەيخ ئەبۇ مەنسۇر سەمەرقەندنىڭ ماترىد دېگەن
مەھەللىسىدىن بولىدۇ. كەلام ئىمامىلىرى ئىككى پىرقە
بولۇپ، بىرىنى «ماتريدىيە»، يەنە بىرىنى «ئەشئەرىيە» دەپ
ئاتايدۇ. «ماتريدىيە» شەيخ ئەبۇ مەنسۇرغا مەنسۇپتۇر.
«سەھىي بۇخارى»نىڭ مۇئەللىپى خوجا ئىسمائىلمۇ ماۋەرا
ئۇننەھردىن. ئىمام ئەبۇ ھەنىفە مەزھەبىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر
كىتابى بولغان «ھىدايە»نىڭ مۇئەللىپى فەرغانىنىڭ مەرغە-
نان دېگەن ۋىلايىتىدىن بولۇپ، بۇ يەرمۇ ماۋەرائۇننەھر
دائىرىسىگە كىرىدۇ. سەمەرقەند ئاۋات جايلارنىڭ چېتىگە
جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرق تەرىپى فەرغانە ۋە كاشغەر بە-
لەن، غەرب تەرىپى بۇخارا ۋە خارەزم بىلەن، شىمال تە-
رىپى شاش ۋە پەناكىت (فەناكىت) دەپ يېزىلىدىغان تاش-
كەند ۋە شاھرۇخىيە بىلەن، جەنۇب تەرىپى بەلخ ۋە تىر-
مىز بىلەن تۇتىشىدۇ. كۆھەك سۇيى شىمال تەرىپىدىن
ئاقىدۇ. دەريا بىلەن سەمەرقەندنىڭ ئارىلىقى ئىككى كۇ-
رۇھ كېلىدۇ، بۇ دەريا بىلەن سەمەرقەند ئارىلىقىدا كۆ-
ھەك دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئېدىر بار، دەريا شۇ ئېدىرنىڭ
تۈۋىدىن ئۆتىدىغانلىقى ئۈچۈن كۆھەك سۇيى، دەپ ئاتال-

غان. بۇ سۇدىن دەرياچە دېسىمۇ بولىدىغان بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، دەرغەم سۈيى دېيىلىدۇ، بۇ سۇ سەمەرقەندنىڭ بىر شەرقى جەنۇبىدىن ئاقىدۇ. سەمەرقەند-نىڭ باغلىرى، مەھەللىلىرى ۋە بىرقانچە تۇمەنلىرى[1] مۇشۇ سۇ بىلەن كۆكىرىدۇ. بۇخارا ۋە قارا كۆلگىچە بولغان ئوتتۇز - قىرىق يىغاچقا يېقىن يەر كۆھەك سۇ-يى بىلەن كۆكىرىدۇ. مۇشۇنداق ئۇلۇغ (ب 45) دەريا زىرائەت بىلەن ئىمارەتتىن ئاشمايدۇ، بەلكى ياز ئايلىرىدا ئوچ - تۆت ئاي بۇخاراغا سۇ يەتمەيمۇ قالىدۇ.

ئۇزۇمى، قوغۇنى، ئالمىسى، ئانىرى، بەلكى ھەممە مېۋىسى ياخشى. بىراق، ئىككى خىل مېۋە سەمەرقەند نامى بىلەن مەشھۇر: سىبى سەمەرقەند (سەمەرقەند ئالمىسى)، ساھىبى سەمەرقەند (سەمەرقەند قىزىل سايۇسى) دېيىلىدۇ.

قىشتا كابولدىكىدەك قار ياغمىسىمۇ، لېكىن قاتتىق سوغۇق بولىدۇ. يازلىق ھاۋاسى كابولنىڭكىگە يەتمىسىمۇ، ھەرھالدا ياخشى.

سەمەرقەندنىڭ شەھەر ۋە مەھەللىلىرىدە تېمۇر بەگ بىلەن ئۇلۇغبەگ مىرزا سالدۇرغان ئىمارەت ۋە باغلار كۆپ. تېمۇر بەگ سەمەرقەند ئەركىدە تۆت قەۋەتلىك بىر چوڭ كۆشك[2] سالدۇرغان بولۇپ، كۆك ساراي دەپ ئاتىلىدۇ، ئىنتايىن ئالىي ئىمارەتتۇر. يەنە ئاھانىن دەرۋازىسىغا يېقىن قەلئەنىڭ ئىچىگە بىر جۇمە مەسچىتى سالدۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ تاشچىلىق ئىشلىرىنى ئاساسەن ھىندىس-

① تۇمەن — بۇ سۆز ئون مىڭ مەنىسىدە قوللىنىلغاندىن باشقا، ھازىرقى ناھىيىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر مەمۇرىي رايون، قوشۇن ياكى قەبىلىنىڭ بىر بىرلىكى مەنىلىرىدىمۇ قوللىنىلغان.

② كۆشك — داچا.

تاندىن كەلتۈرۈلگەن تاشچىلار ئىشلىگەنكەن. مەسچىتنىڭ ئىشىكى بېشىغا «فعواد يرفع ابراهيم القواعد...» ئايىتى شۇنداق چوڭ يېزىلغانكى، بىر كۆرۈھ يىراق يەردىنمۇ ئوقۇغلى بولىدۇ. بۇمۇ ئىنتايىن ئالىي ئىمارەتتۇر. سەمەرقەندنىڭ شەرق تەرىپىگە ئىككى باغ بىنا قىلىنىپتۇ، بىرى يىراقراق بولۇپ، «باغى دىلگۇشا» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ باغدىن فىرۇزە دەرۋازىسىغچە كوچا قىلىپ، ئىككى تەرىپىگە تېرەك تىكتۈرۈپتۇ، باغى دىلگۇشاغمۇ چوڭ كۆشك سالدۇرۇپتۇ. بۇ كۆشكنىڭ ئىچىگە (46) تېمۇر بەگنىڭ ھىندىستاندىكى ئۇرۇشى تەسۋىرلەنگەن رەسسامىلەر سىزىلىپتۇ. كۆھەك ئېدىرىنىڭ ئېتىكىدە، كانى گىلنىڭ ئابىرەھمەد دېيىلىدىغان قارا سۇيىنىڭ ئۇستى تەرىپىدە «نەقشى جەھان» ناملىق بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپتۇ. مەن كۆرگەن چاغدا بۇ باغ بۇزۇلۇپ، نامىمۇ كۆپ ئاتالمايدىغان بولۇپ قالغانىكەن. يەنە سەمەرقەندنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قەلئەگە يېقىن قىلىپ، «باغى چىنار» دېگەن باغنى، سەمەرقەندنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە «باغى شىمال»، «باغى بەھىشت» دېگەن باغلارنى بىنا قىلدۇرۇپتۇ.

تېمۇربەگنىڭ نەۋرىسى جەھانگىر مىرزىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان مىرزا سەمەرقەندنىڭ تاش قورغىنىدا بىر مەدرىس سالدۇرغان بولۇپ، تېمۇر بەگنىڭ قەبرىسى ۋە تېمۇربەگ ئەۋلادىدىن سەمەرقەندتە پادىشاھ بولۇپ تۇرغانلارنىڭ قەبرىسى شۇ مەدرىستە.

سەمەرقەند قەلئەسىنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغبەگ مىرزا سالدۇرغان مەدرىس ۋە خانىقا بار. خانىقانىڭ گۈمبىزى شۇنداق چوڭكى، مۇنداق چوڭ گۈمبەز دۇنيادا يوق بولسا

كېرەك. بۇ مەدرىس بىلەن خانىقانىڭ يېنىغا «مىرزا ھەممامى» ناملىق ياخشى بىر ھەممام[1] سالدۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ تاپسىسى ھەر خىل تاشلاردىن ياسىلىپتۇ. خۇراسان ۋە سەمەرقەندتە مۇنچىلىك بىر ھەممامنىڭ بارلىقى مەلۇم ئەمەس (ب 46). مەدرىسنىڭ جەنۇب تەرىپىگە «مەسجىدى مۇقەتتەئ» ناملىق بىر مەسچىت سالدۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ «مۇقەتتەئ» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭغا پارچە ـ پارچە ياغاچلارنى تاراشلاپ، مۇسۇلمانچە ۋە خىتايچە نەقىشلەرنى سالغانلىكەن، ئۇنىڭ تام ـ تورۇسلىرىمۇ پۈتۈنلەي شۇ تەرىقىدە. بۇ مەسچىتنىڭ قىبلىسى بىلەن مەدرىسنىڭ قىبلىسى ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بار. ھەر ھالدا مەسچىتنىڭ قىبلىسى مۇنەججىملىك يولى بىلەن بەلگىلەنگەن بولسا كېرەك. ئۇلۇغبەگ ياساتقان يەنە بىر ئالىي ئىمارەت كۆھەك ئېدىرىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان ۋە ئىچىگە زىج[2] بەلگىلەش ئەسۋابلىرى ئورنىتىلغان ئۇچ قەۋەتلىك رەسەتخانىدۇر. ئۇلۇغ بەگ مىرزا بۇ رەسەتخانىدا يېزىپ چىققان «زىجى كوراگانى» ھازىر دۇنيادا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىدىغان زىج بولۇپ، باشقا زىجلار كەم قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇرۇن، خوجا نەسىر تۇسىي ھىلاكۇخان (ئىلخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) زامانىدا مەراغەدە قۇرغان رەسەتخانىدا يېزىلغان «زىجى ئىلخانىي» قوللىنىلاتتى. دۇنيادا قۇرۇلغان رەسەتخانىلار يەتتە ـ سەككىزدىن ئاشمىسا كېرەك. بۇلاردىن بىرى مەئمۇن خەلىفە قۇرغان رەسەتخانا بولۇپ، «زىجى مەئمۇنىي» شۇ يەردە يېزىلغان. بەتلەميوس

① ھەممام ـــ مۇنچا.

② زىج ـــ ئاستىرونومىيىلىك كالېندار، ئاستىرونومىيىلىك ھېسابلاش ئۇسۇلى.

مۇ بىر رەسەتخانە قۇرغان. ھىندىستاندا راجە بىكرەماجىت ھىندۇ زامانىدا، ھازىر مەندۇ دېيىلىدىغان مالۋە دۆلىتىدىكى ئۇجىن ۋە دەھاردا بىر رەسەتخانە قۇرغان بولۇپ، ھازىر ھىندىستاندا ھىندۇلار شۇ رەسەتخانىدا يېزىلغان زىجنى قوللىنىدۇ. بۇ رەسەتخانىنىڭ قۇرۇلغىنىغا (47) بىر مىڭ بەش يۈز سەكسەن تۆت يىل بولغان. بىراق بۇ زىج يۇقىرىدىكى زىجلارغا قارىغاندا كۆپ چولتا.

كۆھەك ئېدىرىنىڭ ئېتىكىدە غەرب تەرەپكە «باغى مەيدان» ناملىق بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپتۇ. باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا «چىمىل سۇتۇن» (قىرىق تۇۋرۇك) ناملىق ئىككى قەۋەتلىك بىر ئالىي ئىمارەت سالدۇرۇپتۇ. تۇۋرۇكلىرى پۈتۈنلەي تاشتىن قىلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ تۆت بۇرجىكىگە تۆت مۇنارسىمان خانا چۈشۈرۈپتۇ، يۇقىرىغا مۇشۇ خانىلار ئارقىلىق چىقىدىكەن. باشقا يەرلەردە پۈتۈنلەي تاش تۇۋرۇك بولۇپ، بەزىلىرىگە ئويما ۋە قاپارتما نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. ئوستۇنكى قەۋەتنىڭ تۆت تەرىپى ئايۋان بولۇپ، تۇۋرۇكلىرى تاشتىن ئىكەن، ئوتتۇرىسىغا تۆت بۇلۇڭلۇق ئۆي چۈشۈپتۇ. ئىمارەتنىڭ ئۈلى پۈتۈنلەي تاشتىن قوپۇرۇلۇپتۇ. بۇ ئىمارەتنىڭ كۆھەك ئېدىرى تەرىپىگە يەنە بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ، ئىچىگە چوڭ بىر ئايۋان سالدۇرۇپتۇ. بۇ ئايۋاننىڭ ئىچىگە چوڭ بىر تاش تەخت ئورنىتىپتۇ، ئۇزۇنلۇقى ئون تۆت - ئون بەش قارى، كەڭلىكى يەتتە - سەككىز قارى، قېلىنلىقى بىر قارى كېلىدۇ. چوڭ تاشنى ناھايىتى يىراق يەردىن كەلتۈرگەنىكەن. تاشنىڭ ئوتتۇرىسىدا دەز بولۇپ، بۇ دەز ئۇ تاشنى مۇشۇ يەرگە كەلتۈرگەندىن كېيىن بولغان دېيىشىدۇ. بۇ باغچىغا يەنە بىر كۆشك (ب 47) سالدۇرۇپتۇ،

تېمىنىڭ تۆۋەن تەرىپى پوتۇنلەي چىنە خىش بىلەن قاپلانغانلىقى ئۈچۈن، چىنەخانە دەپ ئاتايدىكەن. بۇ خىشلارنى خىتايغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ئەكەلدۈرگەنىكەن. سەمەرقەند قەلئەسىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر قەدىمكى ئىمارەت بولۇپ، «مەسچىدى لەقلەقە» دەيىلىدۇ. مەسچىت گۈمبىزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەرگە تەپسە، پوتۇن گۈمبەز-دىن «لەق، لەق» قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. بۇ ئاجايىپ بىر ئىش بولۇپ، ئۇنىڭ سىرىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ.

سۇلتان ئەھمەد مىرزا زامانىدا بەگلەرمۇ نۇرغۇن باغ ۋە باغچىلارنى بىنا قىلغانىدى. بۇلاردىن بىرى دەرۋىش مۇھەممەد تارخانىڭ چاربېغى بولۇپ، مۇنداق ساپ ھاۋالىق ۋە گۈزەل مەنزىرىلىك چارباغ ئاز تېپىلىدۇ. باغى مەيداننىڭ تۆۋەنرەكىدىكى ئېگىزلىكتە قۇلبە ئوتلىقىغا قارىتىپ بىر چارباغ بىنا قىلىنىپتۇ. پوتۇن ئوتلاق، ئاياغ ئاستىدا تۇرغاندەك كۆرۈنىدۇ. بۇ يەردە يەرنى پەلەمپەي شەكلىدە تۇزلەپ، قارىياغاچ، ئارچا، ئاق تېرەك قاتارلىق دەرەخلەرنى ئۆستۈرگەن بولۇپ، گۈزەل بىر مەنزىرە ھاسىل قىلغان. كەمچىلىكى شۇكى، ئۇلۇغ سۇيى يوق ئىكەن.

سەمەرقەند شەھىرى ئىنتايىن رەتلىك شەھەر. بۇ شەھەرنىڭ باشقا شەھەرلەردە كەم كۆرۈلىدىغان بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ھەر بىر كەسپىنىڭ ئايرىم - ئايرىم بازىرى بولىدۇ، بىر - بىرىگە دەخلى يەتكۈزمەيدۇ، مۇنتىزىم ئۇسۇل بىلەن ئىش قىلىدۇ. ناۋايىلىق ۋە ئاشپەزلىك تەرەققىي قىلغان. دۇنيادا ياخشى قەغەز سەمەرقەندتىن چىقىدۇ. قەغەزچىلىك ئەشيالىرى تامامەن كانىگىلدىن كېلىدۇ. كانىگىل سىياھئاب (قارا سۇ) ياقىسىدا بولۇپ،

(48) بۇ قارا سۇنى ئابىرەھمەت دەپمۇ ئاتايدۇ. سەمەرقەندنىڭ بىر خىل قىزىل مەخمىلى بولۇپ، ئەتراپلارغا تارتىلىدۇ.

سەمەرقەند چۆرىسىدە ياخشى ئوتلاقلار بار. مەشھۇر بىر ئوتلاق كانىگىل ئوتلىقىدۇر. ئۇ سەمەرقەند شەھىرىنىڭ شىمالىغا مايىل شەرق تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى بىر شەرئى كېلىدۇ. ئابىرەھمەت دەپمۇ ئاتالىدىغان قارا سۇ كانىگىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، يەتتە - سەككىز تاشلىق سۇيى بار. بۇ سۇنىڭ ئەتراپى پۇتۇنلەي كۆلچەكلىك بولۇپ، بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، بۇ ئوتلاقنىڭ ئەسلىي نامى «كانى ئابگىر» ئىكەن، بىراق، تارىخلاردا «كانىگىل» دەپ يېزىلىدۇ. ناھايىتى ياخشى ئوتلاق. سەمەرقەند سۇلتانلىرى بۇ يەرنى قورۇق قىلىپ، ھەر يىلى بۇيەرگە چىقىپ بىر - ئىككى ئاي تۇرۇپ كېتىدۇ. بۇ ئوتلاقنىڭ سەل يۇقىرىسىدا — شەرقىي جەنۇب تەرەپتە «خان يۇرتى» ناملىق يەنە بىر ئوتلاق بار. ئۇ سەمەرقەندنىڭ شەرق تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى بىر يىغاچ كېلىدۇ. قارا سۇ ئۇنىڭ ئارىسى بىلەن ئۆتۈپ، كانىگىلگە بارىدۇ. خان يۇرتىدا بۇ قارا سۇ شۇنداق بىر ئايلانما ھاسىل قىلغانكى، ئۇنىڭ ئىچىنى بىر لەشكەرگاھ قىلىشقا بولىدۇ، چىقىدىغان يېرى ئىنتايىن تار. ئۇنىڭ شۇنداق پايدىلىق تەرەپلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، سەمەرقەند مۇھاسىرىسىدە بىر مەھەل شۇ يەردە تۇرغانىدۇق. يەنە بىر ئوتلاق (ب 48) «بۆدۇنە قورۇغى» دېيىلىدۇ، دىلگۇشا بېغى بىلەن سەمەرقەندنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. يەنە بىرى كۆلى مەغەك ئوتلىقىدۇر. سەمەرقەندنىڭ شىمالىغا مايىل غەرب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئارىلىقى ئىككى شەرئىگە يېقىن

كېلىدۇ. بۇمۇ گۈزەل ئوتلاق. ئۇنىڭ بىر تەرىپىدە چوڭ بىر كۆل بولغانلىقى ئۈچۈن «كۆلى مەغەك» دەپ ئاتالغان. سەمەرقەند مۇھاسىرىسىدە، مەن خان يۈرتىدا تۇرغاندا، سۇلتان ئەلى مىرزا مۇشۇ ئوتلاقتا تۇرغانىدى. يەنە بىرى قۇلبە ئوتلىقىدۇر. بۇ كىچىكرەك ئوتلاق بولۇپ، شىمالدا قۇلبە قىشلىقى بىلەن كۆھەك دەرياسى، جەنۇبىدا باغى مەيدان بىلەن دەرۋىش مۇھەممەد تارخانىنىڭ چاربېغى، شەرقىدە كۆھەك ئېدىرى بار.

سەمەرقەندنىڭ ياخشى ۋىلايەت ۋە تۈمەنلىرى بار. بىر چوڭ ۋىلايىتى سەمەرقەندنىڭ ھەمراھى ھېسابلىنىدىغان بۇخارادۇر. بۇخارا سەمەرقەندنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى يىگىرمە بەش يىغاچ كېلىدۇ. بۇخارانىڭمۇ بىر قانچە تۈمەنلىرى بار. شەھرى گۈزەل، مېۋىسى كۆپ ھەم ياخشى. قوغۇنى بەك ئېسىل، ماۋەرائۇننەھرىدە بۇخارادەك قوغۇنى كۆپ ھەم ياخشى يەر يوق. گەرچە، فەرغانىدكى ئاخسىنىڭ مىرتېمۇرى دېگەن قوغۇنى، بۇخارا قوغۇنىدىن تاتلىق بولسىمۇ، لېكىن بۇخارادا قوغۇنىنىڭ خىلى كۆپ ھەم ياخشى. بۇخارانىڭ ئالۇچىسىمۇ مەشھۇر بولۇپ، ئۇنىڭدەك ئالۇچا ھېچ يەردىن تېپىلمايدۇ. بۇ خىل ئالۇچىنىڭ پوستى سويۇلۇپ قۇرۇتۇلغان قېيقى ئەتىۋارلىق بىلەن ۋىلايەتتىن (49) ۋىلايەتكە توشۇلىدۇ. بۇ قاق، ئەچى قېتىپ قېلىشىنىڭ ئەكسى ياخشى داۋاسىدۇر. توخۇ ۋە غاز بۇرداشمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ماۋەرائۇننەھىردە بۇخارا شارابىدەك ئۈتكۈر شاراب يوق. مەن سەمەرقەندتە دەسلەپ ئىچكىنىمدە، ھامان بۇخارا شارابىنى ئىچەتتىم.

كېيىن ۋىلايىتى سەمەرقەندنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى توققۇز يىغاچ كېلىدۇ. سەمەرقەند بىلەن

كېش ئارىلىقىدا «ئېتمەك دابانى» دېيىلىدىغان بىر تاغ بار. تاشچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان تاشلار پۈتۈنلەي مۇشۇ تاغدىن توشۇلىدۇ. باھاردا يېزىلىرى ۋە شەھەرنىڭ ھەممە يېرى ياپيېشىل بولۇپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، شەھىرى سەبز (يېشىل شەھەر) دەپمۇ ئاتايدۇ. تېمۇر بەگ كېشتە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەرنى پايتەخت قىلىشقا كۆپ ھەرىكەت قىلدى، ئالىي ئىمارەتلەر سالدۇردى. دېۋان يېغىندا ئۆزىنىڭ ئولتۇرۇشى ئۈچۈن كاتتا بىر تاق[1] ياسىتىپتۇ. ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە يەرلىك بەگلەر بىلەن دېۋان بەگلىرىنىڭ يىغىن ئۆتكۈزۈشى ئۈچۈن كىچىك ئىككى تاق ياسىتىپتۇ. يەنە، مۇراجىئەت بىلەن كەلگەنلەرنىڭ ئولتۇرۇشى ئۈچۈن، دېۋانخانىنىڭ ئىككى تەرىپىگە كىچىك ـ كىچىك تاقچىلار ياسىلىپتۇ. مۇنداق ئالىي تاق، دۇنيادىمۇ ئاز بولسا كېرەك. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ تاق كىسرا تاقىدىنمۇ ئېگىز ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، كېشتە بىر مەدرىس، بىر مەقبەرىمۇ ياسىلىپتۇ. جەھانگىر مىرزىنىڭ ۋە باشقا ئەۋلادلىرىنىڭ قەبرىسى (ب 49) مۇشۇ يەردە. كېشىنىڭ شەرت ـ شارائىتى، شەھەر قىلىش جەھەتتە سەمەرقەندكە يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، تېمۇر بەگ ئاخىر سەمەرقەندنى پايتەخت قىلىش قارارىغا كەلگەن.

سەمەرقەندكە قاراشلىق ۋىلايەتلەرنىڭ يەنە بىرى قەرشىدۇر. بۇ يەرنى نەسەف ۋە نەخشەب دەپمۇ ئاتايدۇ. قەرشى موغۇلچە ئات بولۇپ، «قەبرە» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، بۇ ئات چىنگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن قويۇلغان

① تاق ـــ ئەگمە زال.

بولۇشى مۇمكىن. قەرشىنىڭ سۇيى قىسراق، باھارى ياخ-
شى بولىدۇ، ئاشلىق ۋە قوغۇنى ئوخشايدۇ. سەمەرقەندنىڭ
غەربكە مايىل جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى ئون
سەككىز يىغاچ كېلىدۇ. قىل قۇيرۇق دەپ ئاتىلىدىغان،
باغرى قارا بىر خىل قۇچقاچ قەرشىدە ھەددى - ھېسابـ-
سىز كۆپ، شۇڭا ئۇ تەرەپتە ئۇنى «مۇرغەكى قەرشى»
(قەرشى قۇشقىچى) دەيدۇ.

سەمەرقەندكە قاراشلىق ۋىلايەتلەردىن يەنە خۇزار،
كەرمىنە، قارا كۆل ۋىلايەتلىرى بار. خۇزار ۋىلايىتى بـ-
لەن كەرمىنە ۋىلايىتى سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئوتتۇرـ-
سىدا. قارا كۆل ۋىلايىتى ھەممىدىن سۇيى مول ۋىلايـەت.
بۇخارانىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى يەتتە
يىغاچ كېلىدۇ.

سەمەرقەندنىڭ ياخشى تۇمەنلىرى بار. جۇملىدىن
سوغد تۇمەنى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش تۇمەنلەر بولۇپ، بېشى
يار يايلاقتىن ئايىغى بۇخاراغىچە بىر يىغاچ يولمۇ چۆل
ئەمەس. بۇ يەر شۇنداق مەشھۇركى، تېمۇر بەگ: «مېنىڭ
بىر بېغىم بار، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز يىغاچ كېلىدۇ» دەپ
ئېيتقان بولۇپ، مۇشۇ تۇمەنلەرنى نەزەردە تۇتقان. تۇمەنـ-
لەردىن يەنە بىرى شاۋدار تۇمەندۇر، ئۇ شەھەر ۋە مەھەلـ-
لىلەر بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان ياخشى تۇمەن. ئۇنىڭ
بىر تەرىپى سەمەرقەند بىلەن شەھىرى سەبز ئارىلىقىدىكى
تاغ (50) بولۇپ، مەھەللىلەرنىڭ تولىسى تاغ باغرىغا
جايلاشقان. يەنە بىر تەرىپى كۆھەك دەرياسىغا تۇتىشىدۇ.
خۇش ھاۋا، مەنزىرىلىك، سۇيى مول، يېمەك - ئىچمەك
ئەرزان ياخشى بىر تۇمەن. مىسىر، شام تەرەپلىرىنى
كۆرۈپ كەلگەن سەييياھلار مۇنداق يەرنى كۆرمىگەنلىكىنى

ئېيتىشىدۇ. يەنە باشقا تۈمەنلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، لېكىن ئۇلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۈمەنلەرگە يەتمەيدۇ. شۇڭا تۈمەنلەر توغرىسىدا شۇنچىلىك توختىلىمىز.

تېمۇر بەگ سەمەرقەند ھۆكۈمىتىنى جەھانگىر مىرزا بەرگەندى. جەھانگىر مىرزا ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان جەھانگىرگە بەردى. شاھرۇخ مىرزا پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىنى چوڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگ مىرزىغا بەرگەندى، ئۇلۇغبەگ مىرزىدىن ئوغلى ئابدۇللەتىف مىرزا ئالدى. ئۇ، بەش كۈنلۈك پانىي دۇنيا ئۈچۈن ئۆزىنىڭ شۇنداق دانىشمەن ۋە قارىي ئاتىسىنى شېھىت قىلدى. ئۇلۇغبەگ مىرزىنىڭ ئۇلۇم تارىخى مۇنداق يېزىلغان: (نەزم)

ئۇلۇغبەگ بەھرى ئۇلۇمۇ خىرەد،
كى دۇنياۋۇ دىنرا ئەزۇ بۇد پۇشت.
زى ئەببىاس شەھدى شەھادەت جەشىد،
شۇدەش ھەرفى تارىخ ئەببىاس كۇشت.

(ئۇلۇغبەگ ئىلىم ۋە ئەقىلنىڭ دېڭىزى، دۇنيا ۋە دىنىنىڭ تىرىكى ئىدى. ئەببىاس قولىدىن شېھىتلىك ھەسىلىنى تېتىدى، «غباس كشت»[1] ھەرپلىرى ئۇلۇم تارىخى بولدى). ئابدۇللەتىف مىرزىنىڭ ئۆزىمۇ بەش ـ ئالتە ئايدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرەلمىدى. مۇنداق بىر بېيىت مەشھۇر:

پەدەر كۇش پادىشاھىرا نەشايەد
ئەگەر شايەد بەشىش ماھەش نەپايەد

(ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن، پادىشاھلىققا ئېرىشەلمەيدۇ،

① «ئەببىاس ئۆلتۈردى» دېگەن مەنىدىكى بۇ پارسچە ئىبارىدىن، ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 853 كېلىپ چىقىدۇ.

ئېرىشسىمۇ ئالتە ئايدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرەلمەيدۇ).
ئۇنىڭ ئۆلۈم تارىخى مۇنداق يېزىلغان:

ئابدۇللەتىف خۇسرەۋى جەمشىد فەركى بۇد، (ب 50)
دەم سىلكى بەندەگانەش فەريدۇنۇ زەردۇ ھۇشت.
بابا ھۇسەين كۇشت شەبى جۇمئە ئەش بەتىر،
تارىخەش ئىن نەۋىس كى بابا ھۇسەين كۇشت.

(ئابدۇللەتىف جەمشىتتەك سۇرلۇك پادىشاھ ئىدى، فەريدۇن ۋە زەردۇشت ئۇنىڭ بەندىلىرى قاتاريدا ئىدى. بابا ھۆسەين جۇمە كېچىسى ئۇنى ئوق بىلەن ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۆلۈم تارىخىنى شۇنداق يېز: «بابا خۇسەين كىشت»[1] ئابدۇللەتىف مىرزىدىن كېيىن شاھرۇخ مىرزىنىڭ نەۋرىسى ئىبراھىم سۇلتان مىرزىنىڭ ئوغلى ۋە ئۇلۇغبەگ مىرزىنىڭ كۇيئوغلى ئابدۇللا مىرزا تەختكە چىقىپ، بىر يېرىم يىل - ئىككى يىلغا يېقىن پادىشاھلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەختنى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالدى ۋە ئۆزى ھايات ۋاقتىدا تەختنى چوڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا بەرگەنىدى، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدىن كېيىن، سۇلتان ئەھمەد مىرزا پادىشاھلىق قىلدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇد مىرزا سەمەرقەند تەختىگە ئولتۇردى. سۇلتان مەھمۇد مىرزىدىن كېيىن، بايسۇنغۇر مىرزىنى پادىشاھ قىلدى، تارخانلار غوۋغاسىدا بايسۇنغۇر مىرزىنى قولغا ئېلىپ، ئىنىسى سۇلتان ئەلى مىرزىنى بىر - ئىككى كۇن تەختكە ئولتۇرغۇزدى. كېيىن تەختنى بايـ

---

① «باباھۇسەين ئۆلتۈردى» دېگەن مەندىكى بۇ پارسچە ئىبارىدىن، ئەبجەت قاـ ئىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 854 كېلىپ چىقىدۇ.

سۇنغۇر مىرزا ئالدى. بۇ توغرۇلۇق يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. بايسۇنغۇر مىرزىدىن تەختىنى مەن ئالدىم. كېيىنكى ئەھۋاللار تۆۋەندە مەلۇم بولغۇسىدۇر.

سەمەرقەند تەختىگە ئولتۇرغىنىمدىن كېيىن، سەمەرقەند بەگلىرىگە بۇرۇنقىدەكلا ئېتىبار قىلدىم. بىز بىللە بولغان بەگلەرگىمۇ ئۆز ئەھۋالىغا (51) يارىشا ياخشىلىق قىلدىم. سۇلتان ئەھمەد تەنبەلگە باشقىلاردىن ئارتۇقراق ئېتىبار قىلىندى، ئىچكى بەگلەر دائىرىسىدە بولسىمۇ، چوڭ بەگلەر قاتارىدا ئېتىبار قىلدىم. سەمەرقەندنى يەتتە ئاي مۇھاسىرە قىلىپ، تەسلىكتە ئالدۇق. ئاۋۋال كەلگەندە چېرىكتىكىلەرنىڭ قولىغا ئولجا قاتارلىق بىر نەرسىلەر چۈشكەنىدى. كېيىن يالغۇز سەمەرقەندتىن باشقا ۋىلايەتنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قولۇمغا كىردى، بۇ چاغدا بۇ ۋىلايەتلەرنى سۇلتان ئەلى مىرزىدىن مۇداپىئە قىلىش زۆرۈر ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ۋىلايەتلەر شۇنچە تالان ـ تاراجغا ئۇچرىغان ئىدىكى، ئۇلاردىن بىرنەرسە ئالماقمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا چېرىك ئالغان ئولجا تۈگىگەنىدى. سەمەرقەندنى ئالغىنىمىزدا، سەمەرقەند شۇنچە خاراب ئىدىكى، ئۇ يەردىكى ئادەملەردىن بىرنەرسە ئېلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇلارغا مەدەت بېرىش، ئۇرۇق يەتكۈزۈپ بېرىش، قەرز بېرىش زۆرۈر ئىدى. شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى چېرىكتىكىلەر قىينىچىلىق تارتىپ قالدى، بىزمۇ ئۇلارغا بىرنەرسە بېرەلمىدۇق. ئۇلار ئۆيلىرىنىمۇ سېغىنىدى. نەتىجىدە بىرلەپ ـ ئىككىلەپ قېچىشقا باشلىدى. ئالدى بىلەن خانقۇلى بەيانقۇلى قاچتى، ئاندىن ئىبراھىم بەگچىك قاچتى، موغۇللار ھەممىسى قاچتى. كېيىن سۇلتان ئەھمەد تەنبەلمۇ قاچتى. بۇ پىتنىگە خا-

تمه بېرىش ئۇچۇن، خوجا قازىنى ئەۋەتتۇق. ئۇزۇن ھەسەنىڭ (ب 51) خوجا قازىغا كۆپ ئىخلاسى بار ئىدى. شۇڭا خوجا قازىغا ئۇزۇن ھەسەنىڭ ھەمكارلىقى ئاستىدا ئاشۇ قاچقانلارنىڭ بەزىلىرىگە جازا بېرىش، بەزىلىرىنى بىزنىڭ قېشىمىزغا قايتۇرۇشنى تاپشۇرغانىدىم. كىم بىلەسۇن، بۇ پىتنىنى قوزغىغان ۋە بۇ يەردىن قېچىپ بارغانلارنى يامانلىققا باشلىغان كىشى دەل شۇ ئۇزۇن ھەسەن دېگەن تۇزكورنىڭ ئۆزى ئىكەن! ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۇلتان ئەھمەد تەنبەلنىڭ بېرىشى بىلەن ئاشكارا قارشىلىق مەيدانىغا ئۆتتى.

نەچچە يىلدىن بۇيان، سەمەرقەندنى ئېلىش ئۇچۇن نۇرغۇن قېتىم چېرىك تارتتۇق. بۇ جەريانداا سۇلتان مەھمۇد خان ھېچقانچە يارەم بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن سەمەرقەند ئېلىنغاندىن كېيىن ئەندىجانىنى تەمە قىلاتتى. بۇ مەزگىلدە چېرىكنىڭ كۆپچىلىكى ۋە موغۇللارنىڭ ھەممىسى قېچىپ ئەندىجان ۋە ئاخسىغا بېرىۋالغانىدى. ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئەھمەد تەنبەل ئۇ ۋىلايەتلەرنى جەھانگىر مىرزىغا ئېلىپ بېرىش كويىدا بولدى. مۇنداق بىرنەچچە جەھەتتىن بۇنىڭغا يول قويۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى: بىرىنچىدىن، گەرچە بۇ ۋىلايەتلەرنى خانغا بېرىش توغرۇلۇق ۋەدە بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن خان بۇنى تەلەپ قىلغانىدى، خان تەلەپ قىلىپ تۇرغان ئەھۋالدا جەھانگىر مىرزىغا بېرىلسە، خان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي بۇزۇشقا توغرا كېلەتتى. ئىككىنچىدىن، بۇ تەلەپ، نۇرغۇن چېرىك ئۇ ۋىلايەتكە قېچىپ بارغان ئەھۋالدا زورلۇق بىلەن قويولغانىدى. ئەگەر بۇرۇنراق (52) بۇ سۆز ئېيتىلسا، ئۇنىڭ ئەلۋەتتە ئىمكانى بار

ئىدى. ئۇلارنىڭ زورلۇقىنى كىم كۆتۈرسۇن؟! موغۇللار بىلەن ئەندىجان چېرىكىنىڭ ھەممىسى، بەگلەردىن ۋە ئىچكىيلەردىن بەزىلىرى ئەندىجانغا كېتىپ، سەمەرقەندتە مېنىڭ بىلەن بەگ - يىگىت، ياخشى - يامان بولۇپ مىڭغا يېقىن ئادەم قالغانىدى. ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئەھمەد تەنبەل ئۆز مۇددىئاسىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، ۋەھىمە ئىچىدە يۈرگەن قاچقۇنلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغانىدى. بۇ قاچقۇنلار جازادىن قۇتۇلۇپ قېلىش ئۈچۈن، ئىشىنىڭ يۇقىرىقىدەك بولۇشىنى تەڭرىدىن تەلەيتتى. ئۇزۇن ھەسەن بىلەن تەنبەل ئاخسىدىن ئەندىجانغا چېرىك تارتىپ بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ يامانلىق ۋە دۇشمەنلىكىنى تولۇق ئاشكارىلىدى.

بارىنلاردىن بولغان تولۇن خوجا مەردانە، سەرخىل ۋە چاققان يىگىتلەردىن ئىدى. ئاتام ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۇنىڭغا كۆپ ئېتىبار قىلغانىدى. مەنمۇ ئۇنى ئۆستۈرۈپ بەگ قىلغانىدىم. ئۆزى ئىنتايىن مەردانە ۋە چاققان بولۇپ، ھەقىقەتەن ئېتىبار قىلىشقا ئەرزيىتتى. موغۇللاردىن ئېتىبارىمىزغا ئېرىشكەن ئىشەنچلىك ئادىمىمىز مۇشۇ تولۇن خوجا بولغانلىقى ئۈچۈن، سەمەرقەندتىن موغۇللار قېچىشقا باشلىغان چاغدا، ئۇنى قېچىپ بارغانلارغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەندىشىلىرىنى توڭگىتىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدىم. (ب 52) لېكىن ئۇزۇن ھەسەن قاتارلىق بۇزغۇنچى توزكورلار بۇ قاچقۇنلارنى ۋەدە، نەسىھەت ۋە قورقۇتۇشلار كار قىلمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغانىدى. تولۇن خوجىلار، ردباتەك ئۇرچىنى دېيىلىدىغان ئىككى سۇ ئارىسىدا تۇرغاندا، ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئەھمەد تەنبەل ئۇنىڭغا قارشى ئىلغارلارنى ئەۋەتتى ۋە تۇيۇ-

دۇرماي قولغا چۇشۇرۇپ ئېلىپ بارغان تولۇن خوجىنى ئۆلتۇرۇۋەتتى.

ئۇزۇن ھەسەن بىلەن تەنبەل جەھانگىر مىرزىنى ئېلىپ كېلىپ، ئەندجاننى مۇھاسىرە قىلدى. مەن سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلغاندا، ئەندجاندا ئەلى دوست تاغايى، ئاخسىدا ئۇزۇن ھەسەن قويۇلغانىدى. كېيىن خوجا قازىمۇ ئەندجانغا كەلگەنىدى ۋە سەمەرقەندتىن بارغان چېرىكتىنى مۇ خېلى يىگىتلەر بار ئىدى. خوجا قازى شۇ قورغان مۇداپىئەسىدە ماڭا قىلىنغان ساداقەتلىك يۈزىسىدىن، ئون سەككىزمىڭ قوينى قورغاندىكى يىگىتلەرگە ۋە مېنىڭ يېنىمدىكى يىگىتلەرنىڭ ئۆيلىرىگە بۆلۈپ بەردى، مۇھاسىرە جەريانىدا ئانىلىرىمدىن ۋە خوجا قازىدىن: «بىز مۇھاسىرىدە قالدۇق، كېلىپ دەردىمىزگە يەتمىسىڭىز، قۇتۇلمىقىمىز تەس. سەمەرقەند ئەندجانىنىڭ كۆچى بىلەن ئېلىنغانىدى، (53) ئەندجانلار قولدا بولسا، تەڭرى بۇيرۇسا سەمەرقەندنى يەنە ئالغىلى بولىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئۇستى ـ ئۇستىلەپ خەت كەلگىلى تۇردى. شۇ مەزگىلدە بىر قېتىم ساقسىز بولۇپ ئوڭلانغانىدىم، تولۇق ساقايغىچە ئوبدان كۆتۈنمىگىنىم ئۈچۈن يەنە ئۇزۇلۇپ قالدىم. بۇ قېتىم شۇنداق قاتتىق ئاغرىدىمكى، تۆت كۈن تىلىمىدىن قالدىم. ئاغزىمغا پاختا بىلەن سۇ تېمىتىش دەردىجىسىگە يەتتى. مېنىڭ بىلەن قالغان بەگلەر ۋە يىگىتلەر مېنىڭ ساقىيىشىمدىن ئۈمىد ئۈزۈشۈپ، ھەر كىم ھەر خىل پىكىرده بولۇشتى. دەل شۇ پەيتته ئۇزۇن ھەسەنىنىڭ ئادىمى ئەلچىلىككە كېلىپ، بولمىغۇر گەپلەرنى كەلتۈرىدى. بەگلەر كالته پەملىك قىلىپ، ئۇنىڭغا مېنى كۆرسىتىپ يولغا سالدى. تۆت ـ بەش كۈندىن كېيىن بىر-

ئاز ياخشى بولدۇم، لېكىن تىلىم تازا ئۆڭلىنىپ كېتەل-مىدى. يەنە بىرقانچە كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئەسلىمگە كەلدىم. ئانام ۋە ئانامنىڭ ئانىسى ئىسەن دەۋ-لەت بېگىمدىن، ئۇستاز ۋە پىرىم بولغان خوجا مەۋلانا قازىدىن شۇ قاتارلىق خەتلەر كېلىپ، شۇنداق قەتئىيلىك بىلەن چاقىرىپ تۇرغان ئەھۋالدا، بۇ يەردە قانداقمۇ داۋاملىق تۇرۇپ بولسۇن. رەجەپ[1] ئېيىنىڭ بىر شەنبە كۈنى سەمەرقەندتىن ئەندجانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. بۇ قېتىم (ب 53) سەمەرقەند شەھىرىدە يۈز كۈن پادىشاھ-لىق قىلدىم، يەنە بىر شەنبە كۈنى خوجەندكە يېتىپ باردىم. شۇ كۈنى ئەندجاندىن بىر كىشى كېلىپ، مۇندىن يەتتە كۈن بۇرۇن، يەنى بىز سەمەرقەندتىن قوزغالغان شەنبە كۈنى ئەلى دوست تاغايىنىڭ ئەندجان قەلئەسىنى مۇخالىپلارغا تاپشۇرغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. تەپسىلاتى مۇنداق ئىكەن: ئۇزۇن ھەسەننىڭ مېنىڭ كېسەل ياتقە-نىمنى كۆرۈپ قايتقان ئادىمى، مۇخالىپلار ئەندجانىنى قورشاپ تۇرغان چاغدا بېرىپ: «پادىشاھنىڭ تىلى تۇتۇ-لۇپ، ئاغزىغا پاختا بىلەن سۇ تېمىتىۋاتىدۇ» دېگەن گەپ-لەرنى قىلىپ، ئەلى دوست تاغايىنىڭ ئالدىدا قەسەم بې-رىپتۇ. خاكان دەرۋازىسىدا تۇرغان ئەلى دوست بۇ سۆز بىلەن ئۆزىنى يوقىتىپ، مۇخالىپلارنى چاقىرىپ، ئەھدە - شەرتلەرنى قىلىشىپ قەلئەنى بېرىپتۇ. ئەسلىيدە، قور-غاندا يېمەك - ئىچمەك ۋە جەڭ قىلىدىغان ئادەمدىن ھېچقانداق قىسىنچىلىق يوق ئىدى. بۇ ئىش پەقەتلا شۇ مۇناپىق ھارامتاماقنىڭ نامەردلىك قىلىپ، يۇقىرىقىدەك گەپلەرنى باھانە قىلىشى بىلەن بولغان.

① رەجەپ ــ قەمەرىيە 7 - ئاي.

مۇخالىپلار ئەندجاننى ئالغاندىن كېيىن، مېنىڭ خۇ-جەندكە كەلگىنىمنى ئاڭلاپ، خوجا مەۋلانا قازىنى ئەرك دەرۋازىسىدا بىئىززىتانە ئېسىپ شېھىت قىلدى. خوجا (54) مەۋلانا قازىنىڭ ئېتى ئابدۇللادۇر. ئۇ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ نام بىلەن مەشھۇر ئىدىكى، ئۇنىڭ نەسەبى ئاتا تەرەپتىن شەيخ بۇرھانىدىن قىلىچقا، ئانا تەرەپتىن سۇلتان ئېلىك مازىغا يېتەتتى. بۇ تەبىقە فەرغانە ۋىلايىتىدە ئىمام، شەيخۇلئىسلام، قازى بولۇپ كەلگەن. خوجا قازى ھەزرەتلىرى خوجا ئۇبەيدۇللانىڭ مۇرىتى بولۇپ، ئۇنىڭ-دىن تەربىيە ئالغان. مەن خوجا قازىنىڭ ئەۋلىيالىقىغا قىلچە شەك كەلتۈرمەيمەن. ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلى شۇكى، ئۇنىڭغا قەست قىلغانلار ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىزسىز يوقالدى. خوجا قازى ئاجايىپ كىشى ئىدى، قورقۇش دېگەننى بىلمەيتتى. ئۇنىڭدەك جەسۇر ئادەم كۆرۈلگەن ئەمەس. بۇ سۈپەتمۇ ئۇنىڭ ئەۋلىيالىقىنىڭ دەلىلى. باشقىلار باتۇر بولسا، ئاز - تولا ۋەھىمە سالىدۇ، لېكىن خوجا پەقەت ۋەھىمە سالمايتتى. خوجا قازىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى نۆكەر، چاكارنىڭ ھەممىسىنى قولغا ئېلىپ، مالىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

ئەندجاننى دەپ سەمەرقەندنى قولدىن بەرگەنىدۇق، ئەمدى ئەندجانمۇ قولدىن كەتتى. «غافىل ئەز ئىنجا رانده ۋە ئەز ئانجا مانده» (غاپىل بۇ يەردىن يۆتكىلىپ، ئۇ يەردىنمۇ مەھرۇم بولۇپتۇ) دېگەندەك بولدۇق، ماڭا ئىنتايىن ئېغىر كەلدى، چۈنكى پادىشاھ بولۇپ، مۇنداق نۆكەردىن ۋە ۋىلايەتتىن (ب 54) ئايرىلىپ باقمىغانىدىم، ئېسىمنى بىلگەندىن بۇيان مۇنداق جاپا - مۇشەققەتنى كۆرۈپ باقمىغانىدىم. خۇجەندكە كەلگەندىن كېيىن، بەزى

مۇناپىقلار خەلىپىنىڭ ئىشىكىمدە تۇرۇشىنى راۋا كۆرمەدى، مۇھەممەد ھۆسەين مىرزىنى ۋە باشقىلارنى ئىشقا سالدى، خەلىپىنى تاشكەند تەرەپكە كەتكۈزۈشكە توغرا كەلدى.

قاسىم بەگنى تاشكەندكە ـــ خان قېشىغا ئەۋەتىپ، ئەندىجانغا يۈرۈش قىلىشنى تەلەپ قىلدىم. خان چېرىك تارتىپ، ئاھەنگەران ۋادىسى بىلەن كېلىپ، كەندەرلىك داۋانىنىڭ تۈۋىگە چۈشكەندە، مەن خۇجەندتىن بېرىپ، خان دادام بىلەن كۆرۈشتۇم. بىز كەندەرلىك داۋانىدىن ئېشىپ، ئاخسى تەرىپىگە چۈشتۇق. ئۇ تەرەپتىن مۇخالىپلارمۇ بار چېرىكىنى يىغىپ، ئاخسىغا كەلدى. بۇ چاغدا پاپ (باب) قورغىنىدىكىلەر مەن تەرەپ بولۇپ قورغاننى بېكىتكەنىدى، خانىنىڭ بىرئاز قاشاڭلىق قىلىشى بىلەن مۇخالىپلار پاپ قورغىنىنى تارتىۋالدى. خان باشقا جەھەتلەردە ياخشى بولسىمۇ، لېكىن سىپاھىيلىق ۋە سەردارلىقتا ئىنتايىن چولتا ئىدى. ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە، ئەگەر يەنە بىر مەنزىل يۈرۈلسە، ۋىلايەت ئۇرۇشسىزلا قولغا كىرىشى مۇمكىن ئىدى. مۇشۇنداق پەيتتە مۇخالىپلارنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىك سۆزلىرىگە قۇلاق سېلىپ، سۇلھىنى ئوتتۇرىغا قويدى (55). ئۇلار خوجا ئەبۇلمۇكارىمنى ھەم شۇ چاغدا خانىنىڭ ئىشىك ئاغىسى بولۇپ تۇرغان بەگ تىلىبە (تەنبەلنىڭ ئاغىسى)نى ئەلچى لىككە ئەۋەتتى. ئۇلار راست ـ يالغان گەپلەر بىلەن ئۆزلىرىنى ئاقلاپ، خانغا ياكى ئاردىكىلەرگە پارا بەردى. شۇنىڭ بىلەن خان قايتىپ كەتتى. مېنىڭ بىلەن قالغان بەگلەر، ئىچكىيلەر ۋە يىگىتلەردىن كۆپچىلىكىنىڭ ئۆيۈقاقى ئەندىجاندا ئىدى. ئەندىجانىنىڭ ئېلىنىشىدىن ئۈمىدى ئۇ-

زۇلگەنلىكى ئۈچۈن، بەگ ۋە يىگىتلەردىن يەتتە ـ سەكـ
كىز يۈز كىشى مەندىن پۈتۈنلەي ئايرىلدى. ئايرىلغان
بەگلەرنىڭ ئىچىدە ئەلى دەرۋىش بەگ، ئەلى مەزىد قەۋـ
چىن، مۇھەممەد باقىربەگ، شەيخ ئابدۇللا ئىشىك ئاغا،
مىرىم لاغەرى قاتارلىقلار بار ئىدى. مېنىڭ قېشىمدا
ياخشى ـ ياماندىن بولۇپ، ئىككى يۈزدىن ئارتۇق، ئۈچ
يۈزگە يەتمەيدىغان ئادەم قالدى. بۇلار مېنىڭ بىلەن بىللە
جاپا ـ مۇشەققەت چېكىشنى ئىختىيار قىلغانلار بولۇپ،
بەگلەردىن قاسىم قەۋچىن بەگ، ۋەيس لاغەرى بەگ،
ئىبراھىم سارۇ مەڭلىغ بەگ، شىرىم تاغايى، سەيدى قارا
بەگلەر، ئىچكىيىلەردىن مىرشاھ قەۋچىن، سەيىد قاسىم
ئىشىك ئاغا جەلايىر، قاسىم ئەجەب، مۇھەممەد دوست،
ئەلى دوست تاغايى، مۇھەممەد ئەلى مۇبەششىر، خۇدابەردى
تۇغچى موغۇل، يارەك تاغايى، سۇلتان قۇلى بابا قۇلى،
پىرۋەيس، شەيخ ۋەيس، (ب 55) يار ئەلى بىلال، قاسىم
مىراخور، ھەيدەر رەكابدارلار بار ئىدى. ماڭا قاتتىق ئازاب
بولدى، ئىختىيارسىز يىغلىۋەتتىم.

ئۇ يەردىن خوجەندكە كەلدىم. ئانامنى، ئۇلۇغ ئانامنى
ۋە مېنىڭ يېنىمدا قالغانلاردىن بەزىلىرىنىڭ بالا ـ چا-
قىلىرىنى خوجەندكە ـــ مېنىڭ قېشىمغا ئەۋەتىشتى.
رامىزاننى خوجەندتە ئۆتكۈزدۇق. سۇلتان مەھمۇد خانغا
ئادەم ئەۋەتىپ، ياردەم سوراپ، سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلـ
دۇق. خان ئوغلى سۇلتان مۇھەممەد خانكەنى ۋە ئەھمەد
بەگنى تۆت ـ بەش مىڭ چېرىك بىلەن سەمەرقەندكە يۈـ
رۇشكە تەينىلىدى ھەم ئۆزىمۇ ئاتلىنىپ ئۆرەتېپەگىچە
كەلدى. ئۇ يەردە خان بىلەن كۆرۈشۈپ، يار يايلاق ئارقـ
لىق سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدىم. سۇلتان مۇھەممەد خا-

نىكە بىلەن ئەھمەد بەگ باشقا يول ئارقىلىق مەندىن بۇ-
رۇنراق يار يايلاققا كەلگەنكەن. مەن بۇركە يايلىقى ئار-
قىلىق يار يايلاقنىڭ دورغىسى تۇرىدىغان سەنگىزار قور-
غىنىغا كەلدىم. سۇلتان مۇھەممەد سۇلتان بىلەن ئەھمەد
بەگ شەيبانىخانىنىڭ شىرازغا ھۇجۇم قىلغان خەۋىرىنى
ئاڭلاپ قايتىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ خوجەندكە
قايتىشقا مەجبۇر بولدۇم.

سەلتەنەت ھەۋىسى ۋە يۇرت ئېلىش ئارزۇسى بولغان
ئادەمنىڭ، بىر - ئىككى قېتىملىق ئىشىنىڭ يۇرۇشمەس-
لىكى بىلەن تىنچىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەندىجانغا
قايتىش خىيالى بىلەن يارىدەم سوراپ تاشكەندكە — خان
قېشىغا (56) باردىم. شاھ بېگىمنى ۋە باشقا ئۇرۇق -
تۇغقانلارنى كۆرمىگىنىمگە يەتتە - سەككىز يىل بولغا-
نىدى. مۇشۇ باھانە بىلەن ئۇلارنىمۇ يوقلىۋالدىم. بىر-
نەچچە كۈندىن كېيىن، خان سەيىد مۇھەممەد دوغلاتنى،
ئەييۇب بەگچىكنى ۋە جان ھەسەن بارىنىنى يەتتە -
سەككىز يۈزچە چېرىك بىلەن يارىدەمگە تەيىنلىدى. بۇ
يارىدەمچى قىسمىنى ئېلىپ كېلىپ، خوجەندتە توختىمايلا
ئالغا ئىلگىرىلەپ، كەندىبادامنى سول تەرەپتە قالدۇرۇپ،
خوجەندتىن ئون يىغاچ، كەندىبادامدىن ئۈچ يىغاچ كېلە-
دىغان نەسوخ قورغىنىغا كەلدۇق ۋە كېچىدە شوتا قويۇپ
قورغاننى تۈيۈقسىز بېسىۋالدۇق. قوغۇن پىششىقى ئىدى.
نەسۇختىن ئىسمائىل شەيخي دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل
قوغۇن چىقىدۇ. شاپىقى سېرىق، ئۇرۇقى ئالمىدەك، گۆ-
شى تۆت ئىلىك كېلىدىغان بۇ قوغۇن بەكمۇ تاتلىق بو-
لىدۇ. ئۇ ئەتراپتا ئۇنىڭغا يېتىدىغان قوغۇن يوق. ئەتىسى
موغۇل بەگلەر پىكىر بايان قىلىپ، ئادەمىمىز بەك ئاز،

بۇ بىر قورغاننى ئېلىش بىلەن ئىش يۇرۇشمەيدۇ، دې-يىشتى. ھەقىقەتەن شۇنداق ئىدى. بىز بۇ يەردە تۇرۇپ قورغاننى بېكىتىشنى مۇڭاپىق تاپماي، يەنە خوجەندكە قايتىپ كەلدۇق.

شۇ يىلى خۇسرەۋ شاھ بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن بىللە چاغانىيانغا چېرىك تارتىپ كېلىپ، ھىيلە بىلەن ئالدى. سۇلتان مەسئۇد مىرزا ئەلچى ئەۋەتىپ (ب 56) «بىللە سەمەرقەندكە يۇرۇش قىلايلى، سەمەرقەند ئېلىنسا، مىر-زىلاردىن بىرىمىز سەمەرقەندتە، بىرىمىز ھىسارىدا تۇرايلى» دېگەن تەكلىپنى بەردى. سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ بەگلىرى، ئىچكىيلىرى ۋە يېگىت - خادىملىرى ئىچىدە نارازىلىق بار ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، سۇلتان مەس-ئۇد مىرزىنىڭ قېينىاتىسى ئابدۇللا بارلاس بايسۇنغۇر مىرزا قېشىدىن سۇلتان مەسئۇد مىرزا قېشىغا بېرىپ، ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەنىدى. ھىسار ۋىلايىتى كىچىك ۋىلايەت بولۇشىغا قارىماي، مىرزا ئۇنىڭ مائاشىنى مىڭ تۇمەن پۇل بەلگىلەپ، خەتلان ۋىلايىتىنى پۈتۈن - سۇ-رۇك ئۇنىڭغا بېرىۋەتكەنىدى. خەتلان ۋىلايىتىدە سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ نۇرغۇن بىلەن ئىچكىيلىرى-نىڭ تۇغقانلىرى بولۇپ، ھەممىسى ئۇنىڭ ئىگىلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئىشىك ئىختىيارلىقى پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قولىدا بولۇپ قالغانىدى. رەنجىگەنلەر كەينى - كەينىدىن قېچىپ، بايـ-سۇنغۇر مىرزا قېشىغا كېلىشكە باشلىغانىدى. خۇسرەۋ شاھ يالغان سۆزلەر بىلەن سۇلتان مەسئۇد مىرزىنى بـ-خۇد قىلىپ، چاغانىياندىن تېز يۇرۇپ، سۇبھى ۋاقتى بـ-لەن ھىسار قورغىنىنى قورشىۋالدى. سۇلتان مەسئۇد

مىرزا قورغاننىڭ سىرتىدىكى مەھەللىدە ئاتىسى سالدۇر-غان «دەۋلەت ساراي» ناملىق ئىمارەتتە ئىدى. ئۇ قورغاز-غا كىرەلمەي، قېچىپ ئابدۇللا بارلاس بىلەن خەتلان تە-رەپكە ماڭدى. يولدا شەيخ ئابدۇللا بارلاستىن ئايرىلىپ، ئۇباچ كېچىكىدىن ئۆتۈپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغا كەتتى (57).

خۇسرەۋ شاھ ھىسار ۋىلايىتىنى ئالغاندىن كېيىن، بايسۇنغۇر مىرزىنى ھىساردا تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، خەتلاننى ۋەلىگە بەردى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، بەلخ-نى قورشاش نىيىتى بىلەن ئاتلاندى. ئۆزىدىن بۇرۇنراق، نەزەر بەھادىر ئاتلىق چوڭ نۆكىرىنى ئۈچ - تۆت مىڭ ئادەم بىلەن بەلخ تەۋەسىگە ماڭدۇرۇپ، ئۈچ - تۆت كۈن-دىن كېيىن، ئۆزى بايسۇنغۇر مىرزىنى ئېلىپ كېلىپ بەلخنى مۇھاسىرە قىلدى. بەلختە ئىبراھىم ھۆسەين مىرزا تۇراتتى، سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ بەگلىرىدىنمۇ كۆپ ئىدى. خۇسرەۋ شاھ ئىنىسى ۋەلىنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن شەبىرغانىنى قورشاش ۋە شۇ ئەتراپىنى تالان - تاراج قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋەلى بېرىپ، شەبىرغاننى يېقىندىن قورشىيالمىدى، ھەممە چېرىكنى زەردەك چۆلىدىكى خەلق-لەرنى تالاشقا ئەۋەتتى. ئۇلار بېرىپ، زەردەك چۆلىنى تالاپ، يۇزمىڭدىن ئارتۇق قوي، ئۈچ مىڭغا يېقىن تۆگە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن سان چارىك ۋىلايىتىنى چاپقۇن قىلىپ، تاغدىكى بەزى بېكىنگەن خەلقلەرنى بوي-سۇندۇرۇپ كېلىپ، بەلختە ئاغىسىغا قوشۇلدى.

خۇسرەۋ شاھ بەلخنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغاندا، بىر كۈنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان نەزەر بەھادىر ئاتلىق نۆ-كىرىنى بەلخنىڭ ئېرىقلىرىنى تىندۇرۇشقا ئەۋەتتى. قور-

غاندىن سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ئېتىبارلىق بەگلىرى-دىن تەڭرى بېردى (ب 57) سامانچى يەتمىش - سەكسەن يىگىت بىلەن چىقىپ، نەزەر بەھادىر بىلەن تۇتۇشۇپ، ئۇنى يېقىتىپ، بېشىنى كېسىپ قورغانغا كىرىپ كەتتى. ئۇ ئىنتايىن مەردانە جەڭ قىلىپ، كۆرۈنەرلىك ئىش كۆرسەتتى.

خۇددى شۇ يىلى، سۇلتان ھۆسەين مىرزا زۇنۇن ئارغۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شاھ شۇجائىقا قارشى چېرىك تارتتى، چۈنكى ئۇلار بەدىئۇززەمان مىرزىغا نۆكەر بولۇپ، قىز بېرىپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا بىلەن قارشىلىشىپ قالغانىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا بۇستىتقا كېلىپ چۈشتى. ئۇنىڭ چېرىكىگە ھېچ تەرەپتىن ئاشلىق كەلمىدى. ئۇلار ئاچارچىلىقتا قېلىش خەۋپىگە يەتكەندە، بۇستىنىڭ دورغىسى بۇست قورغىنىنى بەردى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا شۇ بۇست ئامبىرىدىكى ئوزۇق - تۇلۇكە تاينىپ، خۇراسانغا كېتىۋالدى. كاتتا پادىشاھ ھېسابلانغان سۇلتان ھۆسەين مىرزا قۇندۇز، ھىسار، قەندىھار ئۇستىگە شۇنچە قورال - يارىغ ۋە ھەيۋە بىلەن بىرقانچە قېتىم چېرىك تارتىپ كېلىپ، ئالالماي قايتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە بەگلىرى دادىللىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەشكىلى تۇردى. شۇ يازلىقى سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئۆزبېكنىڭ ئاسترابادنى ئېگىلەپ، ئۆزى بىلەن دۇشمەنلەشكەن ئوغلى مۇھەممەد ھۆسەين مىرزىغا قارشى مۇھەممەد ۋەلى باشلىق بەگلەرنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئالدىدا ماڭدۇرۇپ، ئۆزى نىشىن ئوتلىقىدا تۇرغانىدى. بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن زۇنۇن ئوغلى شاھ شۇجائ (58) قارىسىغلا چېرىك تارتىپ، مىرزىغا قارشى

كەلدى. خۇددى كېلىشىپ قويغاندەك، ھىسارنى تارتقۇزۇپ قويۇپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغا كېلىۋاتقان سۇلتان مەسئۇد مىرزا شۇ كۈنى يېتىپ كەلدى، ئاستىرابادقا بارغان چېرىكمۇ دەل شۇ كۈنى كېلىپ مىرزىغا قوشۇلدى. بۇ ئەھۋالدا بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن شاھ بەگ جەڭ قىلىشقا جۇرئەت قىلالماي قېچىپ كەتتى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا سۇلتان مەسئۇد مىرزىنى ياخشى كۈتۈۋېلىپ، ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ ئىنىسى باقى چاغانىيانى ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق كېلىپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا خىزمىتىدە بولۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ خۇراساندا تۇرۇشتىن ئەنسىرەپ، بىر باھانە بىلەن چېقىپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزىدىن بىرۇخسەت خۇسرەۋ شاھ قېشىغا بېرىۋالدى. خۇسرەۋ شاھ ھىساردىن بايسۇنغۇر مىرزىنى چاقىرتىۋالدى.

شۇ مەزگىلدە ئۇلۇغبەگ مىرزىنىڭ ئوغلى مىرانشاھ مىرزا ئاتىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ، ھەزارەگە[1] كېلىپ، ھەققانىيەتسىز ئىشلارنى قىلغانلىقتىن ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، ئۇمۇ خۇسرەۋ شاھنىڭ قېشىغا كەلگەندى. ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلىگەن بەزى كالتە پەملەر ئۇچ شاھزادىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، خۇسرەۋ شاھ نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇش كويىدا بولدى. لېكىن خۇسرەۋ شاھ بۇ چارىنى مۇۋاپىق كۆرمىدى. بۇ تۇزكور مۇناپىق، ئۆزىگە ۋاپا قىلمىغان ھەم ھېچكىمگە ۋاپا قىلمايدىغان بەش كۈنلۈك دۇنيا ئۈچۈن، ئۆزى كىچىكىدىن بېقىپ ئۆستۈرگەن ۋە بەگ ئەتكىسى بولغان سۇلتان مەسئۇد (ب 58) مىرزىنى

① ھەزارە ــ غەزنى تەۋەسىدىكى تاغلار ۋە بۇ تاغلاردىكى قوۋملار.

قولغا ئېلىپ، كۆزىگە نەشتەر سانجىپ كور قىلدى. مىرزىنىڭ بىرنەچچە كۆكەلداش، ئېمىلداشلىرى بىلەن تەجرىبىلىك ئاەملىرى سۇلتان مەسئۇد مىرزىنى ئېلىپ، سەمەرقەندكە ــ سۇلتان ئەلى مىرزا قېشىغا ئاپىرىش خىيالى بىلەن كېشكە كەلگەندە، ئۇ يەردىكىلەرمۇ قەست قىلىش كويىدا بولدى. ئۇلار كېشتىن قېچىپ، چارجو داۋاندىن ئۆتۈپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغا باردى. مۇشۇنداق پەسكەشلىكنى قىلغان ھەرقانداق كىشىگە ۋە مۇشۇنداق ئىشقا ئورۇنغانلارغا يۇزمەڭ لەنەت بولسۇن! تا قىيامەتكىچە، ھەركىم خۇسرەۋ شاھنىڭ بۇ قىلمىشىنى ئاڭلىسا، ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇسۇن، بۇ قىلمىشنى ئاڭلاپ لەنەت ئوقۇمىغان ئادەمنىمۇ لەنەتلىك بىلسۇن! خۇسرەۋ شاھ ئۆزىنىڭ رەزىل قىلمىشىدىن كېيىن، بايسۇنغۇر مىرزىنى پادىشاھ قىلىپ ھىسارغا ماڭدۇردى. مىرانشاھ مىرزىغا سەيىد كاملىنى يارەمچى قىلىپ بامىيان تەرىپىگە ئەۋەتتى.

توققۇزيۇز تۆتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

سەمەرقەند بىلەن ئەندجانغا بىرقانچە قېتىملا يۇرۇش قىلىپ، ھېچ ئىش چىقىرالماي، يەنە خوجەندكە قايتىپ كەلدۇق. خوجەند كىچىك بىر يەر بولۇپ، بىر - ئىككى يۇز نۆكىرى بار ئادەمنىڭ كۇنى (59) تەسلىكتە ئۆتىدۇ. غايىلىك بىر ئادەمنىڭ بۇنىڭغا قاراپ ئولتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. مۇھەممەد ھۆسەين كوراگان دوغلات ئۆرەتېپەدە ئىدى. سەمەرقەندكە يۇرۇش قىلىش ئىستىكى بىلەن ئۇ-نىڭغا ئادەم ئەۋەتىپ سۆزلەشتىم: «يار يايلاق قىشلاقلىرى-دىن بولغان پىشاغەرنى بىزگە بىر قىش ئارىيەت بەرسە، بىز شۇ يەردە تۇرۇپ، سەمەرقەند ۋىلايىتىنى ئېلىشقا قولدىن كەلگىنىگىچە ئۇرۇنۇپ باقساق» دېگەن تەلەپنى قويدۇق. بۇ قىشلاق خوجا ھەزرەتلىرىگە قاراشلىق قىشلاقلاردىن بولۇپ، بۇ قېتىمقى فەترەتتە ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا بۇنىڭغا رازى بول-دى. خوجەندتىن ئاتلىنىپ پىشاغەرگە ماڭدىم. زامىنغا يېتىپ بارغاندا بەزگەك بولۇپ قالدىم. شۇنىڭغا قارىماي، زامىندىن ئاتلىنىپ، تېز سۈرئەتتە تاغ يولى بىلەن ئۆتۈپ رەباتى خوجا ئۇستىگە كەلدىم. شاۋدار تۇمەنىنىڭ مەركە-زى بولغان بۇ قورغاننى شوتا قويۇپ چىقىپ، تۇيدۇرماي

① مىلادىيە 1498 ــ 1499 - يىللار ئارلىقى.

ئېلىشنى مەقسەت قىلىپ، سۇبھى ۋاقتىدا يېتىپ كەل-
دۇق. قورغاندىكىلەر تۈيۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچ
يەردە توختىماي پىشاغەرگە قايتىپ كەلدۇق. بەزگەك قوز-
غىلىپ تۇرغان ئەھۋالدا، ئون ئۈچ - ئون تۆت يىغاچ
يولنى جاپا - مۇشەققەت بىلەن بېسىپ تۈگەتتىم.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، ئىبراھىم سارۇ، ۋەيس
لاغەرى ۋە شىرىم تاغايىنى ئىچكى بەگلەر ۋە يىگىتلەر
بىلەن ئىلغار قىسىم قىلىپ، يار يايلاق قورغانلىرىنى
سۆز بىلەن ياكى زورلۇق بىلەن ئىگىلەشكە ماڭدۇردۇق.
ئۇ چاغدا (ب 59) يار يايلاق سەيىد يۈسۈف بەگنىڭ قو-
لىدا ئىدى. مەن سەمەرقەندتىن چىققاندا شۇ يەردە قې-
لىپ، سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭمۇ ئېتىبارىغا ئېرىشكەن-
دى. سەيىد يۈسۈف بەگ يار يايلاق قورغانلىرىنى ئىداره
قىلىشقا ئىنىسى بىلەن ئوغلىنى ئەۋەتكەنىدى. سىيالكوت
ھۆكۈمىتىنى قولغا ئالغان سەيىد يۈسۈف بەگ بۇ چاغدا
شۇ قورغانلاردا ئىدى. بىزنىڭ بەگلەر بىلەن يىگىتلەر
بېرىپ، قىش بويى بەزى قورغانلارنى سۇلھى بىلەن، بەزى
قورغانلارنى جەڭ بىلەن، بەزىلىرىنى ھىيلە ۋە ئالداش
يولى بىلەن ئالدى. ئۇ ۋىلايەتلەردە موغۇل ۋە ئۆزبېكلەر
سەۋەبىدىن قىشلاقلارنىڭ بىرىمۇ قورغانسىز ئەمەس ئىدى.
مۇشۇ مەزگىلدە بىزنىڭ سەۋەبىمىز بىلەن سەيىد يۈسۈف
بەگ، ئۇنىڭ ئىنىسى ۋە ئوغلى گۇمانلىق سانلىپ،
خۇراسانغا ماڭدۇرۇلدى.

بۇ قىش مانا شۇنداق تالاش - تارتىش بىلەن ئۆتە-
تى. ياز كېلىشى بىلەن، سۇلھى قىلىش ئۈچۈن خوجا
يەھيانى ئەۋەتتى. ئۆزلىرىمۇ چېرىك رىغبىتى بىلەن
شىراز ۋە كابۇل تەۋەسىگە كەلدى. بىزنىڭ بارلىق سىپا-

هىيمىز ئىككى يۇزدىن ئارتۇق، ئۇچ يۇزدىن كەم ئىدى. ئەتراپىمىزدا كۆچلۈك دۇشمەنلەر تۇراتتى. ئەندىجانغا ھۇجۇم قىلىپ، تەلىيىمىز ئوڭ كەلمىدى. سەمەرقەندكە قىلغان يۇرۇشىمىزمۇ ئەپلىشىپ بەرمىدى. شۇڭا، سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، پىشاغەردىن (60) قايتتۇق.

خوجەند كىچىك بىر يەر. بىر بەگنىڭ كۇنى تەسلىكتە ئۆتىدۇ. بىزنىڭ ئۆيۈڭ ۋە ئادەملىرىمىز بىلەن بۇ يەردە تۇرۇۋاتقىنىمىزغا بىر يىرىم يىل بولۇپ قالدى. بۇ جەريانداا بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلار ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە بىزنى تەمىنلەپ ۋە خىزمىتىمىزدە بولۇپ، ھېچ نەرسىنى ئايىمىدى. ئەمدى خوجەندكە قايسى يۇز بىلەن بارغۇلۇق! خوجەندكە بېرىپ نېمە قىلغۇلۇق!

بارماققانى مەسكەن مۇيەسسەر،
تۇرماققا نى دەۋلەت مۇقەررەر.

(نە بېرىشقا ئۆي ـ ماكان بولسۇن، نە تۇرۇشقا بىر دۆلەت بولسۇن)

مۇشۇنداق دېلىغۇللۇق ۋە ئىككىلىنىشلەر بىلەن ئاخىر ئۆرەتېپەنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى يايلاقلارغا باردۇق. بىرنەچچە كۇن شۇ تەرەپتە ئۆز ئىشىمىزغا ھەيران بولۇپ، باربدىغان ۋە تۇربدىغان يېرىمىزنى بىلمەي سەرگەردانلىقتا يۇردۇق. بىر كۇنى مۇشۇ يەردە خۇددى بىز دەك ۋەتەندىن ئايرىلىپ، سەرگەردان بولۇپ يۇرگەن خوجا ئەبۇلمۇكارىم مېنى يوقلاپ كەلدى، نەگە بېرىشىمىزنى، نېمە قىلىشىمىزنى سوراپ، تەسىرلىنىپ، بىزنىڭ ھالىمىزغا ھېسداشلىق بىلدۇرۇپ، دۇئا بېرىپ قايتتى. بۇ ئىش ماڭىمۇ قاتتىق تەسىر قىلدى. شۇ كۇنى نامازدىگەردە جىلغىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىن بىر ئاتلىق ئادەم چى-

قىپ كەلدى. بۇ ئەلى دوست تاغايىنىڭ يولچۇق ئىسمىلىك نۆكىرى ئىكەن. ئۇ ئەلى دوست تاغايىنىڭ: «مەن زور گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولساممۇ، لېكىن شۇنى ئۈمىد قىلمەنكى، ئىنايەت بىلەن گۇناھىمدىن كېچىپ، (ب 60) بۇ تەرەپكە كەلسە، مەرغىنانىنى بېرىپ، قۇللۇق ۋە خىزمەتكارلىق قىلسام، شۇنىڭ بىلەن گۇناھىم يۇيۇلۇپ، يۈزۈم ئۆرە بولسا» دېگەن گەپلىرىنى ئېلىپ كەپتۇ.

ھەيرانلىق ۋە سەرگەردانلىقتا يۈرگىنىمىزدە، ئۇ خەۋەرنىڭ كېلىشى بىلەن ھېچ نەرسىنى ئويلىمايلا، گەرچە كۈن ئولتۇراي دەپ قالغان ۋاقىت بولسىمۇ، دەرھال ئاتلىنىپ، ئىلغار قىسىم تەرىقىسىدە مەرغىنانىغا سەپەر قىلدىم. بۇ يەر بىلەن مەرغىنانىنىڭ ئارىلىقى يىگىرمە تۆت ـ يىگىرمە بەش يىغاچ يول ئىدى. شۇ كۈنى تاڭ ئاتقۇچە، ئەتىسى پېشىنگىچە ھېچ يەردە توختىماي ماڭدۇق. نامازپېشىندا خوجەندنىڭ تەڭئاب دېگەن قىشلىقىغا چۈشتۇق. ئاتلارنى سوۋۇتۇپ، بوغۇز بېرىپ، تۈن يېرىمى، ناغرا ۋاقتى[1] بىلەن تەڭئابتىن يولغا چىقتۇق. شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە، ئەتىسى كەچكىچە ھەم كېچىسى تاڭ سۈزۈلگۈچە مېڭىپ، مەرغىنانىغا بىر يىغاچ يول قالغاندا، ۋەيس بەگ باشلىق بەزى بەگلەر: «ئەلى دوست نېمە يامانلىقلارنى قىلمىغان؟ ئارىدا بىر ـ ئىككى قېتىم ئادەم ماڭدۇرۇپ، زۆرۈر ئەھدە ـ شەرتلەرنى قىلىشمايلا بارساق، قانداق بولىدۇ؟» دېگەن ئەندىشىلىرىنى بىلدۈردى. بۇ خىل ئەندىشە ئورۇنلۇق ئىدى. شۇڭا بىرئاز ۋاقىت توختاپ، كېڭەش قىلدۇق. ئاخىرىدا: «بۇ ئەندىشە ئورۇنلۇق بولسىمۇ، (61) لېكىن بۇرۇنراق مۇشۇنداق ئويلىغان بولساق،

① ناغرا ۋاقتى ـــ زو ۋاقتى بولۇشى مۇمكىن.

ياخشى بولاتتى. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يول مېڭىپ، يىگىرمە تۆت ـ يىگىرمە بەش يىغاچ يولنى بېسىپ كەلدۇق. ئەمدى قايتىمىز دېسەك، ئاتلاردىمۇ، ئادەملەردىمۇ ماجال قالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قايتساق نەگە بارىمىز ۋە نەدە تۇرىمىز؟ نېمە بولسا بولسۇن، مەرغىنانغا بېرىش كېرەك، ھەرقانداق ئىش بولسا، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىسىز بولمايدۇ» دېگەن يەرگە كەلدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن، تەۋەككۈل قىلىپ يولغا چۈشتۇق. سۈننەت ۋاقتىدا مەرغىنان قورغىنىنىڭ ئىشىكىگە كەلدىم. ئەلى دوست تاغايى دەرۋازىنى ئاچماي تۇرۇپ، ۋەدە تەلەپ قىلدى. ۋەدە ـ شەرت قىلىشقاندىن كېيىن دەرۋازىنى ئېچىپ، دەرۋازا ئالىسىدا مۇلازىمەت قىلدى. ئەلى دوستنى كۆرگەندىن كېيىن، قورغاننىڭ ئىچىدىكى مۇناسىپ بىر ھويلىغا چۈشتۇق. مېنىڭ بىلەن چوڭ ـ كىچىك بولۇپ ئىككى يۈز قىرىق كىشى بىلەن بارغانىدى. ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئەھمەد تەنبەل ۋىلايەت ئاھالىسىگە ئېغىر زۇلۇم سېلىپ، يامان ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن، ۋىلايەت ئاھالىسى پۈتۈنلەي مېنى ھىمايە قىلاتتى. مەرغىنانغا كىرىپ ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قاسىم بەگكە پىشاغەردىن كەلگەن ۋە يېڭىدىن نۆكەر بولغانلاردىن ھەم ئەلى دوست بەگنىڭ ئادەملىرىدىن يۈزدىن كۆپرەك كىشىنى قوشۇپ، ئەندىجاننىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تاغلىق خەلقلەرنى (ب 61) مەسىلەن: ئاشپارىيان، تۇرۇق شاران، چەكرەكلەرنى نەسىھەت بىلەن ياكى زورلۇق بىلەن بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتىم. ئىبراھىم سارۇ، ۋەيس لاغەرى ۋە سەيدى قارانى يۈزگە يېقىن ئادەم بىلەن ئاخسى تەرەپكە ئەۋەتتىم، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى خوجەند سۇيىنى كېچىپ ئۆتۈپ، شۇ

تەرەپتىكى قورغانلار بىلەن تاغلىقلارنى قانداق قىلىپ بولسۇن، بىزگە قارىتىش ئىدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، ئۇزۇن ھەسەن بىلەن سۇلتان ئەھمەد تەنبەل جەھانگىر مىرزىنى ئېلىپ، بارلىق سىپاھىي ۋە موغۇلنى يىغىپ، ئاخسىنىڭ چېرىككە يارايدىغان ئادىمىنىڭ ھەممىسىنى چېرىك قىلىپ، مەرغىنانىنى قورشاش غەرىزى بىلەن مەرغىنانىنىڭ بىر شەرقى تەرىپىدىكى سەپان ناملىق قىشلاقتا كېلىپ چۈشتى. بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن سەپ تۈزۈپ، قورراللىنىپ، مەرغىنانىڭ مەھەللىلىرىگە كەلدى. قاسىم بەگ، ئىبراھىم سارۇ، ۋەيس لاغەرى باشلىق ئادەملەرنى ئىككى تەرەپكە ماڭدۇرۇۋېتىپ، يېنىمدا ئازلا ئادەم قالغان بولسىمۇ، بار يىگىتلەر سەپ تۈزۈپ چىقىپ، مۇخالىپلارنى مەھەللىلەرنىڭ بېرىسىغا ئۆتكىلى قويمىدى. ئۇ كۈنى خەلىل چۆھرە دەستارپىچ ياخشى جەڭ قىلدى. دۈشمەن ھېچ ئىش قىلالمىدى ۋە ئىككىنچىلەپ (62) قورغانغا يېقىن كېلەلمىدى.

قاسىم بەگ ئەندجانىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تاغلارغا بارغانىدى، ئاشپارىيان، تۈرۈق شاران، چەكرەكلەر ۋە شۇ تەۋەنىڭ تاغ ۋە تۈزلىكىدىكى خەلقلەر تامامەن بىزگە قارىدى، سىپاھىيلىرىدىنمۇ بىرلەپ، ئىككىلەپ قېچىپ كېلىشكە باشلىدى. ئىبراھىم سارۇ، ۋەيس لاغەرى قاتارلىقلار ئاخسى تەرىپىگە بېرىپ، سۈدىن ئۆتۈپ باب قورغىنىنى ۋە باشقا بىر - ئىككى قورغانىنى ئالدى. ئۇزۇن ھەسەن بىلەن تەنبەل زالىم، پاسىق، دىنسىزلاردىن بولۇپ، خەلق ئۇلاردىن قاتتىق نارازى ئىدى. ئاخسى چوڭلىرىدىن ھەسەن دىكچە ئۆز ئادەملىرى بىلەن ھەم ئاخسىنىڭ بىر تۈركۈم نوچىلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئاخ-

سىنىڭ تاش قورغىنىدىكىلەرنى ئۇر - ئۇر قىلىپ، ئەركىكە سولاپ، ئىبراھىم سارۇ، ۋەيس لاغەرى، سەيدى قاراباش قاتارلىقلارنى چاقىرىپ، ئاخسىنىڭ تاش قورغىنىغا كىرگۈزدى. سۇلتان مەھمۇد خان بەندە ئەلىنى، ھەيدەر كۆكەلداشنى ۋە شۇ چاغدا شەيبانىخان قېشىدىن قېچىپ خان قېشىغا كەلگەن ھاجى غازى مەنغىتنى ھەم بارىن تۇمەننى بەگلىرى بىلەن بىللە بىزگە يارەمچى قىلىپ بەلگىلىگەنىدى. ئۇلارمۇ شۇ چاغدا يېتىپ كەلدى.

ئۇزۇن ھەسەن بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ تەمتىرەپ قالدى ھەم ئېتىبارلىق (ب 62) نۆكەرلىرىنى ۋە ياخشى يىگىتلىرىنى ئاخسىنىڭ ئەركىگە يارەمگە ئەۋەتتى. بۇلار دەريا بويىغا بارغاندا، بىزنىڭ چېرىك بىلەن موغۇل چېرىكى خەۋەر تېپىپ، بىر بۆلەك ئادەمنى ياۋداق ئات بىلەن دەريادىن ئۆتكۈزدى. يارەمگە كەلگەنلەر ئالدىراپ كېتىپ، كېمىنى يۇقىرىغا تارتماي، كېچىكتىنلا قويۇۋەتتى. نەتىجىدە قورغانغا ئۆتەلمەي، ئاياغقا چۈشۈپ كەتتى. بىزنىڭ چېرىك بىلەن موغۇل چېرىكى تۇشمۇ تۇشتىن ياۋداق ئات بىلەن دەريادا كىرگىلى تۇردى، كېمىدىكىلەر ئۇرۇشالمايلا قالدى. قارلۇغاچ باخشىَ موغۇل بەگ ئوغۇللىرىدىن بىرىنى چاقىرىپ، قولىنى تۇتۇۋېلىپ چېپىپ ئۆلتۈردى. بۇ پايدىسىز ئىشتىن ئىش تېرىلدى. كېمىدىكىلەردىن كۆپچىلىكىنىڭ ئۆلۈشىگە ئۇنىڭ مۇشۇ ھەرىكىتى سەۋەب بولدى. بىر دەمنىڭ ئىچىدە دەريادىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ قىردى. قارلۇغاچ باخشى، خەلىل دۇا نە ۋە قازى غۇلاملار ئۇزۇن ھەسەنىنىڭ مۆتىۋەر بەگلىرىدىن ئىدى. ئۇلاردىن پەقەت قازى غۇلاملا قۇللۇق باھانىسى بىلەن قۇتۇلۇپ قالدى، يەنە مۆتىۋەر يىگىتلىرىدىن

سەيد ئەلى (ئۇ ھازىرمۇ مېنىڭ قېشىمدا مۆتىۋەر)، ھەيدەر قۇلى ۋە قۇلىكە كاشغەرلىك قۇتۇلۇپ قالدى. يەتمىش - سەكسەن ياشلىق يىگىتنىڭ بەش - ئالتىسىدىن باشقا بىرىمۇ قۇتۇلالمىدى. (63)

ئۇزۇن ھەسەنلەر بۇ خەۋەلەرنى ئاڭلاپ، مەرغىنان تەۋەسىدە تۇرالماي، سېپى بۇزۇلغان ھالدا ئەندجان تەرەپكە كۆچتى. ئەندجانغا ئۇزۇن ھەسەنلىك يېزىنسى ناسىر بەگ قويۇلغاندى. بۇ ئۇنىڭ ئادەملىرى ئىچىدە ئىككىنچىسى بولالمىسا، جەزمەن ئۇچىنچىسى بولالايدىغان تەجرىبىلىك، مەردانە ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ دەسسەپ تۇرالماسلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئەندجان قورغىنىنى بېكىتىپ، ماڭا ئادەم ئەۋەتتى. ئۇزۇن ھەسەنلەر ئەندجانغا يەتكەندە، قورغاننىڭ بېكىتىلگەنلىكىنى بىلىپ، سۆزلىرى بىر يەرگە كەلمەي، قېيىدىشىپ ئۇزۇن ھەسەن ئاخسى تەرەپكە ماڭدى، سۇلتان ئەھمەد تەنبەل ئۆز ۋىلايىتى ئوشقا ماڭدى. جەھانگىر مىرزىنى بىرنەچچە ئىچكىيلىرى ۋە يىگىتلىرى ئۇزۇن ھەسەن قېشىدىن ئېلىپ قېچىپ، تەنبەل ئوشقا يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

ئەندجان بېكىتىلگەن خەۋەر ماڭا يېتىپ كېلىشى بىلەن دەرھال قوزغالدىم. كۇن چېققاندا مەرغىنانىدىن يولغا چىقىپ چۇش قايرىلغاندا ئەندجانغا كەلدىم. ناسىر بەگنى ۋە ئوغۇللىرى دوست بەگ بىلەن مىرىم بەگنى كۆرۈپ، ھال - ئەھۋال سورىشىپ، ئۇلارنى ياخشىلىقتىن ئۈمىدۋار قىلدىم. ئاتا ۋىلايىتى قولدىن كەتكىنىگە ئىككى يىلغا يېقىن (ب 63) بولۇپ قالغانىدى. تەخىرىنىڭ ئىنىلىكى

---

① مىلادىيە 1498 - يىلى.

② زۇلقەدە — 11 - ئاي.

يىتى بىلەن 1953 - يىلى[1] زۇلقەدە[2] ئەيىدا يەنە قو-
لۇمغا كىردى. سۇلتان ئەھمەد تەنبەل، جەھانگىر مىرزا
بىلەن قوشۇلۇپ ئوش تەرەپكە ماڭغانىدى. ئۇلار ئوشقا
كىرگەندە، ئۇ يەردىمۇ ئاھالە ئۇلارغا قارشى قوزغىلىپ،
ئۇر - ئۇر قىلىپ قوغلاپ چىقاردى ۋە قورغاننى بىز
ئۇچۇن ساقلاپ، بىزگە ئادەم ئەۋەتتى. جەھانگىر بىلەن
تەنبەل ئازلا ئادىمى بىلەن ساراسىمىدە بەرىپ ئۆزگەندكە
كىرىۋالدى. ئەندجانغا كىرەلمەي ئاخسى تەرەپكە ماڭغان
ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئاخسى ئەركىگە كىرگەنلىكى توغرۇلۇق
خەۋەر كەلدى. بۇ قېتىمقى ئىسيانىنى قوزغىغانلارنىڭ
كاتتىۋېشى شۇ ئۇزۇن ھەسەن بولغانلىقى ئۇچۇن، ئەند-
جاندا تۆت - بەش كۇن تۇرۇپلا ئاخسىغا يۇرۇش قىلدۇق.
بىز ئاخسىغا يەتكەندە، ئۇزۇن ھەسەن پۇتۇنلەي چارىسىز
قېلىپ، قېنىنى تىلەپ، قورغاننى تاپشۇردى. ئاخسىدا
بىرنەچچە كۇن تۇرۇپ، ئاخسى، كاسان ۋە شۇ تەرەپنىڭ
ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، يارەمگە كەلگەن موغۇل بەگ-
لىرىنى قايتۇرغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ھەسەننى ئۆيۇاقى
ۋە ئادەملىرى بىلەن بىللە ئېلىپ ئەنجانغا كەلدۇق.
ئاخسىدا قاسىم ئەجەبنى ۋاقىتلىق قويدۇق، ئۇ بۇرۇن
ئىچكىيلەر دەرىجىسىدە بولۇپ، مېنىڭ قېشىمدا بەگلىك
مەرتىۋىسىگە چىققانىدى.

ۋەدە قىلغانلىقىمىز ئۇچۇن، ئۇزۇن ھەسەننىڭ جان
ۋە مۇلۇكىگە زىيان يەتكۇزمەي، ئۇنىڭ قاراتىگىن يولى
بىلەن ھىسارغا كېتىشىگە (64) رۇخسەت قىلدۇق. ئۇ
ئازغىنە ئادىمى بىلەن ھىسارغا كەتتى، باشقا ھەممە نۆ-
كىرى ئايرىلىپ قالدى. بۇلار بۇ قېتىمقى فەتىرەتتە بىز-
نىڭ ئادەملىرىمىزنى ۋە خوجا قازى بىلەن ئۇنىڭ ئادەم-

لىرىنى تۇتۇپ، تالىغانلار ئىدى. بىرقىسىم بەگلەر بىلەن مۇزاكىرە قىلىپ، مۇنداق تونۇشقا كەلدۇق: «بۇلار شۇنچە غوۋغا ۋە بۇزغۇنچىلىقلارنى قىلىپ بىزگە تەئەللۇق مۆمىن مۇسۇلمانلارنى تۇتۇپ، تالىغانلار، بۇلار ئۆز بەگلىرىگە ۋاپا قىلمىغان يەردە بىزگە نېمە ۋاپا قىلسۇن؟! بۇلارنى تۇتتۇرساق ھېچقانداق بولمايدىغان يېرى يوق. ئۇلار بىز-نىڭ كۆز ئالدىمىزدا بىزنىڭ ئېتىمىزنى مىنىپ، تونۇ-مىزنى كىيىپ، قويىمىزنى يەپ يۇرسە، بۇنىڭغا قانداق چىداپ تۇرغىلى بولىدۇ! رەھىم قىلىپ، تۇتتۇرمىغان ۋە تالاتمىغان ھالەتتىمۇ، قازاقلىق ۋە جاپا ـ مۇشەققەتلەردە بىز بىلەن بىللە بولغانلار ئۆزلىرىنىڭ مالىلىرىنى تونۇسا، ئۇنى قايتۇرۇۋېلىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكى توغرۇلۇق پەرمان چىقىرىش كېرەك. ئۇلار شۇنىڭ بىلەن قۇتۇلسا، بۇنىڭغا شۈكۈر قىلسا بولىدۇ». بىز بۇ پىكىرنى ماقۇل كۆرۈپ: بىز بىلەن بىللە بولغانلار تونغان نەرسىلىرىنى ئېلىۋالسۇن، دەپ پەرمان چىقاردۇق. گەرچە بۇ قارار مۇۋاپىق ۋە توغرا بولسىمۇ، لېكىن بىرئاز ئالدىراڭغۇلۇق قىلغانلىقىمىز مەلۇم بولدى. جەھانگىر مىرزىدەك بىر زىياندىن يېنىمىزدا تۇرغان ئەھۋالدا، بۇلارنى (ب 64) مۇنچىلىك ئۇركۈتۈشنىڭ ھېچ ھاجىتى يوق ئىكەن. يۇرت ئېلىش ۋە يۇرت سوراشتا بەزى ئىشلار زاھىرەن مۇۋاپىق كۆرۈلسىمۇ، لېكىن ئىشنىڭ تېگىنى پۈختا مۇلاھىزە قى-لىش لازىم ئىكەن. بىزنىڭ مۇشۇ بىمۇلاھىزە ھۆكۈمىمىز شۇنداق غوۋغا ۋە توپىلاڭلارنى قوزغىدىكى، بىزنىڭ ئەنـ-جاندىن ئىككىنچى قېتىم چىقىپ كېتىشىمىزگە سەۋەب بولدى. مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن موغۇللار ساراسىمىگە چۈ-شۈپ، ئىككى سۇ ئارىسى دېيىلىدىغان رىباتەك ئۇرچىنـ-

دىن ئۆزگەنىد تەرىپىگە كۆچۈپ، ئەھمەد تەنبەلگە ئادەم ئەۋەتتى. ئانامنىڭ قېشىدا، مىڭ بەش يۈز - ئىككى مىڭغا يېقىن موغۇل بار ئىدى. ھىساردىن ھەمزە سۇلتان، مەھد سۇلتان ۋە مۇھەممەد دوغلات بىلەنمۇ شۇنچە-لىك موغۇل كەلگەنىدى. يامانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ھامان موغۇل ئۇلۇسىدىن بولۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ھازىرغىچە مەن بىلەن بەش قېتىم دۇشمەنلەشتى. بۇ ئۇلارنىڭ مەن بىلەن چىقىشالمىغانلىقىدىن بولغان ئىش ئەمەس. ئۇلار مۇنداق ھەرىكەتلەرنى ئۆز خانلىرىغىمۇ قايتا - قايتا قىلغان.

بۇ خەۋەرنى ماڭا سۇلتان قولى چوناق يەتكۈزدى. ئۇ-نىڭ ئاتىسى خۇدابەردى بوقاق (65) موغۇللار ئىچىدە ئې-تىبارىمغا ئېرىشكەن ئادەم بولۇپ، خېلى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەنىدى. سۇلتان قولى چوناق موغۇللار بىلەن بىللە تۇراتتى. ئۇ ئۆز ئېلىدىن ۋە ئۇلۇسىدىن ئايرىلىپ بۇ خەۋەرنى ماڭا يەتكۈزدى. ئۇ بۇ قېتىم ياخشى ئىش قىل-غان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن شۇنداق قاباھەتلەرنى قىل-دىكى، مۇنداق ياخشى ئىشنىڭ يۈزىگىمۇ تېتىپ ئاشىدۇ. بۇ ئىشلار ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنغۇسىدۇر. بۇ كېيىن-كى قاباھەتلەرمۇ موغۇللۇقنىڭ نەتىجىسىدىن ئىدى. خەۋەر كېلىشى بىلەن بەگلەرنى يىغىپ مەسلىھەت قىلدىم. بەگ-لەر: « بۇ ئەرزىمەس بىر ئىش. پادىشاھ ئاتالىنىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. قاسىم بەگ بارلىق بەگلەرنى ۋە چې-رىكنى باشلاپ بارسۇن» دېگەن پىكىرده بولۇشتى. ئۇلار مەسلىنى سەل چاغلىدى ۋە شۇ پىكىر بويىچە قارار بولدى، لېكىن بۇ قارار خاتا بولغانىكەن. شۇ كۈنى قا-سىم بەگ بەگلەرنى ۋە چېرىكنى باشلاپ يولغا چىقتى.

شۇ ئارىلىقتا تەنبەلنىڭ ئۆزى كېلىپ موغۇللارغا قوشۇلـ
غانىكەن. بىزنىڭكىلەر ئەتىسى سەھەر ئەيلەمىش دەرياسـ
نىڭ ياسسى كېچىت كېچىكىدىن ئۆتۈپلا ئۇلار بىلەن روـ
بىرو بولۇشۇپ، ئوبدان جەڭ قىلىدۇ. قاسىم بەگ ئۆزى
سۇلتان مۇھەممەد ئارغۇن بىلەن روبىرو بولۇپ، ئىككى ـ
ئۈچ قېتىم قىلىچلىشىپ، ئۇنى باش كۆتۈرگىلىمۇ قويـ
مايدۇ. يىگىتلەر قىلىچلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىر
مەغلۇپ بولىدۇ. (ب 65) قاسىم بەگ، ئەلى دوست تاغاـ
يى، ئىبراھىم سارۇ، ۋەيس لاغەرى، سەيدى قارا بىلەن
بەگلەردىن ۋە ئىچكىيلەردىن ئۈچ ـ تۆت كىشى قۇتۇلـ
غاندىن باشقا، بەگلەر، ئىچكىيلەر ۋە يىگىتلەرنىڭ تولـ
سى قولغا چۈشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەلى دەرۋىش بەگ،
مىرىم لاغەرى، توقا بەگ، تاغايى بەگ، مۇھەممەد دوست،
ئەلى دوست، مىر شاھ قەۋچىن، مىرىم دىۋان قاتارلىقلار
بار. بۇ قېتىمقى جەڭدە بىز تەرەپتىن ئىبراھىم سارۇنىڭ
ئىنىسى سەمەد دېگەن يىگىت بىلەن، ئۇلار تەرەپتىن
شەھسىۋار دېگەن ھىسارلىق موغۇل يىگىت قالتىس قـ
لىچلىشىدۇ. شەھسىۋار شۇنداق چاپىدۇكى، قىلىچ سەمەدـ
نىڭ دۇبۇلغىسىدىن ئۆتۈپ بېشىغا خېلىلا كىرىپ كېتـ
دۇ، سەمەد يارىلانغىنىغا قارىماي، شۇنداق چاپىدۇكى،
شەھسىۋارنىڭ بېشىدىن ئالىقانىدەك سۆڭەكنى كېسىپ
چۈشۈرىدۇ. شەھسىۋارنىڭ دۇبۇلغىسى يوق ئىكەندۇق. سەـ
مەد شەھسىۋارنىڭ بېشىنى ئويۇپ ياخشى ئىش قىلىدۇ،
لېكىن سەمەدنىڭ بېشىنى ھېچكىم ئويالمايدۇ، ئۇ ئۈچ ـ
تۆت كۈندىن كېيىن مۇشۇ زەخىم بىلەن ئۆلىدۇ.

قازاقلىق ۋە پالاكەتلەردىن خالاس بولۇپ، ئەمدىگىنە
ۋىلايەتكە ئىگە بولغان چاغدا، بۇ بىز ئۈچۈن تولىمۇ

ۋاقىتسىز بىر زەربە بولدى. تايانچىلىرىمىزدىن بىرى بولغان قەنبەر ئەلى موغۇل ئەندجانىنى ئالغان ۋاقىتىمىزدا ۋىلايىتىگە كەتكەن (66) بولۇپ، بۇ يەردە يوق ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئەھمەد تەنبەل جەھانگىرنى ئېلىپ كېلىپ، ئەندجاندىن بىر شەرئى كېلىدىغان ئەيش ئېدىرىنىڭ ئالدىدىكى ئوتلاققا چۈشتى. بىر - ئىككى قېتىم چىلدۇختىران تەرەپتىن سەپ تۈزۈپ ئەيش ئېدىرىنىڭ ئېتىكىگە كەلدى. بىزنىڭ يىگىتلەر مەھەللىلەر ۋە باغلارنىڭ سىرتىغا سەپ تارتىپ چىقتى. مۇخالىپلار ئىلگىرى كېلەلمەي، ئېدىر ئېتىكىدىنلا ياندى. ئۇلار مۇشۇ ئەتراپقا كەلگەندە، قولىدىكى بەگلىرىمىزدىن مىرىم لاغەرى بىلەن تۇغقىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلار بىر ئايغا يېقىن مۇشۇ ئەتراپتا تۇرۇپ، ھېچ ئىش قىلالماي، ئوش تەرەپكە ياندى. ئوش ئىبراھىم سارۇغا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەملىرى قورغاننى بېكىتىپ مۇداپىئە قىلىپ تۇردى.

توققۇزيۇز بەشىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

ۋىلايەتنىڭ ئاتلىق ۋە ياياق چېرىكلىرىگە بۇيرۇق بەرىلەن خەۋەرچى ۋە خادىملار ماڭدۇرۇلدى. قەنبەر ئەلىگە ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە كەتكەن چېرىكلەرگە خەۋەرچىلەر چاپتۇرۇلدى. قالقان، كەتمەن، پالتا قاتارلىق چېرىككە كېرەكلىك قورال - ياراغلار تەييارلىقىغا تەدبىرلىك خادىملار بەلگىلەندى. ۋىلايەتلەردىن چېرىككە يارايدىغان ئاتلىق ۋە ياياقنىڭ ھەممىسىنى، ھەر تەرەپكە ئىش بىلەن كەتكەن نۆكەر ۋە سىپاھىينىڭ ھەممىسىنى يىغىپ، تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، مۇھەررەم[2] ئېيىنىڭ (ب 66) ئون سەككىزىدە ھافىزبەگنىڭ چاربېغىغا سەپەر قىلدىم. چارباغدا بىر - ئىككى كۈن تۇرۇپ، كەم قالغان قورال - ياراغنى مۇكەممەل تەييار قىلىپ، چېرىكنى ئوڭ قانات، سول قانات، غول، ئالدىنقى قىسىم، ئاتلىق، پىيادە دېگەندەك تۈرلەر بويىچە تەشكىللەپ، ئوش تەرەپتىكى مۇخالىپلارغا قارشى ماڭدۇق. ئوشقا يېقىن قالغىنىمىزدا، مۇخالىپلارنىڭ ئوشتا تۇرالماي، ئوشنىڭ شىمالىدىكى رىباتى سەرھەڭ ئورچىنى تەرەپكە ماڭغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. ئۇ ئاخشىمى لات، كەند قىشلىقىغا چۈشتۇق. ئەتىسى سەپ ياساپ ئوشتىن ئۆتكەن ۋاقتىمىزدا

---

① مىلادىيە 1499 — 1500 - يىللار ئارلىقى.

② مۇھەررەم — قەمەرىيە 1 - ئاي.

مۇخالىپلارنىڭ ئەندىجان تەرەپكە ماڭغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. بىزمۇ ئۆزگەندكە يۇرۇش قىلدۇق. ئۆزىمىز دىن بۇرۇنراق، ئۆزگەند تەۋەسىنى چاپقۇن قىلىش ئۈچۈن چاپقۇنچىلارنى ماڭدۇردۇق. مۇخالىپلار ئەندىجانغا بېرىپ، كېچىدە خەندەككە چۈشۈپ، سېپىلغا شوتا قويماقچى بولغاندا، قورغاندىكىلەر تۇيۇپ قالغانلىقتىن ھېچ ئىش قىلالماي ياندى. بىزنىڭ چاپقۇنچىلارمۇ ئۆزگەند تەۋەسىنى بۇلاپ، قولغا ھېچقانچە نەرسە چۈشۈرەلمەي قايتىپ كەلدى.

ئوش قورغانلىرىدىن مازۇ قورغىنى شۇ تەرەپتە پۇختا تىلىقى بىلەن مەشھۇردۇر. تەنبەل بۇ يەرگە ئىنسى خەلىنى 200 ــ 250 تەك كىشى بىلەن قويۇپ (67) قورغاننى بېكىتكەنىدى. بىز يېنىپ كېلىپ مۇشۇ قورغانغا تېگىش قىلدۇق. مازۇ قورغىنى ئىنتايىن پۇختا قورغاندۇر. ئۇنىڭ شىمال تەرىپى ساي بولۇپ، قورغان ئىنتايىن ئېگىز جايغا چۈشكەن. سايدىن ئوق ئاتسا، سېپىلغا يېتىشى ناتايىن. ئۇنىڭ سۇ يولى مۇشۇ تەرەپتە. قورغاندىن تۆۋەنگە قارىتا خۇددى كوچىدەك قىلىپ، ئىككى تام قوپۇرۇلغان بولۇپ، بۇ تاملارنىڭ ئۇچى سۇغا تالاشقالغان. دۆڭلۈكتە بولسا، سېپىلنى خەندەكلەر ئايرىپ تۇرىدۇ. قورغان سايغا يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، قورغاننىڭ ئوستىگە قازاندەك يوغان ساي تاشلىرىدىن شۇنچە كۆپ چىقىرىۋالغانكى، ھېچقانداق قورغان ئۇرۇشىدا مۇنچىلىك كۆپ تاش ئېتىلىپ باققان ئەمەس. كەتتە بەگنىڭ ئاغىسى ئابدۇلقۇددۇس، كۆھبەر سېپىلىنىڭ تۆۋىگە چىققانىدى، سېپىلدىن ئېتىلغان تاشنىڭ زەربىسى بىلەن تەك موللاق بولۇپ، شۇنچە ئېگىز يەردىن دومىلانغان پېتى خەندەك

تېگىگە چۈشۈپ كەتتى، بىراق ھېچ نەرسە بولماي، شۇزا-مان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئېتىغا مېنىپ مېڭىپ كەتتى. سۇ يولىدا يار ئەلى بىلالغا تاش تېگىپ بېشىنى يېرىۋەتتى. نۇرغۇن ئادەم تاش زەربىسى بىلەن (ب 67) ئۆلدى. تاڭ سەھەردە جەڭ باشلاپ، ئاشۇاقتىدىن بۇرۇنراق سۇ يولىنى ئالدۇق. ئۇرۇش كەچكىچە داۋام قىلىپ، سۇ يولى ئېلىنغاندىن ئارتۇق ئىش بولمىدى. ئەتىسى قورغاندىكىلەر قېنىنى تىلەپ تەسلىم بولدى. تەنبەلنىڭ ئىنىسى خەلىل باشلىق 70 ــ 80، 100 دەك كىشىنى بەند قىلىپ، ئېھتىيات بىلەن ساقلىسۇن، دەپ ئەندىجانغا ماڭدۇردۇق. بۇ ئىش بەك ياخشى بولدى، چۈنكى بىزنىڭمۇ مۇخالىپلار قولىدا بىرمۇنچە بەگلىرىمىز، ئىچكىيلىرىمىز ۋە ئوبدان يىگىتلىرىمىز بار ئىدى.

مازۇ قورغىنىنى ئالغاندىن كېيىن، ئوشنىڭ قىشلاق-لىرىدىن ئۇنجۇتۆبە دېگەن قىشلاققا كېلىپ چۈشتۇق. ئۇ تەرەپتىن تەنبەل ئەندىجاندىن قايتىپ، رىباتى سەرھەڭ ئورچىنى قىشلاقلىرىدىن ئابى خان دېگەن يەرگە چۈشتى. بۇ ئىككى چېرىكنىڭ ئارىلىقى بىر يېغاچ كېلەتتى. مۇ-شۇ مەزگىلدە قەنبەر ئەلى ئاغرىپ قېلىپ ئوشقا كەتتى. بىز مۇشۇ يەردە، بىر ئاي ـ قىرىق كۈندەك تۇردۇق. ئۇرۇش بولمىدى. لېكىن ھەر كۈنى بىزنىڭ ئاشلىقچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئاشلىقچىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېتىشىشلار بولۇپ تۇراتتى. بۇ مۇددەت ئىچىدە ئوردۇ ئەتراپىنى مۇ-ھاپىزەت قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، خەندەكلەر قېزىلدى، خەندەك بولمىغان يەرلەرگە شاختىن قاشالار يا-سالدى. بار سىپاھىينىڭ ھەممىسى قوراللىنىپ خەندەك ياقىسىغا چىقاتتى. (68) شۇنچە ئېھتىيات قىلىنسىمۇ،

هەر ئۇچ - تۆت كۈندە بىر قېتىم كېچىدە غوۋغا - سۇرەن چىقىپ تۇراتتى. بىر كۈنى سەيدى بەگ تاغايى ئاشلىقچىلارنىڭ ئالدىغا بارغانىدى، دۇشمەننىڭ ئادەملىرى كۈچلۈك كېلىپ، تۇيۇقسىز تۆتۈشۈپ قالغان ئارىلىقتا دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالدى.

شۇ يىلى خۇسرەۋ شاھ بەلخقا چېرىك تارتىش خىيالى بىلەن بايسۇنغۇر مىرزىسىنى قۇندۇزغا چاقىرىپ كېلىپ، بەلخقا ئاتلاندى. گۇباجىغا كەلگەندە، بەتبەخت، ھارامتاماق خۇسراۋ شاھ خۇش تەبىئەتلىك، يۈكسەك پەزىلەتلىك تەكتى ئېسىل پادىشاھزادە بايسۇنغۇر مىرزىنى بەگلىرى بىلەن بىللە تۇتۇپ، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئونىنچى كۈنى بوغۇپ شېھىت قىلدى. بەگلىرى ۋە ئېچكىلىرىدىنمۇ بىرقانچىسىنى ئۆلتۈردى. ئۇ سەلتەنەت تەمەسى بىلەن شۇنداق قىلدى. لېكىن مۇنداق ناكەس دۆتلەرگە سەلتەنەت نەدە تۇرۇپتۇ! ئۇنىڭدا سەلتەنەت ئىگىسى بولۇشقا لايىق نە ئەسىل، نە نەسەب، نە بىلىم، نە تەدبىر، نە شىجائەت، نە ئىنساپ، نە ئادالەت بولسۇن!

تۇغۇلۇشى ۋە نەسەبى: بايسۇنغۇر مىرزا 882 - يىلى[1] ھىسار ۋىلايىتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ سۇلتان مەسئۇد مىرزىدىن كىچىك، سۇلتان ئەلى مىرزا، سۇلتان ھۆسەين مىرزا ۋە سۇلتان ۋەيس مىرزا (خان مىرزا نامى بىلەن مەشھۇر) دىن چوڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. ئانىسى پەششە بېگىم ئىدى (ب 68).

چىراي - تۇرقى: يوغان كۆزلۈك، تۆرۈك يۈزلۈك، ئوتتۇرا بويلۇق، تۇركمەن چىراي، كېلىشكەن يىگىت ئىدى.

① مىلادىيە 1477 - يىلى.

دى.

ئەخلاق ۋە يۇرۇش - تۇرۇشى: ئادالەتپەرۋەر، ئادەمـ
يەتلىك، خۇش تەبىئەت، پەزىلەتلىك پادىشاھزادە ئىدى.
ئۇستازى، شىئە مەزھىپىدىكى سەيىد مەھمۇد ئىكەندۇق.
بۇنىڭدىن، بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئۆزىمۇ نومۇس قىلار ئىـ
كەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كېيىن ئۇ سەمەرقەندتە، ئۇ
يامان ئەقىدىدىن يېنىپ، پاك ئېتىقادلىق بولغانكەن.
ئىچىملىككە بەك مايىل ئىدى. ئىچمىگەن چاغلىرىدا ناماز
ئوقۇيتتى. ساخاۋەتتە قەدىر ئەھۋال ئىدى. نەسخ ۋە تەئـ
لىق خېتىنى بەك ياخشى يازاتتى، نەققاشلىقتىنمۇ خەۋىرى
بار ئىدى. شېئىرنىمۇ ياخشى يازاتتى. «ئادىلىي» دەپ تە-
خەللۇس قويياتتى. بىراق، تېخى دۆۋان تۈزگۈدەك بولمىغا-
نىدى. بۇ باشلانما بەيىت ئۇنىڭدۇر:

سايەۋار ئەز ناتەۋانى جابەجا مىئۇفتەم
گەر نەگرەم رويى دىۋارى زى پامىئۇفتەم

(ئاجىزلىقىمدىن سايىگە ئوخشاش ئۇ يەرگە، بۇ يەرگە
چۈشىمەن، ئەگەر بىر تامنى تاپالمىسام يىقىلىمەن). سە-
مەرقەندتە بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ غەزەللىرى شۇنچە تارال-
غانكى، مىرزىنىڭ شېئىرى يوق ئۆي كەم تېپىلىدۇ.

مەيدان جەڭلىرى: ئىككى قېتىم مەيدان جېڭى قىلـ
دى. بىرىنچى قېتىمدا سۇلتان مەھمۇد خان بىلەن ئۇ-
رۇشتى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندا، سۇلتان مەھمۇد خان
سۇلتان جۇنەيد بارلاس قاتارلىقلارنىڭ ئىغۋاسى بىلەن
سەمەرقەندنى ئېلىش (69) ئۈچۈن چېرىك تارتىپ، ئاق
كۆتەلدىن ئۆتۈپ ربباتى سوغد ۋە كەنباي تەۋەسىگە كەلـ
دى. بايسۇنغۇر مىرزا سەمەرقەندتىن چىقىپ كەنبايدا ئۇ-
رۇشۇپ ئۇنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۇچ - تۆت

مىڭ موغۇلنىڭ كاللىسىنى ئالدۇردى. خانىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ھەيدەر كۆكەلداش بۇ جەڭدە ئۆلدى. يەنە بىر قېتىم بۇخارادا سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى.

ۋىلايىتى: ئاتىسى سۇلتان مەھمۇد مىرزا بۇخارانى بەرگەنىدى، ئاتىسىدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ بەگلىرى مەسلىھەت بىلەن ئۇنى سەمەرقەندكە پادىشاھ قىلدى. بۇخارامۇ خېلى ۋاقىتلارغىچە ئۇنىڭ دىۋانى[1] قارمىقىدا بولۇپ، تارخانلار يېغىلىقىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىگىلىكىدىن چىقتى. مەن سەمەرقەندنى ئالغاندا، ئۇ خۇسرەۋ شاھنى پاناھ تارتىپ باردى. خۇسرەۋ شاھ ئۇنىڭغا ھىسارنى ئېلىپ بەرگەنىدى.

ئۇ ھېچبىر ئەۋلاد قالدۇرمىدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ قېشىغا بارغاندا، چوڭ ئاتىسى سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ قىزىنى ئالدى. باشقا خوتۇن ۋە توقىلى يوق ئىدى. ئۇ بىرەر ئادەمنى ئۆز ئالدىدا ئۆستۈرۈپ، مۆتىۋەرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرگۈچىلىك دەرىجىدە مۇستەقىل بولالمىغانىدى، ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتىسى ۋە چوڭ ئاتىسىنىڭ (ب 69) بەگلىرى ئىدى.

بايسۇنغۇر مىرزىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، قۇچ بەگنىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەھمەد قاراۋۇل ۋە ئاغا ـ ئىنىسى، بالا ـ چاقا ۋە ئادەملىرى بىلەن قاراتىگىن ۋىلايىتىدىن چىقىپ بىزنى دەپ كەلدى. ئاغرىپ قېلىپ ئوشتا ياتقان قەنبەر ئەلىمۇ ساقىيىپ قايتىپ كەلدى. مۇشۇنداق پەيتتە خۇددى غايىبتىن ياردەم بولغاندەك، ئەھمەد قاراۋۇل جامائىتى

① «دىۋان» سۆزى بۇ يەردە دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ـ مالىيە ئورگانى مەنىسىدە كەلگەن.

بىلەن كېلىپ قوشۇلغان كۈننى ياخشى كۈن بىلىپ، ئە-
تىسى تاڭ ۋاقتى بىلەنلا سەپ تۈزۈپ دۈشمەنگە قارشى
ئاتلاندۇق. تەنبەل ئابباخاندا تۈرالماي، قارارگاھىدىن كۆچە-
تى. بىرمۇنچە چېدىر، پالاس، چاپان - چارا قاتارلىق
نەرسىلىرى چېرىكىنىڭ قولىغا چۈشتى. بىز كېلىپ ئۇ-
نىڭ تۇرغان يېرىگە چۈشتۇق. شۇ ئاخشىمى تەنبەل جە-
ھانگىرنى ئېلىپ بىزنىڭ ئوقۇ يېنىمىزدىن ئايلىنىپ ئۆ-
تۈپ، بىز تۇرغان يەردىن ئەندجانسېرى ئۈچ يېغاچ كېلە-
دىغان خۇبان دېگەن قىشلاققا كىردى. ئەتىسى بىزمۇ
چېرىكنى ئوقۇ قانات، سول قانات، غول، ئالدىنقى قە-
سىملارغا ئايرىپ تەشكىللەپ، قوراللىنىپ، سەپ تۈزۈپ،
قالقان كۆتۈرگەن يايا‌قلارنى ئالدىمىزغا سېلىپ دۈشمەنگە
قارشى يۈرۈش قىلدۇق. ئوقۇ قانىتقا ئەلى دوست تاغايى
ئۆز ئادەملىرى بىلەن بۆلۈندى، سول قانىتقا ئىبراھىم
سارۇ، ۋەيس لاغەرى، سەيدى قارا، مۇھەممەد ئەلى مۇ-
بەششەر، خوجا (70) كەلان بەگنىڭ ئاغىسى كىچىك بەگ
ۋە بەزى ئىچكىيلەر ئايرىلدى. سۇلتان ئەھمەد قاراۋۇل،
قۇچ بەگ ۋە ئاغا - ئىنىلىرى سول قانىتقا بەلگىلەندى.
قاسىم بەگ غۇلدا — مېنىڭ قېشىمدا بولدى. ئالدىنقى
قىسىمغا قەنبەر ئەلى ۋە ئىچكىيلەردىن بىرقانچىسى قو-
يۇلدى. خۇبانىنىڭ بىر شەرئى شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى
ساقا دېگەن قىشلاققا يېتىپ بارغانىدۇق، دۈشمەن چېرىكى
خۇباندىن سەپ تۈزۈپ چىقتى. بىزمۇ تېزرەك ماڭدۇق.
بىز ئېھتىيات ئۈچۈن، يايا‌قلارنىمۇ تەشكىللىگەنىدۇق،
دۈشمەن بىلەن ئۇچرىشىش ۋاقتىدا كەينىمىزدە قالدى.
تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن ئۇلارغا ھېچ ئېھتىياج چۈش-
مىدى. يېتىپ بارغان ھامان بىزنىڭ سول قانات قىسمى-

مىز ئۇنىڭ ئوڭ قانات قىسمى بىلەن ئېلىشتى. خوجا كەلاننىڭ ئاغىسى كىچىك بەگ بۇ يەردە ياخشى قىلىچۋازلىق قىلدى. مۇھەممەد ئەلى مۇبەششىرمۇ كىچىك بەگدىن كېيىن قىلىچۋازلىق قىلدى. مۇشۇ زەربە بىلەنلا، دۇشمەن بەرداشلىق بېرەلمەي قاچتى. ئوڭ قانات قىسمىمىز بىلەن ئالدىنقى قىسمىمىزغا دۇشمەن بىلەن يۈزمۇيۈز ئېلىشىش پۈرسىتى تەگمىدى. نۇرغۇن يىگىتنى ئەسىرگە چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەلدى. بۈيرۇق بويىچە ھەممىسىنىڭ كاللىسى ئېلىندى. بىزنىڭ بەگلەردىن قاسىم بەگ بىلەن ئەلى دوست بەگ، بولۇپمۇ ئەلى دوست بىخەتەرلىكنى ئارتۇق تەكىتلەپ، قوغلىغۇچىلارنى (ب 70) يىراققا ئەۋەتىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى. نەتىجىدە دۇشمەننىڭ كۆپ ئادىمى قولغا چۈشمەي قالدى. بىز خۇبان قىشلىقىغا بېرىپ چۈشتۇق. مېنىڭ دەسلەپ مەيداندا جەڭ قىلغىنىم مۇشۇ ئىدى. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى ۋە كەرەمى بىلەن غەلىبىگە مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇ كۈنى قوندۇق. ئەتىسى ئانامنىڭ ئانىسى، مېنىڭ چوڭ ئانام شاھ سۇلتان بېگىم ئەندىجاندىن كەلدى، ئەگەر جەھانگىر قولغا چۈشكەن بولسا، تەلىماقچى ئىكەن.

قىش يېقىنلىشىپ قالغىنى ئۈچۈن، يېزىدا ئاشلىق قالمىغانىدى، شۇڭا، ئۆزگەندكە يۈرۈش قىلىشنى مۇۋاپىق تاپماي، ئەندىجانغا قايتتۇق. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كەلدۇق: ئەندىجاندا قىشلىساق، دۇشمەن ھېچقانداق زىيان - زەخمەت كۆرمەيدۇ، بەلكى ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلىپ يۈرۈپ كۈچلىنىۋېلىنىشى مۇمكىن. بىز شۇنداق يەردە قىشلايلىكى، چېرىكىمىز ئاشلىقسىزلىقتىن ئاجىزلاشمىسۇن، بەلكى دۇشمەننى ئا-

جىزلاشتۇرۇش مۇمكىنچىلىكى بولسۇن. مۇشۇ مەسلىھەت بويىچە، ئىككى سۇ ئارىسى، دەپمۇ ئاتىلىدىغان رىباتەك ئۇرچىنىدىكى ئەرمىيان ۋە نۇشاب تەۋەسىدە (71) قىشلاش ئۇچۇن، ئەندجاندىن كۆچۈپ، شۇ تەۋەگە كېلىپ قىشلاق سالدۇق. بۇ تەۋەدە ياخشى ئوۋ مەيدانلىرى بار. ئەيلەمىش دەرياسىغا يېقىن قويۇق جاڭگاللاردا بۇغا ـ مارال ۋە توڭگۇز كۆپ. چاتقاللىقلاردا قىرغاۋۇل، توشقان تولا. ئېدىرلىقلىردا تۇلكە كۆپ بولۇپ، چوڭقۇر جايلاردا يۇرىدۇ. بۇيەرنىڭ تۇلكىسى باشقا يەرلەرنىڭ تۇلكىسىدىن يۇگۇرۈك كېلىدۇ. بۇ قىشلاقتا تۇرغاندا، ئىككى ـ ئۈچ كۈندە بىر ئوۋغا چىقىپ تۇردۇم. جاڭگاللارغا ئوت قويۇپ، بۇغا ـ مارال ئوۋلايتتۇق، چاتقاللىقلارنى قورشاپ، قۇش سېلىپ قىرغاۋۇل ئوۋلايتتۇق. قىرغاۋۇل بەك كۆپ ئىدى، بىز بۇ قىشلاقتا تۇرغاندا قىرغاۋۇل گۆشى مول بولدى.

مۇشۇ قىشلاقتا تۇرغىنىمىزدا، مەن يېڭىدىن بەگلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن خۇدابەردى تۇغچى ئىككى ـ ئۈچ قېتىم چىقىپ، تەنبەلنىڭ چاپقۇنچىلىرىغا زەربە بېرىپ، باشلارنى كېسىپ كەلدى. چاققان يىگىتلەر ئەندجان ۋە ئوش تەرەپلىرىگە بېرىپ، ھىيلە بىلەن دۇشمەنىنىڭ يىلـ قىلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، ئۇلارنى خوپ ئاجىزلاشتۇردى. ئەگەر پۇتۇن قىشنى شۇ قىشلاقتا ئۆتكۈزگەن بولساق، (ب 71) دۇشمەن يازغىچە ئۇرۇشسىزلا مەغلۇپ بولۇشى مۇمكىن ئىدى. دۇشمەننى ھە دەپ ئاجىزلىتىۋاتقان مۇـ شۇنداق پەيتتە قەنبەر ئەلى ۋىلايىتىگە قايتىشنى تەلەپ قىلدى، نۇرغۇن سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ رۇخسەت بەرمىـ دۇق، لېكىن ئۇ بەك جاھىللىق قىلدى. ئاجايىپ شاللاق، چىدامسىز نەرسە ئىدى، ئاخىر رۇخسەت بېرىشكە مەجبۇر

بولدۇق. بۇرۇن خوجەند ئۇنىڭ ۋىلايىتى ئىدى. بۇ قېتىم ئەندجاننى ئالغاندا، ئىسفەرە بىلەن كەندىبادامۇ ئۇنىڭغا بېرىلگەنىدى. بىزنىڭ بەگلەرنىڭ ئىچىدە شۇ قەنبەر ئەلنىڭ ۋىلايىتى ۋە نۆكىرى هەممىدىن كۆپ ئىدى. قىشلاققا كەلگىنىمىزگە قىرىق ـ ئەللىك كۈن بولغاندا، قەنبەر ئەلنىڭ باشلاپ بېرىشى بىلەن، يەنە بىرمۇنچە سىغا رۇخسەت بېرىشكە توغرا كەلدى، ئاخىر ئۆزىمىزمۇ ئەندجانغا قايتىپ كەلدۇق.

بىز قىشلاقتا هەم ئەندجاندا تۇرغان مەزگىل ئىچىدە، تەنبەلنىڭ ئادەملىرى توختىماستىن تاشكەندكە ـــ خان قېشىغا بېرىپ ـ كېلىپ تۇردى. خانىنىڭ ئوغلى سۇلتان مۇهەممەد سۇلتانىنىڭ بەگ ئەتكىسى ۋە خانىنىڭ ئېتىبار-لىق بېگى بولغان ئەهمەد بەگ، ئەهمەد تەنبەلنىڭ چوڭ ئاتىسى ئىدى، خانىنىڭ ئىشىك ئاغىسى بولغان بەگ تىلىبە ئەهمەد تەنبەلنىڭ بىر تۇغقان ئاغىسى ئىدى. تەنبەلنىڭ ئادەملىرى شۇنداق بېرىپ ـ كېلىپ يۈرۈپ، خانىنى يار-دەم بېرىشكە كۆندۈردى. يارەمچى چېرىكتىن بۇرۇنراق، (72) بەگ تىلىبە بالا ـ چاقىلىرىنى تاشكەندتە قويۇپ، ئۆزى كېلىپ تەنبەلگە قوشۇلدى. بۇ بەگ تىلىبە موغۇلىستاندا تۇغۇلۇپ، موغۇلستاندا چوڭ بولغانىدى. ئۇ ۋىلايەتكە كىرمەيتتى هەم ۋىلايەت پادىشاهلىرىغا خىزمەت قىلمايتتى، پەقەت خانلارغىلا خىزمەت قىلىپ كەلگەنىدى.

شۇ ئەسنادا، باشقىچە بىر ئەهۋال يۈز بەردى: بىز قاسىم ئەجەبنى ئاخسىدا ۋاقىتلىق قويغانىدۇق. ئۇ ئاز بىرقىسىم بۇلاڭچىلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ چىقىپ بىهراتتا (بىچراتا) كېچىكى ئارقىلىق خوجەند سۇيىدىن

ئۆتكەندە، تەنبەلنىڭ نۇرغۇن ئادەمگە ئۇچراپ ئەسىرگە چۈشتى.

تەنبەل بىزنىڭ چېرىكمىزنىڭ تارقىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانلىقى ھەم ئاغىسى بەگ تىلىبەنىڭ خان بىلەن سۆزلىشىپ، يارەمچى چېرىكنى مۇقىملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزگەندىن ئاتلىنىپ ئىككى سۇ ئارىسىغا كەلدى. شۇ ئەسنادا خانىڭ سۇلتانىم نامى بىلەن مەشھۇر ئوغلى سۇلتان مۇھەممەد خانىكەگە ئەھمەد بەگنى قوشۇپ، بەش ـ ئالتە مىڭ چېرىك بىلەن تەنبەلگە يارەمچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئارچە كەنتى يولى بىلەن ئۆتۈپ كېلىپ كاسانىنى مۇھاسىرە قىلغانلىقى توغرۇلۇق كاساندىن ئېنىق خەۋەر كەلدى. بىزمۇ يىراق-تىكى ئادەملىرىمىزگە قارىماي، يېنىمىزدا بار ئادەممىز بىلەن دەرھال قوزغىلىپ، قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقىدا، تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، ئەندجاندىن (ب 72) بەندسالار يولى ئارقىلىق سۇلتانىم بىلەن ئەھمەدبەگكە قارشى ئاتلاندۇق. كېچىسى ھېچ يەردە توختىماي مېڭىپ، تاڭ ۋاقتىدا ئاخسىغا كېلىپ چۈشتۇق. ئۇ كېچىسى شۇنداق قاتتىق سوغۇق بولدىكى، بەزىلىرىنىڭ پۇت ـ قوللىرى ئۇششۇدى، نۇرغۇن كىشىنىڭ قۇلاقلىرى ئالمىدەك بولۇپ قاپىرىپ كەتتى. بىز ئاخسىدا تەخىر قىلماي، قاسىم ئەجەبنىڭ ئورنىغا يارەك تاغايىنى ۋاقىتلىق قويۇپ، كاسانىغا يۈرۈش قىلدۇق. كاسانىغا بىر شەرئى يول قالغاندا خەۋەر كەلدىكى، سۇلتانىم بىلەن ئەھمەد بەگ بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزدىن خەۋەر تېپىپ، سېپى بۇزۇلغان ھالدا تېز قايتىپتۇ، تەنبەل بىزنىڭ ئاتلانغانلىقىمىزنى بىلىپ، ئاغىسىغا يارەم بېرىش ئۈچۈن تېز سۈرئەتتە كېلىۋاتقان-

كەن. پېشىن بىلەن دىگەر ئارىلىقىدا نەۋكەنىد تەرەپتىن تەنبەلنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇ ئاغىسىنىڭ شۇنچە ئالدىراپ قايتقانلىقى، بىزنىڭ شۇنچە تېز يېتىپ كەلگىنىمىزگە ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. بىز: «بۇنى خۇدا كەلتۈردى. ئېتىنىڭ بوينى قېتىپ كېلىپتۇ. تېگىش قىلساق، خۇدا خالسا، بىرىمۇ قۇتۇلالمايدۇ» دېيىشتۇق. لېكىن ۋەيس لاغەرى باشلىق بەزىلەر: «كۇن كەچ بولۇپ كەتتى. بۈگۇن بولمىسا، ئەتە نەگە (73) كېتەلەيتتى. ئەتە نەدە بولمىسۇن تېپىۋالىمىز» دەپ، دەرھال تېگىش قىلىشقا قوشۇلمىدى. شۇنداق قىلىپ، تازا يانپاشقا چىقان دۇشمەن ھېچقانداق زىيانسىزلا قۇتۇلۇپ كەتتى. «ياد-پاشقا چىققانىنى ئاتمىسا، ئۆلگۈچە نادامەت چېكىدۇ» دېگەن بىر گەپ بار. بېيىت:

كار ھارا بەۋەقت بايەد جۇست،
كارى بى ۋەقت سۇست باشەد، سۇست

(ئىشنى ۋاقتىدا قىلىش كېرەك، ۋاقتىدا قىلىنمىغان ئىش خاراب بولىدۇ، خاراب). ئەتىسىگىچە، دۇشمەن پۈر-سەتتىن غەنىيمەت بىلىپ، كېچىچە ھېچ يەردە توختىماي بېرىپ ئەرخىيان قورغىنىغا كىرىۋالدى. بىز ئەتىسى دۇشمەنگە قارشى ئاتلىنىپ، ئۇلارنى تاپالماي، كەينىدىن كېلىپ، ئەرخىيان قورغىنىنى يېقىندىن قورشاشنى مۇۋاپىق تاپماي، ئۇنىڭدىن بىر شەرئى يىراقلىقتىكى غەزنەئى نەمەنگانغا چۇشتۇق. ئوتتۇز - قىرىق كۇن مۇشۇ قارار-گاھتا تۇردۇق. تەنبەل ئەرخىيان قورغىنىدا ئىدى. ئاز - ئازدىن كىشىلەر بۇ ياقتىن بېرىپ ياكى ئۇ ياقتىن كېلىپ ئارا يولدا ئېتىشىپ قايتاتتى. بىر كېچىسى دۇشمەن باستۇرۇپ كېلىپ ئوردۇ سىرتىدىن بىر پەس ئوق ئېتىپ

یاندی. ئوردۇ ئەتراپىغا خەندەكلەر قېزىلغان ياكى شاخ قاشالار ياسالغان ئىدى، شۇڭا ھېچ ئىش قىلالمىدى. مۇشۇ قارارگاھتىكى ۋاقتىمىزدا قەنبەر ئەلى ئىككى - ئۈچ قېتىم (ب 73) يامانلاپ، ۋىلايىتىگە قايتماقچى بولدى. بىر قېتىم ئاتلىنىپ ماڭغانىدى، بەزى بەگلەرنى ئەۋەتىپ تەسلىكتە قايتۇرۇپ كەلدۇق.

مۇشۇ ئەسنادا، سەيىد يۈسۈف مەجمىي (مەنجەمىي) سۇلتان ئەھمەد تەنبەلگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەتتى. ئەنجاندىكى تاغ ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇر مەجەم (مەجەم) دېگەن ئىككى تاغ ئېتىكى بار. سەيىد يۈسۈف مەجمىي ئۇلارنىڭ كاتتىسى ئىدى. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە مېنىڭ ئىشىكىمدە تونۇلغانىدى. ئىش چوڭلۇقتىن ئۆتكەن بولۇپ، گەرچە ھېچكىم بەگ قىلمىسىمۇ بەگلىك دەۋاسى بار ئىدى. تازا مۇناپىق، مەۋقەسىز نەرسە ئىدى. بۇ قېتىم ئەنجاندىنى ئالغىنىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىككى - ئۈچ قېتىم ماڭا قوشۇلۇپ، تەنبەل بىلەن دۈشمەنلەشتى، ئىككى - ئۈچ قېتىم تەنبەلگە قوشۇلۇپ، مەن بىلەن دۈشمەنلەشتى. مەن بىلەن ئاخىرقى قېتىم دۈشمەنلەشكىنى مۇشۇ ئىدى. ئۇنىڭغا قارايدىغان ئەل، ئۇلۇس ۋە ئايماقلار كۆپ ئىدى، ئۇلارمۇ تەنبەلگە قوشۇلۇپ كەتمىسۇن دەپ دەرھال ئاتلاندۇق ۋە ئاردا بىر قونۇپ، پىشخاران تەۋەسىگە كەلدۇق. پىشخاران قورغىنىغا تەنبەلنىڭ ئادەملىرى كىرىۋالغانىكەن. بىزنىڭ ئىلغار بەگلەردىن ئەلى دەرۋىش بەگ ۋە قۇچ بەگ ئاغا - ئىنىسى بىلەن پىشخاران ئىشىكىگە بېرىپ ياخشى قىلىچلاشتى. قۇچ بەگ ئاغا - ئىنىسى بىلەن بىللە (74) ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. بىز پىشخاراندىن بىر

شەرئى يىراقلىقتىكى بىر ئېگىزلىككە چۈشتۇق. تەنبەل جەھانگىرنى ئېلىپ كېلىپ، پىشخاران قورغىنىنىڭ ئار-قىسىغا چۈشتى. ئۇچ - تۆت كۈندىن كېيىن بىزنىڭ مۇخالىپ بەگلىرىمىزدىن ئەلى دوست ۋە قەنبەر ئەلى سەللاخ ئۆز قارمىقىدىكىلەر بىلەن بىللە يارىشىش سۆزىدى ئارىغا سېلىشقا كىرىشتى. مېنىڭ ۋە ماڭا سادىق بەگلەرنىڭ بۇ ئىشتىن ئەسلا خەۋىرىمىز يوق ئىدى ھەم بۇنىڭغا زادىلا رازى ئەمەس ئىدۇق. لېكىن بۇ ئىككىسى بىزنىڭ چوڭ بەگلىرىمىزدىن بولۇپ، ئوسال نەرسىلەر ئىدى. ئەگەر ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ سۇلھى قىلمىساق، ئىشنىڭ باشقىچە بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىمۇ بار ئىدى. شۇڭا سۇلھى قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. سۇلھى بويىچە، خوجەند سۇيىنىڭ ئاخسى تەرىپىدىكى ۋىلايەتلەر جەھانگىرگە تەئەللۇق بولدى، ئەندجان تەرەپتىكى ۋىلايەتلەر ماڭا تەئەللۇق بولدى. ئۇلارنىڭ ئۆزگەندتىكى ئۆيۇاق-لىرى كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ يەرمۇ بىزنىڭ دۇانغا قارايدىغان بولدى. ۋىلايەتلەر قارار تېپىپ، جەھانگىر بەلەن ئىككىمىز كېڭەشكەندىن كېيىن، سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلماقچى بولدۇق. ئەگەر سەمەرقەند تەختى ئېلىنسا، ئەندجان جەھانگىر مىرزىغا (ب 74) بېرىلىدىغان بولدى. سۆزىمىز شۇنداق قارار تاپقاندىن كېيىن، ئەتىسى — رەجەپ ئېيىنىڭ ئاخىرىدا جەھانگىر مىرزا بىلەن تەنبەل كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. توختاشقىنىمىز بويىچە ئەھدە - شەرتلەر تۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جەھانگىر مىرزىنى ئاخسىغا يولغا سېلىپ، ئۆزۈم ئەندجانغا قايتىپ كەلدىم.

ئەندجانغا كەلگەندىن كېيىن، تەنبەلنىڭ ئىنىسى خەلىل باشلىق سولاقتىكىلەرنى چىقىرىپ كىيىم - كېچەك

كىيدۇرۇپ يولغا سالدۇق. ئۇلارمۇ بىزنىڭ تاغايى بەگ، مۇھەممەد دوست، مىرشاھ قەۋچىن، سەيدى بەگ، قاسىم ئەجەب، مىرزا ۋەيس، مىرىم دۆۋان باشلىق بەگ ۋە ئىچكىلىرىمىزنى سولاقتىن چىقىرىپ ئەۋەتتى. ئەندجانغا كەلگەندىن كېيىن ئەلى دوستنىڭ پەيلى تامامەن ئۆزگەردى. قازاقلىق ۋە جاپالىق كۈنلەردە مېنىڭ بىلەن بىللە بولغان كىشىلەرگە يامان مۇئامىلە قىلىشقا كىرىشتى. ئالدى بىلەن خەلىپىنى يولغا سالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىبراھىم سارۇ بىلەن ۋەيس لاغەرنى گۇناھسىز، سەۋەبسىز تۇتقۇزۇپ، تالىتىپ، ۋىلايەتلىرىدىن ئايرىپ يولغا سالدى. قاسىم بەگ بىلەن تېپىشىپ يۈرەتتى. زاھىرەن، خوجا قازىنىڭ ھەمايىچىلىرى بولغان خەلىپە بىلەن ئىبراھىمنىڭ ئىنتىقام ئېلىش ئېھتىمالى بارلىقىنى سەۋەب قىلاتتى. ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد دوست شاھانە (75) قىلىقلارنى چىقاردى، سۆھبەت، زىياپەت، دۆۋان، جەھاز ھەممىنى سۇلتانلار دەستۇرى بىلەن قىلىدىغان بولدى. بۇ ئاتا ـ بالا ئىككىسى تەنبەلگە تايىنىپ شۇنداق قىلاتتى. مەنده ئۇلارنى بۇ بولمىغۇر ھەرىكەتلەردىن توسقۇدەك ئىخ-تىيار ۋە ئىقتىدار قالمىغانىدى. تەنبەلدەك بىر دۇشمەن ئۇلارنى قانىتى ئاستىغا ئېلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار نېمىنى خالىسا شۇنى قىلاتتى. ۋەزىيەت ئىنتايىن نازۇك بولۇپ، ھېچ نەرسە دەپ بولمايتتى. بۇ مەزگىلده، بۇ ئاتا ـ بالا ئىككىسىدىن كۆپ خارلىقلارنى تارتتىم.

سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئايشە سۇلتان بېگىم ئاتلىق قىزىنى ئاتام، چوڭ ئاتام ھايات ۋاقتىدا، ماڭا سۆزلىشىپ، چاي ئىچۈرۈپ قويۇلغانىدى. ئۇ قىز خوجەندكە كېلىۋىدى، شەيبان ئېيىدا ئەمرىمگە ئالدىم. يېڭى ئالغان

چاغدا مېھرىبم يامان ئەمەس بولسىمۇ، لېكىن تۇنجى ئۆيلىنىشىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىزا تارتىپ، ئون كۈن، ئون بەش كۈندە بىر قېتىم قېشىغا باراتتىم. كېيىنكى چاغلاردا ئۇ مېھرىممۇ تۈگەپ، ئۇيات ئۇستۈنلۈكىنى ئىگىلىدى. نەتىجىدە بىر ئاي - قىرىق كۈندە بىرەر قېتىم ئانامنىڭ زورلىشى بىلەن بارىدىغان بولۇپ قالدىم.

شۇ چاغلاردا (ب 75)، بىر ئوردۇ سودىگىرىنىڭ بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئېتى بابۇرى بولۇپ، بۇ ئات ئۇنىڭغا بەك مۇناسىپ كەلگەنىدى. (شېئىر)

مېن ئاڭا غەرىب مەيل پەيدا قىلدىم،
بەلكىم ئاڭا ئۆزىنى زارۇ شەيدا قىلدىم.

(ئۇنىڭغا باشقىچىلا خۇشتار بولدۇم، بەلكى ئۇنىڭغا زار ۋە شەيدا بولدۇم) ئۇنىڭدىن بۇرۇن ھېچ كىشىگە مايىل بولغان ئەمەس ئىدىم، ھەتتا مېھىر - مۇھەببەت توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلىمايتتىم ھەم قىلمايتتىم. ئۇ چاغلاردا پارس تىلىدا بىر - ئىككى بېيتلارنىمۇ يېزىپ قويىاتتىم. مۇنۇ بېيتنى شۇ چاغدا يازغانىدىم:

ھېچكەس چۇ مەن خەرابۇ ئاشقۇ رەسۋا مەباد
ھېچ مەھبۇبى چۇ تو بى رەھمۇ بېپەرۋا مەباد

(ھېچ كىشى مەندەك خاراب، ئاشىق ۋە رەسۋا بولمىسۇن، ھېچ مەھبۇب سەندەك رەھىمسىز ۋە بېپەرۋا بولمىسۇن). بەزىدە بابۇرى مېنىڭ قېشىمغا كېلەتتى، لېكىن، مەن ئىزا تارتقىنىمدىن، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ ئەھۋاللىشىش بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىيالمايتتىم. ئېسىمنى يوقىتىپ، كەلگىنىدىن مىنەتدار بولۇش، كەتكىنىدىن شىكايەتلىنىشىنىمۇ بىلمەي

قالاتتىم، مۇلازىمەت تەكلىپى قىلىشقا كىمدە تاقەت بولسۇن. بىر كۈنى مۇشۇ مېھىر ۋە مۇھەببەت تۈيغۇسى ئىچىدە ھەمراھلىرىم بىلەن بىر كوچىدا كېلىۋاتاتتىم. بىردىن بابۇرى روبرو كېلىپ قالدى. ھاياجاندىن ئۆزۈمنى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدىم. تىكىلىپ قاراش ۋە سۆز قىلىشقا (76) نېمە ئىمكان بولسۇن. مەك خجىل-لىق ۋە تەشۋىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتىم. مۇھەممەد سالىھ-نىڭ مۇنۇ بېيىتى خاتىرەمگە كەلدى:

شەۋەم شەرمەندى ھەركى يار خۇدرا دەر نەزەر بىنەم
رەفىقان سۇيى مەن بىنەندۇ مەن سۇيى دېگەر بىنەم

(يارغا ھەر باقتىنىمدا خجىل بولىمەن، يولداشلىرىم ماڭا قارايدۇ، مەن بولسام باشقا ياققا قارايمەن). بۇ بەيىت مېنىڭ ھالىمغا تولىمۇ ماس كەلگەن. ئىشق ـ مۇھەببەت تاشقىنى تاشلىق ۋە جۇنۇنلۇق جۇشقۇنى بىلەن باش يالاڭ، ئاياغ يالاڭ كوچا ـ كويلاردا ۋە باغ ـ باغ-چىلاردا سەير قىلاتتىم. تونۇش ۋە ياتقا نەزەر سالمايت-تىم، ئۆز ۋە غەيرىيگە پەرۋا قىلمايتتىم.

ئاشىق ئولغاچ بىخۇدو دۋانە بولدۇم بىلمەدىم،
كىم پەرى رۇخسارەلەر ئىشقىغە بۇ ئېرمىش خاس.

(ئاشىق بولغاچ بىخۇد ۋە دۋانە بولدۇم، بىلمىدىمكى، پەرى يۈزلۈكلەرگە ئاشىق بولغانلارنىڭ ھالى شۇ ئىكەن). گاھى تەلۋىلەردەك ئۆزۈم يالغۇز تاغ ۋە دەشتلەرگە باراتـ-تىم، گاھى باغ ۋە مەھەللىلەرنى كوچىمۇ كوچا ئاخ-تۇراتتىم. نە يۈرمەك ئىختىيارىم بولسۇن، نە ئولتۇرماق-قا، نە بارماققا قارارىم بولسۇن، نە تۇرماققا. (شېئىر)

نى بارۇرغا قۇۋۋەتىم بار، نى تۇرارغا تاقەتىم،
بىزنى بۇ ھالەتقە سېلىپ قىلدىڭ گىرىپتار ئەي كۆـ

ڭۇل.

بۇ يىلى سۇلتان ئەلى مىرزا بىلەن مۇھەممەد مەزىد تارخان ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: تارخانلار بەك كۆپ ئېتىبار ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغانىدى. (ب 76) باقى بۇخارانى پۇتۇنلەي قولغا ئالغانىدى، بۇخارا كىرىمىدىن بىر يارماقنى كىشىگە بەرمەيتتى. مۇھەممەد مەزىد تارخانمۇ سەمەرقەندنىڭ ھاكىمى بولۇۋېلىپ، پۇتۇن ۋىلايەتنى ئوغۇللىرى بىلەن ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بەرگەنىدى. شەھەردىن بەلگىلىك مائاش بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا بىر يارماقمۇ سۇلتان ئەلى مىرزىغا تەگمەيتتى. سۇلتان ئەلى مىرزا چوپچوق يىگىت بولۇپ قالغان چاغدا، ئۇلارنىڭ مۇنداق مۇئامىلىسىگە قانداق چىداپ تۇرالىسۇن؟ ئۇ بىر قانچە ئىچكىلىرى بىلەن بىللە مۇھەممەد مەزىد تارخانىڭ قەستىگە چۇشتى. مۇھەممەد مەزىد تارخان بۇنى تۇيۇپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ نۆكەرلىرى ۋە تاۋابئاتلىرى بىلەن ھەم ئۆزىنىڭ يېنىدا بار ئادەم ۋە بەگلىرى بىلەن بىرلىكتە شەھەردىن چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۇلتان ھۆسەين ئارغۇن، پىرئەھمەد خوجا ھۆسەين، ئۇزۇن ھەسەنىڭ ئىنىسى قارا بارلاس، سالىھ مۇھەممەد ۋە باشقا بەگلەر يىگىتلەر بار ئىدى. شۇ پۇرسەتتە (سۇلتان مەھمۇد) خان مىرزىغا مۇھەممەد ھۆسەين دوغلات بىلەن ئەھمەد بەگنى ۋە يەنە نۇرغۇن موغۇل بەگلەرنى قوشۇپ، سەمەرقەند يۇرۇشىگە تەيىنلىگەنىدى. ھافىز بەگ دولداي بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى تاھىر بەگ ئىككىلىسى خان مىرزىنىڭ بەگ ئەتكىسى ئىدى. ھەسەن نەبىرە، ھىندۇ بەگ ۋە باشقا بەزى يىگىتلەر ھافىز بەگ بىلەن تاھىر بەگنىڭ

مۇشۇ مۇناسىۋەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، سۇلتان ئەلى مىرزا يېنىدىن قېچىپ، (77) مىرزاخان قېشىغا بارغاندىدى. مۇھەممەد مەزىد تارخان ئادەم ئەۋەتىپ، خان مىرزىنى ھەم موغۇل بەگلىرىنى چاقىرتتى ۋە شاۋدار تەۋەسىگە كېلىپ خان مىرزا بىلەن كۆرۈشۈپ، موغۇل بەگلىرى بىلەن ئالاقە قىلدى. موغۇل بەگلىرى مۇھەممەد مەزىد بىلەن چىقىشىپ كېتەلمىدى. ھەتتا مۇھەممەد مەزىد تارخاننى تۇتۇش خىيالىدىمۇ بولدى. بۇ بەگلەر بۇنى ئۇققاندىن كېيىن، بىر باھانە بىلەن ئۇلاردىن ئايرىلدى. بۇلار ئايرىلغاندىن كېيىن، موغۇل چېرىكىمۇ تۇرالمىدى، ئۇلار قايتىپ يار يايلاقتا چۈشكەندە، سۇلتان ئەلى مىرزا ئازلا ئادەم بىلەن سەمەرقەندتىن تېز يۈرۈپ، ئۇلارنى قوغلاپ يېتىدۇ. ئۇلار ئۇرۇشالماي چېچىلىپ قاچىدۇ. ئاخىرقى چاغلاردا، سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئىشى مۇشۇ بولدى.

مۇھەممەد مەزىد تارخان ۋە موغۇللار بۇ مىرزىلاردىن ئۈمىد ئۈزۈپ، موغۇل ئابدۇلۋەھابنى ئەۋەتىپ مېنى چاقىرتتى (ئابدۇلۋەھاب بۇرۇن مېنىڭ يېنىمدا بولغان ۋە ئەندجان مۇھاسىرىسىدە خوجا قازى بىلەن ئوبدان ھەمكارلىشىپ، پېداكارلىق كۆرسەتكەنىدى). بىز خاراب ئەھۋالدا ئىدۇق. شۇڭا سۇلھى قىلىپ، سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىشقا تەييار ئىدۇق. دەرھال مىر موغۇلنى ئاخسىغا ـــ جەھانگىر مىرزا قېشىغا (ب 77) بۇلجار[1] بىلەن ئەۋەتىپ، سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلماق بولدۇق. زۇلقەدە

① بۇلجار ـــ قوشۇننىڭ يۈرۈشكە توپلىنىشى ئۈچۈن بەلگىلەپ بېرىلگەن ئورۇن ۋە ۋاقىت؛ بىرەر ئىش ئۈچۈن بېرىلگەن مۇھلەت؛ ئۇرۇشتا تۇرۇش، ئېلىش، قوغداش ئۈچۈن بەلگىلەپ بېرىلگەن يەر.

ئېيىدا سەمەرقەندكە چېرىك تارتىپ، ئارىدا ئىككى قو-
نۇپ، قۇباغا كېلىپ چۈشتۈق. نامازدىگەر مەزگىلىدە
سۇلتان ئەھمەد تەنبەلنىڭ ئىنىسى خەلىلنىڭ ئوش قور-
غىنىنى تۈيۈقسىز بىسۇئالغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەل-
دى. بۇنىڭ تەپسىلاتى شۇكى، سۇلھى بولغاندا تەنبەلنىڭ
ئىنىسى خەلىل باشلىق تۈتقۇنلارنىڭ قويۇپ بېرىلگەنلىكى
توغرۇلۇق يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدى. تەنبەل خەلىلنى ئۆز-
گەندتىكى بالا - چاقا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئېلىپ
كېتىشكە ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئائىلىسىنى ئېلىپ كېتىش
باھانىسى بىلەن ئۆزگەندكە كىرىۋېلىپ، بۇگۈن چىقىمەن،
ئەتە چىقىمەن دەپ ۋاقىتنى سوزۇپ، چىقماي كېلىۋاتا-
تى. بىز سەپەرگە ئاتلانغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بوش
قالغان ئوش قورغىنىغا كېچىسى تۈيۈقسىز ھۇجۇم قە-
لىپ، قورغاننى بىسۇئاپتۇ. بىز بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن، بۇ يەردە قېلىپ ئۇلار بىلەن ھەپىلىشىشنى بىر-
نەچچە جەھەتتىن مۇۋاپىق تاپماي، داۋاملىق سەمەرقەندكە
مېڭىۋەردۇق. بىرىنچىدىن، بىزنىڭ سىپاھىيلىرىمىزنىڭ
ھەممىسى قورال - يارىغىنى تەييارلاش ئۈچۈن ئۆيلىرىگە
تارقاپ، ھەر تەرەپكە كەتكەنىدى، بىز سۇلھىگە ئىشىنىپ،
ئۇلارنىڭ بۇ ھىيلە - خىيانەتلىرىدىن خەۋەرسىز قالغاند-
دۇق؛ ئىككىنچىدىن، ئەلى دوست (78) ۋە قەنبەر ئەلە-
دەك چوڭ بەگلىرىمىز يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ھەرە-
كەتلەرنى سادىر قىلىپ، ئىشەنچىمىزنى قويمىغانىدى؛ ئۇ-
چىنچىدىن، سەمەرقەندنىڭ مۇھەممەد مەزىد تارخان باشلىق
ھەممە بەگلىرى مېنى چاقىرىپ مىر موغۇلنى ئەۋەتكەند-
دى. سەمەرقەندتەك پايتەخت تۇرغان يەردە، ئەندىجانەدەك
يەر ئۈچۈن ئادەم ۋە ۋاقىت زايە قىلغۇلۇقمۇ! قۇبادىن

مەرغىنانغا كەلدۇق. مەرغىنان قۇچ بەگنىڭ ئاتىسى سۇلـ
تان ئەھمەد بەگكە بېرىلگەنىدى. سۇلتان ئەھمەد بەگ بەـ
زى مۇناسىۋەت ۋە توسالغۇلار سەۋەبىدىن ماڭا ئەگىشەلـ
مەي، مەرغىنانىدا قالدى. ئوغلى قۇچ بەگ، بىر ـ ئىككى
ئاغا ـ ئىنىسى بىلەن ماڭا قوشۇلۇپ ماڭدى. ئىسفەرە
يولى بىلەن مېڭىپ، ئىسفەرەگە قاراشلىق مەھەن دېگەن
يېزىغا كېلىپ چۈشتۇق. بەختكە ياريشا، قاسىم بەگ ۋە
ئەلى دوست ئۆز ئادەملىرى بىلەن ھەم سەيىد قاسىم
نۇرغۇن يىگىتلەر بىلەن شۇ ئاخشىمى خۇددى بۇلجار قەـ
لىنغىنىدەك كېلىپ بىزگە قوشۇلدى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ
دەشتى خەسبان ئارقىلىق مېڭىپ، چوپان كۆۋرۈكىدىن
ئۆتۈپ ئۆرەتېپەگە كەلدىم. قەنبەر ئەلى تەنبەلگە ئىشەـ
نىپ، چېرىك ئىشلىرى توغرۇلۇق مەسلىھەت قىلىش
ئۈچۈن ئۆز ۋىلايىتى خوجەندىتىن ئاخسىغا كېلىدۇ. بۇ
ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، تەنبەل ئۇنى تۇنقۇن قەـ
لىپ، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ، (ب 78) ئۇنىڭ ۋىلاـ
يەتلىرىگە يۈرۈش قىلىدۇ. بىر تۈركىي ماقالدا: «ئىنانماـ
غىل[1] دوستۇڭغە، سامان تىقار پوستۇڭغە» دېگەنىكەن.
يولدا كېتىۋاتقاندا، قەنبەر ئەلى ياياق قېچىپ، نۇرغۇن
جاپالار بىلەن ئۆرەتېپەگە كەلدى. بىز ئۆرەتېپەدە بولغان
چاغدا شەيبانىخانىنىڭ دەبۈسى قەلئەسىدە باقى تارخانىنى
مەغلۇپ قىلىپ، بۇخاراغا يۈرۈش قىلغانلىقى توغرۇلۇق
خەۋەر كەلدى. بىز ئۆرەتېپەدىن بۈركە ياپلىقى يولى بىلەن
سەنگزارغا كەلدۇق. سەنگزار دورغىسى قورغاننى بەردى.
قەنبەر ئەلى ھەممىدىن ئايرىلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇـ
نى سەنگزاردا قويۇپ كەتتۇق. بىز خان يۈرتىغا كېلىپ

① ئىنانماغىل ــ ئىشەنمىگىن.

چۈشكەنـدە، مۇھەممـەد مەزىد تارخـان باشلـىق سەمەرقەنـد بەگلىرى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. سەمەرقەندنى قانـداق ئېلىش توغرۇلۇق ئۇلار بىلەن مەسلىھەت قىلدۇق. ئـۇلار: «خوجا يەھيامۇ پادىشاھنـىڭ تايانچى، ئەگەر خـوجا قولغـا كەلتۈرۈلسە، سەمەرقەند جەڭ ـ جېدەلسىز، ئاسانلا قولغـا كېلىدۇ» دېيىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرقانچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ، خـوجا يەھيـا بىلەن سۆزلەشتۇق. خـوجا يەھيـا بىزنى سەمەرقەندكە كىرگـۈزۈشنى جەزملەشتۇرۇپ جـاۋاب بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇمىدسىزلەنگۈدەك گـەپنىمـۇ قىلمىدى. بىز خان يۈرتىدىن كـۆچۈپ، دەرغەم ياقـىسىغـا كەلدۇق، دەرغەم ياقىسىدىن خوجا يەھياغا، خوجا مۇھـەم ـ مەد ئەلى كـىتابدارنى ئەۋەتتۇق. (79) ئۇ: «كەلسۇن، شە ـ ھەرنى بېرىمىز» دېگـەن خەۋەرنى كەلـتۈردى. دەرغەمدىـن كەچكە يېقىن ئاتلىنىپ شەھەرگە يۈرۈش قىلدۇق. سۇلتان مۇھەممەد دولداي بىلەن سۇلتان مۇھەممەد دولداينىڭ ئا ـ تىسى ئۇ قارارگاھتىن قېچىپ بېرىپ، بـۇ كېلىشىمنى سەمەرقەندتىكىلەرگە ئېيتىپ قويۇپتـۇ. ئۇلار ئۇقۇپ قـال ـ غانلىقتىن، پىلانىمىز ئەملگە ئاشمىدى. بىز قايتـىپ دە ـ غەم ياقىسىغا چۈشتۇق. ئىبراھىم سارۇ مېڭلىخ مېنىڭ ئېتىبارلىق بېگىم ئىدى. ئۇنى ئەلى دوست تۇتقـۇزۇپ ـ تالىتىپ قوغلىۋەتكەنىدى. مەن يار يايلاققا كەلگەن چاغـدا سەيىد يۈسۈف بەگنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈف بـ ـ لەن بىللە كېلىپ ماڭا مۇلازىمەت قىلدى. بىزنىڭ تـەج ـ رىبىلىك بەگلىرىمىز ۋە ئىچكىلىرىمىز ئەلى دوستىنىڭ مۇخالىپى ئىدى. ئەلى دوست ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى قـوغ ـ لىغان، بەزىلىرىنى تالىغان، بەزىلىرىنى قولغا ئالغانـدى، ئۇلار بىر ـ بىرلەپ كېلىپ يىغىلـدى. ئەلى دوست يـە ـ

تىم بولۇپ قالدى، چۈنكى ئۇ تەنبەلگە تايىنىپ، ماڭا ۋە مېنىڭ تەرەپدارلىرىمغا جاپا ۋە ئازابلارنى سالغانىدى. مېنىڭمۇ بۇ ئەبلەخ بىلەن خۇشۇم يوق ئىدى. ئۇ خىجىللىق ۋە ئەندىشە سەۋەبىدىن تۇرالماي رۇخسەت سورىدى. مەنمۇ شەپقەت قىلىپ رۇخسەت بەردىم. ئەلى دوست بىلەن مۇھەممەد دوست شۇ (ب 79) رۇخسەت ئالغىنى بىلەن تەنبەلنىڭ قېشىغا باردى. تەنبەلنىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان بۇ ئاتا ـ بالا ئىككىسىدىن كۆپلىگەن دۇشمەنلىك ۋە يامانلىقلار سادىر بولدى. بىر ـ ئىككى يىلدىن كېيىن ئەلى دوستنىڭ قولىغا چىقان چېقىپ ئۆلدى. مۇھەممەد دوست ئۆزبېكلەرگە قوشۇلۇپ، ئەھۋالى يامان ئەمەس بولغانىدى. ئۇ يەردىنمۇ توزكورلۇق بىلەن قېچىپ، ئەندىجانىڭ تاغ ئېتەكلىرىگە بېرىپ، دۇشمەنلىك ۋە پىتنىخورلۇقلار بىلەن شۇغۇللاندى. ئاخىر ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا چۈشتى. ئۆزبېكلەر ئۇنىڭ كۆزىنى كور قىلدى. «كۆزلىرىنى تۇز تۇتتى»نىڭ مەنىسى مۇشۇ ئىكەن. بۇلارنى يولغا سالغاندىن كېيىن، غۇرى بارلاسنى بىرقانچە يىگىتلەر بىلەن بۇخارا تەرەپتىن خەۋەر ئۇقۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەندىۋق. خەۋەر كەلدىكى، شەيبانىخان بۇخارانى ئېلىپ، سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىپتۇ. بىز بۇيەردە تۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، كېش تەرەپكە ماڭدۇق. سەمەرقەند بەگلىرىدىن كۆپچىلىكىنىڭ ئۆيۈڭاقى كېشتە ئىدى. كېشكە كېلىپ بىر ـ ئىككى ھەپتىدىن كېيىن، سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ سەمەرقەندنى شەيبانىخانغا بەرگەنلىكى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. تەپسىلاتى مۇنداق ئىكەن: سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ ئانىسى زۆھرە بېگى ئاغا بىلمەسلىكى ۋە ئەقىلسىزلىقىدىن مەخپىي ھالدا شەيبانىخانغا كىشى ئەۋەتىپ، ئەگەر

شەيبانىخان (80) ئۇنى خوتۇنلۇققا ئالسا، ئوغلىنىڭ سەرقەندنى شەيبانىخانغا بېرىدىغانلىقىنى، لېكىن شەيبانىخان ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ۋىلايىتىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى سۇلتان ئەلى مىرزىغا بېرىشى لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. ئەبۇ يۈسۈف ئارغۇن بۇ ئىشتىن خەۋەردار ئىكەن، ھەتتا بۇ يولنى كۆرسەتكەنمۇ شۇ خائىن ئىكەن.

توققۇزيۇز ئالتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

شەيبانىخان شۇ خوتۇنىنىڭ ۋەدىسى بىلەن كېلىپ باغى مەيدانغا چۈشتى. چۈش ۋاقتىدا اسۇلتان ئەلى مىرزا بەگلىرى ۋە يىگىتلىرىنىڭ ھېچقايسىسىغا خەۋەر قىلماي، ھېچكىم بىلەن كېڭەشمەي، يېنىدىكى بىرنەچچە كىچىك خىزمەتكارلىرى بىلەنلا چارىرەھ دەرۋازىسىدىن چىقىپ، باغى مەيدانغا ــ شەيبانىخان قېشىغا باردى. شەيبانىخان ئۇنى بەك قارشى ئېلىپمۇ كەتمىدى، كۆرۈشكەندىن كېيىن تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇرغۇزدى. خوجا يەھيا مىرزىنىڭ شەيبانىخان قېشىغا چىققىنىنى بىلىپ قاتتىق پاراكەندە بولدى. ھېچ چارە تاپالمايۋاتقانلىقى ئۈچۈن چىقتى. شەيبانىخان قوپمايلا كۆرۈشتى ۋە شىكايەت تەرزىدە بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلدى. خوجا يەھيا قوپقاندا، شەيبانىخان ھۆرمەت بىلدۇرۇپ قويۇپتى. خوجا ئەلى بەگنىڭ ئوغلى جان ئەلى رەباتى خوجىدا ئىدى. مىرزىنىڭ شەيبانىخان قېشىغا چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇمۇ شەيبانىخان قېشىغا كەلدى. بۇ بەتبەخت خوتۇن ئەقىلسىزلىقىدىن، ئەرگە تېگىش ھەۋىسى بىلەن ئوغلىنىڭ خانۇمانىنى بەربات قىلدى. شەيبانىخان ئۇنىڭغا زەررىچىمۇ پەرۋا قىلمىدى ھەم ئۇنى توقال، غۇنچىچى چاغلىقىمۇ كۆرمىدى. سۇلتان ئەلى مىرزىمۇ ئۆز ئىشىغا

① مىلادىيە 1500 ــ 1501 ـ يىللار ئارىلىقى.

ھەيران بولۇپ، شەيبانىخان ئالدىغا چىققىنىغا پۇشايمان قىلدى. يېقىنلىرىدىن بىرقانچىسى ئەھۋالنى ئۇقۇپ، مىرزىنى ئېلىپ قاچماقچى بولدى. لېكىن مىرزا بۇنىڭغا قوشۇلمىدى، ئەجىلى يەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمىدى. ئۇ تېمۇر سۇلتان بىلەن بىللە تۇراتتى. تۆت - بەش كۈندىن كېيىن ئۇنى قۇلبە ئوتلىقىدا ئۆلتۈردى. بۇ بەش كۈنلۈك ئۆلەرجان ئۈچۈن يامان نام بىلەن كەتتى. خوتۇن كىشىنىڭ سۆزىگە كىرىپ، ئۆزىنى ياخشى نامىلىقلار دائىرىسىدىن چىقاردى. مۇنداق كىشىنىڭ ئەھۋالىنى مۇندىن ئارتۇق يېزىشقا بولمايدۇ، مۇنداق رەزىل قىلىقلارنى مۇندىن ئارتۇق ئاڭلاشقا بولمايدۇ. سۇلتان ئەلى مىرزىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جان ئەلىنىمۇ مىرزىسى قېشىغا ماڭدۇردى. شەيبانىخان خوجا يەھيادىن خاتىرجەم بولالماي، ئۇنى ئىككى ئوغلى — خوجا مۇھەممەد زىكىريا ۋە خوجا باقى بىلەن بىللە خۇراسان تەرەپكە يولغا سالدى. كېيىن بىرنەچچە ئۆزبېك بېرىپ، خوجا ھەزرەتلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىككى يىگىت ئوغلىنى خوجا كاردىن ئەۋەتكەن شېھىت قىلدى. بۇ ھەقتە شەيبانىخان: بۇ ئىشنى (81) مەن قىلمىدىم، قەنبەر بى بىلەن كۆپەك بى قىلدى، دەيدىكەن. بۇ تېخىمۇ يامان ئىش. «ئۇزرەش بەتەر ئەز گۇناھ» (ئۆزرىسى گۇناھىدىن يامان) دېگەن بىر گەپ بار. مۇنداق ئىشلارنى بەگلەر ئۆز خان، ئۆز پادىشاھلىرىدىن بىسوراق ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قىلغىلى تۇرسا، خانلىق ۋە پادىشاھلىقنىڭ نېمە ئېتىبارى قالىدۇ!

ئۆزبېكلەر سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن، كېشتىن ھىسارغا قاراپ يول ئالدۇق. مۇھەممەد مەزىد تارخان باشلىق سەمەرقەند بەگلىرى ئادەملىرى بىلەن ئائىلىلىرىنى

ئېلىپ بىز بىلەن بىللە ماڭدى. چەغانىيانىڭ چىلتۇ (خىلتۇ) ئوتلىقىغا چۈشكەندە، مۇھەممەد مەزىد تارخان باشلىق سەمەرقەند بەگلىرى بىزدىن ئايرىلىپ، خۇسرەۋ شاھقا نۆكەر بولدى. بىز شەھەر ۋە ۋىلايەتتىن مەھرۇم ئىدۇق، بارار، تۇرار يېرىمىز نامەلۇم ئىدى. گەرچە خۇسرەۋ شاھ بىزنىڭ خانىدانىمىزغا بىرمۇنچە ئادالەتسىز-لىكلەرنى قىلغان بولسىمۇ، ئامال يوق ئۇنىڭ ۋىلايىتىنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتتۇق، قارا تىگىن ۋىلايىتى بىلەن ئۆتۈپ، كىچىك خان دادام ئالچە خانىنىڭ قېشىغا بارايلى، دېگەن ئويغىمۇ كەلگەنىدىم، لېكىن مۇمكىن بولمىدى. كەمرۇد-تىن يۇقىرىغا مېڭىپ، سىرەتاق (سەرۇ تاغ) داۋىنىدىن ئاشماقچى بولدۇق. نەۋەندەك تەۋەسىگە يەتكەندە خۇسرەۋ شاھنىڭ نۆكىرى بىر توقۇز ئات ۋە بىر توققۇز كىيىملىك كەلتۈردى. كەمرۇد ئېغىزىغا چۈشكەندە، شىرئەلى (ب 81) چۆھرە قېچىپ ۋەلى خۇسرەۋ شاھ قېشىغا كەتتى، ئەتىسى قۇچ بەگ ئايرىلىپ ھىسارغا كەتتى. بىز كەمرۇد ئېغىزىدىن كىرىپ يۇقىرىغا ماڭدۇق. تار ۋە ھاڭلىق يوللاردا، تىك ئۆتكەللەردە نۇرغۇن ئات، تۆگە قالدى. ئاربدا ئۇچ - تۆت قونۇپ سىرەتاق ئۆتكىلىگە يەتتۇق. ئۆتكەل بولغاندىمۇ قانداق ئۆتكەل؟ مۇنداق ئېگىز، مۇنداق تار ئۆتكەل زادى كۆرۈلگەن ئەمەس ۋە ھېچ ۋاقىت مۇنداق تار ۋە ھاڭلىق يوللاردا يۈرۈلگەن ئەمەس. كۆپ تەشۋىش ۋە قىينىچىلىقلار بىلەن خەتەرلىك يار ۋە ھاڭلاردىن ئۆتۈپ، مىڭ جاپا ۋە مۇشەققەتلەر بىلەن تەھ-لىكىلىك ئېگىز ۋە تار ئۆتكەللەردىن ئېشىپ فان تەۋەسىگە كەلدۇق. فان تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا چوڭ بىر كۆل بار ئىكەن، ئايلانىسى تەخمىنەن بىر شەرئى كېلىدىغان

بۇ گۈزەل كۆل غارايىباتلاردىن خالىي بولمىسا كېرەك.

خەۋەر بولدىكى، ئىبراھىم تارخان شىراز قورغىنىنى بېكىتىپتۇ. قەنبەرئەلىمۇ يار يايلاق قورغانلىرىنى بېكىتىپتۇ. ئەبۇلقاسىم كۆھبەر خوجا دىداردا ئىدى، ئۆزبېك-لەر سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇ خوجا دىداردا تۇرالماي، يار يايلاققا كېلىپ تېخىمۇ تۆۋەندىكى قور-غانلارنى بېكىتىپتۇ. بىز فاننى ئوڭ قول تەرەپتە قالدۇ-رۇپ كەشتۇد تەرەپكە ماڭدۇق. فان هاكىمى مەردلىك ۋە ساخاۋەتتە، خىزمەتكارلىق ۋە ئادەمگەرچىلىكتە مەشھۇر ئىدى. (82) سۇلتان هۆسەين مىرزا هىسار ئۈستىگە چېرىك تارتىپ كەلگەندە، سۇلتان مەسئۇد مىرزا سەمەر-قەندگە ــ ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزا قېشىغا مۇشۇ يول بىلەن بارغانىدى، فان هاكىمى يەتمىش ـ سەكسەن ئات هەدىيە قىلدى، باشقا ئادەمگەرچىلىكلەرنىمۇ شۇ يوسۇنلۇق قىلدى. ماڭا بولسا بىر قوتۇر ئاتنى ئەۋەتىپ، ئۆزىمۇ كەلمىدى. بىزگە كەلگەندە، ساخاۋەت بىلەن مەشھۇر بول-غانلار خەسىس بولۇپ قالمىدىكەن، ئالىيجانابلىقى بىلەن مەلۇم بولغانلارنىڭ ئالىيجانابلىقى ئۇنتۇلمىدىكەن. خۇسرەۋ شاھمۇ مەردلىك ۋە ساخاۋەت بىلەن مەشھۇر ئىدى. بەدە-ئۇززامان مىرزىغا نى خىزمەتلەردە بولغانلىقى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. باقى تارخان ۋە باشقا بەگلەرگىمۇ ئىنتايىن كۆپ ئادەمگەرچىلىك ۋە هەدىيىلەرنى قىلغانىدى. ئۇنىڭ ۋىلايىتىدىن ئىككى قېتىم ئۆتۈشمىزگە توغرا كەلدى، ئۆز تەڭدىشمىنى دېمەي قويايىكى، هەتتا نۆكىرىمىزگە قىلغان ئادەمگەرچىلىكنى بىزگە قىلمىدى ۋە بىزنى نۆكىرىمىزچىلىكمۇ كۆزگە ئىلمىدى. (بېيت)

كىم كۆرۈپتۇر ئەي كۆڭۈل ئەھلى جەهاندىن ياخشـ-

لىق،

كىم كى ئاندىن ياخشى يوق، كۆز تۇتمە ئاندىن ياخشىلىق.

(ئەي كۆڭۈل، بۇ جاھان ئەھلىدىن كىم ياخشىلىق كۆرگەن؛ ئەڭ ياخشىسى شۇكى، سەن ئۇلاردىن ياخشىلىق تەمە قىلما) فاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، كەشتۇد قورغىنىدا ئۆزبېكلەر بار دەپ ئويلاپ، تېز سۇرئەتتە كەشتۇدقا يۇرۇش قىلدۇق. كەشتۇد قورغىنى بۇزۇلغان بولۇپ، بۇ يېقىندا ئادەم ئولتۇرمىغانىكەن. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ (ب 82) كۆھەك سۇيىنىڭ ياقىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. يارىغا ئۇدۇل جايغا كېلىپ، كۆھەك سۇيىدىن كۆۋرۈك ئارقىلىق ئۆتتۇق. قاسىم بەگ باشلىق بەگلەرنى رەباتى خوجا قورغىنىنى تۇيۇقسىز بېسىۋېلىشقا ماڭدۇردۇق. ئۆزىمىز يارىدىن ئۆتۈپ، شۇنقارخانە تېغىنى ئېشىپ يار يايلاقىقا كەلدۇق. رەباتى خوجىغا بارغان بەگلەر قورغانغا شوتا قويىدىغان چاغدا قورغاندىكىلەر تۇيۇپ قېلىپ، چېكىنىدۇر-گەنلىكتىن، قورغاننى ئالالماي قايتىپ كەلدى. قەنبەر ئەلى سەنگزاردا ئىدى، كېلىپ كۆرۈشتى. ئەبۇلقاسىم كۆھبەر ۋە ئىبراھىم تارخان ئوبدان كىشىلىرىنى مۇلازىمەتكە ئەۋەتىپ، قۇللۇق ۋە سادىقلىق ئىزھار قىلىشتى. يار يايلاق يېزىلىرىدىن ئەسفىدەك قورغىنىغا كەلدۇق. بۇ چاغدا، شەيبانىخان خوجا دىدار تەۋەسىدە تۇراتتى، يېنىدا ئۇچ ـ تۆت مىڭ ئۆزبېك بار ئىدى، يەرلىك سىپاھىيلاردىنمۇ شۇنچىلىك ئادەم يىغىلغانىدى. سەمەرقەند دورغىلىقى جان ۋەفا مىرزىغا بېرىلگەن بولۇپ، بەش ـ ئالتە يۈز كىشى بىلەن سەمەرقەند قورغىنىنىڭ ئىچىدە تۇراتتى. ھەمزە سۇلتان بىلەن مەھدى سۇلتان ئۆز ئا-

دەملىرى بىلەن سەمەرقەندكە يېقىن بۆدۇنە قورۇقىغا جايلاشقانىدى. بىزنىڭ ياخشى - يامان بولۇپ ئىككى يۈز (83) قىرىق كىشىمىز بار ئىدى. بارلىق بەگلەر ۋە يىگىتلەر بىلەن سۆزلىشىپ مۇنداق قارارغا كەلدۇق: «شەيبانىخان سەمەرقەندنى يېقىندا ئېلىپ، تېخى ئاھالە بىلەن چۇشىنىشىپ كېتەلمىدى. ئەگەر بىر ئىش قىلماقچى بولساق، دەل مۇشۇ پۇرسەتتە قىلالايمىز. ئەگەر سەمەرقەند قورغىنىنى شوتا قويۇپ تۇيۇقسىز بېسۋالساق، سەمەرقەند ئاھالىسى بىز بىلەن بىللە بولماي نېمە چارە قىلالايدۇ؟ ئۇلار بىزگە ياردەم قىلمىغان ھالەتتىمۇ، ئۆزبېكلەر ئۇچۇن ئۇرۇشۇپ بەرمەيدۇ. سەمەرقەند قولغا كىرگەندىن كېيىن تەڭرىنىڭ بۇيرۇغىنىنى كۆرەرمىز». مۇشۇ قارار بىلەن ناماز پېشىندىن كېيىن يار يايلاقتىن ئاتلىنىپ، كېچىچە مېڭىپ، تۇن يېرىمدا خان يۈرتىغا يەتتۇق. ئۇ ئاخشىمى ئۇلار بىلىپ قالدى، دەپ قورغانغا يېقىن بارماي، خان يۇرتىدىنلا قايتىپ كەلدۇق. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن رەباتى خوجىدىن تۆۋەنرەك كۆھەك سۇيىنى كېچىپ يەنە يار يايلاققا كەلدۇق.

بىر كۈنى ئەسفىدەك قورغىنىدا دوست ناسىر، نويان كۆكەلداش، خان قۇلى، كەرىمداد، شەيخ دەرۋىش، خۇسرەۋ كۆكەلداش ۋە مىرىم ناسىر قاتارلىق ئىچكىيلەرنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قېشىمدا بولۇپ، ئۇ يەر - بۇ يەردىن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتۇق. مەن: «قېنى دەپ باقايلى، (ب 83) تەڭرى بۇيرۇسا، سەمەرقەندنى قاچان ئالارمىز؟» دېدىم. بەزىلەر: «يازدا ئالىمىز»، دېدى بۇ كەچ كۈز مەزگىلى ئىدى. بەزىسى بىر ئايدا، بەزىسى قىرىق كۈندە، بەزىسى يېگىرمە كۈندە ئالىمىز، دېيىشتى. نويان كۆ-

كەلداش: «ئون تۆت كۈندە ئالىمىز» دېدى. تەڭرى راست كەلتۈردى، دەل ئون تۆت كۈندە سەمەرقەندنى ئالدۇق. شۇ مەزگىلدە ئاجايىپ بىر چۈش كۆردۈم: چۈشۈمدە خوجا ئۇبەيدۇللا ھەزرەتلىرى كېلىپتىمىش. مەن ئالدىغا چىقىپتىمەن. خوجا كېلىپ ئولتۇرۇپتىمىش. خوجىنىڭ ئالدىغا تەكەللۇپسىزرەك داستىخان سېلىنىپتىمىش. بۇ جەھەتتىن ھەزرەتنىڭ خاتىرىدىن بىرنەرسە كېچىپتىمىش. موللا بابا ماڭا قاراپ ئىشارەت قىلارمىش، مەنمۇ ئىشارەت بىلەن: «بۇ ئىش مەندىن ئەمەس، داستىخان سالغۇچى سەۋەنلىك قىلىپتۇ» دېگۈدەكمەن. خوجا بۇنى چۈشىنىپ، ئۆزرەمنى قوبۇل قىلىپتىمىش. خوجا قوپۇپ تۇ. مەن ئۇزىتىش ئۈچۈن چىقىپتىمەن. مۇشۇ ئۆينىڭ دالىسىدا ئوڭ قولۇمدىن يېكى سول قولۇمدىن تۆتۈپ شۇنداق كۆتۈرۈپتۇكى، بىر پۈتۈم يەردىن كۆتۈرۈلۈپتۇ. داستىخاندىكىلەر: «شەيخ مەسلىھەت بەردى» دېيىشىپتۇ. مەن شۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا سەمەرقەندنى ئالدىم.

بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن، ئەسفىدەك قورغىنىدىن ۋەسمەند قورغىنىغا كەلدۇق. بىر قېتىم سەمەرقەند ئەتراپىغا بېرىپ، تۈيدۈرۈپ قويۇپ قايتىپ كەلگەن بولساقمۇ، (84) تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، شۇ نىيەت بىلەن نامازپېشىندىن ئۆتكەن مەھەلدە ۋەسمەندتىن سەمەرقەندكە تېز يۈرۈش قىلدۇق. خوجا ئەبۇلمۇكارەمنىڭ ھەمراھ ئىدى. تۇن يېرىمدا يول ئۈستىدىكى مەغەك كۆۋرۈكىگە يېتىپ بېرىپ، يەتمىش - سەكسەن ئوبدان يىگىتنى ئىلغار قىلىپ ئايرىدۇق ۋە ئۇلارغا غارى ئاشقانلىك ئۇدۇلىدىن شوتا قويۇپ چىقىپ، فىرۇزە دەرۋازىسىدىكىلەرنى تۇتۇپ، دەرۋازىنى ئىگىلەپ بىزگە ئادەم ئە-

ۆەتىش ۆەزىپىسىنى تاپشۇردۇق. بۇ يىگىتلەر بېرىپ، غارى ئاشقان ئۇدۇلىدىن شوتا قويۇپ چىقىپتۇ. بۇنى ھېچكىم تۇيماپتۇ. ئاندىن فىرۇزە دەرۋازىسىغا كېلىپ فازىل تارخانىنى تۇتۇپتۇ. فازىل تارخان بەگ تارخانلاردىن ئەمەس، بەلكى سودىگەر تارخانلاردىن بولۇپ، تۇركىستاندا شەيبانىخانغا خىزمەت قىلىپ، ئېتىبارغا ئېرىشكەنىدى. يىگىتلەر فازىل تارخانىنى بىرقانچە نۆكىرى بىلەن چېپىپ ئۆلتۇرۇپ، دەرۋازىنىڭ قۇلۇپىنى پالتا بىلەن چېقىپ دەرۋازىنى ئاچتى. شۇ پۇرسەتتە، مەن يېتىپ بېرىپلا فىرۇزە دەرۋازىسىدىن كىردىم. ئەبۇلقاسىم كۆھبەر ئۆزى كەلمەي، ئىنىسى ئەھمەد قاسىمنى ئوتتۇز - قىرىقچە نۆكىرى بىلەن ئەۋەتكەنىدى. ئىبراھىم تارخانىنىڭ ئادەملىرىدىن ھېچكىم يوق ئىدى. شەھەرگە كىرىپ خانىقادا ئولتۇرغىنىمدا، ئەھمەد تارخان دېگەن ئىنىسى (ب 84) بىرنەچچە نۆكەر بىلەن كەلدى. شەھەر ئاھالىسى تېخى ئۇيقۇدا ئىدى. دۇكانداراار دۇكانلىرىدىن قاراپ، مېنى تونۇپ دۇئا قىلاتتى. بىر ئازدىن كېيىن شەھەر ئاھالىسى خەۋەردار بولدى. بىزنىڭ ئادەملەر بىلەن شەھەر ئاھالىسى سۆيۈنچ ۆە شادلىققا چۆمۈلدى. ئۇلار ئۆزبېكلەرنى خۇددى تەلۆە ئىتلارنى ئۇرغاندەك، كوچىلاردا تاش، تاياق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. تەخمىنەن تۆت - بەش يۈز ئۆزبېكنى مۇشۇ تەرىقىدە ئۆلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. شەھەر دورغىسى جان ۆەفا خوجا يەھيانىڭ ئۆيىدە ئىدى. قېچىپ چىقىپ، شەيباقخان[1]نىڭ قېشىغا كەتتى.

دەرۋازىدىن كىرىپلا، مەدرىسە ۆە خانىقا تەرەپكە مېڭىپ

① شەيباقخان ــ شەيبانىخان.

كۆپ، خانىقانىڭ تاقى ئۈستىدە ئولتۇردۇم. تاڭ ئاتقۇچە تۈشمۇ تۈشتىن سۇرەن ۋە غوۋغا ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇردى. خەۋەر تاپقان بەزى ئەربابلار ۋە دۆكاندارلار كېلىپ، سۆيۈنچ ۋە خۇشاللىق بىلەن كۆرۈشۈپ، تەييار تائاملارنى كەلتۈرۈپ دۇئا قىلىشتى. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، ئاھالىنىڭ دەرۋازىسىدا ئۆزبېكلەرنىڭ ئىككى دەرۋازا ئارىسىدىكى بېكىتمۇۋىلىپ ئۇرۇشۇۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. دەرھال ئاتلىنىپ ئاھالىنىڭ دەرۋازىسىغا ماڭدىم، يېنىمدا ئون بەش - يىگىرمىچە كىشى بار ئىدى. شەھەر يېڭى قولغا كىرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، لۇكچەكلەر

ھەر تەرەپتە دۇنيا ئىزدەش بىلەن (85) مەشغۇل ئىدى. مەن يېتىپ بارغۇچە، ئاھالىنىڭ دەرۋازىسىدىن ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. شەيباقخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ساراسىمگە چۈشۈپ، كۈن چىققان مەزگىلدە يۈز - يۈز ئەللىك كىشى بىلەن ئاھالىنىڭ دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلدى. تازا پۇرسەت كەلگەنىدى. لېكىن يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدەك، يېنىمدا ئادەم بەك ئاز ئىدى. شەيباقخان ھېچ ئىش قىلالماسلىقىنى پەملەپ، دەرھال قايتتى. مەن ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ، ئەركتىكى بوستان سارىيىغا چۈشتۇم. كاتتىلار، ئېسىلزادىلەر ۋە شەھەر چوڭلىرى كېلىپ كۆرۈشۈپ، مېنى مۇبارەكلەشتى.

يۈز قىرىق يىلغا يېقىن سەمەرقەند پايتەختى بىزنىڭ خانىدانداا بولۇپ كەلگەنىدى. نەدىكى بىر يات ۋە دۈشمەن ئۆزبېك كېلىپ ئىگىلىۋالغانىدى. قولدىن كەتكەن مەملىكەتنى تەڭرى قايتىدىن بەردى، تالان - تاراجغا ئۇچرىغان ۋىلايەت يەنە قولىمىزغا كىردى. سۇلتان ھۈسەين مىرزەمۇ ھېرىنى مۇشۇنداق يول بىلەن تۈيۇقسىز ئالغانىكەن.

لېكىن ئىش بىلەر كىشى ئالدىدا روشەن، ئىنساپ ئىگىسى نەزىرىدە ئېنىقكى، ئۇ ئېلىش بىلەن ئېلىش ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بار. بىرىنچىدىن، سۇلتان ھۆسەين مىرزا كۆپ ئىش كۆرگەن، نۇرغۇن تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان چوڭ پادىشاھ ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ دۇشمىنى يادگار مۇھەممەد ناسىر مىرزا بولۇپ، ئۇ تېخى ئون يەتتە - ئون سەككىز ياشلىق تەجرىبىسىز (ب 85) بىر ئوغلان ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، دۇشمىنىنىڭ ئىچىدىن ھەممە ئەھۋالنى بىلىدىغان مىرئەلى مىراخور چىقىپ مىرزىغا كىشىلەرنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تۇيدۇرماي دۇشمەن ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەنىدى؛ تۆتىنچىدىن، ئۇنىڭ دۇشمىنى قورغاندا ئەمەس بەلكى باغى زاغاندا بولۇپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا شەھەرنى ئالغان مەزگىلدە يادگار مىرزا ئۆز ئادەملىرى بىلەن ئىچىشۋازلىق قىلىۋاتقانىكەن. ئۇ كېچىسى يادگار مۇھەممەد مىرزىنىڭ ساراىيىدا ئۇچ كىشى قالغان بولۇپ، ئۇلارمۇ مەست ئىكەن؛ بەشىنچىدىن، ئۇ، دۇشمەن شۇقەدەر غاپىللىقتا تۇرغاندا كەلدى - دە، شەھەرنى ئالدى. مەن سەمەرقەندنى ئالغاندا ئون توقۇز ياشتا بولۇپ، ھېچقانچە كۆپ ئىش كۆرمىگەن ۋە تەجرىبىسىز ئىدىم؛ ئىككىنچىدىن، مېنىڭ دۇشمىنىم شەيباق خانەك تەجرىبىسى مول، كۆپ ئىش كۆرگەن چوڭ ياشلىق بىر كىشى ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، بىزگە سەمەرقەندتىن ھېچ كىشى كەلمىگەنىدى، گەرچە شەھەر ئاھالىسى مېنى خالىسىمۇ، لېكىن شەيباقخاندىن قورقۇپ، ھېچكىم بۇنداق ئويلىمايتتى؛ تۆتىنچىدىن، مېنىڭ دۇشمىنىم قورغاندا ئىدى، بىز قورغاننى ئېلىپ، دۇشمەننى قاچۇردۇق؛ بەشىنچىدىن، بىز بىر قېتىم سەمەرقەندنى ئېلىشقا كېـ

لىپ، دۇشمەنگە تۇيدۇرۇپ قويغانلىقىمىزدىن، ئىككىنچى قېتىم كېلىپ، تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سەمەرقەندنى ئالدۇق. بۇلارنى دېيىشتىن غەرەز، باشقىلارنى كەمسىتىش ئەمەس، (86) بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بولغان ئىشنى بايان قىلىش؛ بۇلارنى يېزىشتىن مەقسەت ئۆزۈمنى ئارتتۇرۇش ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدا يېزىلغاندەك، راست ئىشنى دېيىش. بۇ غەلىبە ھەققىدە شائىرلار تارىخلار يېزىپتۇ. ئۇلاردىن مۇنۇ بېيىت يادىمدا قېلىپتۇ:

بازگۇفتا خرەد کی تارىخەش،
فەتھی بابۇر بەھادىرەست، بىدان.

(ئەقىل يەنە ، ئۇنىڭ تارىخىنى «فتخ بابر بهادراست»[1] دەپ بىلگىن، دېدى)

سەمەرقەند ئېلىنغاندىن كېيىن، شاۋدار، سوغد ۋە تۇمەنلەرگە يېقىن قورغانلار كەينى - كەينىدىن ماڭا ئىتائەت قىلىشقا باشلىدى، بەزى قورغانلاردىن ئۆزبېك دورغىلار قورقۇپ قېچىپ چىقتى، بەزى قورغانلار ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، بىزگە ئىتائەت قىلدى. بەزىلىرى دورغىلىرىنى تۇتۇپ، قورغاننى بېكىتتى. شۇ مەزگىلدە شەيباقخاننىڭ ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ ئۆيۇقى ۋە تۇغقانلىرى تۇركىستاندىن كەلدى. شەيباقخان خوجا دىدار ۋە ئەلى ئاباد تەۋسىدە تۇراتتى. ئۇ قورغانلارنىڭ شۇ تەرىقىدە بىزگە ئۆتۈۋاتقانلىقى، ئاھالىنىڭ شۇ يوسۇندا بىزگە ئىتائەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تۇرغان يېرىدىن بۇخارا تەرەپكە كۆچتى. تەڭرى ئىنايىتى بىلەن

① «بابۇر باھادىرنىڭ غەلىبىسى» دېگەن مەندىكى بۇ ئىبارىنىڭ ئىملاسىدىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى بىلدۇرىدىغان 906 كېلىپ چىقىدۇ.

سوغد ۋە مىيانكال قورغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇچ ـ تۆت ئاي ئىچىدە بىزگە قارىدى. باقى تارخانمۇ پۈرسەت تېپىپ كېلىپ قەرشى قورغانىغا كىردى. خوزار بىلەن قەرشىمۇ ئۆزىبەكلەر ئىدارىسىدىن چىقتى. قارا كۆلنىمۇ مەرۋدىن ئەبۇلمۇھسىن (ب 86) مىرزىنىڭ ئادەملىرى كېلىپ ئالدى. ئىشىمىز غايەت تەرەققي قىلدى.

مېنىڭ ئانىلىرىم، ئۆيۇاق ۋە تۇغقانلىرىم، مەن ئەندجاندىن چىققاندىن كېيىن، كۆپ جاپا ـ مۇشەققەتلەر بىلەن ئۆرەتېپەگە كەلگەندى، كىشى ئەۋەتىپ سەمەرقەندـ كە كەلتۇردۇق. شۇ كۈنلەردە مېنىڭ بىرىنچى رەپىقەم ـــ سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ قىزى ئايشە سۇلتان بېگىمدىن بىر قىز تۇغۇلۇپ، ئىسمى فەخرۇنىسا قويۇلدى. بۇ مېـ نىڭ تۇنجى پەرزەنتىم ئىدى. ئۇ چاغدا مەن ئون توققۇز ياشتا ئىدىم. بىراق بۇ قىز بىر ئاي قىرىق كۈن ئىچىـ دىلا تەڭرى رەھمىتىگە باردى.

سەمەرقەند ئېلىنغاندىن كېيىن، ئەتراپىتىكى خان، سۇلتان، ئەمىر ۋە چېگرىداشلارغا ياردەم سوراش يۈزىسىـ دىن كەينى ـ كەينىلەپ ئەلچى ۋە خەۋەرچىلەر ماڭدۇـ رۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ بەزلىرى تەجرىبىلىك بولسىمۇ، بىـ پەرۋالىق قىلدى. بەزلىرى بىزگە قارىتا بەزى ئەدەپسىزـ لىك ۋە ناچار ھەرىكەتلەرنى قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئاقىۋىتىدىن قورقۇپ، خۇپسەنلىك قىلدى. بەزلىرى يارـ دەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنى ياردەم دېگىلى بولـ مايتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز نۆۋىتىدە زىكىر قىلىنـ غۇسىدۇر.

سەمەرقەندنى ئىككىنچى قېتىم ئالغان ۋاقتىمدا ئەلـ شىر بەگ (87) ھايات ئىدى. بىر قېتىم ماڭا مەكتۇپمۇ

كەلگەنىدى، مەنمۇ بىر پارچە مەكتۇپ يوللىغانىدىم. كەيىنىگە تۇركىي بېيىت يېزىپ ئەۋەتكەنىدىم، جاۋابى كەلگىچە تەپرىقە ۋە غوۋغالار چىقتى. شەيباقخان سەمەرقەندنى ئالغاندا موللا بىنائىنى مۇلازىم قىلىپ، يېنىدا ئېلىپ يۈرگەنىكەن. سەمەرقەند ئېلىنىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن سەمەرقەندكە كەلدى. قاسىم بەگ ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى شەھىرى سەبز تەرەپكە ماڭدۇرغانىدى. پەزىلەتلىك كىشى بولغانلىقى ۋە باشقا گۇناھ سادىر بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىرقانچە كۈندىن كېيىن سەمەرقەندكە قايتۇرۇپ كەلدۇق. دائىم قەسىدە ۋە غەزەللەر يازاتتى. ناۋا كۆيىگە سېلىنغان بىر غەزىلىنى ماڭا بېغىشلىدى ۋە شۇ ئەسنادا بىر رۇبائىي توقۇپ ئوقۇدى:

نى غەللە مەراكىئەزگۇ تەۋانەم نۇشىد،
نى مۇھمەلى غەللەتا تەۋانەم پۇشىد.
ئانراكى نەخۇردەنەستۇ نى پۇشىدەن،
دەر ئىلمۇ ھۇنەر كۇجا تەۋانەد كۇشىد.

(يەيدىغان يېمىكىم يوق. كىيىدىغان كىيىمىم يوق. يەيدىغىنى، كىيىدىغىنى يوق كىشى ئىلىم ۋە ھۇنەر يولىدا قانداق چېلىشسۇن) ئۇ چاغلاردا مەنمۇ ئانچە - مۇنچە بېيىتلارنى ئېيتىپ قويماتتىم، لېكىن غەزەل تامامىلاپ باقمىغانىدىم. بىرلا تۇركىي رۇبائىي ئېيتىۋەتتىم:

ئىشلار بارى كۆڭلۇڭدىكىدەك بولغۇسىدۇر،
ئىنئامۇ ۋەزىفە بارى بۇيرۇلغۇسىدۇر.
ئول غەللە ۋە مۇھمەل كى دېب ئەردىڭ بېردىم،
مۇھمەلغە بويۇ غەللەدىن ئۆي تولغۇسىدۇر.

(ھەممە ئىش كۆڭلۇڭدىكىدەك بولىدۇ، ئىنئام ۋە مائاش بۇيرۇلىدۇ. سەن ئېيتقان يېمەك ۋە كىيىمنى بەر-

دىم، كىيىمگە بويۇك، ئاشلىققا ئۆيۈك تولىدۇ). موللابىنا-ئى بۇ رۇبائىينىك (ب 87) ئاخىرقى مىسراسىنىك قاپ-يىسىنى رادىف قىلىپ، باشقا قاپىيە بىلەن يەنە بىر رۇ-بائىي ئوقۇدى:

مىرزامكى شاهى بەھرۇبەر بولغۇسىدۇر،
ئالەمدە ھۇنەر بىرلە سەمەر بولغۇسىدۇر.
بىر مۇھەمەل ئۇچۇن مۇنچە ئىنايەت بولدى،
مۇستەئمەل ئەگەر دېسەم نىلەر بولغۇسىدۇر.

(مىرزام يەر - دېگىزنىك شاهى بولغۇسى، ھۇنەر بىلەن جاهاندا تونۇلغۇسى. بىر قۇرۇق گەپكە مۇنچە ئىنا-يەت بولدى، جايىدا سۆزلىسەم نېمىلەر بولغۇسى). شۇ ئەسنادا خوجا ئەبۇلبەرەكە فىراقى، شەھىرى سەبزدىن سەمەرقەندكە كەلگەنىدى. ئۇ: «شۇ قاپىيىدە ئېيتىش كې-رەك ئىدى» دېدى - دە، مۇنۇ رۇبائىينى ئوقۇدى:

بۇ جەۋركى قىلدى دەۋر سورۇلغۇسىدۇر،
سۇلتان كەرەم بۇ ئۆزرنى قولغۇسىدۇر.
تۆكۈلگەن ئەگەرچە تولماس ئەي ساقى،
تۆكۈلگەنمىز بۇ دەۋردە تولغۇسىدۇر.

(دەۋر قىلغان بۇ جاپا سورۇلغۇسى، سۇلتان كەرەم بۇ ئۆزرىنى قوبۇل قىلغۇسى، ئەي ساقىي، تۆكۈلگەن گەرچە تولمىسمۇ، تۆكۈلگىنىمىز بۇ دەۋردە تولغۇسى)

بۇ قىشتا بىزنىك ئىشلىرىمىز ئىنتايىن تەرەققىي قىلىپ، شەيباقخانىنىك ئىشى خاراب بولماقتا ئىدى. شۇ ئەسنادا بىر - ئىككى كۆڭۈلسىز ئىش يۈز بەردى. مەرۋدىن كېلىپ قارا كۆلدە تۇرغانلار پۇت دەسسەپ تۇرالمىدى، قارا كۆل يەنە ئۆزبېكلەرنىك قولىغا ئۆتتى. دەبۇسى قەلئەسىدە ئىبراهىم تارخانىنىك ئەھمەد تارخان

دېگەن ئىنىسى تۇراتتى. شەيباقخان كېلىپ مۇھاسىرە قىلدى. بىز چېرىك يېغىپ يارەمگە بارغۇچە، زورلۇق بىلەن بېسىۋېلىپ، ئاھالىسىنى تامامەن ئۆلتۈردى. مەن سەمەرقەندنى ئالغاندا ساناقلىق ئىككى يۈز قېرىق ئادەمنىم (88) بار ئىدى. بەش - ئالتە ئايىنىڭ ئىچىدە تەڭرىتائالا-نىڭ ئىنايىتى بىلەن شۇنچىلىك بولدىكى، شەيباقخانىدەك ئادەم بىلەن سەرپۇلدا مەيدان ئۇرۇشى قىلالىدىم، بۇنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندە مەلۇم بولغۇسىدۇر. ئەتراپتىكى بىز يارەم سورىغانلارنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، خاندىن ئەيىۋب بەگچىك، قاشقا مەھمۇد ۋە بارىنلار تۆت - بەش يۈز كىشى بىلەن يارەمگە كەلگەنىدى. جەھانگىر مىرزىدىن تەنبەلنىڭ ئىنىسى خەلىل بىر - ئىككى يۈز كىشى بىلەن يارەمگە كەلگەنىدى. شەيباقخانىنىڭ ئەھۋالىنى ھەممىدىن بەك بىلىدىغان سۇلتان ھۆسەين مىرزىدەك تەجرىبىلىك پادىشاھتىن بىر ئادەممۇ يارەمگە كەلمىدى. بەدىئۇززامان مىرزىدىنمۇ ئادەم كەلمىدى. خۇسرەۋ شاھ ئۆزئاقۇتتىدىن قورقۇپ، ئادەم ئەۋەتمىدى. بىزنىڭ خانىدانغا قارىتا ئۇنىڭدىن قانداق يامانلىقلار كەلگەنلىكى يۇقىرىدا مەلۇم بولدى، شۇڭا ئۇ بىزدىن بەك قورقاتتى.

شەۋۋال ئېيىدا شەيباقخان بىلەن ئۇرۇشۇش نىيىتىدە سەپەر قىلىپ باغى نەۋغە چىقتىم. چېرىك يېغىش ۋە تەييارلىق ئىشلىرى بىلەن بولۇپ باغى نەۋدە بەش- ئالتە كۈن تۇردۇق. باغى نەۋدىن ئاتلىنىپ، ئارىدا بىرنەچچە قونۇپ، سەرپۇلدىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. ئوردۇ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي قاشا ۋە (ب 88) خەندەكلەر بىلەن ئىھاتىلەشتۈرۈپ مۇستەھكەم قىلدۇق. شەيباقخان نېرىدىن كېلىپ خوجا كاردزەن تەۋەسىگە چۈشتى. ئارىلىقىمىز تەخمىنەن

بىر يىغاچ كېلەتتى. بىز بۇ يەردە تۆت - بەش كۈن تۇردۇق. بىز تەرەپنىڭ ئادەملىرى بۇ ياقتىن بېرىپ، دۇشمەننىڭ ئادەملىرى ئۇ ياقتىن كېلىپ، ئىككى ئوتتۇ- رىدا ئېتىشىپ، ئۇرۇشۇپ تۇردى. بىر كۈنى دۇشمەن ئا- دەملىرى كۆپرەك كېلىپ خېلى ئۇرۇش بولدى، لېكىن ھېچقايسى تەرەپتە ئۈستۈنلۈك بولمىدى. بىزنىڭ بىر تۇغلۇق ئادەمىمىز تېزرەك چېكىنىپ خەندەككە كىرىۋا- تۇ. بەزىلەر ئۇلارنى سەيدى قارا بەگنىڭ تۇغى ئىدى، دېيىشتى. سەيدى قارا گەرچە سۆزىدە تۇرىدىغان ئادەم بولسىمۇ، لېكىن قىلىچتا سەل ئاجىز ئىدى. شۇ كۈن- لەردە، بىر كېچىسى شەيباقخان ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، بىراق، ئوردۇنىڭ ئەترايى قاشا ۋە خەندەكلەر بىلەن مۇستەھكەم قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھېچ ئىش قىلالمىدى، خەندەكنىڭ سىرتىدىن سۇرەن سېلىپ، بىرمۇنچە ئوق ئېتىپ قويۇپ قايتتى.

مەن ئۇرۇش قىلىشقا قىزغىن ئىدىم، قەنبەرئەلىمۇ ئېتىلىپ تۇراتتى. باقى تارخان مىڭ - ئىككى مىڭ ياراغلىق ئادەم بىلەن كېشكە كەلگەن بولۇپ، ئىككى كۈن ئىچىدە بىزگە قوشۇلاتتى. خان دادام قېشىدىن يارەمگە كەلگەن سەيىد مۇھەممەد مىرزا دۇغلاتمۇ مىڭ - مىڭ بەش يۈزچە كىشى بىلەن (89) دېيۇلغا كەلگەندى، بۇ يەرگە تۆت يىغاچ يول قالغان بولۇپ، ئەتىسى سەھەر بىزگە قوشۇلاتتى. مۇشۇنداق چاغدا ئالدىراڭغۇلۇق قى- لىپ، ئۇرۇشتۇق. (بېيىت)

بەتۈندى سەبۈك دەست بۇررەد بەتىغ،
بەدەندان گەزەد پۇشتى دەستى دەرىخ.

(غەزەپ بىلەن دەرھال قولىنى قىلىچقا ئۇزاتقانلار

پۇشايمان بىلەن قولىنىڭ كەينىنى چىشلەيدۇ). مېنىڭ ئالدىرىشىمدىكى سەۋەب: ئۇرۇش كۈنى زۆھرە يۇلتۇزى ئارىلىقتا ئىدى. ئەگەر ئۇ كۈن ئۆتسە، ئون ئۈچ - ئون تۆت كۈنگىچە زۆھرە يۇلتۇزى دۈشمەننىڭ كەينى تەرىپىدە بولاتتى. لېكىن بۇ مۇلاھىزىلەر ئورۇنسىز بولۇپ، بىكار ئالدىراپتىمىز.

سەھەردە ئۇرۇشۇش نىيىتى بىلەن قورالىنىپ، ئاتلارغا كېجىم[1] يېپىپ، چېرىكنى ئوڭ قانات، سول قانات، غول ۋە ئالدىنقى قىسىم تۇرلىرى بويىچە تەشكىللەپ، سەپ تارتىپ چىقتۇق. ئوڭ قاناتقا ئىبراھىم سارۇ، ئىبراھىم جانى، ئەبۇلقاسىم كۆھبەر ۋە باشقا بەزى بەگلەر بۆلۈندى. سول قاناتقا مۇھەممەد مەزىد خان، ئىبراھىم تارخان، سەمەرقەند بەگلىرىدىن سۇلتان ھۆسەين ئارغۇن، قارا بارلاس، پىرئەھمەد، خوجا ھۆسەينلەر بۆلۈندى. غولغا قاسىم بەگ ۋە بەزى يېقىن ئىچكىلەر بەلگىلەندى، ئالدىنقى قىسمىغا قەنبەر ئەلى سەللاخ، بەندە ئەلى، خوجا ئەلى، مىرشاھ قەۋچىن، سەيىد قاسىم ئىشىك ئاغا، بەندە ئەلىنىڭ ئىنىسى خالدار، ھەيدەر قاسىم بەگنىڭ ئوغلى قۇچ بەگلەر بۆلۈندى. ياخشى يىگىتلەر ۋە ئىچكىلەرنىڭ ھەممىسى ئالدىنقى قىسمىغا كىرگۈزۈلدى. بىز سەپ تارتىپ چىققاندىن كېيىن، دۈشمەنمۇ ئۇدۇلدىن (ب 89) سەپ تارتىپ كەلدى. ئوڭ قاناتتا مەھمۇد سۇلتان، جانىبەگ سۇلتان ۋە تېمۇر سۇلتانلار، سول قاناتتا ھەمزە سۇلتان، مەھدى سۇلتان ۋە باشقا بەزى سۇلتانلار تۇرغانىدى. ئىككى تەرەپ يېقىنلاشقاندىن كېيىن، دۈشمەنىڭ ئوڭ قانىتىنىڭ بىر ئۇچى بىزنىڭ كەينىمىز تە-

① كېجىم ــ جەڭ ئاتلىرىغا يېپىلىدىغان ئوقتىن قوغدىنىش يوپۇقى.

رەپكە ماڭدى، مەنمۇ يۇزۇمنى ئۇلار تەرەپكە قىلدىم. بىز-
نىڭ ئالدىنقى قىسىمدىكىلىرىمىز ــ بۇ قىسمىغا تەجرە-
بىلىك ۋە قىلىچۋاز يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى بۆلۈنگەنىدى.
نېمە ئۈچۈندۇر، ئوڭ قول تەرەپتە قېلىپ ئالدىمىزدا
ھېچكىم قالمىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئىلگىرى كەلگەنلەر-
نى ئۇرۇپ چېكىندۈرۈپ غولىغا تىقتۇق. ئىش شۇ دەرە-
جىگە يەتتىكى، شەيباقخانىنىڭ بەزى چوڭ ياشلىق بەگلىرى
ئۇنىڭغا: «ماڭماق كېرەك، تۇرماقنىڭ ۋاقتى ئۆتتى» دېگە-
نىكەن. لېكىن ئۇ ئۆز ئورنىدا تۇرۇۋېرىپتۇ. دۇشمەننىڭ
ئوڭ قانات قىسمى بىزنىڭ سول قانات قىسمىمىزنى يې-
ڭىپ، ئارقىمىزغا سۈرۈلدى. بىزنىڭ ئالدىنقى قىسمىمىز
ئوڭ قول تەرەپتە قېلىپ، ئالدىمىز ئوچۇق قالدى. دۇش-
مەن ئالدىمىزدىن ھەم كەينىمىزدىن ھۇجۇم قىلىپ،
ئوق ئاتقىلى تۇردى. ياردەمگە كەلگەن موغۇل چېرىكىنىڭ
ئۇرۇشۇشقا ھېچ تاۋى يوق ئىدى، ئۇلار دۇشمەن بىلەن
ئۇرۇش قىلمايلا قالماستىن، ئەكسىچە بىزنىڭ ئادەملىرى-
مىزنى بۇلاپ، ئاتتىن يىقىتىشقا باشلىدى. بۇ يالغۇز بۇ
يەردىلا بولغان ئىش ئەمەس، بەتبەخت موغۇلنىڭ ئادىتى
(90) مۇشۇنداق ئىدى، يەڭسىمۇ ئولجا ئالاتتى، يېڭىلسە-
مۇ ئۆز ئادەملىرىنى تالاپ ئولجا ئالاتتى. ئالدىمىزدىكى-
لەرنىڭ بىرقانچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىنىدۈردۇق.
دۇشمەن ئالدىمىزدىن ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىللە، كەي-
نىمىزگە سۈرۈلگەنلەرمۇ بىزنىڭ تۇغقا ئوق ئېتىشقا باش-
لىدى. ئالدىمىزدىنمۇ، كەينىمىزدىنمۇ بولۇڭاتقان ھۇجۇم
ئالدىدا بىزنىڭكىلەر تەڭرەپ قالدى. ئۆزىبىكلەرنىڭ ئۇرۇش-
تىكى چوڭ بىر ھۈنىرى مۇشۇنداق تولغما[1] ئۇسۇلىدۇر،

① تولغما ــ قاپساش، قورشاش.

ئۇلارنىڭ ھېچبىر ئۇرۇشى تولغىمسىز بولمايدۇ. يەنە بىر ھۇنىرى شۇكى، ئالدىدىن، كەينىدىن بەگ ۋە نۆكەر ھەممىسى ئوق ئېتىپ، تەشكىللىك كېلىدۇ، يانغاندىمۇ چېچىلماستىن تەشكىللىك يانىدۇ.

مېنىڭ يېنىمدا ئون ـ ئون ئىككى ئادەم قالغانىدى، كۆھەك دەريا‌سى يېقىن بولۇپ، ئوڭ قانات قىسمىنىڭ ئۇچى دەريا‌غا تاقالغانىدى. بىزمۇ دەريا تەرەپكە ماڭدۇق. كۆھەك دەريا‌سىنىڭ سۈيى تارتىلغان مەزگىل ئىدى. دەريا بويىغا يېتىپ بېرىپلا، قوراللىق، ساۋۇتلۇق سۈغا كىرىدۇق. دەريانىڭ تەڭدىن تولىسىنى كېچىپ ماڭدۇق. ئۇنىڭدىن نېرىسى چوڭقۇر ئىدى. بىر ئوق ئېتىمى يەردىن قوراللىق، ساۋۇتلۇق ئات ئۇزدۇرۇپ ئۆتتۇق. سۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن ساۋۇتلارنى تاشلىدۇق. سۇنىڭ شىمال تەرىپىگە ئۆتۈش بىلەنلا دۈشمەندىن (ب 90) ئاجراشتۇق، لېكىن شۇم موغۇللار بۇ يەردىمۇ سەپتىن ئايرىلىپ قالغان ئادەملىرىمىزنى ئاتتىن يىقىتىپ بۇلاپ تۇردى. ئىبراھىم تارخاننى ۋە بىرمۇنچە ئوبدان ـ ئوبدان يىگىتلەرنى موغۇللار تالاپ، ئاتتىن يېقىتىپ نابۇت قىلدى. كۆھەك دەريا‌سىنىڭ شىمال تەرىپى بىلەن قۇلبە تەۋەسىگە كېلىپ كۆھەك سۈيىدىن ئۆتتۇق. پېشىن بىلەن دىگەر ئارىلىقىدا شەيخزادە دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئەركەكەلدىم.

چوڭ ـ چوڭ بەگلەر ۋە ياخشى ـ ياخشى يىگىتلەردىن نۇرغۇن كىشى بۇ ئۇرۇشتا نابۇت بولدى. شۇنىسى ئاجايىپكى، بۇ ئۇرۇشتا ئىبراھىم تارخان، ئىبراھىم ساروۇ ۋە ئىبراھىمجاندىن ئىبارەت ئۈچ نەپەر ئىبراھىم ئاتلىق چوڭ بەگ چىقىم بولدى. بۇ ئۇرۇشتا چىقىم بول-

غانلارنىڭ ئىچىدە يەنە ھەيدەر قاسىم بەگنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇلقاسىم كۆھبەر، خۇدابەردى تۇغچى، سۇلتان ئەھمەد تەنبەلنىڭ يۇقىرىدا بىرقانچە قېتىم ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئىنىسى خەلىللار بار ئىدى. يەنە بەزىلەر ھەر تەرەپكە قاچتى. جۇملىدىن مۇھەممەد مەزىد تارخان خۇسرەۋ شاھ-نى دەپ، ھىسار ۋە قۇندۇز تەرەپكە كەتتى. شۇنچە زور ئېتىبارىمىزغا ئېرىشكەن قەنبەر ئەلى سەلاخ موغۇلمۇ مۇشۇنداق چاغدا ھەمدەم بولماي، سەمەرقەندتىن بالا - چاقىسىنى ئېلىپ، خۇسرەۋ شاھنىڭ قېشىغا كەتتى. (91) ئىچكىيلەر ۋە يىگىتلەردىن كەرىمداد، خۇدايداد تۇركمەن، جانىكە كۆكەلداش، موللا بابا پەشاغەرىي قاتار-لىقلار ئۆرەتىپە تەرەپكە كەتتى. ئۇ چاغدا موللا بابا نۆ-كەر ئەمەس، مېھمان قاتاردا ئىدى. يەنە بەزىلەر، مەسە-لەن، شىرىم تاغايى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى مېنىڭ بىلەن بىللە سەمەرقەندكە كىردى. مەسلىھەت قىلىشىپ، باشقا كەلگەننى سەمەرقەند قورغىنىنىڭ ئىچىدە كۆرۈپ، قور-غاننى بېكىتمەكچى بولدۇق. ئانام قورغاندا تۇرۇپ، ھەممە بالا - چاقا، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە كىشى - قارىلىرىنى ئۆرەتىپەگە كەتكۈزۈۋەتتى. ئۆزى يالغۇز بىرنەچچە كىشى — قارىسى بىلەن قورغاندا تۇردى. يالغۇز بۇ قېتىملا ئەمەس، ھەر دائىم باشقا ئېغىر ئىشلار چۈشكەندە، ئۇنىڭدىن مۇ-شۇنداق يەڭگىللىك ۋە ھەمدەمسىزلىكلەر سادىر بولۇپ كەلدى.

ئەتىسى خوجا ئەبۇلمۇكارەم، قاسىم بەگ باشلىق ھەممە بەگ ۋە ئىچكىيلەرنى ھەم مەسلىھەتكە يارايدىغان يىگىتلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت ئۆتكۈزدۇم. مەسلىھەت ئارقىلىق قورغاننى بېكىتىپ باشقا كەلگەننى قورغان ئە-

چىدە كۆرۈش قارارىغا كەلدۇق. مەن، قاسىم بەگ ۋە مەنسەپدىكى ئىچكىيلەر بىلەن يىگىتلەر زاپاس قىسىم بولدۇق. مۇشۇ مەسلىھەت بويىچە، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇلۇغبەگ مىرزا مەدرىسىسى تېمىنىڭ ئۈستىگە (ب 91) ئاق ئۆي تىكىپ، شۇ يەردە ئولتۇردۇم. باشقا بەگلەر ۋە يىگىتلەر دەرۋازىلارغا، ئەتراپلارغا ۋە سېپىل ئۈستىگە تەقسىم قىلىندى. ئۈچ ـ تۆت كۈندىن كېيىن شەيباقخان كېلىپ قورغاندىن يىراقراق يەرگە چۈشتى. مەھەللە ۋە كوچىلاردىكى لۈكچەك ۋە يېتىمچىلەر توپ ـ توپ بولۇپ، سەلەۋات سېلىپ مەدرىس ئالدىغا كېلەتتى ۋە ئۇرۇشقا چىقاتتى. شەيباقخان ئۇرۇشقا ئاتلىناتتى، لېكىن قورغاننىڭ يېنىغىمۇ كېلەلمەيتتى. بىرنەچچە كۈن مۇشۇ ھالەتتە ئۆتتى. ئوق، قىلىچنىڭ يارىسىنى ۋە جەڭ مەيدانىدىكى ئېتىش ـ چېپىشلارنى كۆرۈپ باقمىغان بۇ لۈكچەك ۋە يېتىمچىلەر بۇ ھالدىن تېخىمۇ دادىلىشىپ، تېخىمۇ يىراقلارغا باردىغان بولدى. تەجرىبىلىك يىگىتلەر ئۇلارنى مۇنداق پايدىسىز ھەرىكەتتىن توسىسا، مازاق قىلىپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى شەيباقخان ئاھەنىن دەرۋازىسى تەرەپكە ھۇجۇم قىلدى. دادىللاشقان يېتىمچىلەر دائىمقىدەك جۇرئەت بىلەن ئۇنىڭغا قارشى يىراققا چىقتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بەزى يىگىتلەرنى ئاتلىق چىقاردۇق. ئۇشتۇرگەردەن تەرىپىدە كۆكەلداش ۋە يېقىن ئىچكىيلەردىن نويان كۆكەلداش، قۇل نەزەر تاغايى، مەزىد ۋە باشقىلار چىققاندى. شۇ ئارىدا بىرنەچچە ئۆزبېك (92) بۇلارغا ئات سالدى ۋە قۇل نەزەر بىلەن قىلىچلاشتى. ئۆزبېكلەر ئاتتىن چۈشۈپ ھۇجۇم قىلىپ، يېتىمچىلەرنى سۈرۈپ ئاھەنىن

دەرۋازىسىغا تىقتى. قۇچ بەگ بىلەن مىرشاھ قەۋچىن خوجا خىزىر مەسچىتىنىڭ قېشىدا چۈشۈپ قالدى. ياقلارنى قوغلىغاندىن كېيىن، دۇشمەنىنىڭ ئالدىنقى ئاتلىقلىرى خوجا خىزىر مەسچىتىگە يىغىلىپ كەلدى، قۇچ بەگ چىقىپ، مۇشۇ ئالدىغا كەلگەن ئۆزبېكلەر بىلەن ئوبدان قىلىچلىشىپ، كۆرۈنەرلىك ئىش قىلدى. خالايىقىنىڭ ھەممىسى ئەتراپتا قاراپ تۇراتتى. ئاياغدىكى قاچقانلار قېچىش بىلەنلا بولدى، ئوق ئېتىش ۋە توختاپ ئۇرۇشۇش ۋاقتى ئۆتكەنىدى. مەن دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىن ئوقيا ئېتىۋاتاتتىم. يېنىمدىكىلەردىن بەزلىرىمۇ ئوق ئاتماقتا ئىدى. دۇشمەن يۇقىرىدىن ئېتىلغان ئوقنىڭ زەربىسى بىلەن خوجا خىزىر مەسچىتىدىن ئۆتەلمەي، شۇ يەردىنلا ياندى.

مۇھاسىرە داۋامىدا ھەر كېچىسى سېپىلنىڭ ئۈستى بىلەن قورغاننى ئايلىناتتۇق. بەزىدە مەن چىقاتتىم، بەزىدە قاسىم بەگ، بەزىدە باشقا بەگلەر ۋە ئىچكىيلەر چىقاتتى. فىرۇزە دەرۋازىسىدىن شەيخزادە دەرۋازىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا سېپىل ئۈستىدىن ئات بىلەن مېڭىشقا بولاتتى. باشقا يەرلەردە ياياق (ب 92) مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. بەزىلەر پۇتۇن قورغاننى ياياق ئايلىنىپ چىقاتتى، بىر ئايلانغۇچە تاڭ ئاتاتتى.

بىر كۈنى شەيباقخان ئاھەنىن دەرۋازىسى بىلەن شەيخزادە دەرۋازىسى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش چىقاردى. مەن زاپاستا بولغىنىم ئۈچۈن مۇشۇ ئۇرۇش بولغان يەرگە كەلدىم. گازۇرىستان دەرۋازىسى بىلەن سۇزەنگەران دەرۋازىسى تەرەپكە پەرۋا قىلمىدۇق. ئۇ كۈنى شەيخزادە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى [illegible] بىر يۇز بېشىنىڭ

ئېتىنى ئوق بىلەن يېقىتتىم، ئۇ ئات شۇ زامان ئۆلدى. بۇ ئارىلىقتا ئۇلار شۇنداق قاتتىق ھۇجۇم قىلدىكى، ئۇشتۇرگەردەن تەرىپىدىن سېپىلنىڭ تۆۋىگىچە كەلدى. بىز بۇ تەرەپتە جەڭ بىلەن بولۇپ، ئۇ تەرەپتىن تامامەن غاپىل بولۇپتىمىز. دۇشمەن يېگىرمە بەش - يېگىرمە ئالتىچە شوتا تەييارلىغانكەن، ھەر بىر شوتىنىڭ كەينى ئوچ ئادەم قاتارلىشىپ چىقالايدىغان دەرىجىدە ئىكەن. شەيباقخان يەتتە - سەككىز يۈز يارىملىق يېگىتنى بۇ شوتىلار بىلەن گازۇرىستان دەرۋازىسى بىلەن سۇزەنگەران دەرۋازىسى ئارىلىقىغا ئۇدۇل يەرگە يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى بۇ يەرگە كېلىپ ئۇرۇش چىقارغانكەن. چېرىكىنىڭ ھەممىسى بۇ تەرەپتە ئۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇ تەرەپتىكى بۇلجارلار بوش قالغان چاغدا، ئۇلار يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ (93) ئىلدام كېلىپ، بۇ شوتىلارنى ئىككى دەرۋازىنىڭ ئارىلىقىغا ھەم مۇھەممەد مەزىد تارخانىنىڭ ھويلىسىنىڭ تېمىغا قويۇپتۇ. بۇيەر مۇھەممەد قۇلى قەۋچىن باشلىق بىر بۆلۈك بەگلەرنىڭ بۇلجارى ئىدى. بۇ يېگىتلەر بۇ چاغدا مۇھەممەد مەزىد تارخانىنىڭ ھويلىسىدا ئىكەن. سۇزەنگەران دەرۋازىسى قارا بارلاسنىڭ بۇلجارى ئىدى، گازۇرىستان دەرۋازىسى شىرىم تاغاينىڭ بۇلجارى ئىدى. ئۇرۇش ئۇ تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن بۇلجاردىكىلەر غاپىل بولۇپ، ئۆي ئىشلىرىنى قىلىش ئۈچۈن ئۆيىگە ۋە بازارغا تارقاپ كېتىپ، بۇلجار بەگلىرى بىر - ئىككى يېتىمچە بىلەن قالغانكەن. بۇلجار بەگلىرىدىن قۇچ بەگ، مۇھەممەد قۇلى قەۋچىن، شاھ سۇخى ۋە يەنە بىر يېگىت دۇشمەن بىلەن ئېلىشىپ، جاسارەت كۆرسەتتى. سېپىل ئۈستىگە دۇشمەن ئادەملىرىدىن بەزىلىرى

يېتىپ چىققاندىدى، بەزىلىرى چىقماقتا ئىدى، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت كىشى يۇگۈرۈپ كېلىپ، دۇشمەن بىلەن قىلىچلىشىپ، ئۇلارنى شوتىدىن يىقىتىپ قاچۇردى. قۇچ بەگ ھەممىسىدىن ياخشىراق جەڭ قىلدى، ئۇنىڭ ياراملىق ۋە نامايان بىر ئىشى مۇشۇ ئىدى. بۇ مۇھاسىرىدە ئىككى قېتىم ياخشى نەتىجە كۆرسەتتى. قارابارلاسمۇ سۇ-زەنگەران دەرۋازىسى بۇلجارىدا (ب 93) يالغۇز قالغان بو-لۇپ، ئوبدان چىداشلىق بەردى. قۇتلۇق خوجا كۆكەلداش، قۇل نەزەر مىرزىلارمۇ ئۆز بۇلجارى گازۇرىستان دەرۋازى-سىدا ئاز ئادەم بىلەن قاتتىق تۇرۇپ، سېپىل ئۈستىدىن دۇشمەننى كېلىشتۇرۇپ ئوققا تۇتتى. بىر قېتىم، قا-سىم بەگ يىگىتلەرنى باشلاپ، سۇزەنگەران دەرۋازىسى-دىن چىقىپ، ئۆزبېكلەرنى خوجا كەفشىرگىچە قوغلاپ بېرىپ، بىرنەچچىسىنى ئۆلتۇرۇپ باشلىرىنى كېسىپ كەلدى.

ئاشلىق ئەمدى پىشقان چاغ ئىدى، لېكىن ھېچكىم تېخى يېڭى ئاشلىقنى يىغىمغانىدى، مۇھاسىرە مۇددىتى ئۇزارىدى، ئاھالە ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالدى. شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، پېقىر - مىسكىنلەر ئىت - ئىشەك-لەرنىڭ گۆشىنى يېيىشكە باشلىدى. ئاتلار بوغۇزسىز قې-لىپ، دەرەخلەرنىڭ يوپۇرمىقىنى بېرىدىغان بولدى. شۇ چاغدا بىر تەجرىبە بولدىكى، ھەممە يوپۇرماقلار ئىچىدە ئۇجمە يوپۇرمىقى بىلەن قارىياغاچ يوپۇرمىقى ئاتقا بەك-رەك ياقىدىكەن. بەزىلەر قۇرۇق ياغاچلارنى رەندىلەپ، شۇ-نىڭ قېرىندىسىنى سۇدا ئىۋتىپ ئاتقا بېرەتتى.

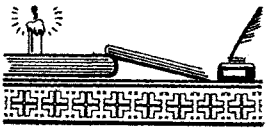
ئۇچ - تۆت ئايغىچە، شەيباقخان قورغانغا يېقىن كەلمەي، قورغان ئەتراپىنى ئايلىنىپ، كۆچۈپ يۈردى.

بىر كۈنى يېرىم كېچىدە تۆيۈقسىزدىن فىروزە دەرۋازىسى تەرەپكە كېلىپ، دۈمباقلارنى دۈمبۈرلىتىپ، سۈرەن سالىدى. مەن مەدرىستە (94) ئىدىم. كۆپ پەلىپەتىشچىلىك بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر كېچىسى كېلىپ دۈمباق چېلىپ، سۈرەن سېلىپ، غوۋغا قىلىدىغان بولدى.

بىرنەچچە قېتىم ئەتراپلارغا ئەلچىلەر ۋە ئادەملەر ئەۋەتتىم، ھېچكىمدىن ياردەم كەلمىدى. قۇۋۋىتىمىز زور ھەم ھېچقانداق نۇقسانىمىز يوق چاغلاردا ياردەم بەرمىگەنلەر، مۇنداق بىر ئەھۋالدا بىزگە قانداق ياردەم بەرسۇن! ئۇلارنىڭ ياردىمىدىن ئۈمىدۋار بولۇپ، بۇ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. كونىلار: قورغاننى بېكىتمەك ئۈچۈن باش كېرەك، ئىككى قول كېرەك، ئىككى پۇت كېرەك، دېگەنىكەن. باش دېمەك سەردار دېمەكتۇر؛ ئىككى قول دېگىنى، ئىككى تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىككى پۇت دېگىنى بولسا، سۇ بىلەن ئاشلىقنى كۆرسىتىدۇ. بىز بۇ ئەتراپتىكىلەردىن يارىدەم كۈتكىنىمىز بىلەن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى باشقا ـ باشقا خىياللاردا ئىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىدەك مەردانە ۋە تەجرىبىلىك پادىشاھ بىزگە ياردەم بېرىدى ۋە كۆڭۈل ئۈچۈن بولسىمۇ بىر ئەلچى ئەۋەتىپ قويىدى. لېكىن ئۇ مۇھاسىرە جەريانىدا چايباقخانىغا كەلگەندىن ھۆسەين گازۇر گاھىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

تەنبەل ئەندجاندىن پىسكىت تەۋسىگە كەلدى. خانمۇ ئەھمەد بەگ ۋە يېنىدىكىلەرنى تەنبەلگە قارشى چىقاردى، لەكلەكان ۋە تۇرەك (ب 94) چاربېغى تەۋەسىدە ئىككى تەرەپ روبرو بولۇشتى، لېكىن ئۇلار ئۇرۇشمايلا قايتىشى-

تى. سۇلتان مەھمۇد خان ئۇرۇش قىلالايدىغان ئادەم ئە-
مەس ئىدى، سىپاھىيلىقتىن خەۋەرسىز ئىدى. روبرو
بولغاندا خاندىن تەشۋىشلىك سۆز ۋە ھەربىكەتلەر سادىر
بولۇپتۇ. ئەھمەد بەگ تۇرك ئادەم ئىدى. لېكىن مەردانە
ھەم سادىق ئىدى. بۇ يەردە ئىنتايىن قوپاللىق بىلەن:
«شۇنچە ھودۇقۇپ، بۇ تەنبەل قانچىلىك ئادەم ئىدى! ئە-
گەر كۆزىڭىز قورقسا، كۆزىڭىزنى تېڭىپ قويۇپ، بېرىپ
ئۇرۇشايلى» دەپتۇ.

توققۇز يۈز يەتتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھاسىرە مۇددىتى ئۇزىرىپ كەتتى. ھېچ تەرەپتىن ئوزۇق - تۇلۇك ياكى ياردەمچى چېرىك كەلمىدى. سىپاھىي ۋە پۇقرا نائۈمىد بولۇپ، بىرلەپ - ئىككىلەپ سىپىلدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ قېچىشقا باشلىدى. شەيباقخان قورغاندىكى لەرنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ، غارى ئاشقان تەۋەسىگە كېلىپ چۈشتى. مەنمۇ شەيباقخانغا روبرو ھالدا كويى پايانىدىكى مەلىك مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئۆيىگە كەلدىم. شۇ كۈنى لەردە، خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، جەھانگىر مىرزىنىڭ بىز بىلەن دۈشمەنلىشىشىگە ۋە بىزنىڭ ئاۋۋالقى قېتىم سەمەرقەندتىن چىقىپ كېتىشىمىزگە سەۋەب بولغان ئۇزۇن ھەسەن خوجا ھۆسەين (95) ئون - ئون بەش نۆكىرىنى ئېلىپ كېلىپ قورغانغا كىردى، ئۇنىڭ بۇ كىرىشى ئىنتايىن مەردانە كىرىش ئىدى.

سىپاھىي ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ قىينىچىلىقى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. يېقىن كىشىلەر ۋە مۆتىۋەر كىشىلەر سىپىلدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ قېچىشقا باشلىدى. بەگ ۋە ئاتاقلىقلاردىن ۋەيس شەيخ بىلەن ۋەيس لاغەرى تۆھپىكارلىرىمىزدىن ئىدى. ئۇلارمۇ قاچتى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ ياردىمىدىن پۇتۇنلەي ئۈ-

① مىلادىيە 1501 ــ 1502 - يىللار ئارلىقى.

مىد قالمىدى. ئوزۇق ـ تۇلۇك تۇگىگەن بولۇپ، ھېچ تەرەپ-تىن ئوزۇق ـ تۇلۇك كەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا شەيباق-خان سۇلھى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەگەر بىر تەرەپتىن ئۇمىد بولسا ياكى ئوزۇق ـ تۇلۇك بولسا سۇلھى سۆزىگە كىم قۇلاق سالاتتى. شۇنىڭ بىلەن سۇلھى قىلىپ، كېچىدىن ئىككى پەھەر ئۆتۈشكە ئاز قالغاندا شەيخزادە دەرۋازىسىدىن چىقتىم، ۋالىدەم خانىمنى بىللە ئېلىپ ماڭدىم، يەنە ئىككى خوتۇن بىللە چىقتى. بۇلارنىڭ بىرى بىچكە خەلىپە، بىرى مېڭلىك كۆكەلداش ئىدى. مېنىڭ ئېگىچەم خانزادە بېگىم مۇشۇ قېتىم چىققاندا شەيباقخاننىڭ قولىغا چۈشتى. قاراڭغۇ كېچىدە سوغدىنىڭ چوڭ ئۆستەڭلىرى بىلەن ھەپىلىشىپ مېڭىپ، مىڭ مۇشەققەتلەر بىلەن تاڭ ئاتقاندا خوجا دىداردىن ئۆتۈپ، سۇننەت ۋاقتىدا (ب 95) قاربۇغ ئېدىرىغا ياماشتۇق. قاربۇغ ئېدىرىنىڭ شىمالىدىن خۇدەك يېزىسىنىڭ ئايىغى بىلەن يىلان ئوتىغا قاراپ ماڭدۇق. يولدا كېتىۋېتىپ، قاسىم بەگ بىلەن ئات چېپىشتۇق. مېنىڭ ئېتىم ئوزۇپ كەتتى، مەن كەينىمدە قالغان قاسىم بەگكە قارايمەن دەپ قايرىلدىم، ئۇلاڭ بوشاپ قالغانلىقتىن، ئېگەر سىيرىلىپ كەتتى، مەن بېشىم بىلەن يەرگە يېقىلدىم، دەرھال قوپۇپ ئېتىمنى مەنۇالغان بولساممۇ، لېكىن كەچكىچە ئېسىمگە كېلەلمىدىم. بۇ ئالەمدە ئۆتكەن ئىشلار خۇددى چۈش ۋە خىيالدەك كۆز ئالدىمدىن ئۆتەتتى. نامازدىگەر مەزگىلىدە يىلان ئوتىغا كېلىپ چۈشۈپ، ئات ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يىدۇق ۋە ئاتلارنى بىردەم بېقىپ، يەنە ئاتلاندۇق. تاڭدىن بۇرۇنراق، خەلىلىيە يېزىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. خەلىلىيەدىن دىزەككە كەلدۇق. ئۇ چاغدا دىزەكتە ھافىز مۇھەممەد بەگ دولدايىنىڭ

ئوغلى تاهىر دولداي تۇراتتى. سېمىز گۆشلەر، مەززىلىك نانلار، تاتلىق قوغۇنلار، ياخشى ئۈزۈملەر قويۇلدى. ئاندىق قىينىچىلىقتىن مۇنداق مولچىلىقتا، ئاندىق پالاكەتتىن مۇنداق ئامانلىققا يېتىشتۇق. (بېيىت)

ۋەھمۇ ئۇسرەتتىن ئامانىى تاپتۇق،
ياڭى جان تازە جەھانىى تاپتۇق.

(ۋەھىمە ۋە قىينىچىلىقتىن قۇتۇلۇپ راھەتكە ئېرىشتۇق، يېڭى ھايات ۋە يېڭى جاھانغا ئېرىشتۇق).

ئۆلۈم دەھشىتى كۆڭۈلدىن چىقتى، ئاچلىق شىددىتى بېشىمىزدىن كەتتى. ئۆمرىمىزدە مۇنچىلىك ھۇزۇرلىنىپ باقمىغانىدۇق. ئەمىلىك ۋە مولچىلىق قەدرىنى مۇنچىلىك بىلمىگەنىدۇق. جاپادىن كېيىنكى راھەت، مۇشەققەتتىن كېيىنكى پاراغەت تېخىمۇ لەززەتلىك، تېخىمۇ ياخشى تۇيۇلىدىكەن، تۆت ـ بەش قېتىم مۇشۇنداق شىددەتتىن راھەتكە، مۇشەققەتتىن پاراغەتكە ئېرىشتىم، بۇنىڭ بىرىنچىسى مۇشۇ قېتىملىقى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن بالاسىدىن ۋە ئاچلىق ئاپىتىدىن خالاس بولۇپ، ئامانلىق راھىتىگە، مول-چىلىك پاراغىتىگە يېتىشتۇق. ئۇچ ـ تۆت كۈن دىزەكتە دەم ئالغاندىن كېيىن، ئۆرەتېپەگە قاراپ سەپەر قىلدۇق.

پەشاغەر يولىنىڭ بىرئاز چېتىدە ئىدى. مەن ئۇ يەردە بىر مۇددەت تۇرغانلىقىم ئۈچۈن، يولدىن ئۆتۈشتە بېرىپ ئۇ يەرنى ئارىلىدىم. پەشاغەر قورغىنىدا ئۈزۈن مۇددەت مېنىڭ ئانام خانىمنىڭ خىزمىتىدە بولغان ئاتۇن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم، ئۇلاغ بولمىغانلىقتىن، ئۇ سەمەرقەندتە قالغانىدى. كۆرۈشۈپ ئەھۋال سورىدىم. سەمەرقەندتىن بۇ يەرگە ياياق كېلىپتۇ. ئانام خانىمنىڭ سىڭلىسى خوب نىگار خانىم پانىي

دۇنيا بىلەن خوشلاشقانىكەن، ئۇ ئۆرەتېپىدە خانىمغا ۋە ماڭا ئاڭلاتتى، ئاتامنىڭ ئانىسىمۇ ئەندىجاندا (ب 96) ۋاپات بولغانىكەن، بۇنىمۇ شۇ يەردە ئاڭلاتتى. خانىم، خان تاغام ۋاپات بولغاندىن بۇيان ئانىسى شاھ بېگىم، ئىنىسى سۇلتان مەھمۇدخان، سىڭلىسى سۇلتان نىگار خانىم ۋە دەۋلەت سۇلتان خانىملارنى كۆرمىگەنىدى ھەم ئايرىلغىنىغا ئون ئۈچ - ئون تۆت يىل بولغانىدى، بۇ تۇغقانلارنى يوقلاش ئۈچۈن تاشكەندكە ماڭدى. مەن مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا بىلەن سۆزلىشىپ، ئۆرەتېپىەنىڭ يېزىلىرىدىن دەخكەت دېگەن يېزىدا قىشلىماقچى بولدۇم. بېرىپ، تۇغقانلارنى دەخكەتتە قويۇپ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن شاھ بېگىمنى، خان دادامنى ۋە باشقا تۇغقانلارنى يوقلاش ئۈچۈن مەنمۇ تاشكەندكە سەپەر قىلدىم. بېرىپ، شاھ بېگىم بىلەن خان دادامغا مۇلازىمەت قىلىپ، ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇردۇم، ئانامنىڭ بىر تۇغقان ئېگىچىسى مېھرىنگارخانىمنىمۇ سەمەرقەندتىن كەلدى. ئانام خانىم كېسەل بولۇپ قالدى، كېسىلى ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ناھايىتى قورقۇتتى. خوجەگا خوجا ھەزرەتلىرى سەمەرقەندتىن كېلىپ فەركەتتە تۇرۇپ قالغانىدى. فەركەتكە بېرىپ خوجا بىلەن كۆرۈشتىم.

خان دادام ئىلتىپات قىلىپ، ماڭا بىر ۋىلايەت ياكى بىر كەنت بېرەر، دەپ ئۈمىد كۈتەتتىم. ئۆرەتېپىەنى ۋەدە قىلدى، لېكىن مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا (97) بەرمىدى. ئۆزلۈكىدىن بەرمىدىمۇ ياكى يۇقىرىدىن ئىشارەت بولدىمۇ بۇنىسى نامەلۇم، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن دەخكەتكە كەلدۇق. دەخكەت ئۆرەتېپىەنىڭ تاغ باغرىدىكى يېزىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، چوڭ بىر تاغنىڭ تۆۋىگە جايلاشقان. بۇ تاغدىن ئۆتۈلسە، مەسىما

ژىلايىتى باشلىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى سارت ھەم يېزىلىق بولسىمۇ، لېكىن تۇركلەردەكلا چارۋىچىلاردۇر. دەخكەتنىڭ قويى قىرىق مىڭ مۆلچەرلىنەتتى. بۇ يېزىدا پۇقرانىڭ ئۆيلىرىگە چۈشتۇق. مەن يېزا ئاقساقلىنىڭ ئۆيىگە چۈشتۇم. ئاتمىش ـ يەتمىش ياشقا كىرىپ قالغان قېرى ئادەم ئىدى، بىراق ئانىسى تېخى ھايات ئىدى. بۇ ئىنتايىن ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگەن خوتۇن بولۇپ، يۈز ئون بىر ياشقا كىرگەنىدى. تېمۇر بەگ ھىندىستانغا كىرگەندە، ئۇنىڭ بىر تۇغقىنى شۇ چېرىكنىڭ تەركىبىدە بارغانىكەن، بۇ ئىشلار تېخى ئۇنىڭ ئېسىدە بولۇپ، ھېكايە قىلىپ بېرەلەيتتى. بىر دەخكەتتە مۇشۇ خوتۇندىن بولغان بالىلار، نەۋرىلەر، نەۋرىلەرنىڭ نەۋرىلىرى بولۇپ توقسان ئالتە كىشى ھايات ئىدى، ئۆلگەنلىرىنى قوشقاندا، ھەممىسى ئىككى يۈز مۆلچەرلىنەتتى. نەۋرىسىنىڭ نەۋرىسى بولغان بىر يىگىت يىگىرمە بەش ـ يىگىرمە ئالتە ياشقا كىرگەن بولۇپ، قاپقارا ساقىلى بار ئىدى.

دەخكەتتە تۇرغىنىمدا، دەخكەت ئەتراپىدىكى تاغلارنى ھەمىشە ياياق يۈرۈپ سەيلە قىلاتتىم. كۆپىنچە يالاڭ ئاياغ (ب 97) ماڭاتتىم. يالاڭ ئاياغ يۈرۈۋېرىپ، تاپانلىرىم تاغ ۋە تاشلارنىمۇ سەزمەس بولۇپ قالغانىدى. شۇنداق سەيلە قىلىپ يۈرۈپ، بىر كۈنى نامازدىگەر بىلەن نامازشام ئارىلىقىدا بىر ئادەمنىڭ تار بىر يولدىن بىر ئۈي بىلەن چۈشۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم. مەن: «بۇ يول قايىاقا بارىدىكىن» دېدىم. ئۇ: «ئۇيغا كۆز سېلىڭ، ئۇيىنى يىتتۈرمىسىڭىز، يولنىڭ نەگە بارىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ» دېدى. خوجا ئەسەدۇللا: «ئەگەر ئۈي يېتىۋالسا، قانداق قىلىمىز؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ قىشتا سىپاھىيلاردىن بەزىلىرى بۇ قازاقلىقتا بىز بىلەن بىللە يۈرەلمەي، ئەندىجانغا كېتىش ئۈچۈن رۇخسەت سورىدى. قاسىم بەگ زورۇقۇپ تەكلىپ بېرىپ: «بۇ كىشىلەر كېتىۋاتىدۇ، جەھانگىر مىرزىغا ئۆز كىيگىنىڭىزدىن ئەۋەتىڭ» دېدى. بىر ئاس تۇمىقىمنى ئەۋەتتىم. قاسىم بەگ يەنە زورۇقۇپ: «تەنبەلگىمۇ بىرنەرسە ئەۋەتسىڭىز بولاتتى» دېدى. گەرچە رازى بولمىساممۇ، قاسىم بەگ بەك كۇچەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، نويان كۆكەلداشىنىڭ سەمەرقەندتە ئۆزى ئۈچۈن ياساتقان كەڭ بىسلىق بىر قىلىچىنى تەنبەلگە ئەۋەتتىم. دەل مۇشۇ قىلىچنىڭ ئۆزى مېنىڭ بېشىمغا تەگدى. تەپسىلاتى كېيىنكى يىلنىڭ ۋەقەلىرى بايانىدا مەلۇم بولغۇسىدۇر.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مېنىڭ چوڭ ئانام ئىسەن دەۋلەت (98) بېگىم سەمەرقەندتە قالغان بالا ـ چاقا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىلەن بىللە يېتىپ كەلدى. ئۇلار بىز سەمەرقەندتىن چىققاندا، شۇ يەردە قالغانىدى.

شۇ قىش ئوتتۇرىسىدا، شەيباقخان خوجەند سۇيىدىن مۇز ئارقىلىق ئۆتۈپ، شاھرۇخىيە ۋە پىسكېت تەۋەسىنى چاپقۇن قىلدى، ئادەمىمىزنىڭ ئازلىقىغا قارىماي، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندۇق. خوجەندنىڭ ئايىغىدىكى يېزىلاردىن ھەشتىيەككە ئۇدۇل ماڭدۇق. قاتتىق سوغۇق ئىدى. بۇ تەرەپتە ھەدەرۋىش شامىلى ئۆكسۈمەيتتى ھەم دائىم بوران چىقاتتى. سوغۇق شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، مۇشۇ ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچىدە شۇ ئارىدا ئىككى ـ ئۈچ ئادەم توڭلاپ ئۆلگەنىدى. ماڭا غۇسۇل قىلىشقا توغرا كەلدى. بىر ئېرىقنىڭ ئىككى ياقىسى توڭلاپ، ئوتتۇرىسى سۇنىڭ تېزلىكىدىن توڭلىماپتۇ، مەن

شۇ سۆغا چۈشۈپ غۇسۇل قىلدىم، ئالتە قېتىم سۇغا چۆكـ
تۈم. سۇنىڭ سوغۇقى قاتتىق تەسىر قىلدى. ئەتىسى خوجەند
سۈيىنىڭ خاسلارغا ئۇدۇل يېرىدىن مۇز ئارقىلىق ئۆتۈپ، تۇن
يېرىمىدا پىسكېتكە كەلدۇق. شەيباقخان شاھرۇخىيە تەۋەسـ
ىنى چاپقۇن قىلىپ يانغانىدى. ئۇ چاغدا پىسكېت موللا ھەيـ
دەرنىڭ ئوغلى ئابدۇلمەنانىنىڭ قولىدا ئىدى. موللا ھەيدەر ـ
نىڭ ئابدۇلمەنانىدىن كىچىك مۆمىن ئاتلىق بىر يارىماس
ھەم پەرىشان ئوغلى، مەن سەمەرقەندتە ۋاقتىمدا مېنىڭ قېـ
شىمغا كېلىۋېدى، ياخشى ئېتىبار قىلغانىدىم، بىلمەيمەن،
نويان كۆكەلداش سەمەرقەندتە (ب 98) ئۇنىڭغا قانداق يامـاـ
لىق قىلدىكىن، بۇ خۇمسى ئاداۋەت ساقلىغانىكەن. ئۆزبېك
چاپقۇنچىلىرىنىڭ قايتقانلىق خەۋىرى كەلگەندىن كېيىن خان
قېشىغا ئادەم ماڭدۇرۇپ، پىسكېتتىن كۆچۈپ، ئاھەنگەران
يېزىلىرىدا ئۈچ ـ تۆت كۈن تۇرۇپ قالدۇق. موللا ھەيدەرنىڭ
ئوغلى مۆمىن سەمەرقەندتىكى تونۇشلۇق يۇزىسىدىن نويان
كۆكەلداش بىلەن ئەھمەد قاسىمنى ۋە يەنە بەزىلەرنى زىيارەتـ
كە چاقىرىپتۇ. مەن پىسكېتتىن كۆچكەندە، ئۇلار شۇ يەردە
قالغانىدى. ئۇلارغا بىر ياخشى زىيارەت بېرىپتۇ. بىز
ئاھەنگەرانىنىڭ سامسىرەك دېگەن يېزىسىغا كېلىپ چۈشـ
تۇق. ئەتىسى خەۋەر كەلدىكى، بويان كۆكەلداش مەستىلىكتە
ياردىن يىقىلىپ ئۆلۈپتۇ. نويانىنىڭ ئۆز تاغىسى بولغان ھەقـ
نەزەرنى بىرنەچچە ئادەم بىلەن ئەۋەتتىم. ئۇلار بېرىپ نويان
يىقىلغان يەرنى تەكشۈرۈپ، نويانىنى پىسكېتتە يەرلىككە قـو ـ
يۇپ قايتىپ كەلدى. ئۇلار نويانىنىڭ ئۆلۈكىنى ئۇلار زىيارەتـ
تە ئولتۇرغان يەرگە بىر ئوق ئېتىمى كېلىدىغان ئېگىز بىر
يارنىڭ ئاستىدىن تېپىپتۇ. بەزىلەر، مۆمىن سەمەرقەندتىكى

ئاداۋىتى ئۇچۇن نويانغا قەست قىلغان، دەپ گۇمان قىلدى. زادى قانداق بولغانلىقىنى ھېچكىم بىلمىدى. بۇ ئىش ماڭا قاتتىق تەسىر قىلدى. ناھايىتى ئاز كىشىنىڭ ئۆلۈمى ماڭا مۇنچىلىك تەسىر كۆرسەتكەن، بىر ھەپتە - ئون كۈنگىچە دائىم (99) يىغلاپ يۈردۈم. ئۆلۈم تارىخى ئۇچۇن «فوت شد نويان»[1] ئىبارىسى تېپىلدى. نەچچە كۈندىن كېيىن دەخكەتكە قايتىپ كەلدىم.

ياز كېلىشىگە شەيباقخاننىڭ ئۆرەتېپەگە چېرىك تارتىدىغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر بولدى. دەخكەت تۈزلەڭ بولغانلىقى ئۇچۇن، ئاببۇردەن داۋىنى ئارقىلىق مەسىھا تاغلىرىغا چىقتۇق. مەسىھانىڭ ئاياغدىكى يېزىسى ئاببۇردەندۇر. ئاببۇردەننىڭ تۆۋىنىدە بىر بۇلاق بار، بۇلاق بېشىدا مازار بار. بۇ بۇلاقنىڭ يۇقىرى تەرىپى مەسىھاغا، تۆۋەن تەرىپى پەلەغەرگە تەۋە. مۇشۇ بۇلاق بېشىدا، بۇلاق بويىدىكى تاشقا مۇنۇ ئۇچ بېيىتنى ئويۇپ قويدۇم:

شۇنىدەم كى جەمشىدى فەرروخ سىرىشت،
بۇ سەرچەشمەئى بەرسەنگى نەۋىشت:
بەرىن چەشمە چۇن مايەسى دەم زەدەند،
بىرەفتەند تا چەشم بەرھەم زەدەند.
گىرىفتىم ئالەم بەمەردىيۇ زور،
ۋەلىكىن نەبۇردىم باخۇد بەگۇر

(ئاڭلىدىمكى، قۇتلۇق تەبىئەتلىك جەمشىد بىر بۇلاق بېشىدا تاش ئۇستىگە شۇنداق دەپ يېزىپتۇ: «بۇ بۇلاق بويىدا بىزدەك نۇرغۇن ئادەم دەم ئالغان، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ھەم-

① «نويان ۋاپات بولدى» دېگەن مەنىدىكى بۇ ئىبارىدىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 907 كېلىپ چىقىدۇ.

مىسى كېتىشتى. مەردلىك ۋە كۈچ بىلەن بۇ دۇنيانى ئالـ
دۇق، لېكىن ئۆزىمىز بىلەن بىللە گۆرگە ئېلىپ كېتەلمـ
دۇق). بۇ تاغدا تاشقا بېيىت ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئويۇپ قو-
يۇش ئادىتى بار. مەسھەدىكى ۋاقتىمدا، شائىر موللا ھىجرى
ھىسار تەرەپتىن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. مۇنۇ باشلانما
بېيىتنى شۇ كۈنلەردە ئېيتقانىدىم:

تەكەللۇف ھەر نېچە سۈرەت تۈتۈلسا ئاندىن ئارتۇقسېن،
سېنى جان دېرلەر ئەمما بى تەكەللۇف جاندىن ئارتۇق-
سېن.

(سۈرەت ھەرقانچە ئەجىر بىلەن سىزىلسىمۇ، سەن ئۇ-
نىڭدىن ئارتۇق. سېنى جان دەيدۇ، لېكىن تۈزۈتسىز سەن
جاندىن ئارتۇق).

شەيباقخان ئۆرەتېپە ئەتراپى ۋە ئۆرەتېپە تەۋەسىدە بىر-
مۇنچە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ قايتتى. شەيباقخان ئۆرەتېپە (ب
99) ئۈستىدە چاغدا، ئائىلىنى مەسھادا قويۇپ، ئادەمىمىز-
نىڭ ئازلىقى ۋە ساۋۇتسىزلىقىغا قارىماي، ئاببۇردەن داۋىنىد-
دىن ئېشىپ، دەخكەت تەۋەسىگە كەلدۇق، مەقسەت، ئەتىسى -
ئاخشىمى يېقىندا بولۇپ، پۈرسەتنى كەتكۈزۈپ قويماسلىق
ئىدى. لېكىن شەيباقخان تېزلا قايتىپ كەتتى. بىز يەنە داۋان
ئېشىپ مەسھاغا كەلدۇق. مەن: «ئېشىمىز يوق، يېرىمىز
يوق، ۋىلايىتىمىز يوق، مۇنداق تاغدىن تاغقا مېڭىپ يۈرۈش-
نىڭ پايدىسى يوق. تاشكەندكە ـــ خان قېشىغىلا كېتەيلى»
دەپ ئويلىدىم. قاسىم بەگ ئۇ يەرگە بېرىشقا رازى بولمىدى.
ئۇنىڭ قارا بۇلاقتا ئۇچ - تۆت موغۇلنى ھەيۋە كۆرسىتىش
ئۈچۈن ئۆلتۈرگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق،
بەلكىم شۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەرقانچە

زورلىساقمۇ بولمىدى، ئاخىر ئاغا ـ ئىنى ۋە بالا ـ چاقىسىـ
نى ئېلىپ ھىسارغا ماڭدى. بىز ئاببۇردەن داۋۇنىدىن ئېـ
شىپ، خان قېشىغا ـــ تاشكەندكە سەپەر قىلدۇق. شۇ كۈنـ
لەردە تەنبەل چېرىك تارتىپ ئاھەنگەرەن ۋادىسىغا كەلدى.
يۇرۇش ئۈستىدە مۇھەممەد ھىسارىي نامى بىلەن مەشھۇر
مۇھەممەد دوغلات، ئىنىسى سۇلتان ھۆسەين دوغلات ۋە قەنـ
بەر ئەلى سەللاخ بىرلىشىپ تەنبەلگە قەست قىلدۇ، تەنبەل
بۇنى تۈيۈپ قېلىپ، ئۇ يەردە تۇرالماي خان قېشىغا قېچىپ
كېلىدۇ. بىز شاھرۇخىيەگە يەتكەندە قۇربان ھېيت بولۇپ
قالغان بولسىمۇ، توختىماي ئۆتۈپ خان قېشىغا باردىم.

بىر رۇبائىي توقۇغانىدىم، مەئمۇل قاپىيىسىدە ئەندىشەم
بار ئىدى. ئۇ چاغلاردا شېئىر (100) سەنئىتىنى ئانچە تەتقىق
قىلمىغانىدىم. خان سەنئەت ئەھلى ئىدى. گەرچە مۇڭەپپەقـ
يەتلىك بولغان غەزىلى كەم بولسىمۇ، شېئىر يازاتتى. بۇ رۇـ
بائىيىنى خانغا ئوقۇپ بېرىپ، ئۆز ئەندىشەمنى ئېيتتىم، لېـ
كىن كۆڭلۈمدىكىدەك جاۋاب ئالالمىدىم. ھەرھالدا شېئىر
سەنئىتىنى ئاز تەتقىق قىلغان بولسا كېرەك. ئۇ رۇبائىي مۇـ
نۇ ئىدى:

ياد ئېتمەس ئېمىش كىشىنى مېھنەتتە كىشى،
شاد ئېتمەس ئېمىش كۆڭۈلنى غۇربەتتە كىشى.
كۆڭلۈم بۇ غەربىلىقتا شاد ئولمادى ھېچ،
غۇربەتتە سېۋۈنمەس ئېمىش ئەلبەتتە كىشى.

كېيىن مەلۇم بولدىكى، تۈركىي تىلدا، كەلگەن يېرىگە قاراپ، ت ـ د، غ ـ ق ۋە ك ـ گ تاۋۇشلىرى بىر ـ بىرى بىلەن مۇبەددەل بولىدىكەن.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تەنبەل ئۆرەتېپەگە چېرىك

تارتىپ كەلدى. بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، خان تاشكەندتىن چېرىك تارتىپ چىقتى. پىسكېت بىلەن سامسىيرەك ئارىلىدا قىدا ئوك قانات ۋە سول قانات قىسىملىرى بويىچە سەپ تۈزۈپ، دىم كۆردى[1]. موغۇل دەستۇرى بويىچە تۇغ ئاچتى. خان ئاتتىن چۈشتى. توققۇز تۇغنى خانىنىڭ ئالدىغا تىكتى، بىر موغول بىر ئۇيۇنىڭ ئالدى پاچىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇن بىر ئاق رەختنى باغلاپ بىر ئۇچىنى تۇتۇپ تۇردى. يەنە بىر ئۇچ پارچە رەختنى ئۇچ تۇغنىڭ تۇتقۇچىنىڭ تۆۋەنرەكىدىن باغلاپ، تۇغ ياغىچىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ كەلدى. بىر پارچە رەختنىڭ ئۇچىنى خان بېسىپ تۇردى، يەنە بىر تۇغقا باغلانغان رەختنىڭ ئۇچىنى مەن بېسىپ تۇردۇم، يەنە بىر پارچە رەختنىڭ ئۇچىنى سۇلتان مۇھەممەد خانىكە بېسىپ تۇردى. (ب 100) ھېلىقى موغۇل رەخت باغلانغان ئۇيۇنىڭ ئالدى پاچىقىنى قولىغا ئېلىپ، موغۇلچە بىرنېمىلەر دەپ تۇغقا قاراپ ئىشارەت قىلدى، خان ۋە تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى تۇغ تەرەپكە قىمىز چاچتى. ھەممە كىناي، دۇمباقلارنى تەڭ ياڭرىتىپ، سەپتە تۇرغان چېرىكنىڭ ھەممىسى بىردەك سۇرەن سالدى. ئۇچ قېتىم مۇشۇنداق قىلغاندىن كېيىن ئاتلىنىپ سۇرەن سالغىنىچە ئات چاپتۇرۇپ مەيدانىنى ئايلاندى. موغۇللار ئارىسىدا چىڭگىزخانىڭ تۇزۇكى[2]، ھازىرغىچە چىڭگىزخان تۇزۇپ بەرگەن پېتى ساقلانماقتا. ئوڭ قانات قىسىم، سول قانات قىسىم، غول قىسىملارنىڭ ھەرقايسىسى ئاتا ـ بوۋىلىرى زامانىدىكىدەك

---

① دىم كۆرمەك ـــ قوشۇننى كۆزدىن كەچۈرمەك، چېرىكنىڭ سانىنى ئالماق دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك.

② تۇزۇك ـــ قانۇن، تەرتىپ، ئىنتىزام.

بەلگىلەنگەن يېرىدە تۇراتتى. ئوڭ قانات قىسىم بىلەن سول قانات قىسمىدا كىمنىڭ ئېتىبارى يۇقىرىراق بولسا، باش تەرەپتە تۇراتتى. ئوڭ قانات قىسمىدا چىراس قەبىلىسى بىلەن بەگچىك قەبىلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھازىرغىچە باش تەرەپتە تۇرۇش غوۋغاسى بولۇپ تۇراتتى. ئۇ چاغدا چىراسلارنىڭ تۇ-مەن بېگى قاشقا مەھمۇد ئىدى، ناھايىتى مەردانە يىگىت ئى-دى. تۇمەن دەپلا ئاتىلىدىغان بەگچىك تۇمەننىڭ، تۇمەن بېگى ئەيىۋب ياقۇب ئىدى. باش تەرەپكە چىقىشنى تالىشىپ ئۇرۇ-شۇپ قېلىپ، بىر ـ بىرىگە قىلىچ سۇغۇرۇشتى. ئاخىرىدا، بىرى قورشىما ئوۋدا ئالدىدا تۇرغان بولسا، يەنە بىرى سەپتە باش تەرەپتە تۇرىدىغان بولۇپ كېلىشتى. ئەتىسى سامسىيرەك تەۋەسىدە قورشىما ئوۋ قىلىدى. ئۇ يەردىن كېلىپ، تۇراك چارىبىغىغا چۈشتۇق. (101)

دەسلەپكى غەزىلىمنى شۇ كۈنى شۇ قونالغۇدە پۈتكۈز-دۇم. بۇ پۈتكەن غەزەل مۇنۇ:

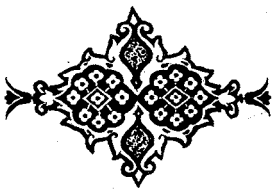
جانىمدىن ئۆزگە يارۇ ۋەفادار تاپمادىم،
كۆڭلۈمدىن ئۆزگە مەھرەمى ئەسرار تاپمادىم.

(جېنىمدىن باشقا ۋاپادار يار تاپالمىدىم، كۆڭلۈمدىن باشقا سىرداش مەھرەم تاپالمىدىم).

بۇ غەزەل ئالتە بېيىتتىن تۇزۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈتكۈزۈلگەن ھەربىر غەزەل شۇ تەرتىپتە يېزىلدى.

بۇ يەردىن كۆچە ـ كۆچە خوجەند دەرياسىنىڭ ياقىسىغا كەلدۇق. بىر كۈنى سەيلە تەرىقىسىدە سۇدىن ئۆتۈپ، ئاش پىشۇرۇپ، يىگىتلەرنى ۋە چۆھرىلەرنى ئويۇنغا سالدۇق. شۇ كۈنى مېنىڭ كەمىرىمنىڭ ئالتۇن ئىلغۇچىنى ئوغرى ئالدى. ئەتىسىلا خانقۇلى بەيانقۇلى بىلەن سۇلتان مۇھەممەد ۋەيس

قېچىپ، تەنبەلنىڭ قېشىغا كەتتى. ھەممەيلەن گەرچە تەھقىق ئېيتالمىسىمۇ، بۇ ئىشنى شۇلاردىن كۆردى. ئەھمەد قاسىم كۆھبەرمۇ ئىجازەت سوراپ ئۆرەتېپەگە كەتتى ۋە شۇ كەتكەنىچە كەلمەي، تەنبەل قېشىغا بېرىۋالدى.

توققۇز يۈز سەككىزىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

خانىمىڭ بۇ يۇرۇشى پۈتۈنلەي پايدىسىز بىر يۇرۇش بولدى. باردى، كەلدى، نە قورغان ئالالمىدى، نە دۈشمەنگە زەربە بېرەلمىدى. تاشكەندتە بولغان كۈنلىرىمدە كۆپ ئازاب ۋە خارلىقلارنى تارتتىم. ۋىلايەت يوق، ۋىلايەتتىن ئۈمىدمۇ يوق. نۆكىرىمنىڭ كۆپچىلىكى تارقىدى، ئاز ساندىكىلىرى قالغان بولسىمۇ، لېكىن قىينىچىلىق دەستىدىن مېنىڭ بىلەن يۈرەلمەيتتى. خان دادامنىڭ ئىشىكىگە بارسام، گاھى بىر ئادەم بىلەن گاھى ئىككى ئادەم بىلەن باراتتىم. لېكىن ياخشى يېرى شۇ ئىدىكى، يات ئەمەس، تۇغقان ئىدى، (ب 101) خان دادامغا كۆرۈنۈش قىلىپ، شاھ بېگىم قېشىغا كېلەتتىم، ئۆز ئۆيۈمدەك باش يالاڭ، ئاياغ يالاڭ كىرىۋېرەتتىم.

ئاخىر مۇنداق سەرگەردانلىقتىن ۋە بۇ خىل بىخانۇمانلىقتىن جاق تويدۇم. «مۇنداق دىشۋارچىلىق بىلەن ياشىغۇچە، بېشىمنى ئېلىپ كەتكىنىم ياخشى. مۇنداق خارلىق ۋە زارلىق بىلەن كىشىلەرگە دوقۇرۇپ يۈرگىچە، ئايىغىم يەتكەن يەرگە كەتكىنىم ياخشى» دېگەن يەرگە كەلدىم. خىتايغا بېرىشنى جەزم قىلىپ، بېشىمنى ئېلىپ چىقماقچى بولدۇم، كىچىكىمدىن بېرى خىتاي تەرەپكە بېرىشقا ھەۋىسىم بار ئىدى.

① مىلادىيە 1502 ــ 1503 ـ يىللار ئارىلىقى.

دى، پەقەتلا سەلتەنەت ۋە تۇغقانلىرىم سەۋەبىدىن ئۇنىڭغا مۇ-
يەسسەر بولالمىغانىدىم. ئەمدى سەلتەنەت كەتتى، ئانام ئانا-
لىرى ۋە ئىنىلىرىغا قوشۇلدى. ساياھەت توساقلىرى ئېلىندى
ۋە بۇرۇنقى غايىلەرمۇ قالمىدى. خوجا ئەبۇلمۇكارىمنىڭ
ۋاستىسى بىلەن مۇنداق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدۇم: «شەي-
باقخاندەك بىر دۇشمەن پەيدا بولدى، ئۇنىڭ زىيىنى تۈرك
بىلەن موغۇلغا ئوخشاش. ئۇ خەلققە تامامەن ھاكىممۇتلەق
بولۇۋېلىشتىن ۋە بەك زورىيىپ كېتىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ
ئامالىنى قىلىش زۆرۈر. چۈنكى مۇنداق دېگەن بىر گەپ بار:

ئىمرۇز بىكۇش چۇ مىتەۋان كۇشت،
ئاتەش چۇ بەلەند شۇد جەھان سۇخت.
مەگزار كى زىھ كۇنەد كەمانرا،
دۇشمەن چۇ بە تىر مىتەۋان دۇخت.

(قولۇڭدىن كەلسە، ئوتنى بۇگۇن ئۆچۈر؛ ناۋادا ئوت
ئۇلغىيىپ كەتسە، جاھاننى كۆيدۈرىدۇ. دۇشمەننى بىر ئوق
بىلەن مىخلاپ قويۇش مۇمكىن ئىكەن، ئۇنىڭ ئۆز ياسىنى
كېرىشىگە ئىمكان بەرمە) چوڭ خان دادام بىلەن كىچىك خان
دادامنىڭ كۆرۈشمىگىنىگە يىگىرمە تۆت ـ يىگىرمە بەش يىل
بولۇپتۇ. مەنمۇ كىچىك خان دادامنى كۆرمىگەن. ئەجەبا، مې-
نىڭ بېرىپ كىچىك خان دادام بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ
ئۇچرىشىشىغا ۋاستە ۋە تۈرتكە بولۇشۇمنىڭ ئىمكانىيىتى
يوقمۇ؟ مېنىڭ غەرىزىم مۇشۇ باھانە بىلەن بۇ يەردىن چىقىپ
كېتىش ئىدى. (102) موغۇلىستان ۋە تۈرفانغا بارسام،
ھەممە توسالغۇ ۋە ئەندىشىلەر تۈگەپ، ئۆز تىزگىنىم ئۆز
قولۇمدا بولىدۇ، دەپ ئويلايتتىم. مېنىڭ بۇ خىيالىمنى
ھېچكىم بىلمەيتتى ھەم ئۇنى بىركىمگە بىلدۈرۈشكىمۇ بول-

مايتتى. ئانامغا مۇنداق سۆزلەرنى ئېيتىش زادى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مېنىڭ ئەتراپىمدا يۈرگەن ۋە باشقا ئۇمىدلەر بىلەن ماڭا ئەگىشىپ سەرگەردانلىق دەردىنى تارتىۋاتقان بىر قانچە چوڭ ـ كىچىكلەرگىمۇ مۇنداق سۆزلەر خۇش ياقمايتتى. خوجا ئەبۇلمۇكارىم بۇ سۆزنى شاھ بېگىم بىلەن خان دادامغا ئېيتقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ رازى بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. بىراق، ئۇلار مېنىڭ ئېتىبارغا ئېرىشمىگەنلىكىمدىن كەتمەكچى بولۇۋاتقىنىمنى بىلگەنىدى، شۇڭا بۇنىڭدىن نومۇس قىلىپ، رۇخسەت بېرىشنى سەل كېچىكتۈردى.

شۇ ئەسنادا، كىچىك خان دادامدىن بىر كىشى كېلىپ، كىچىك خان دادامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىيالمۇ يوق بولدى. يەنە بىر كىشى كېلىپ، كىچىك خانىنىڭ يېقىن كەلگىنىنى خەۋەر قىلغاندىن كېيىن، شاھ بېگىم، كىچىك خان دادامنىڭ سىڭىللىرىدىن سۇلتان نىگارخانىم بىلەن دەۋلەت سۇلتان خانىم، مەن، سۇلتان مۇھەممەد خانىكە ۋە مىرزىخان ھەممىز كىچىك خان دادامنىڭ ئالدىغا چىقتۇق.

تاشكەند بىلەن سايرام ئارىلىقىدا ياغا دېگەن بىر يېزا ۋە بىرقانچە قىشلاقلار بار، ئىبراھىم ئاتا ۋە ئىسھاق ئاتىنىڭ قەبرىلىرى شۇ يەردە. بىز شۇ يېزىلارغىچە بارىدۇق، كىچىك خان دادامنىڭ قاچان يېتىپ كېلىشى (ب 102) ئېنىق بولمىغانلىقتىن، خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئېتىمنى مىنىپ چاپتۇردۇم. بىردىنلا خان ئالدىمدىن چىقىپ قالدى. ئالدىغا ماڭدىم، مەن ئاتتىن چۈشكەندىلا كىچىك خان دادام ۋاقىپ بولۇپ، كۆپ ئوڭايسىزلاندى. بىر يەرگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپ تەزىم بىلەن كۆرۈشۈشنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن. مەن

يېقىنلىشىپ ئاتتىن چۈشكىنىمىدە يەر ئەپ كەلمەي، يۈكۈنۈش ئىمكانىيىتىمۇ بولمىدى، پۈكۈلۈپ بېرىپ كۆرۈشتۇم، خان ئوغلايسىزلىنىپ، دەرھال سۇلتان سەئىدخان بىلەن بابا خان سۇلتاننى ئاتتىن چۈشۈپ مەن بىلەن كۆرۈشۈشكە بۇيرۇدى. خانىنىڭ ئوغۇللىرىدىن شۇ ئىككى سۇلتانلا كەلگەنىدى، ئۇلار ئون ئۈچ - ئون تۆت ياشلاردا بار ئىدى. بۇ سۇلتانلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، ئاتلىنىپ شاھ بېگىم بېشىغا كەلدۇق. ئۇلار ئولتۇرۇپ، ئۆتكەن - كەچكەن ئەھۋاللاردىن يېرىم كېچىگىچە پاراڭلاشتى.

ئەتىسى، كىچىك خان دادام ماڭا موغۇل رەسىم - قائىدىسى بويىچە باشتىن - ئاياغ كىيىم بىلەن ئۆز كەمىرىنى ۋە ئېگەرلىك خاس ئېتىنى ئىنايەت قىلدى. كىيىملەرنىڭ ئىچىدە كالۇڭتۇنلۇق موغۇلچە بۆك، كەشتىلىك خىتاي ئەتلىسىدىن تىكىلگەن تون ۋە خىتايچە كەمەرلەر بار ئىدى. كەمەر كونىچە ئىشلەنگەن بولۇپ، سول تەرىپىگە خوتۇنلار بوينىغا ئاسىدىغان ئەنبەردان ۋە تۇمارداڭ ئۈچ - تۆت نەرسە ئېسىلغان، ئوڭ تەرىپىگىمۇ شۇنداق ئۈچ - تۆت نەرسە ئېسىلغانىدى. بىز ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، تاشكەندكە قاراپ ماڭدۇق. (103)

چوڭ خان دادام تاشكەندتىن ئۈچ - تۆت يىغاچ يەرگە ئالدىغا چىقىپ بىر يەرگە چېدىر تىكىپ ئولتۇرغانىدى. كىچىك خان ئۇدۇلىدىن كەلدى. يېقىن بارغاندىن كېيىن خانىڭ سول قول تەرىپى بىلەن كەينىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خانىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ، كۆرۈشىدىغان يەرگە يەتكەندە توققۇز قېتىم يۈكۈنۈپ كېلىپ كۆرۈشتى، چوڭ خانمۇ كىچىك خان يېقىن كەلگەندىن كېيىن قوپۇپ كۆرۈشتى.

بىرئاز ۋاقىت قۇچاقلىشىپ تۇردى. يانغاندىمۇ كېچىك خان توققۇز قېتىم يۇكۇندى، تارتۇق تارتقاندىمۇ كۆپ يۇكۇندى. ئاندىن كېيىن كېلىپ ئولتۇردى. كېچىك خاننىڭ ئادەملىرى پۈتۈنلەي موغۇل رەسىمىدە كىيىنگەنىدى. موغۇلچە بۆكلەر، كەشتىلىك خىتاي ئەتلەسىدىن تىكىلگەن تونلار، موغۇلچە يېشىل چەمدىن ئىشلەنگەن ساداقلار ۋە ئېگەرلەر ھەم موغۇل ئاتلىرى بىلەن ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنۈشتە ئىدى. كېچىك خان ئازلا ئادەم بىلەن كەلگەن بولۇپ، مىڭدىن كۆپرەك، ئىككى مىڭغا يەتمەيدىغان ساندا ئىدى. كېچىك خان دادام ئا-جايىپ مىجەزى بار ئادەم ئىدى، قىلىچىغا ھۆكۈمران ھەم جەسۇر ئىدى. ھەممە قوراللار ئېچىدە قىلىچقا بەكرەك ئېتىبار بېرەتتى. «نەيزە، پالتا قاتارلىق قوراللار تەگسە، بىر يەرنى يارا قىلىدۇ، ئەگەر قىلىچ تەگسە، باشتىن ـ ئاياغ كېسىپ چۈشىدۇ» دەيتتى. قىلىچىنى ھەرگىز يېنىدىن ئايرىمايتتى، يا بېلىدە بولاتتى يا (ب 103) قولىدا بولاتتى. چەت يەرلەردە چوڭ بولغىنى ئۈچۈن بىرئاز سەھرا مىجەز ئىدى، سۆزلىرىمۇ بىرئاز قوپال ئىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك موغۇلچە دەبدەبە ئېچىدە، كېچىك خان دادام بىلەن بىللە كەلدىم. خوجا ئەبۇلمۇكارىم چوڭ خان دادام بىلەن بىللە ئىدى. كېچىك خان دادام مېنى تونۇماي: «بۇ قايسى سۆلتان؟» دەپ سوراپتۇ. ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن تونۇپتۇ.

خانلار تاشكەندكە كېلىپلا سۇلتان ئەھمەد تەنبەلگە قارشى ئەنجانغا چېرىك تارتىپ، كەندەرلىك داۋىنى يولى بىلەن يۇرۇش قىلدى. ئاھەنگەرران تۇزلىڭگە يەتكەندىن كېيىن كېچىك خان بىلەن مېنى ئالدىدا ماڭدۇردى. داۋاندىن ئېشىپ، زىرقان ۋە كەرنان تەۋەسىدە بىر كۈن دەم كۆردى.

چېرىكنىڭ سانى 30 مىڭ مۆلچەرلەندى. ئالدى تەرەپتىن خەۋەر كېلىشكە باشلىدىكى، تەنبەلمۇ چېرىكنىى يېغىپ، ئاخسىدا تۇرۇپتۇ. خانلار مەسلىھەت قىلىپ، مۇنداق قارارغا كەلدى: مەن بىر بۆلۈك چېرىك بىلەن خوجەند سۇيىدىن ئۆتۈپ، ئوش ۋە ئۆزگەند تەرەپكە بېرىپ، دۇشمەننىڭ ئارقىسىغا ئۆتىدىغان بولدۇم. شۇ قارارغا ئاساسەن، ئەيىۋب بەگ چىكنى تۇمەنى بىلەن، جان ھەسەن ناررىنى ناررىلىرى بىلەن، مۇھەممەد ھىسارىي دوغلات، سۇلتان ھۆسەين دوغلات ۋە سۇلتان ئەھمەد دوغلاتلارنىڭ ئۆزلىرىنى (چۇنكى دوغلات تۇمەنى بۇلاردا ئەمەس ئىدى) ۋە چېرىك دورغىسى سۇپىتىدە قەنبەر ئەلى بىلەن ساربغاش مىرزا ئىتارچىنى ماڭا قوشتى.

كەرناندا خانلاردىن ئايرىلىپ، سەكان تەۋەسىدە خوجەند سۇيىدىن سال بىلەن ئۆتتۇق ۋە قوقان (104) ئورچىنى بىلەن ئۆتۇپ، قۇبانى ئىشغال قىلىپ، ئالايلۇق ئورچىن بىلەن ئوشقا تېز يۇرۇش قىلدۇق. سەھەر ۋاقتى ئوش قورغىنىغا تۇيدۇرماي يېتىپ باردۇق. ئوشتىكىلەر چارە قىلالماي، ئوشنى تاپشۇردى. شۇبھىسىزكى، ۋىلايەت ئاھالىسى بىزگە بەك مايىل ئىدى. تەنبەل ۋەھىمە سېلىپ تۇرغانلىقى ۋە بىز يىراقتا بولغانلىقىمىز ئۈچۈن چارە قىلالمايتتى. بىز ئوشنى ئالغاندىن كېيىن ئەندىجانىڭ شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىكى تاغ ۋە تۇزلەڭدە ياشىغۇچى ئەل ۋە ئۇلۇس پۇتۇنلەي بىز تەرەپكە ئۆتتى. ئۆزگەند ئاھالىسىمۇ بىزگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ ئادەم ئەۋەتتى ھەم مەن تەرەپكە ئۆتتى. ئۆزگەند بۇرۇن فەرغانىنىڭ پايتەختى بولغانكەن. چېگرىسىدا ياخشى قورغىنى بار. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مەرغىناد

لىقلارمۇ دورغىسىنى ئۇر - ئۇر بىلەن قوغلاپ چىقىرىپ مەن تەرەپكە ئۆتتى. خوجەند سۇيىنىڭ ئەندجان تەرىپىدىكى قورغانلىرىنىڭ بىر ئەندجاندىن باشقىسى تامامەن مەن تەرەپكە ئۆتتى. بۇ كۈنلەردە شۇنداق ئىسيانلار يۈز بەرسىمۇ، تەنبەل تېخى تەن تەرمەي، ئاخسى بىلەن كەرنان ئارىلىقىدا ئاتلىق ۋە ياياق چېرىكى بىلەن خانلارغا روبرو بولۇپ، ئوردۇسىنى قاشا ۋە خەندەكلەر بىلەن ئىھاتىلەپ ئولتۇراتتى. ئۇ تەرەپتە بىرقانچە قېتىم كىچىك كۆلەملىك ئۇرۇشلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچبىر تەرەپنىڭ غالىب ياكى مەغلۇپ بولغانلىقى مەلۇم بولمىغانىدى.

ئەندجان تەرەپتىكى ئاھالە، (ب 104) قورغان ۋە ۋىلايەتلەر مەن تەرەپكە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەندجان ئاھالىسىمۇ تەبئىي مېنى خالايتتى، لېكىن چارىسىنى قىلالمايتتى. «بىر كېچىسى ئەندجانغا يېقىن بېرىپ، ئادەم كىرگۈزۈپ خوجا ۋە ئەربابلىرى بىلەن سۆزلەشسەك، بىزنى بىر تەرەپتىن كىرگۈزۈۋېتىشى مۇمكىن» دېگەن بىر ئوي كۆڭلۈمدىن كەچتى. مۇشۇ ئوي بىلەن ئوشتىن ئاتلىنىپ، يېرىم كېچىدە ئەندجانغا بىر كۈرۈھ كېلىدىغان چىلدۇختەراننىڭ ئۇدۇلىغا كەلدۇق. قەنبەر ئەلى بەگ باشلىق بەزى بەگلەرنى ئالدىغىراق بېرىپ، قورغانغا ئادەم كىرگۈزۈپ، خوجا ۋە ئەربابلار بىلەن سۆزلىشىشكە ئەۋەتتۇق. بىز بۇ كەتكەن بەگلەرنى كۈتۈپ، ئات ئۈستىدىلا تۇراتتۇق، بەزىلەر ئۈيقۇغا كەتكەن، بەزىلەرنى قاتتىق ئۈيقۇ باسقانىدى. كېچىنىڭ ئۈچ پەھەرى[1] بولغانىدى. توساتتىن دۇمباق چېلىنىپ، چوقان كۆتۈرۈلدى. دۇشمەننىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى بىلمەي، خەۋەرسىز ھەم ئۈيقۇلۇق تۇرغان

① كېچىنىڭ 4 / 3 قىسمى.

چېرىك بىردىنلا بىر ـ بىرىگە باقماي دۇرۇلدەپ قېچىشقا باشلىدى. مەن چېرىكنى توپلاشقا پۇرسەت قالمىغانلىقتىن، دۇشمەن تەرەپكىلا ئات سالدىم. مىرشاھ قەۋچىن، باباشىرزاد ۋە دوست ناسىر مېنىڭ بىلەن بىللە ماڭدى. بىز تۆتەيلەندىن باشقا، ھەممە چېرىك قېچىش بىلەنلا بولدى. بىز ئازراق ئىلگىرىلەپ بېرىشمىزغا، ئۇلار ئوق ئېتىپ، سۇرەن سالغىنىچە كەلدى. قاشقا ئاتلىق بىرى ماڭا يېقىنلاپ كەلدى، ئېتىغا ئوق ئاتقانىدىم، دۇمىلاپ چۈشتى. بىرنەرسە كەينىگە يانغاندەك (105) بولدى. يېنىمدىكى ئۇچەيلەن: قاراڭغۇ كېچىدە دۇشمەننىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىمۇ مەلۇم ئەمەس. چېرىكنىڭ ھەممىسى كەتتى، بىز تۆت كىشى دۇشمەنگە قانچىلىك زەربە بېرەلەيمىز؟ بېرىپ پىتىرىغان چېرىكنى يىغىپ ئاندىن ئۇرۇشايلى» دېدى. ئات چاپتۇرۇپ چېرىككە يېتىشتۇق. لېكىن ئۇلارنى ئۇرۇپ، قامچىلاپمۇ توختىتالمىدۇق. بىز تۆتىمىز يەنە كەينىمىزگە قايتىپ ئوق ئاتتۇق. ئۇلار بىرئاز توختىدى. ئۇلار بىر ـ ئىككى قېتىم بىزنىڭ تۆت ئادەمدىن ئارتۇق ئەمەسلىكىمىزنى كۆرۈپ قېلىپ، يەنە قوغلاپ قولغا چۈشۈرۈشكە ئۇرۇندى. مۇشۇ سۇرەتتە ئۇچ ـ تۆت قېتىم چېرىكىمىزگە يېتىشىپ بېرىپ، ئۇلارنى توستۇم، لېكىن ئۇلار توختىمىغانلىقتىن، يەنە شۇ ئۇچ كىشى بىلەن قايتىپ بېرىپ ئوق ئېتىپ، قوغلىغانلارنى چېكىندۇردۇم. ئىككى ـ ئۇچ كىشى بىر كۆرۈھ يەرگىچە چېرىكنى قوغلاپ، خەرابۇك ۋە بىشامۇن ئۇدۇلىدىكى ئېدىرغىچە كەلدى. ئېدىرغا يەتكەن چاغدا، مۇھەممەد ئەلى مۇبەششىر ئۇچرىدى. «بۇ ئاز كىشى، قايتىپ ئات سالايلى» دېدىم. بىز قايتىپ ئات سالدۇق. ئۇلار توختاپ قالدى. تىرىپىرەن بولغان چېرىك ئۇ تەرەپتىن ـ بۇ

تەرەپتىن يىغىلىپ كەلدى. بەزى ئوبدان ـ ئوبدان يىگىتلەر شۇ قاچقىنىچە ئوشقا يېتىپ بېرىپتۇ. بۇ ئىش مۇنداق بولغا-نىكەن: ئەيىۋب بەگچىكىنىڭ تۇمەنىدىن بىرنەچچە موغۇل ئوشتا بىزدىن ئايرىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئەند-جانىنىڭ چېتىگە كەلگەنىكەن. ئۇلار بىزنىڭ چېرىكىنىڭ غوۋغاسىنى ئاڭلاپ، تەكشۈرۈپ كۆرۈش ئۈچۈن ئىلگىرىرەك كېلىپ ئۇران[1] سورىشىپتۇ. بۇ ئۇران ئىككى تۈرلۈك بولـ-دۇ. (ب 105) بىر تۈرى، ھەر قەبىلىنىڭ ئۆز ئۇرانىدۇر. مەسىلەن، بەزى قەبىلىلەرنىڭ ئۇرانى «دۇردانە»، بەزىلەرنىڭ «توققاي»، بەزىلەرنىڭ «لۇلۇ» بولىدۇ. يەنە بىر تۈرى پۈتۈن چېرىككە خاس بولۇپ،ئىش ۋاقتىدا قوللىنىش ئۈچۈن ئىككى سۆزنى ئۇران قىلىدۇ، ئىش ۋاقتىدا ئۇچراشقاندا، بىرى بىر سۆزنى ئېيتسا، يەنە بىرى شۇنىڭغا جور قىلىنغان سۆزنى ئېيتىدۇ. شۇ يوسۇندا دوست بىلەن دۇشمەن ئايرىلىدۇ، ئۇز بىلەن يات پەرق قىلىنىدۇ. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە بەلگىلەنگەن ئۇران سۆزى «تاشكەند» بىلەن «سايرام» ئىدى. «تاشكەند» دېسە، «سايرام» دەپ جاۋاب بېرىلىشى، «سايرام» دېسە، «تاش-كەند» دەپ جاۋاب بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇراڭ-لىشىشتا، خوجا مۇھەممەد ئەلى ئالدىدىراق ماڭغانىكەن، مو-غۇللار «تاشكەند، تاشكەند» دەپ كېلىپتۇ، خوجا مۇھەممەد ئەلى سارت ئىدى. ھودۇقۇپ كېتىپ ئۇمۇ «تاشكەند، تاش-كەند» دەپتۇ. موغۇللار ئۇلارنى دۇشمەن ھېسابلاپ، سۇرەن سېلىپ، دۇمباق چېلىپ، ئوق ئېتىپتۇ. شۇنداق بىر ئۇ-قۇشماسلىقتىن بولغان غوۋغا بىلەن تىرىپىرەن بولدۇق. نە-تىجىدە قىلغان پىلانىمىزمۇ ئەملگە ئاشمىدى، يەنە قايتىپ

① ئۇران —— پارول.

ئوشقا كەلدۇق.

بەش ـ ئالتە كۈندىن كېيىن، تەنبەل ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى تاغ، تۈزلەڭ ۋە قورغانلارنىڭ قايتا مېنىڭ قولۇمغا كىرگەنلىكىدىن ساراسىمگە چۈشتى. چېرىكى ۋە ئادەملىرى ئۇچتىن ـ تۆتتىن تاغ ۋە تۈزلەڭگە قاچقىلى تۇر ـ دى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن كەلگەن بەزىلەر: «تەنبەلنىڭ ئىشى بەربات بولۇشقا باشلىدى. مۇشۇ ئۇچ ـ تۆت كۈن ئىچىدە جەزمەن بەربات بولۇپ چېكىنىدۇ» دېيىشتى. بۇ خەۋەرنى ئۇققاندىن كېيىن، ئەندجانغا يۈرۈش قىلدۇق. ئەندجان قور ـ غىنىدا تەنبەلنىڭ كىچىك ئىنىسى سۇلتان مۇھەممەد كەل ـ پۈك تۇراتتى. تۆتلۇق يولى بىلەن كېلىپ، ئەندجانىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى خاكانغا (106) ناماز پېشىن بىلەن چاپقۇن قويۇ ـ دۇق. ئۆزۈمۇ چاپقۇنچىلارنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، پۈشتە ئى ئەيشىنىڭ خاكان تەرىپىدىن ئېتىكىگە كەلدىم. قاراۋۇلدىن سۇلتان مۇھەممەد كەلپۈكىنىڭ بارلىق ئادىمى بىلەن مەھەللە ۋە باغلاردىن ئۆتۈپ، پۈشتە ئى ئەيشىنىڭ ئېتىكىگە كەلگەن ـ لىكى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. چاپقۇنغا كەتكەنلەر تېخى يە ـ غىلمىغانىدى، ئۇلارنىڭ يىغىلىشىنى كۈتمەيلا، دەرھال دۈش ـ مەن تەرەپكە ماڭدىم. كەلپۈكىنىڭ ئادىمى بەش يۈزدىن ئاشات ـ تى. بىزنىڭ ئادىمىمىز ئۇنىڭكىدىن كۆپ بولسىمۇ، لېكىن چاپقۇنغا تارقىغانىدى. روبرو بولغان چاغدا بىزنىڭ سانىمىز ـ مۇ شۇنچىلىكلا بار ئىدى. سەپ ۋە تەرتىپنى ئويلىمايلا، ئاتلارنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ دۈشمەن تەرەپكە ئېتىلدۇق، يە ـ قىنلاپ بارغىنىمىزدا دۈشمەن بەرداشلىق بېرەلمىدى. بىر ـ ئىككى قېتىم قىلىچ ئۇرۇشقۇدەكمۇ بولالماي، قېچىشقا باش ـ لىدى. ئادەملىرىنى تاكى خاكان دەرۋازىسىنىڭ قېشىغا بار ـ

غۇچە ئاتلىرىدىن يېقىتا ـ يېقىتا قوغلاپ باردۇق.

دۇشمەننى تارمار قىلىپ، مەھەللىنىڭ چېتى بولغان خوجا كەتتەگە يەتكەندە، نامازشام بولغانىدى. تېزدىن دەرۋازىدىن ئىچچە يېتىپ بېرىش خىيالىم بار ئىدى. چوڭ ياشلىق ۋە تەجرىبىلىك بەگلەردىن ناسىربەگ، دوست بەگنىڭ ئاتىسى ۋە قەنبەر ئەلى بەگلەر: «كەچ بولۇپ كەتتى، قاراڭغۇدا قورغانغا يېقىن بېرىش خەتەرلىك. بىرئاز كەينىمىزگە قايتىپ قونايلى. ئەتە قورغاننى بەرمەي نېمە چارە قىلالايدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. بۇ تەجرىبىلىك بەگلەرنىڭ سۆزىگە كىرىپ، مەھەللىلەرنىڭ چېتىدىنلا (ب 106) ياندۇق. ئەگەر دەرۋازىغىچە بارغان بولساق، قورغان شۇبھىسىز قولغا كىرگەن بولاتتى.

ناماز خۇپتەن مەزگىلىدە كېلىپ، خاكان ئېرىقىدىن ئۆتۈپ، رەباتى رۇزەق يېزىسىنىڭ يېنىغا چۈشتۇق. تەنبەلنىڭ ۋەيران بولۇپ ئەندىجانغا چېكىنىپ كېلىدىغانلىق خەۋىرى بولغان بولسىمۇ، تەجرىبىسىزلىكتىن سەۋەنلىك ئۆتتى. خاكان ئېرىقىدەك مۇستەھكەم ئېرىق بويىغا ئىھاتىلىنىپ چۈشمەي، ئېرىقتىن ئۆتۈپ رەباتى رۇزەق يېنىدىكى تۇيتۇز يەرگە چۈشتۇق. قاراۋۇل يوق، چاغداۋۇل[1] يوق، غاپىل ياتقانىدۇق، تاڭ سۈزۈلگەندە، ھەممەيلەن تاتلىق ئۇيقۇدا ئىدى. قەنبەر ئەلى بەگ يۇگۇرۇپ كېلىپ: «دۇشمەن كەلدى، قوپۇڭلار» دەپ ۋارقىرىغىنىچە توختىماي ئۆتۈپ كەتتى. مەن تىنچ ۋاقىتلاردىمۇ كىيىمىنى سالماي ياتاتتىم. قوپۇپلا قەلىچ ـ ساداقنى باغلاپ، دەرھال ئاتلاندىم، تۇغچى تۇغ باغلاشقا ئۈلگۈرەلمەي، تۇغنى قولىغا ئېلىپلا ئاتلاندى. بىز دۇشمەن كېلىۋاتقان تەرەپكە ماڭدۇق. بۇ چاغدا ماڭا ئون ـ ئون بەش

① چاغداۋۇل ـــ قوشۇننى كەينىدىن قوغدىغۇچى قىسىم.

ئادەم ھەمراھ ئىدى. بىر ئوق ئېتىمى يەرگە بارغاندا، دۇش-
مەننىڭ چاپقۇنچىلىرى بىلەن ئۇچراشتۇق. بۇ ھالەتتە مېنىڭ
بىلەن ئوندەك ئادەم بار ئىدى. ئىلدام مېڭىپ بېرىپ، ئوق
ئېتىپ، ئالدىدىكى ئادەملىرىنى يىقىتىپ، داۋاملىق ئىلگىرى-
لىدۇق. يەنە بىر ئوق ئېتىمى يەرگە قوغلاپ بېرىپ، غول
قىسمى بىلەن ئۇچراشتۇق. سۇلتان ئەھمەد تەنبەل يۈزدەك
ئادەم بىلەن (107) توختاپ تۇرۇپتۇ، تەنبەلنىڭ ئۆزى يەنە
بىر ئادەم بىلەن سەپنىڭ ئالدىدىراق تۇرۇپ «ئۇر - ئۇر» دە-
ۋېتىپتۇ. لېكىن ئادەملىرىنىڭ كۆپچىلىكى چەتكە چىقىپ،
«قاچامدۇق - قاچامدۇق» دېگەندەك تەرزدە تۇرۇشاتتى. شۇ
مەزگىلدە يېنىمدا ئۇچ ئادەم قالغان بولۇپ، بۇلار دوست نا-
سىر، مىرزا ئەلى كۆكەلداش، كەرىمداد خۇدايداد تۇركمەنلەر
ئىدى. يايمىنىڭ كىرىچىدىكى بىر ئوقنى تەنبەلنىڭ دۇبۇل-
غىسىغا ئاتتىم. ساداقتا يەنە قولۇمنى سالدىم، خان دادام يې-
شىل بويالىق بىر ئوق بەرگەنىدى، شۇ قولۇمغا چىقتى. بۇ-
نى ئاتقۇم كەلمىدى، ئۇنى يەنە ساداقتا سالغۇچە، ئىككى ئوق
ئاتقۇدەك ۋاقىت ئۆتتى. كىرىچكە يەنە بىر ئوقنى بېسىپ،
بىرئاز ئالدىغىراق باردىم، يېنىمدىكى ئۇچ ئادەم كەينىدىرەك
قالدى، ئۇدۇلۇمدىكى ئىككى ئادەمنىڭ بىرى تەنبەل ئىكەن،
ئۇمۇ ئالدىغىراق ماڭدى، ئارىمىزدا بىر يول بار ئىدى، مەن
بۇ تەرەپتىن، ئۇ، ئۇ تەرەپتىن يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ،
روبىرو بولۇشتۇق، مېنىڭ ئوڭ قولۇم دۇشمەن تەرەپكە، تەڭ-
بەلنىڭ ئوڭ قولى بىز تەرەپكە قارىتىلدى. تەنبەلنىڭ بىر
ساۋۇتتىن باشقا ھەممە قورال - جابدۇقى تەل ئىدى. مەندە
ساداق بىلەن قىلىچتىن باشقا قورال - جابدۇق يوق ئىدى.
قولۇمدىكى ئوقنى ئېتىپ، ئۇنىڭ قالقىنىنى سادىقىغا

چاپلاشتۇرۇپ قويدۇم. شۇ ھالەتتە ئوڭ پۇتۇمغا يا ئوقى كىـ
لىپ تەگدى. بېشىمدا دۇبۇلغا بار ئىدى. تەنبەل بېشىمغا قـ
لىچ چاپتى. بېشىم قىلىچ زەربىسىدىن (ب 107) ئايلىنىپ
كەتتى. دۇبۇلغىنىڭ بىر تال سىمىمۇ كېسىلمىگەن بولسـ
مۇ، لېكىن بېشىم خېلىلا يارىلاندى. قىلىچىم قىنىدا بـو
لۇپ، سۇغۇرۇشقا پۇرسەت بولمىدى. نۇرغۇن دۇشمەن ئوتتۇ
رىسىدا ياپيالغۇز قالدىم. بۇ يەردە تۇرۇشقا بولمايتتى، ئاتنىڭ
تىزگىنىنى بۇرىدىم. ئوقلىرىمغىمۇ بىر قىلىچ تېگىپتۇ،
يەتتە ـ سەككىز قەدەم يانغاندىن كېيىن، ياياق ئۇچ ئادەم
ماڭا قوشۇلدى. تەنبەل مېنىڭدىن كېيىن دوست ناسىرغىمۇ
قىلىچ چېپىپتۇ. ئۇلار بىر ئوق ئېتىمى يەرگىچە كەينىمىز
دىن كەلدى. خاكان ئېرىقىنىڭ سۇيى ئۇلۇغ بولۇپ، ناھايىتى
تېز ئاقىدۇ. ئۇنىڭ كۆرۈنگەن يېرىدىن كېچىشكە بولمايدۇ.
تەڭرى ئىشىمىزنى ئوڭ قىلدى، ئېرىقىنىڭ كېچىكىگە ئۇدۇل
چىقىپ قالدۇق. دوست ناسىرنىڭ ئېتى ئاجىز ئىدى، ئېرىق
تىن ئۆتۈپلا يېقىلىپ قالدى. توختاپ، ئۇنى ئاتلاندۇردۇق،
ئاندىن خەرابۇك بىلەن فەرغانە ئارىلىقىدىكى ئېدىر ئارقىلىق
ئوش تەرەپكە ماڭدۇق. ئېدىرغا چىققان ۋاقتىمىزدا مەزىد تا
غايى كېلىپ قوشۇلدى. ئۇنىڭمۇ ئوڭ پۇتىنىڭ تىزىدىن تۆ
ۋەنرەكىگە ئوق تېگىپتۇ. گەرچە تېشىپ چىقمىغان بولسىمۇ،
لېكىن ئوشقا كەلگۈچە بەك قىينالدى. بۇ توقۇنۇشتا مېنىڭ
ئوبدان ئادەملىرىمنى يېقىتتى. ناسىر بەگ، مۇھەممەد ئەلى
مۇبەششىر، خوجا مۇھەممەد ئەلى، خۇسرەۋ كۆكەلداش ۋە نۆ
ئىمان چۆھرە مۇشۇ يەردە يېقىلدى. يىگىتلەردىنمۇ نۇرغۇن
ئادەم يېقىلدى.

خانلار تەنبەلگە سوڭدىشىپ كېلىپ، ئەندىجان تەۋەسىگە

چۈشتى. چوڭ خان قورۇقنىڭ يېنىغا (108) ــ مېنىڭ ئانام ئىسەن دەۋلەت بېگىمنىڭ قوش تىگىرمەن ناملىق باغچىسىغا چۈشتىم. كىچىك خان خوجا تەۋەككۈل لەنگىرىگە يېقىن يەرگە چۈشتى. ئىككى كۈندىن كېيىن ئوشتىن كەلدىم. قوش تىگىرمەندە چوڭ خان بىلەن كۆرۈشتۈم. خان مېنى كۆرگەن زامان، مېنىڭ قولۇمغا كىرگەن يەرلەرنى كىچىك خانغا بەر-دى. خان ماڭا ئۆزرە ئېيتىپ: «شەيباقخانىڭ بىر دۈشمەن سەمەرقەنددەك شەھەرنى ئېلىپ، زورىيىپ كېتىۋاتىدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن كىچىك خان شۇنچە يىراق يەردىن كەلتۈرۈل-دى. بۇ يەردە باردىغان يېرى يوق. ئۆزىنىڭ ۋىلايىتى بولسا، يىراقتا. خوجەند دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەندىجان قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى كىچىك خانغا بېرىش كېرەك، بۇ يەرلەر ئۇنىڭ يۇرتى بولسۇن» دېدى ۋە خوجەند دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئاخسى قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى ماڭا ۋەدە قىلدى، يەنە بۇ يەرنىڭ ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، سەمەرقەندكە يۇرۇش قىلىپ، سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن ئۇنى ماڭا بېرىدىغانلىقىنى، ئۇ چاغدا فەرغانە پۈتۈنلەي كىچىك خانىڭ بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ سۆزلەر پەقەتلا مېنى بەزلەش ئۈچۈن ئېيتىلغان بولۇپ، ئىش ۋۇجۇدقا چىققاندا قانداق بولۇشى نامەلۇم ئىدى. ئامالسىزلىقتىن خالار ـ خالىماس رازى بولدۇم.

چوڭ خان ھۇزۇرىدىن چىقىپ، ئېتىمنى مېنىپ، كىچىك خان بىلەن كۆرۈشۈشكە كېتىۋاتقىنىمدا، سەللاخ دەپ نامى بار قەنبەر ئەلى بەگ ماڭا يېقىنلىشىپ: «كۆردىڭىزمۇ، قولغا كىرگەن ۋىلايەتلەرنى دەرھال ئېلىۋالدى. بۇلار بىلەن سىزنىڭ ئىشىڭىز ئىلگىرى باسمايدۇ. (ب 108) ئوش، مەر-غىنان، ئۆزگەند ۋە بويسۇنغان ۋىلايەت ۋە ئاھالە ھازىرمۇ قو-

لىڭىزدا، دەرھال بېرىپ، ئوشقا كىرىپ قورغاننى بېكىتىڭ ۋە سۇلتان ئەھمەد تەنبەلگە ئادەم ئەۋەتىپ يارىشىپ، مو-غۇللارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ۋىلايەتلەرنى ئىنىڭىز بىلەن بۆ-لۈشۈڭ» دېدى. مەن ئۇنىڭغا: «ئىمكان يوق، خانلار مېنىڭ تۇغقىنىم. مېنىڭ بۇلارغا نۆكەرلىك قىلغىنىم تەنبەلگە پا-دىشاھلىق قىلغىنىمدىنمۇ ئارتۇق» دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ ئۆز سۆزىنىڭ ماڭا تەسىر قىلمىغانلىقىنى كۆرۈپ، پۈشايمان قىلىپ ياندى. مەن بېرىپ كىچىك خان دادام بىلەن كۆرۈشۈ-تۈم. بۇرۇن كۆرۈشكەندە، تۈيۇقسىز بارغىنىم ئۈچۈن كىچىك خان ئاتتىن چۈشۈشكە پۇرسەت بولماي، بىتەزىمراق كۆرۈش-كەندى. بۇ قېتىم يېقىنلاپ بارغىنىمدا چېدىر تانابلىرىنىڭ قېشىغچە يۈگۈرۈپ چىقتى. پۈتۈمدا ئوق يارىسى بولغانلىق-تىن، ھاسا بىلەن قىينىلىپ ماڭاتتىم. كېلىپ كۆرۈشۈپ: «ئىنىم، باتۇر ئىكەنسىز»دېدى ۋە بىلىكىمدىن تۇتۇپ چېدىر-غا ئېلىپ كىردى. چېدىر كىچىك ئىدى. چەت جايلاردا چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن چېدىر ۋە ئولتۇرىدىغان يەرلىرى بىتەكەل-لۈپ ۋە كۆچمەنلەرچە ئىدى، قوغۇن، ئۈزۈم ۋە ئۈششاق - چۈششەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزى تۇرىدىغان چېدىردا ئىدى.

كىچىك خان قېشىدىن چىقىپ، ئۆزۈمنىڭ قارارگاھىغا كەلدىم. خان يارامنى داۋالاشقا، ئەتىكە باخشى، دېگەن موغۇل جەرراھنى ئەۋەتىپتۇ. موغۇللار ئۈستا جەرراھنىمۇ باخشى دەيدۇ. ئۇ جەرراھلىقتا ئىنتايىن ماھىر ئىدى. ئادەمنىڭ مې-ڭىسى چىقسا، (109) دورا بېرەتتى. ھەر خىل يارىلار بول-سا، گىياھ يىلتىزلىرى بىلەن ئاسانلا ساقايتۇپتەتتى. بەزى جاراھەتلەرگە مەلھەم دورىلارنى سۈرەتتى. بەزىلىرىگە يەيدىغان

دورا بېرەتتى. مېنىڭ پۇتۇمنىڭ يارىسىغا پۈچاق يېقىشنى بۇيرۇدى، فەتىلە[1] قويمىدى، يىلتىزدەك بىر نېمىنى بىر قېتىم يېگۈزدى. ئۆزىنىڭ دېيىشچە، بىر قېتىم بىرسىنىڭ پاچىقى سۇنۇپ، تۆت ئېلىكچە يېرى پارچە - پارچە بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ شۇ يەرنىڭ ئېتىنى يېرىپ، پارچىلانغان سۆڭەكلەرنى ئېلىپ تاشلاپ، سۆڭەكنىڭ ئورنىغا ئۇن قىلىنغان دورىنى قويۇپتۇ. بۇ دورا سۆڭەككە ئوخشاش قېتىپ، ئۇنى ساقايتىپتۇ. ئۇنىڭ مۇنداق ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلىرى بەك كۆپ، ۋىلايەت جەرراھلىرى مۇنداق ھۇنەرلەرگە ئاجىز.

ئۇچ - تۆت كۈندىن كېيىن، قەنبەرئەلى ھېلىقى سۆزنى دەپ قويغانلىقىدىن قورقۇپ، ئەندىجانغا قېچىپ كىرىۋالدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خانلار مەسلىھەت قىلىپ، ئەيىيۇب بەگچىكنى تۇمەنى بىلەن، جان ھەسەن نارىننى نارىن تۇمەنى بىلەن، سارىغباش مىرزىنى چېرىك بېگى سۇپىتىدە مىڭ - ئىككى مىڭچە كىشى بىلەن ماڭا قوشۇپ ئاخسى تەرەپكە ئەۋەتتى. ئاخسىدا تەنبەلنىڭ ئىنىسى شەيخ بايەزدى تۇراتتى، كاساندا شەھباز قارلۇق تۇراتتى. ئۇ چاغدا شەھباز كېلىپ نەۋكەند قورغىنىنىڭ ئالدىغا ئورۇنلاشقانىدى. بىز بىچىراتا ئالدىدىن خوجەند دەرياسىنى كېچىپ، نەۋكەندكە ـــ شەھباز-غا قارشى تېز يۈرۈش قىلدۇق. تاڭدىن بۇرۇنراق، نەۋكەندكە يېقىنلاشقان (ب 109) چاغدا، بەگلەر: «بۇ كىشى جەزمەن تۇيۇپ قاپتۇ. سەپنى بۇزماي، يورۇقتىراق يېتىپ بارغىنىمىز ياخشى» دېگەن مەسلىھەتنى بەردى. يۇرۇشنى ئاستىلاتتۇق. ئەمەلدە شەھباز تۇيمىغانىكەن. بىز نەۋكەندكە يېقىنلاشقان ۋاقتىمىزدا تۇيۇپ تاشقىرىدىن قورغانغا قېچىپ كىرىپتۇ.

① قەتىلە ـــ يارىلارغا قويۇلىدىغان سۈمۈرگۈچ پاختا ياكى لاتا.

مۇشۇنداق ئىشلار كۆپ يۈز بېرىدۇ. دۇشمەن تۈيۇپ قالدى، دېگەن غەلەت چۈشەنچە بىلەن پۈرسەت قولدىن كېتىدۇ. تەجرىبە مانا مۇشۇنداق نەرسىلەر. دېمەكچىمەنكى، ئىش ئېپىگە كەلگەندە، غەيرەتنى بوشاشتۇرماسلىق ۋە بىپەرۋالىق قىلماسلىق كېرەك. ئىشتىن كېيىن پۇشايمان قىلغانىنىڭ پايدىسى يوق. تاكى ئاتقاندىن كېيىن، قورغان ئەتراپىدا ئازراق ئۇرۇش بولدى. ئارتۇق ئۇرۇش چىقارمىدۇق. نەۋكەندتىن تاغسېرى بىشىخاران تەرەپكە چاپقۇنغا باردۇق. شەھباز قارلۇق پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، نەۋكەندنى تاشلاپ كاسانغا قېچىپ كەتتى. بىز يېنىپ كېلىپ، نەۋكەندكە ئورۇنلاشتۇق. بۇ كۈنلەردە چېرىك برقانچە قېتىم بېرىپ ئەتراپىنى چاپقۇن قىلدى. بىر قېتىم ئاخسىنىڭ يېزىلىرىنى چاپقۇن قىلدى. بىر قېتىم كاسانىنى چاپقۇن قىلدى. ئۇزۇن ھەسەنىنىڭ مىرىم ئىسىملىك بېقىۋالغان ئوغلى بىلەن شەھباز چىقىپ ئۇرۇشۇپ يېڭىلدى. مىرىم شۇ يەردە ئۆلدى.

ئاخسىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىرىدىن بىرى، باب قورغىنىدۇر. بابلىقلار قورغاننى بېكىتىپ، بىزگە ئادەم ئەۋەتتى. سەيىد قاسىمنى برقانچە يىگىتلەر بىلەن شۇ يەرگە ماڭدۇردۇق. (110) ئۇلار ئاخسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى يېزىلارغا ئۇدۇل يەردە دەريادىن ئۆتۈپ، باب قورغىنىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، باشقىچە بىر ۋەقە يۈز بەردى. ئۇ چاغدا ئىبراھىم چاپۇق تاغايى، ئەھمەد قاسىم كۆھبەر ۋە قاسىم خەتىكە ئارغۇنلار شەيخ بايەزىد بىلەن بىلە ئاخسىدا تۇراتتى. تەنبەل يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ كىشىلەرنى ئىككى يۈزچە ئوبدان يىگىت بىلەن تۈيدۇرماستىن باب قورغىنىنى ئېلىشقا ئەۋەتىدۇ. سەيىد قاسىم ھېچقانداق ئېھ-

تىيات تەدبىرلىرىنى كۆرمەي، بىخۇدۇك ياتقانكەن. ئۇلار قورغانغا شوتا قويۇپ چىقىپ، دەرۋازىنى قولغا ئالىدۇ ۋە خەندەك كۆۋرۈكىنى چۈشۈرىدۇ، ياخشى قوراللانغان يەتمىش ـ سەكسەن يىگىت قورغانغا كىرىدۇ، شۇ چاغدا سەيىد قاسىمغا خەۋەر يەتكۈزىدۇ. سەيىد قاسىم ئۇيغۇلۇق كۆزىنى ئېچىپ، كۆڭلەكچان ھالدا بەش ـ ئالتە كىشى بىلەن ئوق ئېتىپ، ئۇرۇشا ـ ئۇرۇشا بۇ كىرگەنلەرنى قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئۇ بىرمۇنچە باشلارنى كېسىپ ئەۋەتتى. ئۇنىڭ شۇقەدەر بىخۇد-لۇق قىلىشى سەردارلىقتا چوڭ ئەيىب بولسىمۇ، لېكىن ئۇ-نىڭ ئازلا ئادەم بىلەن شۇنچە كۆپ يارامليق يىگىتلەرنى زەر-بە بىلەن قوغلاپ چىقىرىشى زور جاسارەتنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

بۇ كۈنلەردە خانلار ئەندىجان قورغىنىنىڭ مۇھاسىرىسى بىلەن مەشغۇل ئىدى. قورغان قوغدىغۇچىلىرى ئۇلارنى قورغانغا يېقىن كەلگىلى قويمايتتى، يىگىتلەر ئاتلىق چە-قىپ، تاشقىرىدا ئېتىشاتتى. ئاخسىدىن شەيخ بايەزىد ساداقەت ئىزھار قىلىپ كىشى ئەۋەتىشكە باشلىدى. بىزنى كۆپ تەك-لىپ قىلدى. بۇ تەكلىپ قىلىشتىن مەقسەت، ھىيلە بىلەن مېنى خانلاردىن ئايرىش ئىدى، (ب 110) چۈنكى مەن ئايرىل-غاندىن كېيىن خانلار بۇيەردە تۇرالمايتتى. ئۇنىڭ بۇ تەكلە-پى ئاغىسى تەنبەلنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولغان ئىش ئە-كەن. بىزنىڭ خانلاردىن ئايرىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىشە-مىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىنى خانلارغا ئۇقتۇردۇق. خانلار: «بولۇپتۇ بارسۇن، بىر ئامال قىلىپ شەيخ بايەزىدنى تۇتسۇن» دەپتۇ. بۇ خىل ھىيلىگەرلىك بىز-نىڭ ئادىتىمىز ۋە ئۇسۇلىمىز ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ، ئارىدا بىر ئەھدە تۇزۇلسە، ئۇ ئەھدىنى قانداق بۇزغىلى بولىدۇ. لې-

كىن، كۆڭۈلدىن شۇ كەچتىكى: قانداق قىلىپ بولمىسۇن، ئۆزىمىزنى ئاخسىغا يەتكۈزۈۋالساق، يا شەيخ بايەزىد تەنبەلدىن ئايرىلىپ بىز تەرەپكە ئۆتىدۇ، يا بىزدىن يۇز ئۆرۈيدۇ ـ دە، بىزگە مۇناسىپ بىر پۇرسەت چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىزمۇ ئادەم ئەۋەتتۇق، ئەھدە ـ شەرت قىلىپ بىزنى ئاخسىغا تەكـ لىپ قىلدى، باردۇق. ئالدىمىزغا چىقىپ ھەم ئىنىم ناسىر مىرزىنىمۇ كەلتۈرۈپ، بىزنى ئاخسى قورغىنىغا ئېلىپ بارـ دى. ئاتامنىڭ تاش قورغاندىكى ئىمارەتلىرىدە ماڭا ئۆي تەيـ يارلاپتۇ. بىرىپ شۇيەرگە چۈشتۇم.

تەنبەل شەيباقخانىنىڭ قېشىغا ئاغىسى بەگ تىلبەنى ئەـ ۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنى چاقىرغانىدى. شۇ كۈنلەردە شەيباقخانىنىڭ، كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ يازغان مەكتۇپىنى ئالدى. بۇ خەۋەر خانلارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، خانلار ساراسىمىگە چۈشۈپ، ئەندىجاندىن چېكىنىدى. كىچىك خان ئادىللىق ۋە مۇسۇلمانلىقتا مەشھۇر ئىدى، لېكىن ئوش، مەرغىنان قاتارلىق ئۇنىڭ ئىدارىسىگە ئۆتكەن قورغانلاردا قويغان موغۇللىرى ئاھالىنى مۇھاپىزەت قىلماي، ئەكسىچە ئاھالىغا زۇلۇم سېلىپ، يامان مۇئامىلىدە بولۇشقا (111) باشلىدى. خانلار ئەندىجاندىن چېكىنگەندىن كېيىن، ئوش ۋە مەرغىنان ئاھالىسى ھۇجۇم قىلىپ قورغانـ دىكى موغۇللارنى تۇتۇپ ـ تالاپ، ئۇرۇپ قوغلاپ چىقاردى. خانلار خوجەند دەرياسىدىن ئۆتمەي، مەرغىنان ۋە كەندىبادام يولى بىلەن قايتىپ، خوجەندتە دەريادىن ئۆتتى. تەنبەل خانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ مەرغىنانغا كەلدى. بۇ ھالەتتە، بىز دېلىغۇل بولۇپ قالدۇق. تۇرايلى دېسەك، ئۇلارغا ئىشـ ىنىپ بولمايتتى. سەۋەبسىزلا كېتىپ قالساق، بۇمۇ ياخشى

ئەمەس ئىدى.

بىر ئەتىگەنلىكى، جەھانگىر مىرزا تەنبەلدىن ئايرىلىپ، مەرغىنانىدىن قېچىپ كەلدى. مەن ھامماما ئىدىم، مىرزا شۇ يەرگە كەلدى، كۆرۈشتۇم. دەل شۇ چاغدا شەيخ بايەزىدمۇ ھولۇقۇپ يېتىپ كەلدى، ئۇ ناھايىتى ھاياجانلانغانىدى. مىرزا بىلەن ئىبراھىم بەگ: «شەيخ بايەزىدنى تۇتۇش كېرەك، ئەركىنى ئىگىلەش كېرەك» دېدى. ھەقىقەتەنمۇ ئىشنىڭ توغرىسى شۇ ئىدى. مەن: «ئەھدە قىلىشقانىدۇق، ئۇنى قانداق بۇزىمىز؟» دېدىم. شەيخ بايەزىد ئەركىكە كەتتى. كۆڭرۈككە ئادەم قويۇش كېرەك ئىدى، ئۇنىمۇ قىلمىدۇق. تەجرىبىسىزلىكتىن مۇشۇنداق بىخەستىلىكلەر بولدى. تاغ يورغان مەزگىلدە، تەنبەل ئىككى ـ ئۈچ مىڭ قوراللىق كىشى بىلەن كېلىپ، كۆڭرۈكتىن ئۆتۈپ ئەركىكە كىردى. مېنىڭ ئەسلىيدە ئادىمىم ئاز ئىدى. ئاخسىغا كەلگەندىن كېيىن يەنە بەزىلىرى قورغانلارغا، بەزىلىرى دورغىلىق ۋە باجگىرلىككە تەيىنلىنىپ ھەر تەرەپكە كەتكەنىدى. مېنىڭ بىلەن ئاخسىدا (ب 111) يۈزدىن كۆپرەك كىشى قالغانىدى، بار كىشى بىلەن ئاتلىنىپ، كوچا باشلىرىغا يىگىتلەرنى تەيىنلەش ۋە ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن بولۇۋاتقىنىمىزدا، شەيخ بايەزىد، قەنبەرئەلى، مۇھەممەد دوستلار تەنبەل قېشىدىن سۇلھى ئۈچۈن يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇرۇشقا تەيىنلەنگەنلەرنى ئۆزئۇرۇنلىرىغا تۇرغۇزۇپ بولدۇق. ئاندىن مەسلىھەت قىلىش ئۈچۈن ئاتامنىڭ مەقبەرىسىگە كەلدىم. جەھانگىر مىرزىنىمۇ چاقىرتىپ كەلدىم. مۇھەممەد دوست قايتتى، شەيخ بايەزىد بىلەن قەنبەر ئەلى بەگ كەلدى. مەقبەرىنىڭ جەنۇبىي ئايۇدىنىدا مەسلىھەتكە ئولتۇردۇق. جەھانگىر مىرزا بىلەن ئىبرا-

هىم چاپۇق بۇلارنى تۇتۇشقا كېلىشىپ قويغانىكەن. جەھاز-
گىر مىرزا مېنىڭ قۇلۇقۇمغا: «بۇلارنى تۇتۇش كېرەك» دې-
دى. مەن: «ھولۇقماڭ، ئۇلارنى تۇتۇش ۋاقتى ئۆتتى. قارايلى،
بەلكىم سۇلھى يولى بىلەن بىر ئىش قىلغىلى بولار» دېدىم،
چۈنكى ئۇلار بەك كۆپ، بىز بولساق بەك ئاز ئىدۇق. بۇنىڭ-
دىن باشقا، ئۇلار شۇ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئەركىتە، بىز بۇل-
ساق، شۇ ئاجىزلىقىمىز بىلەن تاش قورغاندا ئىدۇق. شەيخ
بايەزىد بىلەن قەنبەر ئەلىمۇ بۇ كېچىشتە ھازىر ئىدى. جە-
ھانگىر مىرزا ئىبراھىم بەگكە قاراپ، بۇ ئىشنى قىلماسلىق
مەنىسىدە ئىشارەت قىلدى. بىلمەيمەن، ئۇ خاتا چۈشەندىمۇ
ياكى خۇپسەنلىك قىلدىمۇ، ئىش قىلىپ، دەرھال شەيخ بايە-
زىدنى تۇتتى. تۇرغان يېگىتلەر تۇشمۇ (112) تۇشتىن يامە-
شىپ، بۇ ئىككىسىنى قولغا ئالدى. سۇلھى ئىمكانى قالمە-
دى. بۇ ئىككىسىنى ئادەملەرگە تاپشۇرۇپ، ئۇرۇشقا
ئاتلاندۇق.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىگە جەھانگىر مىرزا مەسئۇل قە-
لىندى. ئۇنىڭ ئادىمى ئاز ئىدى. شۇڭا ئۆز ئادەملىرىمنىڭ
بىر قىسمىنى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ بەردىم. ئاۋۋال ئۇ
تەرەپكە بېرىپ، ئادەملەرنى ھەرقايسى جايلارغا تەينىلەپ بول-
غاندىن كېيىن، بۇ تەرەپكە كەلدىم. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا
تۇزرەك بىر يەر بار ئىدى، ئۇ يەرگە بىرقىسىم يېگىتلەرنى
قويغانىدۇق. بۇلارنى نۇرغۇن ئاتلىق ۋە ياياقلار كېلىپ، بۇ
يەردىن سۇروپ، كوچىغا كىرگۈزۈۋېتىپتۇ. دەل شۇ ھالەتتە
مەن يېتىپ كەلدىم. مەن كېلىپلا دۇشمەن ئۇستىگە ئات
سالدىم، ئۇلار بەرداشلىق بېرەلمەي، دۇركىرەپ قاچقىلى تۇر-
دى. ئۇلارنى قوغلاپ تۇز يەرگە چىقىرىپ قىلىچ چېپىشقا

تەمشەلگىنىمدە، ئېتىمىنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ مۇدۇرۇپ كەتتى، مەن دۇشمەننىڭ ئوتتۇرىسىغا دومىلاپ چۈشتۈم. دەرھال قوپۇپ بىر ئوق ئاتتىم. ساھىبقەدەم كامىلىنىڭ ناچار بىر ئېتى بار ئىدى، چۈشۈپ ئېتىنى يېنىمغا تارتتى، مىنىدىم. بۇ يەرگە ئادەم تەيىنلەپ قويۇپ، يەنە بىر كوچا بېشىغا ماڭدىم. سۇلتان مۇھەممەد ۋەيس ئېتىمىنىڭ ناچارلىقىنى كۆرۈپ، ئاتتىن چۈشۈپ، ئېتىنى ماڭا بەردى. مەن بۇ ئاتقا مىنىدىم. شۇ ئەسنادا قاسىم بەگنىڭ ئوغلى قەنبەر ئەلى يارد-لىنىپ جەھانگىر مىرزا قېشىدىن كەلدى ۋە: «خېلى ۋاقىت بولدى، جەھانگىر مىرزىنى (ب 112) كۈچلۈك ھۈجۈم بىلەن چېكىنىدۇردى، جەھانگىر مىرزا شەھەردىن چىقىپ كەتتى» دېدى. بىز ھەيران بولدۇق. شۇ ئەسنادا باب قورغىنىدىكى سەيىد قاسىم يېتىپ كەلدى. بۇ ئىنتايىن بىمەھەل كېلىش ئىدى. مۇنداق چاغدا ئانداق مۇستەھكەم قورغان قولدا بولسا بەك ياخشى بولاتتى. مەن ئىبراھىم بەگدىن: «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دەپ سورىدىم. ئۇ ئازراق يارىلانغانىدى، شۇ سەۋەبتىنمۇ، ياكى ھودۇققىنىدىنمۇ تۈزۈك جاۋاب بېرەلمىدى. مەن شۇ چاغ: «كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، كۆۋرۈكنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئەندجان تەرەپكە ماڭمايمىزمۇ» دەپ ئويلىدىم. بابا شىرزاد بۇ يەردە ياخشى جەڭ قىلغانىدى. ئۇ: «قاتتىق ھۈجۈم قىلساق دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىمىز» دېدى. بىز بابا شىرزادنىڭ سۆزى بىلەن دەرۋازا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتۇق. خوجا مىرمىرانمۇ شۇ ھالەتتە مەردانە سۆزلەرنى قىلدى. كو-چىدا كېلىۋاتساق، سەيىد قاسىم ۋە دوست ناسىرئىككىسى باقى خىز بىلەن قىلىچلىشىۋېتىپتۇ. مەن، ئىبراھىم بەگ ۋە مىرزا قۇلى كۆكەلداش ئۇچىمىز ئالدىدىراق ئىدۇق،

دەرۋازىغا روبرو بولۇشىمىز بىلەنلا، شەيخ بايەزىدنىڭ كۆڭلەك ئۇستىدىن پاختىلىق چاپان كىيىپ، ئۈچ ـ تۆت ئاتلىق بىلەن دەرۋازىدىن كىرىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قالدىم. يىمىنىڭ كىرىچىدىكى ئوقنى تولدۇرۇپ ئاتتىم، ئوق ئۇنىڭ بوينىغا تەگدى. بۇ ئوقنى ناھايىتى ياخشى ئاتتىم. ئۇ تىلىكتە دەرۋازىدىن كىرىپ، ئوڭ قول تەرەپكە كەتكەن كوچا بىلەن قاچتى. بىزمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدۇق. مىرزا كۆكەلداش بىر ياياق چېرىككە (113) نەيزە تىقتى. يەنە بىر ياياق چېرىك، مىرزا قۇلى ئۆتكەندىن كېيىن ئىبراھىم بەگكە ئوقيا بەتلىدى، ئىبراھىم بەگ: «ھەي، ھەي» دەپ ئۆتۈەر گەندىن كېيىن، ئىشىك بىلەن تۆر ئارىلىقىدەك يەردىن مېنىڭ قولتۇقۇمغا ئوق ئاتتى. قالماقچە ساۋۇتۇمنىڭ ئىككى يايرىقىنى چۇشۇرۇپتۇ. ئۇ قاچتى، مەن دۇمبىسىگە ئاتتىم. شۇ ھالەتتە بىر ياياق چېرىك سېپىلنىڭ ئۇستىدىن قېچىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن ئۇنىڭ بۆكسىنى سېپىلنىڭ كۆنگىرىسىگە ئۇدۇل كەلتۇرۇپ ئاتقانىدىم بۆكى كۇنگۇرىگە مىخلىنىپ قالدى، سەللىسى چۈۋۈلۈپ قولىغا چۈشتى. يەنە بىر ئاتلىق مېنىڭ يېنىمدىن ئۆتۈپ، شەيخ بايەزىد قاچقان كوچا تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتىدۇ. قىلىچنى بېشىغا سانجىغانىدىم، ئېگىلىپ كوچا تېمىغا تايىنىۋالدى، يېقىلماي تەسلىكتە قېچىپ قۇتۇلدى.

ئاتلىق ۋە يارىقنىڭ ھەمىسىنى سۇرۇپ، دەرۋازىنى ئالدۇق. ئارتۇق تەدبىر كۆرۈشنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنىدى. چۈنكى، دۇشمەننىڭ ئىككى ـ ئۈچ مىڭ قوراللىق ئادىمى ئەركتە ئىدى، بىز ئاران بىر ـ ئىككى يۈز كىشى بولۇپ، تاشقورغاندا ئىدۇق، جەھانگىر مىرزىنى بىر سۇت پىشىمى بۇرۇنراق

قوغلاپ چىقارغان بولۇپ، ئادەمسىزنىڭ يېرىمى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بىز تەجرىبىسىزلىكتىن مۇشۇ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدۇق. مەن دەرۋازىدا تۇرۇپ، جەھانگىر مىرزىغا ئادەم ئەۋەتتىم: «يېقىن بولسا كەلسۇن، ماڭايلى» دېدىم. لېكىن ئۇنداق قىلىشنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنىدى. ئىبراھىم بەگ ئېتى ئاجىز بولغانلىقتىنمۇ ياكى ياردار بولغانلىقتىنمۇ، ماڭا قاراپ: «ئېتىمنىڭ ھالى خاراب» دېدى. مۇھەممەد ئەلى مۇ-بەششىرنىڭ سۈلەيمان ئاتلىق (ب 113) بىر نۆكىرى بار ئىدى. ئۇ بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ھېچكىم تەكلىپ قىلمىسىمۇ، ئېتىدىن چۈشۈپ، ئېتىنى ئىبراھىم بەگكە بەردى. ئۇ ناھايىتى مەردانە ئىش قىلدى. شۇ دەرۋازىدا تۇرغاندا كۆلى گىل شىقدارى[1] كېچىك ئەلى مەردانلىق كۆرسەتتى، ئۇ چاغدا سۈلتان مۇھەممەد ۋەيسىنىڭ نۆكىرى بولۇپ، ئوشتىمۇ ئىكىكى قېتىم ياخشى جەڭ قىلغانىدى. مىرزا قېشىغا كەتكەن كىشى كەلگۈچە دەرۋازىدا تۇردۇق. ئۇ بارغان كىشى قايتىپ كېلىپ، جەھانگىر مىرزىنىڭ خېلى بۇرۇنلا چېقىپ كەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. بۇ يەردە تۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنىدى، شۇڭا بىزمۇ قوزغالدۇق. شۇنچە تۇرغىنىمىز بىكار بولىدى. بىز بىلەن يىگىرمە ـ ئوتتۇزچە ئادەم قالغانىدى. بىز قوزغىلىشىمىزغا، نۇرغۇن ساۋۇتلۇق ئادەملەر يېتىپ كەلدى. بىز خەندەك كۆۋرۈكىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۆۋرۈكنىڭ شەھەر تەرىپىدە دۇشمەن ئادەملىرى پەيدا بولدى. قاسىم بەگنىڭ ئوغلى ھەمزىنىڭ ئانىسىنىڭ ئاتىسى بەندە ئەلى بەگ ئىبراھىم بەگكە ۋارقىراپ: «دائىم جاھىللىقىڭ بار ئىدى. توختا، قىلىچلىشايلى» دېدى. ئىبراھىم بەگ مېنىڭ قېـ-

① شىقدار ـــ ۋاكالىتەن باشقۇرغۇچى، ۋالىي.

شمدا ئىدى. ئۇ: «ماڭ، نېمە مەنىسى بار؟» دېدى. ھاماقەت كىشى مۇشۇنداق مەغلۇپ بولغان چاغدا جاھىللىق قىلىدۇ. بۇ جاھىللىق قىلىدىغان ۋاقىتمۇ، بۇ توختاش ۋە ئىككىلىنىش ۋاقتى ئەمەس ئىدى. بىز تېز يۈرۈپ كەتتۇق. دۇشمەن ئادەملىرى كەينىمىزدىن ئات چاپتۇرۇپ، ئادەملىرىمىزنى يېقىتىپ كېلىۋاتاتتى. ئاخسىدىن بىر شەرئى كېلىدىغان يەردە كۇنبەزى دېچمەن دېگەن بىر يەر بار، شۇ يەردىن ئۆتكەندە ئىبراھىم بەگ مېنى چاقىردى، كەينىمگە قارىسام، (114) شەيخ بايەزىدنىڭ بىر چۆھرىسى ئىبراھىم بەگكە ئوق تەگكۇزۇپتۇ. دەرھال ئېتىمنىڭ بېشىنى بۇرىدىم. خان قۇلى بەيانقۇلى قېشىمدا ئىدى، ئۇ: «ھازىر يېنىش ۋاقتى ئەمەس» دېدى ـ دە، ئېتىمنىڭ تىزگىنىنى ئېلىپ، ئالغا ئىلگىرىلىدى. سەككە يەتكۈچە ئادەمىمىزنىڭ كۆپىنى يېقىتتى. سەڭ بىلەن ئاخسى ئارىلىقى ئىككى شەرئى كېلىدۇ. سەڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن دۇشمەن ئادەملىرى كۆرۈنمىدى. بىز سەڭ سۇيىنىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ ماڭدۇق.

بۇ چاغدا سەككىز ئادەم قالغانىدۇق: دوست ناسىر، قەدىر ئەلى قاسىم بەگ، خانقۇلى بەيانقۇلى، مىرزا قۇلى كۆكەلداش، شاھىم ناسىر، ئابدۇلقۇددۇس سەيدى قارا، خوجاخەسى ۋە سەككىزىنچىسى مەن. بۇ سۇنىڭ يۇقىرىسىدا ناھايىتى ياخشى يول ئۇچرىدى. بۇ يول جىلغىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، چوڭ يولدىن يىراق ھەم خىلۋەت ئىدى. جىلغىنىڭ يۇقىرىسىغا مېڭىپ، سۇنى ئوڭ قولدا قالدۇرۇپ، يەنە بىر قۇرۇق جىلغىغا كىردۇق. نامازدىگەر ۋاقتى بولاي دېگەندە، جىلغىدىن تۇزلەڭگە چىقتۇق. تۇزلەڭدە يىراقتىن بىر قارا كۆرۈندى. يېنىمدىكىلەرنى بىر دالدا يەرگە تۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزۈم يا-

ياق بىر دۆڭگە چىقىپ، قاراۋۇللۇق قىلىۋاتاتتىم، نۇرغۇن ئاتلىق ئادەم ئارقىمىزدىن كېلىپ، بىر دۆڭگە تېز چىقىشىتى. ئۇلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى تەھقىقلىگۈچىلىكمۇ بولمىدۇق، دەرھال ئاتلىنىپ مېڭىپ كەتتۇق. ئەسلىيدە بۇ قوغلاپ كەلگەنلەر يىگىرمە - يىگىرمە بەش ئادەم ئىكەن. بىز بولساق، يۇقىرىدا مەلۇم بولغىنىدەك سەككىز كىشى ئىدۇق. ئەگەر شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ شۇنچىلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلگەن بولساق، ئۇلار بىلەن ئوبدان ئۇرۇشاتتۇق. لېكىن، ئۇلارنىڭ قوغلىغۇچى ئىكەنلىكىنى (ب 114) ۋە كەيىنىدە يەنە ئادەم بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئويلاپ، كېتىۋەردۇق. قاچقان دۇشمەن كۆپ بولسىمۇ، ئاز قوغلىغۇچىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. چۈنكى «سەفى مەغلۇبرا هويى بەسەندەست» (مەغلۇپ بولغان سەپكە، بىر ھەي دېگەن ئاۋازمۇ كۈپايە) دېگەن بىر گەپ بار. خان قۇلى: «مۇنداق قىلساق بولمايدۇ، ھەممىمىزنى تۇتقۇن قىلىدۇ. ياخشى ئاتتىن ئىككىنى تالاپ ئېلىپ، مىرزا قۇلى كۆكەلداش بىلەن ئات قوشلاپ ئىلدام مېڭىڭ، بەلكىم قۇتۇلۇپ قالارسىز» دېدى. ئۇنىڭ سۆزىنى يامان دېگىلى بولمايتتى، ئۇرۇش ئىشى بولمىغىنى ئۈچۈن، بەلكىم مۇشۇ يول بىلەن قۇتۇلۇش ئىمكانى بولۇپ قالاتتى. بىراق، بىرىكمىنى دۇشمەن ئارىسىدا ئاتسىز قويۇشقا كۆڭۈل چىدىمايتتى. ئاخىرىدا يەنىلا بىرلەپ - بىرلەپ ھەممىسى قالدى. مېنىڭ مىنگەن ئېتىم ناچارراق ئىدى، خانقۇلى ئېتىدىن چۈشۈپ، ئېتىنى ماڭا بەردى، مەن ئاتتىن سەكرەپلا ئۇ ئاتقا مىندىم، خانقۇلى مېنىڭ ئېتىمنى مىندى. مۇشۇ مەزگىلدە كەينىمىزدە قالغان شاھىم ناسىر بىلەن ئابدۇلقۇددۇس سەيدى قارىنى دۇشمەن يېقىتتى. خانقۇلىمۇ كېيىن قالدى. ھەمايە

قىلىش ۋە ياردەم بېرىش ئىمكانى يوق ئىدى. ئاتلار ئەڭ ئاستا سۈرئەتتە كېتىۋاتاتتى. ئېتى ماڭالمىغانلار كېيىن قالاتتى. دوست بەگنىڭ ئېتىمۇ بولمىدى، كېيىن قالدى. مېنىڭ ئېتىممۇ سۈسلۈق قىلىشقا باشلىغانىدى، قەنبەر ئەلى ئېتىنى ماڭا بېرىپ، مېنىڭ ئېتىمنى مىندى ۋە ئۇمۇ كېيىن قالدى. خوجاخەسى توكۇر ئىدى. ئېدىرلار ئىچىگە ئۆزىنى ئالدى. مىرزا قۇلى كۆكەلداش بىلەن ئىككىمىز قالدۇق. ئاتلارنىڭ چاپقۇدەك مادارى (115) قالمىغانىدى. قېتىرتىپلا كېتىۋاتاتتۇق. مىرزا قۇلىنىڭ ئېتى سۈسلۈق قىلىشقا باشلىدى. مەن: «سېنى تاشلاپ نەگە باراي، بىللە مېڭىپ، ئۆلسەكمۇ، ھايات قالساقمۇ بىللە بولايلى» دېدىم ۋە بىر مەزگىل ئۇنىڭ مېڭىشىغا بېقىپ ماڭدىم، ئاخىر مىرزا قۇلى: «مېنىڭ ئېتىم بولالمىدى، مېنى دەپ سىزمۇ تۇتقۇن بولماڭ، مېڭىڭ، بەلكىم قۇتۇلۇپ كېتەرسىز» دېدى. كۆڭلۈم بەك بۇزۇلدى. شۇنداق قىلىپ، مىرزا قۇلىمۇ كېيىن قالدى. ئۆزۈم يالغۇزلا قالدىم. دۇشمەننىڭ ئىككى ئادىمى پەيدا بولدى. بىرى باباسەيرامى، يەنە بىرى بەندەئەلى ئىدى. ئۇلار ماڭا يېقىنلاپ كەلدى. ئېتىم ھالسىرىغانىدى، تاغقا يېتىشكىمۇ بىر كۇرۇھچە يول بار ئىدى. ئالدىمدا بىر تاش دۆڭسى كۆرۈنىدى. بىر تۇرۇپ: «ئېتىم ھاردى، تاغمۇ تېخى يىراق. نەگە باراي؟ سادىقمدا يىگىرمە تال ئوق بار، ئاتتىن چۈشۈپ، مۇشۇ تاش دۆڭسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ، ئوقۇم تۈگىگىچە ئېتىشاي» دەپمۇ ئويلىدىم. بىراق يەنە: «تاغقا يېتىۋېلىشىم مۇمكىن، تاغقا يەتكەندىن كېيىن، بىرقىسىم ئوقنى بېلىمگە قىستۇرۇپ، تاغقا يامىشاي» دېگەن پىكىرگە كەلدىم. تاغقا چەبدەسلىكىمگە ئىشەنچىم بار ئىدى. شۇ خىيال بىلەن مېڭىۋەردىم.

ئېتىمىنىڭ تېز ماڭغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى. ئۇلارمۇ ئوق يېتەر يەرگە كەلدى. مەنمۇ ئوقۇمنى ئاياپ ئاتمىدىم، (ب 115) ئۇلارمۇ ئېھتىيات قىلىپ، بەك يېقىن كېلەلمىدى. ئۇلار مۇشۇ يوسۇندا ئەگىشىپ ماڭدى.

كۇن ئولتۇرغان مەزگىلده تاغقا يېقىن باردىم. ئۇلار بىردىنلا: «مۇنداق قىلىپ نەگىمۇ بارىسىز، جەھانگىر مىرزە-نى تۇتۇپ كېلىشتى. ناسىر مىرزا بۇرۇنلا ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى» دېدى. بۇ سۆزدىن بەك چۆچۈدۈم، چۇنكى مىرزىلار ھەممىسى ئۇلارنىڭ قولىدا بولساق، خەتەر ئېھتىمالى كۆپ بولاتتى. مەن جاۋاب بەرمەي تاغ تەرەپكە مېڭىۋەردىم. يەنە بىرمۇنچە ماڭغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە گەپ قىلغىلى تۇر-دى. بۇ قېتىم بالدۇرقىدىن مۇلايىمراق سۆزلىدى، ھەتتا ئاتا-تىن چۈشۈپ سۆزلەشكە باشلىدى. مەن ئۇلارنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي مېڭىۋەردىم. جىلغىدىن يۇقىرىغا ئۆرلەپ، خۇپتەنگىچە ماڭدىم. ئاخىرىدا ئۆيدەك يوغان بىر تاشنىڭ قېشىغا كەلدىم ۋە شۇ يەردىن بۇرالدىم، تىك يارلارغا كەل-دۇق، ئات ماڭالمىدى، ئۇلارمۇ ئاتتىن چۈشتى ۋە ھۆرمەت - تەزىم بىلەن تېخىمۇ مۇلايىم سۆزلىگىلى تۇردى: «قاراڭغۇ كېچە، يول يوق، مۇنداق قىلىپ نەگە بارالايسىز؟ قەسەم قە-لىمىزكى، سۇلتان ئەھمەد بەگ سىزنى پادىشاھ قىلىدۇ» دې-دى. مەن ئۇلارغا: « مېنىڭ كۆڭلۇم ئۇنىمايدۇ، مېنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشىم مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر سىلەرنىڭ ئۆز لاي-قىدا خىزمەت كۆرسىتىش خىيالىڭلار بولسا، (116) يىللار بويىمۇ تېپىلمايدىغان بىر خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتى شۇكى، مېنى خانلار قېشىغا ئېلىپ بارىدىغان يولغا باشلاڭلار، مەن سىلەرگە كۇتكىنىڭلاردىن ئارتۇق ئېتىبار ۋە

شەپقەت قىلاي. ئەگەر بۇنى خالىمىساڭلار، كەلگەن يولۇڭلار بىلەن قايتىڭلار، مەن نېمە بولسا شۇنى كۆرەي. بۇمۇ بىر ياخشى خىزمەت» دېدىم. ئۇلار: «كەلمىگەن بولساق مەيلىدى، كەلگەن ئىكەنمىز، سىزنى بۇ ھالدا قويۇپ قانداق قايتىمىز. ئۇ يەرگە بېرىشنى خالىمايدىكەنسىز، سىز نەگە بارسىڭىز خىزمىتىڭىزدە بولىمىز» دېدى. مەن: «ئانداق بولسا، سۆزۈڭلەرنىڭ راستلىقى ئۈچۈن قەسەم قىلىڭلار» دېدىم. ئۇلار قۇرئاننى ئېغىزغا ئېلىپ قەسەم بەردى. مەن دەرھال بۇنىڭغا ئىشەندىم، مەن ئۇلارغا: «مۇشۇ جىلغىغا يېقىن يەردە كەڭ جىلغا يولى بارلىقىنى ئېيتىشقانىدى، شۇ يولغا باشلاڭلار» دېدىم. ئۇلار قەسەم بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا ئىشەنچىم كامىل ئەمەس ئىدى. مەن ئۇلارنى ئالدىمدا ماڭدۇرۇپ، ئۆزۈم كەينىدىن ماڭدىم. بىر - ئىككى كۈرۈھ يول ماڭغاندىن كېيىن بىر ئېرىقتا كەلدۇق. مەن: «كەڭ جىلغا يولى شۇغۇ دەيمەن؟» دېدىم. ئۇلار ئىنكار قىلىپ: «ئۇ يول كۆپ ئالدىمىزدا» دېدى. ئەسلىيدە كەڭ جىلغا يولى مۇشۇ ئىكەن. ئۇلار ماڭا خىيانەت قىلىپ، مەندىن يوشۇرۇپتۇ. يېرىم كېچىگىچە مېڭىپ، يەنە بىر سۇغا يەتتۇق. ئۇلار بۇ چاغدا: «بىز بىلمەي قاپتىمىز، كەڭ جىلغا يولى كەينىمىزدە قېلىپتۇ» دېدى. مەن: «ئانداق بولسا، قانداق قىلىش كېرەك؟» دېدىم. ئۇلار: «ئالدىمىزدا غەۋا يولى يېقىن، ئۇ يول بىلەن فەرقەتكە (ب 116) بارغىلى بولىدۇ» دەپ، شۇ يولغا باشلىدى. كېچىنىڭ ئوچ پاسىغىچە[1] يول مېڭىپ، غەۋادىن ئۆتۈپ كەرنان

① پاس ــ «پەھەر» بىلەن ئوخشاش مەنىدىكى ۋاقىت مىقدارى بولۇپ، بىر پاس بىر كېچە - كۈندۈزنىڭ 8 / 1 نگە توغرا كېلىدۇ. «كېچىنىڭ ئوچ پاسى» دېگەن ئىبارە كېچىنىڭ 4 / 3 ى دېگەن مەنىدە.

سېيىغا يەتتۇق. بابا سەيرامى: « سىز مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇ-رۇڭ، مەن غەۋا يولىنى ئېنىقلاپ كىلەي» دەپ كەتتى. بىر-ئازدىن كېيىن كېلىپ: «بۇركە باشلىق بىرقانچە ئادەم بۇ يولغا كېلىپتۇ. ئۇ يەردىن ئۆتكىلى بولمايدۇ» دېدى. بۇ سۆز-نى ئاڭلاپ ئەندىشىگە چۈشتۇم. ۋىلايەت ئىچىدە ئىدۇق، تاڭ يېقىن، مەنزىل يىراق ئىدى. مەن: «بىر يەرگە باشلاڭلار، كۈندۈزى شۇ يەرگە مۆكۈپ تۇرۇپ كەچ كىرگەندىن كېيىن ئات بىلەن خوجەند سۇيىدىن ئۆتۈپ، شۇ ياق بىلەن خوجەند تەرەپكە بارايلى» دېدىم. ئۇلار: «مۇشۇ يەردە بىر ئېدىر بار، شۇ يەرگە مۆكۈنۈشكە بولىدۇ» دېدى. كەرنان دورغىسى بەند ئەلى ئىدى. ئۇ: «ئاتلىرىمىزغا ۋە ئۆزىمىزگە ئوزۇق تاپمىساق بولمايدۇ. مەن كەرنانغا بېرىپ، نېمە تاپسام ئېلىپ كېلەي» دېدى. بىز ئۇ يەردىن قايتىپ، كەرنانغا يۈزلەندۇق. كەرنانغا بىر كۈرۈھ قالغان يەردە تۇرۇپ تۇردۇق. بەندە ئەلى كېتىپ، خېلى كېچىكتى، تاڭ يورۇپ قالدى، ھېچ خەۋەر يوق. بەك تەقەززا بولدۇم. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، بەندە ئەلى يۈگۈرۈپ كەلدى، ئاتلارغا بوغۇز ئەكەلمەپتۇ، ئۇچ نان ئېلىپ كېلىپ-تۇ. بىرىمىز بىردىن نانىنى قويۇنغا سېلىپ، دەككە ـ دۈك-كىدە قايتىپ، مۆكىدىغان ئېدىرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق. ئاتلارنى بىر جىلغىغا باغلاپ، ھەر بىرىمىز ھەر تەرەپتە بىر ئېگىز يەرگە چىقىپ، قاراۋۇللۇق قىلىپ ئولتۇردۇق. (117)

چۈشكە يېقىن قالغاندا، ئەھمەد قۇشچىنىڭ تۆت ئاتلىق ئادەم بىلەن بىللە غەۋادىن ئاخسى تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردۈق، بىر تۇرۇپ، ئەھمەد قۇشچىنى چاقىرىپ، ۋەدىلەر بېرىپ ئاتلىرىنى ئالايلىمىكىن دەپمۇ ئويلىدىم. چۈنكى ئات-لىرىمىز بىر كېچە ـ كۈندۈز جەڭدە ھەم مۇشكۈل سەپەردە

بولۇپ، بوغۇزمۇ يېمىگەنلىكى ئۈچۈن، بەك خارابلاشقانىدى. بىر تۇرۇپ يەنە كۆڭلۈم ئۇنىمىدى، ئۇلارغا ئىشەنچ قىلالمىدىم، يېنىمىزدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ: «بۈگۈن ئاخشام ئۇلار كەرنىاندا قونىدۇ، كېچىدە ئاۋايلاپ كىرىپ، ئاتلىرىنى ئالايلى ـ دە ئۆزىمىزنى بىر يەرگە يەتكۈزۈۋالايلى» دېگەن قارارغا كەلدۇق. چۈش مەزگىلى ئىدى، كۆز يېتەر يەردە بىرنەرسىنىڭ ئات ئۈستىدە يالتىرىغانلىقى كۆرۈندى. ئۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق. ئەسلىيدە ئۇ مۇھەممەد باقىر ئىكەن. ئۇ ئاخسىدا بىز بىلەن بىللە ئىدى. ئاخسىدىن چىقاندىن كېيىن ھەر كىم ھەر تەرەپكە كەتتى. مۇھەممەد باقىر بەگ بۇ تەرەپكە كېلىپ، يوشۇرۇنۇپ يۈرگەنىكەن. بەندە ئەلى بىلەن بابا سايرامى: «ئاتلار ئىككى كۈندىن بۇيان بوغۇز يېمىدى، ئوتلاققا چۈشۈپ، ئاتلارنى ئوتقا قويايلى» دېدى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، ئوتلاققا چۈشۈپ، ئاتلارنى ئوتقا قويدۇق. نامازدىگەر مەزگىلىدە بىر ئاتلىق كىشىنىڭ بىز يوشۇرۇنغان ئېدىرغا چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆردۇم. مەن تونۇدۇمكى، بۇ غەۋانىڭ چوڭى قادىر بەردى ئىدى. مەن يېنىمدىكىلەرگە: «قادىر بەردىنى چاقىرىڭلار» دېدىم، ئۇلار چاقىرغانىدى، كەلدى. كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سورىشىپ، ئۇنىڭغا ئىنايەت ۋە شەپقەتلەردىن ۋەدىلەر بېرىپ، ئۇنى ئارغامچا، ئورغاق، پالتا، دەريادىن ئۆتۈشتە كېرەك بولىدىغان نەرسىلەر، ئات بوغۇزى، يېمەك (ب 117) ۋە بولسا ئات ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدۇم، نامازخۇپتەندە مۇشۇ يەرگە كېلىدىغان قىلىپ توختاشتۇق.

نامازشام مەزگىلىدە بىر ئاتلىق ئادەم كەرنان تەرەپتىن غەۋا تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى، «كىمسەن؟» دەپ سورىدۇق. ئۇ جاۋاب بەردى. ئەسلىيدە، ئۇ مۇھەممەد باقىر بەگ بولۇپ،

بايا چۈشته كۆرۈشكەن يەردىن باشقا بىر يەرگە يوشۇرۇنغىلى ماڭغانىكەن. لېكىن ئۇ جاۋاب بەرگەندە ئاۋازىنى شۇنداق ئۆزگەرتكەنىدىكى، نەچچە يىلدىن مېنىڭ بىلەن بىللە بولغىنىغا قارىماي، زادىلا تونۇيالمىدىم. ئەگەر تونۇپ ئۆزىمىزگە قوشۇۋالغان بولساق ياخشى بولاتتى. ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىدىن بەك ئەندىشىدە بولۇپ، قادىر بەردى غەۋايى بىلەن ۋەدىلەشكەن يەردە تۇرالمىدۇق، بەندە ئەلى: «كەرنانىڭ مەھەللىلىرىدە خىلۋەت باغچىلار بار، ئۇ يەرگە ھېچكىم كەلمەيدۇ، شۇ يەرگە بېرىپ، قادىر بەردىگە ئادەم ئەۋەتەيلى، شۇ يەرگە كەلسۇن» دېدى. شۇ خىيال بىلەن ئاتلىنىپ، كەرنانىڭ مەھەللىسىگە كەلدىم. قىش ۋاقتى بولۇپ، ھاۋا ناھايىتى سوغۇق ئىدى. بىر ئەسكى جۈۋا تېپىپ كەلدى، كىيۋالدىم، بىر قاچا يوبدان تېپىپ كەلدى، ئىچىپ ئىنتايىن ھۇزۇرلاندىم. بەندە ئەلىدىن: «قادىر بەردىگە ئادەم ئەۋەتتىڭمۇ؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: «ئەۋەتتىم» دېدى. ئەسلىيدە، بۇ بەتبەخت مۇناپىقلار كېلىشىپ، ئۇ ئادەمنى ئاخسىغا ــ تەنبەل قېشىغا ئەۋەتكەنىكەن. بىر ئۆيگە كىرىپ، ئوت قالاپ، بىردەم كۆزۈم ئۇيقۇغا باردى. بۇ مۇناپىقلار ماڭا خۇشامەت قىلىپ يەنە: «قادىر بەردىدىن خەۋەر ئالمىغۇچە بۇ يەردىن كېتىشكە بولمايدۇ. بۇ يەر مەھەللىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى. چەتتە خالىي باغلار بار، شۇ يەرگە (118) كەتسەك ھېچكىم گۇمان قىلمايدۇ» دېدى. يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ چەتتىكى باغقا باردىم، بابا سەيرامى تام ئۇستىگە چىقىۋېلىپ ئۇيان ـ بۇيان قارايتتى. چۈشكە يېقىن تامدىن چۈشۈپ، قېشىمغا كېلىپ: «يۈسۈف دورغا كېلىۋاتىدۇ» دېدى. مەن چۆچۈپ كەتتىم. «ئۇقۇپ كىرگىن، مېنىڭ بۇ يەردىلىكىمنى بىلىپ كەلگەنمۇ ـ قانداق؟» دېدىم. ئۇ چە-

قىپ سۆزلىشىپ كىردى ۋە: «يۈسۈف دورغىنىڭ دېيىشىچە، ئاخسى دەرۋازىسىدا بىر ياياق چېرىكنى ئۇچرىتىپتۇ. ئۇ چېرىك، پادىشاھ كەرىنداڭ پالانى يەردە، دەپتۇ. ئۇ ھېچ كىشىگە تۈيدۈرماي، بۇ چېرىكنى سوقۇشتا ئەسىر ئالغان ۋەلى خەزانچى بىلەن بىر يەرگە سولاپ قويۇپ، ئۆزى سىزنىڭ قېشىڭىزغا چېپىپ كېلىپتۇ. بەگلىرىمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەر سىز ئىكەن» دېدى. مەن ئۇنىڭدىن: «سەن قانداق ئويلايسەن؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: «ھەممىسى سىزنىڭ نۆكىرىڭىز، نېمە چارىسى بار، بېرىش كېرەك، سىزنى پادىشاھ قىلىدۇ» دېدى. مەن: «شۇنچە غوۋغا ۋە ئۇرۇشلار بولدى، مەن ئۇ يەرگە قانداق بارالايمەن؟» دېدىم. بىز شۇنداق سۆزلىشىۋاتقان ۋاقتىمىزدا، يۈسۈف ئالدىمدا تىزلىنىپ: «نېمىسىنى يوشۇراي، بۇ ئىشتىن سۇلتان ئەھمەد بەگنىڭ خەۋىرى يوق. شەيخ بايەزىد سىزنىڭ خەۋىرىڭىزنى ئېلىپ، مېنى ئەۋەتتى» دېدى. بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ۋۇجۇدۇمدا ئاجايىپ بىر ھالەت يۈز بەردى. ئالەمدە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن يامان نەرسە يوق ئىكەن! مەن ئۇنىڭغا: «راستىنى ئېيت، ئەگەر ئىش باشقىچە بولغىدەك بولسا، دەرھال تەرەت ئېلىۋالاي» دېدىم. يۈسۈف قەسەم قىلدى، لېكىن ئۇنىڭ قەسىمىگە كىم ئىشەنسۇن. (ب 118)

ئۆزۈمنىڭ بىتاقەت بولۇۋاتقىنىمنى ھېس قىلدىم. ئورنۇمدىن قوپۇپ باغنىڭ بۇرجىكىگە باردىم. «ئىنسان يۈز يىل، مىڭ يىل ياشىسىمۇ، ئاخىر ئۆلىدۇ» دېدىم ئۆز - ئۆزۈمگە.

ئەگەر سەد سال مانى ۋەر يەكى روز،
بىبايەد رەفت ئەزىن كاھى دىلەفروز.

(مەيلى يۈز يىل، مەيلى بىر كۈن تۇر، كۆڭۈل ئاچقۇچى بۇ قەسىرنى تەرك ئېتەرسەن)

ئۆلۈمنى قوبۇل قىلدىم. بۇ باغدىن بىر ئېرىق سۇ ئا-
قىدىكەن، تەرەت ئېلىپ ئىككى رەكەت نامماز ئوقۇدۇم. بې-
شىمنى رۇكۇغا قويۇپ تىلەك تىلەۋاتقىنىمدا كۆزۈم ئۇيقۇغا
كېتىپتۇ. كۆرۈپتىمەنكى، خوجا يەھيانىڭ ئوغلى خوجا ئۇ-
بەيدۇللا ھەزرەتلىرىنىڭ نەۋرىسى خوجا ياقۇب تاغىل ئات
مىنىپ بىر توپ جامائەت بىلەن ئالدىمدىن چىقىپ كېلىپتې-
مىش ۋە: «غەم يېمەڭ، خوجا ئەھرار مېنى سىزنىڭ قېشى-
گىزغا ئەۋەتتى ۋە: بىز ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ، ئۇنى پادىشاھ-
لىق ئورنىغا ئولتۇرغۇزغان، بىر يەردە مۇشكۇللۇككە دۇچ
كەلسە، بىزنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ياد ئەتسۇن، بىز شۇ
يەردە ھازىر بولىمىز، دېدى. مۇشۇ سائەتتە غەلىبە سىزنىڭ،
بېشىگىزنى كۆتۈرۈڭ، ئويغىنىڭ» دەپتىمىش. مۇشۇ ھالدا
خۇشال بولۇپ ئويغاندىم. يۈسۈف دورغا ھەمراھلىرى بىلەن
مەسلىھەت قىلىپ: «باھانە تېپىپ ھايال قىلىۋاتىدۇ، تۈتۈپ
باغلاش كېرەك» دەۋاتىدۇ. مەن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ: «سىلەر
شۇنداق دەۋاتىسىلەر، قېنى كۆرەي، قايسىڭلار مېنىڭ قې-
شىمغا كېلەلەيسىلەر» دېدىم. شۇ سۆزلەرنى دەۋاتقىنىمدا باغ
تېمىنىڭ سىرتىدىن نۇرغۇن ئاتلىق ئادەمنىڭ كېلىۋاتقان
ئاۋازى ئاڭلاندى. (119) يۈسۈف دورغا: «ئەگەر بىز سىزنى تۇ-
تۇپ تەنبەل قېشىغا ئېلىپ بارساق، ئىشىمىز ئوڭ بولاتتى،
مانا ئەمدى سىزنى تۇتقىلى نۇرغۇن ئادەم ئەۋەتىپتۇ» دېدى.
ئۇ بۇ ئاۋازنى تەنبەل ئەۋەتكەن ئادەملەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇياق
ئاۋازى دەپ چۈشەندى. مەن بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ تېخىمۇ
چۆچۈدۈم ھەم نېمە قىلىشىمنى بىلمەي قالدىم.

شۇ ئاندا بۇ ئاتلىقلار باغنىڭ ئىشىكىنى ئىزدەپ يۈر-
مەي، باغ تېمىنىڭ بۇزۇلغان يېرىنى ئېچىپلا ئىچىگە كىر-

دى. قارىسام، ماڭا جانلىرى بىلەن باغلانغان نۆكەرلىرىمدىن قۇتلۇق مۇھەممەد بارلاس بىلەن بابائى پەرغەرى ئون بەش - يىگىرمىچە ئادەم بىلەن يېتىپ كېلىپتۇ. ئۇلار يېقىن كېلىپ، ئۆزلىرىنى ئاتتىن ئېتىپ، يىراقتىنلا يۆكۈنۈپ تەزىم قىلىپ، ئايىغىمغا يىقىلدى. گويا، خۇدا ماڭا يېگىۋاشتىن جان بەرگەندەك بىر خىل ھېسسىياتقا كەلدىم. مەن ئۇلارغا: «ئاۋۇ يۇسۇف دورغىنى ھەم مۇنۇ تۇرغان مۇناپىقلارنى تۇتۇپ باغلاڭلار» دېدىم. بۇ مۇناپىقلار قاچقاندى، ھەر بىرىنى بىر يەردىن تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كەلدى. مەن ئۇلاردىن: « سىلەر نەدىن كەلدىڭلار؟ قانداق خەۋەر تاپتىڭلار؟» دەپ سورىدىم. قۇتلۇق مۇھەممەد بارلاس: «ئاخسىدىن چىققاندا سىزدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئەندىجانغا كەلدىم، خانلارمۇ ئەندىجانغا كەلگەنىكەن. مەن چۈش كۆردۈم. چۈشۈمدە خوجا ئەبەيدۇللا: بابۇر شاھ كەرنان (ب 119) دېگەن يېزىدا، بىرىپ ئۇنى ئېلىپ كېلىڭلار، پادىشاھلىق ئورنى ئۇنىڭغا تەئەللۇق بولدى» دېدى. مەن بۇ چۈشۈمدىن خۇشال بولۇپ، چوڭ خان بىلەن كىچىك خانغا مەلۇم قىلدىم ۋە: «مېنىڭ بەش - ئالتە ئىنى ۋە ئوغلۇم بار، يەنە بىرنەچچە يىگىت قوشۇپ بېرىلسە، كارنان تەرەپكە بېرىپ خەۋىرىنى ئالاي» دېدىم. خانلار: «بىز ھەم شۇ تەرەپكە بارغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىغان» دەپ ئون كىشى قوشۇپ بەردى ۋە: «شۇ تەرەپكە بېرىپ ئوبدان ئىزدەپ تېپىپ كېلىڭ، ھېچبولمىغاندا ئېنىق بىر خەۋىرىنى ئۇقۇپ كېلىڭ» دېدى. شۇنداق سۆزلىشۋاتقىنىمىزدا، بابائى پەرغەرى: «مەنمۇ بېرىپ ئىزدەيمەن» دېدى ۋە ئىككى ئىنىسى بىلەن بىرگە قوشۇلدى. ئاتلىنىپ چىققىنىمىزغا بۇگۈن ئۈچ كۈن بولدى، ئەلھەمدۇلىللا سىزنى تاپتۇق» دېدى. يەنە: «يۇ-

رۇڭ، ئاتلىنىڭ، بۇ باغلىغانلارنىمۇ ئېلىپ ماڭايلى، بۇ يەردە هايال بولۇش ياخشى ئەمەس، تەنبەل سىزنىڭ بۇ يەرگە كەلـ گىنىڭىزدىن خەۋەر تېپىپتۇ. قانداق قىلىپ بولسۇن، بېرىپ خانلارغا قوشۇلايلى» دېدى. شۇ زامان ئاتلىنىپ، ئەندجان تەرەپكە يول ئالدۇق، ئىككى كۈندىن بۇيان هېچ تاتام يېمىگەنىدىم، نامماز پېشىن بولغاندا، قوي تېپىپ كېلىپ، بىر يەرگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپ كاۋاب قىلدى، شۇ كاۋابتىن تويغىچە يىدىم، ئاندىن كېيىن ئاتلىنىپ، بەش كۈنلۈك يولنى ئىككى كېچە ـ كۈندۈزدە بېسىپ ئەندجانغا كىردۇق. چوڭ خان دادام بىلەن كىچىك دادامغا كۆرۈنۈش قىلىپ، ئۆتكەن كۈنلەرنى تولۇق بايان قىلدىم. خانلار بىلەن تۆت ئاي بىللە بولدۇم. هەر تەرەپكە (120) تارقىغان نۆكەرلىرىم يىغىلدى. ئۇچ يۈزدىن كۆپرەك ئادەم بولدى. «بۇ فەرغانە ۋىلايىتىدە سەرگەردان بولۇپ يۈرگىچە، باشقا بىر تەرەپكە كەتمەيمەنمۇ» دەپ ئويلىدىم ـ دە، مۇهەررەم ئېيىدا فەرغانە ۋىلايىتىدىن خۇراسانغا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىقتىم.

2. کابوُل

توققۇز يۈز ئونىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىدا خۇراسانغا بېرىش ئۈچۈن فەرغانە ۋىلا-يىتىدىن چىقىپ، ھىسار ۋىلايىتىنىڭ يايلاقلىرىدىن بولغان ئىلەك يايلىقىغا كېلىپ چۈشتۈم. مۇشۇ قارارگاھتا يىگىرمە ئۈچ ياشقا قەدەم قويۇپ، يۈزۈمگە ئۇستىرا سالدىم. ئۇمىد كۈتۈپ ماڭا ئەگىشىپ يۈرگەنلەر چوڭ - كىچىك بولۇپ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق، ئۈچ يۈزگە يەتمەس ئادەم ئىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ياياق بولۇپ، قولىدا تاياق، پۇتىدا چورۇق، ئۇچىسىدا چاپاندىن باشقا ھېچ نەرسىسى يوق ئىدى. قىيىن-چىلىق شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، بىزدە پەقەت ئىككىلا چېدىر بولۇپ، مېنىڭ چېدىرىم ئانامغا بېرىلەتتى، ماڭا بولسا، ھەر چۈشكەن يەردە بىر ئالچۇق ياساپ بېرەتتى، شۇ ئالچۇقتا تۇراتتىم. بىز بۇ قېتىم خۇراسانغا سەپەر قىلغان بولساقمۇ، لېكىن مۇشۇ ھالەتتە بۇ ۋىلايەتتىن ۋە خۇسرەۋ شاھنىڭ نۆ-كەرلىرىدىن ئۇمىد كۈتەتتۇق. بىرنەچچە كۈندە بىرەر ئادەم كېلىپ، ۋىلايەتتىن ۋە خەلقتىن خەۋەر يەتكۈزەتتى، بۇنىڭدىن بىز تېخىمۇ ئۇمىدۋار بولاتتۇق. شۇ مەزگىلدە مەن خۇسرەۋ شاھقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن مولla بابا پەشاغەربي قايتىپ كەلدى. ئۇ خۇسرەۋ شاھتىن كۆڭۈلگە ياقىدىغان خەۋەر كەل-

① مىلادىيە 1504 ــ 1505 - يىللار ئارلىقى.

تۇرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن خەلقتىن ياخشى خەۋەر (ب 120) كەلتۇردى.

ئىلەكتىن چىقىپ ئۇچ - تۆت قونۇپ، ھىسارنىڭ خوجا ئىماد دېگەن يېرىگە كېلىپ چۈشتۇق. شۇ يەردە تۇرغىنىمىزدا موھىب ئەلى قۇرچى خۇسرەۋ شاھ قېشىدىن ئەلچىلىككە كەلدى. خۇسرەۋ شاھ كەرەم ۋە ساخاۋەت بىلەن مەشھۇر ئىدى، لېكىن بىز ئىككى قېتىم ئۇنىڭ ۋىلايىتىدىن ئۆتكەن بولساقمۇ، باشقىلارغا قىلغان ئادەمگەرچىلىكىنى بىزگە قىلمىغانىدى. بىز ئاھالىدىن ۋە ۋىلايەتتىن ئۈمىدۋار بولغىنىمىز ئۈچۈن ھەر مەنزىلدە كۆپىرەك تۇرۇپ قالاتتۇق. شېرىم تاغايى ئۇ چاغدا بىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئادىمىمىز ئىدى. ئۇ خۇراسانغا بېرىشنى خالىماي، بىزدىن ئايرىلىش نىيىتىدە ئىدى. سەرپۇلدا مەغلۇپ بولۇپ، سەمەرقەندكە كەلگەندە، ئۇمۇ ئۆيۈقسىز ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزى يالغۇز قورغان مۇداپىئەسىگە قاتناشقانىدى. بەك نامەرد ئادەم ئىدى، نەچچە قېتىم مۇشۇنداق ھەرىكەتلەرنى سادىر قىلدى. قابادىيانغا كەلگەن ۋاقتىمىزدا، خۇسرەۋ شاھنىڭ ئىنىسى باقى چاغانىيانى خەتىب قەرشىنى ئەۋەتىپ، ساداقەت ئىزھار قىلىپ، بىزگە قوشۇلماقچى بولدى، بۇ چاغدا چاغانىيان، شەھىرى سەفا ۋە تەرمىز ئۇنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇ ئامۇ دەرياسىنى ئۇياچ كېچىكىدىن كەچكەن ۋاقتىمىزدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. باقىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن تەرمىزنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ، ئۇنىڭ پۇتۇن ئۆيۈقىنى ئامۇدىن ئۆتكۈزۈپ بىزنىڭكىلەرگە قوشقاندىن كېيىن، خۇسرەۋ شاھنىڭ جىيەنى، باقىنىڭ ئوغلى ئەھمەد قاسمنىڭ ئىگىلىكىدىكى كاھمەرد ۋە بامىيان تەرەپكە يول ئالدۇق. نىيىتىمىز كاھمەردنىڭ ئەجەر دېگەن

قورغىنىغا ئۆيۈڭ ۋە ئادەملىرىمىزنى (121) ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىخەتەر قىلىش ۋە ئاندىن ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش قىلىش ئىدى. ئەيىبەككە يەتكەن ۋاقتىمىزدا، بۇرۇن مېنىڭ قېشىمدا بولۇپ ياخشى قىلىچۋازلىق قىلغان ۋە كېيىنكى ئۆزگىرىشلەردە مەندىن ئايرىلىپ خۇسرەۋ شاھ قېشىغا كەلگەن يار ئەلى بىلال بىرقانچە يىگىتلەر بىلەن قېچىپ كەلدى ۋە خۇسرەۋ شاھ قېشىدىكى موغۇللارنىڭ ساداقەت ئىزھار قىلغان سۆزلىرىنى يەتكۈزدى. دەرەئى زىندانغا يەتكەن ۋاقتىمىزدا سەللاخ دەپمۇ ئاتىلىدىغان قەنبەر ئەلى بەگمۇ قېچىپ كەلدى. ئاردا ئۇچ ـ تۆت قونۇپ كاھمەردكە كېلىپ، ئۆيۈڭ ۋە ئادەملەرنى ئەجەر قورغىنىغا ئورۇنلاشتۇردۇق.

ئەجەردە تۇرغاندا، سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ خانزادە بېگىمدىن بولغان قىزى بىلەن جەھانگىر مىرزىنىڭ نىكاھى ئوقۇلدى. بۇ توي ئىشى مىرزىلار ھايات ۋاقتىدىلا توختىتىشىپ قويۇلغانىدى. بۇ مەزگىلدە باقى بەگ ماڭا: «بىر ۋىلايەتكە ئىككى پادىشاھ ۋە بىر چېرىككە ئىككى سەردارنىڭ بولۇشى بۆلۈنۈش ۋە ۋەيرانلىققا ئېلىپ بارىدۇ، پىتنە ۋە پەردىشانلىققا سەۋەب بولىدۇ. چۈنكى:

دەھ دەرۋىش دەرگىلىمى بىخۇسبەند،
دۇ پادىشاھ دەر ئىقلىمى نە گۇنجەند.
نىم نانى گەر خۇرەد مەردى خۇداي،
بەزلى دەرۋىشان كۇنەد نىمى دىگەر.
مۇلكى ئىقلىمى بىگەرەد پادىشاھ،
ھەمچۇنان دەر بەندى ئىقلىمى دىگەر.

(ئون دەرۋىش بىر پالاسقا سىغىدۇ، لېكىن ئىككى پادىشاھ بىر ئىقلىمغا سىغمايدۇ. بىر تەقۋادار بىر ئاننىڭ يېرىدىن

مىنى ئۆزى يېسە، يېرىمىنى نامراتلارغا بېرىدۇ. بىر ئىقلىم-
نى ئىگىلىگەن بىر پادىشاھ باشقىلىرىنىمۇ ئىگىلىسەم دەپ-
دۇ) دېگەنىكەن. ئۇمىد شۇنداقكى، بۇگۈن - ئەتە خۇسرەۋ
شاھنىڭ ھەممە نۆكىرى كېلىپ پادىشاھ خىزمىتىگە كىر-
گۈسىدۇر، لېكىن ئۇ يەردە ئەييۇبنىڭ ئوغۇللىرى ۋە بەزى-
لەرگە ئوخشاش (ب 121) بىرمۇنچە ئارا بۇزغۇچىلار بارىكى،
بىزنىڭ مىرزىلار ئوتتۇرىسىدىكى يامانلىق ۋە پىتنىلەرنىڭ
سەۋەبچىسى ۋە دەيدېچىسى شۇلار ئىدى. ھازىرقى مۇشۇ
پۇرسەتتە جەھانگىر مىرزىنىڭ خۇراسانغا كېتىشىگە چىرايـ
لىق رۇخسەت بېرىلسە، ئەتە بەش كۈندە نادامەت ۋە پۇشايمان-
غا ئورۇن قالمايدۇ» دەپ تەكرار ئېيتاتتى.

ئاغا - ئىنى ۋە ئۇرۇق - تۇغقاندىن بىرەر يامانلىق سا-
دىر بولغان ھالەتتىمۇ، ئۇلارنى زىيانغا ئۇچرىتىش كويىدا
بولۇش مېنىڭ تەبىئىتىمدە يوق ئىدى. جەھانگىر مىرزا بـ-
لەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا بۇرۇن مەملىكەت ۋە نۆكەرلەر يۈ-
زىسىدىن نۇرغۇن كۆڭۈلسىزلىك ۋە جېدەللەر يۈز بەرگەن
بولسىمۇ، لېكىن بۇ قېتىم ئۇ ۋىلايەتتىن مېنىڭ بىلەن
ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى، تۇغقانلىق ۋە خىزمەتكارلىق
مەيدانىدا ئىدى ۋە بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭدىن كۆڭۈلسىزلىككە
سەۋەب بولىدىغان ھېچقانداق ئىش كۆرۈلمىگەنىدى. ئۇ قايتا -
قايتا كىشى قويۇپ تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، قوبۇل قىلمـ-
دىم. ئاخىر باقى بەگ ئېيتقانىدەك، ئاشۇ يۈسۈف ئەييۇب،
بەھلۇل ئەييۇبتەك ئارا بۇزغۇچىلار مېنىڭ قېشىمدىن جە-
ھانگىر مىرزا قېشىغا قېچىپ بېرىپ، يامانلىق ۋە پىتنە بـ-
لەن شۇغۇللاندى ۋە جەھانگىر مىرزىنى مەندىن ئايرىپ
خۇراسانغا ئېلىپ كەتتى.

مۇشۇ مەزگىلدە سۇلتان ھۆسەين مىرزىدىن بەدىئۇززەمان مىرزىغا، ماڭا، خۇسرەۋ شاھقا ۋە زۇنۇنغا ئوخشاش مەزمۇندا (122) ئۇزۇن ـ ئۇزۇن خەتلەر كەلدى. بۇ خەتلەر ھازىرغىچە مېنىڭ قولۇمدا بار. خەتلەردە: «سۇلتان ئەھمەد مىرزا، سۇلتان مەھمۇد مىرزا، ئۇلۇغبەگ مىرزا ۋە ئۇ ئاغا ـ ئىنىلار بىرلىشىپ ماڭا قارشى يۈرۈش قىلغاندا، مەن مۇرغاب ياقىسىنى بېكىتكەنىدىم، مىرزىلار يېقىنلىشىپ، ھېچ ئىش قىلالماي يانغانىدى، ھازىرمۇ ئەگەر ئۆزبېكلەر كەلسە، مەن مۇرغاب ياقىسىنى بېكىتەي، بەدىئۇززەمان مىرزا بەلخ، شەبۇرغان ۋە ئەندەخۇد قورغانلىرىغا كۈچلۈك ئادەملىرىنى قويۇپ، ئۆزى گۇرزۇۋان، دەرەئى زەڭ ۋە شۇ تاغلىق يەرلەرنى بېكىتسۇن» دېگەنىدى ۋە مېنىڭ بۇ تەرەپكە كەلگىنىمدىن خەۋەر تېپىپ ماڭمۇ: «سەن كاھمەرد، ئەجەر ۋە شۇ تەرەپتىكى تاغ باغرىلىرىنى بېكىت، خۇسرەۋ شاھ ھىسار ۋە قۇندۇز قورغانلىرىدا ئىشەنچلىك كىشىلەرنى قويۇپ، ئۆزى ۋە ئىنىسى ۋەلى بەدەخشان ۋە خەتلان تاغلىرىنى بېكىتسۇن. ئۆزبېكلەر ھېچ نەرسە قىلالماي يانىدۇ» دەپ يازغانىدى.

سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ بۇ خەتلىرى ئۇمىدسىزلىكە سەۋەب بولدى. چۈنكى تېمۇر بەگنىڭ يۇرتىدا ئۇ زامانىدا ياش قۇرام، ۋىلايەت ۋە چېرىك جەھەتتىن ئۇنىڭغا يېتىدىغان چوڭ پادىشاھ يوق ئىدى. ئۇنىڭدىن ئۇستى ـ ئۇستىگە ئەلچى ۋە ئالاقىچىلار كېلىپ: «تەرمىز، كىلىف ۋە كەركى (ب 122) كېچىكلىرىدە مۇنچە كېمە ياستىڭلار، مۇنچە مىقداردا كۆۋرۈك ئەسۋابلىرى تەييار قىلىڭلار، يۇقىرى توققۇز ئۇلۇم كېچىكلىرىنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىڭلار» دېگەندەك مەزمۇندىكى كەسكىن بۇيرۇقلارنى يەتكۈزۈشى، بۇنىڭ بىلەن

نەچچە يىلدىن بېرى ئۆزبېكلەر تەپرىقىسىدىن دىلى يارا بولغان خەلق غەيرەتلىنىپ ئۈمىدۋار بولۇشى لازىم ئىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىدەك تېمۇر بەگ ئورنىغا ئولتۇرغان چوڭ پادىشاھ دۈشمەنگە قارشى يۈرۈش قىلىش ئۈستىدە سۆزلىگەن يەرلەرنى بېكىتىش ئۈستىدە سۆزلىسە، خەلقتە نېمە ئۈمىدۋارلىق قالسۇن!

بىز بىلەن كەلگەنلەرنىڭ ئۆيۈڭلىنى، باقى چاغانىيانى ۋە ئوغلى مۇھەممەد قاسىمنىڭ ھەم ھەممە سىپاھىي ۋە ئەيماق-لىرىنىڭ ئۆيۈڭلى ۋە مالىرىنى ئەجەردە قويۇپ، چېرىكنى ئېلىپ چىقتۇق. خۇسرەۋ شاھنىڭ موغۇللىرىدىن: «پادىشاھ تەرەپكە ئۆتۈش نىيىتى بىلەن بارلىق موغۇل ئۇلۇسى تايخان (تالقان نامى بىلەن مەشھۇر)دىن كۆچۈپ، ئىشكەمىش ۋە خۇ-لۇل تەرەپكە ماڭدۇق. «پادىشاھ غەيرەت قىلىپ تېز يېتىپ كەلسۇن، خۇسرەۋ شاھنىڭ ئادەملىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىسيان كۆتۈرۈپ، پادىشاھ خىزمىتىگە كەلگۈسىدۇر» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ، كىشىلەر كېلىشكە باشلىدى.

شۇ ئەسنادا، شەيباقخاننىڭ ئەندجانىنى ئېلىپ، ھىسار ۋە قۇندۇزغا چېرىك تارتقانلىق خەۋىرى كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، خۇسرەۋ شاھ قۇندۇزدا تۇرالماي، ھەممە ئادەمنى كۆچۈرۈپ (123) كابۇلغا سەپەر قىلدى. خۇسرەۋ شاھ قۇندۇز-دىن كۆچۈپ چىقىشىغا، ئۇنىڭ ئىشەنچلىك ۋە تۆھپىكار ئادەمى بولغان موللا مۇھەممەد تۇركىستانىي قۇندۇزنى شەيباقخان تەرەپ بولۇپ بېكىتتى. بىز سەمتۇ يولى بىلەن قىزىلسۇ تەرەپ ربىگە چۈشكەن ۋاقتىمىزدا، ھىسار ۋە قۇندۇزدىكى خۇسرەۋ شاھقا تەۋە موغۇل ئۇلۇسى ئۆيۈڭلى بىلەن كېلىپ بىزگە قو-شۇلدى. يۇقىرىدا تەكرار گەپنى بولۇپ ئۆتكەن قەنبەر ئەلى

موغۇل گېپى چوڭالچاق ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى باقى بەگكە ياقمىدى. باقى بەگنىڭ خاتىرىنى قىلىپ، قەنبەر ئەلگە رۇخسەت بېرىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇشۇ - كۇر شۇنىڭدىن بېرى جەھانگىر مىرزىنىڭ مۇلازىمى بولۇپ قالدى.

خۇسرەۋ شاھ موغۇل ئۇلۇسىنىڭ بىزگە قوشۇلغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئالاقزادە بولۇپ، ھېچ چارە قىلالماي، كۆيئوغلى ياقۇپ ئەيۇبنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، قۇللۇق ۋە ساداقەت ئىزھار قىلدى ۋە ئەھدە قىلساق، خىزمىتىمىزگە كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. باقى چاغانىيانى ئىختىيار ئىدى، ئۇ ماڭا ھەرقانچە ساداقەت بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئاغىسىنىڭ تەرىپىنىمۇ قويمايتتى. ئۇنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن مۇنداق ئەھدە بولدى: «ئۇنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يەتكۈزۈلمەيدۇ. مېلىغىمۇ ئۆزى خالىغىنىچە ئىگە بولىدۇ، بۇ جەھەتتە بېسىم ئىشلىتىلمەيدۇ.» ياقۇبنى يولغا سالغاندىن كېيىن، قىزىلسۇ - نىڭ تۆۋىنىگە كۆچۈپ، ئەندەراب سۇيىنىڭ قوشۇلىدىغان يېرىگە يېقىن (ب 123) يەرگە چۈشتۇق.

ئەتىسى، رەببىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر بۆلەك ئادەم بىلەن ئەندەراب سۇيىدىن ئۆتۈپ، دۈشى تەۋەسىدىكى بىر يوغان چىنارنىڭ تۈۋىدە ئولتۇردۇم. ئۇ تەرەپتىن خۇسرەۋ شاھ دەبدەبە بىلەن نۇرغۇن كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا يېتىپ كەلدى. قائىدە - يوسۇن بويىچە يىراقتا ئاتتىن چۈشۈپ كەلدى. كۆرۈشكەندە ئۇچ قېتىم يۈكۈنۈپ، قايتقاندىمۇ ئۇچ قېتىم يۈكۈندى. ئەھۋال سورىغاندا ۋە تارتۇق تارتقاندىمۇ يۈكۈندى. جەھانگىر مىرزا بىلەن مىرزا خانغىمۇ شۇ يوسۇندا يۈكۈندى. قېرى ئەبلەخ قانچە يىللاردىن بېرى خالىغىنىچە

ئىش قىلىپ، سەلتەنەتتىن پەقەت ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇ-
مىغىنىلا قالغاندى. يىگىرمە بەش - يىگىرمە ئالتە قېتىم
يۇكۇندى. بىردەم ئۇ يانغا، بىردەم بۇ يانغا مېڭىپ يۇرۇپ،
چارچاپ يىقىلىشقا ئاز قالدى، نەچچە يىل قىلغان بەگلىكى
ۋە سەلتەنىتى پۈتۈنلەي بۇرنىدىن چىقتى. كۆرۈشۈپ، تارتۇق
تارتقاندىن كېيىن، ئولتۇرۇشقا بۇيرۇدۇم، ئولتۇردى. بىردەم -
يېرىمدەم ئۇياندىن - بۇياندىن سۆز بولدى. نامەردلىك ۋە
نانكورلۇقنىڭ يارىشا سۆزلىرىمۇ پۇچەك ھەم لاۋزا ئىكەن. ئۇ-
نىڭ ئىشەنگەن ۋە ئېتىبار قىلغان نۆكەرلىرى ئۇنىڭ كۆز
ئالدىدىلا توپ - توپ كېلىپ ماڭا نۆكەر بولدى. ئۆزىنىڭ
ئەھۋالى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، پادىشاھلىق قىلىپ يۈرگەن
بۇ ئەبلەخ مانا مۇشۇنداق خار - زارلىقتا خالار - خالىماس
كېلىپ، مانا مۇشۇنداق سۈرەتتە مەن بىلەن كۆرۈشتى.
(124) شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاجايىپ ئىككى ئېغىز
سۆز چىقتى. ئۇنىڭ بىرى شۇكى، نۆكەرلىرىنىڭ ئۇنىڭدىن
ئايرىلغانلىقى يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىلگەندە: «بۇ
نۆكەر تۆت قېتىم مەندىن ئايرىلىپ، يەنە كەلگەن» دېدى. يە-
نە بىرى شۇكى، ئۇنىڭ ئىنىسى ۋەلى توغرۇلۇق: «ئۇ قاچان
كېلىدۇ؟ ئامۇ دەريادىن قايسى كېچىك بىلەن ئۆتىدۇ؟» دەپ
سورىغىنىمدا: «ئەگەر كېچىك تېپىلسا، تېزلا كېلىدۇ، لېكىن
سۇ ئۇلغايغانسېرى كېچىك ئۆزگىرىدۇ. ئان گۈزەررا ئاب
بۇرد (ئۇ كېچىكنى سۇ ئالدى) دېگەن بىر گەپ بار» دېدى.
ئۇنىڭ دۆلىتى ۋە نۆكىرىنىڭ يۆتكەلگەنلىكىگە قارىتىلغان
بۇ سۆزنى ئۇنىڭ ئاغزىغا تەڭرى سالدى.

بىردەمدىن كېيىن ئاتلىنىپ ئوردۇغا كەلدىم. ئۇمۇ
چۈشكەن يېرىگە كەتتى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، ئۇنىڭ چوڭ -

كىچىك، ياخشى ـ ياماڭ بەگ ۋە يىگىتلىرى توپ ـ توپى بەلەن ئۆيۈاق ۋە مالىلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ، بىزگە كېلىشكە باشلىدى. ئەتىسى نامازپېشىنغىچە، ئۇنىڭ قېشىدا ھېچكىم قالمىدى. (ئايەت) «قل اللهم مالك الملك تؤتى الملك من تشا وتنزع الملك ممن تشا وتغمن تشاوتدل من تشا بيدك الخير انك على كل شئ قدير» (ئېيتقىنكى، پادىشاھلىقنىڭ ئىگىسى بولغان ئى ئاللا! خالىغان ئادەمگە پادىشاھلىقنى بېرىسەن، خالىغان ئادەمدىن پادىشاھلىقنى تارتىپ ئالىسەن. خالىغان ئادەمنى ئەزىز قىلىسەن، خالىغان ئادەمنى خار قىلىسەن. ھەممە ياخشىلىق سېنىڭ قولۇڭدىدۇر، سەن ھەقىقەتەن ھەممىگە قادىرسەن).

تەڭرى نېمىدېگەن قۇدرەتلىك! يىگىرمە ـ ئوتتۇزمىڭ نۆكەرنىڭ ئىگىسى بولغان، دەربەندى ئاھەنىن دەپمۇ ئاتىلىدىغان، قەھلۇغەدىن ھىندۇكۇش تېغىغىچە سۇلتان مەھمۇد مىرزىغا تەئەللۇق ۋىلايەتلەرنى تامامەن ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالغان، (ب 124) ھەسەن بارلاس نامىلىق بىر ئەبلەخ باجگىرى، ئىلەكتىن ئۈياچقە قەدەر ئۆكتەملىك بىلەن باجگىرلىك قىلىپ، بىزنى كۆچۈرۈدىغان بىر ئادەمنى بىر يېرىم كۈننىڭ ئىچىدە ئۇرۇشسىز ـ تالاشسىزلا بىزدەك نامرات ۋە مەغلۇپ بولغان ئىككى يۈز ـ ئىككى يۈز ئەللىك ئادەمنىڭ قېشىدا شۇنچە خار، چۈشكۈن ۋە ئاجىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدىكى، ئۇنىڭ نە ئۆز نۆكىرىگە، نە مېلىغا، نە جېنىغا ئىگە بولغۇدەك ئىقتىدارى بولسۇن!

خۇسرەۋ شاھ بىلەن كۆرۈشۈپ يانغان ئاخشىمى مىرزا-خان مېنىڭ قېشىمغا كېلىپ، ئاغىلىرىنىڭ قېنىنى دەۋا قىلدى. ئارىمىزدىكىلەردىن بەزىلەرمۇ شۇ پىكىردە ئىدى. دەر-

ۋەقە، شەرىئەت ۋە ئادەت بويىچىمۇ مۇنداق ئادەملەر جازاسىنى تارتىشقا تېگىشلىك ئىدى. بىراق، ئەھدە قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن، خۇسرەۋ شاھنىڭ ئۆزى ئېلىپ كېتىلىگۈدەك نەرسىسىنى ئېلىپ بۇ يەردىن كېتىشىگە بۇيرۇق قىلىپ پەرمان چىقاردۇق. ئۇ ئۈچ ـ تۆت قاتار قېچىر ۋە تۆگىگە بارلىق گۆھەر، ئالتۇن ـ كۈمۈش، نەپىس نەرسىلىرىنى يۈكلەپ ماڭدى. شىرىن تاغايىنى خۇسرەۋ شاھقا قوشۇپ، ئۇنى غۇرى ۋە دەھانە يولى بىلەن خۇراسان تەرەپكە ماڭدۇرغاندىن كېيىن، كاھمەردكە بېرىپ، ئۆيۈڭاقمىزنى كەينىمىزدىن كابۇلغا ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتۇق.

ئۇ قارارگاھتىن كابۇل سەپىرى بىلەن كۆچۈپ، خوجا زەيدكە كېلىپ چۈشتۇق. شۇ كۈنى ھەمزەبى مەڭغىت ئۆزبېك چاپقۇنچىلىرىنى باشلاپ كېلىپ، دۈشى تەۋەسىنى چاپقۇن قىلدى. سەيىد قاسىم ئىشىك ئاغا بىلەن ئەھمەد قاسىم كۆھبەرنى (125) بىرقىسىم يىگىتلەر بىلەن ئەۋەتتۇق. ئۇلار بېرىپ، باسقۇنچىلارغا كېلىشتۇرۇپ زەربە بېرىپ، بىرقانچە سىنىڭ بېشىنى كېسىپ كەلدى. مۇشۇ قارارگاھتا خۇسرەۋ شاھنىڭ قورال ـ ياراغ ئامبىرىدىكى قورال ـ ياراغلارنى ئۆلەشتۇردۇق. يەتتە ـ سەككىز يۈزچە ساۋۇت ۋە ئېگەر چىقتى. خۇسرەۋ شاھتىن قالغان نەرسە شۇ ئىدى. يەنە بىرمۇنچە قاچا ـ قۇچىلار بار ئىكەن، باشقا كۆزگە كۆرۈنگىدەك بىر نەرسە يوق ئىدى.

خوجا زەيدتىن چىقىپ ئارىدا تۆت ـ بەش قونۇپ، غۇر بەندكە كەلدۇق. ئۇشتۇر شەھىرىگە چۈشكەندە، مۇقىمنىڭ ئىختىيار بېگى شەرەك (شىكە) ئارغۇنىنىڭ بىزدىن بىخەۋەر، چېرىك بىلەن كېلىپ باران ياقىسىغا چۈشكەنلىكىنى ۋە

پەنچھىر يولى بىلەن ئۆتكەن كىشىلەرنى شۇ چاغدا كابۇلدىن قېچىپ بېرىپ، لەمغان تەۋەسىدىكى تەركلانىي ئافغانلار[1] ئا-رىسىدا تۇرغان ئابدۇررەززاق مىرزا قېشىغا بارغىلى قوي-مايۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان-دىن كېيىن، پېشىن بىلەن دىگەر ئارىلىقىدا ئۇ يەردىن كۆ-چۈپ، كېچىچە يول مېڭىپ، تاڭ ۋاقتىدا ھۇبيان ئۆتكىلىدىن ئاشتۇق، سۇھەيل[2] يۇلتۇزىنى زادى كۆرۈپ باقمىغانىدىم. تاغقا چىقىشىمىز بىلەنلا جەنۇب تەرەپتە تۆۋەنرەك بىر يورۇق يۇلتۇز كۆرۈندى. مەن: «بۇ سۇھەيل بولمىسۇن» دېدىم. «ئۇ سۇھەيل» دېيىشتى. باقى چاغانىيانى مۇنۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

تۇ سۇھەيلى تاكۇجا تابىيۇ كۇجا تالى شەۋى،
چەشمى تۇ بەر ھەركى مىيەفتەد نىشانى دەۋلەت ئەست.

(سەن سۇھەيل يۇلتۇزىسەن، قايەردە تاۋلىنىپ، قايەردىن چىقساڭ ۋە كۆزۈڭ كىمگە چۈشسە، شۇ دۆلەت نىشانىسىدۇر).

كۈن نەيزە بويى بولغاندا، سىنجىد دەرەنىڭ ئايىغىغا كېلىپ چۈشتۇق. بىزنىڭ ئالدىمىزدا (ب 125) ماڭغان قاراۋۇل يىگىتلەر ۋە باشقا بىرقىسىم يىگىتلەر قارا باغنىڭ ئايىغىدىكى ئېگىرىيار تەۋەسىگە يېتىپ بېرىپلا شەرەڭ بىلەن تۇ-تۇشىدۇ ۋە ئۇرۇشا ـ ئۇرۇشمايلا، ئۇلارنى يېڭىدۇ. يىگىتلەر-نىمۇ شەرەكنى، ھەم يەتمىش ـ سەكسەن، يۈزگە يېقىن ئوبدان يىگىتنى ئەسىرگە چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەلدى. شەرەك-نىڭ قېنىدىن كېچىپ ئۇنى مۇلازىم قىلدۇق.

خۇسرەۋ شاھ ئۆز ئېلىگە باقماي، كابۇل سەپىرى بىلەن

---

① تەركلانىي ئافغانلار ـــ كابۇل ۋىلايىتىنىڭ لەمغان تەۋەسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئافغانلارنىڭ بىر قەبىلىسى.

② سۇھەيل ـــ بىر يورۇق يۇلتۇز، ئۇمۇر يۇلتۇزى.

قۇندۇزدىن چىققاندا، ئۇنىڭغا تەئەللۇق ئەل ۋە ئۇلۇس بەش - ئالتە بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى، ئۇلارنىڭ بەدەخشاندىكى بىر بۆلىكى سەيدىم ئەلى دەربان باشچىلىقىدا رۇستا ئېتىكىدە تۇراتتى. ئۇلار پەنچھىر يولى بىلەن ئېشىپ كېلىپ مۇشۇ قارارگاھتا بىرگە مۇلازىمەت قىلدى. يۇسۇف ئەييۇب ۋە بەھلۇل ئەييۇب باشچىلىقىدىكى بىر بۆلىكىمۇ مۇشۇ قارارگاھتا مۇلازىمەتتىرگە كەلدى. بىر بۆلىكى خۇسرەۋ شاھنىڭ ئىنىسى ۋەلى باشچىلىقىدا خەتلاندا ئىدى، بىر بۆلىكى بولسا، يىلانچىق، نەكدەرىي، قاقشال ۋە قۇندۇز ۋىلايەتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئەيماقلاردا ئىدى. ھەر ئىككى بۆلەك ئەدەراب ۋە سەراب بىلەن كېلىپ پەنچھىردىن ئېشىپ ئۆتۈش خىيالىدا ئىدى. ئەيماقلار بۇرۇنراق سەرابقا كەلگەندە، كەيندىن ۋەلى يېتىپ كەلدى، ئەيماقلار ئۇنى توسۇپ ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ قىلدى. ۋەلى قېچىپ بېرىپ ئۆزبېكلەرگە قوشۇلدى. شەيباقخان سەمەرقەند رەستىسىدە ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالدۇرىدى. ئۇنىڭ نۆكەرلىرى بۇلىنىپ - تالىنىپ، ئەيماقلار بىلەن بىللە مۇشۇ قارارگاھتا مۇلازىمەتتىرگە كەلدى. سەيد يۇسۇف بەگ ئوغلاقچىمۇ (126) ئەيماقلار بىلەن بىللە كەلدى.

بۇ قونالغۇدىن كۆچۈپ، قاراباغ يېنىدىكى ئاق ساراي ئوتلىقىغا كېلىپ چۈشتۇق. خۇسرەۋ شاھنىڭ ئادەملىرى زۇلۇم ۋە باشباشتاقلىققا ئۆگىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئاھالىغا زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. ئاخىر سەيدىم ئەلى دەربانىنىڭ بىر ئوبدان نۆكىرى بىرسىنىڭ بىر كوزا يېغىنى تارتىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئەكەلدۈرۈپ تاياق بىلەن ئۇرغۇزدۇم، ئۇنىڭ تاياق ئاستىدىلا جېنى چىقتى. بۇ ھەيۋە بىلەن ھەممىسى بېسىلدى.

مۇشۇ قونالغۇدا بولغان ۋاقتىمىزدا كابۇلغا دەرھال ھۇ-

جۇم قىلىش ـ قىلماسلىق تۇغرۇلۇق كېڭەش ئۆتكۈزدۇق. سەيىد يۈسۈف ۋە باشقا بەزى كىشىلەر: «قىش يېقىنلاپ قالدى، دەرھال لەمغانغا بارايلى ۋە شۇ يەردە قانداق قىلىش زۆرۈر بولسا، شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلايلى» دېگەن پىكىردە بولدى. باقى چاغانىيانى ۋە باشقا بەزى كىشىلەر كابۇلغا ھۇجۇم قىلىش تەرەپدارى بولدى. ئاخىردا كابۇلغا ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدۇق ۋە بۇ يەردىن كۆچۈپ ئابا قورۇقىغا كېلىپ چۈشتۇق. مۇشۇ قارارگاھتا تۇرغان ۋاقتىمىزدا، مېنىڭ ئانام باشلىق كاھىمەردتە قالغان تۇغقانلار كۆپ مۇشەققەت ۋە خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، بىزگە كېلىپ قوشۇلدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: بىز شىرىم تاغايىنى خۇسرەۋ شاھقا قوشۇپ، خۇسرەۋ شاھنى خۇراسانغا ئۇزىتىپ قويغاندىن كېيىن، بېرىپ تۇغقانلارنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدۇق. دەھانگە بارغاندا شىرىم ھوقۇقسىز بولۇپ قالىدۇ، خۇسرەۋ شاھ شىرىم بىلەن بىللىلا كاھىمەردكە بارىدۇ. ئۇنىڭ جىيەنى ئەھمەد قاسىم كاھىمەردتە ئىدى. خۇسرەۋ شاھ (ب 126) ئەھمەد قاسىمنى ئۆزىگە تارتىپ، مېنىڭ تۇغقانلىرىمغا يامانلىق قىلىش كويىدا بولىدۇ. باقى چاغانىيانىڭ نۇرغۇن موغۇللىرى تۇغقانلار بىلەن بىللە كاھىمەردتە ئىدى. ئۇلار يوشۇرۇنچە شىرىم بىلەن كېلىشىپ خۇسرەۋ شاھ بىلەن ئەھمەد قاسىمنى تۇتماقچى بولىدۇ. خۇسرەۋ شاھ بىلەن ئەھمەد قاسىم ئەجەر ئېغىزىنىڭ يېنىدىكى يول بىلەن قېچىپ خۇراسانغا كېتىدۇ. موغۇللارنىڭ بۇ تەرەپدارلىقتىن غەزىبى، ئۆزلىرىنى ئۇلاردىن ئايرىش ئىكەن. تۇغقانلار بىلەن بىللە بولغانلار خۇسرەۋ شاھنىڭ تەھلىكىسىدىن قۇتۇلۇپ، ئەجەردىن چىـ

① ئىسقانچى قەبىلىسى ـــ كابۇل ۋىلايىتىنىڭ كاھىمەرد تەۋەسىدە ئولتۇرۇشلۇق قەبىلىلەردىن.

قىپ، كاھىمەردكە يەتكەندە، ئىسقانچى قەبىلىسى[1] دۇشمەنلە-
شىپ ئۇلارنىڭ يولىنى توسايدۇ. تۇغقانلارنىڭ كۆپچىلىكىنى
ۋە باقى بەگكە تەئەللۇق ئەل - ئۇلۇسنى تۇتۇپ تالايدۇ. قۇل
بايەزىدنىڭ ئوغلى تىزەك تېخى كىچىك ئىدى، شۇ يەردە ئە-
سىرگە چۈشۈپ، ئۇچ - تۆت يىلدىن كېيىن كابۇلغا كەلدى.
تۇغقانلار بۇلىنىپ - تالىنىپ، بىز ئۆتكەن قىپچاق يولى بە-
لەن ئېشىپ ئۆتۈپ ئابا قورۇقىدا بىزگە كېلىپ قوشۇلدى.

ئۇ يەردىن كۆچۈپ، ئاردا بىر قونۇپ چالاك ئوتلىقىغا
كەلدۇق. بۇ يەردە كېڭىشىپ، كابۇلنى مۇھاسىرە قىلىش
قارارىغا كەلدۇق. مەن ئۆزۈمنىڭ غولغا ئايرىلغان ھەممە ئا-
دەمىم بىلەن ھەيدەر تەقىنىڭ بېغى بىلەن قۇل بايەزىد بەكا-
ۋۇلنىڭ مەقبەرىسى ئارىلىقىغا چۈشتۇم؛ جەھانگىر مىرزا
ئوك قانات قىسىم ئادەملىرى بىلەن بىزنىڭ چوك چارباغقا
چۈشتى؛ ناسىر مىرزا سول قانات قىسىم ئادەملىرى بىلەن
قۇتلۇق قەدەم مەقبەرىسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئوتلاققا چۈشتى.
(127) ئادەملىرىمىز كەينى - كەينىدىن بېرىپ مۇقىم بىلەن
سۆزلىشىپ تۇردى، ئۇ گاھى ئۆزرە ئېيتىپ، گاھى يۇمشاق
سۆزلەرنى قىلاتتى. ئۇ ئاتىسى بىلەن ئاغىسىغا ئادەم چاپتۇر-
غان بولۇپ، ئۇلاردىن ئۇمىد كۈتۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن، شۇنداق
قىلىپ ۋاقىتنى سوزماقتا ئىدى. بىر كۈنى، غول قىسىم،
ئوك قانات قىسىم ۋە سول قانات قىسىمدىكىلەرنىڭ پۇتۇنلەي
ساۋۇت كىيىپ، ئاتلىرىغمۇ كېجىم تاقاپ قورغانغا يېقىنراق
بېرىپ، بىر تەرەپتىن ياراغ كۆرسىتىشى، يەنە بىر تەرەپتىن
قورغان ئىچىدىكىلەرگە ھەيۋە قىلىشى توغرۇلۇق پەرمان بە-
رىلدى. جەھانگىر مىرزا ئوك قانات قىسىم تۇرغان يەرنىڭ
ئۈدۈلىدىكى كوچە باغ يولى بىلەن ئىلگىرىلىدى. غول قە-

سىم تۇرغان يەرنىڭ ئالدىدا سۇ بار ئىدى. شۇڭا مەن غول قىسمىنى ئېلىپ، قۇتلۇق قەدەم مەقبەرىسى تەرىپىدىن كېلىپ، ئېدىرنىڭ ئالدىدىكى دۆڭ ئۈستىگە چىقتىم. ئالدىنقى قىسمىدىكىلەر قۇتلۇق قەدەم كۆۋرۈكىنىڭ ئۈستىگە يوپۇرۇلۇپ باردى. ئۇ چاغدا كۆۋرۈك يوق ئىدى، يىگىتلەر شوخلۇق قىلىپ، جەرمگەران دەرۋازىسىغىچە چېپىپ باردى. قورغاندىن چىققان ئازغىنە ئادەم ئۇرۇشمۇ قىلماي، قاچقىنىچە قورغانغا كىرىپ كەتتى. ئەرك سېپىلىنىڭ تۈۋى ئېگىز ئىدى. نۇرغۇن كابۇل ئاھالىسى سەيلىگە چىققانكەن، چېرىكنىڭ قېچىشى بىلەن ئۇلارمۇ يۈگۈرۈشۈپ تۆۋەنگە چۈشتى، كۆۋرۈك بىلەن دەرۋازىنىڭ ئارىسىدىكى دۆڭدە يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا نۇرغۇن ئورىلارنى قىزىپ، (ب 127) ئۈستىنى بوش قىلىپ يېپىپ قويۇشقانكەن. سۇلتان قۇلى چاناق ۋە باشقا بەزى يىگىتلەر چېپىپ كېتىۋېتىپ ئورىغا چۈشۈپ كەتتى. ئوڭ قانات قەسمىدىن بىر - ئىككى يىگىت كوچە باغ ئارىسىدا قورغاندىن چىققانلار بىلەن بىر - ئىككى قىلىچ چېپىشتى. ئۇرۇشۇشقا پەرمان بولمىغىنى ئۈچۈن شۇنچىلىك قىلىپ قويۇپلا ياندى. قورغان ئىچىدىكىلەر ساراسىمگە چۈشتى. مۇقىم بەگلەرنى ئارىغا سېلىپ، قۇللۇقتا كېلىپ، كابۇلنى تاپشۇرماقچى بولدى ۋە باقى بەگ چاغانىيانىنىڭ ۋاستىچىلىك قىلىشى بىلەن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. بىزمۇ ئىنايەت ۋە شەپقەت ئىپادىسىدە بولۇپ، ئۇنى ۋەھىمە ۋە ئەندىشىلەردىن خالاس قىلدۇق. ئۇ ئەتىسى ئادەملىرى بىلەن مال دۇنياسىنى ئېلىپ چىقىپ، قورغاننى تاپشۇرماقچى بولدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ ئادەملىرى باشباشتاقلىققا ۋە بۇلاڭچىلىققا ئۆگىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، مۇقىمنى ئۆزىگە تەئەللۇق ئادەملىرى ۋە مال -

دۇنياسى بىلەن كابۇلدىن چىقىرىشقا جەھانگىر مىرزا، ناسىر مىرزا باشلىق چوڭ بەگلەرنى ۋە ئىچكىيلەرنى بەلگىلىدۇق. تىبەتنى مۇقىملىقى تۇرىدىغان يۇرتى قىلىپ بەلگىلىدۇق. ئە-تىسى سەھەر مىرزىلار ۋە بەگلەر دەرۋازىلارغا بېرىپ، خەلق-نىڭ ھۇجۇم ۋە غوۋغاسىنى كۆرۈپ: «سىز كەلمىسىڭىز، بۇ خەلقنى توسقىلى بولمايدىكەن» دەپ ماڭا ئادەم ئەۋەتتى. ئا-خىر ئۆزۈم ئاتلاندىم. تۆت - بەش ئادەمنى ئېتىپ (128) بىر - ئىككى ئادەمنى چاپقۇزدۇم، شۇنىڭ بىلەن غوۋغا بە-سىلدى. مۇقىم ئۆز ئادەملىرى بىلەن ساق - سالامەت تىبەتگە بېرىپ چۈشتى. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئاخىرىدا تەڭرىتا-ئالانىڭ فەزلى - كەرەمى بىلەن كابۇل ۋە غەزنى ۋىلايىتى جەڭ - جېدەلسىز مېنىڭ قولۇمغا كىردى.

كابۇل ۋىلايىتى تۆتەنچى ئىقلىمدىن بولۇپ، ئاۋات جايلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. شەرق تەرىپى لەمغانات، پەرشاۋەر ۋە باشقا ھىند ۋىلايەتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەرب تەرىپى گەرىۋ (كەرنۇد) ۋە غۇر جايلاشقان تاغلار بىلەن تۇتە-شىدۇ، ھازىر بۇ تاغلار ھەزارە ۋە نەكدەرىي قوۋملىرىنىڭ ماكانىدۇر؛ شىمال تەرىپى قۇندۇز ۋە ئەندەراب ۋىلايەتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، ھىندۇكۇش تېغى بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا؛ جەنۇب تەرىپى فەرمۇل، نەگار، بەننۇ ۋە ئافغانىستان بىلەن تۇتىشىدۇ. كىچىك، لېكىن ئۆزۈن ۋىلايەتتۇر، ئۆزۈنلۇقى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان. ئەتراپى پۈتۈنلەي تاغ. قەلئەسى تاغقا ياندىشىپ تۇرىدۇ. قەلئەنىڭ غەرب تەرىپىدە تاغنىڭ ئۇستىگە شاھ كابۇل بىر ساراي سالدۇرغىنى ئۈچۈن، بۇ تاغ-نى «شاھ كابۇل» دەپ ئاتايدۇ. بۇ تاغ دۇرىن ئېغىزىدىن باشلىنىپ، ياقۇب ئېغىزىدا ئاخىرلىشىدۇ، چۆرىسى ئىككى

شەرئى كېلىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئېتىكى پۈتۈنلەي باغ. مېنىڭ چوڭ ئاتام ئۇلۇغبەگ مىرزا زامانىدا، مىرزىنىڭ ئەتكىسى ۋەيس ئەتكە بۇ تاغنىڭ ئېتىكىگە بىر ئېرىق چاپتۇرغانىكەن. تاغ ئېتىكىدىكى باغلارنىڭ ھەممىسى شۇ ئېرىقتىن سۇ ئىچىدۇ. سۇ بويىدا گۈلكىنە دېيىلىدىغان ئىنتايىن خىلۇەت بىر مەھەللە بار. ئۇ يەردە كەيپ ـ ساپا، پاھىشە ئىشلىرى بولۇپ ئۆتكەن بولسا كېرەك، گاھىدا چاقچاق ئۇچۇن (ب 128) خوجا ھافىزنىڭ بېيىتىنى ئۆزگەرتىپ ئوقۇشاتتى:

ئەي خۇش ئان ۋەقتى كى بى پاۋۇ سەر ئەييامى چەند،
ساكىنى گۈلكىنە بۇدىم بەبەدنامى چەند.

(ئۇ نېمىدېگەن خۇش چاغلار ئىدى؛ ئەركىن يايراپ، بىرقانچە كۇن گۈلكىنەدە بىرنەچچە يامان ئاتلىق بىلەن بىلەلە تۇرغانىدۇق)

قەلئەنىڭ جەنۇب تەرىپى، شاھ كابۇلنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بىر چوڭ كۆل بار، چۆرۈلمىسى بىر شەرئىگە يېقىن كېلىدۇ. شاھ كابۇلدىن، كابۇلغا ئۇدۇل كېچىكەرەك ئۇچ بۇلاق بار، ئۇنىڭ ئىككىسى گۈلكىنە تەۋەسىدە، بىر بۇلاقنىڭ بېشىدا خوجاشەمۇ ناملىق بىر مازار بار. يەنە بىرىنىڭ بېشىدا خوجا خىزىرنىڭ قەدەمگاھى بار. بۇ ئىككى يەر كابۇل ئاھالىلىسىنىڭ سەيلىگاھىدۇر. يەنە بىر بۇلاق خوجا رۇشنايى دېگەن يىلىدىغان خوجا ئابدۇسەمەدنىڭ ئۇدۇلىدا. شاھ كابۇل تېغىدىن ئوقابەين دېيىلىدىغان بىر تۇمشۇق ئايرىلىپ چىققان. ئوقابەيندىن باشقا يەنە ئايرىم بىر كىچىك تاغ بار، كابۇل قەلئەسىنىڭ ئەركى شۇ تاغنىڭ ئۇستىگە چۇشكەن. چوڭ قورغان ئەركىنىڭ شىمال تەرىپىدە. بۇ ئەرك ئىنتايىن ئېگىز ھەم ھاۋالىق يەرگە سېلىنغان. چوڭ كۆل بىلەن سىيەھسەك،

سوڭ قورغان، چالاك دېگەن ئۇچ ئوتلاق، ئاستى تەرەپتە كۆ-
رۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئوتلاقلار كۆك چىققان مەزگىللەردە ئىنتا-
يىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. يازلىقى كابۇلدا پەرۋان شامىلى
دەيدىغان شىمال شامىلى ئۆكسۈمەيدۇ. ئەركىنلىك، پەنجىرىسى
شىمالغا قارىتىلغان ئۆيلىرى ئىنتايىن خۇش ھاۋالىقتۇر.
موللا مۇھەممەد تالىب مۇئەممائىي، كابۇل ئەركىنى (129)
تەسۋىرلىگەن بىر بېيىتنى بەدىئۇززەمان مىرزىغا بېغىشلاپ
ئوقۇيدۇ:

بىخۇر دەر ئەركى كابۇل مەي، بىگەردان كاسە پەيدەرپەي،
كى ھەم كۇھەستۇ ھەم دەريا يۇ ھەم شەھرەستۇ ھەم
سەھرا.

(كابۇل ئەركىدە شاراب ئىچ، قەدەھنى ئارقا ـ ئارقىدىن
ئايلاندۇر؛ بۇ يەر ھەم تاغ، ھەم دەريا ھەم شەھەر، ھەمدە
سەھرا)

ئەرەبلەر ئەرەبتىن باشقىسىنى ئەجەم دېگىنىگە ئوخ-
شاش، ھىندىستانلىقلارمۇ ئۆزلىرىدىن باشقىسىنى خۇراسان
دەيدۇ. ھىندىستان بىلەن خۇراسان ئارىسىدىكى قۇرۇقلۇق
يولىدا ئىككى سودا مەركىزى بولۇپ، بىرى كابۇل، يەنە بىرى
قەندەھاردۇر. فەرغانە، تۈركىستان، سەمەرقەند، بۇخارا، بەلخ،
ھىسار ۋە بەدەخشاندىن كابۇلغا كارۋانلار كېلىدۇ. خۇراساندىن
قەندەھارغا كارۋانلار كېلىدۇ، ھىندىستان بىلەن خۇراسانىنى
تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان بۇ ۋىلايەت ئىنتايىن ياخشى سودا ئورنى-
دۇر. سودىگەرلەر خىتايغا، رۇمغا بارسىمۇ مۇشۇ يەردىكىچە-
لىكلا سودا قىلالايدۇ. كابۇلغا ھەر يىلى يەتتە ـ سەككىز
مىڭ، ئون مىڭ ئات كېلىدۇ؛ تۆۋەنكى ھىندىستاندىن ئون ـ
ئون بەش مىڭ، يىگىرمە مىڭ كارۋان كېلىدۇ. ھىندىستاندىن

ئاق رەخت، قەنت، شېكەر، خۇش بۇي نەرسىلەر ئېلىپ كېـ-
لىنىدۇ. نۇرغۇن سودىگەرلەر ئونغا ئوتتۇز، ئونغا قىرىق پاي-
دىغا رازى بولمايدۇ. كابۇلدىن خۇراسان، ئىراق، رۇم ۋە چىن
رەختلىرى تېپىلىدۇ. بۇ يەر ھىندىستانىنىڭ ياخشى بازىرىدۇر.

كابۇلنىڭ ئىسسىق يەرلىرى بىلەن سوغۇق يەرلىرى يې-
قىن. كابۇلدىن، بىر كۈندە مۇتلەق قار ياغمايدىغان يەرگە،
نۇجۇمىي ئىككى سائەتتە مەڭگۈ قار ئۆكسۈمەيدىغان يەرگە
يەتكىلى بولىدۇ. پەقەت ئاندا ـ ساندىلا يازلىقى (ب 129) قار
تۇگىشى مۇمكىن.

ئىسسىق ئىقلىم ۋە سوغۇق ئىقلىم مېۋىلىرى كابۇل
تەۋەسىدە كۆپ ھەم يېقىن. كابۇلدىن ھەم يېزىلىرىدىن ئۈ-
زۈم، ئانار، ئۆرۈك، ئالما، بېھى، نەشپۈت، شاپتۇل، ئالۇچا،
جىگدە، بادام، ياڭاق كۆپ چىقىدۇ. مەن جەنەستە كۆچىتى
ئالدۇرۇپ تىكتۇردۇم، ياخشى بولدى، ھازىرغىچە كېڭىيىۋاتى-
دۇ. ئىسسىق ئىقلىم مېۋىلىرى، مەسىلەن: نارەنج[1]، تۇرۇنج[2]،
ئەملۇك[3]، شېكەر قومۇشى لەمغانىتتىن كەلتۇرۇلىدۇ. شېكەر
قومۇشىنى ئەكەلدۇرۇپ تېرىتقاندىم. چىلغۇزەنى[4] نىجراۋ-
دىن ئېلىپ كېلىدۇ. كابۇل ئەتراپىدىكى تاغلاردىن ھەسەل
بەك كۆپ كېلىدۇ. ھەممىسىنىڭ ھەرە باقىدىغان ئورۇنلىرى
بار، يالغۇز غەزنى تەرىپىدىكى تاغلاردىنلا ھەسەل چىقمايدۇ.
كابۇلنىڭ لارىۋاجى[5]ياخشى بولىدۇ، بېھىسى بىلەن ئالۇچە-

---

① نارەنج ـــ ئاپېلسىن.
② تۇرۇنج ـــ لىموننىڭ بىر خىلى.
③ ئەملۇك ـــ تۈركىي تىلدا «قارا يېمىش» دېيىلىدىغان بىر خىل مېۋە.
④ چىلغۇزە ـــ بىر خىل قۇرۇق يېمىش.
⑤ لارىۋاج ـــ «رەۋەند»مۇ دېيىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.
⑥ بادرەنگ ـــ لىموننىڭ بىر خىلى.

سىمۇ ياخشى، شۇنىڭدەك بادرەنگىمۇ[6]، ياخشى بولىدۇ. ئابـ-ئەنگۇر دەيدىغان بىر خىل ئۈزۈمى بار، بەك ياخشى ئۈزۈم. قۇۋۇەتلىك شارابلىرى بار. خوجا خاۋەسەئىد تاغ باغرىنىڭ شارابى كۈچلۈكلۈكى بىلەن مەشھۇر، بىراق يەنىلا تەقلىد يۇ-زىسىدىن «لەززەتى مەي مەست دانەد، ھۇشيارانرا چى ھەز» (شاراب لەززىتىنى مەست بىلەر، ھوشيارغا نېمە زوق بېرەر) دەپ تەرىپلىنىدۇ. تېرىلغۇسى ياخشى بولمايدۇ، ئوخشىغان زىرائەت ئون تۆت ـ ئون بەش ھەسسە ھوسۇل بېرىدۇ. قو-غۇنىمۇ ياخشى ئەمەس. ئەگەر خۇراسان ئۈرۈقى بولسا، ھەر-ھالدا يامان بولماس ئىدى.

ھاۋاسى بەك ئېسىل. دۇنيادا كابۇلىنىڭكىدەك ياخشى ھاۋاسى بار يەرنىڭ بارلىقى مەلۇم ئەمەس. يازلىقى كېچىدە يېپىنچا يېپىنماي ياتقىلى بولمايدۇ. قىشلىقى ئومۇمەن قار قېلىن ياغمۇ، لېكىن قاتتىق سوغۇقى يوق. سەمەرقەند ۋە تەبرىزمۇ خۇش ھاۋاسى (130) بىلەن مەشھۇر، بىراق ئۇ يەر-لەرنىڭ قاتتىق سوغۇقى بار.

كابۇل ئەتراپىدا تۆت ئېسىل ئوتلاق بار. شەرقىي شىمال تەرىپىدە سوئۇق قورغان ئوتلىقى بار، كابۇلدىن ئىككى كۈرۈھ كېلىدۇ، ئۆزى ياخشى ئوتلاق، ئوتى ئاتقا بەك ياقىدۇ، چۈنى ئاز. غەربىي شىمال تەرىپىدە چالاك ئوتلىقى بار، كابۇلدىن بىر كۈرۈھ كېلىدۇ، ئۆزى كەڭ ئوتلاق. يازلىقى چۈنى ئاتقا جاپا سالىدۇ. غەرب تەرىپىدە دۈارىن ئوتلىقى بار، بۇ يەر-دە ئىككى ئوتلاق بولسىمۇ، لېكىن ئىككىلىسى بىر دۆڭدە. يەنە قۇش نادىر ئوتلىقى بار. بۇ ھېساب بىلەن بەش ئوتلاق بولغان بولىدۇ، ھەر ئىككى ئوتلاقتىن كابۇلغا بىر شەرئى كېلىدۇ، كىچىك ئوتلاقلاردۇر. لېكىن ئوتى ئاتقا بەك ياقىدۇ.

چۈنى يوق. كابۇل ئوتلاقلىرى ئىچىدە بۇلارغا يېتىدىغان ئوتلاق يوق. كابۇلنىڭ شەرق تەرىپىدە سىياھ سەڭ ئوتلىقى بار. چەرمگەران دەرۋازىسى بىلەن بۇ ئوتلاق ئوتتۇرىسىدا قۇتلۇق قەدەمنىڭ مەقبەرىسى بار. يازلىقى چۈشىن بەك كۆپ بولىدۇ، شۇڭا بۇ ئوتلاقنى قوريدىغانلار ئاز. بۇ ئوتلاققا تۇتاش كەمەرىي ئوتلىقمۇ بار. بۇ ئېتىبار بىلەن كابۇل ئەترايىدا ئالتە ئوتلاق بار، لېكىن مەشھۇر بولغىنى يۇقىرىدىكى تۆت ئوتلاق.

كابۇل ۋىلايىتى مۇستەھكەم ۋىلايەت. دۇشمەننىڭ بۇ ۋىلايەتكە كىرمىكى مۇشكۇل. بەلخ، قۇندۇز ۋە بەدەخشان بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدا ھىندۇكۇش تېغى بار. بۇ تاغدىن ئاشىدىغان يەتتە يول بار، ئۈچ يول پەنچھىردە. يۇقىرىدا جەۋەڭ ئۆتكىلى، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكتە تۇل ئۆتكىلى، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكتە بازارەك ئۆتكىلى بار. بۇ ئۈچ ئۆتكەلدىن (ب 130) ياخشىراقى تۇل ئۆتكىلىدۇر، بىراق يولى بىرئاز ئۇزۇنراق، شۇڭا «تۇل» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. ئۇدۇلراقى بازارەك ئۆتكىلىدۇر. تۇل ۋە بازارەك يولى سەرابقا چۈشىدۇ. بازارەك يولى سەرابنىڭ پارەندى دېگەن يېزىسىغا چۈشىدىغانلىقى ئۈچۈن، سەرابلىقلار بازارەك ئۆتكىلىنى پارەندى ئۆتكىلى دەيدۇ. يەنە بىرى پەرۋان يولىدۇر. چوڭ ئۆتكەل بىلەن پەرۋان ئارىسىدا يەنە يەتتە ئۆتكەل بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ھەفت بەچە دەپ ئاتايدۇ. ئەندەراب تەرەپتىن ئىككى يول كېلىپ، چوڭ ئۆتكەلدە قوشۇلۇپ، ھەفت بەچە بىلەن پەرۋانغا كېلىدۇ. ئىنتايىن مۇشكۇل يول. يەنە ئۈچ يول غۇربەندتە. پەرۋان يولىغا يېقىنراقى ياڭى يول ئۆتكىلى بولۇپ، ۋەلىيان بىلەن خىنجانغا چۈشىدۇ. يەنە بىر يول قىپچاق ئۆتكىلى بولۇپ،

ئەندەراب سۈيى بىلەن قىزىل سۇنىڭ قوشۇلغان يېرىگە چۈشىدۇ، بۇ يولمۇ ياخشى يول. يەنە بىر يول شىبەرتو ئۆتكىلى بولۇپ، يازلىقى سۇ ئۇلغايسا، شىبەرتۇ ئۆتكىلىدىن ئېشىپ، بامىيان ۋە سايغان بىلەن مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىشلىقى ئابدەرە بىلەن ماڭىدۇ. قىشلىقى تۆت ـ بەش ئاي شىبەرتۇ يولىدىن باشقا ھەممە يول ئېتىلىدۇ. ئۇ چاغدا بۇ ئۆتكەلدىن ئېشىپ ئابدەرە بىلەن ماڭىدۇ. يازلىقى سۇ تاشقان مەزگىلىدە بۇ يوللار قىشتىكىدەك بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى، سۇ بويىدىكى يوللارنى سۇ بېسىپ كەتكەنلىكتىن ئۆتكىلى بولمايدۇ. بۇ يوللار بىلەن ماڭماي، تاغ بىلەن ماڭماقچى بولسا، ئۆتمەك بەك قىيىن. بۇ ئۆتكەللەردىن قار ئازايغان، سۇ (131) تارتىلغان ئۇچ ـ تۆت ئاي ئىچىدىلا ئۆتكىلى بولىدۇ. تاغلاردا ۋە تاغ ئېغىزلىرىدا يول توسقۇچى كاپىرلار ئاز ئەمەس. خۇراساندىن كەلگەن يول قەندەھاردىن ئۆتىدۇ. بۇ يول تۆپتۈز بولۇپ، ئۆتكەللىرى يوق. ھىندىستان تەرەپتىن چىقىدىغان تۆت يول بار. بىرى لەمغاناتتىن ئۆتىدۇ، بۇ يولنىڭ خەيبەر تاغلىرىدىن ئۆتىدىغان قىسمىدا ئازراق ئۆتكەل بار. بىرى بەنگەش ئارقىلىق كېلىدۇ، بىرى نەغەر ئارقىلىق، يەنە بىرى فەرمۇل ئارقىلىق كېلىدۇ، بۇ يوللاردىمۇ ئازراق ئۆتكەل بار. بۇ يوللار بىلەن ماڭغانلار سىند سۈيىنىڭ ئۇچ كېچىكىدىن ئۆتىدۇ. نىلاب كېچىكىدىن ئۆتكەنلەر لەمغانات ئارقىلىق كېلىدۇ. قىشلىقى كابۇل سۈيى بىلەن سىند سۈيى قوشۇلغان يەرنىڭ سەل يۇقىرىسىدىن ھەر ئىككى دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەن ھىندىستانغا چېرىك تارتقان ۋاقىتلىرىمدا، كۆپىنچە شۇ كېچىكلەردىن ئۆتتۈم، بىر قېتىم سۇلتان ئىبراھىمنى مەغلۇپ قىلىپ، ھىندىستاننى

ئالغىنىمدا نىلاب كېچىكىدىن كېمە بىلەن ئۆتتۈم. مۇشۇ يەردىن باشقا، سىند سۈيىنىڭ ھېچقانداق يېرىدىن كېمىسىز ئۆتكىلى بولمايدۇ. دىنكۈت كېچىكىدىن ئۆتكەنلەر بەنگەش ئارقىلىق كېلىدۇ. چۈپارە كېچىكىدىن ئۆتكەنلەر ئەگەر فەر-مۇل ئارقىلىق ماڭسا، غەزنىگە، دەشت ئارقىلىق ماڭسا، قەن-دەھارغا بارىدۇ.

كابۇل ۋىلايىتىدە ھەر خىل قوۋملەر بار. تۈزلەڭلىرىدە تۈركىيلەر، ئەيماقلار ۋە ئەرەبلەر بار. شەھىرىدە ۋە بەزى يېزىلىرىدا سارتلار بار، بەزى (ب 131) يېزىلىرىدا ۋە ۋىلايەتلىرىدە پەشاي، پەراچى، تاجىك، بەرەكى ۋە ئافغانلار بار. غەزنى تاغلىرىدا ھەزارە ۋە نەكدەرلەر بار. ھەزارە ۋە نەكدەرلەر-نىڭ ئىچىدە بەزى قەبىلىلەر موغۇل تىلىدا سۆزلىشىدۇ. شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى كەتتۈر، گەبرەك قاتارلىق تاغلىق يەرلەر كافىرىستان، جەنۇبى بولسا ئافغانىستاندۇر.

كابۇل ۋىلايىتىدە ئەرەبچە، پارسچە، تۈركىيچە، موغۇلچە، ھىندىچە، ئافغانچە، پەشايچە، پەراجىچە، گەبەرىچە، بەرەكىچە، لەمغانچە بولۇپ، ئون بىر - ئون ئىككى خىل تىل قوللىنىلىدۇ. ھېچقانداق بىر ۋىلايەتتە مۇنداق خىلمۇ خىل قىۋۇم ۋە پەرقلىق تىللارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

كابۇل ۋىلايىتى ئون تۆت تۈمەنگە بۆلۈنىدۇ. سەمەرقەند، بۇخارا تەرەپلىرىدە بىر چوڭ ۋىلايەتكە قارايدىغان كىچىك ۋىلايەتلەرنى «تۈمەن» دەيدۇ، ئەندىجان، كاشغەر تەرەپلىرىدە ئورچىن دەيدۇ، ھىندىستاندا بولسا، «پەرگەنە» دەيدۇ. بۇرۇن بەجۇر، سەۋاد، پەرشاۋۇر ۋە ھەشنەغەرلەرمۇ كابۇلغا تەۋە بولغانىكەن. ھازىر ئافغان قوۋمى تەرىپىدىن بەزىسى بۇزۇلۇپ، بەزىسى ئافغان تەۋەسىگە كىرگۈزۈلۈپ، ۋىلايەتلىكى قالماپتۇ.

كابۇلنىڭ شەرق تەرىپى لەمغاناتتۇر. بۇ ۋىلايەت بەش تۇمەن ۋە ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. لەمغان تۇمەنلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ نىگەنھاردۇر. بۇ يەرنى بەزى تارىخ كىتابلىرىدا «نىگەر-ھار» دەپ يازىدۇ، مەركىزى ئەدىنەپۇردۇر. ئۇ، كابۇلنىڭ شەرق تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى ئون ئۇچ يىغاچ كېلىدۇ. نىگەنھار بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدىكى يول ئىنتايىن ياماق. ئۇچ - تۆت يەردە كىچىك - كىچىك (132) ئۆتكەللەر بار، ئىككى - ئۇچ يەردە تاغ بوغىزى بار. خىرلىجى ۋە بارلىق قاراقچى ئافغانلار دەستىدىن بۇ يول تىنچ ئەمەس ئىدى. بۇ ئارىلىقتا ئۆي - مەھەللە يوق ئىدى. قۇرۇق ساينىڭ ئايىغىدىكى قاراتۇنى مەن ئاۋات قىلدۇردۇم، شۇنىڭ بىلەن يولمۇ تىنچلاندى.

ئىسسىق ئىقلىم بىلەن سوغۇق ئىقلىمنىڭ پاسىلى بادام چەشمە ئۆتكىلىدۇر. بۇ ئۆتكەلنىڭ كابۇل تەرىپىدە قار ياغىدۇ، قۇرۇق ساي ۋە لەمغانات تەرىپىدە بولسا، قار ياغمايدۇ. ئادەم بۇ ئۆتكەلدىن چۈشكەندىن كېيىن باشقىچە بىر دۇنياغا كىرگەندەك بولىدۇ: باشقىچە دەل - دەرەخ، باشقىچە ئوت - چۆپ، باشقىچە جانىۋار، باشقىچە ئۆرپ - ئادەتتىكى ئادەملەرنى كۆرىدۇ. نىگەنھاردا توققۇز ئېقىن بار. شال ۋە بۇغداي ئوخشايدۇ. نارەنج، تۇرۇنج ۋە ئانىرى مول ھەم ياخشى. ئەدىنەپۇر قورغىنىنىڭ ئالدىدا، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى دۆڭلۇكتە 914 - يىلى[1] «باغى ۋەفا» نامىلىق بىر چارباغ ياسىتىم. چارباغ بىلەن قورغان ئارىلىقىدا دەريا بولۇپ، چارباغ شۇ دەريانى يۇزلىنىپ تۇرىدۇ. ئىچىدە نارەنج، تۇرۇنج، ئانار قاتارلىق مېۋىلەر كۆپ. بەھارخانىنى يېڭىپ، لاھۇر ۋە دېيال-

① مىلادىيە 1508 ــ 1509 - يىللار ئارىلىقى.

پۇرنى ئالغان يىلى باناڭ ئالدۇرۇپ تىكتۇردۇم، ئوبدان كۆك-لىدى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى يىلى شېكەر قومۇشى تېرىلغانىدى، ئوبدان بولدى، ئۇنىڭدىن بەدەخشان ۋە بۇخارالارغىمۇ ئەۋەتىلدى. چارباغنىڭ ئورنى ئېگىز يەردە، ئېقىن سۇيى ئۆكسۇ-مەيدۇ، قىشلىقى ھاۋاسى مۆتىدىل. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىچىكرەك (ب 132) بىر دۆڭلۇك بار. بىر تاشلىق سۇ باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھەم باغنىڭ ئىچىدىكى دۆڭلۇكنىڭ ئۈستىدىن ئېقىپ تۇرىدۇ. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ چىمەنزار مۇشۇ دۆڭلۇكنىڭ ئۈستىدە. باغنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بىر كۆلچەك بولۇپ، ئەتراپىنى نارەنج دەرەخلىرى ئوراپ تۇرىدۇ، ئانار دەرەخلىرىمۇ بار. كۆلچەكنىڭ چۆرىسى پۈتۈنلەي بۇك - باراقسان بولۇپ، باغنىڭ ئەڭ گۈزەل يېرى ھېسابلىنىدۇ. نا-رەنجلەر سارغايغان چاغلاردا ئىنتايىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. باغ ھەقىقەتەنمۇ گۈزەل.

كۆھى سەفىد تېغى نېگەنھارنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، بەنگەش بىلەن نىگەنھارنى مۇشۇ تاغ ئايرىپ تۇرىدۇ. بۇ يەر-دىن ئاتلىق ئادەم ماڭالمايدۇ. توققۇز ئېقىن مۇشۇ تاغدىن باشلىنىدۇ. بۇ تاغدا ھەرگىز قار ئۆكسۈمەيدۇ. مۇشۇ سەۋەب-تىن «كۆھى سەفىد» (ئاق تاغ) دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ تۆۋىنىدىكى تۈزلەڭدە ھەرگىز قار ياغمايدۇ. بۇ ئىككى يەرنىڭ ئارىلىقى پەقەت يېرىم كۈنلۈك يول. بۇ تاغنىڭ باغ-رىدا ياخشى ھاۋالىق يەرلەر بار. سۇلىرى شۇنداق سوغۇقكى مۇزغا ئېھتىياج چۈشمەيدۇ.

ئەدىنەپۇر قورغىنىنىڭ جەنۇب تەرىپى سۇروخ دەريا-سىدۇر. قورغان ئېگىزگە سېلىنغان. ئۇنىڭ دەريا تەرىپى قىرىق - ئەللىك قارى ئېگىزلىكتىكى تىك تاغ. شىمال تەرىپىدە ئاي-

ردىم بىر تاغ بار. قورغان ئىنتايىن مۇستەھكەم. بۇ تاغ نەگەنھار بىلەن لەمغاناتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ھەرقاچان كابۇلدا قار ياغسا، بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا قار ياغىدۇ. لەمغانلىقلار شۇنىڭغا قاراپلا (133) كابۇلدا قار ياغقانلىقىنى بىلىدۇ. كابۇلدىن لەمغاناتقا كېلىشتە، ئەگەر قۇرۇق ساي بىلەن ماڭسا، دىرى ئۆتكىلىدىن ئېشىپ، بۇلاندا باران سۇيىدىن ئۆتۇپ، ئاندىن لەمغانات تەرەپكە ئۆتىدۇ ياكى قۇرۇق ساينىڭ تۆۋىنىدىكى قۇراتۇدىن ئۆتۇپ لەمغانغا بارىدۇ؛ ئەگەر نىجرەۋ بىلەن ماڭسا، بەدرەۋدىن ۋە قاراڭقۇلقتىن ئۆتۇپ، بادىچ ئۆتكىلىگە بارىدۇ.

گەرچە نىگەنھار تۇمەنى لەمغانغا قاراشلىق بەش تۇمەننىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن لەمغانات دېگەن نام ئۇچ تۇمەنگە قارىتىلىدۇ: بىرى ئەلشەڭ تۇمەنىدۇر. ئۇنىڭ شىمالىدا ھىندۇكۇش تېغىغا تۇتاش زور قارلىق تاغ بار. بۇ تاغنىڭ ھەممىسى كافىرىستاندۇر. كافىرىستاننىڭ ئەلشەڭگە يېقىنراق بولغان قىسمى مىلدۇر. ئەلشەڭ دەريا‌سى مىلدىن باشلىنىدۇ. ھەزرىتى نۇھ پەيغەمبەرنىڭ ئاتىسى مەھتەرلامنىڭ قەبرىسى ئەلشەڭ تۇمەنىدە. بەزى تارىخ كىتابلىرىدا مەھتەرلامنى لەمەڭ ۋە لەمكانمۇ دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ بەزىدە «ك» ئورنىغا «غ» تەلەپپۇز قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. بەلكىم، بۇ ۋىلايەتنى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن «لەمغان» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

يەنە بىرى ئەلىنگار تۇمەنىدۇر. كافىرىستاننىڭ ئەلىنگارغا ئەڭ يېقىن قىسمى گەۋاردۇر. ئەلىنگار دەريا‌سى گەۋاردىن باشلىنىدۇ. بۇ ئىككى دەريا ئەلشەڭ بىلەن ئەلىنگاردىن ئۆتۇپ، بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، تۇمەنلەردىن يەنە بىرى

بولغان مەندراۋەرنىڭ (ب 133) تۆۋەنرەكىدە باران سۈيىگە قوشۇلىدۇ.

ئىككى بۆلەكنىڭ بىرى دەرەئى نۇر بۆلەكى بولۇپ، تەڭدىشى تېپىلمايدىغان بىر يەردۇر، ئورنى تاغ ئېغىزىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، قورغىنى ئىككى ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر تۈمشۇقنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان. شاللىقلىرى ئىنتايىن كەڭ، يول يوق يەرلەردە ماڭغىلى بولمايدۇ. نارەنج ۋە تۇرۇنج قاتارلىق ئىسسىق ئىقلىم مېۋىلىرى بار، خورما دەرىخىمۇ ئانچە - مۇنچە بار. قورغانىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئېقىن بويلىرى پۈتۈنلەي دەرەخلىك بولۇپ، كۆپى ئەملۇك دەرىخىدۇر. بۇ خىل مېۋىنى بەزى تۈركىيلەر «قارا يېمىش» دەپ ئاتايدۇ. بۇ دەرەئى نۇردا ئىنتايىن كۆپ. باشقا يەردە بۇ خىل مېۋە كۆرۈلمىدى. ئۇزۇمى ئاز. ئۇزۇمى پۈتۈنلەي دەرەخ ئۈستىدە بولىدۇ. لەمغاناتتا دەرەئى نۇر شارابى مەشھۇر. ئەررەتاشى ۋە سۇھان تاشى دېگەن ئىككى خىل شارابى بار. ئەررەتاشى سارغۇچ بولىدۇ، سۇھان تاشى قىپقىزىل بولۇپ، ئىنتايىن رەڭدار. ئىككىلىسىنىڭ قۇۋۋىتى شۆھرىتىچە بولمىسىمۇ، لېكىن ئەررەتاشى قۇۋۋەتلىكرەك. يۇقىرىسىدىكى تاغ ئارلىرىدا لىمون بولىدۇ، ئۇنىڭ تۆۋىنىدىكى ھىندىستان تەرەپلىرىدىمۇ لىمون بولىدۇ. بۇ يەردىن يۇقىرى تەرەپلەردە لىمون بولمايدۇ. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى بۇرۇن توڭگۇز باقاتتى. بىزنىڭ زامانىمىزدا بۇنى يوقاتتى.

تۇمەنلەرنىڭ يەنە بىرى كۇنەر ۋە نۇرگىل تۇمەنىدۇر. بۇ تۇمەن لەمغاناتتىن باشقىچىرەك بولۇپ، كافىرىستانىنىڭ ئىچىگە ۋە ۋىلايەتنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان. گەرچە چوڭلۇقى لەمغان تۇمەنلىرىدەك بولسىمۇ، لېكىن ھوسۇلى كەم بولغاندىن

لىقتىن (134) سېلىقنى ئازراق بېرىدۇ. چەغان (چىغان) سەراي سۈيى شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كافىرىستانىنىڭ ئىچى بىلەن كېلىپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئارىسى بىلەن ئۆتۈپ، كامە بۆلىكىدە باران سۈيىگە قوشۇلۇپ شەرققە ئاقىدۇ. نۇرگىل بۇ سۇنىڭ غەرب تەرىپى، كۈنەر بولسا شەرق تەرىپىدۇر. مىر-سەيىدئەلى ھەمەدانى (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) سایاھەت بىلەن كېلىپ كۈنەرنىڭ بىر شەرقى يۇقىرىسىدا ۋاپات بولغان ۋە مۇرتىلىرى ئۇنى خەتلانغا ئېلىپ كەتكەنكەن. ئۇنىڭ ۋاپات بولغان يېرى ھازىر مازار ئىكەن. 925 - يىلى[1] كېلىپ چەغان سەراينى ئېلىپ، ئۇ مازارنى تاۋاپ قىلدىم. بۇ يەردە نارەنج، تۇرۇنج ۋە يۇمغاقسۇت بەك بولىدۇ. ئۆتكۈر شارابلىرى كافىرىستاندىن كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ يەردىكىلەر ئاجايىپ بىر ئىش توغرۇلۇق سۆزلىدى، بۇنىڭغا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىسمۇ، لېكىن كۆپ قېتىم ئىشتىلدى. بۇ تۈمەننىڭ تۆۋەن قىسمىنى لەمەتە (مۇلتە) كەندى دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەنىدىكى يەرلەر دەرەئى نۇر ۋە ئەتەرگە تەۋەدۇر. بۇ لەمەتە كەندىنىڭ يۇقىرىسىدىكى كۈنەر، نۇرگىل، بەجۇر، سەۋاد ۋە شۇ تەۋەدىن ئىبارەت ھەممە تاغلىق جايلاردا شۇنداق بىر ئادەت بار ئىكەن: ھەرقانداق بىر خوتۇن كىشى ئۆلسە، ئۇنى بىر تاختىغا سېلىپ، تۆت تەرىپىدىن تۇتۇپ كۆتۈرىدىكەن. ئەگەر ئۇ خوتۇن يامان ئىش قىلمىغان بولسا، تاختىنى كۆتۈرگەن-لەر ھەرقانچە ئاۋايلاپ، ئۇنى چۈشۈرمەسلىككە ھەرىكەت قىلسىمۇ ئۇ تاختىدىن چۈشۈپ كېتىدىكەن، ئەگەر يامان ئىش قىلغان بولسا، جىن ياتىدىكەن. مۇنداق ئىش يالغۇز بۇ خەلقتىنلا ئىشتىلمىدى. بەجۇر، سەۋاد ۋە پۇتۇن تاغ خەلقى بىر-

① مىلادىيە 1519 - يىلى.

دەك (ب 134) شۇنداق دېيىشتى. ھەيدەر ئەلى بەجۇربي بە-جۇرنىڭ سۇلتانى بولۇپ، ئۇ ۋىلايەتتە ياخشى تەرتىپ ئورناتقانىدى. ئۇ يەردە ئانىسى ئۆلگەندە يىغلىمايدىكەن، ھازا تۇتمايدىكەن، قارىلىق باغلىمايدىكەن. «ئاپىرىپ تاختىغا سېلىڭلار، ئەگەر قىمىرلىمىسا كۆيدۇرىمەن» دەيدىكەن. تاختىغا سالىدىكەن، ئۇنىڭدىن شۇنداق بىر ھەرىكەت كۆرۇلىدىكەن، بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاندىن قارا باغلاپ، ھازا تۇتىدىكەن.

ئىككى بۆلەكنىڭ يەنە بىرى چەغان سەرايدۇر. ئۇ كافىرىستانىنىڭ ئېغىزىدىكى كىچىك بىر يېزا. ئاھالىسى كاپىرلار بىلەن ئارىلاش بولغىنى ئۈچۈن، گەرچە مۇسۇلمان بولسىمۇ، لېكىن كاپىرلار ئادىتى بويىچە ئىش قىلىدۇ. چەغان سەراي سۇيى دەپ ئاتىلىدىغان ئۇلۇغ بىر ئېقىن چەغان سەراينىڭ شەرقي شىمال تەرىپى ۋە بەجۇرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىدۇ. غەرب تەرىپىدىن كىچىكرەك يەنە بىر ئېقىن كېلىپ بۇ سۇغا قوشۇلىدۇ. بۇ ئېقىن پىخ «پىچ» نامىلىق كافىرىستاندىن كېلىدۇ. چەغان سەراينىڭ سارغۇچ رەڭلىك ئۆتكۈر شارابلىرى بولۇپ، ئۇنى دەرەئى نۇر شارابلىرىغا تەڭ قىلغىلى بولمايدۇ. ئۆزىنىڭ ئۆزۈمى ۋە بېغى يوق. ئۇزۈمىنى سۇ يۇقىرىسىدىكى كافىرىستاندىن ياكى پىخ كافىرىستانىدىن كەلتۈرىدۇ. مەن چەغان سەراينى ئالغاندا، پىخ كاپىرلىرى بۇ خەلققە يارەمگە كەلگەنىدى. شاراب ئۇ تەرەپتە شۇنداق ئومۇلاشقانكى، ھەربىر كاپىرنىڭ بويىندا بىر تۇلۇم شارابى بولۇپ، سۇ ئورنىدا شاراب ئىچىدىكەن.

كامە گەرچە ئايرىم يەر ئەمەس، بەلكى نېگەنھار تەۋەسىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىمۇ بىر بۆلەك دەيدۇ.

تۇمەنلەرنىڭ يەنە بىرى (135) نىجراۋ تۇمەنىدۇر. كابۇل-نىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى تاغلىققا جايلاشقان. ئارقا-سىدىكى تاغلارنىڭ ھەممىسى كافىرىستاندۇر. ياقا بىر يۇرت. ئۇزۇم ۋە مېۋىسى ئىنتايىن مول، شارابلىرىمۇ كۆپ. لېكىن شارابنى قاينىتىدۇ. قىشلىقى توخۇنى كۆپ باقىدۇ. ئاھالىسى شارابخور، بىناماز، قورقماس ھەم كاپىر مىجەز خەلقتۇر. تاغلىرىدا قارىغاي، چىلغۇزە، كاۋچۇك ۋە سېغىز دەرەخلىرى كۆپ. قارىغاي، چىلغۇزە، سېغىز دەرەخلىرى ئۇنىڭ تۆۋەن-لىدۇ بولىدۇ، لېكىن نىجراۋنىڭ يۇقىرىسىدا پەقەتلا بولمايدۇ. بۇلار ھىندىستان دەرەخلىرىدىندۇر. چىراغلىرى تامامەن چىلغۇزە ياغىچىدىن بولۇپ، خۇددى شامدەك يانىدۇ. غارايىپ نەرسىلىرى كۆپ. نىجراۋ تاغلىرىدا رۇبەئى پەرران بار. رۇبە-ئى پەرران بىر خىل جانۋار، جۇغى مۇشۇكتىن چوڭراق، ئىككى قولى بىلەن ئىككى پۇتنىڭ ئارىلىقىدا خۇددى شەپە-رەڭنىڭ قانىتىدەك پەردىسى بار. دائىم ئېلىپ كېلىشەتتى. دەرەختىن ـ دەرەخقە تۆۋەنگە بىر ئوق ئېتىمى ئۇچار-مىش. مەن ئۇنىڭ ئۇچقىنىنى كۆرمىدىم. دەرەخقە قويغانى-دۇق، تېز يامىشىپ چىقتى، ئۇ يەردىن ھەيدىۋىدى، قاناتلى-رىنى كېرىپ ئۇچقاندەك قىلىپ، بىئازار يەرگە چۈشتى. بۇ تاغلاردا لۇچە قۇشمۇ بار. بۇ قۇشنى بۇقەلەمۇن دەيدۇ. بېشى-دىن قۇيرۇقىغىچە بەش ـ ئالتە خىل رەڭگى بار. خۇددى كەپتەرنىڭ بوينىدەك پارقىراق. چوڭلۇقى كەكلىكچىلىك بار، بەلكى ھىندىستان كەكلىكى بولسا كېرەك. بۇ قۇش ھەققىدە بىر قىزىق گەپ قىلىشتى: ئۇ قىشلىقى تاغ باغىرلىرىغا چۈشىدىكەن، (ب 135) ئۇنى ئۇچۇرسا، ئۇزۇم بېغىدىن ئۆتە-سىلا ئۇچالمايدىكەن، ئاندىن ئۇنى تۇتىدىكەن. نىجراۋدا بىر

خىل چاشقان بولۇپ، ئۇنى مۇشى مۇشكىن دەيمىش، ئۇنىڭ-دىن مۇشك[1] ھىدى كېلەرمىش. مەن ئۇنى كۆرۈپ باقمىدىم.

تۇمەنلەرنىڭ يەنە بىرى پەنجىر تۇمەنىدۇر. پەنجىر يولىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان. كافىرستانغا ناھايىتى يېقىن. قاراقچى كاپىرلارنىڭ يولى پەنجىردىن ئۆتىدۇ. كاپىرلارغا يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، بۇ يەردىنمۇ سېلىق ئالىدۇ. مەن بۇ نۆۋەت كېلىپ ھىندىستاننى ئالغاندا، كاپىرلار كېلىپ پەنجىرده نۇرغۇن كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، كۆپ بۇزغۇنچىلىق قىلىپتۇ.

تۇمەنلەردىن يەنە بىرى غۇربەند تۇمەنىدۇر. ئۇ ۋىلايىتىلەرده ئۆتكەلنى «بەند» دەيدۇ. غۇر تەرەپكە مۇشۇ ئۆتكەل ئارقىلىق بارىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن «غۇربەند» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. ئېقىن باشلىرىنى ھەزارەلەر ئىشغال قىلغان بولۇپ، بىرنەچچە يېزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەھسۇلاتى ئاز يەردۇر. غۇربەند تاغلىرىدا كۆمۈش ۋە لاجۇۋەرد كانلىرى بارلىقىنى ئېيتىشىدۇ. تاغ ئېتىكىنىڭ يۇقىرىسىدا مىتەكەجە ۋە پەرۋان، ئاياغدا دۇرنامە بولۇپ، ئون ئىككى ـ ئون ئۈچ يېزا بار. ھەممىسى مېۋىلىك يېزىلاردۇر. شارابلىرى ھەممە يەرنىڭكىدىن ئۆتكۇر بولىدۇ. بۇ يېزىلار پۇتۇنلەي تاغدا ۋە تاغ ئېتىكىدە بولغىنى ئۈچۈن، گەرچە باج ـ سېلىق تۆلىسىمۇ لېكىن تېگىشلىكىنى تولۇق تۆلىمەيدۇ. بۇ يېزىلارنىڭ تۆۋىنىدە، تاغ بىلەن باران سۈيىنىڭ ئارىلىقىدا كۆررەئى تازىيان ۋە دەشتى شەيخ دېگەن ئىككى پارچە تۇزلىق بار. يازلىقى چېكىن تالا ئوتى (136) بەك ياخشى بولىدۇ. ئەيماق، تۈركىيلەر يازلىقى بۇ يەرگە كېلىدۇ. تاغ ئېتىكىدە

① مۇشك ـــ بىر خىل قارا رەڭلىك خۇش پۇي مادىدا.

رەڭمۇرەڭ، خىلمۇخىل لاله گۈللەر ئېچىلىدۇ. بىر قېتىم سانىتىپ باقتىم: ئوتتۇز ئىككى ـ ئوتتۇز ئۈچ خىل لاله گۈل چىقتى. بۇلارنىڭ بىر خىلىدىن ئازراق قىزىلگۈل ھىدى چىقىدىكەن، بىز بۇنى «لاله‌ئى گۈلبۇي» دەپ ئاتايتتۇق. بۇ گۈل دەشتى شەيخىتكى بىر پارچە يەردىلا بولىدۇ، باشقا يەردە بولمايدۇ. مۇشۇ تاغ ئېتىكىدىكى پەرۋاندىن بىرئاز پەستە «سەدبەرگ» (يۈز بەرگ) دېيىلىدىغان بىر خىل لاله گۈل ئۆسىدۇ. بۇمۇ بىرلا پارچە يەردە ـــ غۇربەند بوغۇزىنىڭ ئايىغىدا ئۆسىدۇ. بۇ ئىككى تۈزلەڭنىڭ ئارىسىدا كىچىكرەك بىر تاغ بار. بۇ تاغدا تاغنىڭ بېشىدىن تۈۋىگىچە يېيىلغان بىر پارچە قۇملۇق بار، بۇنى «خوجا رىگىرەۋان» دەپ ئاتايدۇ. يازلىقى بۇ قۇملۇقتىن ناغرا ـ دۇمباق ئاۋازلىرى ئاڭلىنارمىش.

بۇلاردىن باشقا، كابۇلغا قاراشلىق بىرمۇنچە يېزىلار بار. كابۇلنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە چوڭ بىر قارلىق تاغ بار. بۇ تاغدا قار بۇ يىلدىن ئۇ يىلغا ئۇلۇشىپ تۇرىدۇ، ئۇلىشالمايدىغان ۋاقتى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. كابۇلدا مۇز ئورىلىرىدىكى مۇز تۇگىسە، مۇشۇ تاغدىن قار ئېلىپ كېلىپ، سۇ مۇزلىتىپ ئىچىدۇ. بۇ تاغ بىلەن كابۇلنىڭ ئارىلىقى ئۈچ شەرئى كېلىدۇ. بۇ تاغ بىلەن بامىيان تېغى ئىنتايىن تىك تاغلاردۇر. ھەرمەند، سىند، دۇغابە ۋە بەلخاب دەريالىرى بۇ تاغدىن باشلىنىدۇ، بۇ دەريالار شۇنچە يېقىنكى، بىر كۈندە بۇ تۆت دەريانىڭ سۈيىنى ئىچىشكە بولىدۇ. كابۇلغا قاراشلىق يېزىلارنىڭ تولىسى مۇشۇ تاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان، باغلىرىدا ئۈزۈم ۋە باشقا ھەر خىل مېۋىلەر ناھايىتى مول. بۇ يېزىلار ئىچىدە ئىستالىف بىلەن ئىستەرغەچقە يېتىدىغان يېزا يوق. ئۇلۇغبەگ مىرزا بۇ يېزىلارنى (ب 136) خۇراسان

ۋە سەمەرقەند، دەپ ئاتىغانىكەن. لەمغانمۇ بۇ يېزىلار قاتارىدا تۇرىدۇ. گەرچە ئۇزۇم ۋە مېۋىلەر جەھەتتە ئۇ يېزىلارغا يەتمىسمۇ، لېكىن ھاۋا جەھەتتە ھېچ تەڭدىشى يوقتۇر. قارلىق تاغ لەمغان تېغىدۇر. نۇرغۇن جايلاردا ئىستالىفىتەك بىر يېزىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولمىدى. ئۇلۇغ بىر ئېقىن يېزىنىڭ ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ئېقىننىڭ ئىككى تەرىپى پۈتۈنلەي باغ. باغلار بۇك ـ باراقسان. سۇيى شۇنداق سوغۇقكى، مۇز سۇيىگە ئېھتىياج چۈشمەيدۇ، سۇ ناھايىتى ساپ. بۇ يېزىدا ئۇلۇغبەگ مىرزا تارتىۋالغان باغى كەلان ناملىق بىر باغ بار ئىدى. مەن ئىگىلىرىگە پۇل بېرىپ بۇ باغنى ئالدىم. باغنىڭ سىرتىدا يوغان چىنار دەرەخلىرى بار. چىنارلارنىڭ تۈۋى كۆكۈلمەيدان، سايە ـ ساپالىق ئورۇندۇر. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر تاشلىق سۇ ھەر دائىم ئېقىپ تۇرىدۇ. ئېرىق ياقىسىدا چىنار دەرەخلىرى بار. بۇرۇن بۇ ئېرىق ئەگرى ـ بۈگرى، سىياقسىز ئىكەن. مەن ئۇنى تۈز قىلدۇرۇپ، سىياقلىق ھالەتكە كەلتۈرگۈزدۈم. ئىنتايىن گۈزەل بىر جايغا ئايلاندى.

بۇ يېزىلارنىڭ تۆۋەنرەكىدە، تۈزلەڭنىڭ بىر كۈرۈھ ـ بىر يېرىم كۈرۈھ يۇقىرىسىدىكى تاغ ئېتىكىدە خوجا سەيارانىملىق بىر بۇلاق بار. بۇ بۇلاقتا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئۈچ خىل دەرەخ بار. بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن چىنار دەرەخلىرى بولۇپ، ئىنتايىن بەلەن سايە چۈشۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇلاقنىڭ ئىككى تەرىپىدە، تاغ تۈۋىدىكى ئېدىرلاردا قېلىن كاۋۇچۇك دەرەخلىرى بار. مۇشۇ (137) ئىككى پارچە كاۋۇچۇكزاردىن باشقا، كابۇلنىڭ غەربىدىكى تاغلاردا كاۋۇچۇك دەرىخى زادى بولمايدۇ. بۇلاقنىڭ ئالدىدا ـــ تۈزلەڭ تەرىپىدە

① ئەرغۇۋان ـــ چېچىكى گۈزەل، بىر خىل زىننەت دەرىخى.

قىلىن ئەرغۇژانزار[1] بار. بۇ ژىلايەتتە مۇشۇ ئەرغۇژانزاردىن باشقا ئەرغۇژانزار يوق. ئىيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئۇچ تۇر-لۇك دەرەخ ئۇچ ئەزىزلىك كارامىتى ئىمىش. بۇ يەرنىڭ سە-ياران دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ شۇمىش. مەن بۇلاقنىڭ چۆرىسىنى تاش بىلەن قىرلاتقۇزۇپ، بۇلاقنىڭ ئىچىنى گەچ بىلەن سۇۋاتتىم. بۇلاق ئەتراپى سىياقلىق ۋە راۋۇرۇس بىر جاي بولدى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئەرغۇژانزار، ئەرغۇژان چېچە-كى بىلەن پۈركەنگەندە، مۇنداق يەرنى ئالەمدىن تاپقىلى بول-مايدۇ، سىرىق چېچەكلىك ئەرغۇژانمۇ ناھايىتى كۆپ. سىرىق ئەرغۇژان بىلەن قىزىل ئەرغۇژان تاغ باغرىدا تەڭلا چېچەك-لەيدۇ. بۇ بۇلاقنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى غولدىن ھەر دائىم يىرىم تاشلىق سۇ كېلىپ تۇرىدۇ. مەن ئىرىق چاپتۇ-رۇپ، بۇ سۇنى سەيارانىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى دۆڭ-نىڭ ئۈستىگە كەلتۈرگۈزدۈم. دۆڭنىڭ ئۈستىگە زور چۆ-رۈلمە سۇپا ياساتتىم. ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخلەر تە-كىلدى. ناھايىتى ياخشى بىر ئورۇن بولدى. بۇ سۇپىدىن سەل يۇقىرى دۆڭنىڭ يېنىغا بىر ئۇزۇم بېغى بىنا قىلدۇردۇم. بۇ ئىرىقنىڭ تارىخى «جوي خوش»[1] بېكىتىلدى.

تۇمەنلىرىنىڭ يەنە بىرى لۇھۇگەر تۇمەندۇر. ئۇنىڭ چوڭ يېزىسى چەرختۇر. مولا ياقۇپ ھەزرەتلىرى مۇشۇ چەرختىندۇر. موللازادە موللا ئوسمانمۇ (ب 137) چەرختى-دۇر. سەجاۋەند يېزىسىمۇ لۇھۇگەر يېزىلىرىدىن بىرى بو-لۇپ، خوجا ئەھمەد بىلەن خوجا يۇنۇس مۇشۇ سەجاۋەند يې-زىسىدىن بولىدۇ. چەرخنىڭ بېغى ناھايىتى كۆپ. لۇھۇگەر-

① «گۈزەل ئىرىق» مەنسىنى بىلدۈرىدىغان بۇ ئىبارىدىن، ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى بىلدۈرىدىغان 926 كېلىپ چىقىدۇ.

نىڭ باشقا يېزىلىرىدا باغ يوق. ئاھالىسى ئەسلىيدە ئاۋغان شىئار دەپ ئاتالغان بولسا كېيىن ئاۋغانشال بولۇپ قالغان. بۇ سۆز كابۇلدا ناھايىتى ئومۇمىي.

يەنە بىرى غەزنى ۋىلايىتىدۇر. بۇ ۋىلايەتنى بەزىدە تۈمەن دەپمۇ ئاتايدۇ. سەبۈك تېگىن بىلەن سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋە ئوغۇللىرىنىڭ پايتەختى غەزنى بولغانكەن. بەزىلەر «غەزنىن» دەپمۇ يازىدۇ. سۇلتان شەھابىددىننىڭ پايتەختىمۇ مۇشۇ يەردە بولغانكەن. بۇ سۇلتان شەھابىددىننى «تەباقاتى ناسىرىي»دا ۋە بەزى ھىند تارىخلىرىدا مۇئىززىددىن دەپ يازغان. ئۇچىنچى ئېقلىمدىندۇر. زابىل دەپمۇ ئاتايدۇ، زابىلىستان مۇشۇ ۋىلايەتتۇر. بەزىدە قەندەھارمۇ زابىلىستان دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. كابۇلنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇپ، ئارىلىقى ئون تۆت يىغاچ كېلىدۇ. بۇ يولدا ماڭغانلار تاڭ يورۇغاندا غەزنىدىن قوزغىلىپ، پېشىن بىلەن دىگەر ئارىلىقىدا ياكى دىگەر ۋاقىتدا كابۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. كابۇلدىن ئادىنە پۇرغا ئون ئۈچ يىغاچ كېلىدۇ، لېكىن يولنىڭ يامانلىقىدىن ھەرگىز بىر كۈندە كەلگىلى بولمايدۇ. ئۆزى كىچىك ۋىلايەت. دەريا سىدا تۆت ـ بەش تاشلىق سۇ بار. غەزنى شەھىرى ۋە تۆت ـ بەش يېزىسى مۇشۇ سۇ بىلەن كۆكىرىدۇ. يەنە ئۈچ ـ تۆت يېزىسى كارىز سۇيى ئىچىدۇ. كابۇل ئۈزۈمىدىن غەزنى ئۈزۈمى ياخشىراق بولىدۇ. قوغۇنمۇ كابۇلنىڭكىدىن ياخشى. ئالمىسىمۇ ياخشى (138) بولىدۇ ۋە ھىندىستانغا تارتىلىدۇ. تېرىقچىلىق ناھايىتى مۇشكۈل. يېرىگە ھەر يىلى يېڭى توپا تۆكۈپ تۈرۈشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن مەھسۇلاتى كابۇلنىڭكىدىن يۇقىرىراق بولىدۇ. بويىاق خۇرۇچى تېرىلىپ، ھەممىسى ھىندىستانغا تارتىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ ياخشى مەھسۇلاتى بو-

ياق خۇرۇچىدۇر. سەھرا ئاھالىسى ھەزارەلەر بىلەن ئافغانلار-
دۇر. غەزنى كابۇلغا قارىغاندا دائىم ئەرزانچىلىق. ئاھالىسى
ھەنەفىي مەزھىپىدىكى پاكىز ئېتىقادلىق مۇسۇلمان خەلق-
تۇر. ئۇچ ئاي روزا تۇتىدىغانلار خېلى بار. ئاياللىرى ئىنتا-
يىن مەستۇرە كېلىدۇ. ئابدۇرەھمان غەزنىي مۆتىۋەرلىرىدىن
بولۇپ، ئالىم كىشى ئىدى ۋە دائىم دەرس بېرەتتى. ئىنتايىن
تەقۋادار ۋە پەرھىزكار ئىدى. ناسىر مىرزا ئۆلگەن يىلى ۋاپات
بولدى.

سۇلتان مەھمۇدنىڭ قەبرىسى غەزنىدىكى مەھەللىلەرنىڭ
بىرىدە بولۇپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ مەھەللە «رەۋزە» دەپ
ئاتىلىدۇ. ياخشى ئۇزۇم رەۋزىدىن چىقىدۇ. سۇلتان مەھمۇد-
نىڭ ئەۋلادى سۇلتان مەسئۇد بىلەن سۇلتان ئىبراھىمنىڭ
قەبرىسىمۇ غەزنىدە. مۇنداق مۇبارەك مازارلار غەزنىدە كۆپ.
كابۇل بىلەن غەزنىنى ئالغان يىلى كۆھەت، بەننۇ تۇزلىكى
ۋە ئافغانىستاننى چاپقۇن قىلىپ، نۇرغۇن ئادەمنى قىرىپ،
دۇكى ئارقىلىق ئۆتۈپ، ئابى ئىستادەنىڭ يېنى بىلەن غەزنە-
گە كەلدىم. غەزنى يېزىلىرىنىڭ بىرىدە بىر مازار بولۇپ،
سەلەۋات ئوقۇلسا، قەبرىنىڭ تەۋرەيدىغانلىقىنى ئېيتىشتى.
بېرىپ كۆرۈپ باقتىم، قەبرە تەۋرىگەندەك (ب 138) تۇيۇل-
دى. كېيىن مەلۇم بولدىكى، شۇ شەيخلەرنىڭ ھېيلىسى ئە-
كەن. ئۇلار قەبرىنىڭ ئۈستىگە بىر جازا ياساپ قويۇپتۇ.
ۋاقتى كەلگەندە ئۇلار جازىغا تېگىپ قويسا، جازا تەۋرەيدە-
كەن، جازا تەۋرىگەندىن كېيىن كىشىگە خۇددى قەبرە تەۋرە-
گەندەك تۇيۇلىدىكەن. بۇ خۇددى كېمىگە چۈشۈپ باقمىغان
كىشى كېمىگە چۈشسە، ئۇنىڭغا قىرغاق تەۋرىگەندەك سېزىل-
گىنىگە ئوخشاش بىر ئىش. مەن شەيخلەرنى جازىدىن نېرى

تۇرۇشقا بۇيرۇدۇم. بىرقانچە قېتىم سەلەۋات ئوقۇلدى، لېكىن قەبرىنىڭ تەۋرىگىنى سېزىلمىدى. جازىنى بۇزۇپ تاشلاپ، قەبرىنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز ياساشقا بۇيرۇق بەردىم. شەيخ-لەرنىڭ مۇنداق قىلىشى تەھدىت بىلەن مەنئى قىلىندى.

غەزنى ئىنتايىن كىچىك يەر. ھىندىستان، خۇراسانلارنى ئۆز تەختىگە قارىتىپ تۇرغان پادىشاھلارنىڭ، بولۇپمۇ خۇرا-سانلىقلارنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق كىچىك يەرنى پايتەخت قىلغانلىقىغا كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدۇ. سۇلتان (مەھمۇد) زامانىدا ئۇچ - تۆت بەند[1] بولغانىكەن. بۇ بەندلەرنىڭ بىرى مۇشۇ غەزنى سۇيىنىڭ يۇقىرىسىدا ــ غەزنىنىڭ ئۇچ يېغاچ شىمالىدا بولۇپ، سۇلتان بۇ يەرگە ئېگىزلىكى قىرىق - ئەللىك قارى، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئۈچ يۈز قارى كېلىدىغان چوڭ بەند ياساتقانىكەن. سۇنى شۇ يەرگە توپلاپ، ئىھتىياجغا قاراپ، زىرائەتكە قويغانىكەن. ئەلائىددىن جەھانسۇز غۇرىي بۇ ۋىلايەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا بۇ بەندنى بۇزۇۋېتىپتۇ. سۇلتاننىڭ ۋە ئەۋلادىنىڭ قەبرىلىرىنى كۆيدۈرۈپتۇ. غەزنى شەھىرىنى بۇزۇپتۇ، كۆيدۈرۈپتۇ. ئاھالىسىنى تالاپتۇ، ئۆلۈ-تۈرۈپتۇ. قىرغىنچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق (139) يىلەن كۆز-گە كۆرۈنگىدەك ھېچ نەرسىنى قويماپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى بۇ بەند بۇزۇق ئىكەن. مەن ھىندىستانىنى ئالغان يىلى بۇ بەندنى ياساش ئۈچۈن خوجا كالاندىن پۇل ئەۋەتتىم. ئۇمىد بارکى، تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن بۇ بەند ئوبدان بولغۇسى. بەندلەرنىڭ يەنە بىرى سىخەن بەندىدۇر. بۇ بەند غەزنىنىڭ شەرق تەرىپىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئارىلىقىمۇ ئىككى - ئۈچ يېغاچ كېلىدۇ. بۇ بەندمۇ ئۇزۇندىن بۇيان خاراب ھالەتتە بو-

① بەند ــ سۇ ئامبىرىنىڭ توسمىسى، چوڭ توغان.

لۇپ، ياسىغۇچىلىكىمۇ يوق ئىكەن. بەندىلەرنىڭ يەنە بىرى سەردىھ بەندىدۇر. بۇ بەند ھازىرمۇ ئىشلەيدۇ. كىتابلاردا يېزىلىشچە، غەزنىدە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭغا نىجاسەت ۋە ئەخلەتلەرنى سالسا، شۇ زامان دولقۇن، تاشقىن، يامغۇر ۋە چاپقۇنلار يۇز بېرەرمىش. بىر تارىخ كىتابىدا كۆرسىتىلىشىچە، ھىندى پادىشاھلىرىدىن بىرى سەبۈك تىگىننى غەزنىدە مۇھاسىرە قىلغان چاغدا، سەبۈك تىگىن شۇ بۇلاقنا نىجاسەت ۋە ئەخلەت تاشلاشقا ئەمىر بېرىپتۇ. دولقۇن، تاشقىن، يامغۇر، چاپقۇنلار يۇز بېرىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن دۇشمەننى چېكىندۈرۈپتۇ. مەن غەزنىدە كۆپ سۇرۇشتە قىلدىم، لېكىن ھېچكىم بۇ بۇلاق توغرۇلۇق مەلۇمات بېرەلمىدى.

ئىراقەيىن ۋە ئازەربەيجاندا سۇلتانىيە بىلەن تەبرىز سوغۇقلۇقى بىلەن مەشھۇر بولغىنىدەك، بۇ ۋىلايەتلەردە غەزنى بىلەن خارەزمنىڭ سوغۇقلۇقى بىلەن مەشھۇر.

تۇمەنلەرنىڭ يەنە بىرى زۇرمەت تۇمەنىدۇر. كابۇلنىڭ جەنۇب تەرىپىگە، غەزنىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، كابۇلدىن ئون ئىككى - ئون ئۈچ يىغاچ، غەزنىدىن يەتتە - سەككىز يىغاچ كېلىدۇ. سەككىز يېزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى گەردىزدۇر. گەردىز قورغىنىنىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەرنىڭ تولىسى ئۇچ قەۋەتلىك ياكى تۆت قەۋەتلىك. (ب 139) گەردىز ئىنتايىن مۇستەھكەم يەر. ناسىر مىرزا بىلەن دۇشمەنلىشىپ، مىرزىغا خېلى جاپا سالدى. زۇرمەت ئاھالىسى ئاۋغان شال بولۇپ، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. دەرەخ ۋە باغلىرى يوق. بۇ تۇمەننىڭ جەنۇبىدا بەرەكسىتان دېيىلىدىغان بىر تاغ بار. بۇ تاغنىڭ ئېتىكىدە بىر ئېگىزلىكتە بىر بۇلاق بار. شەيخ مۇھەممەد مۇسۇلمانىنىڭ

قەبرىسى شۇ يەردە.

تۇمەنلەرنىڭ يەنە بىرى فەرمۇل تۇمەنىدۇر. كىچىك بىر يەر، ئالمىسى ياماق ئەمەس، مۇلتان ۋە ھىندىستانغا تارتىلىدۇ. ھىندىستاندا ئافغانلار زامانىدا ئېتىبار تاپقان شەيخ مۇھەممەد مۇسۇلمانىنىڭ ئەۋلادى ــ شەيخزادىلەر فەرمۇلدىندۇر.

تۇمەنلەرنىڭ يەنە بىرى بەنگەش تۇمەنىدۇر. بۇ تۇمەننىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي قاراقچى ئافغانلار ئىگىلىگەن. خۇگيانى، خىرىلچى، تۇرى ۋە لەندەرلەر چەتتە بولغىنى ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارى بىلەن سېلىق تۆلىمەيدۇ. مەن قەندەھار، بەلخ ۋە ھىندىستانىنى ئېلىشتەك چوڭ ئىشلار بىلەن بەند بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەنگەشنى ئېلىشقا پۈرسەت چىقىرالمىدىم. تەڭرى ئىشىمنى ئوڭ قىلسا، پۈرسەت تېپىپ بەنگەش قاراقچىلىرىنى ۋە شەھىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىدىمەن.

كابۇلنىڭ بۆلەكلىرىدىن بىرى ئەلەساي بۆلۈكىدۇر. نجراۋدىن ئىككى ـ ئۈچ شەرئى كېلىدۇ. يول نجراۋدىن شەرققە قاراپ تۆپتۈز كېلىدۇ ۋە كۆرە دېگەن يەرگە كېلىپلا ئەلەساي تەرەپكە قاراپ كىچىك بىر ئۆتكەلدىن ئاشىدۇ. بۇ تەرەپنىڭ ئىسسىق ئىقلىمى بىلەن سوغۇق ئىقلىمىنى ئايرىپ تۇرىدىغان پاسىل مۇشۇ كۆرە ئۆتكىلى. بۇ ئۆتكەل ئەتىيازلىقى قۇشلار چۈشۈپ ئۆتىدىغان بىر ماكاندۇر. نجراۋ تەۋەسىدىكى پىچگان ئاھالىسى بۇ ئۆتكەلدە نۇرغۇن (140) قۇش تۇتىدۇ. ئۆتكەلنىڭ ئايىغىدا بىرمۇنچە يەرگە تاشتىن دالدىلار ياسالغان. قۇش تۇتقۇچىلار شۇ دالدىلاردا ئولتۇرىدۇ. ئۇلار تورنىڭ بىر ئۇچىنى بەش ـ ئالتە قارى يىراق يەرگە بېكىتىدۇ، تورنىڭ بىر تەرىپىنى تاش بىلەن يەرگە باستۇرۇپ قويىدۇ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇنىڭ يېرىمىغچە ئۇچ ـ تۆت قا-

رى ئۇزۇنلۇقتىكى بىر ياغاچنى باغلاپ، ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى ئۆزى تۇتۇپ تۇرىدۇ ۋە دالدا قىلىنغان تاشلارنىڭ يوچۇقلىرىدىن قاراپ تۇرۇپ، قۇشلار يېقىن كېلىشىگە تورنى كۆتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قۇشلار تورغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇلار بۇ ئۇسۇل بىلەن قۇشنى شۇنچىلىك كۆپ تۇتۇدىكى، بۇغۇزلاشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەيدۇ. ئۇ ۋىلايەتتە ئەلەساي ئانىرىغا يېتىدىغان ئانار يوق. بۇ يەرنىڭ ئانىرى پۇتۇنلەي ھىندىستانغا تارتىلىدۇ. ئۇزۇمىمۇ يامان ئەمەس. ئەلەساي شارابى نىجراڭ شارابلىرىدىن كۈچلۈك ھەم رەڭدار.

بۆلەكلەردىن يەنە بىرى بەدراڭ بۆلىكىدۇر. بۇ بۆلەك ئەلەساينىڭ يېنىدا. بۇ يەردە مېۋە بولمايدۇ. ئاھالىسى كاپىر بولۇپ، ئاشلىق تېرىش بىلەنلا شۇغۇللىنىدۇ. خۇددى خۇراسان ۋە سەمەرقەندنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىرى تۈركىيلەر ۋە ئەيماقلار بولغىنىدەك، بۇ ۋىلايەتنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىرى ھەزارە ۋە ئافغانلاردۇر. ھەزارەلەرنىڭ ئىچىدە ساندا كۆپ بولغىنى سۇلتان مەسئۇدىي ھەزارەلىرىدۇر. ئافغانلارنىڭ ئىچىدە ساندا كۆپ بولغىنى مەھمەند ئافغانلىرىدۇر. كابۇلنىڭ ئومۇمىي كىرىمى ۋىلايەتتىن، تامغا بېجىدىن[1] ۋە چارۋىچىلاردىن كىرگەن كىرىم بىلەن سەككىز لەك[2] شاھرۇخى[3] بولدى. (ب 140)

كابۇل ۋىلايىتىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تاغلىرىمۇ غەرب تەرەپتىكى تاغلىرىمۇ ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. ئەندەراب، خاست ۋە بەدەخشانات تاغلىرى پۇتۇنلەي ئارچىلىق، كۆپ

① تامغا بېجى ــ تىجارەت بېجى، تامۇژنا.
② لەك ــ يۈزمىڭ.
③ شاھرۇخى ــ بىر خىل مېتال پۇل.

بۇلاقلىق، يۇمشاق ئېدىرلىق تاغلاردۇر. ئوتى تاغدىمۇ، ئېدىر-دىمۇ، تۇزدىمۇ ئوخشاشلا بولىدۇ ھەم ياخشى بولىدۇ. ئاساسەن بۆتەكە ئوتى ئۆسىدۇ. بۇ ئوت ئاتقا بەك ياقىدۇ. ئەندجان ۋىلا-يىتىدە بۇ ئوتنى بۆتەكە ئوتى، دەيدۇ. بىراق، نېمە ئۈچۈن شۇنداق دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم ئەمەس ئىدى. بۇ ۋىلايەتلەردە مەلۇم بولدىكى، بۇ ئوت توپ - توپ (بۆته - بۆته) ئۆسىدىغانلىقى ئۈچۈن بۆتەكە دەيدىكەن. ھىسار، خەتلان، سەمەر-قەند، فەرغانە ۋە موغۇلىستانىنىڭ يايلاقلىرى پۈتۈنلەي مۇشۇ تېپتىكى يايلاقلاردۇر. فەرغانە بىلەن موغۇلىستانىنىڭ يايلاقلىرىنى بۇ يايلاقلارغا تەڭلەشتۈرگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ھەممىسى بىر تېپتىكى تاغلار ۋە يايلاقلاردۇر. نىجراۋ، لەمغانات، بەجۇر ۋە سەۋاد تاغلىرى بولسا، قويۇق قارىغاي، چىلغۇزە، كاۋچۇك، زەيتۇن ۋە سېغىز دەرەخلىرى ئۆسىدىغان تاغلاردۇر. ئوتى ئۇ تاغلارنىڭ ئوتىغا ئوخشىمايدۇ، قويۇق ھەم ئېگىز ئۆسىدۇ، بىراق پايدىلىق ئەمەس، ئات بىلەن قويغا ياقمايدۇ. بۇ تاغلار گەرچە ئۇ تاغلاردەك ئېگىز بولمىسىمۇ ھەم كۆزگە كېچىك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئىنتايىن چىڭ تاغلاردۇر. ئۇستى تەكشىدەك كۆرۈنگىنى بىلەن ئېدىر ۋە تاغلىرىنىڭ ھەممىسى تاش، ھېچ يېرىدىن ئات بىلەن ماڭغىلى بولمايدۇ. بۇ تاغلاردا ھىندىستان قۇشلىرى ۋە ھىندىستان جانىۋارلىرى (141) ناھايىتى كۆپ. تۇتى، شارەك[1]، توز، لۇچە، مايمۇن، نىلەگاۋ[2] كۇتەھېپاي[3] ۋە بۇلاردىن باشقا خىل-

① شارەك — بىر خىل قۇش. ئەسلىي تېكىست بويىچە (ب 278) - بەتتە.
② نىلەگاۋ — بىر خىل ھايۋان. ئەسلىي تېكىست بويىچە (276) - بەتتە.
③ كۇتەھېپاي — بىر خىل ھايۋان. ئەسلىي تېكىست بويىچە (276) - بەتتە تونۇشتۇرۇلىدۇ.

مۇخىل قۇش ھەم جانىۋارلار بارکى، ھىندىستاندىمۇ ئانداق جانىۋارلارنىڭ بارلىقى مەلۇم بولمىدى. غەرب تەرىپىدىكى تاغلاردىن دەرەئى زىنىدان، دەرەئى سۇف، گەرزەۋان ۋە غەر-جىستان تاغلىرىمۇ مۇشۇ تىپتىكى تاغلاردۇر. ئوتلاقلىرى ئاساسەن تۇزلەڭلىردە بولىدۇ. ئۇ تاغلاردىكىدەك تاغ ۋە ئېدىرلارنىڭ ھەممە يېردە ئوت بولىۋەرمەيدۇ ھەم دەرەخ ۋە ئارچىلىرىمۇ ئۇ تاغلاردىكىدەك قويۇق ئەمەس، لېكىن ئوتى ئات ۋە قويغا بەك ياقىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ئۈستى پۈتۈنلەي ئات چاپقۇدەك تەكشى. زىرائەتلىرى پۈتۈنلەي شۇنداق يەرلەردە. بۇ تاغلاردا كېيىك بەك كۆپ، پەقەتلا سۇلىرى تىك جىلغىلاردا بولىدۇ. يەرلىرى ئاساسەن قىيالىق. كۆرۈنگەنلا يېرىدىن چۈشكىلى بولمايدۇ. شۇنىسى ئاجايىپكى، ھەممە تاغلارنىڭ تىك يەرلىرى ئېگىزدە بولسا، بۇ تاغلارنىڭ تىك يەرلىرى پەستە. غۇر، گەزىۋ ۋە ھەزارە تاغلىرىمۇ مۇشۇ تىپتىكى تاغلار بولۇپ، ئوتلىقى تۇزلۇكىدە بولىدۇ، دەرىخى ئاز، ئارچا يوق دېيەرلىك. ئوتى ئات ۋە قويغا ياقىدۇ، كېيىكى كۆپ بولىدۇ. بىراق بۇ تاغلارنىڭ تىك يەرلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان تاغلارنىڭكىدەك پەستە ئەمەس. خوجا ئىسمايىل، دەشت، دۇكى ۋە ئافغانىستان تاغلىرى مۇنداق تاغلار: ھەممىسى پەس-پەس، ئوتى ئاز، سۇيى قىس، دەرەخسىز، كۆرۈنۈشى سەت ھەم يارىماس. (ب 141) بۇ تاغلار ئۆز ئاھالىسىگە ماس كەلگەن. «تەڭ بولمىغۇچە تۇش بولماس» دېگەن بىر گەپ بار. ئالەمدە مۇنداق يارىماس تاغلار ئاز بولسا كېرەك.

كابۇلدا قىشلىقى قار قاتتىق ياغقىنى بىلەن ئوتۇنى ياخشى ھەم يېقىن. بىر كۈندە بېرىپ، ئېلىپ كەلگىلى بولىدۇ. ئوتۇنى دېۋىرقاي دەرىخى، دۇپ دەرىخى، ئاچچىق بادام

دەرىخى ۋە قەرقەنـد دەرەخلىرىـدۇر. بۇلاردىن ئەڭ يـاخشىسـى دېۋىرقاي دەرىخىدۇر. يورۇق كۆيىدۇ. ئـسسىنـىڭ ھىدى يـاخ-شى، چوغـمۇ ئۇزۇن تـۇرىدۇ، ھۆلـمۇ كۆيـدۇ. كاۋچۇكمـۇ ياخشى ئوتۇن، سەل ئاستا كۆيسمۇ، لېـكىن ئوتـىنـىڭ تـاۋى بار، چوغى كۆپ. كاۋچۇك ياغىچىنـىڭ بىر ئاجـايىپ خۇسـۇ-سىيىتى شۇكى، يېشىل يوپۇرمىقى بار شاخلىرىنى قالىسمۇ چاراسلاپ كۆيىدۇ، بېشىدىن ئايىغىچە تەڭلا ئوت تۇتىشـ-دۇ. بۇ ياغاچنىڭ كۆيۈشى كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. ئاچچىـق بادام ھەممىدىن كۆپ ۋە ئومۇمىيدۇر، بىراق چوغى تۇرمايدۇ. قەرقەندىنىڭ قىسقا ـ قىسقا تىكىنى بار. ھۆلىمۇ، قۇرۇقىمـۇ تەڭلا كۆيىدۇ. پۇتۇن غەزىنىلىكىنىڭ ئوتۇنى شۇ.

كابۇل ۋىلايىتى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان. تاغلار خـۇددى بېدە دۆڭلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. تاغ ئارىلىرىـدا تۇزلەڭلـەر بار. ئاۋات يەرلىرى شۇ ئارىلىقلاردا. كېيـىكى ۋە ئوۋى كـۆپ ئەمەس. كۇز ۋە ئەتىيازدا قىزىل كېيىك، يەنى ئارقار غۇلچـە قىشلاق ياكى يايلاققا ماڭغاندا بەلگىلىك بوغازلاردىن ئۆتىـدۇ. ھەۋەسكار ۋە ئىتى بار يـىگىتـلەر بېرىـپ، شۇ بوغـازلارنـى (142) تـوسۇپ، كېيـىك ئوۋلايدۇ. خـورد كابۇل ۋە سۇرخـاب تەرەپلىرىدە قۇلانمۇ بار، لېكىن ئاق كېيىك زادى يوق. غـەز-نىدە ئاق كېيىكمۇ بار، قۇلانمۇ بار. غەزىنىنىڭ ئاق كېيىكـ-دەك سېمىز كېيىك ئاز يـەردە بولىدۇ. ئەتىيازدا كـابۇلنـىڭ قۇش ئوۋلايدىغان يەرلىرى كۆپ. قۇشلار ئاساسەن باران يـا-قىسىدىن ئۆتىدۇ. چۈنكى كابۇلنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلـ-رى تاغلىقتۇر. باران ياقىسىنىڭ ئۇدۇلىدا چـوڭ ھىندۇكـۇش ئۆتكىلىلا بارىكى، ئۇنىڭدىن باشقا ئۆتكەل يوق. شۇ سەۋەبتىن قۇشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۆتكەلدىن ئۆتىدۇ. ئەگەر شامـال

بولسا ياكى هىندۇكۇش ئۆتكىلى ئۇستىدە بۇلۇت بولسا، قۇشلار ئۆتەلمەي، ھەممىسى باران تۇزلىكىگە چۈشىدۇ. شۇ چاغدا شۇ تەۋەدىكى كىشىلەر قۇشنى كۆپ ئوۋلايدۇ. باران يا-قىسقا قىشنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆردەك كۆپ كېلىدۇ ھەم ئىنتايىن سېمىز بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرنا، قاقىرا قا-تارلىق چوڭ قۇشلارمۇ ھەددى ـ ھېسابسىز. باران ياقىسىدا تۇرنىنى شوينا ئېتىش يولى بىلەن كۆپ تۇتىدۇ. ئۇقار، قا-قىرا ۋە ساقا قۇشلارنىمۇ شوينا بىلەن كۆپلەپ تۇتىدۇ. بۇ ئۇسۇل بىلەن قۇش تۇتۇش پەقەت مۇشۇ يەرگىلا خاس. شوينا بىلەن قۇش تۇتۇشنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: ئۇزۇنلۇقى بىر ئوق ئېتىمى كېلىدىغان بىر تال شوينا ئېشىدۇ، شوينىنىڭ بىر ئۇچىغا ئوق باغلايدۇ. يەنە بىر ئۇچىغا چۈنقىتىن ياسال-غان بىر چەمبەرنى باغلايدۇ. يوغانلىقى بىلەكتەك، (ب 142) ئۇزۇنلۇقى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر ياغاچ تەييارلاپ، شوي-نىنى ئوق باغلانغان ئۇچىدىن باشلاپ ئاخىرىغىچە شۇ ياغاچقا يۆگەيدۇ. شوينا يۆگىلىپ بولغاندىن كېيىن، چەمبەرنى باغلايدۇ. ئاندىن ھېلىقى بىلەكتەك ياغاچنى شوينىنىڭ ئى-چىدىن چىقىرىۋالىدۇ ـ دە، يۆگەلگەن شوينىنىڭ ئوتتۇرىسى تۆشۈك قالىدۇ. ئاندىن چەمبەرنى قولغا ئېلىپ، ئۇچۇپ كې-لىۋاتقان قۇشنىڭ ئالدىغا ئوقنى ئاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شوينا قۇشنىڭ قانىتىغا ياكى بوينىغا چىرمىلىپ، قۇش يەرگە يې-قىلىدۇ. بارانلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن نۇرغۇن قۇش تۇتىدۇ. لېكىن بۇ ئۇسۇل بىلەن قۇش تۇتۇشنىڭ خېلى مۇشەققىتى بار. بۇنىڭ ئۈچۈن يامغۇر ياغقان قاراڭغۇ كېچە-دە چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇنداق كېچىلەردە بۇ قۇشلار يىرتقۇچ ھايۋانلار سەۋەبىدىن تاڭ ئاتقىچە تىنماي ئۇچىدۇ ۋە

پەس ئۇچىدۇ. قاراڭغۇ كېچىدە قۇشلار ئېقىن سۇ يولى بويە-چە ئۇچىدۇ، چۈنكى قاراڭغۇدا سۇ ئاقىرىپ كۆرۈنىدۇ. قورق-قان قۇشلار تاڭ ئاتقۇچە سۈنمەك ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا ئۇ-چۇپ بېرىپ، ئۇچۇپ كېلىپ يۇرىدۇ. شويىنىنى مانا مۇشۇنداق چاغدا ئاتىدۇ. مەنمۇ بىر قېتىم شوينا ئېتىپ باقتىم. شوينا ئۇزۇلۇپ كېتىپ، قۇشمۇ تېپىلمىدى. ئەتىسى قۇشنى ئۇ-زۇلگەن شوينا بىلەن بىللە تېپىپ ئېلىپ كېلىشتى. باراڭ-لىقلار مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن نۇرغۇن ئۇقار تۇتىدۇ. چاچ ئوتا-غىسى[1] ئۇقار پەيلىرىدىن ياسىلىدۇ. كابۇلدىن ئىراق ۋە خۇراسانغا بارىدىغان مالىلاردىن بىرى مۇشۇ چاچ ئوتاغىسى-دۇر. بۇ يەردە جەمئىي ئىككى يۈز - ئۈچ يۈز ئۆيلۈك ئوۋچى بولۇپ، ئۇلارنى تېمۇر بەگنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى مولتان تەۋەسىدىن (143) مۇشۇ يەرگە كۆچۈرۈپ كەلگەنكەن. ئۇلار-نىڭ قىلىدىغان ئىشى قۇش ئوۋلاشتۇر. ئۇلار كۆللەرنى يا-ساپ، نۇرغۇن دەرەخلەرنى تىكىپ، كۆل ئوتتۇرىسىغا تورلارنى قويۇپ، ھەر خىل قۇشلارنى تۇتىدۇ. يالغۇز ئوۋچىلارلا ئە-مەس، باراندا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىنىڭ ھەممىسى شوينا ئې-تىپ، تۇزاق قويۇپ، ھەر خىل يوللار بىلەن نۇرغۇن ھەم خىلمۇخىل قۇشلارنى تۇتىدۇ.

بۇ مەۋسۇم باران سۈيىدىن بېلىق ئۆتىدىغان مەزگىل. كىشىلەر تور سېلىش، ئۆتكەرمە باغلاش ئۇسۇللىرى بىلەن نۇرغۇن بېلىق تۇتىدۇ. كۈز مەزگىللىرىدە قۇلان قۇيرۇقى ئوتىدىن ئون - ئون ئىككى كۆتۈرۈم، كۆك شۇۋاق ئۆتىدىن يىگىرمە - ئوتتۇز كۆتۈرۈم سۇ بويىغا ئېلىپ كېلىپ، يەن-جىپ سۇغا سالىدۇ ۋە شۇ زامان سۇغا كىرىپ، مەست بولغان

① ئوتاغا — باش كىيىمگە ياكى چاچقا تاقىلىدىغان بېزەك، تاج، پۆپۈك.

بىلىقلارنى تۇتۇشقا باشلايدۇ. سۇنىڭ سەل ئايىغىدىن مۇڭاپىق بىر يەرنى تېپىپ ئۆتكەمە باغلايدۇ. ئۆتكەمە باغلاش ئۇسۇلى مۇنداق: بارماقتەك ـ بارماقتەك نوتىلارنى بورا قىلىپ ئۆرە-دۇ ۋە بۇ بورىنى سۇ شارقىراپ چۈشىدىغان بىر يەرگە ئور-نىتىپ، ئەتراپىغا تاش قىرلاپ قويىدۇ. سۇ بورا ئۈستىگە چۈشۈپ، تۆۋەنگە ئېقىپ كېتىدۇ، بىلىق بولسا، بورىنىڭ ئۈستىدە قالىدۇ. مەست بولغان بىلىقلارنى يۇقىرىدىن تۇتا ـ تۇتا كىلىپ، كۆپىنى بۇ ئۆتكەمىدىن ئىلىۋالىدۇ. گۈلبەھار، پەرۋان ۋە ئىتالىف سۇلىرىدا بىلىقنى شۇ ئۇسۇلدا تۇتىدۇ. قىشلىقى لەمغانلاتتا باشقىچە بىر خىل ئۇسۇلدا (ب 143) بە-لىق تۇتىدۇ. سۇنىڭ شارقىراپ چۈشىدىغان يېرىگە ئۆي ئور-نىدەك ـ ئۆي ئورنىدەك يەرلەرنى ئورا قىلىپ قازىدۇ. ئوچاق تۇۋىدەك چوڭلۇقتىكى تاشلارنى بۇ ئورىغا قويۇپ ئۈستىگە تاش قىرلايدۇ. بۇ يەرگە سۇ تۆۋەنىدىن بىر ئىشىك قويىدۇ. تاشلار شۇنداق قىرلىنىدۇكى، مۇشۇ بىر ئىشكىتىن باشقا ھېچقانداق يەردىن بىلىق كىرىپ چىقالمايدۇ. بۇ قويۇلغان تاشنىڭ ئۈستىدىن سۇ ئاقىدۇ. بۇ ئورىلار بىلىق ئورىسى رولىنى ئويناىدۇ. قىشتا قاچان بىلىق كېرەك بولسا، بۇ ئو-رىلارنىڭ بىرىنى ئېچىپ، قىرىق ـ ئەللىك تال بىلىقنى بىراقلا ئىلىپ كىلىدۇ. بۇ ئورىلارنى مۇنداق ئۇسۇلدا ئاچى-دۇ: بۇ ئورىلارنى بەلگىلىك بىر يەرگە ياسايدۇ. ئورىنىڭ بىر ئىشكىدىن باشقا ھەممە تەرىپىگە پاخال قويۇپ، ئۈستىگە تاش قويىدۇ. ئىشكىگە چۈنقتىن توقۇلغان بوردەك بىر نەرسىنى تارتىپ، ئىككى تەرىپىنى بىر يەرگە قوشۇپ باغلاي-دۇ. ئۇنىڭ ئىچىگە يەنە بىر چۈنۇق بوردەك بىرنەرسىنى تارتىپ بېكىتىدۇ. ئۇنىڭ ئېغىزى بۇ بورا بىلەن تەڭ بولى-

دۇ، لېكىن ئۇزۇنلۇقى ئاۋۋالقى بورىنىڭ يېرىمىغىچە بولىدۇ. ئىچكىرىكى ئېغىزى تار بولىدۇ. بۇ ئىچكىرىكى ئېغىزدىن كىرگەن بېلىقلار چوڭ بورىنىڭ ئىچىگە كىرىدۇ. چوڭ بورىنىڭ ئاستىنقى ئېغىزىنى شۇنداق قىلىدۇكى، يۇقىرىقى ئېغىزىدىن كىرگەن بېلىق ئىچكىرىكى (144) ئېغىزدىن بىر - بىرلەپ ئۆتىدۇ. بۇ ئىچكىرىكى ئېغىزىنىڭ ياغاچلىرىنىڭ ئۇچى بىرلەشتۈرۈلىدۇ. بېلىقلار بۇ ئېغىزدىن ئۆتۈپ، چوڭ بورىنىڭ ئىچىگە كىرىدۇ. چىقىدىغان ئاغزى بېكىتىلگەنلىكتىن بېلىق چىقىپ كېتەلمەيدۇ. كەينىگە يانسا، كىچىك بورىنىڭ ئىچكىرىكى ئېغىزىدا توسۇق بولغانلىقتىن ئۆتەلمەيدۇ. بۇ چۈنۇق بورىنى شۇ قويغان ئىشككە بېكىتىدۇ. ئاچقاندا، ئورىنىڭ ئۈستىنى ئاچىدۇ، ئەتراپى پاخال بىلەن ئېتىلگەن هالەتتە تۇرىدۇ. بېلىقنى شۇ ئورىنىڭ ئىچىدە تۇتىدۇ. بېلىق قاچسا، ئىشىك بىرلا بولغانلىقتىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان بورىغا چۈشىدۇ، شۇ يەردىن تۇتۇۋالىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا بېلىق تۇتۇش باشقا يەردە كۆرۈلمىگەن.

كابۇل ئېلىنىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مۇقىم قەدەمهارغا كېتىشكە رۇخسەت سورىدى. ئەھدە - شەرت بىلەن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ هەممە ئادىمى ۋە مال - دۇنياسى بىلەن ساق - سالامەت ئاتا ۋە ئاغىلىرى تەرەپكە كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. مۇقىمنى يولغا سالغاندىن كېيىن، كابۇل ۋىلايىتى مىرزىلارغا ۋە هەممە مېهمان بەگلەرگىلا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. غەزنى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر جەهانگىر مىرزىغا بېرىلدى. نېگەنهار تۇمەنى، مەندراۋەر، دەرەئى نۇر، نۇرگىل ۋە چەغانساراي ناسىر مىرزىغا بېرىلدى. قازاقلىقلاردا مېنىڭ بىلەن بىللە بولغان بەگلەر ۋە يىگىتلەرنىڭ

بەزىسىگە (ب 144) يېزا ۋە قورۇق قاتارلىقلارلا بېرىلدى. ھېچقايسىسىغا ۋىلايەت بېرىلمىدى. يالغۇز بۇ يەردىلا ئەمەس، تەڭرى دۆلەت بەرسىلا، مېھمان ۋە مۇساپىر بەگ ۋە يېگىتلەرنى ئۆز تۆھپىكارلىرىمدىن ھەم ئەندىجانلىقلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ كەلدىم. شۇنىڭغا قارىماي، بەزىلەر يەنە، تۆھپىكار ۋە ئەندىجانلىقلاردىن باشقىسىغا ئېتىبار قىلمايدۇ، دەپ غەيۋەتىمنى قىلىدىكەن. زادى چۈشەنگىلى بولمايدىغان بىر ئىش. «دۇشمەن نېمە دېمەس، چۈشكە نېمە كىرمەس» دېگەن بىر گەپ بار.

دەرۋازەئى شەھررا تەۋان بەست،
نەتۋان دەھەنى مۇخالىفان بەست.

(شەھەر دەرۋازىسىنى ئەتكىلى بولىدۇ، لېكىن مۇخالىپلارنىڭ ئاغزىنى ئەتكىلى بولمايدۇ).

سەمەرقەند، ھىسار ۋە قۇندۇزدىن نۇرغۇن كىشى كابۇل ۋىلايىتىگە كەلگەنىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن مەسلىھەت قىلىپ، «كابۇل كىچىك بىر يەر، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەلەمدىن كۆرە كۆپرەك ئەلەم بىلەن ئىدارە قىلىنىدۇ. ھەممەيلەنگە تەمىنات يېتىشتۇرۇپ بېرىشكە ئىمكان يوق. بۇ كىشىلەرنىڭ ئائىلىلىرىگە بىرئاز ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ، چېرىك چاپقۇنغا ئاتلىنىشى لازىم» دېگەن قارارغا كەلدۇق. مۇشۇ قارارغا ئاساسەن كابۇل ۋە غەزنى ۋىلايىتى ھەم ئۇلارنىڭ تەۋەسىگە ئوتتۇزمىڭ ئېشەك ئاشلىق سېلىنىدى. كابۇلنىڭ كىرىمى ۋە ھوسۇلىنى بىلمەيلا مۇشۇنداق سېلىنغانلىقتىن، ۋىلايەت بەك ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. مۇشۇ مەزگىل-

① بابۇر ئىجاد قىلغان بۇ ئېلىپبەنىڭ نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلغىنى يوق. ئۇنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق. ھەر ھالدا شۇ چاغدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يېزىقلار بىلەن بىر دائىرىدىكى ئېلىپبە بولسا كېرەك.

لەردە «بابۇرىي» خېتىنى[1] ئىجاد قىلدىم. سۇلتان مەسئۇدى ھەزارەسىگە نۇرغۇن قوي ۋە ئات سېلىقى سېلىنىپ، سېلىق يىغقۇچىلار ئەۋەتىلگەنىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن سېلىق يىغقۇچىلاردىن خەۋەر كەلدى: ھەزارەلەر سېلىقىنى (145) بەرمەي، باشباشتاقلىق قىلىپتۇ. بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بىرقانچە قېتىم گەردىز ۋە غەزنى يوللىرىنى باسقۇن قىلغانىدى. شۇ- ڭا، سۇلتان مەسئۇدى ھەزارەسىنى چاپقۇن قىلىشقا ئاتلان- دۇق. مەيدان يولى بىلەن كېلىپ، نىرھ ئۆتكىلىدىن كېچىلەپ ئۆتۈپ، بامدات ۋاقتىدا چەتئ تەۋەسىدىكى ھەزارەلەرنى چاپقۇن قىلدۇق. چاپقۇن كۆڭۈلدىكىدەك بولمىدى. ئۇ يەردىن سەنگ سۇراخ يولى بىلەن قايتىپ، جەھانگىر مىرزىنى غەزنىگە يول- غا سالدۇق. كابۇلغا چۈشكەندە، دەريا خاننىڭ ئوغلى يار ھۆ- سەين بىھرە تەرەپتىن كېلىپ قۇللۇق ئىزھار قىلدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، چېرىك سەپەرۋەر قىلدۇق ۋە ئەتراپتىكى يۇرتلارنى بىلىدىغان كىشىلەرنى چاقىرىپ، ئەتراپنى مۇھاكىمە قىلدۇق. بەزىلەر دەشتكە يۇرۇشنى تەۋ- سىيە قىلدى، بەزىلەر بەنگەشنى مۇناسىپ كۆردى، بەزىلەر ھىندىستانغا يۇرۇش قىلىشنى مۇۋاپىق تاپتى. ئاخىر ھىن- دىستانغا يۇرۇش قىلىشقا قارار قىلدۇق. شەبان ئىيىدا ــ قۇياش دەلۇ بۇرجىدا تۇرغاندا[1] كابۇلدىن ھىندىستان سەپە- رىگە ئاتلاندۇق. بادام چەشمە ۋە جىگدەلىك يولى بىلەن ئاردا ئالتە قونۇپ ئەدىنەپۇرغا كەلدۇق.

ئىسسىق ئىقلىم ۋىلايەتلىرىنى ۋە ھىندىستان تەۋەسىنى شۇ چاغقىچە كۆرۈپ باقمىغانىدىم. نىگەنھارغا يەتكەندىن كې- يىن، كۆز ئالدىمىزدا باشقىچە بىر ئالەم نامايان بولدى. باش-

① كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 11 ـ ئايدا.

قىچە گىياھلارنى، باشقىچە دەرەخلەرنى، باشقىچە ھايۋانلارنى، باشقىچە قۇشلارنى، باشقىچە خەلق ۋە ئۇلۇسنىڭ (ب 145) ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى كۆرۈپ ھەيران بولدۇق. ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئىدى.

بىرئاز بۇرۇن ۋىلايىتىگە كەلگەن ناسىر مىرزا ئەدىنە ـ پۇرغا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەيـ ماق ۋە ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قىشنى ئۆتكۈزمەك ئۈچۈن كۆچۈپ لەمغاناتقا كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ چېرىكلىرىنى ۋە كېيىن قالغان چېرىكلەرنى ئۆزىمىزگە قوشۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە بىر ـ ئىككى كۈن تۇرۇپ، ئۇلار قوشۇلغاندىن كېيىن كېلىپ جۇھى شاھىدىن ئۆتۈپ، قوش گۈمبەزگە چۈشتۇق. ناسىر مىرزا نۆكەرلىرىگە ۋىلايىتىدىن بىر نەرسىلەر ئالدۇ ـ رۇش ئۈچۈن بىر ـ ئىككى كۈن كېيىن كەينىمىزدىن بېـ رىشقا رۇخسەت سوراپ شۇ يەردە قالدى.

قوش گۈمبەزدىن كۆچۈپ، گەرم چەشمىگە چۈشكەندە، كاكىيانىنىڭ چوڭلىرىدىن بولغان بىر پىخلىنى ئېلىپ كېـ لىشتى، ئۇ كارۋانلار بىلەن كېتىۋاتقانكەن. يول ۋە يەرلەرنى بىلىشتە پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇنى ئۆزىمىزگە ھەمراھ قـ لىۋالدۇق. ئاردا بىر ـ ئىككى قونۇپ، خەيبەردىن ئۆتۈپ جامغا چۈشتۇق. كۈرەكەترىنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغانىدىم. جۇ ـ گى ۋە ھىندۇلارنىڭ بىر مەبۇدى شۇ ئىمىش. ئۇزاق يەرلەر ـ دىن كېلىپ كۈرەكەتردە چاچ ـ ساقاللىرىنى قىرقارمىش. جامغا يەتكەندىن كېيىن بەكرامنى ئارىلاشقا باردىم. يوغان بىر دەرەخنى كۆرۈپ، بەكرام تەۋەسىنى ئايلاندىم. يول باشـ لىغۇچى مەلىك بۇ سەئىد كەمەرى ئىدى. كۈرەكەترىنى بىر ـ نەچچە قېتىم سوردۇق. ئېيتمىدى. قايتىپ ئوردۇغا (146)

يەتكەندە، خوجا مۇھەممەد ئىمىنغا: «كۇرە كەترى بەكرامىنىڭ قېشىدا ئىدى. تار بىر غار ھەم خەتەرلىك يەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئېيتمىدىم» دەپتۇ. خوجا ئۇنى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ دېگىنىنى دەرھال ماڭا يەتكۈزدى. كۇن كەچ بولغاندى، يولمۇ يىراق ئىدى. بارالمىدۇق.

بۇ قارارگاھتا سىند دەريا سىدىن قانداق ئۆتۈش ۋە قايسى تەرەپكە مېڭىش مەسلىسىنى مەسلىھەت قىلدۇق. باقى چاغانىيانى: «دەريادىن ئۆتمەي، بۇ يەردىن بىر قونۇپ يېتىدىغان كۈھەت دېگەن يەرگە بارايلى، ئۇ يەرنىڭ ئاھالىسى كۆپ ھەم بايي ئىمىش» دېگەن پىكىرنى بىلدۈردى ۋە ئۆزىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەيدىغان بىرنەچچە كابۇللۇقنى باشلاپ كىردى. بۇ يەرلەرنى بۇرۇن ھېچ ئاڭلاپ باقمىغانىدىم. چوڭ ھوقۇقلۇق بىر ئادەم كۈھەت تەرەپكە بېرىشنى مۇناسىپ كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ پىكرىنى ئىسپاتلاش يۈزىسىدىن گۇۋاھچىلارنىمۇ ئېلىپ كىرگەنلىكى ئۈچۈن، دەريادىن ئۆتۈش ۋە ھىندىستانغا يۈرۈش پىكرىدىن ۋاز كېچىپ، جامدىن كۆچۈپ، بارە سۈيىدىن ئۆتۈپ، مۇھەممەد پىخ داۋىنىغا يېقىن بىر يەرگە كېلىپ چۈشتۇق. ئۇ چاغدا پەرشاۋەردىكى كاكىيانىي ئافغانلىرى چېرىك ۋەھىمىسى بىلەن بۇ تاغنىڭ ئېتىكىگە كەلگەنىدى. كاكىيانىينىڭ چوڭلىرىدىن بولغان خۇسرەۋ كاكىيانىي مۇشۇ قارارگاھقا كېلىپ ماڭا مۇلازىمەت قىلدى. ئۇنىمۇ يول ۋە يەرلەرنى (ب 146) بىلىشتە پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۆزىمىزگە ھەمراھ قىلىۋالدۇق.

بۇ قونالغۇدىن يېرىم كېچىدە قوزغىلىپ، كۇن چىققان مەزگىلدە مۇھەممەد پىختىن ئۆتتۇق. چاشگاھ مەزگىلىدە كۈھەت چاپقۇن قىلىندى. نۇرغۇن كالا قولغا چۈشتى. ئاپ-

غانلاردىنمۇ نۇرغۇن ئەسىر ئېلىندى. ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسى ئازاد قىلىندى. خەقنىڭ ئۆيلىرىدە ئاشلىق ناھايىتى كۆپ ئىكەن. چاپقۇنچىلار سىند دەريا‌سى بويىغچە چاپقۇن قىلىپ بېرىپ، ئەتىسى كېلىپ بىزگە قوشۇلدى. چېرىكنىڭ قولىغا باقى چاغانىيانى ئېيتقاندەك نەرسىلەر چۈشمىدى، بۇنىڭ بىلەن باقى بەگنىڭ خېلىلا يۈزى چۈشتى.

كۈھەتتە ئىككى كېچە قونۇپ، چاپقۇنچىلىرىمىز يىغىلغاندىن كېيىن، قايسى تەرەپكە مېڭىش توغرۇلۇق كېڭەش ئۆتكۈزدۇق ۋە بەنگەش بىلەن بەننۇ تەرەپلىرىدىكى ئافغانلارنى چاپقۇن قىلىپ، نەغەر ياكى فەرمۇل يولى بىلەن قايتىش قارارىغا كەلدۇق. كابۇلدىكى ۋاقتىمىزدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلغان دەريا خانىنىڭ ئوغلى يار ھۆسەين: «دىلەزاك، يۈسۈفزەيى ۋە كاكىيانىيلارغا[1] ، ئۇلارنىڭ مېنىڭ سۆزۈمدىن چىقماسلىقى، سىند دەريا‌سىنىڭ ئۇ تەرىپىدە مېنىڭ پادىشاھ قىلىچىنى تۇتۇشۇم ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈلسە» دېگەن تەلەپنى قويدى. تەلەپ قىلغىنىدەك پەرمانلارنى بېرىپ، ئۇنىڭ كۈھەتتىن كېتىشىگە رۇخسەت قىلدۇق.

كۈھەتتىن كۆچۈپ، ھەنگۇ يولى بىلەن يۇقىرى بەنگەش تەرىپىگە ماڭدۇق. كۈھەت بىلەن (147) ھەنگۇ ئارىلىقىدا بىر جىلغا بار، جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپى تاغ بولۇپ، يول شۇ جىلغىنىڭ ئىچىدىن كېتىدۇ. بىز جىلغىنىڭ ئىچىگە كىرگەندە شۇ تەۋەدىكى ئافغانلارنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئىككى تەرەپتىكى تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، سۈرەن سېلىپ، غوۋغا قىلىشقا باشلىدى. مەلىك بۇسەئىد كەمەرى پۇتۇن ئافغانىستاننى ياخشى بىلەتتى، بۇ يۇرۇشتە بىزنىڭ يول

① دىلەزاك، يۈسۈفزەيى، كاكىياني ـــ ئافغان قەبىلىلىرىنىڭ نامى.

باشلىغۇچىمىز ئىدى. ئۇ ئالدى تەرەپتە يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئايرىم بىر تاغ بارلىقىنى، ئەگەر بۇ ئافغانلار شۇ تاغقا ئۆتسە، ئۇ ئايرىم تاغ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى قورشاۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. تەڭرى ئىشىمىزنى ئوڭ قىلدى. ئافغانلار ئەگىشىپ كېلىپ، شۇ ئايرىم تاغقا چىقتى. بىرقىسىم يىگىتلەرنى تاغ ئارىسىدىكى تار يەرنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتتۇق. قالغان چېرىككە ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپتىن ئۈدۈل كەلگەن يەرگە ھۇجۇم قىلىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. چېرىكنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار ئۇرۇشۇشقىمۇ ئىمكان تاپالمىدى. بىزنىڭ چېرىك بىردەمنىڭ ئىچىدىلا يۇز ـ يۈز ئەللىك ئافغاننى قولغا چۈشۈرۈپ، بەزىسىنى تىرىك ئېلىپ كەلدى، كۆپچىلىكىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلدى. ئافغانلار جەڭدە ئاجىز كېلىپ قالسا، دۈشمىنىنىڭ ئالدىغا ئوت چىشلەپ كېلىدىكەن. بۇ: «مەن سېنىڭ كالاڭمەن» دېگەنلىك بولىدىكەن. بۇ ئادەتنى ئۇ يەردە (ب 147) كۆردۈق. ئاجىز كەلگەن ئافغانلار ئوت چىشلەپ كەلدى. تىرىك كەلتۈرۈلگەنلەرنىڭمۇ كاللىسى ئالدۇرۇلۇپ، چۈشكەن يېرىمىزدە كاللىدىن مۇنار قوپۇرۇلدى.

ئەتىسى بۇ يەردىن كۆچۈپ، ھەنگۈگە چۈشتۈق. بۇ تەۋەدىكى ئافغانلار بىر كىچىك تاغنى سەنگەر قىلىپتۇ. «سەنگەر» دېگەن سۆزنى كابۇلغا كەلگەندىن كېيىن بىلدۇق. بۇ يەردىكىلەر تاغنى بېكىتىشنى[1] «سەنگەر» دەيدىكەن. بىزنىڭ چېرىك سەنگەرنى بۇزۇپ، يۈز ـ ئىككى يۈز ئاسىي ئافغاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ يەردىمۇ كاللىدىن مۇنار قوپۇرۇلدى.

① تاغنى بېكىتىش ـــ تاغقا بېكىنىپ قارشىلىق كۆرسىتىش.

ھەنگۇدىن كۆچۈپ، ئاربدا بىر قونۇپ، يۇقىرى بەنگەشـ
ـنىڭ ئايىغىدىكى تىل، دېگەن يەرگە چۈشتۇق. بۇ يەردىمۇ
چېرىكلەر ئەتراپتىكى ئافغانلارنى چاپقۇن قىلىشقا بارغانـ
ـدى، بىر سەنگەردىن بەزى چاپقۇنچىلار ئاز تاپاۋەت بىلەن
قايتتى. بۇ يەردىن كۆچۈپ، يول يوق يەرلەر بىلەن ماڭدۇق،
ئاربدا بىر قونۇپ، ئەتىسى ئەتىگەن تېپتىك بىر چۈشمىدىن
چۈشۈپ، ئۈزۈن بىر تار جىلغىدىن ئۆتۈپ، بەننۇغا چۈشتۇق.
چېرىكلەر، تۆگىلەر، ئاتلار بۇ چۈشمىدە ھەم تار جىلغىدا
بەك جاپا تارتتى. قولغا چۈشۈرۈلگەن ئولجىلار، كالىلارنىڭ
تولىسى شۇ يەرلەردە قالدى. ئەسلىيدە چوڭ يول ئوڭ قول
تەرىپىمىزدە ـــ بىر ـ ئىككى كۈرۈھ كېلىدىغان يەردە ئـ
ـكەن. بۇ يول ئاتلىقلار ماڭىدىغان يول ئەمەس، بەلكى قويچى
ۋە پادىچىلار بەزىدە قوي ـ پادىلىرىنى ھەيدەپ ئۆتىدىغان يول
ئىكەن (148) شۇڭا بۇ يولنى گۈسفەند لىيار (قوي يولى) دەپ
ئاتايدىكەن. ئافغان تىلىدا يولنى «لىيار» دەيدۇ. يول باشلـ
ـغۇچىمىز مەلىك بۇسەئىد كەمەرى ئىدى. چېرىكنىڭ كۆچىد
ـلىكى يولنىڭ چەپ كەلگەنلىكىنى مەلىك بۇسەئىدتىن كۆردى.

بەنگەش ۋە نەغەر تاغلىرىدىن ئۆتۈپلا، تۈپتۈز يەرگە
جايلاشقان بەننۇغا يەتتۇق. بەننۇنىڭ شىمال تەرىپى بەنگەش
ۋە نەغەر تاغلىرىدۇر، بەنگەش دەريا سى بەننۇغا چىقىدۇ، بەننۇ
شۇ سۇ بىلەن كۆكسىرىدۇ. جەنۇب تەرىپى جۈپارە ۋە سىند
دەريالىرىدۇر. شەرق تەرىپى دىنكوت، غەرب تەرىپى بازار ۋە
تاك دەپمۇ ئاتىلىدىغان دەشتتۇر. ئافغان قەبىلىلىرىدىن
كۈرانى، كىۋى، سۇر، ئىساخەيل ۋە نىيازىيلار مۇشۇ ۋىلايەتتە
تېرىقچىلىق قىلىدۇ. بەننۇغا چۈشكەندىن كېيىن، تۈزلەڭدـ
ـكى قەبىلىلەرنىڭ شىمالدىكى تاغلاردا سەنگەر قىلغانلىقىدىن

خەۋەر تاپتۇق. جەھانگىر مىرزىنى چېرىك بىلەن ئەۋەتتىم. سەنگەر قىلغانلار كۆپلار ئىكەن. چېرىك بېرىپ ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا ئۇلارنى يېتىپ، چاپ - چاپ قىلىپ، نۇرغۇن باشلارنى كېسىپ كەلدى. چېرىك نۇرغۇن ئاق رەخت غەنىيمەت ئالدى. بەننۇدىمۇ كاللىدىن مۇنار قوپۇرۇلدى. بۇ سەنگەر ئېلىنغاندىن كېيىن، كۆپنىڭ كاتتىلىرىدىن شاد خان ئىسىملىك بىرى ئوت چىشلەپ كېلىپ، مۇلازىمەت قىلدى. ئەسىرلەرنى كەچۈرۈم قىلدۇق.

كۈھەتنى چاپقۇن قىلغاندا، بەنگەش ۋە بەننۇ تەۋەسىدىكى ئافغانلارنى چاپقۇن قىلغاندىن كېيىن، نەغەر يولى بىلەن يا-

كى فەرمۇل يولى بىلەن (ب 148) قايتىشنى قارار قىلغانىدۇق. بەننۇنى چاپقۇن قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئەتراپنى بىلدىغان ئادەملەر: «دەشت يېقىن، ئاھالىسىمۇ كۆپ، يولى ياخشى، ئۇ يولمۇ فەرمۇلغا چىقىدۇ» دېگەن پىكىرنى بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن دەشتنى چاپقۇن قىلىپ، شۇ يول بىلەن چىقىش قارارىغا كەلدۇق. ئەتىسى ئۇ يەردىن كۆچۈپ، مۇشۇ دەريانىڭ ياقىسىدىكى ئىساخەيل يېزىسىغا چۈشتۇق. ئىساخەيللەر خەۋەر تېپىپ، جۈپارە تاغلىرىغا چىقىۋاپتۇ. ئىساخەيل يېزىسىدىن كۆچۈپ، جۈپارە تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە كېلىپ چۈشتۇق. چاپقۇنچىلار تاغلارغا بېرىپ، ئىساخەيللەرنىڭ بىر سەنگەرنى بىتچىت قىلىپ، قوي، كالا ۋە رەختلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇ كېچىسى ئىساخەيل ئافغانلىرى كېچىلىك ھۈجۈم ياسىدى. بۇ يۈرۈشتە نۇرغۇن ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى يولغا قويغانىدۇق. شۇڭا ھېچ نەرسە قىلالمىدى. بىزنىڭ ئېھتىيات تەدبىرلىرىمىز مۇنداق ئىدى: قونالغۇدا ئوڭ قانات، سول قانات، غول ۋە ئالدىنقى قىسىملارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز

ئورنى بويىچە ئورۇنلىشاتتى، ھەر قىسىم ئۆزىنىڭ چۈشكەن يېرىدىن قوراللىنىپ ئوردۇنىڭ ئەتراپىغا چېدىرلاردىن بىر ئوق ئېتىمى يىراقلىققا پىيادە چىقىپ كېچىچە كۆزەت قىلاتتى. ھەر كېچىسى مۇشۇ شەكىلدە چېرىك چىقىرىلاتتى. ھەر ئاخشىمى ئىچكىيلەردىن ئۈچ ـ تۆت كىشى نۆۋەت بىلەن مەشئەل كۆتۈرۈپ چىقىپ ئايلىنىپ كېلەتتى، مەنمۇ بىرەر قېتىم ئايلىنىپ كېلەتتىم. نۆۋىتىگە چىقمىغانلارنىڭ بۇرنىنى تېشىپ (149) چېرىك ئىچىدە ئايلاندۇراتتۇق. جەھانگىر مىرزا، باقى چاغانىيانى، شىرىم تاغايى، سەيىد ھۆسەين ئەكبەر ۋە باشقا بەزى بەگلەر ئوڭ قاناتتا ئىدى. مىرزىخان، ئابدۇرەززاق مىرزا، قاسىم بەگ ۋە باشقا بەزى بەگلەر سول قاناتتا ئىدى. غولدا پۈتۈنلەي ئىچكىي بەگلەر بولۇپ، چوڭ بەگلەردىن يوق ئىدى. ئالدىنقى قىسمىدا سەيىد قاسىم ئىشىك ئاغا، بابا ئوغلى، ئاللا قۇلى بېرەن ۋە باشقا بەزى بەگلەر بار ئىدى. چېرىك ئالتە بۆلەك قىلىپ تەشكىللەنگەنىدى. ھەر بۆلەك بىر كېچە ـ كۈندۈزدىن چاغداۋۇللۇق قىلاتتى.

بۇ تاغ ئېتىكىدىن كۆچۈپ، غەربكە قاراپ مېڭىپ، دەشت بىلەن بەننۇنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر سۇسىز غولغا چۈشتۇق. چېرىكلەر ساينى قېزىپ، ئۆزلىرىگە ۋە كالا ـ قارىلىرىغا سۇ چىقاردى. بۇ ساينى بىر قارى ـ بىر يېرىم قارى قازسا سۇ چىقىدىكەن. يالغۇز بۇ ساينىڭلا ئەمەس، ھىندىستاننىڭ ھەممە سايلىرىنىڭ مۇشۇنداق خۇسۇسىيىتى بار، بىر قارى ـ بىر يېرىم قارى قازسىلا جەزمەن سۇ چىقىدۇ. بۇ، خۇدانىڭ ئاجايىپ بىر قۇدرىتى. ھىندىستاندا دەريادىن باشقا ئېقىن سۇ يوق. سايلىرى سۇغا شۇقەدەر يېقىن بولىدىكەن. بۇ قۇرۇق سايدىن سەھەردە يولغا چىقىپ، نامازدىگەر مەزگىلدە

ئاتلىق قىسىملار دەشتىنىڭ يېزىلىرىغا يېتىپ باردى. چاپ-
قۇنچىلار بىرقانچە يېزىنى چاپقۇن قىلىپ، كالا، رەخت ۋە
سودا ئاتلىرىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە، ئە-
تىسى چۈشكىچە كەينىمىزدە قالغان يۈكلۈك كالا ۋە تۆگە-
لەر ھەم ياياقلار (ب 149) يېتىشىپ كەلدى. بۇ كۈنىنمۇ شۇ
يەردە ئۆتكۈزدۇق. چايقۇنچىلار بېرىپ، دەشتىنىڭ يېزىلىرىدىن
نۇرغۇن كالا ۋە قوي ئېلىپ كەلدى. ئافغانلارنىڭ سودىگە-
لىرىنى ئۇچرىتىپ، نۇرغۇن ئاق رەخت، خۇش بۇي دورا،
قەنت، ناۋات، نەسىلىك ئات ۋە سودا ئاتلىرىنى ئېلىپ كەل-
دى. ئافغانلار ئىچىدىكى مەشھۇر ۋە مۆتىۋەر سودىگەرلەردىن
بولغان خوجا خىزىر نۇھانىينى ھىند موغۇل قولغا چۈشۈ-
رۈپ، بېشىنى كېسىپ كەلدى. شىرىم تاغايى چاپقۇنچىلارنىڭ
كەينىدىن بارغانىدى، بىر ياياق ئافغان روبرو كېلىپ قې-
لىپ، ئۇنىڭ بىگىز قولىنى چېپىپ چۈشۈرۈپتۇ.

ئەتىسى كۆچۈپ، دەشت يېزىلىرىغا يېقىن بىر يەرگە
چۈشتۇق، ئۇ يەردىن كۆچۈپ، گۇمەل سۇيىنىڭ بويىغا چۈش-
تۇق. دەشتتىن غەزنىگە ئىككى يول بارىدىكەن، بىرى سەنگ
سۇراخ يولى بولۇپ، بەركتىن ئۆتۈپ، فەرمۇلغا كېلىدىكەن.
يەنە بىرى گۇمەل دەرياسىنى ياقىلاپ، بەرىكە يېتمەيلا فەر-
مۇلغا كېلىدىكەن، بەزىلەر گۇمەل يولىنى ياقتۇردى. بىز
دەشتتە ۋاقتىمىزدا ئىككى ـ ئۈچ كۈن تىنماي يامغۇر ياغ-
قانلىقتىن گۇمەل سۇيى كۆپ ئۇلغايغانىدى. شۇڭا ئۇنىڭدىن
كۆپ جاپالار بىلەن ئۆتتۇق. يول بىلىدىغان كىشىلەر: «گۇمەل
يولىدا ماڭساق، بۇ دەريادىن بىرنەچچە قېتىم ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇ، ئەگەر سۇ مۇنداق ئۇلۇغ بولسا، بەك مۇشكۇل بولى-
دۇ.» دېگەن پىكىرنى بىلدۇردى. بۇ يول بىلەن مېڭىشتىمۇ

ئارىسالدى بولۇپ، تېخى بىر قارارغا كەلمىگەنىدۇق. ئەتىسى كۆچۈش دۇمبىقىنى چالدۇرۇپ، ئات ئۈستىدىلا (150) سۆز-لىشىپ، قايسى يول بىلەن مېڭىشنى قارار قىلماقچى ئىدىم. روزى ھېيت ئىدى. مەن ھېيتلىق غۇسۇل قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدۇم. جەھانگىر مىرزا بەگلەر بىلەن سۆزلىشىپ-تۇ. بەزىلەر: «دەشتىنىڭ غەرب تەرىپىدە مەھتەر سۇلايمان تېغى دەيدىغان بىر تاغ بار، بۇ تاغ دەشت بىلەن دۆكى ئارىسىدا بولۇپ، ئۇنىڭ تۇمشۇقىدىن ئايلانسىلا تۈز يولغا چىققىلى بو-لىدۇ. بىراق، بىر - ئىككى كۈن كۆپ مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ» دەپتۇ. كىشىلەر مۇشۇ يولنى خالاپ، يولغا چۈشۈپتۇ، مەن غۇسۇل قىلىپ بولغۇچە، پۈتۈن چېرىك تۇمشۇق يولغا چۈشۈپ كۆپچىلىكى گۈمبەل دەرياسىدىن ئۆتۈپ بولۇپتۇ. مېڭىپ كۆرۈلگەن يول ئەمەس ئىدى، شۇڭا يولنىڭ يىراق - يېقىنلىقىدىن بىخەۋەرلا مىش - مىش سۆز بىلەن بۇ يولغا كىردۇق. ھېيت نامىزىنى گۈمبەل دەرياسىنىڭ بويىدا ئوقۇ-دۇق. نورۇز بۇ ھېيتقا يېقىن بولۇپ، بىر - ئىككى كۈنلا قالغانىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مۇنۇ غەزەلنى ئېيتقانىدىم:

ياڭى ئاي يار يۈزى بىرلە كۆرۈپ ئېل شاد بايرەملەر،
ماڭا يۈزۇ قاشىڭدىن ئايرۇ بايرەم ئايىدا غەملەر.
... ...
يۈزى نەۋرۇزى ۋەسلى ئەيدىنى بابۇر غەنىمەت تۇت،
كى مۇندىن ياخشى بولماس بولسە يۈز نەۋرۇز بەيرەملەر.

(كىشىلەر يېڭى ئاينى يار يۈزى بىلەن بىللە كۆرۈپ خۇشال بايرام قىلىدۇ، يۈز ۋە قېشىڭدىن ئايرىلغىنىم ئۈچۈن مېنى بايرام ئېيىدا غەم باسماقتا... ئەي بابۇر نورۇز بىلەن بىللە كەلگەن ھېيت ۋەسلىنى غەنىيمەت بىل، يۈز نورۇز

كەلسىمۇ بۇنىڭدىن ياخشى بولمايدۇ.)

گۈمەل دەريياسىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبقا قاراپ تاغ باغرى بەلەن ماڭدۇق. بىر - ئىككى كۈرۈھ يول يۇرۇلگەندى، (ب 150) تاغ ئېتىكىدىكى ئېدىرلاردا قېنى توتۇلغان ئافغانلاردىن بىرمۇنچىسى پەيدا بولدى. ئاتلارنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ، ئۇلار تەرەپكە ئېتىلدۇق. كۆپچىلىكى قاچتى، بەزىلىرى ئېسىنى يوقتىتىپ، تاغ باغرىدىكى ئېدىرلارغا ۋە تاغ بەللىرىگە مۆكۈندى. بىر ئافغان بىر كىچىك تاغنىڭ ئۈستىدە تۇراتتى. روشەنكى، ئۇنىڭ كەينى تەرىپى تىك يار بولۇپ، قاچار يېرى مۇ يوق ئىدى. سۇلتان قۇلى چاناق ساۋۇتلۇق چىقىپ قەلىچلىشىپ ئۇنى قولغا چۈشۈردى. ئۇنىڭ مېنىڭ ئالدىمدا قىلغان بىر ئىشى مۇشۇ ئىدى. ئۇ مۇشۇ ئىشى يۈزىسىدىن ئېتىبارغا ئىگە بولدى ۋە ئۆستى. بىر تاغ بېلىدە قۇتلۇق قەدەم بىر ئافغان بىلەن ئېلىشىپ، ئون - ئون ئىككى قارى ئېگىزلىكتىن ئۇنىڭ بىلەن تۇتۇشقان پېتى دومىلاپ چۈشتى ۋە ئاخىر ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كەلدى. كەپە بىر تاغنىڭ ئۈستىدە بىر ئافغان بىلەن ياقمۇياقا ئېلىشىپ تاغ ئۈستىدىن تاغنىڭ يېرىمىغچە دومىلاپ چۈشتى ۋە ئۇنىڭمۇ بېشىنى كېسىپ كەلتۈردى. بۇ ئافغانلاردىن ئەسىرگە چۈشكەنلىرىمۇ كۆپ بولدى، ھەممىسى ئازاد قىلىندى.

دەشتتىن كۆچۈپ، مەھتەر سۇلايمان تېغىنىڭ باغرىنى بويلاپ جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، ئاردىدا ئۇچ قونۇپ، سىند سۇيىنىڭ ياقىسىدىكى مولتانغا تەۋە يېزىلاردىن بىلە دېگەن يېزىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى كېمىگە چۈشۈپ سۇدىن ئۆتتى، بەزىلىرى سۇ ئۈزۈپ ئۆتتى. مۇشۇ يېزىنىڭ ئۈدۈلىدا بىر ئارال بار ئىكەن، (151) ئاھالىنىڭ كېيىن قال-

غانلىرى شۇ ئارالدا كۆرۈندى. چېرىكنىڭ كۆپچىلىكى ئات ۋە ياراغ بىلەن سۇغا كىرىپ ئۆتتى. بىرنەچچە كىشى سۇغا غەرق بولدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە مېنىڭ نۆكەرلىرىمدىن قۇل ئارۇق بىلەن مەھتەر فەرراش، جەھانگىر مىرزىنىڭ نۆكەرلىرىدىن قايماس تۇركمەنلەر بار. بۇ ئارالدا رەخت ۋە كىيىم - كېچەككە ئوخشاش نەرسىلەر چېرىكنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى كېمىلەرگە چۈشۈپ، سىند دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. مەزكۇر ئارالنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتكەن لەرنىڭ بىرقىسمى سۇنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا تاينىپ، قىلىچلىرىنى ئېلىپ، قىلىچۇازلىق قىلىپ، چېرىكنى ئەخمەق قىلىشقا باشلىدى. ئارالغا ئۆتكەنلەردىن قۇل بايەزىد بەكاۋۇل يالغۇز ياۋداق ئات بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدىن سۇغا كىردى. ئارالنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى سۇ، بۇ تەرىپىدىكىگە قارىغاندا ئىككى - ئۈچ ھەسسە كۆپ ئىدى. ئۇ ئېتىنى ئۇزدۇرۇپ، ئۇ تەرەپتىكىلەرنىڭ ئۇدۇلىدا بىر ئوق ئېتىمى كېلىدىغان يەردە سۇنىڭ تېيىز يېرىگە چىقتى. سۇ ئاتنىڭ بىقىنىغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇ يەردە بىر سۇت پىشىمى تۇرۇپ قالدى، بىر نەرسىلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن. كەينىدىن ھېچبىر يارەم كەلمىدى. يارەم كېلىش ئېھتىمالىمۇ يوق ئىدى. شۇ يەردىن ئۇدۇلدىكىلەرگە قارشى تېز يۈرۈپ كەتتى. بىر - ئىككى ئوق ئاتقانىدى، ئۇدۇلىدىكىلەر تۇرالماي قاچاتى. ئۇ ھېچبىر يارەم بولمىغان ئەھۋالدا يالغۇز ئات بىلەن سىند دەريادىن ئۇزدۇرۇپ ئۆتۈپ، دۇشمەننى قاچۇرۇپ، ئورنىنى ئالدى. ئۇ ئىنتايىن چوڭ باتۇرلۇق كۆرسەتتى. ئۇ دۇشمەننى قاچۇرغاندىن كېيىن، (ب 151) چېرىك ئۆتۈپ، رەخت ۋە كالا - قارىلارنى ئولجا ئېلىپ كەلتۈردى.

ئۇ بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ مۇشۇنداق مەردانىلىقلارنى نامايان قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئېتىبار قىلىپ، ئۇنى ئاشپەزلىك مەرتىۋىسىدىن بەكاۋۇللۇققا ئۆستۈرگەنىدىم. بۇ قېتىمقى ئىشى ئۈچۈنمۇ زور ئىنايەتلەر قىلدىم، تەپسىلاتى كېيىن مەلۇم بولغۇسىدۇر. ئۇنىڭ ئۆزىنمۇ ھەقىقەتەن ئىنايەتكە لايىق ئىدى.

يەنە ئىككى - ئۈچ مەنزىل سىند دەرياسىنى بويلاپ، سۇ تۆۋىنىگە كۆچتۇق. چېرىك چاپقۇنغا چىقىۋېرىپ ئاتلىرىنى خاراب قىلدى. ئالغان ئولجىسىمۇ چاپقۇنىنىڭ لايىقىدا ئەمەس، ساپلا كالا ئىدى. دەشتتىكى چاغدا قوي ۋە بەزى يەردە رەخت قاتارلىق نەرسىلەر چېرىك قولىغا چۈشكەنىدى. دەشتىتىن ئۆتكەندىن كېيىن كالىدىن باشقا نەرسە چۈشمىدى. سىند دەرياسى بويىدىكى مەنزىللەردە شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، بىر قۇللۇقچى ئۈچ يۈز - تۆت يۈز كالا ئېلىپ كېلەتتى، لېكىن ئۇنىڭ كۆپلۈكىدىن ھەر بىر مەنزىلدە يەنە شۇنچىلىك كالا قېلىپ قالاتتى.

سىند دەرياسىنى بويلاپ ئۈچ مەنزىل ماڭدۇق. ئۈچ مەنزىلدىن كېيىن، پىركانۇ مازىرىنىڭ ئۈدۈلىدا سىند دەرياسىدىن ئايرىلىپ، پىركانۇ مازىرىغا كېلىپ چۈشتۇق. چېرىكلەردىن بەزىلىرى مازار شەيخلىرىغا ئازار بېرىپ قويغانلىقى سەۋەبىدىن ھەيۋە قىلىش ئۈچۈن بىرىنى چاپتۇردۇم. بۇ مازار ھىندىستاندا (152) ئىنتايىن مۆتىۋەر مازار بولۇپ، مەھتەر سۇلايمان تېغىغا تۇتاش تاغلار ئېتىكىگە جايلاشقان. بۇ مازاردىن كۆچۈپ، داۋان ئۈستىگە چۈشتۇق. ئۇ يەردىن كۆچۈپ، دۇكى ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى دەريا بويىغا چۈشتۇق. بۇ يەردىن كۆچكەندە، شاھ بەگنىڭ نۆكىرى ۋە سۇنىڭ

دورغىسى بولغان فازىل كۆكەلداشنىڭ قاراۋۇللۇقىغا كەلگەن يىگىرمىچە ئادىمنى تۇتۇپ كەلتۈرۈشتى. ئۇ چاغدا ئارىمىزدا دۇشمەنلىك بولمىغىنى ئۈچۈن ئات ۋە ياراغلىرى بىلەنلا قويۇۋەتتۇق.

ئەتىسى دۇكى يېزىلىرىدىن چۈتالى دېگەن يېزىغا يېقىن يەرگە چۈشتۈق. سىنىد دەرياسىنىڭ ياقىسىدا ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردا چېرىك دائىم چاپقۇنغا چىقىپ تۇرسىمۇ، ئات بوغۇزى ۋە ئوت مول بولغانلىقى ئۈچۈن ئاتلار ھالىدىن كەتمەيتتى. سىنىد دەرياسىدىن پىركانۇ تەرەپكە چىقىش بىلەنلا ئوت تېپىلمايدىغان بولدى، ئىككى - ئۈچ كۆچكەندە بىرەر قېتىم ئاز - تولا ئوت - چۆپ تېپىلسىمۇ، بوغۇز زادىلا تېپىلمايدىغان بولدى، نەتىجىدە مۇشۇ مەنزىللەردە چېرىكنىڭ ئاتلىرى قېلىشقا باشلىدى. چۈتالىدىن ئۆتۈپ چۈشكەن مەنزىلدىكى ئۇلاغسىزلىقتىن مېنىڭ چېدىرىممۇ قالدى. مۇشۇ مەنزىلدە ۋاقتىمىزدا كېچىسى يامغۇر شۇنداق ياغدىكى، چېدىرنىڭ ئىچىدە سۇ ئوشۇقۇمنىڭ يۇقىرىسىغا چىقتى. گەلەملەرنى بىر يەرگە يىغىپ ئېگىز قىلىپ، شۇنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم. بۇ كېچە مۇشۇنداق قىينىچىلىق بىلەن ئۆتتى.

ئىككى مەنزىلدىن كېيىن، جەھانگىر مىرزا كېلىپ، قۇلىمغا (ب 152) بىر مەخپىي سۆز بارلىقىنى ئېيتتى. يالغۇز قالدۇق. ئۇ: «باقى چاغانىيانى مېنىڭ قېشىمغا كېلىپ، پادىشاھنى سەككىز - ئون كىشى بىلەن سىنىد دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ كەتكۈزۈڭ، سىزنى پادىشاھ قىلساق، دېگەن گەپنى قىلدى» دېدى. مەن: «بۇ كېچىشته يەنە كىم بار ئىكەن؟» دېدىم. ئۇ: «ماڭا ھېلى باقى بەگ ئېيتتى، باشقىلىرىنى بىلمىدىم» دېدى. مەن: «باشقىلىرى بولسا، ئۇلارنىمۇ ئې-

ىنقلاڭ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە سەيىد ھۆسەين ئەكبەر، سۇلتان ئەلى چۆھرە ۋە خۇسرەۋ شاھنىڭ باشقا بەگ ـ يىگىتلىرىدىن بەزىلەر بولۇشى مۇمكىن» دېدىم. ھەقىقەتەن بۇ قېتىم جەھانگىر مىرزىنىڭ ئىپادىسى ناھايىتى ياخشى بولدى، تۇغقاندىن چىلىقنى يەتكۈزدى، جەھانگىر مىرزىنىڭ مۇنداق قىلىشى مېنىڭ كاھمەردتە ئۇنىڭ يەنە مۇشۇ بەتبەخت مۇناپىقلارنىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچرىغىنىدا ئۇنىڭغا قىلغىنىمنىڭ جاۋابى ئىدى.

بۇ مەنزىلدىن كۆچۈپ، يەنە بىر مەنزىلگە چۈشكەندە، چېرىكىنىڭ ئىچىدىكى ئېتى بارلارنى جەھانگىر مىرزىغا بېرىپ، ئۇنى شۇ تەۋەدىكى ئافغانلارنى چاپقۇن قىلىشقا ئەۋەتتىم. مۇشۇ مەنزىللەردە چېرىكىنىڭ ئاتلىرى كۆپ يىقىلىشقا باشلىغانىدى. ھەر كۈنى ئىككى يۈز ـ ئۈچ يۈز ئات يىقىلاتتى. ئوبدان ـ ئوبدان كىشىلەر يايىاق قالدى. مېنىڭ ياخشى ئىچكىيلىرىمدىن بولغان مەھمۇد ئوغلاقچىمۇ ئېتى يىقىلىپ يايىاق كەلدى. غەزنىگىچە چېرىكىنىڭ ئېتى مۇشۇ ھالەتتە بولۇپ كەلدى. ئۈچ ـ تۆت مەنزىلدىن كېيىن جەھانگىر مىرزا بىرقىسىم (153) ئافغانلارنى چاپقۇن قىلىپ بىر توپ قوي ئېلىپ كەلدى. بىر ـ ئىككى مەنزىلدىن كېيىن ئابى ئىستادەگە يەتتۇق. ئاجايىپ چوڭ سۇ كۆرۈندى، سۇنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى دەشتلەر زادى كۆرۈنمەيدۇ. سۇ ئاسمان بىلەن تۇتىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنىدۇ. سەيرابنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى تاغ ـ ئېدىرلار قانداق مۇئەللەق كۆرۈنسە، سۇنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى تاغ ـ ئېدىرلارمۇ يەر بىلەن كۆكنىڭ ئارىلىقىدا مۇئەللەق كۆرۈنىدۇ. بۇ يەرگە يىغىلغان سۇ كەتتەۋاز ۋادىسىنىڭ، زۇرمەت تۇزلىكىنىڭ، غەزنى دەريا سىنىڭ، قارا باغ

ئوتلىقىنىڭ باھار يامغۇرلىرىدىن بولغان كەلكۈنلىرى ۋە ياز-لىقى سۇ ئۇلغايغاندا زىرائەتتىن ئاشقان سۇلار ئىكەن. ئابى ئىستادەگە بىر كۇرۇھ قالغاندا، ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆردۇق: بۇ، سۇ بىلەن ئاسمانىڭ ئارىلىقىدا خۇددى شەپەق-تەك قىپقىزىل بىرنەرسە كۆرۈنۈپ، يەنە يوقاپ كېتەتتى، يە-نە كۆرۈنۈپ، يەنە يوقاپ كېتەتتى. بۇ ھال بىز يېقىن بارغۇ-چە داۋاملاشتى. يېقىن بارغاندا مەلۇم بولدىكى، بۇ باغلان غاز ئىكەن. ئۇن مىڭ، يىگىرمە مىڭ ئەمەس، ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ باغلان غاز ئىكەن. ئۇلار توپلىشىپ ئۇچۇپ، قانات يايغاندا ئۇلارنىڭ قىزىل پەيلىرى گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ كۆرۈنمەي تۇ-رىدىكەن. يالغۇز بۇ خىل قۇشلا ئەمەس، خىلمۇخىل قۇشلار ھەددى ـ ھېسابسىز ئىكەن. سۇ ياقىسىدا قۇش تۇخۇمى ئىن-تايىن كۆپ ئىكەن. بۇ يەردە قۇش تۇخۇمى (ب 153) ئالغىلى كەلگەن ئىككى ئافغان بىزنى كۆرۈش بىلەنلا ئۆزىنى سۇغا تاشلىدى. بىرنەچچە كىشى يېرىم كۇرۇھچە يەرگە بېرىپ ئۇلارنى تۇتۇپ كەلدى. ئۇلار سۇ ئىچىدە شۇنچىلىك يەرگە بارغۇچە سۇنىڭ تىرەنلىكى بىر قېلىپتا بولۇپ، ئاتنىڭ قورسىقىغچە كەلدى. تۇز يەر بولغىنى ئۇچۇن سۇنىڭ چوڭ-قۇر ئەمەسلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولاتتى. كەتتەۋاز دەشتى-نىڭ ئابى ئىستادەگە كېلىدىغان دەريا‌سى بويىغا كېلىپ چۇشتۇق. بۇ دەريا قۇرۇق بولۇپ، زادى سۇ ئاقمايتتى. بىز قانچە قېتىم بۇ يەردىن ئۆتۇپ، بۇ دەريادا سۇ ئاققىنىنى كۆرمىگەنىدۇق. بۇ قېتىم ياز يېغىنلىرى سەۋەبىدىن دەريا‌غا شۇنداق ئۇلۇغ سۇ كېلىپتۇكى، ھېچ يەردىن كېچىك تاپالمى-دۇق. ئېقىن ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ، لېكىن بەك تىرەنىدى. پۇتۇنلەي ئات ـ تۆگىنى ئۇزدۇرۇپ ئۆتتۇق. ئەشيالارنىڭ

بىرقىسمىنى ئارغامچا بىلەن باغلاپ نېرىقى تەرەپتىن تارتىپ ئۆتكۈزدۈق. بۇ سۈدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۆھنە نانى يولى بىلەن سەردىھ بەندىدىن ئۆتۈپ غەزنىگە كەلدۈق. جەھانگىر مىرزا بىر - ئىككى كۈن مېھمان قىلىپ، زىياپەت بېرىپ، تارتۇقلار تارتتى. ئۇ يىلى دەريالارنىڭ تولىسىدا سۇ ئۇلۇغ ئىدى، شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، دەھ يەتتۇب دەريادىن كېچىك تاپقىلى بولمايتتى. مەن بىر كۆلدە ياساتقان كېمىنى ئالدۇ - رۇپ، كەمەرگە ئۈدۈل يەردىن دەھ يەتتۇب سۈيىگە سالدۇردۇم. چېرىك كېمە بىلەن ئۆتتى. بۇ يەردىن مېڭىپ، سەجاۋەند ئۆتكىلىدىن ئېشىپ، كەمەردىن كېمە بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، زۈلھەججە[1] ئېيىدا (154) كابۇلغا كەلدىم.

سەيىد يۈسۈف بەگ بىرقانچە كۈن بۇرۇن قولۇنچ كېسىلى بىلەن تەڭرى رەھمىتىگە كېتىپتۇ. ناسىر مىرزا نۆكەر - لىرىگە ۋىلايەتلىرىدىن بەزى نەرسىلەر ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئىككى - ئۈچ كۈن كېچىكىپ بېرىشقا رۇخسەت سوراپ قوش گۇمبەزدە قالغانىدى. بىزدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، دەرەئى نۇردىكىلەر بىرنەچچە قېتىم باشباشتاقلىق قىلغانلىقى سەۋە - بىدىن چېرىكنى دەرەئى نۇرغا ئەۋەتىپتۇ. دەرەئى نۇر قورغا - نىنىڭ مۇستەھكەملىكى، يەرلىرىنىڭ شاللىق بولۇشى سەۋە - بىدىن ئوي - دوڭغۇل ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ئېيتىپ ئۆتكە - نىدۇق. بۇ چېرىكنىڭ سەرداری بولغان فەزلى ئېھتىيات تەد - بىرلىرىنى كۆرمەي، چېرىكنى مۇشۇنداق خەتەرلىك يول ۋە ئوي - دوڭغۇل يەردە تارقاق ھالدا چاپقۇنغا قويۇپتۇ. دەرەئى نۇردىكىلەر چىقىپ، تارقاق ھالدىكى چاپقۇنچىلارنى چېكىنـ - دۈرۈشىگە، باشقىلىرىمۇ تۇرالماي قېچىپتۇ. دەرەئى نۇردىكـ -

① زۈلھەججە ــ قەمەرىيە 12 - ئاينىڭ نامى.

لەر بىر تۇركۈم كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن ئات ۋە ياراغ غەنىيمەت ئېلىپتۇ. فەزلىدەك ئادەم سەردار بولغان چېرىكىنىڭ ھالى جەزمەن مۇشۇنداق بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىنمۇ يا-كى قانداقتۇر يامان نىيىتى بارلىقىدىنمۇ، ناسىر مىرزا بىز-نىڭ كەينىمىزدىن كەلمىدى. يەنە، ئەيىۋبنىڭ ئوغۇللىرىدىن يۈسۈف ۋە بەھلۇلدەك بۇزۇق، پىتنىچى، ئەخمەق ۋە تەكەبىبۇر ئادەملەرنى تېپىش تەس بولسا كېرەك. ئەلىنگارنى يۈسۈفكە، ئەلىشەڭنى بەھلۇلغا بەرگەنىدۇق. (ب 154) ئۇلارمۇ ۋىلايەت-لىرىدىن بىرئاز بىرنەرسىلەر ئېلىپ، ناسىر مىرزا بىلەن بىللە كەلمەكچى ئىدى. ناسىر مىرزا كەلمىگەنلىكتىن، ئۇلارمۇ كەلمىدى. بۇ قىشتا ناسىر مىرزىنىڭ شاراب ئۇلپەت-لىرى ۋە ھەمسۆھبەتلىرى مۇشۇلار بولدى. بۇ قىشتا بىر قېتىم بېرىپ، تەركلانىي ئافغانلىرىنى چاپقۇن قىلدى، ياز كېلىشىگە نىگەنھار ۋە لەمغاناتقا كەلگەن بارلىق ئەيماق، تاش-قى ئەل ۋە ئۇلۇسنىڭ ئۆي ۋە ماللىرىنى كۆچۈرۈپ - سۈرۈپ باران ياقىسىغا كەلدى.

ناسىر مىرزا باران تەۋەسىدە تۇرغاندا، بەدەخشانلىقلارنىڭ ئۆزبېكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزبېكلەر بىلەن دۇشمەنلەشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر كەلدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق ئىدى: شەيبانىخان قۇندۇزنى قەمبەرگە بېرىپ، ئۆزى خارەزمگە باردى. قەمبەر بەدەخشان ئاھالىسىنى ئۆزىگە قارىتىش ئۈ-چۈن مۇھەممەد مەخدۇمنىڭ مەھمۇد ئاتلىق ئوغلىنى بەدەخ-شانغا ئەۋەتتى. ئاتلىرى بەدەخشان شاھلىرىنىڭ بېگى بول-غان مۇبارەك شاھ باش كۆتۈرۈپ، مەخدۇمنىڭ ئوغلىنىڭ ۋە بىرقانچە ئۆزبېكنىڭ بېشىنى كەستى. بۇرۇن شاف تەنۇر دەپ مەشھۇر بولغان قەلئەئى زەفەرنى قورغان قىلىپ بېكىتتى.

قەلئەئى زەفەر دېگەن نامنىمۇ ئۇ قويدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ باتۇرلىرىدىن بولغان مۇھەممەد قۇرچى ئۇ چاغدا خەملەنگاننى ئىگىلەپ تۇراتتى. ئۇ رۇستاقتا شەيباننخان قويغان باشلىقنى بىرنەچچە ئۆزبېك بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ، خەملەنگاننى مۇسۇتەھكەملىدى. (155) ئاتىلىرى شاھلارنىڭ بەگلىرىدىن بولغان بىر راغلىقمۇ راغدار ئۆزبېكلەر بىلەن دۇشمەنلەشتى. ۋەلى خۇسرەۋ شاھنىڭ نۆكىرى جەھانگىر تۇركمەن بۇ مالىمانچىلىقتا بېگىدىن ئايرىلىپ، قاچقان ۋە قالغان سىپاھىي ۋە ئەيماقتىن بىرقانچىنى يىغىپ ئۆزىنى مۇداپىئەگە ئالدى. نامى مىرزا بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بەدەخشاننى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتىدە بىرقانچە ئەخمەق ۋە كالتە پەمىنىڭ تەشۋىق ۋە ئىغۋاسى بىلەن تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كەلگەن ھەممە تاشقى كىشىلەرنىڭ ئۆي - مالىلىرىنى كۆچۈرۈپ - سۈرۈپ، شەبەرتۇ ۋە ئاب دەرە يولى بىلەن تاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتتى.

خۇسرەۋ شاھ ئەھمەد قاسىم بىلەن ئەجەردىن قېچىپ خۇراسان تەرەپكە باردى. يولدا بەدئۆززەمان مىرزا بىلەن زۇنۇن بەگكە يولۇقۇپ، ھەممىسى بىللە ھىرىغا بېرىپ، سۇلتان ھۇسەين مىرزىغا مۇلازىمەت قىلدى. بۇلار قانچە يىللاردىن مىرزا بىلەن دۇشمەنلىشىپ، خىلمۇخىل بىئەدەبلىكلەرنى قىلغانىدى. بۇلاردىن مىرزىنىڭ كۆڭلىگە قانداق داغلار چۈشمىگەنىدى؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ سەۋەبىمدىن شۇنداق خار- زارلىق بىلەن بېرىپ مىرزىنى كۆردى. خۇسرەۋ شاھنى نۆكەرلىرىدىن ئايرىپ شۇنداق ئاجىزلاشتۇرمىغان بولسام، كابۇلنى زۇنۇننىڭ ئوغلى مۇقىمدىن ئالمىغان بولسام، ئۇلارنىڭ مىرزا ئالدىغا بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بەدئۇززەمان مىرزا بۇلارنىڭ (ب 155) قولىدا خۇددى بىر خېمىر ئىدى، ئۇلارنىڭ سۆزىدىن چىقالمايتتى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ھەممىسىگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، يامانلىقلىرىنى يۇزىگە سالمىدى، ئىنئاملارنىمۇ بەردى.

خۇسرەۋ شاھ بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۆز ۋىلايىتىگە رۇخسەت سوراپ: «مەن بارسام، ئۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالالايمەن» دېدى. ئۇنىڭ قورال ـ ياراغسىز ھەم ياخشى ھېسابلاشماي كەلگەنلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ، بىر باھانە بىلەن رۇخسەت بېرىلمىدى. باھانە كۆرسىتىلگەنچە، رۇخسەت سوراشنى تەكرارلاۋەردى. بەك كاجلىق قىلغانلىقتىن، مۇھەممەد بۇرۇندۇق ئوبدان جاۋاب بەردى. ئۇ: «ئوتتۇز مىڭ نۆكىرىڭ ۋە پۈتۈن ۋىلايەتلىرىڭ قولۇڭدا چاغدا نېمە قىلالىدىڭ؟ ئەمدى بەش يۈز ئادىمىڭ بىلەن ئۆزبېكنىڭ قولىدىكى ۋىلايەتلەرنى نېمە قىلالايتتىڭ؟» دېدى. ئۇ بىرقانچە قېتىم نەسىھەت قىلىپ، ياخشى گەپلەرنى قىلدى، لېكىن خۇسرەۋ شاھنىڭ ئەجىلى يەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ سۆزلەر تەسىر قىلمىدى. بەك تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاخىر رۇخسەت بېرىلدى. خۇسرەۋ شاھ ئۇچ ـ تۆت يۈز ئادىمى بىلەن دەھانە تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. دەل شۇ مەزگىلدە ناسىر مىرزا شۇ تەرەپكە ئۆتكەنىدى. خۇسرەۋ شاھ كېلىپ، دەھانە تەۋەسىدە ناسىر مىرزا بىلەن كۆرۈشتى. بەدەخشان سەردارلىرى ناسىر مىرزىنىڭ يالغۇز بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى، خۇسرەۋ شاھنى قارشى ئالمايتتى. ناسىر مىرزا ھەرقانچە سايى قىلسىمۇ، خۇسرەۋ شاھ چۈشەنمەي، تاغ ئارىسىغا بېرىشقا ئۇنىمىدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ نىيىتى ناسىر مىرزىنى بىر ۋاستە سۈپىتىدە (156) ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۇرۇپ، ۋىلايەتلەرنى قولغا

كىرگۈزۈش ئىدى. ئاخىر كېلىشىلمەي، ئىشكەمىش تەۋەسىدە ئىككى تەرەپ سەپ تۈزۈشۈپ، ساۋۇتلار كىيىشىپ، ئۇرۇشقا تاس قالدى. كېيىن ئايرىلىپ، ناسىر مىرزا بەدەخشان تەرەپكە ماڭدى، خۇسرەۋ شاھ بىر بۆلەك لۈكچەكلەرنى يىغىپ، ياخشى ـ ياماننى مىڭدەك ئادەم بىلەن قۇندۇزنى قورشاش مەقسىتىدە كېلىپ، شەھەردىن بىر ـ ئىككى يىغاچ يىراقلىقتىكى خوجا چارتاققا چۈشتى.

مۇھەممەد شەيبانىخان ئەندىجاندا سۈلتان ئەھمەد تەنبەلنى يېڭىپ، ھىسارغا يۈرۈش قىلغاندا، بۇ يەردىكىلەر ئۇرۇشسىز ـ تالاشسىزلا ۋىلايەتلەرنى تاشلاپ چىققانىدى. شەيبانىخان ھىسارغا كەلدى. ھىساردا شېرىم چۆھرە باشلىق بىر بۆلەك ئوبدان يىگىتلەر بار ئىدى، ئۇلار گەرچە بەگلىرى ۋىلايەتنى تاشلاپ كەتكەن بولسىمۇ، ھىسار قورغىنىنى بەرمەي، قورغاننى چىڭ بېكىتتى. شەيبانىخان ھىسار مۇھاسىرىسىنى ھەمىزە سۈلتان بىلەن مەھدى سۈلتانغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى قۇندۇزغا كېلىپ، قۇندۇز ۋىلايىتىنى ئىنىسى مەھمۇد سۈلتانغا بېرىپ، ئۇ يەردە تۇرمايلا خارەزمگە ـــ چىن سوفى ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى. تېخى سەمەرقەندكە يەتمەيلا، ئىنىسى مەھمۇد سۈلتان قۇندۇزدا ئۆلدى، ئاندىن قۇندۇزنى قەمبەربىغا بەردى. خۇسرەۋ شاھ كەلگەن چاغدا قۇندۇز قەنبەربىنىڭ قولىدا ئىدى. قەنبەربى ھەمزە سۈلتانغا ۋە باشقا سۈلتانلارغا كەينى ـ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، (ب 156) ئۇلارنى چاقىردى. ھەمزە سۈلتان ئامۇ ياقىسىدا سارايغا كېلىپ، چېرىكىنى ئوغۇللىرىنىڭ بەگلىرىگە باشلىتىپ قۇندۇزغا ئەۋەتتى. ئۇلار كېلىشىگە خۇسرەۋ شاھ ئۇلارغا روبرو چىقتى، لېكىن ئۇرۇشمىدى، سېمىز ئوغرى قېچىپمۇ كېتەلمىدى. شۇزامان ئۇنى

ھەمزە سۇلتاننىڭ ئادەملىرى قولغا چۈشۈردى. ئۇنىڭ جىيە-
نى ئەھمەد قاسىمنى، شىرىم چۆھرىنى ۋە بەزى ئوبدان يى-
گىتلەرنى ئۆلتۈردى. خۇسرەۋ شاھنى قۇندۇزغا ئېلىپ كې-
لىپ چاپتى ۋە كاللىسىنى خارەزمگە ــ شەيبانىخانغا ئەۋە-
تىپ بەردى. خۇسرەۋ شاھ ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ قۇندۇزغا كې-
لىشى بىلەن ئۇنىڭ مېنىڭ قېشىمدىكى نۆكەرلىرىنىڭ پەيلى
باشقىچىرەك بولغان ۋە كۆپچىلىكى كۆچۈپ، خوجا رىۋاج تە-
رىپىگە ئۆزلىرىنى ئالغانىدى. مېنىڭ قېشىمدىكىلەرنىڭ
كۆپرەكى ئۇنىڭ نۆكىرى ئىدى. موغۇللارنىڭ ئىپادىسى ياخ-
شى بولدى. ماڭا قارشى بىرلىك مۇقامىدا بولغانلار بۇ خەۋەر-
نىڭ كېلىشى بىلەن خۇددى ئوتقا سۇ قۇيغاندەك بېسىلىپلا
قالدى.

توققۇزيۇز ئون بىرىنچى[1] يىل ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىدا ئانام قۇتلۇق نىگارخانىم ھەسبە[2] كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. قان ئېلىپ باقتى، تەسىر قىلمىدى. سەيىد ئىسمىلىك بىر خۇراسانلىق تېۋىپ بار ئىدى، خۇراسان ئادىتى بويىچە تاۋۇز بەردى. ئەجەل يەتكەنكەن. ئالتە كۈندىن كېيىن شەنبە (157) كۈنى تەڭرى رەھمىتىگە باردى. ئۇلۇغ بەگ مىرزا تاغ باغرىدا باغى نەۋرۇز ناملىق بىر باغ بىنا قىلدۇرغانكەن. ۋاقىتسىلىك رازىلىقى بىلەن يەكشەنبە كۈنى مۇشۇ باغقا ئېلىپ كېلىپ، قاسىم كۆكەلداش بىلەن ئىككىمىز يەرلىككە قويدۇق. بۇ ھازىدا كىچىك خان دادام ئالچە خان بىلەن چوڭ ئانام ئىسەن دەۋلەت بېگىمنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنىمۇ ماڭا يەتكۈزدى. خانىمنىڭ قىرىقى يېقىنلاشقاندا، خانلارنىڭ ئانىسى شاھ بېگىم، مېنىڭ ھامىمام، سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ھەرىمى مىھرىنگارخانىم ۋە مۇھەمەد ھۇسەين كوراگان دوغلاتلار خۇراساندىن كەلدى. يەنە ھازا ئېچىلىپ، پىراق ئوتلىرى چەكسىز بولدى. ھازا رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن پېقىر ـ مىسكىنلەرگە ئاش ـ تائام تارتىپ، ئۆلگەنلەرنىڭ ئەرۋاھى ئۈچۈن دۇئا

① مىلادىيە 1505 ـــ 1506 ـ يىللار ئارىلىقى.
② ھەسبە ـــ بەدەندە ئۇششاق تاشما پەيدا قىلىدىغان بىر كېسەللىك.

ئۆتكۈزۈپ، كۆڭۈللەرنى ئېلىپ، قارىلارنى يەشتۈق.

بۇ مۇھىم ئىشلارنى تۈگەتكەندىن كېيىن، باقى چاغا-نىياننىڭ تەشەببۇسى بىلەن قەندەھارغا چېرىك تارتتۇق. سەپەر قىلىپ قۇش نادىر ئوتلىقىغا چۈشكىنىمىدە، بىر-دىنلا قىزىتمام ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ئاجايىپ بىر خىل كېسەللىك ئىدى، ھەرقانچە ئويغىتىپ تۇرسىمۇ، كۆزۈم دەرھال ئۇيقۇغا كېتەتتى. بەش - ئالتە كۈندىن كېيىن بىرئاز ياخشى بولدۇم. شۇ ئەسنادا شۇنداق يەر تەۋرەش بولدىكى، قورغاننىڭ سېپىللىرى ۋە باغ تاملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆرۈلدى. شەھەردە ۋە يېزىلاردا كۆپ ئۆيلەر يىقىلىپ، ئۆي ۋە تام ئاستىدا قېلىپ ئۆلگەنلەر ناھايىتى كۆپ (ب 157) بولدى. پەمغان يېزىسىنىڭ ئۆيلىرى تاما-مەن يېقىلدى. يەتمىش - سەكسەن ئوبدان ئادەم تام ئاستىدا قېلىپ ئۆلدى. پەمغان بىلەن بېكتوت ئارىلىقىدا كەڭلىكى بىر تاش ئېتىمى كېلىدىغان بىر پارچە يەر ئۇچۇپ، بىر ئوق ئېتىمى تۆۋەنگە چۈشۈپتۇ. ئۇچقان يەر-نىڭ ئورنىدىن بۇلاقلار ئېتىلىپ چىقتى. ئىستەرغىچتىن مەيدانغىچە بولغان تەخمىنەن ئالتە - يەتتە يىغاچ ئۇزۇن-لۇقتىكى يەر شۇنداق يېرىلغان ئىدىكى، بەزى تەرەپلىرى بەلگىچە ئېگىزلەپ، بەزى تەرەپلىرى بەلگىچە چۆكۈپ كەتكەنىدى، بەزى يەرلىرىگە ئادەم سىغاتتى. يەر تەۋرىگەن زامان ھەممە تاغنىڭ بېشىنى چاڭ - توزان قاپلىدى. نۇرۇللا تەمبۇرچى قېشىمدا ساز چېلىۋاتاتتى، يېنىدا يەنە بىر سازمۇ بار ئىدى. ئۇ، شۇ زامان ھەر ئىككى سازنى قولىغا ئالدى، ئۇ شۇنداق ئۆزىنى تۇتالماي قالدىكى، ئىككى ساز بىر - بىرىگە سوقۇلدى. جەھانگىر مىرزىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئۇلۇغ بەگ مىرزا سالدۇرغان بىر ئىما-

رەتنىڭ بالىخانىسىدا ئىكەن. يەر تەۋرىگەندە ئۆزىنى يەرگە تاشلاپتۇ، ھېچ نەرسە بولماپتۇ. جەھانگىر مىرزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى شۇ بالىخانىدا ئىكەن، بالىخانىنىڭ ئۆگزىسى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بېسىپ چۈشۈپتۇ، تەڭرى ساقلاپ ھېچ يېرى زەخىم بولماپتۇ. ئۇستىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆپى تۈپتۈز بولدى. شۇ كۈنى ئوتتۇز ئۈچ قېتىم يەر تەۋرىدى. بىر ئايغىچە ھەر كۈنى ۋاھ كېچىسى ئىككى - ئۈچ قېتىمدىن تەۋرەپ تۇردى. بەگلەر ۋاھ سىپاھىيلارغا قورغانىنىڭ بۈزۈلغان يەرلىرىنى ياساش توغرۇلۇق پەرمان چىقىرىلدى. (158) يىگىرمە كۈن - بىر ئاي جىددىي ئىشلەپ، قورغانىنىڭ ئۆرۈلگەن ۋاھ بۈزۈلغان يەرلىرىنى ياساپ پۈتكۈزۈۋالدۇق.

قەندەھار تەرەپكە قىلغان سەپىرىمىز ساقسىزلىق ۋاھ يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن كېچىككەنىدى. كېسىلىم ساقىيىپ، قورغانىنىڭ بۈزۈلغان يەرلىرى ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ سەپەرنى يەنە داۋاملاشتۇردۇق. بىز تېخى قەندەھارغا بېرىشنى ياكى چاپقۇن قىلىش ئۈچۈن تاغ ۋاھ تۈزلەڭلەرنى ئاختۇرۇشنى قارارلاشتۇرمىغانىدۇق. شەنزىنىڭ ئايىغىغا چۈشكەندە جەھانگىر مىرزىنى ۋاھ بەگلەرنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدۇم. قالاتقا يۈرۈش قىلىش قارار قىلىندى. جەھانگىر مىرزا بىلەن باقى چاغانىيانى بۇ يۈرۈشنى كۆپرەك تەشەببۇس قىلدى. يولنىڭ يېرىمىغا يەتكەندە، شىرئەلى چۆھرە، كىچىك باقى دۋانە ۋاھ باشقا بىرنەچچە كىشىنىڭ قېچىش خىيالىدا يۈرگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، بۇلارنى قولغا ئالدۇق. شىرئەلى چۆھرە مەيلى مېنىڭ قېشىمدا تۇرغاندا بولسۇن، مەيلى باشقىلارنىڭ قېشىدا تۇرغاندا بولسۇن، بۇ ۋىلايەتتە بولسۇن ياكى ئۇ

ۋىلايەتتە بولسۇن، ماڭا قارىتا نۇرغۇن پىتنە ۋە ياماڭ-لىقلارنى قىلغاندى، شۇڭا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى، باشقىلىرىنى ئات ۋە قورال - يارىغىدىن ئايرىدۇق.

قالاتقا يېتىپ بېرىپ، ئالاھىدە ئەسۋابلارنى تەييارلى-مايلا، ھەر تەرەپتىن تېگىش قىلدۇق. قاتتىق ئۇرۇش بولدى. خوجا كەلانىڭ ئاغىسى كىچىك بەگ ناھايىتى مەردانە يىگىت ئىدى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، مېنىڭ ئالدىمدا بىرقانچە قېتىم قىلىچۋازلىق قىلغاندى. ئۇ قورغاننىڭ (ب 158) غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى بۇر-جىكىدىن يامىشىپ چىقىۋاتقاندا، ئۇستىدىكىلەر كۆزىگە نەيزە سانجىۋەتتى، بىر - ئىككى كۈن ئۆتۈپ، قالات ئې-لىنغاندىن كېيىن شۇ يارا بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. كىچىك باقى دۈشمەنلىرى بىلەن قاچماقچى بولغاندا قولغا ئې-لىنغاندى، ئۇ گۈناھىنى يۈيۈش ئۈچۈن دەرۋازا قېشىدا سېپىلنىڭ تۈۋىگە بارغاندا تاشنىڭ زەخمى بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر ئىككى كىشى ئۆلدى. نامازدىگەرگىچە مۇشۇنداق ئۇرۇش بولدى. يىگىتلەر بىر-پەس كۈچەپ ئۇرۇشۇپ، سۇسلىشىشقا باشلىغاندا قورغان ئىچىدىكىلەر قېنىنى تىلەپ، قورغاننى تاپشۇردى. قالاتنى زۇنۇن ئارغۇن مۇقىمغا بەرگەن بولۇپ، بۇ يەردە مۇقىم-نىڭ نۆكەرلىرىدىن فەررۇخ ئارغۇن بىلەن قارا بولۇت تۇرغاندى. ئۇلار ساداق، قىلىچلىرىنى بويۇنلىرىغا ئېسىپ چىقتى. گۈناھلىرىنى ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەبىقىگە زەخىم يەتكۈزۈش نىيىتىدە ئەمەس ئىدىم. چۈنكى ئۆزبېكتەك دۈشمەن يېنىمىزدا تۇرغاندا، ئۆز ئىچىمىزدە مۇنداق ئىشلار بولسا، يىراق - يېقىندىن كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلار نېمە دەيدۇ؟ بۇ يۇرۇش جەھانگىر مىرزىنىڭ ۋە باقى

بەگـنـاڭ تەشـەببۇسى بـىلەن بولـغـنـى ئـۇچۇن، قالاتـنـى ساقلاشنى جەھـانگىر مـىرزىغا تـەۋسىيە قـىلدۇق، قوبـۇل قـىلمـىدى، باقمـۇ بۇ بابتا ياخشى جاۋاب تاپالمـىدى. قالاتـنى شۇنچە ئۇرۇش بىلەن كـۇچەپ ئالغـنـمـىزنـاڭ پايدىسى بولمـىدى.

قـالاتتـىن جـەنۇبقا قـاراپ مېڭـىپ، ساۋاسەڭ، ئالاتـاغ (159) ۋە شۇ تەرەپلەردىكـى ئافغانـلارنى چاپقـۇن قـىلـىپ، كابۇلغا كەلدۇق. كابۇلغا چۈشكەن ئاخشـىمى مەن قورغانغا باردىم. چېدىر ۋە ئاتلار چارباغـدا ئىدى. خـىرىلجى ئـوغـرىسى كېلـىپ، مېنـىڭ كـىجـىملـىك جەڭ ئېتـىم بىلـەن خاس خەنجـىرىمنى چارباغدىن ئېلـىپ كەتتى.

باقى چاغانىيانى ئامۇ ياقىسىدا بـىزگە قوشـۇلغاندىـن بۇيان، يېنـىمـىزدا ئۇنىڭدىن ئېتـىبارلىق ۋە ھوقۇقلۇق ئادەم يوق ئـىدى. ھەر سۆز ۋە ھـەر ئىشـتـا ئۇنـىڭ رايـى ھۆكۈمران ئىدى. ئۆز لايىقـىدا بىرەر خـىزمەت ياكى ئـادەمگـەرچىلـىك ئۇنىڭدىن كۆرۈلۈپ بـاقمـىدى، ئـەكسـىچە خىلمۇخىل ئەدەپسىزلىك ۋە يامانلىقلار يـۈز بېرىپ تـۇرىدى. خـەسىس، پەس، ھـەسەتخور، نـىيىتـى يامان، نەزىـرى تار، ئەخلاقسـىز ئادەم ئـىدى. خەسـىلىكـى شۇ دەرىجـىدە ئىدىكى، ئۇ تىرمـىزنى تاشلاپ، ئۆي ـ مېلى بىلەن بىزگە قوشۇلغاندا، ئۆزىگە خاس ئوتتۇز ـ قىرىق مىڭ قويى بار ئىدى. ھەر مەنزىلدە قوتان ـ قوتان قويلىرى بىزنىڭ ئالدىمىزدىن ئۆتەتتى، بىزنىڭ يېگىتلىرىمىز ئاچلىقتىن ئازاب چېكىـۋاتسىمـۇ بىر قوي بـەرمـەيتتـى. ئاخىر كـاھـمـەردكە بارغاندا ئەللىك قوي بەردى. مېنى پادىشاھ قىلـىپ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ناغرىسىنى ئۆزىنىڭ ئىشكىدە چـالدۇراتتى. ھـېچكىـم بىلـەن دوسـت ئەمەس ئـىدى،

ھېچكىمنى كۆرەلمەيتتى. كابۇلنىڭ پۇتۇن كىرىمى تامغا بېجىدىن كىرەتتى. تامغا بېجى، كابۇلنىڭ دورغىلىقى، (ب 159) پەنجىر، كەدىي ھەزارە، كۆشكەك ۋە ئىشىك ئىخ-تىيارلىقى پۇتۇنلەي ئۇنىڭ قولىدا ئىدى. شۇنچە ئېتى-بارغا ئېرىشىپمۇ يەنە رازى ۋە مىننەتدار بولمايتتى. يۇ-قىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، شۇ قەدەر يامان نىيەتلەر-دە بولغان بولسىمۇ، ئۆزىمىزگە ئالماي ۋە يۇزىگە سالماي كەلدۇق. يەنە دائىم ناز قىلىپ كېتىشكە رۇخسەت سورايتتى، نازىنى كۆتۈرۈپ، ئۆزىخاھلىقلار بىلەن رەت قىلاتتۇق، بىر - ئىككى كۈن بېسىلىپ يەنە رۇخسەت سورايتتى. ئاخىرى نازى ۋە رۇخسەت سورىشى ھەددىدىن ئاشتى، بىزمۇ ئۇنىڭ ئەخلاق ۋە قىلىقلىرىدىن تويدۇق ۋە رۇخسەت بەردۇق. ئۆزى رۇخسەت سورىغىنىغا پۇشايمان قىلدى. تېپىرلاپ باقتى، پايدىسى بولمىدى. ماڭا كىشى قويۇپ: «توققۇز گۈناھ سادىر قىلمىغۇچە سوراققا تارتىل-ماسلىقىمغا ۋەدە قىلغان» دەپتۇ. موللا بابانى ئەۋەتىپ، ئون بىر گۈناھىنى بىر - بىرلەپ ساناپ كۆرسىتىپ بەردىم. قايىل بولدى. ئۆي ۋە مېلى بىلەن ھىندىستان تەرەپكە رۇخسەت بېرىلدى. ئۆزىنىڭ بىرقانچە نۆكىرى خەيبەردىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەلدى. باقى كاكا-يانى كارۋىنىغا قوشۇلۇپ، نىلاب دەرياسىدىن ئۆتتى. ئۇ چاغدا يار ھۆسەين دەريا خان كەچكۈتتا ئىدى. كۈھەتتىن ئېلىپ بارغان پەرمانلارنى ئاساس قىلىپ، دىلەزاك بىلەن يۈسۈف زەيىدىن بىر بۆلەك ئافغانلارنى ۋە بىر بۆلەك جەد - گۈجۈرنى ئۆزىگە نۆكەر قىلىپ بۇلاڭچىلىق ۋە قاراقچىلىق بىلەن مەشغۇل ئىدى. باقىنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ (160)، ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ، باقىنى ۋە

ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغانلارنى پۈتۈنلەي تۈتتى. باقىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئۆزى ئالدى. بىز باقىغا ھېچ يامانلىق قىلماي قويۇۋەتكەن بولساقمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ يامانلىقى ئاخىرى ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقتى.

تۇ بەد كۇنەندەن خۇدرا بەروزگار سۇپار،
كى روزگار تۇرا چاكەرست كىنە گۇزار.

(ساڭا يامانلىق قىلغانىنى تەقدىرگە تاپشۇر، چۈنكى تەقدىر سېنىڭ ئىنتىقام ئالغۇچى خىزمەتكارىڭدۇر)

بۇ قىشتا بىر - ئىككى قېتىم قار ياغقۇچىلا چاغدىن كۆچمىدۇق. بىز كابۇلغا كەلگەندىن بۇيان تۈركمەن ھەزارەسى ھەر خىل ئەدەپسىزلىك ۋە قاراقچىلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنى چاپقۇن قىلىش نىيىتى بىلەن شەھەرگە — ئۇلۇغبەگ مىرزا سالدۇرغان بوستان سەراي ناملىق بىناغا كۆچۈپ كىردۇق. شەبان ئېيىدا تۈركمەن ھەزارەسىنى چاپقۇن قىلىشقا ئاتلاندۇق. دەرەئى خۇش ئېغىزىدا، جىڭلەكتە چاپقۇن قىلدۇق، ئاز بىرقىسىم ھەزارەلەر چاپقۇنغا ئۇچرىدى. دەرەئى خۇشنىڭ قېشىدا بىر غارغا بىر بۆلەك ھەزارەلەر يوشۇرۇنغانكەن. قازاقلىق كۇنلەرنىڭ تولىسىدا مېنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، كەلگەن شەيخ دەرۋىش كۆكەلداش قۇر بېگلىك[1] مەنسىپىدە ئىدى، يانى بولۇشىغا تارتىپ، ئوقنى ياخشى ئاتاتتى. ئۇ ئۇقماستىن غارنىڭ ئاغزىغا بارغاندا، ئىچىدىن بىر ھەزارە ئوق ئېتىپ، ئۇنىڭ كۆكسىگە تەگكۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شۇ كۇنىلا ئۆلدى. ھەزارىلەرنىڭ كۆپچىلىكى دەرەئى خۇشتا قىشلىغانكەن. بىز شۇلارنى كۆزلەپ ماڭدۇق. دەرەئى خۇش ياخشى جىلغا ئىكەن. جىلغىنىڭ ئاغزىدا يېغ-

① قۇربېگى — مۇھاپىزەتچىلەر بېگى.

رىم كۆرۈھ كېلىدىغان بىر تارچۇق بار ئىكەن. يول تاغنىڭ (ب 160) بېلىدە ئىكەن، يولنىڭ تۆۋەن تەرىپىمۇ، يۇقىرى تەرىپىمۇ ئەللىك ـ ئاتمىش قارى كېلىدىغان تىك قىيا ئىكەن. يول ئىنتايىن تار بولۇپ، ئاتلىق ئادەم بىردىن ـ بىردىن مېڭىشقىلا بولىدىكەن. بىز شۇ تار-چۇقتىن ئۆتۈپ، شۇ كۈنى نامازدىگەرگىچە مېڭىپ، ئەل بار يەرگە يېتەلمەي، بىر يەردە قونىدۇق. ھەزارەلەرنىڭ بىر سېمىز تۆگىسىنى تېپىپ كېلىشتى. ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنىڭ بىرقىسمىنى كاۋاپ قىلىدۇق، بىر قىسمىنى ئاپتوۋىدا پىشۇرۇپ يېدۇق. مۇنداق لەززەتلىك تۆگە گۆشىنى زادى يەپ باقمىغان. بەزىلەر ئۇنى قوي گۆشىدىن پەرقلەندۇرەلمىدى. ئۇ يەردىن ئەتىسى كۆچۈپ، ھەزارەلەر-نىڭ قىشلىغان يۇرتىغا قاراپ ماڭدۇق. بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن ئالدىمىزدىن كىشى كەلدى، ئۇنىڭ دېيىشىچە، ھەزارەلەر بىر تارچۇقتا سۇ كېچىكىنى شاخلار بىلەن بېكىتىپ، ئۆتكەنلەرنى توساپ ئۇرۇشۇۋېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ مېڭىشنى تېزلەتتۇق. بىرمەھەل ماڭغاندىن كېيىن، ھەزارەلەر توساپ ئۇرۇشىدىغان يەرگە يېتىپ بار-دۇق. ئۇ قىشلىقى قار ناھايىتى قېلىن ياغقانىدى، يول يوق يەردىن مېڭىش مۇشكۈل ئىدى. سۇ قىرغاقلىرىنى پۈتۈنلەي مۇز قاپلاپ كەتكەنىدى. شۇڭا يول بىلەن ماڭ-ماي، سۇدىن ئۆتكىلى بولمايتتى. سۇدىن ئۆتىدىغان يەرگە نۇرغۇن شاخلارنى بېسىۋەتكەنىدى. ئۆزلىرى ئېرىق ئەترا-پىدا ئاتلىق، (161) پىيادە يۇرۇپ ئوق ئاتاتتى. مۇھەممەد مۇبەششىر مېنىڭ يېڭى مۇكاپاتلىغان بەگلىرىمدىن ئىدى، ناھايىتى مەردانە، مۇكاپاتقا لايىق ياخشى يىگىت ئىدى. ساۋۇتسىز ئىلگىرىلەپ، شاخ باسقان يەرگە يېقىن بارغاندا

بىقىنىغا ئوق تېگىپ، شۇ زامان جان بەردى. ئالدىراش كەلگەنلىكىمىز ئۇچۇن، كۆپچىلىكىمىز ساۋۇتسىز ئىدۇق. بىر - ئىككى ئوق يېنىمىزدىن ئۆتۈپ يەرگە قادالدى. ئەھمەد يۈسۈف بەگ ئەنسىرەپ: «يالىڭاچلا كىرىپ كېتىۋا-تىسىز، ئىككى - ئۈچ ئوق بېشىڭىزدىن ئۆتۈپ كەتتى» دېدى. مەن: «باتۇر بولۇڭ، مېنىڭ بېشىمدىن مۇنداقلار كۆپ ئۆتكەن» دېدىم. شۇ ئەسنادا، ئوڭ قول تەرەپتىن قاسىم بەگ ساۋۇتلۇق ھالدا سۇدىن كېچىك تېپىپ ئۆ-تۈپ، ھەزارەلەر ئۈستىگە ئات سالدى. ھەزارەلەر تۇرالمايِ قېچىشقا باشلىدى. قاسىم بەگ قارشى كەلگەنلىرىنى يە-قىتا - يىقىتا قوغلاپ ماڭدى، قاسىم بەككە مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بەنگەش مۇكاپات قىلىندى. ھاتەم قۇربېگىمۇ بۇ يۇرۇشتە يامان ئەمەس جەڭ قىلدى، شۇڭا ئۇنىڭغا شەيخ دەرۋىش كۆكەلداشنىڭ زىممىسىدىكى قۇر بېگىلىك مەر-تىۋىسى ئىنايەت قىلىندى. كىپەك قولى باباموُ بۇ يۇ-رۇشتە ياخشى جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بىر يېزا ئىنايەت قىلدۇق.

سۇلتان قۇلى چاناق ھەزارەلەرنى قوغلاپ كېتىۋاتا-تى. قار قېلىن بولغانلىقتىن، يولدىن چىقىپ بولمايتتى. مەنمۇ مۇشۇ يىگىتلەر بىلەنلا كەلدىم. (ب 161) ھەزارە-لەرنىڭ قىشلاقلىرىغا يېقىن يەردىكى قوي ۋە يىلقىلىرى بار يەرگە يېتىپ باردۇق. مەن ئۆزۈم بەش يۈزچە قوي ۋە يىگىرمە بەش ئات يىغدىم. سۇلتان قۇلى بىلەن يەنە ئىككى - ئۈچ كىشى ماڭا يېقىن يەردە ئىدى. بۆلۈ-شۇالدۇق. ئۆزۈم بۇاستە چاپقۇنغا قاتناشقىنىم ئىككى قېتىم بولدى. بىرى مۇشۇ قېتىم، يەنە بىر قېتىم يەنە مۇشۇ تۇركمەن ھەزارەلىرى خۇراساندىن كېلىۋاتقاندا چاپ-

قۇنچىلىرىمىز بېرىپ، نۇرغۇن قوي ۋە ئات ئېلىپ كېلىگەنىدى. ھەزارەلەرنىڭ ئائىلە ۋە بالا ـ چاقىلىرى ياياق مېڭىپ قارلىق ئېدىرلارنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالدى. بىزنىڭ ھەربكتىمىز تېز بولماي قالدى. كۈنمۇ كەچ بولۇپ قالغانىدى. قايتىپ ھەزارەلەرنىڭ ئۆيلىرىگىلا چۈشتۇق. بۇ قىشلىقى قار ناھايىتى قېلىن ياغقانىدى، يولنىڭ چېتىدىكى قار، ئاتنىڭ قورسىقىغا چىقاتتى. كېچىسى مۇھاپىزەتكە چىققانلار قارنىڭ قېلىنلىقىدىن ئات ئۈستىدىلا تاڭ ئاتتۇردى. ئەتىسى قايتىپ، دەرەئى خۇشنىڭ ئىچىدە ھەزارەلەرنىڭ قىشلىقىدا قوندۇق، ئۇ يەردىن كۆچۈپ، جىكلەككە چۈشتۇق. يارەك تاغايى قاتارلىق بىرنەچچەيلەن كېيىنرەك كەلگەنىدى، ئۇلارنى شەيخ دەرۋىشكە ئوق ئاتقان ھەزارەلەرنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق. قېنى تۇتۇلغان بۇ بەتبەختلەر غارغا كىرىۋالغانىكەن، بېرىپ ئىس قويۇپ يەتمىش ـ سەكسەن ھازارەنى تۇتۇپ كەلدى. كۆپچىلىكىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدى.

ھەزارە يۇرۇشىدىن يېنىپ، نىجراۋدىن سېلىق يىغىش نىيىتى بىلەن، بارانىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى ئاي تۇغدى تەۋەسىگە كەلدۇق. جەھانگىر مىرزا (162) ئاي تۇغدى تەۋەسىدە تۇرغىنىمىزدا غەزنىدىن مۇلازىمەتكە كەلدى. شۇ ئەسنادا، رامىزان ئېيىنىڭ ئون ئۈچىدە ئىنتايىن ئېغىر بەل ئاغرىقىغا گىرىپتار بولدۇم. ئاغرىق شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، قىرىق كۈنگىچە، بىركىم ئۆرۈپ قويمىسا، ئۆرۈلەلمەيدىغان بولۇپ قالدىم. نىجراۋ جىلغىلىرىدىن بولغان پىچغان جىلغىسى، بولۇپمۇ بۇ جىلغىدىكى غەين يېزىسىنىڭ باشلىقى ھۆسەين غەينىي ۋە ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىلىرى ئىتائەتسىزلىكى ۋە پەرۋاسىزلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

دى. چېرىكنى جەھانگىر مىرزىغا باشلىتىپ ماڭدۇردۇم. قاسىم بەگمۇ بىللە باردى. چېرىك بېرىپ، ئېگىزگە چىقىپ، ئۇلارنىڭ قوغدانغان يەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ، ئۇلارنىڭ بىرقىسمىغا ھەيۋە كۆرسىتىش يۈزىسىدىن ئۆلۈم جازاسى بەردى.

بەل ئاغرىقى سەۋەبىدىن تەختىراۋانغا ئوخشايدىغان بىر نەرسە ياساپ، باران ياقىسىدىن شەھەرگىچە مېنى كۆتۈرۈپ ئېلىپ كېلىپ، بوستان سەرايغا چۈشۈردى. پەقەت شۇ قىشتىلا بوستان سەرايدا بىرنەچچە كۈن تۇردۇم. بۇ كېسىلىم تېخى ساقايمايلا ئوڭ يۇزۈمگە چىقان چىقتى. ئۇننىڭغا نەشتەر سالدى ۋە بۇ يارا ئۇچۇن سۈرگىمۇ ئېچتىم. ساقايغاندىن كېيىن چارباغقا چىقىپ كەتتىم.

جاھانگىر مىرزا مۇلازىمەتكە كەلدى. ئەييۇبنىڭ ئوغۇللىرى — يۈسۈف بىلەن بەھلۇل جەھانگىر مىرزا قېشىغا بارغاندىن بۇيان پىتنە - پاسات بىلەن شۇغۇللىنىپ قالغانىدى. بۇ قېتىم جەھانگىر مىرزا بۇرۇنقىدەك بولمىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن تۆپىدىن كۆچۈپ، قورالىلىنىپ تېزدىن غەزنىگە باردى. نانى قورغىنىنى ئېلىپ، بىرنەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاھالىسىنى تالىدى، ئاندىن ھەممە ئادەمنى (ب 162) ئېلىپ، ھەزارەلەر ئارىسى بىلەن بامىيان تەرەپكە يۈزلەندى. تەڭرى بىلىدۇكى، مەندىن ياكى ماڭا تەئەللۇق ئادەملەردىن مۇنچىلىك يامانلاشقا ئەزىيدىغان ھېچقانداق ئىش ۋە سۆز ئۆتمىگەنىدى. كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلارنىڭ كېتىشىگە سەۋەب بولغان نەرسە شۇ ئىمىش: جەھانگىر مىرزا غەزنىدىن كەلگەندە، قاسىم بەگ باشلىق بەگلەر ئالدىغا بارغانىدى. مىرزا بۆدۇنگە قۇش قويغانىكەن، قۇش بۆدۇنگە چاڭگال سالىدى-

غان چاغدا بۆدۇنه ئۆزىنى يەرگە ئۇرۇپتۇ. كىشىلەر: «ئال-دىمۇ؟ ئالدىمۇ؟» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. قاسىم بەگ: «دۇش-مەننى شۇنچە ئاجىزلاشتۇرغاندا ئالماي قويامدۇ؟» دەپتۇ. بۇ سۆزدىن ئۇلار رەنجىپتۇ، كەتكىنىنىڭ بىر سەۋەبى شۇ ئىكەن. سەۋەبىنىڭ يەنە بىرىگە بۇنىڭدىنمۇ كىچىك ۋە ئەھمىيەتسىز بىر ئىشنى كۆرسىتىپتۇ. ئۇلار غەزىنىنى يۇقىرىقىدەك هالەتكە چۈشۈرگەندىن كېيىن، هەزارەلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئەيماقلارغا باردى. ئۇ چاغدا ئەيماقلار ناسىر مىرزىدىن ئايرىلغانىدى، بىراق ئۆزبېكلەرگىمۇ قوشۇلمىغان بولۇپ، ياي، ئەستەر ئاب ۋە شۇ تەرەپلەرنىڭ يايلاقلىرىدا ئىدى.

شۇ مەهەلدە، سۇلتان هۆسەين مىرزا مۇهەممەد شەي-بانىخانغا قارشى جەڭ قىلىشقا قەتئىي بەل باغلاپ، هەم-مە ئوغۇللىرىنى چاقىرتقانىدى. شۇ قاتاردا مېنىمۇ چا-قىرتىپ، سەيىد سۇلتان ئەلى خاببىنىڭ ئوغلى سەيىد ئەفزەلنى ئەۋەتكەنىدى. خۇراسان تەرەپكە بارماق بىز ئۇ-چۇن مۇنۇ جەهەتلەردىن زۆرۈر ئىدى. بىرىنچىدىن، تې-مۇرىيەگنىڭ (163) ئورنىغا ئولتۇرغان سۇلتان هۆسەين مىرزىدەك چوڭ پادىشاه، ئەتراپتىكى ئوغۇللىرىنى ۋە بەگلەرنى يىغىپ، شەيبانىخانەدەك دۇشمەنگە قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولغاندا، باشقىلار ئاياغ بىلەن بارسا، بىزنىڭ باش بىلەن بېرىشمىزغا، باشقىلار تاياق بىلەن بارسا، بىزنىڭ تاش بىلەن بېرىشمىزغا توغرا كېلەتتى. ئىك-كىنچىدىن، جەهانگىر مىرزا شۇنداق غەزەپ ۋە يامانلىق بىلەن كەتكەنلىكى ئۈچۈن، يا ئۇنىڭ غەزىپىنى قايتۇرۇ-شىمىزغا ياكى زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىزغا توغرا كېلەتتى.

بۇ يىلى شەيبانىخان خارەزمدە چىن سۇفىنى ئون ئاي مۇھاسىرە قىلىپ، ئاندىن ئالدى. بۇ مۇھاسىرە جەريانىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. خارەزم يېگىتلىرى ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتتى، ئۇلاردىن ھېچقانداق قۇسۇر كۆرۈلمىدى. ئوق ئېتىشتا شۇنداق ماھارەت كۆرسەتتىكى، ئوقلىرى قالقانلاردىن، ساۋۇتلاردىن ھەتتا ئىككى قەۋەت ساۋۇتلاردىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئون ئاي قورغان مۇداپىئە-سىدە تۇردى، ھېچ يەردىن ئۇمىدۋارلىق بولمىدى. بەزى يېگىتلىرى جۇرئەتسىزلىك قىلىپ، ئۆزبېكلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇلارنى قورغانغا چىقاردى. چىن سۇفى بۇ-نىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆزى شەخسەن كېلىپ، قورغانغا چىققانلارنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋاتقان چاغدا، ئۆزىنىڭ ئادىمى كەينىدىن ئاتقان ئوق بىلەن ئۆلدى. جەڭ قىلغۇدەك ئادەم قالمىغاندىن كېيىن دۇشمەن قورغانىنى ئالدى. رەھمەتلىك چىن سۇفى مەردانىلىك بىلەن (ب 163) ئۆلۈشتىن قىل-چە ئىككىلەنمىدى. شەيبانىخان خارەزمنى كۆپەك بىگە بېرىپ، ئۆزى سەمەرقەندكە كەلدى.

بۇ يىلنىڭ ئاخىرى، زۇلھەججە ئېيىدا سۇلتان ھۆ-سەين مىرزا شەيبانىخانغا قارشى چېرىك تارتىپ بابا ئىلاھىغا كەلگەندە تەڭرى رەھمىتىگە باردى.

تۇغلۇقلۇشى ۋە نەسەبى: 842 ـ يىلى[1] ھىرىدا شاھ-رۇخ مىرزا زامانىدا تۇغلۇغان. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئىبنى مەنسۇر ئىبنى بايقارا ئىبنى ئۆمەر شەيخ ئىبنى ئەمىر تېمۇر. مەنسۇر مىرزا بىلەن بايقارا مىرزا پادىشاھ-لىق قىلمىغان. ئانىسى تېمۇر بەگنىڭ نەۋرىسى فىرۇزە بېگىم ئىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا مىرانشاھ مىرزا-

① مىلادىيە 1438 ـ يىلى.

ئىگىمۇ نەۋرىسىدۇر. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئانا ۋە ئاتا تەرەپتىن ئېسىل پادىشاھ ئىدى. بىر تۇغقان ئىككى ئوغۇل، ئىككى قىز بولۇپ، بىرى بايقارا مىرزا، بىرى سۇلتان ھۆسەين مىرزا، بىرى ئەكە بېگىم، بىرى ئەھمەد خانغا ياتلىق قىلىنغان بۇدەكە بېگىم ئىدى. بايقارا مىرزا سۇلتان ھۆسەين مىرزىدىن چوڭ ئىدى ھەم ئۇنىڭ نۆكىرى ئىدى، بىراق دۇانغا كەلمەيتتى، دۇاندىن باشقا يەردە ئۇنىڭ بىلەن بىر تۆشەكتە ئولتۇراتتى. ئىنىسى ئۇنىڭغا بەلخ ۋىلايىتىنى بەرگەنىدى. بىرنەچچە يىل بەلختە ھۆكۈمەت ئۈستىدە بولدى. ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، بىرى سۇلتان مۇھەممەد مىرزا، بىرى سۇلتان ۋەيس مىرزا، بىرى ئىسكەندەر مىرزا ئىدى. ئەكە بېگىم (164) ھۆسەين مىرزىنىڭ ئېگىچىسى ئىدى. ئۇنى مىرانشاھ مىرزىنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئالغان بولۇپ، كىچىك مىرزا ئاتلىق بىر ئوغلى بولغانىدى، ئۇ بۇرۇن تاغىسىغا مۇلازىمەت قىلاتتى، كېيىن سىپاھىيلىقنى تەرك ئېتىپ، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالىم بولغانىكەن. شېئىرىيەتتىمۇ بار ئىكەنىدۇق. مۇنۇ رۇبائىي ئۇنىڭ:

ئۇمرى بەسەلاھ مىستۇدەم خۇدرا،
دەرشۇەئى زوھد مىنە مۇدەم خۇدرا.
چۇن ئىشق ئامەد كەدام زۇھدۇ چى سەلاھ،
ئەلمىننەتۇ لىللاھ ئازمۇدەم خۇدرا.

(ئۆمۇر بويى ئۆزۇمنى ياخشىلىق بىلەن ماختاپ، زاھىت سۇپەت كۆرسەتتىم. ئىشق كەلگەندە، زاھىتلىق نەدە قالدى ۋە ياخشىلىق نېمە بولدى؟ خۇداغا شۇكۇر، ئۆزۇمنى سىندىم) بۇ رۇبائىي موللانىڭ رۇبائىيسى بىلەن

مەنداش بولۇپ چىقىپتۇ. ئاخىرقى ۋاقىتلاردا ھەج تاۋاپ قىلىپمۇ كەلدى. بۇدەكە بېگىمۇ ھۆسەين مىرزىنىڭ ئېگىچىسى ئىدى. قازاقلىقلىرىدا ئەھمەدخان ھاجى تارخانغا بەرگەنىدى، ئۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل كۆردى. ئۇلار ھىرىغا كېلىپ ئۇزۇن مۇددەت مىرزىنىڭ مۇلازىمىتىدە بولدى.

چىراي - تۇرقى: قىيىق كۆزلۈك، شىر بويلۇق ئادەم ئىدى، بېلىنىڭ تۆۋەن تەرىپى ئىنچىكە ئىدى. ياشىنىپ، ئاق ساقال بولغان بولسىمۇ، رەڭدار قىزىل، يېشىل يېپەك كىيىملەرنى كىيەتتى، بېشىغا قارا كۆرپە تۇماق ياكى قالپاق كىيەتتى. ھېيتلاردا كىچىك ئۇچ قات سەللىنى ياپىيېسى ۋە كۆرۈمسىز چىرماپ، قارقىرا پېيىدىن ئوتاغا تاقاپ نامازغا باراتتى.

ئەخلاق ۋە يۈرۈش - تۇرۇشى: تەختكە چىققان ۋاقىتىدا ئون ئىككى ئىمامنى خۇتبىدە (ب 164) ئوقۇتۇش خىيالىدا بولغانىكەن. ئەلىشىر بەگ ۋە بەزىلەر توسۇپ قويۇپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەممە ئىش - ھەربىرىتى ئەھلى سۈننەت ۋە جامائەت مەزھىپىگە مۇۋاپىق ئىدى. مەفاسىل[1] كېسەللىكى سەۋەبىدىن نامىز ئوقۇيالمايتتى، روزىمۇ تۇتمايتتى. چاقچاقچى ۋە خۇش پېئىل ئادەم ئىدى. مىجەزى بىرئاز ئىتتىكرەك ئىدى، سۆزىمۇ مىجەزىگە يارىشا ئىدى. بەزى مۇئامىلىلەردە شەرىئەتكە بەك رىئايە قىلاتتى. بىر قېتىم ئوغلى بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى قان دەۋاگەرلىرىگە تاپشۇرۇپ، قازىخانىغا ئەۋەتىپ بەردى. تەختكە چىققان ۋاقىتىدا ئالتە - يەتتە يىل ئۆزىنى تۇتتى. كېيىن ئىچىملىككە بېرىلدى، خۇرا-ساندا قىرىق يىلغا يېقىن پادىشاھ بولۇپ، پېشىندىن كېـ

① مەفاسىل ــ رىماتىزىم.

يىن ئىچمىگەن كۇنى يوق ئىدى. لېكىن ئەتىگەنلىكى زادى ئىچمەيتتى. ئوغۇللىرى، بەگلىرى ۋە شەھەر ئاھالىسىمۇ مۇشۇنداق ھالەتتە ئىدى، ھەددىدىن ئارتۇق ئىشىرەت ۋە پاسىقلىق بىلەن مەشغۇل ئىدى. شىجائەتلىك، جەسۇر ئادەم ئىدى. دائىم شەخسەن ئۆزى قىلىچۋازلىق قىلىدىكەن، ھەتتا ھەر جەڭدە بىرقانچە قېتىم قىلىچۋازلىق قىلىدىكەن. تېمۇر بەگ نەسلىدىن سۇلتان ھۆسەين مىرزىدەك قىلىچ چاپىدىغان ئادەمنىڭ چىققانلىقى مەلۇم ئەمەس. شائىرلىقى بار ئىدى. دىۋانمۇ تۇزگەنىدى، تۇركىي تىلدا يازاتتى، تەخەللۇسى ھۆسەينىي ئىدى. بەزى بېيىتلىرى يامان ئەمەس، بىراق دىۋانىنىڭ ھەممىسى بىرلا ۋەزىندە يېزىلغان. ياش، لېكىن سەلتەنەت ئېتىبارى بىلەن چوڭ پادىشاھ بولغىنىغا قارىماي، كىچىكلەرگە (165) ئوخشاش قوچقار باقاتتى، كەپتەر ئوينايتتى، خورازمۇ سوقۇشتۇراتتى.

مەيدان جەڭلىرى ۋە باشقا ئۇرۇشلىرى: قازاقلىقلىرىدا بىر قېتىم گۈرگان دەرياسىدىن ئات ئۈزدۈرۈپ ئۆتۈپ، بىر بۆلەك ئۆزبېكلەرنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. يەنە بىر قېتىم سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا مۇھەممەد ئەلى باخشى باشلىق ئۈچ مىڭ كىشىنى ئىلغار قىلىپ ئەۋەتكەنىدى، سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئاتمىش يىگىت بىلەن كېلىپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەغلۇپ قىلدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ياخشى ۋە كۆرۈنەرلىك ئىشلىرىدىن بىرى مۇشۇ ئىدى. يەنە بىر قېتىم ئاسترابادتا سۇلتان مەھمۇد مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ قىلدى. بىر قېتىم يەنە ئاسترابادتا سوغدلۇق سەئىد بىننى ھۆسەين تۇركمەننى مەغلۇپ قىلدى. تەختكە چىققاندىن كېيىن

چىناررانداا يادگار مۇھەممەد مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. بىر قېتىم مۇرغاب كۆۋرۈكىدىن تېز يۈرۈپ كېلىپ، باغى زاغاندا مەست ياتقان يادىگار مۇھەممەد مىرزىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن خۇراسانىنى تىنچىتتى. بىر قېتىم ئەندىخۇد ۋە شابۇرغان تەۋەسىدىكى چىكمەندە سۇلتان مەھمۇد مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ غالىب بولدى. بىر قېتىم ئەبابەكر مىرزا ئىراقتىن كەلگەن قارا قويلۇق تۈركمەنلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ تەكانە ۋە خۇماردا ئۇلۇغبەگ مىرزىنى مەغلۇپ قىلىپ كابۇلنى ئالدى. كېيىن ئىراقنى ئېلىش ئۈچۈن كابۇلنى تاشلاپ، خەيبەردىن ئېشىپ خۇشاب بىلەن مولتاب تەۋەسىدىن ئۆتۈپ سۋىگە چىقتى ۋە ئۇ يەردىن كېلىپ كەرمانىنى ئالدى، بىراق ئۇ يەردە تۇرالماي (ب 165) خۇراسان ۋىلايىتىگە كىرگەندە سۇلتان ھۈسەين مىرزا تېز سۈرئەت بىلەن كېلىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈردى. بىر قېتىم پۇلچىراغدا ئوغلى بەدىئۇززەمان مىرزىنى مەغلۇپ قىلدى. بىر قېتىم ھەلۋە چەشمىدە ئىككى ئوغلىنى ــ ئەبۇلمۇھسىن مىرزا بىلەن كىپەك مىرزىنى مەغلۇپ قىلدى. بىر قېتىم چېرىك تارتىپ كېلىپ، قۇندۇزنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئالالماي ياندى. بىر قېتىم ھىسارنىمۇ مۇھاسىرە قىلىپ، ئالالماي ياندى. بىر قېتىم زۇنۇننىڭ ۋىلايىتىنى ئېلىشقا كەلدى. بۇست دورغىسى بۇستنى بەردى، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ ئىش قىلالمىدى، كېيىن بۇستىنمۇ تاشلاپ ياندى. سۇلتان ھۈسەين مىرزىدەك جەسۇر ھەم بۇيۇك پادىشاھ بۇ ئىككى ــ ئۈچ يۈرۈشتە ئۆزىنىڭ شاھانە ئارزۇسىنى بەجا كەلتۈرەلمەي ھەم ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالماي ياندى. بىر قېتىم نىشىن ئوتلىقىدا

زۇنۇننىڭ ئوغلى شاھ بەگ بىلەن كەلگەن ئوغلى بەددە-
ئۇززەمان مىرزا بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى.
بۇ يەردە ئاجايىپ بىر تاسادىپىيلىق يۈز بېرىدۇ: سۇلتان
ھۆسەين مىرزا ئازلا چېرىك بىلەن بارغان بولۇپ، چې-
رىكنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاسترابادقا ئەۋەتكەنكەن، شۇ
ئۇرۇش بولغان كۈنى ئاسترابادقا كەتكەن بۇ چېرىكلەر
كېلىپ مىرزىغا قوشۇلىدۇ؛ بۇ تەرەپتىن ھىسارنى بايسۇن-
غۇر مىرزىغا تارتقۇزۇپ قويۇپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا
قېشىغا كېتىۋاتقان سۇلتان مەسئۇد مىرزىمۇ دەل شۇ
كۈنى يېتىپ باردى.

ۋىلايىتى: خۇراسان ۋىلايىتى ئىدى. شەرقى بەلخ بە-
لەن، غەربى بىستام (166) ۋە دامغان بىلەن، شىمالى
خارەزم بىلەن، جەنۇبى قەندەھار بىلەن تۇتىشاتتى. ھىرە-
دەك بىر شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، كېچە –
كۈندۈز ئەيش – ئىشرەت ۋە پاسىقلىقتىن ئۆزگە ئىشى
يوق ئىدى. ئەتراپىدا ۋە قول ئاستىدا بولغانلاردىنمۇ
ئىشرەت ۋە پاسىقلىق قىلمايدىغىنى يوق ئىدى. جاھا-
گىرلىك ۋە لەشكەر باشقۇرۇش جاپاسىنى تارتمىغانلىقى
ئۈچۈن، نۆكەر ۋە ۋىلايىتى بارغانسېرى ئازىيىپ باردى.

ئەۋلادى: ئون تۆت ئوغۇل، ئون بىر قىز قالدى.
ئوغۇللىرىنىڭ ئەڭ چوڭى **بەددىئۇززەمان مىرزا** ئىدى، ئا-
نىسى سەنجەر مىرزا مەرۋىينىڭ قىزى ئىدى.

شاھ غەرىب مىرزا — ئۇ سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ
نۆكىرى ئىدى. ئۆزى كۆرۈمسىز بولسىمۇ، تەبىئىتى ياخ-
شى ئىدى. تېنى ئاجىز بولسىمۇ، لېكىن سۆزى گۈزەل
ئىدى. تەخەللۇسى غەرىبىي ئىدى. دىۋانمۇ تۈزگەنىدى.
شېئىرنى تۈركىي تىل بىلەنمۇ، پارسىي تىل بىلەنمۇ

یازاتتی. مۇنۇ بەيىت ئۇنىڭ:

دەر گۈزەر دىدەم پەرى رويى شۇدەم دىۋانە ئەش،
چىست نامى ئۇ كۇجا باشەد نەدانەم خانە ئەش.

(كېيىنچە بىر پەرى يۈزلۈكىنى كۆردۈم، دىۋانە بولدۇم، ئۇنىڭ ئېتى نېمىدۇر؟ ئۆيى نەدىدۇر؟ بىلمەيمەن). سۇلتان ھۆسەين مىرزا ھىرى ھۆكۈمىتىنى بىر مۇددەت ئۇنىڭغا بەرگەنىدى. ئاتىسى ھايات ۋاقتىدىلا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭدىن پەرزەنت قالمىدى.

مۇزەففەر مىرزا — سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى ئىدى، بىراق ئۇنىڭدا سۆيۈملۈك بولۇشقا ئەرزىگۈدەك خىسلەت يوق ئىدى. مىرزا ئۇنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئوغۇللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەشتى. بۇ ئىككى ئوغلىنىڭ ئانىسى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ غۇنچىچىسى(ب 166) بولغان خەدىچە بېگىم ئىدى. مىرزىنىڭ ئۇنىڭدىن ئاق بېگىم ئاتلىق بىر قىزىمۇ بولغانىدى.

ئەبۇلمۇھسىن مىرزا ۋە ئەسلىي ئېتى مۇھەممەد مۇھسىن بولغان **كىپەك مىرزا** – بۇ ئىككىسىنىڭ ئانىسى لەتىف سۇلتان ئاغەچە ئىدى.

ئەبۇ تۇراب مىرزا — بۇرۇن ئۇنىڭ ناھايىتى پەزىلەتلىك بولغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. ئاتىسىنىڭ كېسىلى ئېغىرلاشقاندا، باشقىچە خەۋەر ئاڭلاپ قېلىپ، ئىنىسى مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا بىلەن قېچىپ ئىراقتا كەتتى. ئىراقتا سىپاھىيلىقنى تەرك قىلىپ، دەرۋىشلىك يولىغا كىرىپتۇ. كېيىن ئۇنىڭدىن خەۋەر بولمىدى.

سۇھراب مىرزا — مەن ھەمزە سۇلتان بىلەن مەھدى سۇلتان باشلىق سۇلتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ھىسارنى

ئالغان ۋاقتىمدا مېنىڭ يېنىمدا ئىدى. بىر كۆزى كور ئىدى. ئىنتايىن كۆرۈمسىز ئىدى، ئەخلاقىمۇ چىرايىغا يارىشا ئىدى. بىر ئىشتا شالاقلىق قىلىپ قويۇپ، تۇرالماي كېتىپ قالدى. ئاستراباد تەۋەسىدە شاللاقلىق قىلغانلىقتىن، نەجىم سانى ئۇنى قىيناپ ئۆلتۈردى.

مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا ــ ئىراقتا شاھ ئىسمائىل بىلەن بىر يەرگە قامىلىپ، شۇ چاغدا ئۇنىڭغا مۇرىت بولغانىكەن. كېيىن ئۇچىغا چىققان رافىزىيلاردىن[1] بولغانىكەن. ئاتىسى، ئاغا ـ ئىنىسى ھەممىسى سۈننىي بولغان ھالدا، ئۇ شۇنداق رافىزى بولۇپ قالدى. ئاستراباتا مۇشۇنداق خاتا يولدا يۈرۈپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئىنتايىن جەسۇر ۋە قەھرىمان بولغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ. بىراق ئۇنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق بىر ئىش كۆرۈلگىنى يوق. شائىرلىقى بار ئىكەندۇق. مۇنۇ بېيىت ئۇنىڭ:

ئالۇدەئى گەردى زى پەئى سەيدكى گەشتى،
غەرقى ئەرەقى دەردىلى گەرم كى گۈزەشتى.

(چاڭغا بۇلىنىپسەن، كىمنى ئوۋلاش ئۈچۈن كېزىپ يۈردۇڭ، تەرگە پېتىپسەن، كىمنىڭ ئوتلۇق دىلىدىن ئۆتتۇڭ.)

فەرىدۇن (167) ھۆسەين مىرزا ــ يانى بولۇشىغا تارتىپ، ئوقنى ئوبدان ئاتاتتى. كامالەك ئەگمىسىنىڭ قىرىق پاتمان (قۇۋۇتىدە) ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. ئۆزى ئىنتايىن جەسۇر ئىدى، لېكىن جەڭدىن تەلىيى يوق ئىدى. ئۇرۇشقانلىكى يەردە مەغلۇپ بولدى. رەباتى دۇەزدە فەرىدۇن ھۆسەين مىرزا، ئىنىسى ئىبن ھۆسەين مىرزا،

① رافىزي ــ دىندىن چىققان، دىن خائىنى دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئاساسەن سۈننىي مەزھىپىدىن شىئە مەزھىپىگە ئۆتكەنلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تېمۇر سۇلتان، ۋە ئۇبەيد سۇلتانلار بىلەن بىرلىكتە شەيـ
بانىخاننىڭ ئىلغار قىسمى بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولـ
دى. شۇ چاغدا فەرىدۇن ھۆسەين مىرزا ناھايىتى ياخشى
جەڭ قىلغانىكەن. دامغاندا فەرىدۇن ھۆسەين مىرزا بىلەن
مۇھەممەد زەمان مىرزا شەيبانىخانىنىڭ قولىغا چۈشتى.
ئىككىلىسىنى ئۆلتۈرمەي قويۇپ بەردى. كېيىن شاھ مۇـ
ھەممەد قالاتنى بېكىتكەندە شۇ يەرگە بارغاندى، قالاتنى
ئۆزبېكلەر ئالغاندا قولغا چۈشۈپ، ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ
ئۇچى، مىرزىنىڭ بى ئاغەچە ئاتلىق ئۆزبېك غۇنچىسىـ
دىن تۇغۇلغانىدى.

ھەيدەر مىرزا ــ ئانىسى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىـ
نىڭ قىزى پايەندە سۇلتان بېگىم ئىدى. ئاتىسىنىڭ
زامانىدا مەشھەد ۋە بەلخته بىر مەزگىل ھۆكۈمەت ئۈسـ
تىده بولدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ھىسارنى مۇھاسىرە
قىلغاندا، سۇلتان مەھمۇد مىرزىنىڭ خانزادە بېگىمدىن
بولغان قىزىنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بېرىپ، مۇھاسىرىنى بـو
شاتقانىدى. شادبېگىم ئاتلىق بىرلا قىزى قالدى، كېيىنكى
كۈنلەردە كابۇلغا كەلگەنىدى، ئادىل سۇلتانغا ئېلىپ بې
رىلدى. ھەيدەر مىرزا ئاتىسى ھايات (ب 167) چاغدىلا
ۋاپات بولغانىدى.

مۇھەممەت مەئسۇم مىرزا ــ ئاتىسى قەندەھارنى ئۇـ
نىڭغا بەرگەنىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلۇغبەگ مىـ
زىنىڭ بىر قىزىنى بۇ ئوغلىغا توختاشقانىدى. ئۇنى ھە
رىغا كەلتۈرگەنده چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، ئېسىل چېدىر
باغلىدى. قەندەھارنى ئۇنىڭغا بەرگەن بىلەن ئاق قىلسـ
مۇ، قارا قىلسىمۇ شاھ بەگ ئارغۇن قىلاتتى. بۇ مىرزىـ
نىڭ ھېچبىر ھوقۇق ۋە ئېتىبارى يوق ئىدى. شۇڭا

قەندەھاردا تۇرماي، خۇراسانغا كەتتى. ئاتىسى ھايات ۋاقتىدىلا ۋاپات بولدى.

فەررۇخ ھۆسەين مىرزا ــ ئۇنىڭغا كۆپ ئۆمۈر نەسىپ بولمىدى. ئىنىسى ئىبراھىم ھۆسەين مىرزىدىن خېلى بۇرۇن بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى.

ئىبراھىم ھۆسەين مىرزا ــ تەبىئىتى يامان ئەمەس ئىكەندۇق. ھىرى شارابىنى ھەددىدىن ئارتۇق ئىچكەنلىكىتىن، ئاتىسى ھايات ۋاقتىدىلا ئۆلدى.

ئىبن ھۆسەين مىرزا بىلەن **مۇھەممەد قاسىم مىرزا** ــ بۇلار توغرۇلۇق كېيىن توختىلىمىز. كېيىنكى بەش مىرزىنىڭ ئانىسى غۇنچىچىلاردىن پاپا ئاغاچە ئىدى.

سۇلتانىم بېگىم ــ قىزلارنىڭ چوڭى ئىدى. ئانىسى چۆلى بېگىم بولۇپ، ئۇنىڭ يالغۇز بالىسى ئىدى. چۆلى بېگىم ئازاق بەگلىرىنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتانىم بېگىم سۆزنى كۆپ بىلەتتى. ئەركىن سۆزلىشەتتى. ئاغىسى ئۇنى بايقارا مىرزىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى سۇلتان ۋەيس مىرزا ياتلىق قىلغاندى. بىر قىز، بىر ئوغۇل كۆردى. قىزىنى شەيبان سۇلتانلىرىدىن يىلىبارىس سۇلتانىنىڭ ئىنىسى ئىسەن قۇلى سۇلتانغا بەرگەندى. ئوغلى مۇھەممەد سۇلتان مىرزا بولۇپ، ھازىر ئۇنىڭغا قەنۇج ۋىلايىتىنى بېرىپتۇ. سۇلتانىم بېگىم كابۇلدىن مۇشۇ (168) تارىختا نەۋرىسىنى ئېلىپ ھىندىستانغا كېلىۋاتقاندا، نىلابتا ۋاپات بولۇپتۇ. جەستىنى ئادەملىرى ئېلىپ قايتىتى، نەۋرىسى مېنىڭ قېشىمغا كەلدى.

پايەندە سۇلتان بېگىمدىن تۇغۇلغان قىزلارنىڭ چوڭى **ئاق بېگىم** ئىدى، ئۇنى بابۇر مىرزىنىڭ سىڭلىسى بىكە بېگىمنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد قاسىم ئارلاتقا بەرگەندى.

ئۇنىڭدىن قاراكۆز بېگىم ئاتلىق بىرلا قىزى بولۇپ، ئۇ-نى ناسىر مىرزا ئالغاندى. ئىككىنچى قىزى **كىچىك بې-گىم** ئىدى. سۇلتان مەسئۇد مىرزا ئۇنىڭغا بەك مايىل ئىدى. شۇنچە تەلەپ قىلىپ باققان بولسىمۇ، پايىدە سۇلتان بېگىم كەم ئەقىللىق قىلىپ بەرمىدى. كېيىن، سەيىد ئاتانىڭ نەسلىدىن مولا خوجىغا بەرگەن ئىدى. ئۇچىنچى قىزى **بىكە بېگىمنى** ۋە تۆتىنچى قىزى **ئاغا بې-گىمنى** سىڭلىسى رابىئە سۇلتان بېگىمنىڭ ئوغۇللىرى — بابۇرمىرزا بىلەن سۇلتان مۇراد مىرزىغا بەرگەندى.

مېڭلى بى ئاغاچەدىن ئىككى قىز تۇغۇلغاندى. چو-ڭىنىڭ ئېتى **بەيرام سۇلتان** ئىدى. ئۇنى ئەندىخۇد سەيىد-لىرىدىن بايقارا مىرزىنىڭ نەۋرىسى سەيىد ئابدۇللا مىر-زىغا بەرگەندى، ئۇنىڭدىن سەيىد بەركە ئاتلىق بىر ئوغ-لى بولدى. مەن سەمەرقەندنى ئالغاندا بۇ بالا مېنىڭ خىزمىتىمدە بولغاندى. كېيىن ئۆزگەنچ تەرەپكە بېرىپ، سەلتەنەت دەۋاسى قىلدى ۋە ئاستراباداتا قىزىل باشلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. يەنە بىر قىزىنىڭ ئېتى **فاتىمە سۇلتان** ئىدى. تېمۇر بەگ نەسلىدىن يادگار مىرزىغا بەر-گەندى.

پاپا ئاغەچەدىن ئۈچ قىز تۇغۇلغاندى. چوڭى **سۇلتان نەۋزاد بېگىم** ئىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ئاغىسىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىسكەندەر مىرزىغا بەرگەندى. ئىككىنچى قىزى **بېگىم سۇلتان** ئىدى. سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ كۆزى (ب 168) مېيىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بەر-گەندى. ئۇنىڭدىن بىر قىز، بىر ئوغۇل تۇغدى. قىزىنى سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ھەربىي ئاپاق بېگىم باققانە-دى. ھىرىدىن كابۇلغا كەلدى. سەيىد مىرزا ئاپاققا ئېلىپ

بېرىلدى. بېگىم سۇلتان مەسئۇد مىرزىنى ئۆزىبېكلەر ئۆلتۇرگەندىن كېيىن ئوغلىنى ئېلىپ كەئبە تەرەپكە كەتتى. خەۋەر كەلدىكى، ئۇلار ھازىر مەككىدە ئىكەن. ئوغلى چوپچوق بولۇپ قاپتۇ. ئۇچىنچى قىزىنى ئەندىخۇد سەيدلىرىدىن سەيد مىرزا دەپ مەشھۇر بولغان بىرىگە بەرگەنىدى.

بىر غۇنچىچسىدىن **ئايشە سۇلتان** ئاتلىق بىر قىزى بولغان ئىدى. ئانىسى ھەسەن شەيخ تېمۇرنىڭ نەۋرىسى زۇبەيدە ئاغا ئىدى. شەيبان سۇلتانلىرىدىن قاسىم سۇلتانغا بەرگەنىدى. ئۇنىڭدىن قاسىم ھۆسەين سۇلتان ئاتلىق بىر ئوغلى بولغانىدى. ھىندىستاندا مېنىڭ مۇلازىمىتىمدە بولدى، راناسەنگا ئۇرۇشىدا بار ئىدى. بەدائۇن ئۇنىڭغا بېرىلدى. قاسىم سۇلتاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇغقانلىرىدىن بوران سۇلتان ئالدى. ئۇنىڭدىن ئابدۇللا سۇلتان ئاتلىق بىر ئوغلى بولدى. ئۇ ھازىر مېنىڭ خىزمىتىمدە. يېشى كىچىك بولسىمۇ، خىزمىتى يامان ئەمەس.

خوتۇن ۋە غۇنچىچلىرى: دەسلەپ ئالغان خوتۇنى سەنجەر مىرزا مەرۋىنىڭ قىزى **بىكە سۇلتان بېگىم** ئىدى. بەدئۇززەمان مىرزا ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان. مىجەزى بەك تەتۇر بولۇپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزىنى بەك خاپا قىلاتتى. ئۇنىڭ تەتۇر مىجەزىدىن جاق تويغان مىرزا، ئاخىر ئۇنى قويۇپ بېرىپ قۇتۇلدى. قانداق (169) قىلسۇن، ھەق مىرزا تەرەپتە ئىدى.

زەنى بەد دەر سەرايى مەردى نەكۇ،
ھەم دەر ئىن ئالەم ئەست دوزەخى ئۇ.

(ياخشى ئەرنىڭ ئۆيىدە يامان خوتۇن بولسا، ئۇ ئەرنىڭ دوزىخى بۇ دۇنيادا دېمەكتۇر). تەكرى ھېچبىر مۇ-

سۇلماننى بۇ بالاغا سالمىسۇن! ئىلاھىم، ياماڭ خۇيلۇق، تەتۇر مىجەز خوتۇن بۇ دۇنيادا قالمىسۇن!

چۆلى بېگىم — ئازاق بەگلىرىنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتانىم بېگىم ئۇنىڭدىن تۇغۇلغانىدى.

شەھربانۇ بېگىم — سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قىزى ئىدى. تەختكە چىققاندىن كېيىن ئالغانىدى. چېكىمەن ئۇرۇشىدا، مىرزىنىڭ ھەممە خوتۇنلىرى مەپىدىن چۈشۈپ ئاتقا مىنگەندە، ئۇ ئىنىسىگە ئىشىنىپ، مەپىدىن چۈشمىدى ھەم ئاتقىمۇ مىنمىدى. بۇ ئىشنى مىرزىغا يەتكۈزۈشتى. مۇشۇ سەۋەبتىن مىرزا ئۇنى قويۇۋېتىپ، سىڭلىسى **پايەندە بېگىمنى** ئالدى. ئۆزبېكلەر خۇراسانىنى ئالغاندىن كېيىن، پايەندە بېگىم ئىراققا كېتىپ، شۇ يەردە غېرىبانە ياشاپ ژاپات بولدى.

خەدىچە بېگىم — ئەسلىي سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ غۇنچىچىسى ئىدى. مىرزىدىن ئاق بېگىم ئاتلىق بىر قىزى بولغانىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئىراقتا شىكەست تاپقاندىن كېيىن، خەدىچە بېگىم ھىرىغا كەلدى، ئاندىن ئۇنى سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئالدى. مىرزا ئۇنىڭغا بەك كۆيگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى غۇنچىچىلىق دەرىجىسىدىن بېگىملىك دەرىجىسىگە كۆتۈردى. كېيىنكى كۈنلەردە ئالاھىدە ھوقۇق ئىگىسى بولۇۋالغانىدى. مۇھەممەد مۆمىن مىرزا ئۇنىڭ رايى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ، ئاتىسى بىلەن دۇشمەنلىشىشىگە ئاساسەن شۇ سەۋەبچى بولدى. ئۇ ئۆزىنى ئاقىل سانايتتى، لېكىن ئەقىلسىز، ژات ـ ژات بىر خوتۇن ئىدى. تېخى رافىزىي ئىكەنمىش. شاھ غەرىب مىرزا بىلەن مۇزەففەر ھۆسەين مىرزا (ب 169) ئۇنىڭدىن

تۇغۇلغانىدى.

ئاپاق بېگىم ــ ئۇنىڭدىن پەرزەنت كۆرمىدى. مىرزىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك خوتۇنى پاپا ئاغىچەنىڭ كۆكەلدىشى ئىدى. ئۆزىنىڭ بالىسى بولمىغانلىقتىن پاپا ئاغىچەنىڭ ئوغۇللىرىنى ئۆز ئوغلىدەك باقاتتى. مىرزا كېسەل ياتقان چاغلىرىدا ياخشى خىزمەت قىلغانىدى. مىرزىنىڭ ھەرەمىلىرىدىن ھېچقايسىسى ئۇنىڭچىلىك خىزمەت قىلالمايتتى. مەن ھىندىستانغا كېلىدىغان يىلى ھىرىدىن كەلدى. مەنمۇ قولۇمدىن كەلگىنىچە ھۆرمەت ۋە ئېھتىرامىلار بىلدۇردۇم. چەندىرىنى مۇھاسىرە قىلغان ۋاقتىمدا، كابۇلدا ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى كەلدى.

كىچىك خوتۇنلىرىدىن بىرى، چارشەنبەھىلەردىن بولغان **لەتىف سۇلتان ئاغاچە** ئىدى. ئەبۇلمۇھسىن مىرزا بىلەن كىچىك مىرزا ئۇنىڭدىن تۇغۇلغانىدى. يەنە بىرى **مېڭلى بى ئاغاچە** ئىدى، ئۆزبېك بولۇپ، شەھىربانۇ بېگىمنىڭ خىزمەتچىلىرىدىن ئىدى. ئەبۇتۇراب مىرزا، مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا ۋە فەرىدۇن ھۆسەين مىرزىنىڭ ئانىسى ئىدى. يەنە ئىككى قىزىمۇ بار ئىدى. يەنە بىرى **پاپا ئاغاچە** ئىدى. ئاپاق بېگىمنىڭ كۆكەلدىشى ئىدى. مىرزا كۆرۈپ، ئاشىق بولۇپ ئالغانىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بەش ئوغۇل، تۆت قىزنىڭ ئانىسى ئىدى، يەنە بىرى **بېگى سۇلتان ئاغاچە** ئىدى. ئۇنىڭدىن پەرزەنت بولمىدى.

بۇلاردىن باشقا توقال خوتۇن، غۇنچىچىلىرى كۆپ ئىدى. خوتۇنلىرى ۋە توقال خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە مۆتىۋەر بولغانلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردۇر.

شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىك ئىدىكى، سۇلتان ھۆسەين

مىرزا، ئۆزى بىر بۇيۇك پادىشاھ يەنە كېلىپ ھىرىدەك ئىسلام شەھىرىنىڭ پادىشاھى بولغان ھالدا، ئۇنىڭ ئون تۆت ئوغلىدىن ئۈچىلا ھارامدىن ئەمەس ئىدى. پاسىقلىق ئۇنىڭ ئۆزىدە، (170) ئوغۇللىرىدا ۋە ئەل - ئۇلۇسى ئىچىدە ئىنتايىن ئەۋج ئالغانىدى. مۇشۇلارنىڭ كاساپىتى بىلەن، شۇنداق چوڭ ئائىلىدىن يەتتە - سەككىز يىل ئىچىدە يالغۇز مۇھەممەد زەمان مىرزىدىن باشقا ھېچقانداق ئەسەر ۋە نىشان قالمىدى.

بەگلىرى — مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاس: چاكۇ بارلاس نەسلىدىندۇر. مۇھەممەد بۇرۇندۇق ئىبنى ئەلى ئىبنى بۇرۇندۇق ئىبنى جەھانشاھ ئىبنى چاكۇ بارلاس- تۇر. بابۇر مىرزىنىڭ قېشىدا بەگ ئىدى. ئۇنىڭدىن كې- يىن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىمۇ ئېتىبار قىلىپ، جە- ھانگىر بارلاس بىلەن ئىككىسىگە كابۇلنى بېرىپ، ئۇنى ئۇلۇغبەگ مىرزىغا ئەتكە قىلدى. ئۇلۇغبەگ مىرزا بارلاسلارغا قەست قىلماقچى بولدى. بارلاسلار بۇنى تۇيۇپ قېلىپ، مىرزىنى قولغا ئېلىپ، ئەل - ئۇلۇسىنى كۆ- چۈرۈپ، قۇندۇز تەرەپكە كۆچتى. ھىندۇكۇش ئوستىدىن مىرزىنى ئازارسىز كابۇل تەرەپكە ماڭدۇرۇپ، ئۆزلىرى خۇراسانغا — سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغا باردى. مىرزىمۇ ئۇلارغا ياخشى ئېتىبار بەردى. مۇھەممەد بۇرۇن- دۇق ئىنتايىن بىلىملىك، ئىنتايىن سەردار كىشىدۇر. قۇشقا مەھلىيا ئىدى. شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، بىر قۇشى ئۆلسە ياكى يىتىپ كەتسە، ئوغۇللىرىنىڭ ئېتىنى ئاتاپ، بۇ قۇش ئۆلگۈچە ياكى يىتكىچە پالانى ئۆلسە بولمامدۇ؟ ياكى پالانىنىڭ بوينى ئۈزۈلسە بولمامدۇ؟ دەيدىكەندۇق.

مۇزەففەر بارلاس — مىرزىنىڭ قازاقلىقلىرىدا بىللە

ئىدى. ئۇنىڭ قايسى بىر ئىشى مىرزىغا ياراپ كېتىپ، مىرزىنىڭ ئۇنىڭغا شۇقەدەر زور ئېتىبار قىلغانلىقىنى بىلمەيمەن. ئۇنىڭ ئېتىبارى شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، مىرزىنىڭ قازاقلىقتا ئۇنىڭ بىلەن تۇزۇشكەن توختامى بويىچە، ھەرقانداق ۋىلايەت ئېلىنسا، ئۇنىڭ ئۇچتىن ئىككىسى مىرزىنىڭ، (ب 170) ئۇچتىن بىرى ئۇنىڭ بولىدىكەن. بۇ بىر غەلىتە توختام. ئادەتتىكى بىر ئادەمنى ئۆزى بىلەن شېرىك قىلىش پادىشاھلىققا قانداق مۇئامىلە كېلىدۇ؟ بەگ بىلەن ئەمەس، ئۆزىنىڭ ئىنىسى ياكى ئوغلى بىلەنمۇ مۇنداق توختام تۇزۇشكە بولمايدۇ. مىرزا تەختنى ئالغاندىن كېيىن بۇ توختامدىن پۇشايمان قىلدى، لېكىن پايدا بولمىدى. بۇ بىلىمسىز بەتبەخت شۇنچە ئېتىبارغا ئىگە بولۇپ تۇرۇپمۇ، مىرزىغا ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك قىلاتتى، مىرزىنىڭ رايى بويىچە ئىش قىلمايتتى.

ئەلىشىر بەگ نەۋائىي — بېگى ئەمەس، دوستى ئىدى. كىچىك ۋاقتىدا مەكتەپداش بولۇپ، ئىنتايىن يېقىن ئۆتكەنكەن. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ ئۇنى نېمە گۇناھ بىلەن ھىرىدىن سۈرگۈن قىلغانلىقىنى بىلمەيمەن. سەمەرقەندكە باردى، ئۇ يەردە تۇرغان بىرنەچچە يىل ئىچىدە ئەھمەد ھاجىبەگ ئۇنىڭغا مۇرەببى ۋە ھامىي بولدى. ئەلىشىر بەگ نازۇك مىجەزلىكى بىلەن مەشھۇردۇر. كىشىلەر ئۇنىڭ نازۇكلۇقىنى دۆلىتىنىڭ غۇرۇرىدىن بولغان، دەپ بىلىشەتتى. لېكىن ئۇنداق ئەمەس ئىكەن. بۇ ئۇنىڭ تۇغما سۈپىتى ئىكەن. سەمەرقەندتە تۇرغان ۋاقتىدىمۇ شۇنداق نازۇك مىجەز ئىكەن. ئەلىشىر بەگ تەڭدىشى يوق ئادەم ئىدى. تۈركىي تىلدا شۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇكى، ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ھەم ياخشى يازغان

ئەمەس. ئالتە مەسنەۋى كىتاب نەزم قىلىپتۇ، بەشى «خەمسە» تەقلىدىدە تۇزۇلۇپتۇ، بىرى «مەنتىقۇتتەير» ۋەزنىدە تۇزۇلۇپ «لىسانۇتتەير» دەپ ئاتىلىپتۇ. «غەرائىبۇسسىغەر»، «نەۋادىرۇششەباب»، «بەدائىئۇلۇەسەت» ۋە «فەۋائىدۇلكىبەر» ناملىرىدا تۆت غەزەلىيات دىۋانى تۇزۇپتۇ. ياخشى رۇبائىياتىمۇ بار. بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى ئەسەرلىرى بار، لېكىن ئۇلار بۇ ئېيتىلغانلارغا (171) قارىغاندا تۆۋەنرەك ۋە سۇسراق يېزىلىپتۇ. ئەسەرلىرىنى مەۋلانا جامىيغا تەقلىد قىلىپ توپلاپتۇ. قىسقىسى، ھەركىمگە ھەر خىل ئىشلار ئۈچۈن يازغان خەتلىرىنى يىغىپتۇ. يەنە «مىزانۇلئەۋزان» ناملىق ئاروز يېزىپتۇ. بىراق ئۇنىڭ تەنقىدكە تېگىشلىك تەرىپى كۆپ. يېگىرمە تۆت رۇبائىي ۋەزنىدىن تۆت ۋەزنىدە خاتا قىلىپتۇ. بەزى بەھرلەرنىڭ ۋەزنىلىرىدىمۇ يېڭىلىشىپتۇ. بۇلار ئاروز بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا مەلۇم بولغۇسىدۇر. پارسىي دىۋانىمۇ تۇزۇپتۇ، پارسىي نەزمىدە «فانى» تەخەللۇسىنى قوللىنىپتۇ. بەزى بېيىتلىرى يامان ئەمەس، لېكىن كۆپچىلىكى سۇس ھەم تۆۋەندۇر. مۇزىكىدا ياخشى نەرسىلەرنى يارىتىپتۇ. ياخشى ناخشا ۋە ياخشى پەشرەۋلىرى بار. ئىلىم ۋە ھۇنەر ئەھلى ئۇچۇن ئەلىشىر بەگكە يېتىدىغان مۇرەببى ۋە ھامىينىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەستۇر. سازدا كۆزگە كۆرۇنگەن ئۇستات قۇل مۇھەممەد، شەيخى ۋە ھۆسەين ئۇدىلار ئەلىشىر بەگنىڭ تەربىيىسى ۋە ھمايىسى ئاستىدا شۇ قەدەر يۇكسىلىپ، شۆھرەت قازاندى. ئۇستات بەھزاد ۋە شەيخ مۇزەففەر، ئەلىشىر بەگنىڭ غەيرىتى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا رەسىمدە شۇقەدەر مەشھۇر بولدى. ئۇ قىلغانچىلىك خەيرلىك ئىشلارنى قىلىشقا ناھايىتى ئاز

ئادەملەرلا مۇۋەپپەق بولغان بولۇشى مۇمكىن. پەرزەنتسىز، ئايالسىز، بۇ ئالەمدىن يالغۇز ـ يېگانە ئۆتتى. دەسلەپتە مۇھۇردار بولدى، ئارىلىقتا بەگ بولۇپ، ئاسترابادتا بىر-قانچە ۋاقىت ھۆكۈمەت ئۈستىدە بولدى. ئاخىردا سىپا-ھىيلىقنى تەرك قىلدى. مىرزىدىن ھېچ نەرسە ئالمايتتى. بەلكى ھەر يىلى مىرزىغا نۇرغۇن مىقدارىدا مەبلەغ ھەدىيە قىلاتتى. (ب 171) سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئاستراباد يۇ-رۇشىدىن يانغاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا چىقتى، مىرزا بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرماقچى بولغاندا، بىر خىل ھالەت يۈز بەردى ـ دە، تۇرالماي قالدى. كۆتۈرۈپ ئېلىپ كېتىشتى. تېۋىپلەر بۇ كېسەلگە ھېچ نەرسە دېيەلمىدى. ئەتىسى تەڭرى رەھ-مىتىگە باردى. مۇنۇ بەيىت ئۇنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇندۇر:

بۇ دەرد بىلەكى ئۆلەرمەن مەرەزچو زاھىر ئېمەس،
تەبىبلەر بۇ بەلاغە نى چارە قىلغايلەر.

(زاھىر بولمىغان بۇ دەرد بىلەن ئۆلىمەن، تېۋىپلار بۇ بالاغا چارە قىلالمايدۇ.)

ئەھمەد تەۋەككۇل بارلاس ــ بۇرۇن بىر مۇددەت قەندەھار ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ قولىدا بولغانىدى.

ۋەلى بەگ ــ ھاجى سەيفىددىن بەگنىڭ نەسلىدىن ئىدى. نۆكەر ئىدى. مىرزىنىڭ چوڭ بېگى ئىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمىدى، تېزلا ئۆلۈپ كەتتى. مۇسۇلمان، نامازخان، ساددا، سادىق ئادەم ئىدى.

ھەسەن شەيخ تېمۇر ــ ئۇنىڭغا بابۇر مىرزا ئېتىبار بېرىپ، ئۇنى بەگلىك مەرتىۋىسىگە كۆتۈرگەنىكەن.

نۇيان بەگ ــ ئاتىسى تەرمىز سەيىدلىرىدىن ئىدى. ئانا تەرەپتىن ھەم سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا، ھەم

سۇلتان ھۆسەين مىرزىغا تۇغقانىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ ئېتىبار بەرگەنىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا قېشىدىمۇ چوڭ ئېتىبار تاپقانىدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغىمۇ باردى ۋە ياخشى رىئايەت تاپتى. ئىشقىۋاز، ئوچۇق، مەيخور ئادەم ئىدى. ھەسەن ياقۇپنىڭ خىزمىتىدىمۇ بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەسەن نۇيان دەپمۇ ئاتايتتى.

جەھانگىر بارلاس ــ كابۇلدا بىر مۇددەت مۇھەممەد بۇرۇندۇق بىلەن ھۆكۈمەت ئۈستىدە بولغانىدى. (172) كېيىن سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغا باردى ۋە ياخشى ئېتىبار تاپتى. يۇرۇش ـ تۇرۇشتا سىپايە، خۇش مۇئامىلە كىشى ئىدى. ئوۋ قىلىش ۋە قۇش سېلىشنىڭ يولىرىنى ياخشى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، سۇلتان ھۆسەين مىرزا مۇنداق ئىشلارغا كۆپىنچە ئۇنى بۇيرۇيتتى. بەدەئۇززەمان مىرزىنىڭ دوستى ئىدى. مىرزا دوستلۇقىنى ئەسلەپ، تەرىپىنى قىلاتتى.

مىرزا ئەھمەد ئەلى فارسي بارلاس ــ گەرچە شېئىر يازمىسىمۇ لېكىن زوقى بار، شېئىرشۇناس، سىپايە ۋە يېتىمچە كىشى ئىدى.

ئابدۇلخالىق بەگ ــ شاھرۇخ مىرزىنىڭ زور ئېتىبارىغا ئېرىشكەن بەگلەردىن فىروز شاھ بەگ ئۇنىڭ بوۋىسىدۇر. شۇڭا ئۇنى ئابدۇلخالىق فىروز شاھ دەيدۇ. خەرەزم بىر مۇددەت ئۇنىڭ قولىدا بولغانىدى.

ئىبراھىم دولداي ــ ئىش ھېسابىنى ۋە دۆلەت باشقۇرۇش يوللىرىنى ياخشى بىلەتتى. مۇھەممەد بۇرۇندۇقنىڭ ھەمراھى ئىدى.

زۇنۇن ئارغۇن ــ جەسۇر ئادەم ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قېشىدا ياش ۋاقتىدا ياخشى قىلىچۋازلىق

قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھەر يەردە قولى ئىشقا يېتىشكەن. جەسۇرلۇقىدا سۆز يوق ئىدى. بىرئاز تەلۇرەك ئادەم ئىدى. بىزنىڭ مىرزىلارنىڭ قېشىدىن سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىغا باردى. مىرزا ئۇنىڭغا غۇر بىلەن نەكدىرىنى بەردى. يەتمىش - سەكسەن كىشى بىلەن ئۇ تەۋەدە ياخشى قىلىچۋازلىق قىلدى. ئازغىنە كىشى بىلەن (ب 172) نۇرغۇن ساندىكى ھەزارە، نەكدىرىيىلەرنى كېلىشتۇرۇپ مەغلۇپ قىلدى. ھەزارە ۋە نەكدەرىيىلەرنى ئۇنچىلىك ئادەم بىلەن بويسۇندۇرغان ئادەم چىقمىغان. بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن، زەمىنى داۋەرنىمۇ ئۇنىڭغا بەردى. ئوغلى شاھ شۇجائى ئارغۇنمۇ كىچىكىدىنلا ئاتىسى بىلەن بىللە يۈرۈپ قىلىچ چاپتى. سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئاتىسىنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىپ، ئاتىسىغا شېرىك قىلغان ھالدا قەندەھارنى ئۇنىڭغا بەردى. كېيىن بۇ ئىش ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىغا دۇشمەنلىك سېلىپ، پىتنىلەر پەيدا قىلدى. ئاخىردا مەن خۇسرەۋ شاھنى نۆكەرلىرىدىن ئايرىپ، كابۇلنى زۇنۇننىڭ كىچىك ئوغلى مۇقىمدىن ئالغان يىلى، زۇنۇن بىلەن خۇسرەۋ شاھ مېنىڭ سەۋەبىمدىن ئامالسىز قېلىپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئالدىغا باردى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىدىن كېيىن، زۇنۇن يەنە ئۆستى. ئۇنىڭغا ھېرىنىڭ تاغ ئېتەكىدىكى ۋىلايەتلىرىدىن ئەۋبە ۋە چەخچەرانىنى بېرىشتى. بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن مۇزەففەر مىرزا شېرىك پادىشاھ بولغاندا، ئۇ بەدىئۇززەمان مىرزا ئىشكىدە ئېتىيارلىق بەگ بولدى. مۇزەففەر مىرزا ئىشكىدە بولسا، مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاس ئېتىيارلىق بەگ بولدى. زۇنۇن جەسۇر بولغىنى بىلەن، بىرئاز تەلۇە ھەم گول ئا-

دەم ئىدى. ئۇنداق بولمىسا، خۇشامەتكە ئۇچۇپ، ئۆزىنى شۇنچە رەسۋا قىلامتى؟ بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: ئۇ شۇنداق ئېتىبار تېپىپ، هوقۇقدار بولغاندىن كېيىن، بىرقانچە شەيخ ۋە موللىلار كېلىپ: «قۇتۇپ بىز بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتىدۇ، ساڭا ‹هىزەبرۇللاھ› (ئاللانىڭ شىرى) دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. ئۆزىمىكلەرنى يېڭسەن» دەپتۇ. ئۇ، بۇ خۇشامەتكە ئىشىنىپ، بوينىغا پوتا ئېسىپ، ئاللاغا شۇكۇر ئېيتىپتۇ. بادغىس تەۋەسىدە (173) شەيبانىخان مىرزىلارغا قارشى كېلىپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇشىغىمۇ ئىمكانىيەت بەرمەي، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، زۇنۇن هېلىقى سۆزگە ئىشىنىپ، يۇز - يۈز ئەللىك ئادەم بىلەن قارارەباتتا شەيبانىخانغا روبىرو كېلىپ تۇردى. نۇرغۇن چېرىك يېتىپ كېلىش بىلەنلا ئۇلارنى بىتچىت قىلدى ۋە زۇنۇننى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. پاك مەزھەپلىك كىشى ئىدى، نامازنى تەرك قىلمايتتى، ئاشۇرما نامازلارنىمۇ ئوقۇيتتى. شاھماتقا بەك قىزىقاتتى. باشقىلار بىر قولى بىلەن ئويناسا، ئۇ ئىككى قولى بىلەن ئوينايتتى ۋە كۆڭلى خالىغىنىچە ئوينايتتى. تەبىئىتىدە خەسىلىك غالىب ئىدى.

دەرۋىش ئەلى بەگ ــ ئەلىشىر بەگنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى ئىدى. بەلخ هۆكۈمىتى بىر مەزگىل ئۇنىڭ قولىدا بولدى. ياخشى ئىشلىدى. قابىلىيەتسىزراق ئادەم ئىدى. سۇلتان هۆسەين مىرزا ئاۋۋال قۇندۇز ۋە هىسار ئوستىگە كەلگەندە ئۇنىڭ قابىلىيەتسىزلىكى سەۋەبىدىن مەقسىتىگە يېتەلمىدى. ئۇمۇ بەلخ هۆكۈمىتىدىن بوشىتىلدى. 916 - يىلى[1] مەن قۇندۇزغا كەلگەندە، مېنىڭ

① مىلادىيە 1510 - يىلى.

قېشىمغا كەلدى. ئىنتايىن ۋەيرانە ھالەتتە ئىدى. بەگلىك قابىلىيىتى ۋە ئىچكىيلىك سالاھىيىتىدىن يىراق ئىدى. بۇرۇن ئەلىشىر بەگنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنچە ئېتىبار تاپقان بولسا كېرەك.

موغۇل بەگ ــ ھىرى ھۆكۈمىتى بىر مۇددەت ئۇنىڭ قولىدا بولدى. كېيىن ئۇنىڭغا ئاسترابادنى بېرىشتى. ئاسترابادتىن ئىراقتا ــ ياقۇپ بەگ قېشىغا قېچىپ بارىدى. يېتىمچە كىشى ئىدى. ھەمىشە قىمار ئوينايتتى.

سەيد بەدر ــ ئىنتايىن بەقۇۋۇەت، لېكىن ھەربىكىتى سىلىق ئادەم (ب 173) ئىدى. ئۇستا ئۇسسۇلچى بولۇپ، ئۇسسۇلنى قالتىس كېلىشتۇرۇپ ئوينايتتى، بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا يېتىدىغىنى يوق ئىدى. ھەرھالدا ئويىنىغان ئۇسسۇللىرى ئۆزىنىڭ ئىجادى بولسا كېرەك. دائىم مىرزىنىڭ ئۇلپىتى ۋە ھەمسۆھبىتى سۈپىتىدە ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى.

ئىسلىم بارلاس ــ تۈرك ئادەم ئىدى. قۇشچىلىقنى ياخشى بىلەتتى. بەزى ئىشلارنى ناھايىتى جايىدا قىلاتتى. ئوتتۇز ـ قىرىق پاتمانلىق قۇۋۋەتتىكى يانى تارتىپ، ئوقنى تاختايدىن ئۆتكۈزۈۋېتەتتى. قارىغا ئېتىش مەيدانىدا مەيداننىڭ بىر بېشىدىن ئات چاپتۇرۇپ، يانى قولىغا ئېلىپ، ئوقنى ھەممە نىشانغا تەگكۈزەتتى. بىر ھالقىنى بىر ـ بىر يېرىم قارى تانىنىڭ ئۇچىغا باغلاپ، تانىنىڭ يەنە بىر ئۇچىنى بىر ياغاچقا باغلاپ، ھالقىنى ئېسىپ قويۇپ، ھالقا ئايلىنىپ تۇرغان ئەھۋالدا ئوقنى ئېتىپ، شۇ ھالقىنىڭ تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزۈۋېتەتتى. مۇنداق ئاجايىپ ئىشلىرى كۆپ ئىدى. دائىم مىرزا مۇلازىمىتىدە بولۇپ، ھەر سۆھبىتىگە قاتنىشاتتى.

سۇلتان جونەيد بارلاس ــ كېيىنكى چاغلاردا سۇلتان ئەھمەد مىرزا قېشىغا كەلگەندى. ھازىر جۇنەپۇر ھۆكۈمىتىنى ئاتىسى بىلەن بىللە باشقۇرىدۇ.

شەيخ ئەبۇسەئىد خان دەرمىيان ــ بىر ئۇرۇشتا مىرزىغا ئات ئەكىلىپ بەرگەنمۇ ياكى مىرزىنىڭ جېنىغا قەست قىلغان دۇشمەننى يوقاتقانمۇ، ئىشقىلىپ، مۇشۇنداق بىر سەۋەب بىلەن ئۇنىڭغا بۇ ئۇنۋان بېرىلگەنىكەن.

بەھبۇد بەگ ــ بۇرۇن ياشلار قىسمىدا خىزمەت قىلاتتى. مىرزىنىڭ قازاقلىقلىرىدا (174) كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۇچۇن تامغا ۋە پۇلدا ئۇنىڭ نامى بولۇشنى ئۇنىڭغا ئىنايەت قىلغانىكەن.

شەيخم بەگ ــ تەخەللۇسى سۇھەيلى بولغىنى ئۇچۇن، شەيخم سۇھەيلى، دەپ ئاتىشاتتى. شېئىرلىرىدا كىشىنى قورقىتىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى قوللىناتتى. ئۇنىڭ بېيىتلىرىدىن بىرى مۇنداق ئىدى:

شەبى غەم گىرد ـ بادى ئاھەم ئەزجا بۇرد گەردۇنرا،

فۇرو بۇرد ئەژدەھايى سەيلى ئەشكەم رۇبئى مەسكۇنرا.

(غەم كېچىسىدە ئاھلىرىمنىڭ قۇيۇنى كۆكنى ئورنىدىن قوزغۇتتى، يېشىم سېلىنىڭ ئەجدىھاسى پۇتۇن ئىقلىمنى يۇتۇۋەتتى.) شۇ ئىش مەشھۇركى، بىر قېتىم مۇشۇ بېيىتنى مەۋلانا ئابدۇراھمان جامى ھۇزۇرىدا ئوقۇغاندا، جامى: «مىرزا، سىز شېئىر ئوقۇۋاتامسىز ياكى ئادەم قورقۇتۇۋاتامسىز؟» دېگەنىكەن. دېۋان تۇزگەندى، مەسنەۋىلىرىمۇ بار ئىدى.

ھۇھەممەد ۋەلى بەگ ــ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋەلى

بەگنىڭ ئوغلى ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە مىرزا قېشىدا كاتتا بەگ بولغانىدى. ئۆزى كاتتا بەگ بولسىمۇ، خىزمەتىنى ھەرگىز تەرك قىلمايتتى، كېچە - كۈندۈز سارايدىن كەتمەيتتى، ھەتتا ئاش - زىياپەتلىرىمۇ سارايدا تارتىلاتتى. مۇشۇنداق مۇلازىمەتتە بولغان ئادەم مۇقەررەر يوسۇندا شۇنداق ئېتىبارغا ئېرىشىدۇ. بۇ زاماندا بىرى بەگ بولۇپ، كەينىگە بەش - ئالتە توك - توكنى سالسىلا، ئۇنى سارايغا چىللاپ ئېلىپ كېلىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل مۇلازىمەت قانداقتۇر ئۇلارنىڭ بەدۋىلەتلىكىمىش. بۇ نېمىدېگەن ئەيىب بىر ئىش. مۇھەممەد ۋەلى بەگنىڭ ئاش - زىياپىتى ياخشى ئىدى. نۆكەرلىرىنى تەڭكۆرەتتى، پېقىر - مىسكىنگە (ب 174) ئۆز قولى بىلەن كۆپلەپ خەير - سادىقە بېرەتتى. ئاغزى يامان ئادەم ئىدى. 917 - يىلى[1] سەمەرقەندنى ئالغىنىمدا مۇھەممەد ۋەلى بەگ بىلەن دەرۋىش ئەلى كىتابدار مېنىڭ قېشىمدا ئىدى. پالەچ بولۇپ قالغانىدى. سۆزىمۇ، ئۆزىمۇ مەززىسىز بولۇپ، ئۇ دەرىجىدە ئېتىبار تېپىش لاياقىتى يوق ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭ خىزمىتى ئۇنى شۇ دەرىجىگە يەتكۈزگەن بولسا كېرەك.

بابا ئەلى ئىشىك ئاغا — بۇرۇن ئەلىشىر بەگ ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىپ، ئۇنى بەگلىك دەرىجىسىگە يەتكۈزگەنىدى. ھازىر مېنىڭ يېنىمدا ئىچكىيلەردىن بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئالدىمىزدا تەكرار تىلغا ئېلىنىدىغان يۈسۈف ئەلى ئۇنىڭ ئوغلىدۇر.

بەدرىددىن — بۇرۇن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەدىرى مىرەك ئابدۇرەھىمنىڭ قېشىدا ئىدى. ئىنتايىن

① مىلادىيە 1511 - يىلى.

چەبدەس ئىكەندۇق. يەتتە ئاتىنىڭ ئۇستىدىن سەكرەپ ئۆ-تۈپ كەتكەن دېيىشىدۇ. بابا ئەلى بىلەن ئىنتايىن يېقىن ئۆتەتتى.

ھەسەن ئەلى جەلايىر — ئەسلىي ئىتى ھۆسەين جالا-يىردۇر. بىراق ھەسەن ئەلى نامى بىلەن مەشھۇردۇر. ئۇ-نىڭ ئاتىسى ئەلى جەلايىرنى بابۇر مىرزا ئەتىۋارلاپ بەگ قىلغان. كېيىن، مۇھەممەد يادكار مىرزا ھىرىنى ئالغاندا، ئەلى جەلايىردىن كاتتا كىشى يوق ئىدى. ھەسەن ئەلى جەلايىر، سۇلتان ھۆسەين مىرزا قېشىدا قۇشبېگى ئىدى. ئۆزى شائىر بولۇپ، تەخەللۇسى «تۇفەيلىي» ئىدى. قەسـ-ىدىنى ئىنتايىن ياخشى يازاتتى. ئۆز زامانىسىدا قەسىدىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. 917 - يىلى[1] سەمەرقەندنى ئالغىنىمدا مېنىڭ قېشىمغا كېلىپ، بەش - ئالتە يىل مېنىڭ بىلەن بىللە بولدى. مېنىڭ ناممىغىمۇ ياخشى قەسىدىلەر يازدى. قورقماس، بەتخەج (175) ئادەم ئىدى. چۆھرە ساقلايىتتى، ھەمىشە نەرد ئويناىتتى، قىمارمۇ ئويناىتتى.

خوجا ئابدۇللا مەرۋارىي — بۇرۇن سەدىر ئىدى. كې-يىن ئىچكىي مەھرەم ۋە بەگ بولغانىدى. ناھايىتى بە-لىملىك ئادەم ئىدى. قالۇننى[2] ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك چالالمايتتى. قالۇندا گىرىفت قىلىش ئۇنىڭ ئىجادىدۇر. غەيرىي شەكىللىك خەتلەرنى ياخشى يازاتتى. تەئلىق[3] خېتىنى تېخىمۇ ياخشى يازاتتى. قەلەمى ياخشى ئىدى، خۇش سۆھبەت ئادەم ئىدى، شېئىر يازاتتى، «بەيانىي» تەخەللۇسنى قوللىناتتى. شېئىردىكى قابىلىيىتى باشقا

① مىلادىيە 1511 - يىلى.
② بىر خىل چالغۇ.
③ ھۆسنىخەتنىڭ بىر خىلى.

قابىلىيەتلىرىگە قارىغاندا تۆۋەن، بىراق شېئىرنى چۈشەنىشى ياخشى. پاسىق ۋە قورقماس ئادەم ئىدى. پاسىقلىق سەۋەبىدىن جىنسىي كېسەلگە گىرىپتار بولدى، قولى تۇتماس، پۇتى باسماس بولۇپ، قانچە يىللار ئازاب تارتىپ، شۇ پالاكەت بىلەن دۇنيانى تەرك قىلدى.

مۇھەممەد سەيىد ئۇرۇس ــ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا تەختكە چىققاندا، ئۇنىڭ كاتتا ھەم ئىختىيارلىق بېگى بولغان ئۇرۇس ئارغۇننىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ زامانىدا ئوقۇنى ياخشى ئاتىدىغان يىگىتلەر بولغانىدى، ئۇ ئاشۇ يىگىتلەرنىڭ ئالدىنقىلىرىدىن بولۇپ، قاتتىق يا بىلەن ئوقۇنى يىراققا ۋە ياخشى ئاتىدىكەنمىش. ئەندىكىدە ھۆكۈمىتى بىر مەزگىل ئۇنىڭ قولىدا بولدى.

مىرئەلى مىراخور ــ بۇ، سۇلتان ھۈسەين مىرزىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى يادكار مۇھەممەد مىرزىغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلدۇرغان كىشىدۇر.

سەيىد ھەسەن ئوغلاقچى ــ سەيىد ئوغلاقچىنىڭ ئوغلى ۋە سەيىد يۈسۈف بەگنىڭ ئىنىسى ئىدى. مىرزا فەرروخ ئاتلىق تالانتلىق ۋە قابىلىيەتلىك بىر ئوغلى (ب 175) بار ئىدى. 917 ـ يىلى سەمەرقەندنى ئالغىنىمدا مېنىڭ قېشىمغا كەلگەنىدى. شېئىرنى ئاز يازسىمۇ، ياخشى يازاتتى. ئىلمى نۇجۇمنى ياخشى بىلەتتى. سۆھبىتى ۋە مۇئامىلىسى ياخشى ئىدى. بىرئاز سەت مەست بولاتتى. غەجدەۋان ئۇرۇشىدا ئۆلدى.

تەڭرى بەردى سامانچى ــ تۈرك، جەسۇر ۋە قەلىچۋاز بەگ ئىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بەلخ ئىشكىدە خۇسرەۋ شاھنىڭ نەزەر بەھادىر ئاتلىق زور نۆكىرىنى قىلىچۋازلىق بىلەن يەڭگەنىدى.

بۇلاردىن باشقا، مىرزىنىڭ قېشىغا كېلىپ ئېتىبار تاپقان بىرقانچە تۈركمەن بەگلىرىمۇ بار ئىدى. دەسلەپ كەلگەنلىرىدىن بىرى، **ئەلى خان** بايەندۇر. بىرى، **ئەسەد بەگ**، بىرى، **تەھمەتەن بەگ** ئىدى، كېيىنكى ئىككىسى ئاغا ـ ئىنى ئىدى. تەھمەتەن بەگنىڭ قىزىنى بەدىئۇز-زەمان مىرزا ئالغان بولۇپ، مۇھەممەد زەمان مىرزا شۇ-نىڭدىن تۇغۇلغانىدى. يەنە بىرى **ئىبراھىم چاغاتاي** ئىدى، يەنە بىرى **ئەمىر ئۆمەر بەگ** بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بەدىئۇززەمان مىرزا قېشىدا بولغانىدى. مەردانە، تۈرك ھەم ياخشى ئادەم ئىدى. ئەبۇلفەتھ ئاتلىق بىر ئوغلى ئىراقتىن مېنىڭ قېشىمغا كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ بار، ئىنتايىن چېچىلاڭغۇ، جۇرئەتسىز ھەم بولۇمسىز بىر ئادەم. شۇنداق ئاتىدىنمۇ مۇشۇنداق ئوغۇل بولىدىكەن. كېيىن كەلگەنلىرى ئىسمائىل شاھ، ئىراق ۋە ئازەربەيجانغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، شۇ يەردىن خۇراسانغا كەلگەنلەر-دۇر. ئۇلارنىڭ بىرى **ئابدۇلباقى مىرزا** بولۇپ، تېمۇر بەگ نەسلىدىن ـــ مىرانشاھىيلاردىندۇر. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا بۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇ ۋىلايەتلەرگە بېرىپ، سەلتەنەت دەۋاسىنى كاللىسىدىن چىقىرىپ، (176) شۇ پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىپ ئېتىبار تېپىپ كەلگەنكەن. بۇ ئابدۇل-باقى مىرزىنىڭ چوڭ ئاتىسى تېمۇر ئوسمان، ياقۇپ بەگ قېشىدا كاتتا بەگ ئىكەندۇق. بىر قېتىم ئۇنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن خۇراسان ئۈستىگە ئەۋەتمەكچىمۇ بولغانىدى-كەن. ئابدۇلباقى مىرزا كەلگەندىن كېيىن، سۇلتان ھۆ-سەين مىرزا ئۇنى ياخشى ئەتىۋارلاپ مۇھەممەد سۇلتان مىرزىنىڭ ئانىسى سۇلتانىم بېگىمنى بېرىپ، ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىۋالغانىدى. كېيىن كەلگەنلەرنىڭ يەنە بىرى

مۇراد بەگ بايەندۇرىي ئىدى.

سەدرلىرى مىر سەربەرەھنە ــ ئەندجاننىڭ يېزىلىرىدىن بولىدۇ. ھەقىقىي سەيىدلەردىن بولمىسا كېرەك. ئىنتايىن خۇش سۆھبەت، خۇش تەبىئەت، شېرىن سۆز ئادەم ئىدى. خۇراسانىڭ ئالىم ۋە شائىرلىرى قېشىدا ئۇنىڭ سۆزى مۆتىۋەر ھەم ئىناۋەتلىك ئىدى. ئەمىر ھەمزە قەسىدىسى ئۇچۇن ۋاقىتنى زايە قىلىپ ئۇزۇن بىر ئويدۇرما قەسىسە يېزىپتۇ. بۇ ئەقىلغا سىغمايدىغان بىر ئىش.

كەمالىددىن ھۆسەين كازۇرگاھى ــ سوپى بولمىسىمۇ، تەسەۋۋۇپچى ئىدى. ئەلىشىر بەگ قېشىغا مۇشۇنداق تەسەۋۋۇپچىلار توپلىنىپ ساما قىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇسسۇلى ھەممىسىنىڭكىدىن ياخشى ئىكەنمىش. ئۇنىڭ ئېتىبار تېپىشى شۇ ئۇسسۇلدىن بولسا كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا ئېغىزغا ئالغۇدەك بىر قابىلىيىتى يوق. سۇلتان ھۆسەين مىرزىغا بېغىشلانغان «مەجالىسۇل ئۇششاق» ناملىق بىر ئەسىرى بار. ئىنتايىن سۇس، كۆپ قىسمى ئويدۇرما، يەنە كېلىپ، تېتىقسىز ئويدۇرما (ب 176) ھەم بىئەدەپ سۆزلەر بىلەن تولغان. شۇ دەرىجىدە بولغانكى، بەزىلىرىنى كۇپۇرلۇقتا ئەيىبلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن: بىرمۇنچە ئەنە بىيا ۋە ئەۋلىيالارنى مەجازى ئاشىق قىلىپ، ھەربىرىگە بىر مەشۇق ۋە مەھبۇب يارىتىپ بېرىپتۇ، يەنە بىر ئەخمىقانىلىك شۇكى، مۇقەددىمىدە سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ئۆز تەھرىر ۋە تەسنىفى بىلەن بولغانلىقى يېزىلىپتۇ. كىتاب ئارىسىدا كەلتۇرۇلگەن كەمالىددىن ھۆسەين شېئىر ــ غەزەللىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بېشىغا «لىمۇھەررىرىھى» (مۇھەررىر تەرىپىدىن) دېگەن سۆز يېزىلىپتۇ. دەل مۇشۇ كەمالىددىن ھۆسەيننىڭ خۇشامىتى بىلەن زۇ-

نۇن ئارغۇن «ھىزەبىرۇللاھ» (ئاللانىڭ شىرى) ئۇنۋانىنى ئالغانىدى.

ۋەزىرلىرى مەجىددىن مۇھەممەد ــ شاھرۇخ مىرزىنىڭ دىۋانبېگى[1] بولغان خوجا پىر ئەھمەدخانىنىڭ ئوغلى ئىدى. بۇرۇن سۇلتان ھۆسەين مىرزا دىۋانىدا[2] كۆڭۈلدىكىدەك بىر تەرتىپ ـ ئىنتىزام يوق ئىدى. بۇزۇپ ـ چېچىش، ئىسراپچىلىق ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. نە خەلقتە پاراۋانلىق بولسۇن، نە سىپاھىيدا مەنۇنىيەت. ئۇ چاغدا مەجىددىن مۇھەممەد پەرۋانچى بولۇپ، «مىرەك» دەپ ئاتىشاتتى. مىرزىغا ئازراق پۇل كېرەك بولۇپ، دىۋانىدىكىلەردىن سورىغاندا، دىۋانىدىكىلەر: «پۇل يوق، كىرىم يوق» دەپ جاۋاب بېرىشتى. مەجىددىن مۇھەممەدمۇ بۇ سورۇندا بار ئىدى، ئۇ كۈلۈمسىرەپ قويدى. مىرزا سەۋەبىنى سوراپ، مىرزىنى بىر خىلۋەتكە تارتىپ، ئۆز كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ: «مىرزا ماڭا ھوقۇق بېرىپ، مەمۇرلارنىڭ مېنىڭ سۆزۈمدىن چىقمايدىغان بولۇشىنى ئەھدە قىلسا، ئازلا ۋاقىت ئىچىدە ۋىلايەت (177) مەمۇرچىلىق، خەلق مەنۇن، خەزىنە تولۇق، سىپاھىي بايىشات بولغۇسىدۇر» دېدى. مىرزا ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئەھدە ـ شەرت قىلىپ، پۈتۈن خۇراسان مەملىكىتىدە ئۇنى ھوقۇقدار قىلىپ، بارلىق مۇھىم ئىشلارنى ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتىگە بەردى. ئۇمۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تىرىشىپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە سىپاھىي ۋە خەلقنى رازى قىلدى، خەزىنىگىمۇ نۇرغۇن پۇل كىرگۈزدى، ۋىلايەتنى مەمۇر قىلدى. لېكىن

① دىۋانبېگى ــ مالىيە ۋە ئىگىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگ.

② دىۋان ــ بۇ يەردە مالىيە ۋە ئىگىلىك ئىشلىرى ئىدارىسى مەنسىدە كەلگەن.

ئەلىشىر بەگ باشلىق بارلىق بەگلەر ۋە مەنسەپ ئىگىلىرى بىلەن زىت مۇئامىلىدە بولدى. شۇ سەۋەبتىن ھەممىسى ئۇنى يامان كۆردى. ئۇلار ھەربىرى قىلىپ يۈرۈپ ئۇنى قولغا ئالدۇردى. ئۇنىڭ ئورنىغا نىزامۇلمۇلك دېۋان بولدى. بىر مۇددەتتىن كېيىن نىزامۇلمۇلكنىمۇ قولغا ئالدۇرۇپ ئۆلتۈردى ۋە ئىراقتىن خوجە ئەفزەلنى ئالدۇرۇپ دېۋان قىلدى. مەن كابۇلغا كەلگەندە، خوجە ئەفزەل-نى بەگ قىلغانىدى، لېكىن ئۇ دېۋاندىمۇ مۆھۈر باساتتى.

خوجا ئەتا ــ يۇقىرىقىلاردەك مەنسەپ ئىگىسى ۋە دېۋان بولمىسىمۇ، لېكىن پۈتۈن خۇراساندا ھەرقانداق مۇھىم قارار خوجا ئەتانىڭ مەسلىھەتسىز بولمايتتى. نا-مازخان ۋە دىندار ئادەم ئىدى، دۆلەت ئىشلىرى بىلەنمۇ مەشغۇل بولاتتى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار سۇلتان ھۆسەين مىرزە-نىڭ قول ئاستىدىكىلەردۇر. سۇلتان ھۆسەين (ب 177) مىرزىنىڭ زامانى ئاجايىپ بىر زامان ئىدى. خۇراسان، بولۇپمۇ ھىرى شەھىرى ئالىم ۋە تەڭداشسىز كىشىلەرنىڭ توپلانغان جايى ئىدى. بىر ئىش بىلەن مەشغۇل بولغان ھەربىر كىشى شۇ ئىشنى كامالىغا يەتكۈزۈشنى ئىستەيتتى. بۇ ئەرزىمەس سەھىپىلەردە پەقەت تەۋەررۈك ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىلا ئاتاپ، ئازراق سۆيەتلەپ ئۆتۈشنى ئويلىدىم:

مەۋلانا ئابدۇراھمان جامىي ــ زاھىرىيە[1] ۋە باتىنە-

---

① زاھىرىيە ــ قانۇنلارنى قۇرئاننىڭ خەت يۇزىدىكى مەنىسى بويىچە شەرھلەش.

② پاتىنىيە ــ قۇرئاندىكى ۋە باشقا مۇقەددەس كىتابلاردىكى يوشۇرۇن مەنىلەرنى شەرھلەش.)

يه[2] ئىلىملىرىدە، ئۇ زاماندا ئۇنىڭغا يېتىدىغان ئادەم يوق ئىدى.

شېئىرلىرى بولسا ھەممىگە مەلۇمدۇر. مولىلىنىڭ زاتى تەرىپىگە موھتاج بولمىغان دەرىجىدە يۇكسەكتۇر.

شەيخۇلئىسلام سەيفىددىن ئەھمەد ــ مەۋلانا سەئىدىدىن تەفتازانىينىڭ نەسلىدىندۇر. شۇ زاماندىن بېرى خۇراسان مەملىكىتىدە شەيخۇلئىسلام بولۇپ كەلگەندۇر. ئىنتايىن ئالىم ئادەم ئىدى. ئەرەبىيە ۋە نەقلىيە ئىلىملىرىنى ياخشى بىلەتتى. ئىنتايىن تەقۋادار ۋە دىندار ئادەم ئىدى. ئۆزى شافىئىي مەزھىپىدە بولسىمۇ، لېكىن باشقا مەزھەپلەرگىمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يەتمىش يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە جامائەت بىلەن نامىز ئوقۇشنى تەرك قىلمىغانكەن. شاھ ئىسمائىل ھەرىنى ئالغاندا، ئۇنى شېھىت قىلدى، ئۇلارنىڭ نەسلىدىن ئادەم قالمىدى.

مەۋلانا شەيخ ھۆسەين ــ مەۋلانە شەيخ ھۆسەينىنىڭ نامايان بولۇشى ۋە يۇكسىلىشى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا زامانىدا بولغان ئىش بولسىمۇ، لېكىن سۇلتان ھۆسەين مىرزا زامانىدىمۇ بار بولغانلىقى ئۈچۈن (178) بۇ يەردە بايان قىلىندى. ھىكەمىيات، ئەقلىيات ۋە كەلام ئىلىملىرىنى ياخشى بىلەتتى. ئاز سۆز بىلەن كۆپ مەنىنى ئىپادىلەش، سۆزنى جايىدا قوللىنىش ئۇنىڭ ئىجادىدۇر. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زامانىدا ئۇنىڭغا بەك يېقىن ھەم ئۇ ھوقۇقلۇق ئىدى. دۆلەتنىڭ پۈتۈن مۇھىم ئىشلىرىدا ئۇنىڭ مۇناسىۋىتى بار ئىدى. تەكشۈرۈش ــ ھېساب ئېلىش ئىشلىرىنى ئۇنىڭدىن ياخشى ئىشلىگەن ئادەم يوق ئىدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بىلەن يېقىن

بولغانلىقى ئۈچۈن، سۇلتان ھۆسەين مىرزا زامانىدا مۇ-شۇنداق تەڭداشسىز كىشىگە ئاھانەتلەر قىلىشتى.

مۇللازادەئى مۇللا ئوسمان ــ كابۇل تۈمەنلىرىدىن بولغان لەھۈگەر تۈمەننىڭ چەرخ ناملىق يېزىسىدىنىدۇر. ئۇلۇغبەگ مىرزا زامانىدا ئون تۆت يېشىدا دەرس بەرگەن-لىكى ئۈچۈن «مۇللا مادەر زاد» (ئانىدىن تۇغما مۇللا) دەپ ئاتىغانىكەن. سەمەرقەندتىن بېرىپ كەئبىنى تاۋاپ قىلىپ، ھىرىغا كەلگەندە، سۇلتان ھۆسەين مىرزا كەتە-كۈزمەي يېنىدا ئېلىپ قالغانىكەن. يېتىلگەن ئالىم كىشى ئىدى. ئۇ زامانىدا ئۇنىڭغا يېتىدىغان ئالىم يوق ئىدى. ئىجتىھات[1] دەرىجىسىگە يەتكەنىكەن، لېكىن ئۇنۇڭ بېرىلمىگەنىكەن. ئۇنىڭ: «كىشى بىر نەرسىنى ئىشتىكەن بولسا، ئۇنى يەنە قانداق ئۇنتار» دېگەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. ئېسىدە تۇتۇش ئىقتىدارى بەك يۇقىرى ئىكەن.

مىر مۇرتاز ــ ھىكەمىيات ۋە مەئقۇلاتنى[2] ياخشى بىلەتتى. روزىنى بەك كۆپ تۇتقانلىقى ئۈچۈن مۇشۇنداق لەقەم قويۇلغانىكەن. (ب 178) شاھماتقا ئامراق ئىكەن-مىش. شۇ دەرىجىدە ئىكەنمىشكى، ئەگەر ئىككى شاھماتچى ئۇچرىسا، بىرى بىلەن ئويناپ، يەنە بىرىنى كېتىپ قال-مىسۇن دەپ، پېشىدىن تۇتۇپ تۇرار ئىكەن.

مۇللا مەسئۇد شىرۋانى.

مۇللا ئابدۇلغەفۇر لارىي ــ مەۋلانا ئابدۇراھمان جا-مىنىڭ ھەم مۇرىتى ھەم شاگىرتى ئىدى. مۇللىنىڭ ئە-سەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇنىڭ قېشىدا ئوقۇپ چىق-قانىدى. «نەفەھات»كە شەرھ تەرزىدە بىرنەرسە يېزىپتۇ.

① ئالىي ئىلمىي دەرىجە.
② مەئقۇلات ــ ئەقلىي بىلىمچىلىك.

زاهىرىيە ئىلمىگە پۇختا ئىدى. باتىنىيە ئىلمىنىمۇ بىلەتتى، شۆھرەت تەمەسى يوق، بىتەكەللۇپ ئادەم ئىدى. موللام نامىنى ئالغان ھەرقانداق كىشىنىڭ ئالدىدا ئىلمىي مۇنازىرە ئېچىشتىن يانمايتتى. ھەرقانداق بىر يەردە بىر دەرۋىشنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر بەرسە، شۇ دەرۋىشنىڭ قېشىغا بارمىغۇچە كۆڭلى تىنمايتتى. مەن خۇراسانغا بارغاندا، ئابدۇلغەفۇر موللا كېسەل ئىكەن. موللىنىڭ (جامىنىڭ) قەبرىسىنى زىيارەت قىلغان ۋاقتىمدا، ئابدۇلغەفۇر موللىنىمۇ زىيارەت قىلغانىدىم. موللىنىڭ مەدرىسىدە ئىكەندۇق، نەچچە كۈندىن كېيىن شۇ كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى.

مىرجەمالىددىن مۇھەممەد ــ خۇراساندا ھەممىدىن ئىلمىنى ئۇنىڭچىلىك بىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى. ناھايىتى ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەم، ھازىرمۇ ھايات.

مىر ئەتائۇللاھ مەشھەدي ــ ئەدەبىيات ئىلمىنى ياخشى بىلەتتى. قاپىيە توغرىسىدا پارسچە بىر رىسالە يازغان. كەمچىلىكى شۇكى، مىسىللارغا پۈتۈنلەي ئۆزگىنىڭ بېيىتلىرىنى (179) كەلتۈرگەن ۋە ھەربىر بېيىتنىڭ ئالدىغا: «بەندىڭىزنىڭ بۇ بېيىتىمدە بولغىنىمدەك» دېگەن ئىبارە قوللىنىلغان. قاپىيە رىسالىسى ھەققىدە بەزى قارشى پىكىرلىكلەر تازا مۇڭاپىق ھالدا بەزى مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزۈپتۇ. يەنە شېئىر سەنئەتلىرى ھەققىدە: «بەدائىئۇسسەنايىئى» ناملىق بىر رىسالە يېزىپتۇ. بۇ رىسالىنى ناھايىتى ياخشى يېزىپتۇ. مەزھىپىدە خىلاپلىق بار ئىكەنمىش.

قازى ئىختىيار ــ قازىلىقنى ياخشى قىلدى. ئىسلام قانۇنى ھەققىدە ياخشى بىر پارسچە رىسالە يېزىپتۇ. نەسەۋى ھەققىدە ياخشى بىر پارسچە رىسالە يېزىپتۇ. نەسەۋى

قىل قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، كالام ئايەتلىرىنى مەز-مۇنى بويىچە توپلام قىلىپتۇ. مۇرغابتا مىرزىلار بىلەن ئۇچراشقان ۋاقتىمدا، قازى ئىختىيار مۇھەممەد مىر يۈ-سۇف بىلەن كېلىپ، مەن بىلەن كۆرۈشتى. سۆز ئارا-سىدا بابۇرى خېتى توغرۇلۇق سۆز بولدى. ئايرىم - ئاي-رىم ھەرپلىرىنى سوردى، يېزىپ بەردىم، شۇ سورۇندىلا بۇلارنى ئوقۇپ، قائىدىلىرىنى ئىسپاتلاپ بەزى نەرسىلەرنى يازدى.

مىر مۇھەممەد يۈسۈف — شەيخۇلئىسلامنىڭ شاگىرتى ئىدى. كېيىن شەيخۇلئىسلام ئورنىغا ئۇنى بەلگىلىدى. بەزى سورۇنلاردا شەيخۇلئىسلام قازى ئىختىيار، بەزى سورۇنلاردا ئۇ يۇقىرى ئورۇندا ئولتۇراتتى. كېيىن سە-پاھىيلىق بىلەن سەردارلىق ئىشىغا شۇنداق مەپتۇن بول-دىكى، بۇ ئىككى ئىشتىن باشقا، سۆزىدە ئىلمىدىن، كالامدا مەندىن ئەسەر قالمىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى ئىشىنىڭمۇ ئۆز ئەھلى ئەمەس ئىدى. ئاخىر مۇشۇ ھېرىس-لىق سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ مال - جېنىنى ۋە خانۇمانىنى بەربات قىلدى. ئۆزى شىئىي مەزھىپىدە ئىكەنلىكى مەلۇم.

شائىرلار — بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇ-رىدىغان كاتتىسى (ب 179) **مەۋلانا ئابدۇرەھمان جامىي** ئىدى. يەنە **شەيخىم سۇھەيلى** ۋە **ھۇسەين ئەلى تۇفەيلىي جالايىر** بولۇپ، بۇلارنى سۆلتان ھۇسەين مىرزىنىڭ بەگ-لىرى ۋە ئىچكىيلىرى قاتاردا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

ئاسەفىي — ئۆزى ۋەزىرزادە بولغانلىقى ئۈچۈن «ئا-سەفىي» تەخەللۇسىنى قوللىنىپتۇ. ئۆزى ئىشق - مۇ-ھەببەتتىن مەھرۇم بولسىمۇ، لېكىن شېئىرى رەڭسىز ھەم ھېسسىياتسىز ئەمەس ئىدى. ئۆزى، مەن زادىلا غە-

زەللىرىمنى توپلام قىلىش كويىدا بولمىدىم، دەيدىكەن، ھەرھالدا بۇ بىر تەكەللۇپ بولسا كېرەك. غەزەللىرى ئىنسى ياكى يېقىنلىرى تەرىپىدىن توپلام قىلىنىپتۇ. غەزەلدىن باشقا شېئىر تۇرىنى ئاز يېزىپتۇ. مەن خۇراسانغا بارغاندا مۇلازىمەت قىلغانىدى.

بىنائى ـــ ھىرىلىقتۇر. ئاتىسى باش بىناكار (سەربەدىنا) بولغىنى ئۈچۈن مۇشۇ تەخەللۇسنى قوللىنىپتۇ. غەزەللىرىدە رەڭ ھەم ھېسسىيات بار. دىۋان تۈزۈپتۇ. مەسنەۋىلىرىمۇ بار. مېۋىلەر توغرىسىدا مۇتەقارىب بەھرى بىلەن بىر مەسنەۋى يېزىپتۇ، قىممىتى يوق، بىكار بىرنەرسە بولۇپتۇ. يەنە خەمسى بەھرىدە يېزىلغان قىسقا بىر مەسنەۋىسى بار. چوڭراق يەنە بىر مەسنەۋىسى بولۇپ، ئۇمۇ خەمسى بەھرىدە يېزىلغان. ئۇنى كېيىنكى كۈنلەردە تۈگىتىپتۇ. بۇرۇن مۇزىكىدىن خەۋەرسىز ئىكەن ھەم بۇ جەھەتتىن ئەلىشىر بەگ تەنە قىلار ئىكەندۇق. بىر يىلى مىرزا مەرۋگە قىشلىغىلى بارغاندا، ئەلىشىر بەگمۇ بىللە كېتىپ، بىنائى ھىردا قالغانكەن. شۇ قىشتا مۇزىكىنى مەشىق قىلىپ، يازغىچە كۈي ئىجاد قىلغۇدەك دەرىجىگە يېتىپتۇ. يازلىقى مىرزا ھىرىغا (180) كەلگەندە مۇزىكا چېلىپ ناخشا ئوقۇپ بېرىپتۇ. ئەلىشىر بەگ ھەيران قېلىپ، ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. مۇزىكىدا ياخشى كۈيلەر يارىتىپتۇ. بۇلاردىن بىرى: «نۇھ رەڭ» نامىلىق ناخشىدۇر، تۇقۇز رەڭنىڭ ئاخىرى ۋە ناخشىنىڭ مۇقامى «راست»تە بولغان. ئەلىشىر بەگكە كۆپ ھۇجۇم قىلار ئىكەن. شۇ سەۋەبتىن كۆپ جاپالار چەكتى، ئاخىر تۇرالماي، ئىراق ۋە ئازەربەيجانغا ـــ ياقۇپ بەگ قېشىغا باردى. ياقۇپ بەگ قېشىدا ئەھۋالى ياماں ئەمەس بولدى، ئۇنىڭ ئۇلپىتى

ئىدى. ياقۇپ بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ۋىلايەتلەردە تۇرماي ھىرىغا كەلدى. يەنىلا تەنە ۋە ھۇجۇم قىلىشنى قويمىغانىدى. بىر مىسالى شۇكى، بىر شاھمات ئولتۇرۇشىدا ئەلىشىر بەگ پۇتىنى ئۇزاتقانىكەن، بىنائىنىڭ ساغرىسىغا تېگىپ كېتىپتۇ. ئەلىشىر بەگ چاقچاق قىلىپ: «بۇ نېمە بالا، ھىرىدا پۇتۇڭنى ئۇزارتساڭلا، چوقۇم بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدىغان بولدى» دەپتۇ. بىنائى جاۋابەن: «ئەگەر يىغساڭ، يەنە بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدۇ» دەپتۇ. ئاخىر بۇ تەنىلەر سەۋەبى بىلەن يەنە ھىرىدىن سەمەرقەندكە كەتتى. ئەلىشىر بەگ نۇرغۇن نەرسىلەر ئىجاد قىلغانىدى ۋە ياخشى نەرسىلەرنى ئىجاد قىلغانىدى. بىر كىشى ھەرقانداق بىر ئىشتا بىرنەرسىنى ۋۇجۇدقا چىقارسا، ئۇنىڭ رونىق تېپىشى ئۈچۈن، ئۇنى «ئەلىشىرى» دەيتتى. بەزىلەر تەنە قىلىپ، ئەلىشىر بەگكە باغلايتتى. بىر قېتىم ئەلىشىر بەگ قۇلىقى ئاغرىپ قېلىپ قۇلىقىنى ياغلىق بىلەن باغلۇۋالغانلىقى ئۈچۈن، خوتۇنلارنىڭ كۆك ياغلىقنى قىيسىق باغلىشىغا: «نازى ئەلىشىرى» دەپ ئات قويدى. شۇ جۈملىدىن، بىنائى ھىرىدىن كېتىدىغان (ب 180) چاغدا ئېشىكىگە غەيرىي بىر خىل ئۇچىلۇق تىكتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ئەلىشىرى» نامىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ «ئەلىشىر پالانى» (ئەلىشىر ئۇچىلىقى) دەپ ئاتالدى.

سەيفى بۇخارىي — ئاز ـ تولا مولالىقى بار ئىدى. ئوقۇغان كىتابلىرىنىڭ تەپسىلىي تىزىملىكىنى كىشىلەر گە كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ مولالىقىنى ئىسپاتلايتتى. دىۋان تۈزۈپتۇ. ھەممە كەسىپ ئىگىلىرى توغرۇلۇق تۈزگەن يەنە بىر دىۋانىمۇ بار. مەسىلىنى كۆپ يېزىپتۇ.

مەسنەۋىسى يوق. بۇنىڭغا مۇنۇ قىتئەسى گۇۋاھلىق بېرىدۇ:

مەسنەۋى گەرچى سۇننەتى شېئىر ئەست،
مەن غەزەل فەرزى ئەين مىدانەم.
پەنج بەيتىكى دىلپەزىر بۇۋەد،
بەھتەرەز خەمسەتەين مىدانەم.

(ئەگەر مەسنەۋى شېئىرنىڭ سۇننىتى بولسا، مەن غەزەلنى ئەينى پەرز دەپ بىلىمەن. دىلنى مەھلىيا قىلىدىغان بەش بەيىت، مېنىڭچە ئىككى خەمسىدىن ئەلا)، ئاروز توغرىسىدا پارسچە بىر رىسالىسىمۇ بار. بۇ رىسالە بىر تەرەپتىن بەك قىسقا، بىر تەرەپتىن بەك ئۇزۇن. قىسقا دېيىشىمنىڭ سەۋەبى، زۆرۇر مەزمۇنلار ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلمىگەن. ئۇزۇن دېيىشىمنىڭ سەۋەبى، روشەن، چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى چېكىت، قوشۇمچىلىرىغچە يېزىپ كەتكەن. شارابنى يامان ئىچەر ئىكەن ھەم سەت مەست بولار ئىكەن. مۇشتى ناھايىتى قاتتىق ئىكەنمىش.

ئابدۇللا مەسنەۋىيگۇي — جاملىق بولۇپ، موللا (جامى)نىڭ جىيەنى ئىدى. تەخەللۇسى «ھاتىفى» ئىدى. «خەمسە» تەقلىدىدە مەسنەۋىلەر يېزىپتۇ. «ھەفت پەيكەر»[1] تەقلىدىدە يازغان مەسنەۋىسىگە «ھەفت مەنزەر» (يەتتە سۇرەت) دەپ نام بېرىپتۇ. «ئىسكەندەرنامە» تەقلىدىدە «تېمۇرنامە»نى يېزىپتۇ. مەسنەۋىلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى «لەيلى ۋە مەجنۇن»دۇر، لېكىن لاتاپىتى شۆھرىتىچە يوق.

مىر ھۆسەين مۇئەممائى — ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك مۇئەمما يازمىغان بولسا كېرەك. پۈتۈن ۋاقتىنى مۇئەمما يېزىشقا سەرپ قىلىدىكەن. ئىنتايىن پېقىر، نامراتلىق ۋە

① ئىران شائىرى ئەشرەفنىڭ ئەسىرى: ھەفت پەيكەر — يەتتە گۈزەل.

زىيانسىز كىشى ئىكەن. (181)

مۇللا مۇھەممەد بەدەخشىي ــ ئىشكەمىشلىكتۇر. ئىشكەمىش، بەدەخشان دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ «بەدەخشىي» تەخەللۇسىنى قوللانغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك بىر ئىش. شېئىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان شائىرلارنىڭكىگە يەتمەيتتى، مۇئەممما ھەققىدە رىسالە يېزىپتۇ. مۇئەممماسىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس. خۇش سۆھبەت ئادەم ئىدى. سەمەرقەندتە ماڭا مۇلازىمەت قىلغانىدى.

يۈسۈپ بەددىئى ــ فەرغانە ۋىلايىتىدىندۇر. قەسىدىنى ياخشى يازاتتى.

ئاھى ــ غەزەلنى ياخشى يازاتتى. كېيىنكى كۇنلەردە ئىبن ھۆسەين مىرزىنىڭ قېشىدا بولغانىدى. دىۋانى بار ئىدى.

مۇھەممەد سالىھ ــ لەتىپە، غەزەللىرى بار. لېكىن راۋانلىقى لەتىپىگىچە يوق. تۇركىي شېئىرلىرىمۇ بار ھەم يامان يازمىغان. كېيىنكى كۇنلەردە شەيبانىخان قېشىغا كېلىپ، خېلى ئېتىبارغا ئېرىشكەنىدى. شەيبانىخان نامىغا تۇركىي مەسنەۋى يېزىپتۇ. سۇبھە ۋەزنى بولغان رەمەلى مۇسەددەسى مەخبۇن ۋەزنىدە يېزىلىپتۇ. قىلچىمۇ مەززىسى يوق، ئۇنى ئوقۇغان كىشى مۇھەممەد سالىھنىڭ شائىرلىقىغا ئىشەنمەيدۇ. مۇنداق ياخشى بىر بېيىتى بار:

بولدى تەنبەلغە ۋەتەن فەرغانە،
قىلدى فەرغانەنى تەنبەلخانە.

ئەندجان ۋىلايىتىنى تەنبەلخانە دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇ مەسنەۋىدە مۇشۇنچىلىك بىر بېيىتىنىڭ بارلىقى مەلۇم ئەمەس. قەبىھ، زالىم، رەھىمسىز ئادەم ئىدى.

شاھ ھۆسەين كامىي ــ بۇنىڭ شېئىرلىرىمۇ يامان

ئەمەس. غەزەل يازاتتى. بىر دىۋانىمۇ بار بولسا كېرەك.

ھلالي ــ ھازىرمۇ بار. غەزەللىرى راۋان، رەڭدار، كەم قۇسۇردۇر. دىۋانى بار. خەفىف بەھىرىدە (ب 181) يېزىلغان: «شاھ ۋە دەرۋىش» ناملىق بىر مەسنەۋىسى بار. بەزى بېيىتلىرى ياخشى چىققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەسنەۋىنىڭ مەزمۇنى ۋە قۇرۇلۇشى ئىنتايىن كاۋاك ھەم خارابتۇر. بۇرۇنقى شائىرلار ئىشق ۋە ئاشىقلىق توغرىسىدا مەسنەۋى يازغاندا، ئاشىقلىقنى ئەرگە، مەشۇقلۇقنى خوتۇنغا نىسبەت قىلغان. ھىلالى بولسا، دەرۋىشنى ئاشىق، پادىشاھنى مەشۇق قىلغان. پادىشاھنىڭ ھەربىكەت ــ ئەھۋالى تەسۋىرلەنگەن بېيىتلاردا شاھنى بىر كوچا خوتۇنى ۋە پاھىشە قىلىپ قويۇپتۇ. ئۆز مەسنەۋىسىنىڭ تەلەپپى بىلەن بىر يىگىتنى، يەنە كېلىپ شاھ بولغان يىگىتنى كوچا خوتۇنلىرى ۋە پاھىشەلەردەك تەسۋىرلەش بەكمۇ ھاقارەت قىلغانلىقتۇر. ئېسىدە تۇتۇش قابىلىيىتى ناھايىتى يۇقىرى ئىمىش، ئوتتۇز ــ قىرىق مىسرا بېيىتنى ياد بىلەرمىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خەمسەتەين بېيىتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يادىدا بارمىش. ئارۇز، قاپىيە ۋە شېئىرىيەت ئىلمىنى بىلەتتى.

ئەھلي ــ ئاددىي پۇقرا ئىدى. شېئىرلىرى يامان ئەمەس ئىدى. بىر دىۋانىمۇ بار ئىدى.

خەتتاتلار كۆپ ئىدى. نەسىخ ۋە تەئلىق خەتلىرىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغانلاردىن بىرى **سۇلتان ئەلى مەشھەدى** ئىدى. مىرزا ئۇچۇن ھەم ئەلىشىر بەگ ئۇچۇن نۇرغۇن كىتاب كۆچۈرۈپ بەردى. ھەر كۇنى مىرزا ئۇچۇن ئوتتۇز بېيىت، ئەلىشىر بەگ ئۇچۇن يىگىرمە بېيىت كۆچۈرەتتى.

رەسسامىلاردىن بىرى **بەھزاد** ئىدى. رەسسامىلىق ئىشىنى ناھايىتى ئىنچىكىلەپ قىلاتتى. لېكىن ساقالسىزلارنىڭ يۈزىنى ناچار سىزىپ قويساتتى، ئېڭىكىنى بەك چوڭ قىلىۋېتەتتى. ساقاللىق ئادەمنى ياخشى سىزاتتى، يۈزىنى كۆركەم چىقىراتتى.

شاھ مۇزەففەر ــ رەسسامنى ناھايىتى تۇجۇپىلەپ سىزاتتى (182)، بولۇپمۇ چاچنى بەك نەپىس چىقىراتتى. ئۆمرى ئۇزۇن بولمىدى، تازا ئۆسۈۋاتقان مەزگىلدە ئالەمدىن ئۆتتى.

نەغمە ئەھلىدىن قالۇننى **خوجا ئابدۇللاھ مەرۋاريىدەك** چالىدىغان ئادەم يوق ئىدى. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتتۇق.

قۇل مۇھەممەد ئۇدىي ــ غىجەكنى بەك ياخشى چالاتتى. ئۇ غىجەككە ئۇچ تار قوشتى. نەغمىچى ژە سازچىلاردىن ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ھەم ياخشى پەشرەۋ ئىجاد قىلغان ئەمەس. پەشرەۋدىن باشقا ئاھاڭلىرى ئانچە ياخشى ئەمەس.

شەيخى نايى ــ ئۇدنى ھەم غىجەكنى ياخشى چالىدىكەن. ئون ئىككى ــ ئون ئۇچ يېشىدىن بېرى نەينى ياخشى چېلىپ كەلگەنىكەن. بىر قېتىم بەدىئۇززامان مىرزىنىڭ سۆھبىتىدە نەينى بىر كۈيگە ناھايىتى ياخشى كەلتۈرۈپتۇ. قۇل مۇھەممەد غىجەكنى ئۇ كۈيگە كەلتۈرەلمەپتۇ ژە: «غىجەك نۇقسانلىق ساز» دەپتۇ. شەيخى دەرھال قۇل مۇھەممەدنىڭ قولىدىن غىجەكنى ئېلىپ ھېلىقى كۈيگە ناھايىتى ياخشى كەلتۈرۈپتۇ. شەيخى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ نەغمىگە شۇقەدەر پۇختا ئىكەنكى، بىر كۈينى ئاڭلىغان ھامان: «بۇ پالانى

نىڭ پالان پەدىسى، مۇنداق ئاھاڭ» دەپ، دەپ بېرەلەيدىكەن. بىراق ئۆزى كۆپ كۆي ئىجاد قىلمىغانىكەن، پەقەت بىر - ئىككىلا ناخشىسى بارلىقىنى ئېيتىشىدۇ.

شاھ قۇلى غېجەكچى — ئىراقلىقتۇر. خۇراسانغا كېلىپ، ساز مەشىق قىلىپ ناھايىتى ئۆستى. نۇرغۇن ناخشا، پەشرەۋ ۋە ئاھاڭلار ئىجاد قىلىپتۇ.

ھۆسەين ئۇدچى — ئۇدنى زوقى بىلەن چالاتتى ھەم زوقى بىلەن ئېيتاتتى. ئۇدنىڭ تارلىرىنى يەككە قىلىپ چالغان كىشى مۇشۇ ئىدى. ئەينى شۇ ئىدىكى، بەك ناز بىلەن چالاتتى. (ب 182) شەيبانىخان بىر قېتىم ئۇنى ساز چېلىشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇ تەكەللۇپ قىلىپ ياخشى چالماپتۇ ھەم ئۆزىنىڭ سازىنى ئېلىپ كەلمەي، ياڭىماس بىر سازنى ئېلىپ كەلگەنىكەن، شەيبانىخان تۇيۇپ قېلىپ، شۇ سورۇندىلا گەدىنىگە راسا ئۇرغۇزۇپتۇ. شەيبانىخان ئالەمدە مۇشۇ بىر ئىشنى ياخشى قىلغان، بۇ ھەقىقەتەن يارايدىغان ئىش. مۇنداق نازۇك بەتبەختىلەرنى بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر جازالاش كېرەك.

ھۇزىكا ئىجادچىلىرىدىن بىرى غولام شادى بولۇپ، شادى خاندەنىڭ ئوغلى ئىدى. ساز چالسىمۇ، سازەندىلەر ئىچىدە چالمايتتى. ياخشى كۆيلىرى، يېقىملىق ناخشىلىرى بار ئىدى. ئۇ زامانداش كۆي، ناخشا ئىجاد قىلىشتا ئۇنىڭغا يېتىدىغان ئادەم يوق ئىدى. ئاخىرىدا شەيبانىخان ئۇنى قازان خانى مۇھەممەد ئىمىن خانىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن خەۋىرى كەلمىدى.

ھىر ئەزۇ — ساز چالمايتتى. پەقەتلا كۆي ئىجاد قىلاتتى. ئاز ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن زوقلۇق كۆيلىرى بار.

بىنائىمۇ مۇزىكا ئىجادچىسى ئىدى. ياخشى كۆي ۋە ناخشىلىرى بار.

مۇزىكا ئىجادچىلىرىدىن باشقىلىرىغا ئوخشىمايدىغان يىرى، **پالۋان مۇھەممەد بۇسەئىد** ئىدى. پالۋانلىقتا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. شېئىر يازاتتى. كۆي - ناخشىلارمۇ ئىجاد قىلاتتى. چارگاھتىن ياخشى بىر ناخشىسى بار. خۇش سۆھبەت ئادەم ئىدى. پالۋانلىق بىلەن مۇنچە خىسلەتلەرنى بىر يەرگە جەم قىلماق ئاجايىپ بىر ئىش.

سۇلتان ھۆسەين مىرزا ئالەمدىن ئۆتكەندە مىرزىلاردىن بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن مۇزەففەر ھۆسەين مىرزا ھازىر ئىدى. مۇزەففەر ھۆسەين مىرزا مىرزىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك ئوغلى بولغىنى، مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاس ھوقۇقدار بەگ ۋە ئۇنىڭ ئەتكىسى بولغىنى، ئانىسى خەدىچە بېگىم (183) مىرزىنىڭ ئېتىبارلىق خوتۇنى بولغىنى ھەم مىرزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەر، مۇزەففەر مىرزىغا مايىل بولغىنى ئۈچۈن، بەدىئۇززەمان مىرزا ئەندىشە قىلىپ، كەلمەسلىك خىيالىدا بولدى. مۇزەففەر مىرزا بىلەن مۇھەممەد بەگ ئۆزلىرى ئاتلىنىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئەندىشىلىرىنى تۈگىتىپ، ئۇنى ئېلىپ كەلدى. سۇلتان ھۆسەين مىرزىنى ھېرىغا ئېلىپ كېلىپ، شاھانە رەسىم - قائىدىلەر بىلەن ئۆزىنىڭ مەدرىسىگە دەپنە قىلدى. بۇ چاغدا زۇننۇن بەگمۇ ھازىر بولدى. مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاس، زۇننۇن بەگ ھەم سۇلتان ھۆسەين مىرزىدىن قالغان ۋە بۇ مىرزىلار بىلەن بىللە بولغان بەگلەر كېڭىشىپ قىلىپ، بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن مۇزەففەر ھۆسەين مىرزىنى ھېرى تەختىگە شېرىك پادىشاھ قىلدى. بەدىئۇززەمان مىرزا ئىشكىدە ئىختىيارلىق بەگ زۇننۇن

بەگ ئىدى. مۇزەففەر ھۆسەين مىرزا ئىشكىدە ئىختىيار-لىق بەگ مۇھەممەد بۇرۇندۇق بەگ ئىدى. شەھەر دورغە-لىقىغا بەدىئۇززەمان مىرزا تەرىپىدىن شەيخ ئەلى تاغايى، مۇزەففەر مىرزا تەرىپىدىن يۈسۈف ئەلى كۆكەلداش قو-يۇلدى. بۇ ئاجايىپ بىر ئىش ئىدى. پادىشاھلىقتا شېرىك بولۇش ھەرگىز ئىشلىتىلگەن ئەمەس. بۇ يەردە شەيخ سە-ئىدىنىڭ «گۈلىستان»دىكى مۇنۇ سۆزىنىڭ ئەكسى بولدى:

دەھ دەرۋىش دەر گىلىمى بىخۇسبەند،
ۋەدۇ پادىشاھ دەر ئىقلىمى نەگۈنجەند.

(ئون دەرۋىش بىر پالاستا ئۈخلايدۇ، ۋەھالەنكى، ئىككى پادىشاھ بىر ئىقلىمغا سىغمايدۇ.)

توققۇزيۇز ئون ئىككىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىدا، ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن (ب 183) خۇراسان سەپىرىگە ئاتلىنىپ، غۇربەند ۋە شىبەرتۇ يولى بىلەن مېڭىپ كەتتۇق. جەھانگىر مىرزا ئۇ ۋىلايەتتىن رەنجىپ چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەيماقلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالسا، بەزى بۇزۇق ۋە پىتنىچى لەرنىڭ يەنە غوۋغا چىقىرىشىدىن ئەنسىرەپ، بۇلارنى تېزرەك قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، ساراي يۈكىنى[2] ۋە ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ۋەلى خازدىن بىلەن دۆلەت قەدەم قاراۋۇلنى ئۈشتۇر شەھەردە قويۇپ، ئۇ يەردىن يەڭگىل قوراللار بىلەن تېز يۈرۈپ كەتتۇق. ئۇ كۈنى زەھماك قەلئەسىگە كەلدۇق. ئۇ يەردىن كۈنبەزەك ئۆتكىلى بىلەن ئۆتۈپ، سايقاننى بېسىپ، دەندان شىكەن ئۆتكىلىدىن ئېشىپ، كاھمەرد ئوتلىقىغا چۈشتۇق. كابۇلدىن چىققانلىق ئەھۋالىمىزنى سۇلتان ھۆسەين مىرزىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، سەيىد ئەفزەل خاببىن بىلەن سۇلتان مۇھەممەد دولدايىنى ماڭدۇردۇق. جەھانگىر مىرزا كېيىنرەك قالغانكەن. بامىيان ئۇدۇلىغا يەتكەندە، يىگىرمە ـ ئوتتۇز ئادىمى بىلەن بامىيان تەرەپكە كېلىۋېتىپ، بامىيانغا يېقىن

① مىلادىيە 1506 ـــ 1507 ـ يىللار ئارلىقى.

② ساراي يۈكى ـــ ھۆكۈمدار بىلەن مۇناسىۋەتلىك سەپەر لازىملىقلىرى.

قالغاندا، بىزنىڭ كېيىن قالغان ساراي يۈكى چېدىرلىرىنى كۆرۈپ، بىزنى شۇ يەردە ئىكەن، دەپ ئويلايدۇ ـ دە، دەرھال قايتىدۇ. ئوردۇغا بېرىپلا، ھېچنېمىگە باقماي كۆچىدۇ ۋە ئارقىغىمۇ قارىماي يەكە ئوتلىقى تەۋەسىگە ماڭىدۇ.

شەيبانىخان بەلخنى مۇھاسىرە قىلغانىدى. بەلختە سۇلتان قۇلىچاق تۇراتتى. شەيبانىخان ئىككى ـ ئۈچ سۇلتانىنى ئۈچ ـ تۆت مىڭ كىشى بىلەن بەدەخشانىنى چاپقۇن قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇ مەزگىلدە مۇبارەك شاھ بەلخ زۇبەير كېلىپ ناسىر مىرزىغا قوشۇلغانىدى. (184) گەرچە مۇندىن بۇرۇن ئوتتۇرىدا بەزى ئۇقۇشماسلىق ۋە ئاداۋەتلەر بولغان بولسىمۇ، ئۇلار كىشىمنىڭ ئايىغىدىكى شاخداندا كىشىم سۇيىنىڭ شەرق تەرىپىگە چېرىكنى ئورۇنلاشتۇرغانىدى. ئۆزبېكلەر تاڭ سەھەردە چاپقۇنغا كېلىپ، كىشىم سۇيىدىن ئۆتۈپ ناسىر مىرزىغا قارشى ماڭىدى. ناسىر مىرزا دەرھال ئېدىرنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالدى ۋە ئادەملىرىنى توپلاپ، دۈمباق چالدۇرۇپ، ئېدىردىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزبېكلەرگە زەربە بېرىشى بىلەنلا، ئۆزبېكلەرنىڭ سېپى بۇزۇلدى. كىشىم سۇيى ئۇلۇغ ئىدى، ئۇلار شۇ سۇدىن ئۆتۈپ كەلگەنىدى، نۇرغۇن ئادەمى ئوق بىلەن، قىلىچ بىلەن ئۆلدى، نۇرغۇن ئادەمى قولغا چۈشتى، سۇدىمۇ نۇرغۇن ئادەمى ئۆلدى. مۇبارەك شاھ بىلەن زۇبەير، ناسىر مىرزىدىن بىرئاز يۇقىرىراق، كىشىم تەرىپىدە ئىدى، ئۇلار تەرەپكە ئايرىلغان ئۆزبېكلەر ئۇلارنى ئېدىرغا قاچۇرغانىدى. ناسىر مىرزا دۈشمەنى قاچۇرغاندا، ئۇلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، بۇ بىر توپ ئۆزبېكلەرگە ھۇجۇم قىلدى، يۇقىرىدىن كۈھىستان

بەگلىرىمۇ ئاتلىق - ياياقلىرىنى يېغىپ ھۇجۇم قىلدى، ئۆزبېكلەر بەرداشلىق بېرەلمەي قاچتى. بۇ بىرقىسىم ئۆزبېكلەردىنمۇ نۇرغۇن كىشى قولغا چۈشتى. بىرمۇنچىسى ئوقتا، قىلىچتا ۋە سۇدا ئۆلدى. بۇ قېتىم مىڭ - مىڭ بەش يۈز ئۆزبېك ئۆلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ناسىر مىرزىنىڭ ياخشى بىر غەلىبىسى ئىدى. بۇ خەۋەرنى بىز كاھىمەرد تۇزلىكىدە تۇرغىنىمىزدا ناسىر مىرزىنىڭ ئادەملىرى بىزگە يەتكۈزدى.

بۇ يەردە تۇرغىنىمىزدا، بىزنىڭ ئادەملىرىمىز غۇرى ۋە دەھانە تەرەپلىرىگە بېرىپ ئاشلىق ئېلىپ كەلدى. (ب 184) بۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا خۇراسانغا ئەۋەتىلگەن سەيىد ئەفزەل بىلەن سۇلتان مۇھەممەد دولدايدىن خەت كەلدى. بۇ سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ئىدى. بۇ خانداننىڭ نومۇسىنى قارىلاپ، خۇراسان تەرەپ-كە يۈرۈشنى داۋام قىلدۇق. ئەلۋەتتە بۇ يۈرۈشتە باشقا غەرەزلەرمۇ يوق ئەمەس ئىدى. ئەجەر جىلغىسىنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ، تۈپ، مەنداغان ۋە بەلھاب يولى بىلەن چۈشۈپ كۆھى سافقا چىقتۇق. ئۆزبېكلەرنىڭ سان ۋە چەھارىيەكنى چاپقۇن قىلغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ، قاسىم بەگكە چېرىكنى باشلىتىپ چاپقۇنچىلارغا قارشى ماڭدۇر-دۇق. ئۇلار بېرىپ، چاپقۇنچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، نۇر-غۇن باش كېسىپ كەلدى.

جەھانگىر مىرزىغا ۋە ئەيماقلارغا ئادەم ماڭدۇردۇق. ئۇلاردىن خەۋەر كەلگۈچە، كۆھى ساف يايلىقىدا بىرنەچچە كۈن تۇردۇق. بۇ يەردە كېيىك ناھايىتى كۆپ. بىر قېتىم ئوۋلىدۇق. بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن پۈتۈن ئەيماقلار كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. جەھانگىر مىرزا ئەيـ-

ماقلارغا كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتكەنىدى، بىر قېتىم ئەماداندىن مەسئۇدنىمۇ ئەۋەتتى، ئەيماقلار بارمىدى، ئۇلار مېنىڭ قېشىمغا كەلدى. ئاخىر بىز كۆھى سافتىن دەرەئى بايغا چۈشكەندە، جەھانگىر مىرزا كېلىپ مېنىڭ بەلەن كۆرۈشۈشكە مەجبۇر بولدى. بىز خۇراسان مالىمىنى بىلەن بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، مىرزىغا قارىماي، ئەيماقلار غىمۇ پەرۋا قىلماي، گەرزەۋان، ئەلمار، قەيسار ۋە چەچەكتۇ بىلەن يۈرۈپ، فەخرىددىن ئۆلۈمىدىن[1] ئۆتۈپ، بادغىس تەۋەسىدىن دەرەئى بام، دېگەن يەرگە كەلدۇق.

(185) ھەركىم قول ئۈزۈتىپ ۋىلايەتتىن ۋە ئاھالىدىن نەرسە ئالىدىغان بۆلۈنمىلىك بىر ئالەم بولغانلىقى ئۈچۈن، بىزمۇ بىر تەرەپتىن شۇ تەۋەدىكى ئەيماق ۋە تۈركلەرگە سېلىق سېلىپ بىرنەرسىلەر ئېلىشقا كىرىشتۇق. بۇ بىر - ئىككى ئاينىڭ ئىچىدە ئۈچ يۈز تۈمەن كىپەكى[2] ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

بىزدىن بىرنەچچە كۈن بۇرۇن، ئۆزبەك چاپقۇنچىلىرىنى خۇراسان چېرىكىنىڭ ئىلغار قىسمى بولغان زۇنۇن بەگنىڭ ئادەملىرى پەندىھ ۋە مەرۋچاقتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، نۇرغۇن ئۆزبەكنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بەددىئۆززەمان مىرزا، مۇزەففەر مىرزا، بۇرۇندۇق مۇھەممەد بارلاس، زۇنۇن ئوغلى شاھ بەگلەر بەلختا سۇلتان قولىچاقنى مۇھاسىرە قىلغان شەيبانىخان ئۇستىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ ھەممە ئوغۇللىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى چاقىردى ھەم مۇشۇ يۈرۈش ئۈچۈن ھىرىدىن چىقتى. ئۇلار بادغىسقا

① جاي ئىسمى.

② كىپەكى — بىر خىل مىس پۇل.

كەلگەندە، چىھل دۇختەراندا ئەبۇلمۇھسىن مىرزا مەرۋدىن كېلىپ قوشۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىبن ھۆسەين مىرزىمۇ تۇن ۋە قاينىدىن كەلدى. كىپەك مىرزا مەشھەد-تە ئىدى، بىرقانچە قېتىم ئادەم ئەۋەتسىمۇ، بولمىغۇر گەپلەر بىلەن نامەردلىك قىلىپ كەلگىلى ئۇنىمىدى. ئۇ مۇزەففەر مىرزىغا قايىل ئەمەس ئىدى. ئۇ: «ئۇ پادىشاھ بولغاندا، مەن قانداقسىگە ئۇنىڭ قېشىغا بارغۇدەكمەن؟» دەيدىكەن. ئاغا ـ ئىنى يىغىلىپ، (ب 185) ئىتتىپاق بولۇپ، شەيبانىخاندەك دۇشمەنگە قارشى يۇرۇش قىلماقچى بولغان مۇشۇنداق بىر پەيتتە تېتىقسىز بىر غۇرۇرنى پەش قىلىپ كەلمىدى. ئۇ، بۇ كەلمەسلىكنى غۇرۇردىن دېسىمۇ، لېكىن ھەممە ئادەم ئۇنى نامەردلىكتىن، دەپ بىلىدۇ. ئەگەر غەرەز، بۇ دۇنيادا مۇشۇنداق نەرسىنى قالـ-مىدۇرۇش بولسا، ئەقلى بار كىشى نېمىشقا ئۆزىدىن كېيىن كىشىلەر يامان دەيدىغان شۇنداق بىر ھەرىكەتكە قەدەم قويىدۇ؟! ئەس ـ ھوشى بار بىر ئادەم نېمىشقا، قىلغانـ-دىن كېيىن كىشىلەر ياخشى دەيدىغان ئىشنى قىلىشقا تىرىشمايدۇ؟! ھېكمىلەر ئۆز نامىنىڭ زىكىر قىلىنىشىنى ئىككىنچى ئۆمرى ھېسابلارمىش.

ماڭمۇ ئەلچىلەر كەلدى. كېيىن مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاس ئۆزى كەلدى. مەن نەگە باراتتىم، بىر ـ ئىككى يۇز يىغاچ يولنى مۇشۇ مەقسەتتە بېسىپ كەلدىمغۇ! مۇـ-ھەممەد بەگ بىلەنلا يولغا چىقتىم. ئۇ چاغدا مىرزىلار مۇرغابقا كەلگەنىدى. دۇشەنبە كۇنى ـــ جامادىيەلئاخىر[1] ئېيىنىڭ سەككىزىدە مىرزىلار بىلەن ئۇچراشتىم. ئەبۇلـ-مۇھسىن مىرزا يېرىم كۇرۇھ يەرگە ئالدىمغا كەلدى، يەـ-

① جەمادىيەلئاخىر ـــ قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ نامى.

قىنلاشقاندا مەن بۇ تەرەپتىن ئاتتىن چۈشتۇم، ئەبۇل-
مۇھسىن مىرزا ئۇ تەرەپتىن ئاتتىن چۈشتى. مېڭىپ
كېلىپ كۆرۈشۈپ، يەنە ئاتقا مىنىۋق. بىرئاز ئىلگىرىلە-
گەندىن كېيىن، ئۇردۇغا يېقىن قالغاندا مۇزەففەر مىرزا
بىلەن ئىبن ھۆسەين مىرزا كەلدى. بۇلار ئەبۇلمۇھسىن
مىرزىدىن ياشتا كىچىك ئىدى، ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن بۇ-
رۇنراق ئالدىمغا كېلىشى كېرەك ئىدى. ھەرھالدا بۇ كې-
چىكىش (186) ۋە بۇ كەمچىلىك تەكەببۇرلۇقتىن ياكى
مېنى كەمسىتكەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى مەستلىك ۋە
ئەيش ـ ئىشرەت سەۋەبىدىن بولغان بولسا كېرەك. مۇ-
زەففەر مىرزا تەكەللۇپ قىلدى، ئات ئۇستىدىلا كۆرۈش-
تۇق، ئىبن ھۆسەين مىرزا بىلەنمۇ شۇ تەرىقىدە كۆرۈ-
شۇلدى. كېلىپ بەدىئۇززەمان مىرزىنىڭ ئىشىكىگە چۈش-
تۇق. زور بىر توپ ئادەم توپلانغانىدى. بۇ توپ شۇ دە-
رىجىدە ئىدىكى، قىستا ـ قىستاڭدا بەزىلەرنىڭ ئۈچ ـ
تۆت قەدەم يەرگىچە ئايىغى يەرگە تەگمەي قالاتتى. بەزى-
لەر بىر ئىش ئۈچۈن يانماق بولسا، ئىختىيارسىز تۆت ـ
بەش قەدەم كەينىگە كېتىپ قالاتتى. بەدىئۇززەمان مىرزە-
نىڭ دىۋانخانە ئۆيىگە يەتتۇق. بەلگىلىمە بويىچە، مەن
ئۆيگە كىرىپلا يۈكۈنۈشۈم، بەدىئۇززەمان مىرزا ئورنىدىن
قوپۇپ يەرگە چۈشۈشى ۋە شۇ يەردە كۆرۈشۈشمىز كې-
رەك ئىدى. مەن ئۆيگە كىرىپلا بىر يۈكۈندۈم ۋە توختە-
مايلا ماڭدىم. بەدىئۇززەمان مىرزا ئاستا قوپۇپ، ئالدىر-
ماي ماڭدى. قاسىم بەگ مېنىڭ سادىق ئادىمىم بولۇپ،
مېنىڭ نومۇسۇمنى ئۆزىنىڭ نومۇسى، دەپ بىلەتتى. بەل-
ۋېغىمدىن بىر تارتتى، چۈشىنىپ ئاستا ماڭدىم ۋە بەل-
گىلەنگەن يەردە كۆرۈشتۇق. بۇ زور، ئاق ئۆيگە تۆت تۆ-

شەك سېلىنغاندى. بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ ئاق ئۆيلىرى ئەلۋەتتە يان ئىشىكلىك بولاتتى ۋە مىرزا دائىم بۇ ئىشىكنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. بىر تۆشەك بۇ ئىشىكنىڭ يېنىغا سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بەدئۇززەمان مىرزا بىلەن (ب 186) مۇزەففەر مىرزا ئولتۇردى. بىر تۆشەك ئوڭ تۆرىگە سېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئەبۇلمۇھسىن مىرزا بىلەن ئىككىمىز ئولتۇردۇق. بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ تۆشىكىنىڭ تۆۋىنىگە — سول تەرەپكە بىر تۆشەك سېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئۆزبېك شەيبان سۇلتانلىرىدىن مىرزىنىڭ كۈيئوغلى ۋە قاسىم ھۆسەين سۇلتاننىڭ ئىتسى قاسىم سۇلتان بىلەن ئىبن ھۆسەين مىرزا ئولتۇردى. ماڭا سالغان تۆشەكتىن تۆۋەن، مېنىڭ ئوڭ تەرىپىمگە بىر تۆشەك سېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا جەھانگىر مىرزا بىلەن ئابدۇرەززاق مىرزا ئولتۇردى. مۇھەممەد بۇرۇندۇق بەگ، زۇنۇن بەگ ۋە قاسىم بەگ ئوڭ يانداً — قاسىم سۇلتان بىلەن ئىبن ھۆسەين مىرزىدىن كۆپ تۆۋەندە ئولتۇردى.

ئاش تارتىلدى. سۆھبەت يوق ئىدى. ئاش تارتىلىدىغان يەرگە شىرە قويۇلۇپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلارنى شىرە ئۈستىگە تىزدى. بۇرۇنلاردا بىزنىڭ ئاتا ـ ئاغىلىرىمىز چىڭگىز ئادىتىگە قاتتىق رىئايە قىلاتتى. يىغىلىش، دىۋان، توي، زىياپەت، ئولتۇرۇش ـ قوپۇشلاردا ئادەتكە خىلاپ ئىش قىلمايتتى. چىڭگىزخانىنىڭ ئادەتلىرى ئەمەل قىلمىسا بولمايدىغان قەتئىي بىر قانۇن ئەمەس. لېكىن بىركىمدىن ياخشى بىر قائىدە قالغان بولسا ئەلۋەتتە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش كېرەك. ئەگەر ئاتا يامان ئىش قىلغان بولسا، ئۇنىڭغا ياخشى ئىش بىلەن جاۋاب

قايتۇرۇش كېرەك. ئاشتىن كېيىن ئېتىمنى مىنىپ، چۈشكەن يېرىمگە قايتىپ كەلدىم. بىزنىڭ ئوردۇ بىلەن (187) مىرزىلارنىڭ ئوردۇسىنىڭ ئارىلىقى بىر شەرئى كېلەتتى.

ئىككىنچى نۆۋەت كەلگەندە، بەدىئۇززەمان مىرزا ئاۋۋالقىدەك تەزىم قىلمىدى. مۇھەممەد بۇرۇندۇق بەگ ۋە زۇننۇن بەگ ئارقىلىق سۆزۈمنى ئېيتىپ: «يېشىم كىچىك بولسىمۇ، ئورنۇم يۇقىرى. ئاتا تەختى بولغان سەمەرقەند تەختىنى ئىككى قېتىم جەڭ بىلەن ئېلىپ ئولتۇردۇم. بۇ خاندان ئۈچۈن يات دۈشمەنگە قارشى كىم مەنچىلىك جەڭ قىلىپتۇ. ماڭا تېگىشلىك تەزىمنىڭ بىجىرىلمەسلىكى مۇۋاپىق ئەمەس» دېدىم. مېنىڭ بۇ ھەقىقانىي سۆزۈم يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئېتىراپ قىلىپ، چىن دىلىدىن تەزىم قىلىدىغان بولدى.

يەنە بىر قېتىم بەدىئۇززەمان مىرزا قېشىغا بارغاندا، نامازپېشىندىن كېيىن شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. مەن ئۇ چاغلاردا شاراب ئىچمەيتتىم. ھەشەمەتلىك ئولتۇرۇش ئىدى. داستىخانلارغا ھەر خىل يېمەكلىكلەر قويۇلغانىدى. توخۇ كاۋىپى، غاز كاۋىپى ۋە خىلمۇخىل تائاملار تارتىلىدى. بەدىئۇززەمان مىرزىنىڭ ئولتۇرۇشىنى بەك تەرىپلەشەتتى، ھەقىقەتەن كۆڭۈللۈك ۋە راھەت ئولتۇرۇش بولىدى. مۇرغاب ياقىسىدا تۇرغاندا، ئىككى ـ ئۈچ قېتىم مىرزىنىڭ شاراب ئولتۇرۇشىدا بولدۇم. ئىچمەيدىغانلىقىمنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، مېنى شارابقا تەكلىپ قىلىشمىدى. مۇزەففەر مىرزىنىڭ ئولتۇرۇشىغىمۇ بىر قېتىم بارىدىم. ھۆسەين ئەلى جەلايىر بىلەن مىر بەدر، مۇزەففەر مىرزىنىڭ قېشىدا بولۇپ (ب 187)، شۇ ئولتۇرۇشتا بار

ئىدى. ئولتۇرۇش قىزىغان چاغدا، مىربەدر ئۇسسۇل ئويـ
نىدى، ياخشى ئويىنىدى. ئۇ ئۇسسۇل ئۇنىڭ ئىجادى بولـ
سا كېرەك.

مىرزىلار ھىرىدىن چىقىپ، ئىتتىپاق بولۇپ يىغىلىپ مۇرغابقا كەلگۈچە ئوچ ـ توت ئاي ۋاقىت ئۆتتى. سۇلتان قۇلىچاق قىينىلىپ كېتىپ بەلخ قەلئەسىنى ئۆزبېكلەرگە بەردى. ئۆزبېكلەر بەلخنى ئالغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ خەۋىرىنى ئۇقۇپ، سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. بۇ مىرزىلار سۆھبەت ـ ئولتۇرۇشلاردا ۋە مۇئامىلە ئىشلىرىدا چاققان بولسىمۇ، لېكىن سىپاھىيلىقتىكى ھىيلە ـ رەڭـ لەردىن ۋە جاسارەت بىلەن قىلىنىدىغان جەڭلەردىن خەـ ۋەرسىز ئىدى. مۇرغابتا تۇرغان ۋاقتىمىزدا ھەقىنەزەر چىپانىنىڭ تۆت ـ بەش يۇز ئادەم بىلەن كېلىپ چەـ چەكتۇ تەۋەسىنى چاپقۇن قىلغانلىق خەۋىرى كەلدى. ھەممە مىرزىلار ھازىر بولۇپ تۇرۇپ، ھەرقانچە قىلسىمۇ بۇ چاپقۇنچىلارغا قارشى ئىلغار ئەۋەتەلمىدى. مۇرغاب بەـ لەن چىچەكتۇ ئارىلىقى ئون يىغاچ يول ئىدى، مەن بەـ رىشنى تەلەپ قىلسامۇ، نومۇس قىلىپ رۇخسەت بەرمىدى.

شەباقخان قايتقانلىقى ۋە يىلمۇ خېلى ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ قېشتا مىرزىلارنىڭ ھەرقايسىسى مۇناسىپ بىر جايدا قىشلاپ، ئەتىياز كېلىشىگە بىرلىشىپ دۇشـ مەنگە قارشى ئاتلىنىش قارار قىلىندى. مېنىمۇ خۇراسان تەۋەسىدە قىشلاشقا تەكلىپ قىلدى. كابۇل بىلەن غەزنى دۇشمەنلىك كۆپ ھەم مالىمانچىلىق ئىچىدىكى يەرلەر بولغانلىقى، تۇرك ۋە موغۇل، ئەيماق ۋە ئاخشام، ئافغان ۋە ھەشارەلەردىن خىلمۇخىل خەلق ۋە قەبىلىلەر (188) ئۇ يەرگە توپلانغانلىقى، ئاندىن خۇراسان بىلەن كابۇل

ئارىلىقى ئەڭ قىسقا بولغان تاغ يولى بىلەن مېڭىلسا، قار ۋە مۇزلارنىڭ توسالغۇسى بولمىغان ئەھۋالدا بىر ئايلىقچە، ئەگەر تۈز يول بىلەن مېڭىلسا، قىرىق ـ ئەللىك كۈنلۈك يول بولغانلىقى، ۋىلايەتمۇ تېخى ياخشى كۆڭۈل باغلاپ كەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، تەرەپدارلىرىمدىن ھېچكىم بۇ يەردە قىشلىشىمىزنى ماقۇل كۆرمىدى. مىرزىلارغا ئۆزرە ئېيتتۇق، قوبۇل قىلمىدى. تېخىمۇ كۈچەپ تەكلىپ قىلدى، بىز قانچە ئۆزرە ئېيتقانسېرى، ئۇلار شۇنچە كۈچەپ تەكلىپ قىلغىلى تۇردى. ئاخىرىدا بەدئۇززامان مىرزا، ئەبۇلمۇھسىن مىرزا ۋە مۇزەففەر مىرزا، ئاتلىق مېنىڭ ئۆيۈمگە كېلىپ، قىشچە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. مىرزىلارنىڭ يۈزىنى قىلىپ ياق دېيەلمىدۇق. پادىشاھلارنىڭ شەخسەن ئۆزلىرى كېلىپ تەكلىپ قىلىۋاتاتتى، يەنە بىر تەرەپتىن يەر يۈزىدە تەڭدىشى بولمىغان ۋە سۇلتان ھۈسەين مىرزا زامانىدا مىرزىنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن گۈزەللىكى ئون ھەسسە، ھەتتا يىگىرمە ھەسسە ئاشقان ھىرىنى كۆرۈش ئارزۇيىمىزمۇ كۆچلۈك ئىدى. شۇڭا تۇرۇش تەكلىپىنى قوبۇل قىلدۇق. ئەبۇلمۇھسىن مىرزا ئۆز ۋىلايىتى مەرۋگە كەتتى. ئىبن ھۈسەين مىرزا زىمۇ تۇن ۋە قاينىغا كەتتى. بەدئۇززامان مىرزا بىلەن مۇزەففەر مىرزا ھىرىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مەنمۇ چىھىل دۇختەران ۋە تاش رەبات يولى بىلەن ھىرىگە قاراپ ماڭدىم.

ھەممە بېگىملەر ـــ پايەندە سۇلتان بېگىم، مېنىڭ ھامىمام خەدىچە بېگىم، ئاپاق بېگىم، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ قىزلىرى ـــ ھامما بېگىملەر ھەممىسى سۇلتان ھۈسەين مىرزىنىڭ مەدرىسىگە يىغىلدى. بارلىق بەگ-

لەر (ب 188) مىرزىنىڭ مەقبەرىسىدە ئىدى. بىرىپ كۆ-رۈشتۈم. ئاۋۋال پايەندە سۇلتان بېگىم بىلەن يۈكۈنۈپ كۆرۈشتۈم، ئاندىن كېيىن ئاپاق بېگىم بىلەن يۈكۈنمەي كۆرۈشتۈم، ئاندىن كېيىن خەدىچە بېگىم بىلەن يۈكۈنۈپ كۆرۈشتۈم. بۇ يەردە بىردەم ئولتۇرۇپ، قارىيلار قۇرئان ئوقۇغاندىن كېيىن، خەدىچە بېگىمنىڭ ئۆيى تىكىلگەن جەنۇبىي مەدرىسكە باردۇق. خەدىچە بېگىم تەرىپىدىن ئاش تارتىلدى. ئاشتىن كېيىن پايەندە سۇلتان بېگىمنىڭ ئۆ-يىگە باردىم. ئۇ كېچىسى شۇ يەردە بولدۇم. ئالدىدا ماڭا باغى نەۋدىن ئورۇن تەييارلىغانىكەن، ئەتىسى كىلىپ باغى نەۋگە چۈشتۈم. ئۇ يەردە بىر كېچە بولدۇم، كېيىن ئۇ يەرنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئەلىشىر بەگنىڭ ئۆيىنى تايىن قىلدى، ھىرىدىن كەتكۈچە ئەلىشىر بەگنىڭ ئۆيلىرىدە تۇردۇم. ئىككى - ئۈچ كۈندە بىر باغى جەھانئاراغا بې-رىپ، بەدىئۇززەمان مىرزىغا كۆرۈنۈش قىلاتتىم.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مۇزەففەر مىرزا ئۆيىگە چىللىدى. مۇزەففەر مىرزا باغى سەفىدتە ئولتۇراتتى. خە-دىچە بېگىم شۇ يەردە ئىدى. جەھانگىر مىرزا مېنىڭ بە-لەن بىللە باردى. خەدىچە بېگىمنىڭ قېشىدا ئاش - تا-ئام تارتىلغاندىن كېيىن، مۇزەففەر مىرزا بىزنى بابۇر مىرزا سالدۇرغان تەرەبخانە ناملىق ئىمارەتكە ئېلىپ بار-دى. تەرەبخانىدا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. تەرەبخانە باغ-چىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنىپتۇ. ئىككى قەۋەتلىك، كە-چىكرەك، لېكىن ناھايىتى يېقىملىق ئىمارەت ئىكەن. يۇ-قىرىقى قەۋىتىگە كۆپرەك ھەشەمەت قىلىنىپتۇ. تۆت بۇرجىسىغا تۆت ھۇجرا چۈشۈپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ تۆت ھۇجرىنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئارىلىرى پۈتۈنلەي بىر ئۆي

دائىرىسىدە (189) ئىكەن. بۇ تۆت ھۇجرىنىڭ ئارىلىقىدا تۆت تەخت شەكىللىك سۇپا ياسىلىپتۇ. بۇ ئۆينىڭ ھەر تەرىپى رەسىمىلەر بىلەن بېزەلگەن. بۇ ئىمارەتنى باۋۇر مىرزا سالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ رەسىمىلەرنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بۇيرۇتۇپ سىزدۇرغانىكەن. مەيدان جەڭلىرى تەسۋىرلىنىپتۇ. شىمال تەرەپتىكى سۇپىغا بىر - بىرىگە روبىرو ئىككى تۆشەك سالدى. تۆشەكلەرنىڭ يان تەرىپى شىمالغا توغرىلانغاندى. بىر تۆشەكتە مۇزەففەر مىرزا بىلەن ئىككىمىز ئولتۇردۇق. يەنە بىر تۆشەكتە سۇلتان مەسئۇد مىرزا بىلەن جەھانگىر مىرزا ئولتۇردى. مۇزەففەر مىرزىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغىنىمىز ئۈچۈن، مۇزەففەر مىرزا مېنى ئۆزىدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزدى. ساقىيلار ئىشرەت جاملىرىنى تولدۇرۇپ، سورۇندىكىلەرگە تۇتۇشقا باشلىدى. سورۇندىكىلەرمۇ بۇ ساپ شارابلارنى خۇددى ئېقىن سۇغا ئوخشاش سۇمۇرۇشكە باشلىدى. ئولتۇرۇش قىزىدى، شارابلار باشقا چىقىتى. كىشىلەر ماڭمۇ ئىچۈرۈپ، مېنىمۇ بۇ دائىرىگە كىرگۈزۈش خىيالىدا بولدى. مەن بۇ چاغقىچە مەست بولغۇدەك شاراب ئىچىپ باقمىغانىدىم. مەستلىك، كەيپلىك ھالىتىنى زادىلا بىلمەيتتىم. لېكىن شاراب ئىچىشكە مەيلىم بار ئىدى، بۇ ۋادىنى كېزىپ بېقىشنى كۆڭلۈم خالايتتى. كېچىكىمدە شارابقا مەيلىم يوق ئىدى، كەيپلىك ھالىتىنى بىلمەيتتىم، ئاتام بەزىدە شارابقا تەكلىپ قىلسىمۇ، ئۆزىرە ئېيتىپ (ب 189) ئىچمەيتتىم. ئاتامدىن كېيىن خوجا قازىنىڭ مۇبارەك تەسىرىدە زاھىت ۋە تەقۋا ئىدىم. شاراب ئىچىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، شۇبھىلىك تائاملاردىنمۇ ساقلىناتتىم. كېيىن يېگىتلىك ھەۋەسلىرىمۇ

ۋىسى ۋە نەپس تەقەززاسى بىلەن شارابقا مەيلىم تارتتى، لېكىن تەكلىپ قىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى، بەلكى شارابقا مەيلىم بارلىقىنى بىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى. قىلىپ باقمىغان مۇنداق ئىشنى ئۆزلۈكىمدىن قىلىشىم مۇشكۈل ئىدى. مەن: «شۇنچە تەكلىپ بولۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە، پۈتۈن ئەيش ـ ئىشرەت ئەسۋابى مۇكەممەل ۋە تەييار تۇرغان، ھەممە تەكەللۇپ ۋە راھەت ۋاستىلىرى تەل بولغان ھىرىدەك كاتتا شەھەرگە كېلىپتىمىز، ئەمدى ئىچمىسەم قاچان ئىچىمەن؟» دەپ ئويلىدىم ـ دە، ئىچىمەكچى بولدۇم ۋە بۇ ۋادىنى كېزىش قارارىغا كەلدىم. لېكىن يەنە: «بەدىئۇززەمان مىرزا ئاغا بولىدۇ، ئۇنىڭ قولىدىن ۋە ئۇنىڭ ئۆيىدە ئىچمەي، ئىنىسىنىڭ قولىدىن ۋە ئىنىسىنىڭ ئۆيىدە ئىچسەم نېمىدەپ قالار؟» دەپ ئويلىدىم ـ دە، بۇ ئەندىشەمنى ئېيتتىم. ھەممەيلەن بۇ ئۆزرەمنى ماقۇل تېپىپ، بۇ ئولتۇرۇشتا شارابقا تەكلىپ قىلمىدى. قارار بويىچە، بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن مۇزەففەر مىرزا بىر يەردە بولغاندا، ھەر ئىككى مىرزىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىچمەكچى بولدۇم.

ئولتۇرۇشتا، نەغمىچىلەردىن (190) ھافىزھاجى بىلەن جەلالىددىن مەھمۇد نايى بار ئىدى. غۇلام شادىنىڭ ئىنىسى شادى بەجە چاڭ چالاتتى. ھافىزھاجى ناخشىنى ياخشى ئېيتاتتى. ھىرىلىقلار ناخشىنى پەس، نازۇك ھەم تۇز ئېيتاتتى. جەھانگىر مىرزىنىڭ مىرجان ئاتلىق بىر ناخشىچىسى بار ئىدى. سەمەرقەندلىك ئىدى. ناخشىنى ئۇنلۇك، قاتتىق ھەم يېقىمسىز ئوقۇيتتى. جەھانگىر مىرزا كەيپلىكتە ئۇنى ناخشا ئېيتىشقا بۇيرۇغانىدى، راسا ۋارقىراپ بىمەززە ئېيتىشقا باشلىدى. لاتاپەتنى

خالايدىغان خۇراسانلىقلارنىڭ بەزىلىرى قۇلىقىنى ئېتىۋالـ
سا، بەزىلىرى چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈردى. لېكىن مىرزىـ
نىڭ يۈزىنى قىلىپ، ھېچكىم چەكلىمىدى. شامدىن كېـ
يىن تەرەبخانىدىن مۇزەففەر مىرزا سالدۇرغان يېڭى قىشـ
لىق ئۆيگە كەلدۇق. شۇ ئۆيگە كەلگەندە ئېغىر كەيـپ
بولغان يۈسۈف ئەلى كۆكەلداش قوپۇپ ئۇسسۇل ئويناىدى،
ئۇسسۇلغا ئۇستا ئىدى، ياخشى ئويناىدى. بۇ ئۆيگە كەلگەندە
سۆھبەت ناھايىتى قىزىدى. مۇزەففەر مىرزا ماڭا بىر
كەمەرلىك شەمشەر، بىر كۆرپە جۇۋا ۋە بىر بوزنەسللىك
ئات بەردى. بۇ ئۆيگە كەلگەندە جانەك قوشاق ئېيتتى.
مۇزەففەر مىرزىنىڭ كەتتە ماھ ۋە كىچىك ماھ ئاتلىق
قىزىقچىلىرى بار ئىدى، مەستلىكتە بىردەم مەززىسىز
مەسخىرىۋازلىقلارنى قىلدى. كەچكىچە قىزىق سۆھبەت
بولدى. ئولتۇرۇش تارقىغاندىن كېيىن، مەن مۇشۇ ئۆيدىلا
قوندۇم.

ماڭا شاراب ئىچۈرمەكچى بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلـ
غان قاسىم بەگ، دەرھال زۇنۇن بەككە ئادەم ئەۋەتىپتۇ.
زۇنۇن بەگ مىرزىلارغا نەسىھەت تەرىقىسىدە قاتتىق ـ
قاتتىق گەپ قىلىپ، ماڭا شاراب تەكلىپ قىلىشنى پۈـ
تۈنلەي چەكلەپتۇ. (ب 190)

بەدئۇززەمان مىرزا مۇزەففەر مىرزىنىڭ مېھماندارچىـ
لىقىنى ئاڭلاپ، باغى جەھانئارادىكى مۇقەۋۋىخانىدا ئولتۇـ
رۇش قىلىپ مېنى چاقىردى، بىزنىڭ بەزى ئىچكىلەر
بىلەن يىگىتلەرنىمۇ چاقىردى. مېنىڭ يېقىنىمدىكىلەر
مېنىڭ سەۋەبىمدىن ئىچەلمەيتتى. ئىچسەمۇ بىر ئاي ـ
قىرىق كۈندە بىر قېتىم ئىشكىلەرنى تاقاپ، مىڭ ۋەھـ
مە بىلەن ئىچەتتى. مانا مۇشۇنداق كىشىلەرنى چاقىرغاـ

نىدى. ئۇلار بۇ يەرگە كېلىپمۇ گاھى ماڭا كۆرسەتمەي، گاھى قوللىرىنى دالدا قىلىپ، كۆپ تەشۋىشلەر بىلەن ئىچەتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئولتۇرۇش ئاتا ـ ئانىمىزدەك ئادەمنىڭ ئولتۇرۇشى بولغىنى ئۈچۈن، مەن بۇ ئولتۇرۇشتىكىلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك رۇخسەت قىلغان تەرزدە ئىدىم. مۇئەللىلەرنى كەلتۈرۈشتى، چاچلىرىنىڭ تەبىئىي ياكى سۈنئىيلىكىنى بىلمىدىم، زەر يىپنى[1] چاچلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن ئوخشاش ئىنچىكە كېسىپ، چاچلىرىنىڭ ئارىسىغا قويۇۋاپتۇ. چىرايلىق كۆرۈنىدىكەن. بۇ ئولتۇرۇشتا مېنىڭ ئالدىمغا غاز كاۋىپى قويدى. مەن مۇنداق قۇشلارنىڭ گۆشىنى پارچىلاپ توغراشنى بىلمەيتتىم، شۇڭا قول ئۇزاتمىدىم. بەدىئۇززەمان مىرزا: «نېمىشقا ئالمايسىز» دېدى. مەن: «توغراشقا ئاجىزلىق قىلىمەن» دېدىم. بەدىئۇززەمان مىرزا دەرھال ئالدىمدىكى غازنى پارچىلاپ، توغراپ ئالدىمدا قويدى. مۇنداق (191) ئىشلاردا بەدىئۇززەمان مىرزا تەڭداشسىز ئىدى. سۆھبەت ئاخىرىدا بەدىئۇززەمان مىرزا ماڭا بىر كەمەرلىك خەنجەر، بىر جۇۋا، بىر نەسىللىك ئات بەردى.

ھىرىدا تۇرغان يىگىرمە كۈن ئىچىدە، ھەر كۈنى ئاتلىق يۈرۈپ، كۆرمىگەن يەرلەرنى سەيلە قىلدىم. بۇ سەيلىلەردە يۈسۈف ئەلى كۆكەلداش بىللە بولدى. يۈسۈف ئەلى كۆكەلداش ھەر بىر سەيلىگاھقا چۈشكەندە بىر خىل تاماق تارتاتتى. بۇ يىگىرمە كۈن ئىچىدە مەشھۇر سەيلىگاھلاردىن يالغۇز ھۆسەين مىرزا خانىقاسىدىن باشقا، كۆرمىگەن يېرىم قالمىدى دېيىشكە بولىدۇ. گازۇرگاھ، ئەلىشىر بەگنىڭ باغچىسى، جەۋاز كاغەز، تەختى ئاستانە،

① زەر يىپ ــ ئالتۇن رەڭلىك پارقىراق نەرسە.

پۇلىكاھ، كەھدىستان، باغى نەزەرگاھ، نىئىمەتاباد، گازۇر-گاھنىڭ خىيابانى، سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ھەزىرەسى، تەختى سەفەر، تەختى نەۋائى، تەختى بەرگەر، تەختى ھاجى بەگ، شەيخ بەھائىددىن ئۆمەر، شەيخ زەينىددىن ۋە مەۋلانا ئابدۇرەھمان جامىينىڭ مازار ۋە مەقبەرلىرى، نامازگاھى مۇختار، ھەۋزى ماھيان، ساقى سەلمان، ئەسلىي ئەبۇلۇەلىد بولغان بەللۇرى، ئىمام فەخرە باغى خىيابان، مىرزىنىڭ مەدرىسلىرى ۋە مەقبەرلىرى، گۆھەر شاد بېگىمنىڭ مەدرىسى، مەقبەرىسى ۋە مەسچىت جامىئى، باغى زاغان، باغى نەۋ، باغى زۇبەيدە، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سالدۇرغان ئىراق دەرۋازىسىنىڭ تېشىدىكى ئاق ساراي (ب 191)، پۇران، سۇففەئى تەرەندازان، چەرغالاڭ، ئەمىرۋاھىد، پۇلى مالان، خوجا تاق، باغى سەفىد، تەرەبخانە، باغى جەھانئارا، كۆشك، مۇقەۋۋىخانە، سۇسەنخانە، دۇۋازدەھ بۇرج، جەھانئارانىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چوڭ كۆلچەك ۋە تۆت تەرىپىدىكى تۆت ئىمارەت، قەلئەنىڭ دەرۋازەئى مەلىك، دەرۋازەئى ئىراق، دەرۋازەئى فىرۇزاباد، دەرۋازەئى خۇش ۋە دەرۋازەئى قىپچاقتىن ئىبارەت بەش دەرۋازىسى، مەلىك بازىرى، چارسۇ، شەيخۇلئىسلامنىڭ مەدرىسى، مەلىكەرنىڭ مەسچىت جامىئى، باغى شەھەر، بەدىئۇززەمان مىرزىنىڭ جۇيى ئەنجىل ياقىسىدىكى مەدرىسى، ئەلىشىر بەگنىڭ ئۇنسىيە ناملىق ئۆيلىرى، مەقبەرىسى، قۇدىسىيە ناملىق مەسچىدى جامىئى، خەلاسىيە ۋە ئىخلاسىيە ناملىق مەدرىسى ۋە خانىقاسى، سەفائىيە ۋە شىفائىيە ناملىق ھاممام ۋە شىپاخانىسى ــ ھەممىسىنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئارىلاپ چىقتىم.

سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ قىزى مەئسۇمە سۇلتان

بېگىمنى، ئانىسى ھەببە سۇلتان بېگىم بۇ ئۆزگىرىش-
لەردىن سەل بۇرۇنراق ئۆزى بىلەن بىللە خۇراسانغا ئې-
لىپ كەلگەنىكەن. بىر كۈنى مەن ئاكەمنى كۆرگىلى بار-
غاندا، ئانىسى بىلەن بىللە مەن بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنى
كۆرۈپلا مەيلىم چۈشۈپ قالدى. مەخپىي ھالدا كىشى ئە-
ۋەتىپ، ئاكەم ۋە يەڭگەم بىلەن (پايەندە سۇلتان بېگىمنى
(192) «ئاكە»، ھەببە سۇلتان بېگىمنى «يەڭگە» دەيتتىم)
سۆزلىشىپ توختاشتۇق. يەڭگەم مېنىڭ كەينىمدىن قىزد-
نى ئېلىپ، كابۇلغا كېلىدىغان بولدى.

مۇھەممەد بۇرۇندۇق بەگ بىلەن زۇنۇن بەگ بىزنى
ھەدەپ قىشلاشقا سايە قىلاتتى، لېكىن قىشلايدىغان يەرنى
بەلگىلەپ بەرمەيتتى ھەم قىشلاش ئۈچۈن كېرەكلىك
نەرسىلەرنى تەييارلاپ بەرمەيتتى. قىش كەلدى. ئارىلىقتد-
كى تاغلارغا قار ياغدى، كابۇل تەرەپتىن كۆپرەك ئەندىشە
قىلاتتۇق. بۇلار بولسا، قىشلايدىغان يەرنى تېخىچىلا ھەل
قىلمىغانىدى. ئاخىر قايتىشقا مەجبۇر بولدۇق. سەۋەبىنى
ئۈچۈق ئېيتمايلا، قىشلاش باھانىسى بىلەن شەبان ئېيد-
نىڭ يەتتىسى ھىرىدىن چىقىپ، بادغىس تەۋەسىدە ۋىلا-
يەتلەرگە سېلىق يىغىش ۋە باشقا ئىشلار ئۈچۈن بارغانلار
كېلىپ قوشۇلسۇن، دەپ ھەر يەردە بىر كۈن، ئىككى
كۈندىن توختاپ ماڭدۇق. شۇنداق ئاستا ماڭدۇقكى، لەذ-
گەرى مىرغىياستىن ئىككى - ئۈچ مەنزىل ئۆتۈشمىزگە
رامىزان ئېيى كۆرۈندى.

ۋىلايەتلەرگە ئىش بىلەن بارغان يىگىتلەردىن بەزىلد-
رى كېلىپ قوشۇلدى؛ بەزىلەر يىگىرمە كۈن - بىر ئاي-
دىن كېيىن كابۇلغا كەلدى؛ بەزىلەر شۇ يەردە قېلىپ،
مىرزىلارغا نۆكەر بولدى. بۇلاردىن بىرى سەيدىم ئەلى

دەربان ئىدى. ئۇ شۇ يەردە قېلىپ بەدئۇززەمان مىرزىغا نۆكەر بولدى. خۇسرەۋ شاھنىڭ نۆكەرلىرىدىن ھېچقايسىسىغا ئۇنىڭچىلىك ئېتىبار بەرمىگەنىدىم. جەھانگىر مىرزا غەزىنىنى تاشلاپ چىققاندا، غەزنى سەيدىمگە بېرىلگەنىدى. ئۆزبېكنىڭ قېيىنئىنىسى دوست (ب 192) ئەغۇ شەيخىنى غەزنىدە قويۇپ، ئۆزى چېرىك بىلەن كەلگەنىدى. دەرۋەقە، خۇسرەۋ شاھنىڭ نۆكەرلىرى ئارىسىدا بۇ ئىككىسىدىن، يەنى سەيدىم ئەلى دەربان بىلەن مۇھىب ئەلى قۇرچىدىن ياخشى ئادەم يوق ئىدى. سەيدىم، ئەخلاق ۋە يۈرۈش - تۇرۇشى ياخشى ئادەم ئىدى. قىلىچۋازلىققا ماھىر ئىدى. ئۆيىدىمۇ ئولتۇرۇش ۋە سۆھبەت ئۇزۇلمەيتتى، ناھايىتى مەرد ئىدى. ئىشلىرى ئىنتايىن رەتلىك، سەرەمجان ئىدى. ئىنتايىن سىپايە، سۆز - مۇئامىلىسى سىلىق، خۇش خۇلق، سۆزمەن ۋە چاقچاقچى ئادەم ئىدى. ئەيىبى شۇكى، پاسىق ۋە پوخۇر ئىدى. مەزھىپى توغرا ئەمەسمىش. بىر - ئاز مۇناپىق تەبىئەت ئادەم ئىدى. بەزىلەر ئۇنىڭ ساختىلىقىنى چاقچاق دەپىشەتتى. لېكىن ئۇنداق ئەمەس ئىدى. بەدئۇززەمان مىرزا ھىرىنى شەيباقىغا تارتتۇرۇپ قويۇپ، شاھ بەگنىڭ قېشىغا كەلگەندە، مىرزا بىلەن شاھ بەگ ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىك سۆزلىرىنى ئېيتقانلىقى ئۈچۈن، مىرزا ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، شىرمەند سۇيىگە تاشلىتىپتۇ. مۇھىب ئەلىنىڭ ھېكايىسى بۇ ۋەقەنىڭ ئاخىرىدا كەلگۈسىدۇر.

لەنگەرى مىرغىياستىن چىقىپ، غەرجىستانىنىڭ ياقا يېزىلىرىدىن ئۆتۈپ، چەھچەرانغا كەلدۇق. لەنگەردىن ئۆتۈپ غەرجىستانغا كەلگىنىمىزدە ھەممە يەرنى قار باسقانىدى، ئىلگىرىلىگەنسېرى قار قېلىنلىشاتتى. چەخچەران زۇنۇن

بەگكە تەۋە ئىدى. ئۇ يەردە ئۇنىڭ مىرەك جان ئېردى ئاتلىق نۆكىرى تۇراتتى. زۇنۇن بەگنىڭ ئاشلىقلىرىنى تامامەن ھەق-بېرىپ سېتىۋالدۇق. چەخچەراندىن ئىككى - ئۈچ مەنزىل ئۆتكەندىن كېيىن قار ئىنتايىن قېلىنلىشىپ كەتتى. قار ئۇزەڭگىدىن ئېشىپ كېلەتتى (193)، بىر-مۇنچە يەرلەردە ئاتنىڭ پۇتى يەرگە تەگمەي قالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قار داۋاملىق ياغماقتا ئىدى. چېراغداندىن ئۆتۈ-كەندىن كېيىن قارنىڭ قېلىنلىقىدا يولنىمۇ بىلگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. لەنگەرى مىرغىياس تەۋەسىدىكى ۋاقتىمىزدا كابۇلغا قايسى يول بىلەن كېتىشنى كېڭەش-كەندۇق. مەن ۋە كۆپچىلىك بەگلەر بىردەك: «قىش ۋاقتى، تاغ يولىدا خەتەر كۆپ. قەندەھار يولى بىرئاز يىراق بولسىمۇ، خەتەرسىز كەتكىلى بولىدۇ» دېدۇق. لې-كىن قاسىم بەگ: «ئۇ يول يىراق، مۇشۇ يول بىلەن ما-ڭايلى» دەپ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن بۇ يولدا ماڭغانىدۇق. پەشائىلەردىن سۇلتان ئاتلىق بىرى يول باشلىغۇچى ئى-دى. ئۇ قېرىلىقىدىنمۇ، ھودۇققانلىقىدىنمۇ ياكى قار قې-لىن بولغانلىقىدىنمۇ، ئىشقىلىپ يولنى يوقىتىپ قويۇپ باشلىيالماي قالدى. بۇ يولغا قاسىم بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كىرگەنلىكىمىز ئۈچۈن، قاسىم بەگ نومۇسقا چى-دىماي ئۆزى ۋە ئوغۇللىرى بىرلىكتە قارنى يېرىپ يول تېپىپ ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. بىر كۈن قار بەك قې-لىنلىشىپ كەتتى. يولمۇ تونۇغۇسىز ئىدى. ھەرقانداق قىلىپمۇ ماڭالمىدۇق. ئامالسىز كەينىمىزگە قايتىپ بىر ئوتۇنلۇق يەرگە چۈشتۈق. يەتمىش - سەكسەن ئوبدان يىگىتنى كەلگەن ئىزىمىز بىلەن يېنىپ بېرىپ، جىلغا-نىڭ ئايىغىدا قىشلىغان ھەزارەلەردىن يول باشلىغۇچى

تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق. ئۇلار كەلگۈچە بۇ يەردە ئۇچ - تۆت كۈن تۇرۇپ قالدۇق. بارغانلارمۇ ياخشى يول باشلىغۇچى تېپىپ كېلەلمىدى. (ب 193) تەۋەككۈل قىلىپ، سۇلتان پىشائىنى ئالدىمىزغا سېلىپ، يول تاپالماي قايتىپ كەلگەن يولغا چۈشۈپ ماڭدۇق. ئۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە شۇنچە كۆپ تەشۋىش ۋە مۇشەققەتلەرنى چەكتۇقكى، ئۆمرۈمدە مۇنداق مۇشەققەتنى ناھايىتى ئاز كۆرگەنىدىم. مۇنۇ باشلانما بېيىتنى شۇ چاغدا ئېيتقانىدىم:

چەرخنىڭ مېنى كۆرمەگەن جەۋرۇ جەفاسى قالدىمۇ،
خەستە كۆڭلۈم چەكمەگەن دەردۇ بەلاسى قالدىمۇ.

(بۇ دۇنيانىڭ مەن كۆرمىگەن جەبىر - جاپاسى قالدىمۇ؟ يارا كۆڭلۈم چەكمىگەن دەرد ۋە بالاسى قالدىمۇ؟)

بىر ھەپتىگە يېقىن قار يېرىپ ماڭدۇق. بىر كۈندە بىر ياكى بىر يېرىم شەرئىدىن ئارتۇق ماڭالمايتتۇق. قار يارىدىغانلاردىن بىرى مەن ئىدىم. ئون - ئون بەش ئىچكىي بىلەن قاسىم بەگ يارىتتى، قاسىم بەگنىڭ ئىككى ئوغلى ـــ تەڭرى بەردى بىلەن قەنبەر ئەلى ۋە يەنە بىرنەچچە نۆكىرىمۇ بار ئىدى. مۇشۇ ئېيتىلغانلار يايىاق يۈرۇپ قار يارار ئىدۇق. بىر ئادەم سەككىز - ئون قارى ئىلگىرى مېڭىپ قار يارىتتى، قەدەم باسقاندا قار ئادەمنىڭ بېلىگە، كۆكسىگە كېلەتتى. بىرنەچچە قەدەم ماڭغاندىن كېيىن ئالدىدىكى ئادەمنىڭ ھالى قالماي تۇرۇپ قالاتتى. ئاندىن ئۇنىڭ كەينىدىكى ئادەم ئالدىغا ئۆتەتتى. بۇ ئون - يىگىرمە ئادەم يايىاق مېڭىپ، قارنى يارغاندىن كېيىن، ئۇ يولدا بىر يۆكسىز ئاتنى يېتىلەپ مېڭىشقا بولاتتى. بۇ ئات ئۆزەڭگىچە، قاپتىلىغىچە قارغا پېتىپ ماڭاتتى، ئون - ئون بەش قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن،

بۇ بوش ئاتمۇ هالسىزلىناتتى. ئاندىن بۇ ئاتنى ياقىغا تارتىپ، يەنە بىر يۈكسىز ئاتنى يېتىلەيتتى. مۇشۇ يو-سۇندا بىز ئون - يىگىرمە (194) كىشىلا قار ياراتتۇق، پەقەت مۇشۇ ئون - يىگىرمە ئادەمنىڭ ئاتلىرىلا ئالدىغا يېتىلىنەتتى. باشقا هەممە ئوبدان - ئوبدان يىگىتلەر ۋە بەگ ئاتالغانلار ئاتلىرىدىنمۇ چۈشمەي، تەييار ئېچىلغان يولغا چۈشۈپ، باشلىرىنى ساڭگىلىتىپ مېڭىشاتتى. باش-قىلارنى تەكلىپ قىلىش ياكى زورلاش ۋاقتى ئەمەس ئىدى. هىممەت ۋە غەيرىتى بارلار مۇنداق ئىشلارنى ئۈزلۇ-كسىز قىلىدۇ. مۇشۇ تەرىقىدە قار يېرىپ يول ئېچىپ، چۈشكەن يېرىمىزدىن ئۈچ - تۆت كۈندە زىررىن ئۆتكە-لىنىڭ تۈۋىگە — خەۋالى قۇتى دېگەن غارغا كەلدۇق. شۇ كۈنى قار - شىۋىرغان شۇنداق بولدىكى، هەممە ئا-دەم ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە قالدى. ئۇ تەرەپنىڭ ئاھالىسى تاغدىكى غار - ئۆڭكۈرلەرنى «خەۋال» دەپ ئاتايدۇ. بۇ غارغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتىمىزدا شىۋىرغان ئەۋجىگە چىقتى. غارنىڭ قېشىغىلا چۈشتۇق. قار قېلىن، يول تار ئىدى، ئېچىلغان يولدىمۇ ئاتلار قىينىلىپ ماڭاتتى. كۈن ئىنتايىن قىسقا بولغىنى ئۈچۈن، ئالدىدا ماڭغانلارلا كۈن-نىڭ يورۇقىدا غار ئالدىغا يېتىپ كەلدى، قالغانلار نا-مازشام، خۇپتەنگىچە كەلدى. ئاندىن هەممە ئادەم توختىغان يېرىگىلا چۈشتى. نۇرغۇن ئادەم ئات ئۈستىدىلا تاڭ ئاتقۇزدى. غار بىرئاز تارداك كۆرۈندى. مەن غارنىڭ ئاغزىدا كۈرەك بىلەن قارنى كۈرەپ، ئۆزۈمگە بىر ئورۇن تەييار-لىدىم. قارنى كۆكسۈمگىچە قازسامۇ، (ب 194) يەرگە يەتمىدى. شامالنى توسقۇدەك بىر دالدا بولدى، شۇ يەردىلا ئولتۇردۇق. باشقىلار، غارغا كىرىڭ دەپ كۆپ زورلىدى،

كىرمىدىم. «ھەممە ئادەم قار ـ شۇرغان ئىچىدە تۇرغاندا، مەن ئىسسىق ئۆيىدە دەم ئالسام، ھەممە جاپا ـ مۇشەققەت چېكىۋاتقاندا، مەن بۇ يەردە ئۇخلاپ راھەتلەنسەم، ئادەمگەرچىلىكتىن يىراق، ھەمنەپسىلىككە يات بىر ئىش بولىدۇ. ھەرقانداق جاپا ـ مۇشەققەت بولسا كۆرەي، كىشىلەر چىدىغانغا مەنمۇ چىداي. پارسچە ماقالدا، «مەرگ بايارىان سۇرەست» (دوستلار بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى تويي)، دېگەنىكەن، دەپ ئويلىدىم. شۇ شۇرغاندا ئۆزۈم قېزىپ ياسىغان ئورەكتە ئولتۇردۇم. خۇپتەنگىچە قار راسا چاپقۇنلاپ ياغدى. مەن ئېڭىشىپ ئولتۇرۇۋالغانىدىم. ئارقامغا، بېشىمغا، قۇلاقلىرىمغا تۆت ئىلىك قار قونۇپتۇ. شۇ كېچىسى قۇلىقىم ئۇششۇپ قالدى. نامازخۇپتەن مەزگىلىدە غارنىڭ ئىچىنى كۆرۈپ چىقىقانلار: «غارنىڭ ئىچى ئىنتايىن چوڭ ئىكەن، ھەممىمىز سىغىدىكەنمىز» دەپ ۋارقىراشتى. بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇستۇمدىكى قارلارنى سىلكىۋېتىپ غارغا كىردىم. غارنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىتلەرنىمۇ چاقىردىم. قىرىق ـ ئەللىك كىشىگە كەڭ تاشا ئورۇن چىقتى. ھەركىم پىشىشىق گۆش، قورۇما گۆش قاتارلىق ئۆزىدە بار يېمەكلىكلەرنى چىقاردى. شۇنداق قار ۋە شۇرغاندا، ئىنتايىن ئىسسىق، تىنچ ۋە راھەت يەرگە ئېرىشتۇق.

ئەتىسى قار ـ شۇرغان توختىدى. سەھەر قوزغىلىپ، يەنە شۇ تەرىقىدە قار يېرىپ يول ئېچىپ (195) ئۆتكەل ئۇستىگە چىقتۇق. يول يەنە ئايلانما ـ ئايلانما بولۇپ، يۇقىرىغا چىقىپ كېتىدىكەن ۋە شۇ ئۆتكەلنى «كۆتەلى زەررىن» دەپ ئاتايدىكەن. بىز يۇقىرى چىقماي، جىلغىنىڭ تۆۋىنىگە قاراپ چۈشۈپ كەتتۇق. ئۆتكەلنىڭ

تۇڭگە چۈشكىچە كۈن كەچ بولدى. جىلغىنىڭ ئېغىزىدا قوندۇق. ئۇ كېچىسى بەك سوغۇق بولدى. نۇرغۇن كىشىنىڭ پۇت ـ قوللىرى ئۇششۇدى. كەپەنىڭ پۇتى، سۈيۈندۈك تۇركمەننىڭ قولى ۋە ئەھمىنىڭ پۇتى شۇ كېچىسى ئۇششۇدى. ئەتىسى جىلغىنىڭ تۆۋىنىگە قاراپ ماڭدۇق. يولنىڭ بۇ يېردە ئەمەسلىكىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ، تەۋەككۈل قىلىپ جىلغا تۆۋىنىگە قاراپ ئىلگىرىلىدۇق. ئىنتايىن تىك ئۇچما يەرلەردىن چۈشتۇق. نامازشام مەزگىلىدە جىلغىنىڭ ئېغىزىغا چىقتۇق. قېرىلاردىن ھېچكىمنىڭ بۇ ئۆتكەلنى مۇنداق قېلىن قار بېسىپ تۇرغاندا، بۇ يەردىن بىر كىمنىڭ ئۆتۈپ باققانلىقىنى بىلمەيتتى، بۇ پەسلىدە بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتۈش كىشىنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەيتتى. گەرچە بىرقانچە كۈن بۇ قېلىن قارنىڭ جاپاسىنى تارتقان بولساقمۇ، لېكىن دەل مۇشۇ قېلىن قارنىڭ يارىمى بىلەن ئۆزىمىزنى مەنزىلگە يەتكۈزدۇق. ئەگەر مۇشۇنداق قېلىن قار بولمىسا، ئانداق يول يوق تىك ئۇچمىلاردىن كىم ئۆتەلەيتتى؟ (ب 195) ئەگەر مۇنداق قېلىن قار بولمىغان بولسا ئاۋۇالقى تىك ئۇچمىدىلا ھەممەيلەن ئات ـ تۆگىلىرىدىن ئايرىلغان بولاتتى.

ھەرنىكو بەردى كى دەر شومار ئەست،
تا دەر نىگەرى سەلاھى كار ئەست.

(يۇز بەرگەن ھەربىر ياخشى ـ ياماڭلىق، تەكشۈرۈپ كۆرسەك، تۇرمۇش ئۇچۇن خەيرىيەتلىكتۇر)

ناماز خۇپتەن بىلەن يەكە ئوتلىقىغا كىلىپ چۈشتۇق. يەكە ئوتلىقىنىڭ ئاھالىسى بىز كىلىپ چۈشكەندىن كېيىنلا خەۋەر تاپتى. ئىسىق ئۆيلەر، سېمىز قويلار، ئاتلارغا ئوت ـ سامان، قالاش ئۇچۇن ئوتۇن ـ تېزەك

ھەممىسى تەييار ۋە مول ئىدى. شۇنداق سوغۇق ۋە قار-
دىن قۇتۇلۇپ، مۇنداق يېزا ۋە ئىسسىق ئۆيلەرنى تېپىپ،
شۇنداق مۇشەققەت ۋە بالالاردىن خالاس بولۇپ، مۇنداق
كۆپ نان ۋە سېمىز قويلارغا ئېرىشىپ، شۇنداق ھو-
زۇرلاندۇقكى، بۇنى پەقەت شۇنداق مۇشەققەتلەرنى كۆرگەن-
لەرلا بىلىدۇ؛ بۇ خىل راھەتنى پەقەت شۇنداق بالالارنى
باشتىن كەچۈرگەنلەرلا بىلىدۇ. يەكە ئوتلىقىدا خاتىرجەم،
كۆڭۈل توق بىر كۈن تۇردۇق. يەكە ئوتلىقىدىن ئىككى
يىغاچ يول مېڭىپ يەنە چۈشتۇق. ئەتىسى روزى ھېيىت
بولدى. بامىيان بىلەن مېڭىپ شىبەرتۇ ئۆتكىلىدىن ئې-
شىپ، جىڭلەككە يەتمەيلا چۈشتۇق. تۈركمەن ھەزارەلىرى
ئۆي ۋە ماللىرى بىلەن بىز ماڭغان يولنىڭ ئۈستىدىلا
قىشلىغانىكەن. ئۇلار بىزنىڭ كېلىشىمىزدىن زادىلا خەۋەر
تاپمىغانىكەن، ئەتىسى مېڭىپ كېلىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئې-
غىل ۋە كەپىلىرىنىڭ ئارىسىغىلا چۈشتۇق. ئىككى -
ئۈچ ئېغىل بۇلاندى، قالغانلىرى ئۆي ۋە نەرسىلىرىنى
تاشلاپ، بالا - چاقىلىرىنى (196) ئېلىپ، تاغقا چې-
قىۋالدى. ئالدى تەرەپتىن بىرنەچچە ھەزارەنىڭ ئۆز ئادەم-
لىرىنى باشلاپ چۈشۈپ، ئوق ئېتىپ ئادەملىرىمىزنى
ئۆتكىلى قويمايۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. بۇ
خەۋەرنى ئاڭلاپ تېز ئىلگىرىلىدىم. بېرىپ قارىسام، بۇ
بىر تارچۇق يەرمۇ ئەمەس ئىكەن. بىرنەچچە ھەزارە بىر
تاغنىڭ تۈمشۇقىدىن كېلىپ ئوق ئېتىۋاتاتتى. بىزنىڭكە-
لەر ھەممىسى بىر يەرگە يىغىلىپ تۇرۇپتۇ. ئوبدان -
ئوبدان يىگىتلەر،

قاراسىن ياغىنىڭ كۆرۈپتۇرلەر،
دەڭۇ - ھەيران بولۇپ تۇرۇپتۇرلەر.

مېن يېتىپ تېز ئول ساری يۈرۈدۈم،
يۈرۈ – يۈرۈ دېپ ئىلگەری يۈرۈدۈم.
غەرەزىم ئېلىنى تېز قىلماق ئىدى،
ياغی بىرلە ستىزە قىلماق ئىدى.
تېز ئېتىپ ئېلىنى تارتىتىم ئۆزنى،
ھېچكىم ھەم ئەشتىمەدى سۆزنى.
يوق ئىدى جىبەيۇ كېجىمۇ ياراق،
مېنده بار ئېدى لىك نىكى ئوقۇ ساداق.
يۈردۈم ئېرسه تامام ئېل تۈردى،
ياغی گويا بۈلارنى ئۆلتۈردى.
سېن نۆكەر كىم قىلۈرسين ئانىڭ ئۈچۈن،
ياراغی بىر مەھەلده جانىڭ ئۈچۈن.
يوقكى نۆكەر تۈرۈپ بېگى يۈرۈگەي،
نۆكەر ئاسۈده ۋۇ بېگى چۆرۈگەي.
نۆكەر كىم بۇ تەۋردۈر نى ئىسىق،
نى ئىشىگگه يارار نى ئاشقه قاتىق.
ئاخىر ئات سالدى، ئىلگەری يۈرۈدۈم،
سۈرۈبان تاققه يوقاری يۈرۈدۈم. (ب 196)
مېنى كۆرۈپ يۈرۈدى ئېل داغی،
قالدى ئېلدىن كېيىنگه قورقاغی.
يېتىبان تېز تاققه تارماشتۇق،
ئوقىغا باقمايىن يۈرۈپ ئاشتۇق.
گاھی ئاتتىن چۈشۈپ، گاھی ئاتلىق،
يۈرۈبان ئىلگەرىگه جۈرئەتلىك.
ياغی ھه تاغدىن ئوق قويار ئېردى.
زور كۆرگەچ سالىپ يۈرۈ بېردى.
تاققه چىقتۇق ھەزارەنى قوۋلاپ،

قىر ۋە قولدە كىيىك كېيى ئوۋلاپ.
دارىغاننى كىيىكدېك ئاتقۇلاردۇك،
تاپىيان مالۇ قويىنى بۇلا دۇك.
قىرىيان تۇركمەن ھەزارەسىنى،
ئەيلەدۇك بەند كىشى ـ قارەسىنى.
ئېر ئاتاغلىقنى دەستىگىر ئېتتۇك،
ئەھل ۋە ئەۋلادىنى ئەسىر ئەتتۇك.
(دۇشمەننىڭ قارىسىنى كۆرۈپتۇ، ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قېلىپتۇ. مەن تېز يېتىپ بېرىپ ئۇ تەرەپكە يۈردۈم، ماڭ، ماڭ دەپ ئىلگىرى ماڭدىم. غەرىزىم ئۇلارنى تېز ماڭدۇرۇش ۋە دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىش ئىدى. ئۇلارغا رىغبەت بېرىپ ئالدىغا ئۆتتۈم، لېكىن سۆزگە ھېچكىم قۇلاق سالمىدى. ساۋۇت، كېجىم ۋە ياراغ يوق ئىدى، لېكىن مەندە ئوق ۋە ساداق بار ئىدى. مەن ماڭساق، باشقىلار ھەممىسى تۇردى، ئۇلارنى گويا دۇشمەن ئۆلتۈردى. نۆكەرنى جىددىي پەيتتە جېنىمغا ئەسقاتمۇ دەپ قىلىسەن. نۆكەر تۇرۇپ، بەگ ماڭمىغان، نۆكەر تىنچ تۇرۇپ، بەگ چاپمىغان ئىش يوق. نۆكەر مۇنداق بولسا، ئۇنىڭدىن نېمە پايدا؟ ئۇ ئىشىڭغا ئەسقاتمايدۇ، ئاش تېتىقمۇ بولمايدۇ. ئاخىر ئات سېلىپ ئالدىغا يۈردۈم، ئاتنى چاپتۇرۇپ تاغ ئۈستىگە ماڭدىم. مېنى كۆرۈپ باشقىلارمۇ ماڭدى، قورقۇنچاقلىرى كەينىدە قالدى. يېتىپ بېرىپ تاغقا يامانشتۇق، ئوقلىرىغا قارىماي ئۈستىگە چىقتۇق. بەزىدە ياياق بولۇپ، بەزىدە ئاتلىق بولۇپ جۈرئەت بىلەن ئىلگىرىلىدۇق. دۇشمەن تاغدىن ئوق ئاتاتتى، ئۇلار بەرداشلىق بېرەلمەي قاچتى. ھەزارەنى قوغلاپ تاغقا چىقتۇق، قىر ۋە جىلغىلاردا ئۇلارنى كې-

يىكتەك ئوۋلىدۇق. توغرا كەلگىنىنى كېيىكتەك ئاتتۇق، مال ۋە قويلىرىنى تېپىپ بۇلىدۇق. تۈركمەن ھەزارەسىنى قىرىپ، ئادەملىرىنى بەند قىلدۇق. ئەركەكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، خوتۇن - بالىلىرىنى ئەسىر قىلدۇق)

ھەزارەلەرنىڭ مېلىدىن مەنمۇ بىر توپ قوي توپلىغا-نىدىم، ئۇنى يارەك تاغايىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزۈم ئالا-دىغا ئۆتتۈم. دالا ۋە جىلغىلار بىلەن مېڭىپ، ھەزارەلەر-نىڭ ئات ۋە قويلىرىنى سۈرۈپ تېمۇر بەگ لەشكىرىگە چۈشتۇق. ھەزارە توپلاڭچىلىرىدىن ۋە قاراقچىلار باشلىق-لىرىدىن ئون تۆت - ئون بەشى قولغا چۈشكەنىدى. ئۇلارنى مۇشۇ چۈشكەن يەردە ھەر خىل ئازابلار بىلەن ئۆلتۈرۈپ، باشقا قاراقچى ۋە توپلاڭچىلارغا ئىبرەت قىلىشنى ئويلا-غانىدىم. بىراق، يولدا قاسىم بەگ (197) ئۇلارنى يولۇق-تۇرۇپ، بىھۇدە شەپقەت كۆرسىتىپ قويۇۋېتىپتۇ.

زەمىنى شورۇ سۈنبۈل بەر نەيارەد،
دەر ئۇ تۈخمى ئەمەل زايى مەگەردان.
نەكوي بابەدان كاردەن چۈنا نەست،
كى بەدكەردەن بەجان نىكمەردان.

(شور يەردە سۈنبۈل ئۈنمەيدۇ، ئەمگەك ۋە ئۇرۇقنى ئۇ يەرگە زايا قىلما. يامان ئادەملەرگە ياخشىلىق قىلىش، ياخشىلىققا يامانلىق قىلىش بىلەن ئوخشاش). ئەسىرلەر-گىمۇ رەھىم قىلىپ قويۇپ بېرىلدى.

بۇ تۈركمەن ھەزارەسىنى چاپقۇن قىلىۋاتقان ۋاقىت-مىزدا، مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا دوغلات بىلەن سۈلتان سەنجەر بارلاسنىڭ كابۇلدا قالغان بارلىق موغۇل بەگلەرنى ئۆزلىرىگە قارىتىپ، مىرزاخاننى پادىشاھ قىلىپ، كابۇلنى قورشىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. ئۇلار خەلق ئىچىگە: «بە-

دئۇززەمان ۋە مۇزەففەر مىرزا پادىشاھنى تۇتۇپ، ھىرد-
دىكى ئىختىياردىدىن قەلئەسىگە (ھازىرقى ئالا قورغانغا)
چىقىرىپتۇ» دېگەن گەپنى تارقىتىپتۇ. كابۇل قورغىنىدا
باشلىقلاردىن موللا بابا پەشاغەرىي، خەلىفە، مۇھىب ئەلى
قۇرچى، ئەھمەد يۈسۈپ، ئەھمەد قاسىملار بار ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئىپادىسى ياخشى بولدى. قورغاننى مەزمۇت ۋە
مۇستەھكەم قىلىپ ئاسرىدى. تېمۇر بەگ لەشكەرىدىن قا-
سىم بەگنىڭ نۆكىرى مۇھەممەد ئەندجانى تۇغچى ئارقى-
لىق كابۇلدىكى بەگلەرگە خەت ئەۋەتىپ، ئۆزىمىزنىڭ بۇ
يەرگە كەلگەنلىكىمىزنى بىلدۇرىدۇق، ھەم: «بىز غۇربەن-
جىلغىسىدىن چىقىپ، ئۇلار ئۇستىگە تېز يۈرۈش قىلى-
مىز. مەنار تېغىدىن ئۆتۈپلا گۇلخان يېقىپ بەلگە بېرى-
مىز، سىلەرمۇ ئەركتىكى كونا كۆشك (ھازىرخەزىنە)نىڭ
ئۇستىگە گۇلخان يېقىپ، (ب 197) بىزنىڭ كەلگىنىمىز-
نى بىلگەنلىكىڭلاردىن بەلگە بېرىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن
بېرىشىمىزغا، سىلەر ئىچكىرىدىن چىقىپ، قولۇڭلاردىن
كەلگىنىنى ئايىماڭلار» دېگەن قارارىمىزنى ئۇقتۇردۇق.
مۇھەممەد ئەندجانىنى ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئەتىسى لەڭ-
گەردىن ئاتلىنىپ، ئۇشتۇر شەھىرىنىڭ ئۇدۇلىغا چۈش-
تۇق. ئەتىسى بۇ يەردىن ئاتلىنىپ، چۈشكە يېقىن غۇر-
بەند جىلغىسىدىن چىقىپ، كۆۋرۈك بېشىغا چۈشتۇق. بۇ
يەردە ئاتلارنى سۇغىرىپ، دەم ئالدۇرغاندىن كېيىن، نامىز
پېشىندا بۇ يەردىن ئاتلاندۇق. تۇتقاۋۇلغىچە قار يوق ئى-
دى. تۇتقاۋۇلدىن ئۆتۈپ، ماڭغانسېرى قار قېلىنلاشقا
باشلىدى. زەممە ياخشى بىلەن مەنار ئارىسىدا شۇنداق
قاتتىق سوغۇق بولدىكى، ئۆمرۇمدە مۇنداق سوغۇقنى ئاز
كۆرگەنىدىم. ئەھمەد ياساۋۇل بىلەن قارا ئەھمەد يۈرتچىنى

كابۇلدىكى بەگلەرگە: «بىز ئۇقتۇرغان قارار بويىچە كەل-
دۇق، ۋاقىپ بولۇڭلار! ۋە مەردانە بولۇڭلار!» دېگەن سۆز-
نى يەتكۈزۈشكە چاپتۇردۇق. مەنار تېغىدىن ئۆتۈپ، تاغ
باغرىغا چۈشتۇق. سوغۇقتا چىدىماي، گۈلخان يېقىپ
ئىسىندۇق. گەرچە ئوت يېقىش ۋاقتى بولمىسىمۇ، لې-
كىن سوغۇققا چىدىماي ياقتۇق. تاڭ يورۇشقا باشلىغاندا،
مەنار تېغىنىڭ ئېتىكىدىن يولغا چىقتۇق. مەنار بىلەن
كابۇل ئارىسىدا، قار ئاتنىڭ تىزىغا كېلەتتى. قار قېتىپ
كەتكەن بولۇپ، يولدىن چەتكە چىققان كىشى قىينىلىپ
ماڭاتتى. بۇ يولدا بىر ئادەمنىڭ كەينىدىن بىر ئادەم قا-
تار بولۇپ مېڭىشقا توغرا كەلدى، شۇڭا كابۇلغا (198)
پەرز ۋاقتىدا ئاران يېتىپ كېلەلىدۇق. بىبى ماھرويغا
يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇنراق ئەركتىن گۈلخان كۆرۈندى،
ئۇلارنىڭ خەۋەردار بولغانلىقىنى بىلدۇق.

سەيىد قاسىم كۆۋرۈكىگە يېقىنلاشقاندا، شىرىم تاغايى
بىلەن ئوڭ قانات قىسمىنى موللا بابانىڭ كۆۋرۈكى تە-
رەپكە ماڭدۇردۇق. سول قانات قىسىم بىلەن غول قىسىم
بابا لۇلى يولى بىلەن ماڭدۇق. ئۇ چاغدا خەلىقە بېغىنىڭ
ئورنىدا ئۇلۇغبەگ مىرزا بىنا قىلدۇرغان لەڭگەرسىمان
بىر كىچىك باغچە بار ئىدى، دەل ـ دەرەخلىرى قالمىغان
بولسىمۇ، تاملىرى تېخى بار ئىدى. مىرزاخان شۇ يەردە
ئولتۇراتتى. مۇھەممەد ھۈسەين مىرزا، ئۇلۇغبەگ مىرزا
بىنا قىلدۇرغان باغى بېھىشتە ئىدى. مەن موللا بابانىڭ
باغچىسىنىڭ كوچىسى تەرەپتىكى گۈزىستانغا يەتكىنىمدە،
چاپسانلىق قىلىپ ئىلگىرى بارغانلارنى زەربە بىلەن بىز
تەرەپكە چېكىندۈردى. ئالدىدا بېرىپ، مىرزاخان بار ھوي-
لىغا كىرگەنلەر سەيىد قاسىم ئىشىك ئاغا، قەنبەر ئەلى،

قاسىم بەگ، شىر قۇلى قاراۋۇل موغۇل ۋە شىر قۇلى جەمەتىدىن بولغان سۇلتان ئەھمەد موغۇل تۆتى ئىدى. بۇ تۆت كىشى يېتىپ بېرىپلا مىرزاخان بار ھويلىغا كىرىپتۇ. ئۇ يەردە غوۋغا كۆتىرىلىپتۇ. مىرزاخان بىر ئاتىنى مىنىپ قېچىپ چىقىپتۇ. ئۇ چاغدا ئەبۇلھەسەن قۇر-بېگىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ھۆسەينمۇ مىرزاخانغا (ب 198) نۆكەر بولغانىدى، ئۇ، بۇ تۆت كىشىدىن شىر قۇ-لىنى چېپىپ يېقىتىپتۇ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىدىغان چاغدا ئۇ ئاران قۇتۇلۇپتۇ. بۇ تۆت كىشى قىلىچ يەپ، ئوق يەپ ياردار بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەردە بىزگە كېلىپ قوشۇلدى. بىزنىڭ ئاتلىقلار تار كوچىغا تىقىلىپ يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭالماي قالدى. مەن يېنىمدىكى يىگىتلەرنى ئاتتىن چۈشۈپ ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدۇم. دوست ناسىر، خوجا مۇھەممەد ئەلى كىتابدار، بابا شىرزاد، شاھ مەھمۇد ۋە باشقا بىرقانچە يىگىتلەر ئاتلى-رىدىن چۈشۈپ، ياياق يۇرۇپ ئوق ئاتتى. دۇشمەن قاچقى-لى تۇردى. قورغاندىكىلەرگە كۆز تىكتۇق، لېكىن ئۇلار ئۇرۇش مەزگىلىدە كېلەلمىدى. دۇشمەننى قاچۇرغاندىن كېيىن، بىردىن ـ ئىككىدىن چېپىشىپ كېلىشكە باش-لىدى. مىرزاخان بار چارباغقا تېخى كىرمىگەنىدىم. قور-غاندىكىلەردىن ئەھمەد يۇسۇف بىلەن سەيىد يۇسۇف كەل-گەندىن كېيىن، بىللە مىرزاخان تۇرغان چارباغقا كىر-دۇق. مىرزاخان قېچىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ دەرھال ياندىم. ئەھمەد يۇسۇپ كەينىمدىن كېلىۋاتاتتى. كابۇلدىكى ۋاقتىمدا جەسۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئەتىۋارلاپ كۆتۈللۇق[1] مەنسىپىنى بېرىپ كابۇلدا قويغان دوست

① كۆتۈل ـــ قەلئە قوغدىغۇچى بەگ.

سەر پۇلى پىيادە، چارباغنىڭ ئىشىكىدىن قىلىچىنى يالـ-ڭاچلاپ كىرىپ كەلدى ـ دە، ماڭا قاراپ كېلىشكە باشـ-لىدى. مەن ساۋۇت كىيگەنىدىم، لېكىن كەمەر باغلىمىغان (199) ۋە دۇبۇلغا كىيمىگەنىدىم. مەن: «ھەي دوست، ھەي دوست» دەپ نەچچە قېتىم قىچقاردىم، ئەھمەد يۇسۇفمۇ قىچقاردى. مەن سوغۇقتىن ھەم قاردىن قارىيىپ كەتكەنـ-لىكىم ئۈچۈن، مېنى تونۇمىدىمۇ ياكى ئۇرۇشتا ھودۇقۇپ كەتتىمۇ ـ بىلمىدىم، ئۇدۇل كەلگىنىچە يالاڭ بىلىكىمگە قىلىچ سالدى. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن قىلىچە تەسىر قىلمىدى.

ئەگەر تىغى ئالەم بىجۇنبەد زى جاي،
نەبۇررەد رەگى تا نەخاھەد خۇداي.

(مەيلى ئالەم تېغى ئۆز جايىدىن قوزغالسۇن، خۇدا خالىمىسا، بىرەر تومۇرنىمۇ كېسەلمەيدۇ)

مەن مۇنۇ دۇئانى ئوقۇغانىدىم، شۇنىڭ خاسىيىتىدىن تەڭرىتائالا بۇ زەخمەتتىن خالىي قىلدى، تىكىلىپ كەلگەن بۇ بالانى كۆتۈرۈۋەتتى. بۇ دۇئا مۇنۇ:

بسم الله الرحمن الرجيم اللهم انت ربى لااله‌الا انت عليك توكلت رب العرش العحليم ومدشاءَ الله‌كان ومالم يشالميكن ولاخول ولاقوق الابالله‌الغلى الغليم واعلم ان اللهعلى كل شئ قديروان الله‌قد احاه بكل شئ علما-اواحهى كل شئ عددا اللهم انى اعود بك من شرنفسى وشر عيرى ومن شركل دى شرومن شركل دابته انت احد بنامىيتهاانك رب العرش المعليم. (ناھايىتى شەپقەتـ-لىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەنكى. ئى تەڭرى، سەن مېنىڭ رەببىمسەن، سەندىن باشقا ئىلاھ يوقتۇر. ساڭا تەۋەككۇل قىلدىم، سەن بۇيۇك ئەرشنىڭ رەببىسەن.

تەڭرى نېمىنى خالىسا، شۇ بولىدۇ، نېمىنى خالىمىسا شۇ بولمايدۇ. ھەرقانداق بىر قۇدرەت ۋە قۇۋۋەت پەقەت ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك تەڭرى بىلەندۇر. بىلگىنكى، تەڭرى ھەممىگە قادىردۇر. تەڭرى ھەر شەيئىنى ئىلمى بىلەن ئىھاتىلىگەن، ھەر شەيئىنى ئېدىتى بىلەن ساناپ قويغان. ئى تەڭرى، مەن ئۆزۈمنىڭ شەررىدىن، مەندىن باشقىلار-نىڭ شەررىدىن ۋە يامانلىقى بار ھەرنەرسىنىڭ شەررىدىن، سەن تېرىكلىكنى ئاتا قىلغان ھايۋانلارنىڭ شەررىدىن ساقلا سىغىنىمەن، سەن بۇيۇك ئەرشنىڭ رەببىسەن)

ئۇ يەردىن چىقىپ، مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا تۇرغان باغى بېھىشكە كەلدىم. مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا قېچىپ چىقىپ يوشۇرۇنۇپتۇ. مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا تۇرغان باغچىنىڭ يېنىدا ئوقيا تۇتقان يەتتە ـ سەككىز ئادەم تۇرۇپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ ئۇستىگە ئات سالدىم (ب 199)، ئۇلار تۇرالماي قېچىشقا باشلىدى، مەن يېتىشىپ بېرىپ بىرىگە قىلىچ چاپتىم. ئۇ شۇنداق دومىلىدىكى، كاللىسى ئۇچۇپ كەتتى، دەپ ئويلىدىم. مەن كېتىۋەردىم. ھېلىقى مەن قىلىچ چاپقان كىشى مىرزاخاننىڭ كۆكەلدىشى تۆلەك كۆكەلداش ئىكەن. قىلىچ مۇرىسىگە چېپىلىپتۇ. مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا تۇرغان ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە يەتكەندە بىر موغۇل ئۆگزىدە تۇرۇپ، يېقىنلا يەردىن ئوقياسىنى مېنىڭ يۇزۇمگە بەتلەپ يانى كەردى، بۇ مېنىڭ نۆكىرىم بولۇپ، مەن ئۇنى تونۇيتتىم. شۇ چاغ ھەر تەرەپتىن «ھەي، ھەي، بۇ پادىشاھ» دەپ ۋارقىراشتى، موغۇل ئوقنى ياندۇرۇپ ساداقتا سېلىپ قاچتى. ئوق ئېتىشنىڭ ۋاقتىمۇ ئۆتكەنىدى. مىرزىسى، سەردارلىرى قاچقان ياكى قولغا چۈشكەن چاغدا كىم ئۇچۇن ئوق ئاتاتتى. شۇ يەردە تۇر-

غىنىمىزدا سۇلتان سەنجەر بارلاسنى تۇتۇپ، بويندىن باغلاپ ئېلىپ كېلىشتى. مەن ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىپ، ئىگەنىھار تۇمەننى ئىنايەت قىلغانىدىم، ئۇمۇ مۇشۇ تو- پىلاڭدا ئۇلارغا قوشۇلۇپتۇ. ئۇ ئىزتىراپ بىلەن: «مېنىڭ ئېمە گۇناھىم بار؟» دەپ ۋارقىرايتتى. «بۇ توپىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنى ئۇيۇشتۇرغانلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىسەن. بۇنىڭدىن ئارتۇق گۇناھ بولامدۇ؟» دېدىم. ئۇ، خان دادامنىڭ ئانىسى شاھ بېگىمنىڭ جىيەنى ئىدى. شۇڭا: «ئۇنى سازايى قىلماي ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ» دې- دىم. قورغاندىكى بەگلەردىن ئەھمەدقاسىم كۆھبەرنى (200) بىر بۆلەك يىگىتلەر بىلەن مىرزاخاننىڭ كەينىدىن ئەۋەتتىم.

مۇشۇ باغى بېھىشنىڭ يېنىغا شاھ بېگىم ۋە خا- نىملار ئۆي سېلىپ ئولتۇرغانىدى. بۇ باغدىن چىقىپ، شاھ بېگىمنى ۋە خانىمنى يوقلاپ باردىم. شەھەر ئاھالە- سى ۋە يېتىمچى ـ لۇكچەكلەر ھۇجۇم قىلىپ، كوچىلاردا ۋە چەتلەردە كىشىلەرنى تۇتۇپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كىرىشكەنىدى. ئادەملەر قويۇلۇپ، ھەممىسى قوغلاپ چە- قىرىلدى. شاھ بېگىم بىلەن خانىم بىر ئۆيدە ئىدى. ئا- دەتتىكىدەك ئارىلىقتا ئاتتىن چۈشۈپ، بۇرۇنقىدەك ھۆر- مەت ۋە تەزىم بىلەن كېلىپ كۆرۈشتۇم. شاھ بېگىم بە- لەن خانىم ئىنتايىن تەشۋىشلىك، سىقىلغان ۋە خىجىل بىر ھالەتتە ئىدى. نە تۇزۇكرەك بىر ئۆزرە ئېيتالمايە- تتى، نە ئۆز لايىقىدا ئەھۋال سورىيالمايتتى. مەن ئۇلارنىڭ بۇ توپىلاڭچىلار بىلەن بىر مەيداندا ئىكەنلىكىنى بىلىشنى خالىمايتتىم، لېكىن ئۇلار بېگىم بىلەن خانىمنىڭ سۆ- زىدىن چىقىدىغان ئادەملەر ئەمەس ئىدى. مىرزاخان، شاھ

بېگىمنىڭ ئۆز نەۋرىسى بولۇپ، كېچە - كۈندۈز بېگىم-
نىڭ قېشىدىن چىقمايتتى. ئەگەر ئۇلارنىڭ سۆزىگە كىر-
مىسە، مىرزاخاننى قويۇۋەتمەي، ئۆز يېنىدا تۇتۇپ تۇرۇشى
مۇمكىن ئىدى.

بىرقانچە قېتىم زامانىنىڭ كاجلىقى ۋە دەۋرنىڭ تە-
تۇرلۇكى بىلەن تەخت، مەملىكەت ۋە نۆكەرلەردىن ئايرى-
لىپ، ئۇلارغا (ب 200) ئىلتىجا قىلدىم. ئانام بارىدى.
لېكىن ھېچقانداق ئېتىبار ۋە شەپقەتكە ئېرىشەلمىدۇق.
مېنىڭ ئىنىم مىرزاخاننىڭ ۋە ئانىسى سۇلتان نىگارخا-
نىمنىڭ باي ۋە مەمۇر ۋىلايەتلىرى بار ئىدى. ئانام بىلەن
ئىككىمىز بولساق، ۋىلايەت بۇياقتا تۇرسۇن، بىر يېرا،
بىرنەچچە ئۆيگىمۇ ئىگە بولالمىدۇق. مېنىڭ ئانام يۇنۇس-
خانىنىڭ قىزى، مەن ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەمەسمۇ؟ ئۇ ئائى-
لىدىن ماڭا ئىلتىجا قىلغان ھەرقانداق كىشىگە قولۇمدىن
كەلگىنىچە تۇغقانچىلىق ۋە ياخشىلىقنى بەجا كەلتۈرۈپ
كەلدىم. ئېيتايلى، شاھ بېگىم كېلىۋىدى، كابۇلنىڭ ئەڭ
ياخشى يەرلىرىدىن بولغان پەمغانىنى ئۇنىڭغا بەردىم ۋە
پەرزەنتلىك، خىزمەتكارلىق قائىدىلىرىنى قۇسۇرسىز ئو-
رۇندىدىم. كاشغەرخانى سۇلتان سەئىدخان بەش - ئالتە
ياياق ئادىمى بىلەن كېلىۋىدى، خۇددى تۇغقان ئىنىلە-
رىمدەك كۆرۈپ، لەمغان تۇمەنلىرىدىن مەندراۋەر تۇمەننى
بەردىم. شاھ ئىسمائىل مەرۋدە شەيبانىخاننى قولغا چۈ-
شۈرگەندە، مەن قۇندۇزغا ئۆتتۈم، ئەندجان ۋىلايىتى مەن
تەرەپ بولۇپ، بەزى دورغىلىرىنى قوغلاپ، بەزى يەرلىرە-
نى بېكىتىپ ماڭا ئادەم ئەۋەتتى. مەن سۇلتان سەئىد-
خانغا ھەممە نۆكىرىمنى تاپشۇرۇپ، يارەمچى قوشۇپ،
ئۆز ۋەتىنىم بولغان ئەندجان ۋىلايىتىنى ئۇنىڭغا بې-

غىشلاپ، ئۇنى خان قىلىپ ئەۋەتتىم. ئۇنىڭدىن بۇيانمۇ ئۇ ئائىلىدىن كىملا كەلسە، ئۆز تۇغقانلىرىمدىن باشقىچە كۆرمىدىم. مەسىلەن: چىن تېمۇر سۇلتان، ئىسەن تېمۇر سۇلتان، توختە بۇغا سۇلتان (201) ۋە بابا سۇلتانلار ھازىر مېنىڭ قېشىمدا. ھەممىسىنى ئۆز تۇغقانلىرىمدىن ياخشىراق كۆرۈپ، ئەتىۋارلىدىم ۋە شەپقەت كۆرسەتتىم. بۇلارنى يېزىشتىن غەرەز شىكايەت قىلىش ئەمەس، بەلكى ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئېيتىشتۇر. بۇلارنى ئېيتىپ يۈرۈشتىن مەقسەت ئۆزۈمنى ماختاش ئەمەس، بەلكى بولغان ئىشنى بايان قىلىشتۇر. بۇ تارىخ ھەر سۆزنى راستى بىلەن، ھەر ئىشنى ئۆز ئەينى بويىچە بايان قىلىش بۇرچى بىلەن يېزىلغانلىقتىن، ئاتا ـ ئاغىلىرىمدىن ھەرقانداق ياخشىلىق ۋە يامانلىق كۆرۈلگەن بولسا، ئۇلارنى سۆزلىدىم، تۇغقان ۋە ياتلاردىن قانداق ئەيىب ۋە ئارتۇقچىلىق كۆرۈلگەن بولسا، ئۇلارنى يازدىم. ئوقۇغانلار ئەپۇ قىلسۇن، ئاڭلىغانلار قارشىلىق مۇقامىدا بولمىسۇن.

ئۇ يەردىن قوزغىلىپ، مىرزاخان تۇرغان چارباغقا كېلىپ، ۋىلايەتلەرگە، ئەيماق ۋە قەبىلىلەرگە فەتھنامىلەر ماڭدۇردۇق. ئاندىن كېيىن ئاتلىنىپ ئەرككە كەلدىم.

مۇھەممەد ھۆسەين مىرزا قورقۇپ كېتىپ، خانىمنىڭ تۆشەكخانىسىغا قېچىپ كىرىپ، تۆشەكنىڭ بوغجىمىسىغا ئۆزىنى باغلىتىپتۇ. قورغاندىكىلەردىن مىرىم دىۋان باشلىق بىرقانچەيلەننى ئۆيلەرنى ئاختۇرۇپ مۇھەممەد ھۆسەين مىرزىنى تېپىشقا بۇيرۇدۇق. ئۇلار خانىمنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ، قاتتىق ھەم ئەدەپسىزرەك (ب 201) گەپلەرنى قىلىپتۇ. ئاخىر مۇھەممەد ھۆسەين مىرزىنى خانىمنىڭ تۆشەكخانىسىدىن تېپىپ ئەرككە ـــ مېنىڭ قېشىمغا ئې-

لىپ كەلدى. مەن بۇرۇنقىدەكلا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ ئور-
نۇمدىن قوپتۇم ھەم بەك قاتتىقلىقمۇ قىلىپ كەتمىدىم.
مۇشۇنداق ئىپلاس ۋە قەبىھ ئىشقا قەدەم قويغان، مۇ-
شۇنداق پىتنە ۋە توپىلاڭنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ مۇ-
ھەممەد ھۆسەين مىرزىنى پارە - پارە قىلدۇرسام ئورۇن-
لۇق، تۈرلۈك ئازابلار بىلەن ئۆلتۈرسەم ھەقلىق ئىدى.
لېكىن ئارىمىزدا تۈغقانچىلىق بار ئىدى، مېنىڭ ھامام
خۇبىنىگار خانىمدىن ئوغۇللىرى ۋە قىزلىرى بار ئىدى.
مۇشۇ مۇناسىۋەتىنىڭ خاتىرىسىدىن مۇھەممەد ھۆسەين
مىرزىنى ئازاد قىلىپ، ئۇنىڭ خۇراسان تەرەپكە كېتىشىگە رۇخسەت قىلدىم. بۇ ۋەجدانسىز، نانكور ئادەم ئۇنىڭ جېنىنى ساقلاپ قالغان ياخشىلىقىمنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، شەيباقخانىنىڭ قېشىدا مېنىڭ غەيۋەت - شىكايىتىمنى قىلىپتۇ. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا شەيباقخانىنىڭ ئۆزى ئۇ-
نى ئۆلتۈرۈپ جازاسىنى بەردى.

تۇ بەد كۇنەندەئى خۇدرا بە رۇزگار سۇپار،
كى رۇزگار تۇرا چەكارەست كىنە گۇزار.

(ساڭا يامانلىق قىلغانىنى تەقدىرگە تاپشۇر، چۈنكى تەقدىر سېنىڭ ئىنتىقام ئالغۇچى خىزمەتكارىڭدۇر)

مىرزاخانىنىڭ كەينىدىن ئەۋەتىلگەن ئەھمەد قاسىم كۆھبەر باشلىق بىرقانچە يىگىت قارغا بۇلاق ئېدىرلىرىدا مىرزاخانغا يېتىشىپتۇ. مىرزاخان نە قېچىپ كېتەلمەپتۇ، نە قول تەۋرىتىشكە كۈچ ۋە جۈرئىتى يار بەرمەپتۇ. ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى. (202) مەن كونا دىۋانخانىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئايۋاندا ئولتۇراتتىم. مەن: «كەل، كۆرۈشەيلى» دېدىم. ھودۇققىنىدىن، ئېگىلىپ كەل-
گۈچە ئىككى قېتىم يىقىلدى. كۆرۈشكەندىن كېيىن يې-

نىمدا ئولتۇرغۇزۇپ تەسەللى بەردىم. شەربەت كەلتۈردى، مىرزاخاننى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن شەربەتنى ئاۋۋال ئۆزۈم ئىچىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا بەردىم. مىرزاخان تەرەپ بولغان سىپاھىي، رەئىيەت، موغۇل ۋە چاغاتايلار ۋەھىمە ۋە ئەندىشە ئىچىدە ئىدى. ئېھتىيات ئۈچۈن بىرنەچچە كۈن مىرزاخاننىڭ ئۆز ئېگىچىسىنىڭ ئۆيىدە بولۇشنى بۇيرۇدۇق. بۇ ئېيتىلغان ئەل ۋە ئۇلۇستا تېخىچىلا قورقۇنچ ۋە ۋەھىمە بولغىنى ئۈچۈن، مىرزاخاننىڭ كابۇلدا تۇرۇشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ خۇراسان تەرەپكە كېتىشىگە رۇخسەت قىلدۇق.

بۇلارغا رۇخسەت بەرگەندىن كېيىن، باران، چاشتوبە ۋە گۈلبەھار ئېتىكى تەرەپلىرىگە باردۇق. باھار پەسلىدە باران يايلىقى، چاشتوبە دالىسى، گۈلبەھار ئېتەكلىرى ئىنتايىن گۈزەللىشىپ كېتىدۇ. يېشىللىقى كابۇل ۋىلايىتىنىڭ باشقا يەرلىرىگە قارىغاندا كۆپ ياخشى بولىدۇ، خىلمۇخىل لەيلى گۈللەر ئېچىلىپ كېتىدۇ. بىر قېتىم لەيلى گۈل تۇرلىرىنى ساناپ كۆرۈشنى بۇيرۇدۇم، ئوتتۇز تۆت خىل چىقتى. بۇ يەرنى تەرىپلەپ ئېيتىلغان بىر بەيىت بار:

سەبزەيۇ گۈللەر بىلەن جەننەت بولۇر كابۇل بەھار،
خاسسە بۇ مەۋسۈمدە باران يازسىيۇ گۈلبەھار.

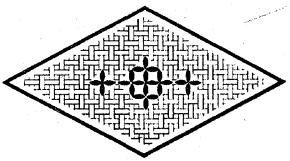
(كابۇل، بولۇپمۇ باران يايلىقى بىلەن گۈلبەھار ئېتىكى باھار پەسلىدە يېشىللىق ۋە گۈللەر بىلەن جەننەت بولۇپ كېتىدۇ) مۇشۇ سەيلىگە كەلگەندە مۇنۇ غەزەلنى پۇتتۇردۇم:

مېنىڭ كۆڭلۈم كى گۈلنىڭ غۇنچەسىدەك (ب 202)

تەھبەتەھ[1] قاندۇر،
ئەگەر يۇزمەك بەھار ئولسە ئاچىلماغى نى ئىمكان-
دۇر.
(مېنىڭ كۆڭلۈم خۇددى گۈلنىڭ غۇنچىسىدەك قاتمۇ-
قات قاندۇر، يۇزمەك باھار بولسىمۇ ئېچىلىشى مۇمكىن
ئەمەستۇر)
ھەقىقەتەن، باھار پەسلىدە سەيلە قىلماق، قۇش سال-
ماق ۋە قۇش ئاتماق ئۈچۈن، كابۇل ۋە غەزنى ۋىلايەت-
لىرىدىن تەرىپىدە قىسقىچە ئېيتىلغىنى ۋە يېزىلغىنىدەك،
بۇ يەرلەرگە يېتىدىغان ياخشى يەر ئاز تېپىلىدۇ.
بۇ يىلى ناسىر مىرزىنىڭ ۋە ئەتراپىدىكىلىرىنىڭ
مۇئامىلىسى ۋە ھەرىكەتلىرى سەۋەبى بىلەن بەدەخشان
بەگلىرىدىن مۇھەممەد قۇرچى، مۇبارەكشاھ، زۇبەير ۋە
جەھانگىرلەر رەنجىپ قالدى، ھەتتا ئۇنىڭغا دۇشمەن بول-
دى. ئۇلار ھەممىسى ئىتتىپاق بولۇپ، چېرىك تارتىپ،
كۆكچە سۇيىنىڭ يەپتەل ۋە راغ تەرىپىدىكى ۋادىسىدا
ئاتلىق ۋە ياياقلىرىنى يىغىپ، سەپ تۈزۈپ، ئېدىرلار
ئارقىلىق خەمچانغا يېقىن يەرگە كەلدى. ناسىر مىرزا
بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى تەجرىبىسىز يىگىتلەر ياخشى
ئويلىنىپ مۇلاھىزە قىلمايلا، ئېدىرلار ئارىسىغا كىرىپ
ئۇلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. بۇ ئېدىرلىقتا ئۇلار پىيادىلەر
توپىغا بىر ـ ئىككى قېتىم ئات سالسىمۇ، بۇياقتىكىلەر
قاچماستىن، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئۇلار بەرداشلىق
بېرەلمەي قاچىدۇ. بەدەخشانلىقلار ناسىر مىرزىنى مەغلۇپ
قىلىپ، ھەممە تەئەللۇقاتىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ. نا-

① تەھبەتەھ ـــ قاتمۇقات.

سىر مىرزا، يېنىدىكىلەر بىلەن بىللە، مەغلۇب بولغان ۋە تالانغان ھالەتتە ئىشكەمىش ۋە نارىن ئارقىلىق كېلا-گاھىغا كېلىپ، قىزىلسۇنىڭ يۇقىرىسىغا مېڭىپ، ئابدەرە يولىغا كىرىدۇ ۋە شىبەرتۇ داۋىنىدىن ئېشىپ، يەتمىش - سەكسەن تالانغان ئاچ - يالىڭاچ ئادەمى بىلەن كابۇلغا كېلىدۇ. تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئاجايىپ، بۇندىن ئىككى - ئۈچ يىل بۇرۇن، ناسىر مىرزا بىز بىلەن دۇشمەنلەشكەن ھالدا پۈتۈن ئەل ۋە ئۇلۇسنى كۆچۈرۈپ - سۈرۈپ كا-بۇلدىن چىقىپ، (203) بەدەخشانغا بېرىپ، جىلغا ۋە قورغانلارنى بېكىتىپ، قانداق خىياللارنى قىلغانىدى؟ ئەمدى بولسا، بۇرۇن قىلغانلىرىغا ئۆكۈنۈپ، خىجىل بول-غان ۋە بۇ مەغلۇبىيىتىدىن شەرمەندە بولغان بىر ھالدا تۇرۇپتۇ. مەنمۇ ھېچ نەرسىنى يۇزىگە سالمىدىم، ئوبدان ھال - ئەھۋال سوراپ، ئۇنى قىيىن ھالەتتىن چىقار-دىم.

توققۇزيۇز ئون ئۇچىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

غىلجىلەرنى[2] چاپقۇن قىلىش مەقسىتى بىلەن كابۇل-دىن ئاتلاندۇق. سەردىھكە چۈشكىنىمىزدە، ئارىلىقى سەر-دىھتىن بىر يېغاچ كېلىدىغان مەشت ۋە سېھكانەدە نۇر-غۇن مەھمەندىلەر[3] نىڭ ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز تۇ-رۇۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىشتى. بەگ ۋە يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى شۇ مەھمەندىلەرنى چاپقۇن قىلىش پىكرىدە بول-دى. مەن: «مۇنداق قىلساق توغرا بولامدۇ؟ ئەسلىي كۆز-لىگەن مەقسەت بويىچە ئىش قىلماي، ئۆز خەلقىمىزنىلا چاپقۇن قىلىپ قايتىمىز دېسەڭلار ــ بۇ مۇمكىن ئە-مەس» دېدىم. سەردىھتىن ئاتلىنىپ، كەتتەۋاز تۇزلىڭىنى كېچىسى قاراڭغۇدا بېسىپ ئۆتتۇق. قاپقاراڭغۇ كېچە، تۇپتۇز يەر، نە تاغ، نە ئېدىر كۆرۈنمەيدۇ، نە يول ۋە ئىز مەلۇم ئەمەس. ھېچكىم باشلاپ ماڭمىدى، ئاخىر ئۆزۈم باشلىدىم. بىر ـ ئىككى قېتىم بۇ ئەتراپقا كەل-گەنىدىم. شۇ قىياس بىلەن قۇتۇپ يۇلتۇزىنى ئوڭ تەرد-پىمگە كەلتۈرۈپ ماڭدىم. تەڭرى ئىشمىزنى ئوڭ قىل-دى، دەل خوجا ئىسمائىلغا تەۋە غىلجىلەر ئولتۇرغان قا-

① مىلادىيە 1507 ــ 1508 ـ يىللار ئارىلىقى.

② غىلجى ــ ئافغانلارنىڭ بىر بۆلىكى.

③ مەھمەند ــ كابۇل ۋىلايىتىدىكى كۆچمەن ئافغانلارنىڭ چوڭ بىر قە-بىلىسى.

ياقتۇ ۋە ئۇلابەتۇ ئېقىنىغا كەلدۇق. بۇ ئېقىندىن بىر يول چىقىدۇ. شۇ ئېقىنغا چۈشۈپ، بىردەم ئۇخلاپ، ئۆزىمىزنى (ب 203) ۋە ئاتلىرىمىزنى دەم ئالدۇرۇپ، تاڭ ئاتقاندا ئۇ يەردىن قوزغالدۇق. كۈن چىقتى. بۇ يەردىكى ئېدىر ۋە غوللاردىن تۈزلەڭگە چىقىشىمىز بىلەنلا غىلجىلەرنىڭ قارىسى ياكى تۈتۈنلىرى كۆرۈندى. مەنپەئەتپەرەستلىكتىنمۇ ياكى ياشلىق ئوتىدىنمۇ چېرىك پۈتۈنلەي چاپقۇنغا چۈشتى. بىر - ئىككى كۈرۈھ يەرگىچە چاپقۇن قىلىپ، ئادەملەرنى ۋە ئاتلارنى ئوق بىلەن سۈردى. مەن: «مۇنداق چاپقۇن بىلەن چېپىپ كېتىۋاتقان بەش - ئالتە مىڭ چېرىكنىڭ توختىمىقى بەك مۇشكۈل ئىش» دەپ ئويلىدىم. تەڭرى ئىشىمنى ئوڭ كەلتۈردى، چېرىك توختىدى. بىر شەرئىگە يېقىن يول مېڭىپ، ئافغانلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ، چېرىك يەنە چاپقۇنغا چۈشتى. بۇ چاپقۇندا نۇرغۇن قوي چۈشتى، ھېچبىر چاپقۇندا مۇنچىلىك قوي چۈشمىگەنىدى. مالنى توپلاپ بىر يەرگە چۈشكەن ۋاقتىمىزدا، ئافغانلار ھەر تەرەپتىن بۆلەك - بۆلەك كېلىپ، تۈزلەڭگە چۈشۈپ، بىزگە بەس سالدى. بەزى بەگلەر ۋە ئىچكىلەر بىر بۆلىكىگە قارشى بېرىپ، ھەممىسىنى تۈتۈپ ئۆلتۈردى. ناسىر مىرزا يەنە بىر بۆلىكىگە قارشى بېرىپ، ھەممىسىنى قىردى. ئۆلگەن ئافغانلارنىڭ كاللىسىدىن مۇنار قوپۇرۇلدى. يۇقىرىدا نامى ئېيتىلغان دوست پىيادە كۈتۈۋالنىڭ ئايىغىغا بىر ئوق تېگىپ، كاۋۇلغا كېلىش بىلەنلا ئۆلدى.

خوجا ئىسمائىلدىن كۆچۈپ، ئۇلابەتۇغا كېلىپ چۈشتۇق. بىرقىسىم بەگلەر بىلەن ئىچكىلەرگە بىر ئامال قىلىپ بۇ غەنىيمەتلەرنىڭ بەشتىن بىرىنى ئېلىش تۇغ-

رۇلۇق بۇيرۇق بەردۇق. قاسىم بەگ ۋە بەزىلەرگە ئېتىبار قىلىپ، ئۇلاردىن بەشتىن بىرىنى ئالمىدۇق. (204) غەنىيمەتنىڭ دەپتەرگە چۈشكەن بۇ بەشتىن بىرى، ئون ئالتە مىڭ قوي بولدى. بۇ، سەكسەن مىڭنىڭ بەشتىن بىرى ئىدى. چىقىم بولغان ۋە ئېتىبار قىلىپ ئالمىغان ساننى قوشقاندا، غەنىيمەتنىڭ يۈزمىڭ قوي ئىكەنلىكى شۇبھىسىز ئىدى.

ئەتىسى بۇ يەردىن ئاتلىنىپ، كەتتەۋاز تۈزلىكىدە ئۇۋ قورشاۋى تۈزدۇق. قورشاۋغا نۇرغۇن قۇلان ۋە كىيىك كىردى. نۇرغۇن قۇلان ۋە كىيىك ئۆلتۈرۈلدى. ئۇۋ ئەسناسىدا بىر قۇلانىڭ سوڭغا بىر قىلچ چاپتىم، يېنىراق بېرىپ بىر ئوق تەگكۈزدۈم. يەنە بىر ئوق تەگكۈزدۈم. لېكىن بۇ زەخمىلەر ئۇنى يىقىلار ھالەتكە كەلتۈرەلمىدى. بىراق، بۇ ئىككى زەخمىنىڭ زەربىدىن يۇگۇرۇشى بۇرۇنقىدىن ئاستىلاشتى. ئېتىمنى دېۋىتىپ يېنىلىشىپ بېرىپ، قىلىچىمنى قۇلىقىنىڭ كەينىدىكى چېكسىگە چاپتىم، كېكىردىكىلا ئىلىنىپ، تىك مولاق چۈشتى، پۇتى ئۇزەڭگەمگە تەگكىلى تاس قالدى. قىلىچىم ناھايىتى ياخشى كەستى. ئاجايىپ سېمىز قۇلان ئىكەن، قېزىسىنىڭ قېلىنلىقى بىر غېرىچتىن ئازلا كەم ئىدى. شېرىم تاغايى ۋە باشقا بەزى موغۇلستان كىيىكىنى كۆرگەنلەر ھەيران قېلىپ: «بىز موغۇلستاندا مۇنداق سېمىز كىيىكنى[1] ئاز كۆرگەن» دېيىشتى. شۇ كۈنى يەنە بىر قۇلان ئاتتىم. بۇ ئۇۋدا چۈشكەن قۇلان ۋە كېيىكنىڭ تولىسى سېمىز ئىدى، لېكىن ھېچقايسىسى مەن ئۆلتۈرگەن قۇلاندەك سېمىز ئەمەس ئىدى. بۇ چاپقۇنىدىن

① ئەسلىي تېكىستتە شۇنداق.

يېنىپ، كابۇلغا كەلدۇق.

ئۆتكەن يىلىنىڭ ئاخىرىدا، شەيباقخان خۇراسانىنى ئېلىش مەقسىتىدە سەمەرقەندتىن چېرىك تارتتى. (ب 204) ئەندىكى ھېلىقى شاھ مەنسۇر باخشى دېگەن خۇمسى ناكورنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇ شەيباقخانغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى تېز ئاتلىنىشقا دەۋەت قىلىپتۇ ۋە ئۇلار ئەندىكى تەۋسىگە كەلگەندە: «ئۆزبېكلەرگە مەن ئادەم ئەۋەتكەن» دەپ ئىشىنىپ، ئۆزىنى ياساپ، بېشىغا ئوكە سانجىپ، سوۋغا ـ تارتۇق ئېلىپ ئالدىغا چىقىپتۇ. يوگەنسىز ئۆزبېكلەر تۇشمۇتۇشتىن ھوجۇم قىلىپ، بۇ مەلئۇننى سوۋغا ـ تارتۇقلىرى ۋە ئادەملىرى بىلەن قوشۇپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپتۇ.

بەدىئۇززەمان مىرزا، مۇزەففەر مىرزا، مۇھەممەد بۇرۇندۇق بارلاس ۋە زۇنۇن ئارغۇنلار چېرىكلەر بىلەن باباخاكىدا تۇراتتى. ئۇلار نە ئۇرۇشۇشقا، نە قورغان مۇدابىئەسىدە تۇرۇشقا تەييار ئەمەس ئىدى، ھېچبىر ئىشنى قارارلاشتۇرالماي، نېمە قىلارىنى ئېنىق بىلمەي سارىسىمە ئىچىدە تۇراتتى. مۇھەممەد بۇرۇندۇق بەگ ئىش بىلەر كىشى ئىدى. ئۇ: «مۇزەففەر مىرزا بىلەن ئىككىمىز ھەرى قورغىنىنى بېكىتەيلى، بەدىئۇززەمان مىرزا بىلەن زۇنۇن بەگ ھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلارغا بېرىپ، سىستاندىن سۇلتان ئەلى ئارغۇننى، قەندەھار ۋە زەمىنى داۋەردىن شاھ بەگ بىلەن مۇقىمنى چېرىكلىرى بىلەن ئۆزلىرىگە قوشسۇن، پۈتۈن ھەزارە ۋە نەكدەرى چېرىكلىرىنىمۇ يىغىپ تەخمۇتەخ تۇرسۇن. ئۇ چاغدا دۇشمەننىڭ تاغقا بېرىشى مۇشكۇللىشىدۇ ۋە تاشقىرىدىكى چېرىكلەرنىڭ ۋەھىمىسى بىلەن قورغان ئۇستىگىمۇ كېلەلمەيدۇ»

دەپتۇ. ئۇ ناھايىتى ياخشى ئېيتقان ۋە جايىدا بىر (205) تەدبىرنى ئويلاپ تاپقانىدى. زۇنۇن ئارغۇن ناھايىتى جەسۇر بولسىمۇ، لېكىن بېخىل ۋە تەمەخور، پىكىر ۋە تەدبىردىن يىراق، گول ۋە تەلۋە ئادەم ئىدى. بۇ مەزگىلدە ھىرىدا ئاغا ـ ئىنى شېرىك پادىشاھ بولغان بولۇپ، خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك بەدئۆززەمان مىرزا قېشىدا ئىختىيار ئىگىسى ئىدى. تەمەخورلۇق سەۋەبىدىن مۇھەممەد بۇرۇندۇقنىڭ شەھەردە تۇرۇشىغا رازى بولماي، ئۆزىنىڭ تۇرغۇسى كەلدى. لېكىن ئۇنىمۇ ئوخشىتالمىدى. ئۇنىڭ گول ۋە تەلۋىلىكىگە بۇنىڭدىن ياخشى دەلىل يوقكى، بىرقىسىم ھېيلىگەرلەرنىڭ ئويدۇرما ۋە خۇشامەتلىرىگە ئىشىنىپ، ئۆزىنى شەرمەندە ۋە رەسۋا قىلدى. تەپسىلاتى شۇكى: ئۇ ھىرىدا شۇنداق ئېتىبار تېپىپ ئىختىيار ئىگىسى بولغاندىن كېيىن، بىرقانچە شەيخ ۋە مولىلار ئۇنىڭ قېشىغا كېلىپ: «قۇنۇپ بىز بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتىدۇ. ساڭا ھىزەبرۇللاھ (ئاللانىڭ شىرى) دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. ئۆزىبىكلەرنى يېڭىسەن» دەپتۇ. ئۇ بۇ سۆزلەرگە ئىشىنىپ، بوينىغا پوتا ئېسىپ ئاللاغا شۇكۇر ئېيتىپتۇ. ئۇ مۇشۇ سەۋەبتىن مۇھەممەد بۇرۇندۇقنىڭ مۇڭاپىق پىكرى بويىچە ئىش قىلمىدى، قورغانىنمۇ مۇستەھكەملىمىدى، ئۇرۇشقىمۇ تەييارلىق قىلمىدى، دۇشمەنىنىڭ كېلىش ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزىدىغان قاراۋۇل ۋە چاغداۋۇللارنىمۇ قويمىدى، دۇشمەن كەلسە ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن سەپنى لايىقىدا تەشكىللەش ئىشلىرىنىمۇ قىلمىدى.

شەيباقخان مۇھەررەم ئېيىدا مۇرغابتىن ئۆتۈپ، سىركاي تەۋەسىگە (ب 205) يېقىنلاشقاندىلا مىرزىلار بۇ-

نىڭدىن خەۋەر تاپىدۇ ۋە ساراسىمگە چۈشۈپ ھېچ ئىش قىلالمايدۇ، ئادەملىرىنىمۇ يىغالمايدۇ ھەم سەپمۇ تۈزىيەلمەيدۇ. ھەركىم ئۆزى تۈرغان يېرىدىنلا قېچىشقا باشلايدۇ. زۇنۇن ئارغۇن ھېلىقى سۆزگە ئىشىنىپ، قىرىق - ئەللىك مىڭ ئۆزبېككە قارشى يۈز - يۈزئەللىك ئادەم بىلەن قارارەباتتا قالىدۇ. زور ئۆزبېك چېرىكى كېلىش بىلەنلا ئۇلارنى تارمار قىلىدۇ ۋە زۇنۇننى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىدۇ.

مىرزىلارنىڭ ئانىلىرى، ئېگىچە - سىڭىللىرى، خوتۇنلىرى ۋە خەزىنىسى تامامەن ئالا قورغان نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئىختىياريددىن قەلئەسىدە ئىدى. مىرزىلار كەچ شەھەرگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە يېرىم كېچىگىچە ئۇخلاپ، ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، سەھەر ۋاقتىدا شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىدۇ. قورغاننى بېكىتىشنى خىيلىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ. شۇنداق ۋاقىتتا ۋە شۇنداق ھىمايىسىز ئەھۋالدا، ئانىلىرىنى، ئېگىچە سىڭىللىرىنى، خوتۇن - بالىلىرىنى بىللە ئېلىپ كەتمەي، ئۇلارنى ئۆزبېكلەرنىڭ ئەسىر قىلىشىغا تاشلاپ بېرىپ قاچىدۇ. پەندە سۈلتان بېگىم، خەدىچە بېگىم باشلىق سۈلتان ھۆسەيۇن مىرزىنىڭ ھەرەملىرى، بەدئۇززەمان مىرزىنىڭ ۋە مۇزەففەر مىرزىنىڭ ھەرەملىرى بىلەن بالىلىرى، مىرزىلارنىڭ پۈتۈن خەزىنە نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ ئالا قورغاندا ئىدى. قورغان كۆكۈلدىكىدەك مۇستەھكەم ۋە سەرەمجان قىلىنمىغانىدى، قورغانغا ياردەم بېرىش ئۇچۇن ئەۋەتىلگەن يىگىتلەر تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى. مەزىدبەگنىڭ ئىنىسى ئاشىق مۇھەممەد ئارغۇن ياياق چېرىكىدىن قېچىپ كېلىپ قورغانغا (206) كىردى. ئۇنىڭ

دىن باشقا، قورغاندا ئەمىر ئۆمەر ئوغلى ئەلىخان، شەيخ مۇھەممەد ئابدۇللا بەكاۋۇل، مىرزا بەگ كەيخۇسرەۋى ۋە مىرەك كوردىۋانلار بار ئىدى. شەيباقخان كېلىپ، ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن شەيخۇلئىسلام بىلەن چوڭلار ئەھدە - شەرتلەر قىلىشىپ، تاش قورغاننىڭ ئاچقۇچلىرىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردى. قورغاننى ھېلىقى ئاشىق مۇھەممەد ئون ئالتە - ئون يەتتە كۈن قوغدىدى. (دۇشمەن) تاش-قىرىدىن، ئات بازىرى تەرەپتىن لەخمە قېزىپ، ئوت يېقىپ، قورغاننىڭ بىر بۇرجىكىنى بۇزدى. قورغاندىكىلەر ھودۇقۇپ، قورغاننى قوغدىيالماي تەسلىم بولدى.

شەيباقخان ھىرىنى ئالغاندىن كېيىن پادىشاھلارنىڭ ئائىلىلىرىگە ياماق مۇئامىلىدە بولدى. يالغۇز ئۇلارغىلا ئەمەس، پۈتۈن خەلقە شۇنداق مۇئامىلە قىلدى. ھېچ نەرسە كۆرۈپ باقمىغان بۇ سەھرالىق، بەش كۈنلۈك پانىي دۇنيا ئۈچۈن شۇنچە ياماق ئاتاقلارغا قالدى. شەيباق-خان ھىرىدا مۇنداق نامۇۋاپىق ئىش - ھەرىكەتلەرنى سادىر قىلدى: بۇ چېرىك دۇنيا ئۈچۈن، خەدىچە بېگىمنى شاھ مەنسۇر باخشى، دېگەن نومۇسسىزغا بېرىپ، تۇرلۇك - تۇرلۇك ئازابلارغا سالدى؛ شەيخ بۇرانىدەك ۋەلى ھەم ئەزىز كىشىنى موغۇل ئابدۇلۋەھھابنىڭ ئىختىيارىغا بەردى؛ ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ھەر بىرىنى ئايرىم - ئايرىم كىشىلەرنىڭ ئىختىيارىغا بەردى؛ پۈتۈن شېئىر ئەھلى ۋە تالانت ئەھلىنى مولا بىنائىنىڭ ئىختىيارىغا بەردى؛ خۇراسان دانىشمەنلىرىنىڭ بۇنىڭغا ئائىت مۇنۇ قىتئەسى مەشھۇر:

به جۇز ئابدۇللاهى كىرى خەر ئىمروز
نەدىدە ھېچ شائىر رويى زەررا.

بىنائى زەرتە مەۋ دارەد زى شائىر،
مەگەر خاھەد گىرىفتەن كىرى خەررا. (ب 206)
(بۇگۇن ئېشەك ئالىتى ئابدۇللادىن باشقا ھېچ شائىر ئالتۇن يۇزىنى كۆرمىدى. بىنائى شائىردىن ئالتۇن تەمە قىلىدۇ، لېكىن ئېشەك ئالىتىنى تۇتۇپ قالىدۇ، خالاس)
(شەيباقخان) ھىرىنى ئېلىش بىلەنلا مۇزەففەر مىرزە-نىڭ خانزادە خانىم ئاتلىق ھەرىمىنى ئېدىتىنىڭ توشمە-غىنىغا قارىماي نىكاھىغا ئالدى؛ ھىرىنىڭ مەشھۇر ۋە تالانتلىق موللىلىرىدىن بولغان قازى ئىختىيار بىلەن مۇھەممەد مىرزا يۇسۇفكە ئۆزىنىڭ بىلىمسىزلىكىگە قا-رىماي تەفسىردىن دەرس بەردى؛ موللا سۇلتان ئەلى مەش-ھەدي بىلەن بەھزاد مەنسۇرنىڭ خەت ۋە رەسىملىرىگە قەلەم تەگكۈزۈپ تۇزىتىش كىرگۈزدى؛ بىرنەچچە كۈندە بىر مەززىسىز بىر بېيىت يېزىپ، ئۇنى مۇنبەرلەردە ئو-قۇتۇپ، كوچىلارغا ئاستۇرۇپ، شەھەر خەلقىدىن مۇكاپات ئالاتتى. گەرچە سەھەر قوپىدىغان، بەش ۋاخ نامازنى تەرك قىلمايدىغان، قىرائەت ئىلمىنى ياخشى بىلىدىغان ئادەم بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن مۇشۇنداق ساراڭلارچە، ئەخ-مەقلەرچە، تومپايلارچە ۋە كاپىرلارچە سۆز ۋە ئىشلار كۆپ سادىر بولدى.
شەيباقخان ھىرىنى ئېلىپ ئون - ئون بەش كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، كەھدىستاندىن پۇلىسالارغا كېلىپ، ھەممە چېرىكنى تېمۇر سۇلتان بىلەن مۇھەممەد ئۇبەيد سۇلتانغا باشلىتىپ مەشھەدتە خەۋەرسىز تۇرغان ئەبۇل-مۇھسىن مىرزا بىلەن كەپەك مىرزا ئۇستىگە ئەۋەتتى. مىرزىلار بىر قېتىم كەلات قەلئەسىنى بېكىتمەكچى بول-غانىكەن، يەنە بىر قېتىم بۇ چېرىكنىڭ كېلىدىغانلىقىنى

ئاڭلاپ، باشقا يول ئارقىلىق شەيباقخانغا ھۇجۇم قىلماق-چى بولغانىكەن. بۇ ئىنتايىن ياخشى ئوي ئىكەن، لېكىن بىر قارارغا كېلەلمەپتۇ. شۇنداق تۇرغاندا، تېمۇر سۇلتان بىلەن ئۇبەيد سۇلتان چېرىكىنى باشلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ، مىرزىلارمۇ سەپ تارتىپ چىقىدۇ. ئەبۇلمۇھسىن (207) مىرزىنى تېزلا تارمار قىلىدۇ. كەپەك مىرزا ئازراق ئادەمى بىلەن ئاغىسىنىڭ دۇشمىنىگە تاشلىنىدۇ، لېكىن ئۇنىمۇ تارمار قىلىدۇ، ئاغا - ئىنى ئىككىلىسىلا قولغا چۈشىدۇ. ئىككىسىنى بىر يەرگە ئېلىپ كەلگەندە، ئۇلار قۇچاقلىشىپ، سۆيۈشۈپ ۋىدالىشىدۇ. ئەبۇلمۇھسىن مىرزىدىن قورقۇنچاقلىق زاھىر بولىدۇ، كەپەك مىرزا بولسا قورقماسلىقنى ئانچە بىلىندۇرۇپ كەتمەيدۇ. شەيباقخان پۇلسالاردا چاغدا ھەر ئىككى مىرزىنىڭ بېشىنى ئۇنىڭغا ئەۋەتىدۇ.

شۇ كۈنلەردە، شاھ بەگ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد مۇقىم شەيباقخاندىن ئەنسىرەپ كەينى - كەينىدىن ماڭا ئەلچى ۋە تەلەپنامىلار ئەۋەتىپ، تەرەپدارلىق ۋە سادىقلىقىنى ئىزھار قىلدى. مۇقىم، بىر تەلەپنامىدا ئېنىقلا مېنى چاقىردى. ئۆزبېكلەر ۋىلايەتنى مۇنداق شەكىلدە ئالغان بىر چاغدا، بىزنىڭ قاراپ تۇرۇشىمىز مۇناسىپ كۆرۈنمىدى. شۇنچە ئەلچى ۋە تەلەپنامىلەرنى ئەۋەتىپ بىزنى چاقىرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كېلىپ مۇلازىمەت قىلىشىدا شۇبھە ئاز قالدى. بارلىق بەگلەر ۋە تەدبىرلىك كىشىلەر بىرلىكتە كېڭىشىپ، چېرىك تارتىپ بېرىش ۋە بۇ ئارغۇن بەگلىرى قوشۇلغاندىن كېيىن خۇراسانغا يۈرۈش قىلىش ياكى باشقا مەسلىھەت بولسا، ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ ئاندىن قارار چىقىرىش قارارىغا كەلدۇق.

شۇ نىيەت بىلەن قەندەھار تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتۇق.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن مۇناسىۋەت بىلەن، مەن «پەڭگە» دەپ ئاتايدىغان ھەببە سۇلتان بېگىم، ھىرىدا توختاشقىنىمىز بويىچە قىزى مەسۇمە سۇلتان بېگىمنى ئېلىپ كەلدى. (ب 207) بىز ئۇلار بىلەن غەزنىدە ئۇچراشتۇق. خۇسرەۋ كۆكەلداش، سۇلتان قۇلى چاناق ۋە گەدايى بىلاللار ھىرىدىن قېچىپ ئىبنى ھۆسەين مىرزىنىڭ قېشىغا بارغانىدى. ئۇ يەردىن ئەبۇلمۇھسىن مىرزىنىڭ قېشىغا باردى، لېكىن ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي بىزنىڭ قېشىمىزغا ئۇلار بىلەن بىللە كەلدى. بىز ئۇلار بىلەن بىللە قالاتقا يەتكەن ۋاقتىمىزدا، قالاتتا سودا قىلىش ئۈچۈن كەلگەن نۇرغۇن ھىندىستان سودىگەرلىرى بار ئىكەن، چېرىك ئۇلارنىڭ ئۇستىگىلا بېرىپ قالغانلىقتىن قاچالماي قالدى. يېنىمدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى: «مۇنداق ئۇرۇش مەزگىلىدە دۇشمەن ۋىلايىتىگە ماڭغانلارنى بۇلاش كېرەك» دەيىشتى. مەن رازى بولمىدىم ۋە: «سودىگەرنىڭ نېمە گۇناھى بار؟ مۇنداق ئەرزىمەس پايدىدىن تەڭرى ھەققىدە كەچسەك، تەڭرىتائالا ئۇنىڭ مۇقابىلىسىدە بىزگە تېخىمۇ زور پايدا نېسىپ قىلغۇسىدۇر. مەسىلەن: مۇشۇ بىرقانچە كۇننىڭ ئالدىدا غىلجىلارنى چاپقۇن قىلىشقا ئاتلانغان چاغدا، مەھمەند ئافغانلىرىنىڭ قوي ـ مالىرى ۋە بالا ـ چاقىلىرى بىلەن بىزدىن بىر يىغاچ يىراق يەردە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، كۆچىلىكىگىلار ئۇلارنى چاپقۇن قىلىش تەرەپدارى بولدۇڭلار. مەن ھېلىقىدەك مۇلازىمە بىلەن ئۇنداق قىلىشقا رازى بولمىدىم. ئەتىسىلا تەڭرىتائالا دۇشمىنىمىز غىلجى ئافغانلىرىنىڭ مېلىدىن چېرىكـ كە شۇقەدەر كۆپ نېسىپ قىلدىكى، شۇ چاغقىچە ھېچبىر

چاپقۇنـدا ئۇنچـىلـىك كۆپ قـوي قولغا چـۈشكەن ئەمـەس» دېدىم. قالاتتىن ئۆتۈپ چۈشتۈق ۋە سودىگەرلەردىن ھەدە-يە ھېسابىدا بىرئاز مال ئالدۇق.

مەن كابۇلنى ئالغاندىن كېيىن، خۇراسان تەرەپكە كېتىشكە رۇخسەت بەرگەن مىرزاخان بىلەن، مەن خۇرا-سانغا (208) بېرىپ قايتقاندا شۇ يەردە قالغان ئابدۇرەزاق مىرزا قەندەھاردىن قېچىپ، بىز قالاتتىن ئۆتكەندە كەل-دى. بەھار مىرزىنىڭ نەۋرىسى، جەھانگىر مىرزىنىڭ ئوغلى پىرمۇھەممەد مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئانىسى مىرزىلار بىلەن بىللە كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى.

شاھ بەگ بىلەن مۇقىمغا: «سىلەرنىڭ سۆزۈڭلار بو-يىچە بۇ يەرگە كەلدۇق. ئۆزبېكتەك يات دۈشمەن خۇرا-سانىنى ئالدى. كېلىڭلار، دۆلەت ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى بىللە مەسلىھەتلىشىپ قارار قىلايلى» دېگەن مەزمۇندا خەتلەر ئەۋەتىلدى. ئۇلار بولسا، ئۆزلىرىنىڭ خەتلەر يېزىپ بىزنى چاقىرغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، قو-پال ۋە قاتتىق سۆزلەر بىلەن جاۋاب بەردى. قوپاللىقىنىڭ بىرى شۇكى، شاھ بەگ ماڭا يازغان خېتىدە مۆھرىنى بىر بەگنىڭ يەنە بەگكە، ھەتتا يۇقىرى دەرىجىلىك بەگ-لىك تۆۋەن دەرىجىلىك بەگكە يازغان خېتىگە ئوخشاش خەتنىڭ ئارقىسىغا ۋە قەغەزنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېسىپ ئە-ۋەتىپتۇ. ئەگەر مۇشۇنداق قوپال ھەرىكەتلەرنى قىلمىغان بولسا، مۇشۇنداق قاتتىق گەپلەرنى قىلمىغان بولسا، ئىش بۇ دەرىجىگە يەتمىگەن بولاتتى، مۇنۇ سۆز بەكمۇ توغرا:

ستىزە بەجايى رەسانەد سۇخەن،
كى ۋەيران كۇنەد خانەدانى كۇھەن.

(نىزالىق سۆز شۇ يەرگە ئېلىپ كېلىدۇكى، قەدىمكى

خانىدانىنى ۋەيران قىلىدۇ). ئۇلار مۇشۇنداق نىزا ۋە قو-
پاللىقلىرى سەۋەبىدىن خانۇمانىنى ۋە ئوتتۇز - قىرىق
يىل ئىچىدە قازانغانلىرىنى بەربات قىلدى.

شەھرى سەفا تەۋەسىدە تۇرغىنىمىزدا، بىر كۈنى
ئوردۇ ئىچىدە ئۇقۇشۇلمىغان بىر غوۋغا كۆتۈرۈلۈپ، چې-
رىكنىڭ ھەممىسى قوراللىنىپ ئاتلاندى. مەن غۇسۇل -
تاھارەت بىلەن مەشغۇل ئىدىم (ب 208)، بەگلەر ئىنتا-
يىن جىددىيلەشتى. مەنمۇ ئىشىمنى تۈگىتىپ ئاتلاندىم،
غوۋغا ئۇقۇشۇلماسلىقتىن بولغانلىقى ئۇچۇن، بىرئازدىن
كېيىن بېسىلدى. ئۇ يەردىن مەنزىلمۇمەنزىل مېڭىپ،
گۈزەرگە كېلىپ چۈشتۇق. بۇ يەردىمۇ بىرقانچە قېتىم
ئۇلار بىلەن سۆزلىشىش ئۇچۇن ئۇرۇنۇپ باقتۇق، لېكىن
ئۇلار پەرۋا قىلماي، كاجلىق ۋە گەدەنكەشلىكىدە تۇرىۋەر-
دى. يەر - سۇ شارائىتىنى بىلمىغان سادىق كىشىلىرى-
مىز: «قەندەھارغا كېلىدىغان ئېرىقلارنىڭ بېشى بابا ھۆ-
سەين ئابدال ۋە خەلىشەك تەرەپتە. شۇ تەرەپكە ئۆتۈپ،
قەندەھارغا كېلىدىغان ئېرىقلارنىڭ ھەممىسىنى تىندۇرۇش
كېرەك» دېگەن تەكلىپىنى قويدى. شۇ قارارغا كېلىپ،
ئەتىسى سەھەر قوراللىنىپ، ئوڭ قانات، سول قانات بو-
يىچە سەپ تۈزۈپ، خەلىشەك تەرەپكە يۈرۈش قىلدۇق.

شاھ بەگ بىلەن مۇقىم، قەندەھار تېغىنىڭ، مەن
تاش ئىمارەت قازدۇرغان تۇمشۇقىنىڭ ئالدىدا چېدىر تە-
كىپ ئولتۇراتتى. مۇقىمنىڭ ئادەملىرى نوچىلىق قىلىپ،
دەرەخلەرنىڭ ئارىسى بىلەن يېقىنلاپ كېلىدۇ. شەھرى
سەفا تەۋەسىدە تۇرغىنىمىزدا قېچىپ كەلگەن تۇفان ئار-
غۇن ئۆزى يالغۇز ئارغۇنلارنىڭ سېپىگە يېقىنلىشىدۇ. شۇ
ئەسنادا ئىشقۇللاھ دېگەن بىرى، يەتتە- سەككىز ئادەم

بىلەن ئىلگىرىلەپ كېلىدۇ ۋە يېنىدىكىلەردىن ئايرىلىپ ئالدىغىراق ئۆتىدۇ. تۇفان ئارغۇن ئۆزى يالغۇز ئۇنىڭ بىلەن روبرولىشىپ قىلىچلىشىدۇ ۋە ئۇنى ئاتتىن يىقىتىدۇ. مەن سەنگى لەخشەك ئۇدۇلىدىن ئۆتكەندە ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئالدىمغا ئېلىپ كەلدى. بىز بۇنى، ياخشىلىقتىن بېشارەت، دەپ بىلدۇق. بۇ يەر مەھەللە ئىچى ۋە دەرەخلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە ئۇرۇشۇشنى مۇڭاپىق كۆرمەي، خەلىشەكنىڭ ئالدىدىكى ئېقىننىڭ قەدىمىدىكى (209) ئوتلاقتىن يەر تاللاپ، شۇ يەرگە چۈشۈڭاتاتتۇق. شۇ ئەسنادا شىر قۇلى قاراڭۇل ئالدىراپ كېلىپ، دۈشمەننىڭ سەپ تۈزۈپ كېلىپ قالغانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

قالاتتىن ئۆتكەندىن بېرى ئادەملىرىمىز يېمەكتىن قىسىلىپ، كۆپ قېينىچىلىق تارتتى. خەلىشەك تەۋەسىگە كەلگەندىن كېيىن، چېرىكىنىڭ كۆپ قىسمى قوي، كالا، ئاشلىق ۋە ئوت ـ سامان ئۈچۈن خەلىشەكنىڭ يۇقىرى ۋادىسى تەرەپكە تارقاپ كەتكەنىدى. بىز چېرىكىنىڭ يىغىلىشىنى كۈتمەيلا تېز ئاتلاندۇق. بىزنىڭ ئىككى مىڭدەك ئادىمىمىز بولسىمۇ، بۇ يەرگە چۈشكەندە يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك چېرىكىنىڭ خېلى قىسمى يۇقىرى ۋادىغا كېتىپ، ئۇرۇش ۋاقتىدا سەپكە قوشۇلالمىدى. تەخمىنەن مىڭدەك ئادىمىمىز ئۇرۇشقا هازىر ئىدى. ئادىمىمىز ئاز بولسىمۇ لېكىن سەپنى هازىرغىچە قىلىپ باقمىغان دەڭىجىدە رەتلىك هەم پۈختا تەشكىللىدىم. قولىدىن ئىش كېلىدىغان يىگىتلەرنىڭ هەممىسىنى ئالاهىدە قىسىم قىلىپ تەشكىللىدىم. هەممىسىنى ئوندىن ـ ئوندىن هەم ئەللىكتىن ـ ئەللىكتىن قىلىپ بۆلۈپ، ئون بېشى ۋە

ئەللىك باشلىرىنى بەلگىلىدىم. ھەر ئونلۇق ۋە ھەر ئەل-لىكلىك توپلار ئۆزلىرىنىڭ ئوق قول ياكى سول قولدا تۇرىدىغان يەرلىرىنى ۋە ئۇروش ۋاقتىدا قىلىدىغان ئىش-لىرىنى ئېنىق بىلىپ تەييار بولالايتتى. ئوق قانات ۋە سول قانات، ئوق قول ۋە سول قول، ئوق يان ۋە سول يان، ئوق ۋە سول دېگەن سەپلەر بويىچە ئاسان ھەم خە-ۋەرچىلەرسىزلا راسلىنالايتتى. چېرىكمىز قىسىملار بو-يىچە تۇرغان يېرىدىنلا ئاتلىنىپ يولغا چىقتى (ب 209). ئوق قانات، ئوق قول، ئوق يان ۋە ئوق سۆزلىرى بىر مەنىدە بولسىمۇ، لېكىن مەن ئۇلارنى پەرقلەندۇرۇپ، ھەرقايسىسىغا ئايرىم ـ ئايرىم مەنە بەردىم. «غول» دېيىد-لىدىغان مەركەزنىڭ دائىرىسىگە كىرمەي، ئۇنىڭ ئوق ۋە سولىدا تۇرىدىغان سەپلەر ئوق قانات ۋە سول قانات دې-يىلدى. غول ئۆزى ئايرىم بىر سەپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئوق ۋە سولى ئوق قول ۋە سول قول دېيىلدى؛ غولدا يەنە بىر ئالاھىدە قىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئوق ۋە سولى ئوق يان ۋە سول يان دېيىلدى: ئالاھىدە قىسىمدا «بوي» دې-گەن بىر توپ بار، تۇركىي تىلدا بويتاقنىمۇ «بوي» دەپ-دۇ، لېكىن بۇ يەردە بويتاق مەنىسى كۆزدە تۇتۇلمايدۇ، بەلكى «يېقىن» دېگەن مەنە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئوق ۋە سولى ئوق ۋە سول دەپ ئاتالدى.

ئوق قاناتتا مىرزاخان، شىرىم تاغايى، يارەك تاغايى ۋە ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىلىرى، چەلمە موغۇل، ئەيىۋب بەگ، مۇھەممەد بەگ، ئىبراھىم بەگ، ئەلى سەيىد مو-غۇل، سۇلتان قۇلى چۆھرە، خۇدا بەخش، ئەبۇلھەسەن ۋە ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىلىرى قويۇلدى؛ سول قاناتتا ئابدۇ-رەززاق مىرزا، قاسىم بەگ، تەڭرىبەردى، قەنبەر ئەلى،

ئەھمەد ئىلچى بۇغا، بۇرى بارلاس، سەيىد ھۆسەين ئەكـ
بەر ۋە مىرشاھ قەۋچىنلار قويۇلدى؛ ئالدىنقى قىسمىدا
ناسىر مىرزا، سەيىد قاسىم ئىشىك ئاغا، مۇھىب ئەلى
قۇرچى، پاپا ئوغلى ئاللاۋىرەن تۇركمەن، شىر قۇلى قارا-
ۋۇل موغۇل ۋە ئۇنىڭ ئاغا ئىنىلىرى، مۇھەممەد ئەلىلەر
قويۇلدى؛ غولدا، مېنىڭ ئوڭ قولۇمدا قاسىم كۆكەلداش،
خۇسرەۋ كۆكەلداش، سۇلتان مۇھەممەد دولداي، شاھ مۇ-
ھەممەد پەرۋانچى، قولبايەزىد بەكاۋۇل، (210) كەمال
شەربەتچى قويۇلدى؛ سول قولۇمدا خوجا مۇھەممەد ئەلى،
دوست ناسىر، مىرىم ناسىر، باباشىرزاد، خان قۇلى، ۋە-
لى خەزانچى، قۇتلۇق قەدەم قاراۋۇل، مەقسۇد سۇچى ۋە
بابا شەيخلەر قويۇلدى. غولدا پۇتۇنلەي ئىچكىيلەر بولۇپ،
چوڭ بەگلەردىن ھېچكىم يوق ئىدى، يۇقىرىدا ئېيتىلـ
غانلارنىڭ ھېچقايسىسى بەگلىك مەرتىۋىسىگە يەتمەيتتى؛
بويدا شىر بەگ، ھاتەم قۇربېگى، كەپەك قۇلبابا، ئەبۇل-
ھەسەن قۇرچى، موغۇللاردىن ئۇرۇس ئەلى سەيىد، دەرۋىش
ئەلى سەيىد، خۇش كېلدى چەلمە، دوست كېلدى چەلمە
تاغچى، ئاماچى مەندى، تۇركمەنلەردىن مەنسۇر، رۇستەم ئەلى
ۋە ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىسى، شاھنەزەر سۇيۇندۇكلەر قويۇلدى.

دۇشمەن چېرىكى ئىككى بۆلەككە بۆلۈندى. بىر بۆ-
لىكى شاھ شۇجائ ئارغۇن (تۆۋەندە شاھ بەگ دەپلا ئاتاي-
مىز) باشچىلىقىدا، بىر بۆلىكى ئۇنىڭ ئىنىسى مۇقىم
باشچىلىقىدا ئىدى. بۇ ئارغۇنلارنىڭ ئادەمىنى ئالتە ـ
يەتتە مىڭ مۆلچەرلىشەتتى. تۆت ـ بەش مىڭ قوراللىق
ئادەمنىڭ بارلىقى سۆزسىز ئىدى. شاھ بەگ ئۆزى غول
ۋە ئوڭ قانات قىسمى بىلەن روبىرو كەلدى؛ مۇقىم سول
قانات قىسمى بىلەن روبىرو كەلدى. مۇقىمنىڭ چېرىكى

ئاغىسىنىڭكىگە قارىغاندا ئازراق ئىدى. بۇ قىسىم بىزنىڭ قاسىم بەگ باشچىلىقىدىكى سول قانات قىسمىمىزغا ئۇستۇن كەلدى. ئۇرۇش باشلانغىچە قاسىم بەگ ئىككى ـ ئۇچ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى. بىزنىڭ ئالدىمىزدىمۇ دۇشمەن كۆچلۈك بولغانلىقى ئۇچۇن ياردەم ئاجرىتالمىدۇق. بىز تەخىر قىلماستىن دۇشمەنگە قارشى ماڭدۇق. بىز بىر ئوق ئېتىمى ئىلگىرىلىگەن ۋاقتىمىزدا، (ب 210) دۇشمەن دەسلەپكى ھۇجۇمى بىلەن بىزنىڭ ئالدىنقى قىسمىمىزنى غولغا چېكىندۇردى. بىز ئوق ياغدۇرۇپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدۇق. بىرئازدىن كېيىن دۇشمەن ئوق ئېتىشنى توختاتقاندەك قىلدى. مېنىڭ ئۇدۇلۇمدا بىر ئادەم چېرىكىنى چاقىرىپ، ئاتتىن چۇشۇپ ئوق ئاتماقچى بولدى. بىز توختىماي مېڭىۋەرگەنىدۇق، ھېچ ئىش قىلالماي، ئاتلىنىپ كېتىپ قالدى. بۇ كىشى شاھ بەگنىڭ ئۆزى ئىكەنىدۇق. ئۇرۇش ئەسناسىدا پىرى بەگ تۇركمەن تۆت ـ بەش ئاغا ـ ئىنىسى بىلەن بىرلىكتە سەللىلىرىنى قوللىرىغا ئېلىپ، دۇشمەندىن يۇز ئۆرۇپ بىز تەرەپكە ئۆتتى. بۇ پىرى بەگ دېگەن، شاھ ئىسمائىل بايەندۇر سۇلتانلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئىراق مەملىكىتىنى قولغا ئالغاندا، ئابدۇلباقى مىرزا ۋە مۇراد بەگ بايانداۇر باشچىلىقىدىكى تۇركمەن بەگلىرى بىلەن بىللە كەلگەن تۇركمەنلەردىن ئىدى.

ئوڭ قانات قىسمىمىز دۇشمەننى تېخىمۇ بۇرۇن يېڭىپ ئىلگىرىلىدى ۋە ئۇچى مەن بىنا قىلدۇرغان باغقا سانجىلىپ باردى. سول قانات قىسمىمىز باباھەسەن ئەبدالنىڭ تۆۋەنىدىكى چوڭ ئېرىقلارغا ئۇدۇل باردى. سول قانات قىسمىمىز مۇقىمنىڭ روبىروسىدا بولۇپ، ئادىمى

مۇقىمنىڭكىدىن كۆپ ئاز ئىدى. تەڭرى ئىشىمىزنى ئوڭ قىلدى، قەندەھەرغا ۋە ئۇنىڭ يېزىلىرىغا بارىدىغان ئوچ - توّت چوڭ ئېرىق بىزنىڭ سول قانات قىسمىمىز بىلەن دۇشمەننى ئايرىپ تۇردى. بىزنىڭكىلەر كېچىك باشلىرىنى ئىگىلەپ دۇشمەننى ئۆتكىلى قويمىدى. سول قانات قىسمىمىز ساندا ئاز بولسىمۇ، لېكىن چىڭ تۇرۇپ (211) مۇداپىئە قىلدى. ئارغۇنلار تەرەپتىن ھالۇاچى تارخان، سۇ ئىچىدە قەنبەر ئەلى ۋە تەڭرى بېردى بىلەن قىلىچلاشتى. قەنبەر ئەلى ياردار بولدى. قاسىم بەگنىڭ پېشانىسىگە ئوق تەگدى، غۇرى بارلاسنىڭ قېشىنىڭ ئۇستىگە ئوق تەگدى. شۇ ئەسنادا دۇشمەننى قاچۇرۇپ، بۇ ئېرىقلاردىن مورغان تېغىنىڭ تۇمشۇقى تەرەپكە ئۆتتۇق. ئېرىقلاردىن ئۆتۈۋاتقان ۋاقتىمىزدا بوز ئات مىنگەن بىر ئادەم تاغ ئېتىكىدە قاياققا مېڭىشنى بىلمەي بىر دەم تۇرۇپ، ئاخىر بىر تەرەپكە كەتتى. مەن ئۇنى شاھ بەگ دەپ ئويلىدىم. بەلكىم شۇ بولۇشى مۇمكىن. دۇشمەننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، چېرىكنىڭ ھەممىسى دۇشمەنىنى قوغلاپ ئادەم تۇتۇشقا كەتتى، يېنىمدا ئون بىر ئادەم قالدى. ئۇلارنىڭ بىرى ئابدۇللا كىتابدار ئىدى. مۇقىم تېخىچىلا توختاپ ئۇرۇشماقتا ئىدى. ئادىمىمىزنىڭ ئازلىقىغا قارىماي، تەڭرىگە تەۋەككۇل قىلىپ، دۇمباقلارنى ياڭرىتىپ، دۇشمەن تەرەپكە يۈرۈپ كەتتۇق.

كۆپۈ - ئازغە تەڭرىدۇر بېرگۈچى،
بۇ دەرگەھدا يوقتۇر كىشىنىڭ كۈچى.

(كۆپكىمۇ، ئازغىمۇ تەڭرى بېرىدۇ، بۇ دەرگاھتا كىشىنىڭ كۈچى يوقتۇر) «كىم مىن فىئەقلىيلەئلىبت فىئەكتشىيرە بادن الله» (ئاللانىڭ ئىزنى بىلەن كىچىك

قوشۇننىڭ زور قوشۇن ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشى كۆپ بولغان). دۇمباق ساداسىنى ئىشتىپ، بىزنىڭ كىلىۋاتقىنىمىزنى بىلگەن دۇشمەن چېرىكى توختاشنى ئېسىدىن چىقىرىپ، قېچىش يولىنى تۇتتى.

دۇشمەننى قاچۇرغاندىن كېيىن، قەندەھار تەرەپكە مېڭىپ، فەررۇخزاد بەگنىڭ چاربېغىغا (ب 211) كېلىپ چۇشتۇق (بۇ باغدىن ھازىر ئەسەرمۇ قالمىدى). شاھ بەگ بىلەن مۇقىم قەندەھار قەلئەسىگە كىرەلمەي قاچتى. شاھ بەگ شال ۋە مەستۇڭ تەرەپكە چىقىپ كەتتى. مۇقىم بولسا، زەمىنى داۋەر تەرەپكە كەتتى. قورغاننى بېكىتىشكە ئادەم قويۇلمىغانكەن. قورغاندا قۇلى بەگ ئارغۇنىڭ ئاغا - ئىنىلىرىدىن ئەھمەد ئەلى تارخان قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماڭا ئىخلاسمەن ئىكەنلىكى مەلۇم بولغانىدى. ئۇلار مۇراجىئەت قىلىپ، ئاغا - ئىنىلىرىنىڭ ئامان قېلىشىنى تىلىدى. بۇ ئېيتىلغانلارغا ئىنايەت قىلىنىپ، تىلىگەنلىرى قوبۇل قىلىندى. قورغاننىڭ ماشۇر دەرۋازىسىنى ئاچتى. شەھەردىكىلەرنىڭ يۇگەنسىز ئىكەنلىكى نەزەرگە ئىلىنىپ، باشقا دەرۋازىلار ئېچىلمىدى. بۇ ئېچىلغان دەرۋازىغا شىرىم بەگ بىلەن يارەك بەگ قويۇلدى. ئۆزۇم بىرنەچچە ئىچكىلەر بىلەن ئىچكىرىگە كىرىپ، يۇگەنسىزلەرگە قارشى بېرىپ، ھەيۋە كۆرسىتىش ئۈچۈن بىر - ئىككىسىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدۇم. ئالدى بىلەن تاشقى قورغاندىكى مۇقىمنىڭ خەزىنىسىگە باردىم. ئابدۇرەززاق مىرزا مېنىڭدىن بۇرۇنراق بۇ يەرگە كېلىپ چۇشكەنىكەن. ئۇنىڭغا خەزىنىدىن بىرقىسىم نەرسىلەرنى ئىنايەت قىلىپ، بۇ خەزىنىنى قوغداشقا دوست ناسىر بەگ، قۇل بايەزىد بەكاۋۇل ۋە باخشىلاردىن مۇھەممەد باخشىنى بەل-

گىلىدىم. ئۇ يەردىن ئەرككە باردىم. بۇ يەردىكى خەزىنىنى قوغداش ئۈچۈن شاھ بەگ، خوجا مۇھەممەد ئەلى، شاھ مۇھەممەد ۋە باخشىلاردىن تاغايى شاھ باخشىنى بەلگىلە-دىم. زۇنۇننىڭ دىۋانى بولغان مىرخان دېگەننىڭ ئۆيىگە مىرىم ناسىر بىلەن مەقسۇد سۈچى ئەۋەتىلدى ۋە ناسىر مىرزا ئىختىيارىغا بېرىلدى. شەيخ ئەبۇ سەئىد تارخان مىرزاخان ئىختىيارىغا بېرىلدى... ئابدۇرەززاق (212) ئىختىيارىغا بېرىلدى. ئۇ ۋىلايەتلەردە بۇ قەدەر كۆپ ئاق تەڭگە زادى كۆرۈلگەن ئەمەس ئىدى. ھەتتا مۇنچە پۇل كۆرگەن ئادەملەرمۇ مەلۇم ئەمەس ئىدى. ئۇ كىچىسى ئەركىتىلا بولدۇم. شاھ بەگنىڭ سۇنبۇل ئاتلىق قۇلىنى تۇتۇپ كەلتۈردى. ئۇ چاغدا ئۇ شاھ بەگنىڭ مەھرىمى بولسىمۇ، لېكىن ئانچە بەك ئېتىبار تېپىپ كېتەلمىگە-نىدى. ئۇنى بىرىگە تاپشۇرۇپ قويسام، ياخشى ئېھتىيات قىلماي قاچۇرۇپ قويۇپتۇ.

ئەتىسى ئوردۇ چۈشكەن فەرۇھزادنىڭ چاربېغىغا كەلدىم. قەندەھار ۋىلايىتىنى ناسىر مىرزىغا بەردىم. خە-زىنىلەرنى مۇسادىرە قىلىپ يۈكلەپ، شەھەردىن چىقىرىش ۋاقتىدا ناسىر مىرزا ئەركىتىكى خەزىنىدىن، بىرقاتار تۆ-گىگە يۈك بولىدىغان تەڭگىنى ئېلىپ قېلىپتۇ. ئۇنى سورىمايلا ناسىر مىرزىغا ئىنايەت قىلدىم.

ئۇ يەردىن كۆچۈپ قۇشخانە ئوتلىقىغا چۈشتۇق. ئوردۇنى كۆچۈرۈپ، ئۆزۈم ئەتراپىنى ئايلىنىپ، كەچرەك ئوردۇغا كەلدىم. ئوردۇ بۇرۇنقى ئوردۇ ئەمەس، تونۇغۇسىز بىر ھالەتتە ئىدى. نەسىللىك ئاتلار، قاتار ـ قاتار تۆ-گىلەر، قېچىرلار، گەزلىمىلەر، ئات جابدۇقلىرى، موي ۋە مەخمەل چېدىرلار ۋە ئۆيلەر، چېدىرلاردا خەرۋار ـ

خەرۋار[1] ساندۇقلار كۆزگە چېلىقاتتى. بۇ ئاغا - ئىنى ئىككىيلەننىڭ مۈلكى ئايرىم - ئايرىم خەزىنە قىلىنغا-نىكەن. ھەر بىر خەزىنە ساندۇق - ساندۇق ۋە تاي - تاي گەزلىمىلەر، تېڭىق - تېڭىق ۋە قاپ - قاپ تەڭگىلەر بىلەن تولغانىكەن. ھەركىمنىڭ ئۆي ۋە چېدىرىدا ئولجا ئالغان نەرسىلەر دۆۋىلىنىپ تۇراتتى. قويمۇ كۆپ ئىدى، لېكىن قويغا ھېچقانچە پەرۋا قىلىنمايتتى. (ب 212)

قاسىم بەگكە قالاتىنىڭ ئىچىدىكى قۇچ ئارغۇن ۋە تاجىددىن مەھمۇد باشلىق مۇقىمىنىڭ نۆكەرلىرىنى مال - مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئىنايەت قىلدىم. قاسىم بەگ ئىش بىلەر ئادەم بولغىنى ئۈچۈن قەندەھار تەۋەسىدە كۆپ تۇ-رۇشمىزنى مۇۋاپىق كۆرمەي، ئېيتا - ئېيتا، چېرىكنى غەنىيمەتلىرى بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل كۆچتۇردى. يۇقا-رىدا ئېيتىلغىنىدەك، قەندەھارنى ناسىر مىرزىغا ئىنايەت قىلىپ، ئۇنىڭغا رۇخسەت بەرگەندىن كېيىن كابۇلغا راۋان بولدۇق. قەندەھار تەۋەسىدە خەزىنىنى بۆلۈشكۈدەك پۇرسەت بولمىغانىدى. قاراباغدا تۆت - بەش كۈن تۇرۇپ خەزىنە-نى ئولەشتۇردۇق. تەڭگىنى ساناش مۇشكۈل بولغانلىق-تىن، جىڭلاپ تەقسىم قىلدۇق. بەگلەر ۋە نۆكەرلەر خەرۋار - خەرۋار، قاپ - قاپ تەڭگىلەرنى ۋەجھ[2] ۋە ما-ئاشلىرىغا ھېسابلاپ ئېلىپ ماڭدى. نۇرغۇن ئولجا ۋە زور ئابروي بىلەن كابۇلغا كەلدۇم.

سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ قىزى مەسۇمە سۇلتان بېگىمنى خۇراساندىن تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرگەنىدىم. بۇ

---

① خەرۋار — ئېغىرلىق ئۆلچىمى. بىر خەرۋار بىر ئېشەك يۈكى ئېغىر-لىقىدا.

② ۋەجھ — خىراجەت ئۈچۈن بەلگىلەپ بېرىلگەن پۇل.

قېتىم كابۇلغا قايتقىنىمدىن كېيىن نىكاھىمغا ئالدىم. ئالتە - يەتتە كۈندىن كېيىن، ناسىر مىرزىنىڭ نۆكەر-لىرىدىن بىر كىشى، شەيباقخانىنىڭ قەندەھارنى قورشىغان-لىقى خەۋىرىنى كەلتۈردى. مۇقىمنىڭ، زەمىنى داۋەر تە-رەپكە قاچقانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقانىدۇق. ئۇ بېرىپ شەيباقخان بىلەن كۆرۈشىدۇ. شاھ بەگدىنىمۇ كەينى - كەينىلەپ ئادەملەر بارىدۇ. بۇلارنىڭ قۇتراتقۇلۇقى بىلەن (213) شەيباقخان مېنى قەندەھاردا، دەپ ئويلاپ، تاغ يولى بىلەن تېز يۈرۈپ قەندەھارغا يېتىپ كېلىدۇ. تەجرىبىلىك قاسىم بەگ دەل شۇنى ئويلاپ، بىزنىڭ قەندەھاردىن كۆ-چۈشىمىزگە ھەيدەكچىلىك قىلغانىدى.

ھەرچى دەر ئائىنە جەۋان بىنەد،
پىر دەر خىشت پۇختە ئان بىنەد.

(ياش كىشىنىڭ ئەينەككە قاراپ كۆرگىنىنى، ياشانغان كىشى پىششىق خىشقا قارايمۇ ئۇنىڭدىن ياخشىراق كۆرىدۇ)

شەيباقخان كېلىپ، ناسىر مىرزىنى قەندەھاردا مۇ-ھاسىرە قىلىدۇ. بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن بەگلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت قىلدۇق. مۇنداق پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى: ئۆزبېك ۋە شەيبانىخاندەك يات بىر خەلق ۋە كونا دۈشمەن تېمۇر بەگ ئەۋلادىنىڭ ئىلكىدىكى بارلىق ۋىلايەتلەرنى قولغا كىرگۈزدى. تۈرك ۋە چاغاتايلاردىن بەزى بۇلۇڭ ۋە چەتلەردە قالغانلارمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن يا-كى زورلۇق بىلەن ئۆزبېكلەرگە قوشۇلدى. يالغۇز مەنلا كابۇلدا قالغانىدىم. دۈشمەن ئىنتايىن كۆچلۈك، بىز بولساق بەك زەئىپ. سۈلھ قىلىش ئېھتىمالىمۇ يوق. قارشىلىق كۆرسىتىش ئىمكانىمۇ يوق. مۇنداق بىر كۈچ -

قۇدرەت ئالدىدا، بىز ئۆزىمىزگە بىر يەر تايىن قىلىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق بىر پۇرسەت بار چاغدا بۇ كۈچ-لۈك دۈشمەندىن تېخىمۇ يىراقتا كېتىشىمىز كېرەك. بۇ-نىڭ ئۈچۈن يا بەدەخشان تەۋەسىگە ياكى ھىندىستان تە-رەپكە كېتىشىمىزگە تۇغرا كېلىدۇ. قاسىم بەگ بىلەن شىرىم بەگ ئۆز ئەتراپىدىكىلىرى بىلەن بىرلىكتە بە-دەخشانغا كېتىش پىكىرىدە ئىدى. ئۇ چاغدا بەدەخشاندا بىزگە قارشى باش كۆتۈرگەن بەدەخشانلىقلاردىن مۇبارەك-شاھ ۋەزىر بار ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا جەھانگىر تۈركمەن بىلەن مۇھەممەد قۇرچى بار ئىدى. ئۇلار ناسىر مىرزىنى قوغلاپ چىقارغانىدى. لېكىن ئۆزبېكلەرگىمۇ (ب 213) قو-شۇلمىغانىدى. مەن ۋە بەزى ئىچكىيلەر ھىندىستان تە-رەپكە كېتىشنى قۇۋۋەتلىدۇق ۋە لەمغانغا سەپەر قىلدۇق.

قەندەھارنى ئالغاندىن كېيىن، قالات ۋە تەرنۇك ۋىلا-يىتى ئابدۇرەززاق مىرزىغا ئىنايەت قىلىنىپ، ئابدۇرەززاق مىرزا قالاتتا قويولغانىدى. ئۆزبېكلەر قەندەھارنى مۇھا-سىرە قىلغاندىن كېيىن ئابدۇرەززاق مىرزا قالاتتا تۇرال-ماي، قالاتنى تاشلاپ چىقىپ، بىز كابۇلدىن كۆچكەن چاغدا كابۇلغا كەلدى. كابۇلدا ئابدۇرەززاق قويۇلدى. بە-دەخشاندا پادىشاھ ۋە پادىشاھزادىدىن ھېچكىم يوق ئىدى. شاھ بېگىمنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەن ياكى تەشەببۇسى بىلەن مىرزاخان بەدەخشان تەرەپكە كېتىشنى ئىختىيار قىلدى، مىرزاخانغا بەدەخشانغا كېتىشكە رۇخسەت بېرىلدى. شاھ بېگىمنىڭ مىرزاخان بىلەن كەتتى. مېنىڭ ھامىمام مىھرىنگار خانىمنىڭ بەدەخشانغا كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ مېنىڭ بىلەن بىللە بولۇش يولى كۆپرەك ئىدى. مەن تۇغقىنى ئىدىم. ھەرقانچە توساپ باقسامۇ بولمىدى. ئۇلارمۇ يولغا چىقتى.

جامادىيەلئەۋۋەل[1] ئېيىدا ھىندىستانغا بېرىش نىيىتى بىلەن كابۇلدىن قوزغالدۇق. خۇرد كابۇل بىلەن مېڭىپ سۇرخ رەبات ئارقىلىق قۇرۇق سايغا چۈشتۇق. كابۇل بىلەن لەمغان ئارىسىدىكى ئافغانلار تىنچ ۋاقىتلاردىمۇ ئوغرىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. مۇنداق ۋەقەلەر ئۇلار ئۈچۈن تېپىلماس پۇرسەت ئىدى. ئۇلار مېنى كابۇلنى تاشلاپ ھىندىستانغا كېتىۋاتىدۇ، دەپ ئويلاپ، يامانلىقلىرىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى، ياخشىلىرىمۇ يامانلىققا يۇزلەندى. (214) شۇنىڭغا بېرىپ يەتتىكى، بىز جىگدەللىكتىن كۆچەن سەھەردە، بۇ يەردىكى خىزىر خەيل، خىرىلجى ۋە خۇگىيان[2] ئافغانلىرى جىگدەللىك ئۆتكىلىنى توسماقچى بولۇپ، شىمال تەرەپتىكى تاغقا سەپ تۈزۈپ كېلىپ، دۈمباقلىرىنى چېلىپ، قىلىچلىرىنى ئويناتتىپ ئىغۋاگەرلىك قىلدى. ئاتلىنىش بىلەن چېرىككە تۇرغان يەرلىرىدىنلا تاغقا قاراپ ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى بەردىم. ھەرقايسى قىسىملار ئۆزلىرى تۇرغان يەردىن تاغقا ئات قويدى. ئافغانلار بىردەم توختاپ ئوق ئاتقۇچىلىكمۇ بولالماي قاچتى. ئافغانلارنى قوغلاپ تاغقا چىقتىم. بىر ئافغان مېنىڭ تۆۋەن تەرىپىمدىن قېچىپ كېتىۋاتاتتى، قولىنى نىشانلاپ ئوق ئاتتىم بۇ ئوق تەگكەن ئافغان بىلەن يەنە بىرنەچچە ئافغانىنى تۇتۇپ كەلتۈردى. ھەيۋە كۆرسىتىش ئۈچۈن، بەزىلىرى قوزۇقتا ئولتۇرغۇزۇلدى.

نىگەنھار تۇمەندىكى ئادىنەپۇر قورغىنىنىڭ ئالدىغا چۈشتۇق. مۇندىن بۇرۇن يىراقنى ئويلىماي، ھېچبىر

① جامادىيەلئەۋۋەل ـــ قەمەرىيە 5 ـ ئاينىڭ نامى. بۇ ۋاقىت مىلادىيە 1507 ـ يىلى 9 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

② گۇخىيان ـــ كابۇلنىڭ بەنگەش تۇمەندە ئولتۇرۇشلۇق ئافغان قەبىلىلىرىدىن.

يۇرتنىڭ كويىدا بولماي يۇردۇق. ھامان بېرىش ئۇچۇن مۇقەررەر بىر يەر، تۇرۇش ئۇچۇن تايىنلىق بىر يۇرت بولماي قالاتتى. ئەتراپتىن بىر خەۋەر ئېلىنسىلا كۆچۇشـ كە توغرا كېلەتتى. كەچ كۇز بولۇپ قالغانىدى. تۇزلەڭـ لەردە شال ئاساسەن يىغۇېلىنغانىدى. يەر ـ سۇ بىلىدـ غانلار ئەلىشەڭ تۇمەنى دەرياسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە شال كۆپ تېرىلىدىغانلىقىنى، ئۇ يەردىن چېرىكنىڭ قىشلىق ئاشلىقىنى غەلىۋېلىش ئىمكانىيىتى بارلىقىنى ئېيتىتىشـ تى. نىگەنھار ۋادىسىدىن ئاتلىنىپ، تېز يۇرۇش قىلىپ، سايىگىلدىن ئۆتۈپ، پۇرئامىن جىلغىسىغىچە (ب 214) باردۇق. چېرىك نۇرغۇن شالغا ئىگە بولدى. ئۇلارنىڭ شاللىقلىرى تاغ تۇۋىدە ئىكەن. ئادەملىرى قېچىپ تاغقا چىقىۋالدى. بىرنەچچە كاپىر ئۆلتۈرۇلدى. پۇرئامىن جىلـ غىسىنىڭ تۇمشۇقىدا بىرنەچچە يىگىتنى قاراۋۇللۇققا قويدۇق. يېنىش ۋاقتىدا كاپىرلار تاغ ئۇستىگە تېز ،ېـ تىپ كېلىپ ئوق ياغدۇردى. ئۇلار قاسىم بەگنىڭ كۇيـ ئوغلى پۇرانغا يېتىشىۋېلىپ، ئۇنى پالتا بىلەن چېپىپ، تۇتۇۋالىدىغان چاغدا، بىزنىڭ يىگىتلەر قايتىپ بېرىپ، ئۇلارنى زورلۇق بىلەن قاچۇرۇپ پۇراننى قۇتقۇزۇۋالدى. كاپىرلارنىڭ شاللىقىدا بىر كېچە قونۇپ، نۇرغۇن ئاشلىق بىلەن ئوردۇغا كەلدۇق.

مۇشۇ مەندراۋەر تۇمەنى تەۋەسىدە بولغان كۇنلەردە، تېخىچە شاھ ھەسەننىڭ نىكاھىدا تۇرغان مۇقىمنىڭ قىزى ماھچۇچۇكنى قاسىم كۆكەلداش ئۆز نىكاھىغا ئالدى. ھىندىستان تەرەپكە بېرىش مۇڭاپىق تېپىلمىغانلىقى ئۇـ چۇن، موللا بابا پىشاغەربي بىرقانچە يىگىتلەر بىلەن بىرلىكتە كابۇلغا ماڭدۇرۇلدى. مەندراۋەر تەۋەسىدىن كۆـ

چۈپ، ئەتەر ۋە سۈۋەگە كەلدۇق. ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇردۇق. ئەتەردىن كۆنەر ۋە نۇرگىلگە بېرىپ سەيلى قىلىدىم. كۆنەردىن سالغا ئولتۇرۇپ ئوردۇغا كەلدىم. مۇندىن بۇرۇن سالغا ئولتۇرۇپ باقمىغانىدىم. ناھايىتى خۇشياقىتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سال ئىشلىتىشكە باشلىدى.

شۇ كۈنلەردە موللا مىرەك فەركەتى ناسىر مىرزا قېشىدىن كېلىپ، شەيباقخاننىڭ قەندەھارنىڭ تاشقى قورغىنىنى ئېلىپ، ئەركىنى ئالالماي قايتقانلىقىنى، شەيباقخان يانغاندىن كېيىن، بەزى سەۋەبلەر بىلەن ناسىر مىرزا قەندەھارنى تاشلاپ (215) غەزنىگە كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى ۋە ئەھۋالنى بايان قىلدى: بىز قايتىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن شەيباقخان تۈيۈقسىزدىن قەندەھار ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ، قورغان ئىچىدىكىلەر تاشقى قورغاننى بېكىتەلمەي ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىدۇ. دۈشمەن ئەركىنىڭ چۆرىسىدە بىرقانچە يەردىن لەخمە قازىدۇ ۋە بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. ناسىر مىرزىنىڭ بوينىغا ئوق تېگىدۇ. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە خوجا مۇھەممەد ئىمىن، خوجا دوست خاۋەند، مۇھەممەد ئەلى پىيادە ۋە شامىلار قورغاننى تاشلاپ قاچىدۇ. قورغاندىكىلەر ئۈمىدسىزلىنىپ، قورغاننى بېرىش ھالىتىگە يەتكەندە، شەيباقخان سۈلھ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قەندەھاردىن كېتىدۇ. ئۇنىڭ كېتىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىكەن: ئۇ قەندەھار ئۈستىگە كېلىشتە ئائىلىسىنى نىرەھتۈگە ئەۋەتكەنىكەن، نىرەھتۈدە بىر كىشى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ قورغاننى قولغا كىرگۈزۈپتۇ. شەيباقخان مانا مۇشۇ سەۋەبتىن سۈلھ تۈزگەندەك بىرنەرسە قىلىپ قويۇپ قايتىپتۇ.

قىش ئوتتۇرىسى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بىرقانچە كۈندىن كېيىن بادىج يولى بىلەن كابۇلغا كەلدۇق. بادىج-نىڭ ئۇستىدە بىر تاشقا بۇ يەردىن ئۆتكەنلىكىمىزنىڭ تارىخىنى ئويۇپ قويۇشنى بۇيرۇدۇم. ھافىز مىرەك يازدى، ئۇستاد شاھ مۇھەممەد ئويدى. ئالدىراشچىلىقتا ياخشى ئو-يۇلماي قالدى. غەزىنىنى ناسىر مىرزىغا ئىنايەت قىلدىم. ئابدۇرەززاق مىرزىغا نىگانھار تۇمەنى، مەندراۋەر، دەرەئى نۇر، كۆنەر ۋە نۇرگىللەرنى بەردىم. شۇ كۈنگىچە تېمۇر بەگنىڭ ئەۋلادىنى سەلتەنەت ئىگىسى بولغىنىغا قارىماي، مىرزا دەپ ئاتايتتى. مۇشۇ قېتىم، مېنى پادىشاھ دەپ ئاتاش توغرۇلۇق پەرمان چىقاردىم.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرى، زۇلقەدە ئېيىنىڭ (ب 215) تۆ-تى ــ سەيشەنبە كېچىسى قۇياش ھوت بۇرجىدا تۇرغانىدا [1] كابۇلنىڭ ئەركىدە ھۇمايۇن تۇغۇلدى. تۇغۇلغان تارىخىنى شائىر مەۋلانا سەيدى: «سۇلتان ھۇمايۇن خان» دەپ، كا-بۇلنىڭ شائىرچاقلىرىدىن بىرى: «شاھى فىروزقەدر» [2] دەپ تاپقانىدى. ئۇچ ــ تۆت كۈندىن كېيىن «ھۇمايۇن» دېگەن ئات قويۇلدى. ھۇمايۇن تۇغۇلۇپ بەش ــ ئالتە كۈندىن كېيىن، چارباغدا ھۇمايۇننىڭ تۇغۇت تويى بولدى. بەگ-لەر، ئەمىرلەر، چوڭلار ۋە كىچىكلەر ھەممىسى سوۋغا ئېلىپ كېلىشتى، ئىنتايىن كۆپ تەڭگە توپلاندى، بۇنىڭ-دىن بۇرۇن مۇنچىلىك نۇرغۇن كۈمۈش پۇل بىر يەردە كۆرۈلگەن ئەمەس. ئىنتايىن ياخشى توي بولدى.

① قۇياشنىڭ ھوت بۇرجىدا تۇرۇشى، كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 12 ــ ئاينى كۆرسىتىدۇ.

② بۇ ئىبارىلەرنىڭ ئەسلىي ئىملاسى «سالخان ھمايون خان»، «شاھ فيروزقدر» بولۇپ ھەر ئىككىسىدىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرى-يە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 913 كېلىپ چىقىدۇ.

توققۇزيۇز ئون تۆتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

شۇ يازلىقى مۇقۇر تەۋەسىدىكى مەھمەند ئافغانلىرى-نىڭ بىر قىسمى چاپقۇن قىلىندى. چاپقۇنچىلار كېلىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن قوچ بەگ، فەقىر ئەلى، كەرىمداد ۋە بابا چۆھرىلەر قاچماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئادەم ئەۋەتتۇق. ئۇلارنى ئىستەر-غەچنىڭ ئايىغىدىن تۇتۇپ كەلدى. جەھانگىر مىرزا هايات ۋاقتىدىمۇ بۇلارنىڭ بەزى يامان سۆزلەرنى قىلغانلىقىنى ماڭا ئېيتقانىدى. هەممىسىنى رەستە بېشىدا ياساققا يەت-كۈزۈشنى بۇيرۇدۇم. دەرۋازا تۈۋىگە ئاپىرىپ بويۇنلىرىغا ئارغامچا باغلاپ تامغا ئاسىدىغان چاغدا، قاسىم بەگ خە-لىفىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ گۇناهىدىن ئۆتۈشۈمنى يالۋۇ-رۇپ تىلىدى. بەگنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ، ئۇلار-نىڭ قېنىدىن كەچتىم ۋە زىندانغا تاشلاشنى بۇيرۇدۇم.

شۇ ئەسنادا خۇسرەۋ شاهنىڭ هىسارلىق ۋە قۇندۇز-لۇق نۆكەرلىرىدىن (216) هەم موغۇللارنىڭ چوڭلىرىدىن چەلمە، ئەلى سەيىد شەكمە، شىر قۇلى ئىكو سالمىلار، خۇسرەۋ شاهنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكەن چاغاتاي نۆكەرلە-رىدىن سۇلتان ئەلى چۆھرە بىلەن خۇدابەخش، تۇركمەن-لەردىن سۇيۇندۇك ۋە شاهنەزەر باشلىق ئىككى ـ ئۈچ

① مىلادىيە 1508 ـ يىلى.

مىڭ ئوبدان يىگىت ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ ياماڭ نەيەتكە كېلىشىپتۇ. بۇلار شۇ چاغدا خوجا رىۋاج ئالدىدىكى سۇڭ قورغان ئوتلىقىدىن چالاك ئوتلىقىغچە بولغان جايلاردا ئىدى. ئابدۇرەززاق مىرزا نىگەنھاردىن كېلىپ، دەھ ئافغانغا جايلاشقانىدى. مۇھىب ئەلى قۇرچى بۇلارنىڭ مۇنداق توپلانغانلىقىنى خەلىفە بىلەن موللا باباغا بىر - ئىككى قېتىم ئېيتىدۇ. ماڭمۇ بۇ ئىشنى ئىما قىلغاندى، ئىشەنگۈدەك بىر سۆز بولمىغانلىقى ئۈچۈن پەرۋا قىلىنمىغانىدى. بىر ئاخشىمى چارباغدا دىۋانخانىدا ئولتۇراتتىم، خۇپتەن ۋاقتىدا بىر ياندىن مۇسا خوجا يەنە بىر ئادەم بىلەن ئالدىراش كېلىپ، قۇلىقىمغا موغۇللارنىڭ جەزمەن دۇشمەنلەشمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇلارنىڭ ئابدۇرەززاق مىرزىنى ئۆزلىرىگە قوشۇش - قوشماسلىقىنى ئېنىق بىلمەيتتۇق. ئۇلارنىڭ شۇ كېچىسى ھەربىرىدە قىلىشمۇ جەزمەن ئەمەس ئىدى. بىردەم پەرۋاسىز ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەرەم تەرەپكە ماڭدىم. ئۇ چاغدا ھەرەملەر باغى خىلۋەت بىلەن باغى يۇرۇنچقادا ئىدى. ھەرەمگە يېقىن يەتكىنىمىدە ھەرەم خىزمەتكارلىرى ئۆز جايلىرىغا قايتتى. ئۇلار قايتقاندىن كېيىن (ب 216)، خىزمەتكارلار باشلىقى بىلەن بىللە شەھەر تەرەپكە ماڭدىم. خەندەك يولى بىلەن ئاھانىن دەرۋازىسىغا يەتكەنىدىم، ئالدى تەرىپىمدىن بازار يولى بىلەن خوجا مۇھەممەد ئەلى كەلدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن ھاممامنىڭ...

توققۇزيۇز يىگىرمە بەشىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى ـــ دۈشەنبە كۈنى چەنداۋەل ۋادىسىنىڭ ئايىغىدا قاتتىق يەر تەۋرىدى ۋە نۇجۇمىي يېرىم سائەت داۋام قىلدى. ئەتىسى سەھەر بۇ يەردىن كۆچۈپ، بەجۇر قورغىنىغا ھۇجۇم قىلىش نىيىتى بىلەن قورغانغا يېقىن يەرگە چۈشتۈق. دىلەزاك ئافغانلىرىدىن بىر مۆتىۋەر كىشىنى بەجۇر سۇلتانى بىلەن بەجۇر ئاھالىسىگە نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى ئىتائەت قىلىپ، قورغانىنى بېرىشكە كۆندۈرۈش ئۈچۈن ئەۋەتتۇق. لېكىن بۇ بەتبەختلار ناھەللار نەسىھەتنى قوبۇل قىلمايلا، تاينسىز جاۋابلارنى بەردى. چېرىككە قالقان، شوتا قاتارلىق قورغان ھۇجۇمىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاشقا بۇيرۇق بېرىلدى ۋە بۇ ئىش ئۈچۈن بۇ يەردە بىر كۈن تەخىر قىلىندى. مۇھەررەم ئېيىنىڭ تۆتى ـــ پەيشەنبە كۈنى چېرىكلىك ساۋۇت كىيىپ، قوراللىنىپ ئاتلىنىشى، سول قانات قىسمىنىڭ ئىلگىرى مېڭىپ، بەجۇر قورغىنىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى سۇ تېيىز جايدا سۇدىن ئۆتۈپ، قورغاننىڭ شىمال تەرىپىگە چۈشۈشى، غول قىسمىنىڭ (217) قورغاننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە بېرىپ، سۇدىن ئۆتمەي، ئېگىز ـ پەس جايغا چۈشۈشى، ئوڭ قانات

① مىلادىيە 1519 ـ يىلى.

قىسمىنىڭ تۆۋەندىكى دەرۋازىنىڭ غەربىگە چۈشۈشى توغ-رۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. دوست بەگ باشچىلىقىدىكى سول قانات بەگلىرى سۈدىن ئۆتۈپ، چۈشىدىغان مەزگىلدە قورغاندىن يۇز ئەللىكچە پىيادە چىقىپ ئوق ياغدۇردى. بۇ بەگلەرمۇ ھۈجۈم بىلەن ئوق ئېتىپ، پىيادىلەرنى قورغانغا چېكىنىدۈرۈپ، سېپىل تۈۋىگە يېتكۈزدى. مۇللا ئابدۇلمەلىك خاستى ئادەملىرى بىلەن بىرلىكتە سېپىل تۈۋىگىچە باردى. ئەگەر شوتا ۋە قالغان تەييار بولسا ھەم كۈن كەچ بولۇپ قالمىغان بولسا، قورغان شۇ سائەتتە ئېلىنار ئىدى. مۇللا تۈرك ئەلى ۋە تەڭرىبەردىنىڭ نۆ-كەرلىرى دۈشمەن بىلەن قىلىچلىشىپ، ئۇلارنى يېڭىپ باشلىرىنى كېسىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا مۇكا-پات ۋەدە قىلىندى. بەجۈر ئاھالىسى تۆفەڭ[1] ئاۋازىغا پەرۋا قىلمىدى، بەلكى تۆفەڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ مازاق قى-لىپ سەت ھەرىكەتلەرنى قىلدى. شۇ كۈنى ئۈستاد ئەلى-قۇلى بەش ئادەمنى تۆفەڭ بىلەن ئېتىپ يىقىتتى. ۋەلى خازىنمۇ ئىككى ئادەمنى تۆفەڭ بىلەن يىقىتتى. باشقا تۆفەڭچىلەرمۇ تۆفەڭ ئېتىشتا ئالاھىدە ماھارەت كۆرسەتى. ئاتقان ئوقلىرى دۈشمەننىڭ قالقان، ساۋۇت ۋە تېرە چاپانلىرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. كەچكىچە سەككىز - ئون بەجۈرلۈق تۆفەڭ ئوقى بىلەن (ب 217) يىقىلدى. كېيىن دۈشمەن تۆفەڭنىڭ زەربىدىن باش چىقىرالمايدىغان ھالەت-كە يەتتى. «كەچ بولدى، چېرىك كېرەكلىك ئەسۋابلارنى تەييار قىلىپ، ئەتە سەھەردە قورغانغا ياماشسۇن» دەپ بۇيرۇق چىقىرىلدى. مۇھەررەم ئېيىنىڭ بەشى — جۈمە كۈنى بامدات ۋاقتىدا جەڭ دۈمبىقىنى ياڭرىتىش، ھەر-

① تۆفەڭ — قارا مىلتىق.

قايسى قىسىملار تۇرغان يېرىدىن قورغانغا يامىشىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. سول قانات قىسىم بىلەن غول قىسىم ئۆز جايلىرىدىن بىراقلا قوزغىلىپ، قورغانغا شوتا قويۇپ يامىشىشقا باشلىدى. خەلىفە، شاھ ھەسەن ئارغۇن ۋە ئەھمەد يۈسۈف باشلىق غول قىسمىنىڭ سول قولىدا كېلەرگە سول قاناتقا يارەملىشىش توغرۇلۇق بۇيرۇق قىلىندى. دوست بەگنىڭ ئادەملىرى قورغانىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىنىڭ تۈۋىگە كىرىپ قېزىش ۋە ئۆرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇستاد ئەلىقۇلمۇ شۇ يەردە ئىدى، بۇ كۈنمۇ تۆۋەكنى ياخشى ئاتتى. ئىككى قېتىم فەرەنگمۇ ئاتتى. ۋەلى خازىنمۇ بىر ئادەمنى تۆۋەك بىلەن يېقىتتى. غولنىڭ سول قولىدىن مەلىك ئەلى قەۋچىن ھەممىدىن بۇرۇن شوتىغا چىقىپ، بىر مۇددەت ئېلىشتى، غول بولۇجارىدىن مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ بىلەن ئىنىسى نەۋرۇز ھەرقايسىسى بىر شوتىغا چىقىپ، نەيزە ۋە قىلىچ ئوينىتىپ جەڭ قىلدى. يەنە بىر شوتىغا بابا ياساۋۇل چىقىپ قورغان تېمىنى پالىتا بىلەن بۇزۇشقا كىرىشتى. كۆپىنچە يىگىتلەر ياخشى جەڭ قىلدى، ئۇلار سېپىل ئۇستىگە ئوق ياغدۇرۇپ، (218) دۈشمەننى باش كۆتۈرگىلى قويمىدى. بىرقىسىم يىگىتلەر دۈشمەننىڭ زەربىسىگە پەرۋا قىلماي، ئوق ۋە تاشلىرىنى زەررىچە كۆزگە ئىلماي قورغاننى تېشىش ۋە بۇزۇش بىلەن شۇغۇللاندى. ئاشۇاقتى مەزگىلىدە قورغانىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىنى قېزىۋاتقان دوست بەگنىڭ ئادەملىرى ئىشنى تۈگىتىپ، دۈشمەننى قاچۇرۇپ بۇرج ئۇستىگە چىقتى. شۇ زامان غول قىسمىمۇ شوتا بىلەن قەلئە ئۇستىگە چىقتى، تەڭرىتائالانىڭ لۇتفۇ ئىنايىتى بىلەن مۇشۇنداق مۇستەھكەم قورغان

ئىككى ـ ئۈچ نۆجۈمىي سائەتتە ئېلىنىپ بولدى. يىگىت-لەر ئۆزلىرىدىكى غەيرەت ـ جاسارەتنى تولۇق كۆرسەتتى ۋە باتۇرلۇق نامىنى ئالدى.

بەجۈر ئاھالىسى دۈشمەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار ئارىسىدا كاپىرلار ئادىتى يېيىلىپ، ئىسلام ئادىتى ئاياغ ئاستى قىلىنغانىدى. شۇڭا ئۇمۇمىيۈزلۈك ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىپ، خوتۇن ـ بالىلىرى ئەسىرگە ئېلىنىدى. قەلئەنىڭ شەرق تەرىپىدە ئۇرۇش بولمىغىنى ئۈچۈن ئازراق كىشى شەرق تەرەپتىن قېچىپ چىقىپ كەتتى. تەخمىنەن ئۈچ مىڭدىن كۆپرەك ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. قور-غان ئېلىنىغاندىن كېيىن كىرىپ قورغاننى ئايلىنىپ چىقتىم. تاملار، ئۆيلەر، كوچىلار ئۆلۈك بىلەن تولغانىدى. كەلگەن ـ كەتكەنلەر ئۆلۈكلەرنىڭ ئۈستىدىن ماڭاتتى. ئايلىنىپ كەلگەندىن كېيىن، سۇلتانلارنىڭ (ب 218) ئۆيىگە چۈشۈپ، بەجۈر ۋىلايىتىنى خوجا كەلانغا ئىنايەت قىلدۇق. ئۇنىڭغا يارەم ئۈچۈن ياخشى يىگىتلەردىن نۇر-غۇن كىشىنى بەلگىلەپ بەرگەندىن كېيىن، نامازشام ۋاقتىدا ئوردۇغا قايتىپ كەلدۇق.

ئەتىسى بۇ يەردىن كۆچۈپ، بەجۈر ۋادىسىدىكى بابا قارا چەشمىسىگە چۈشتۇق. قالغان بىرنەچچە ئەسىر، خوجا كەلاننىڭ شەپقىتى بىلەن كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى ئېلىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىندى. قولغا چۈشكەن بەزى سۇلتانلار بىلەن ئىتائەتسىزلەر ياساقتا يەتكۈزۈلۈپ، سۇلتانلارنىڭ باشلىرى بىلەن يەنە بىرقانچە باشلار بۇ غەلىبىنىڭ خەۋىرى بىلەن بىللە كابۇلغا ئەۋەتىلدى. بەدەخشان، قۇندۇز ۋە بەلخقىمۇ فەتھ-

① فەتھنامە ـــ غەلىبە خەۋىرى.

نامىلەر[1] بىلەن باشلار ئەۋەتىلدى. يۈسۈف زەيدىن كېلىگەن شاھ مەنسۇر يۈسۈف زەيى بۇ غەلىبە ۋە قىرغىنىدا بار ئىدى. ئۇنىڭغا تون كىيدۈرۈلۈپ، قولىغا ھەيۋىلىك پەرمانلار يېزىپ بېرىلگەندىن كېيىن كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى.

بەجۇر قورغىنىغا ئائىت ئىشلارنى ھەل قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئايناڭ توققۇزى — سەيشەنبە كۈنى كۈچۈپ، بۇ يەردىن بىر كۈرۈھ تۆۋەنلەپ يەنە شۇ بەجۇر ۋادىسىغا چۈشۈپ، بىر دۆڭگە كاللىدىن مۇنار قويۇرۇشقا بۇيرۇق بېرىلدى. مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئونى — چارشەنبە كۈنى سەيلىگە ئاتلىنىپ بەجۇر قەلئەسىگە باردۇق. خوجا كەلانىڭ ئۆيىدە شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. بەجۇر تەۋەسىدىكى كاپىرلار بىرقانچە تۈلۈمدا شاراب ئېلىپ كەلدى. بەجۇرنىڭ شارابى بىلەن مېۋىسى تامامەن ئۆز تەۋەسىدىكى كافىرىستاندىن كېلىدۇ. (219) كېچىسى ئۇ يەردە بولۇپ، ئەتىسى سەھەر، قورغانىنىڭ بۇرج ۋە سېپىللىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يەنە ئوردۇغا قايتىپ كەلدىم.

ئەتىسى ئەتىگەن بۇ يەردىن كۆچۈپ، خوجا خىزىر دەرياسىنىڭ ياقىسىغا چۈشتۇق. ئۇ يەردىن كۆچۈپ، چەنداۋەل دەرياسىنىڭ ياقىسىغا چۈشتۇق. خوجا كەلانغا تۇغ ئىنايەت قىلىپ، ئۇنىڭ بەجۇر قورغىنىغا كېتىشىگە رۇخسەت بەردۇق. خوجا كەلانغا رۇخسەت بېرىپ، بىر ئىككى كۈندىن كېيىن تۆۋەندىكى قىتئە يادىمغا كەلدى. بۇ قىتئە پۈتتۈرۈلۈپ خوجا كەلانغا ئەۋەتىلدى:

قەرارۇ ئەھد بەيار ئىنچۇنىن نەبۇد مەرا،
گەزىد ھەجرۇ مەرا كەرد بى قەرار ئاخىر.
بە ئىشۋەھان زەمانە چى چارە سازەد كەس،
بەجۇر كەرد جۇدا ياررا زى يار ئاخىر.

(يار بىلەن قىلغان ئەھدە قارارىمىز مۇنداق ئەمەس ئىدى، ئاخىر ھىجران مېنى سوقتى ۋە بىقارار قىلدى، ئادەم زامانىنىڭ نازىغا نېمە چارە قىلالىسۇن، ئاخىرىدا بەجۇر يارنى ياردىن ئايرىدى)

مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئون يەتتىسى ـــ چارشەنبە كۈنى سۇلتان ۋەيس سەۋادىنىڭ رەقىبى سۇلتان ئەلائىددىن سەۋادى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. پەيشەنبە كۈنى بەجۇر بىلەن چەنداۋەل ئارىسىدىكى تاغدا ئوۋ ئوۋلىدۇق. بۇ تاغ-نىڭ بۇغا ـ مارالىرى ئۆزى قاپقارا، قۇيرۇقى باشقا رەڭدە بولىدىكەن، بۇنىڭ تۆۋىنىدىكى ھىندىستانىنىڭ بۇغا ـ مارالىرىمۇ قاپقارا بولسا كېرەك. شۇ كۈنى بىر سېرىق قۇش تۇتۇلدى، ئۇمۇ كۆزىدىن تارتىپ پۇتۇنلەي قارا ئىدى. بۇ كۈنى بۇركۈت بىر كېيىك ئالدى.

چېرىكنىڭ ئاشلىقى ئازايغانىدى. كەھراج جىلغىسىغا بېرىپ (ب 219) ئاشلىق ئالغاندىن كېيىن، يۈسۈف زەيى[1] ئافغانلىرىغا قارشى سەۋادقا يۈرۈش قىلىش نىيىتى بىلەن جۇمە كۈنى كۆچۈپ، چەنداۋەل سۇيى بىلەن بەجۇر سۇيىدىنىڭ قوشۇلغان يېرى بىلەن پەنج كۇرە سۇيىنىڭ ئارىلىدىغا چۈشتۇق. شاھ مەنسۇر يۈسۈف زەيى بىرنەچچە لەز-زەتلىك ھەم كەيپ قىلغۇچى كەمالى ئېلىپ كەلدى. ئۇ-نىڭ بىرىنى ئۇچكە بۆلۈپ، بىر بۆلىكىنى مەن يېدىم، بىر بۆلىكىنى گەدايى تاغايى، بىر بۆلىكىنى ئابدۇللا كەتابدار يېدى. قاتتىق كەيپ قىلدى. كەچتە بەگلەر يىغىلىغاندا كېچەكشكىمۇ چىقالمىدىم. قىزىق ئىش، ھازىر شۇ خىل كەمالىنىڭ بىرىنى پۇتۇن يېسەمۇ، شۇ قېتىمقى-

① يۈسۈف زەيى ـــ ھىندىستانىنىڭ سەۋاد تەۋەسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئافغانلار.

نىڭ يېرىمىچىلىك كەيپ قىلالمايدۇ. ئۇ يەردىن كۆچۈپ، كەھراج جىلغىسى بىلەن پىشگرام جىلغىسىنىڭ ئېغىزىغا يېقىن بولغان پەنج كۆرەنىڭ ئالدىغا چۈشتۇق. مۇشۇ يەردە تۇرغىنىمىزدا ئوشۇقىقا كەلگۈدەك قار ياغدى. بۇ يۇرتتا قار ناھايىتى كەم ياغىدىكەن. ئاھالە ھەيران قېلىشتى.

سۇلتان ۋەيس سەۋادىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، چېرىك ئېھتىياجى ئۈچۈن كەھراج ئاھالىسىگە تۆت مىڭ خەرۋار ئاشلىق سېلىندى. بۇ ئاشلىق سېلىقىنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن سۇلتان ۋەيس ماڭدۇرۇلدى. تاغلىق دېھقانلار ھېچقاچان مۇنچىلىك ئاشلىق سېلىقى تۆلەپ باقمىغانىكەن. ئۇلار ئاشلىقنى بېرەلمەي بۇزۇلدى.

مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە ئۈچى ــ سەيشەنبە كۈنى چېرىك ھىندۇ بەگ باشچىلىقىدا پەنج كۈرەگە چاپقۇنغا ماڭدۇرۇلدى. (220) پەنج كۈرە تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىرئاز يۇقىرىراقتا ئىدى. پەنج كۈرە يېزىلىرىغا بېرىش ئۈچۈن بىر كۈرۈھقا يېقىن داۋاندىن چىقىشقا توغرا كېلەتتى. ئاھالىسى قېچىپ كەتكەنىكەن. بىرقىسىم كالا ــ قارىلىرى بىلەن نۇرغۇن ئاشلىق ئېلىپ كەلدى. ئەتىسى چېرىك قۇچ بەگ باشچىلىقىدا چاپقۇنغا ماڭدۇرۇلدى. ئايىنىڭ يىگىرمە بەشى ــ پەيشەنبە كۈنى چېرىك ئاشلىق ئېلىش ئۈچۈن كەھراج جىلغىسىنىڭ ئىچىگە، ماندىش يېزىلىرىغا چۈشتى.

ھۈمايۇندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىر قورساق بىر-نەچچە پەرزەنت بولغان بولسىمۇ تۇرمىدى. ھىندال تېخى تۇغۇلمىغانىدى. بۇ جايلاردا يۈرگىنىمىزدە ماھىمدىن خەت كەلدى. خېتىدە: «بۇ بالا مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولۇ-

سۇن، ئوخشاشلا مېنىڭ بەخت ـ تەلىيىمدۇر. بۇ بالا مېنىڭ بولسۇن، مەن ئۇنى ئۆز پەرزەنتىم سۈپىتىدە باقاي» دەپ يېزىپتۇ. ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىسى ـــ جۈمە كۈنى مۇشۇ قونالغۇدا ۋاقتىمىزدا ھىندالنى ماھىمغا بېرىشنى ۋەدە قىلىپ خەت يېزىپ، يۈسۈف ئەلى كىتابدارنى كابۇلغا ئەۋەتتىم. ھىندال تېخى تۇغۇلمىغانىدى.

[بۇ سۆزنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: ئۇنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرىدىن ئۇ چاغقىچە ئۇنىڭدىن كىچىك ۋە باشقىلىرىدىن چوڭ بىر ئوغۇل ۋە ئۇچ قىز بولغانىدى. لېكىن مەھرجاندىن باشقىلىرى كىچىكىدىلا ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر تۇغقىنى بولۇشىنى بەكمۇ ھەۋەس قىلاتتى. ئۇ مەزگىلدە دىلدار ئاغەچە ئېغىر بوي ئىدى. مەن ئۇنىڭدىن بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپ ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتىم. ۋالىدەم ھەزرەتلىرى: «ئەگەر دىلدار ئاغەچە ئوغۇل تۇغسا، ئۇنى مەن بېقىۋالسام قانداق؟» دېدى. مەن: «تولىمۇ ياخشى» دېدىم. ئاياللار ئىچىدە بالىنىڭ ئوغۇل ياكى قىزلىقىنى بىلىش ئۈچۈن پال سالىدىغان بىر ئادەت بار: ئىككى پارچە قەغەزنىڭ بىرىگە ئەلى ياكى ھەسەن، يەنە بىرىگە فاتىمە دەپ يېزىپ، بۇ ئىككى پارچە قەغەزنى ئىككى كۆمىلاچ لاينىڭ ئىچىگە قويۇپ، بۇ ئىككى كۆمىلاچ لاينى بىر قاچا سۇنىڭ ئىچىگە سالىدۇ ۋە قايسىسى بۇرۇن ئېچىلسا، شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم قىلىدۇ، يەنى ئوغۇلنىڭ بۇرۇن ئېچىلسا ئوغۇل، قىزنىڭ بۇرۇن ئېچىلسا قىز بولىدۇ، دەيدۇ. شۇ بويىچە پال سالغانىدى، ئوغۇل چىقتى. بۇ بىر خۇش خەۋەر بولغىنى ئۈچۈن، دەرھال خەت يېزىپ ئەۋەتتۇق. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن تەكرى بىر ئوغۇل ئاتا قىلدى. خەۋەر كېلىشتىن ئۇچ كۈن بۇ-

رۇن، بالا تۇغۇلۇش بىلەنلا ئانىسىنىڭ رازى بولۇش - بولماسلىقىغا قارىماي، بالىنى ئۆيمىزگە ئەكىلىۋاپتۇ. تۇ-غۇت خەۋىرى بەھرەنى ئالغان ۋاقتىمىزدا كەلدى. بىز بۇ-نى ياخشىلىقتىن بېشارەت دەپ بىلىپ، بالىنىڭ ئېتىنى ھىندال قويدۇق. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ ماڭا ھەم ئد-نى ھەم پەرزەنت بولىدۇ] ①

بۇ قارارگاھتا تۇرغىنىمىزدا ماندىش ۋىلايىتىدە جىل-غىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە بىر تاش سۈپا ياسالدى. ئۇ يەرگە ئاق ئۆي ئالدىخانىسى بىلەن سىغدى. بۇ سۈپىنىڭ تاشلىرىنى بارلىق ئىچكىيلەر ۋە سىپاھىيلار توشۇدى.

يۈسۈف زەيى ئافغانلىرىدىن مەلىك سۇلەيمان شاھنىڭ ئوغلى مەلىك شاھ مەنسۇر كېلىپ ساداقەت (ب 220) كۆرسەتمەكتە ئىدى. يۈسۈف زەيى ئۇلۇسىنىڭ ئىشى ئۇ-چۇن، ئۇنىڭ قىزى سورالغانىدى. بۇ قارارگاھتا ۋاقتى-مىزدا شاھ مەنسۇرنىڭ قىزى بىلەن يۈسۈف زەينىڭ مې-لى كېلىشۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. نامازشام ۋاقتىدا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئولتۇرۇشقا سۇلتان ئەلائىددىنمۇ تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇنىڭغا خاس تون ئىنايەت بولدى.

ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى ـــ يەكشەنبە كۈنى كۆ-چۈپ كەھراج جىلغىسىدىن چىقىپ چۈشتۇق. شاھ مەن-سۇرنىڭ ئىنىسى تاۋۇس خان يۇقىرىدا ئېيتىلغان جىيە-نىنى مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى. بىسۇت ئېلىنىڭ بەجۇر قورغىنى بىلەن مۇناسىۋىتى بولغانلىقتىن، ئۇلارنى كۆچۈ-

① چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان بۇ پارچە، ھەيدەراباد نۇسخىسىدا يوق. ئۇ قازان نۇسخىسىدىن ئېلىپ كىرگۈزۈلدى.

رۇپ، بەجۇر قورغىنىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يۇسۇف ئەلى بەكاۋۇل ماڭدۇرۇلدى. كابۇلدا قالغان چېرىكىنىڭ كېلىشى ئۈچۈن پەرمان ئەۋەتىلدى.

سەپەر[1] ئېيىنىڭ ئۈچى ــ جۈمە كۈنى پەنج كۈرە سۈيى بىلەن بەجۇر سۈيى قوشۇلغان يەرگە كېلىپ چۈشتۈق. ئاينىڭ بەشى ــ يەكشەنبە كۈنى بۇ يەردىن بەجۇرغا بېرىپ، خوجا كەلاننىڭ ئۆيىدە شاراب ئولتۇرۇشى قىلدۇق. ئاينىڭ يەتتىسى ــ سەيشەنبە كۈنى بەگلەرنى ۋە دىلەزاك ئافغانلىرىنىڭ چوڭلىرىنى چاقىرىپ كېڭەش قىلدۇق. كېڭەش نەتىجىسىدە: «يىل ئاخىرلىشىپ هوتقا[2] بىر ـ ئىككى كۈن قالدى، دالىدىكى ئاشلىقلار يىغىلىپ بولدى، مۇنداق چاغدا سەۋادقا بارساق، چېرىك ئاشلىق تاپالماي قىينىلىدۇ (221)، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنباھەر ۋە پانىيالى يولى بىلەن مېڭىپ ھەشنەغەرنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە سەۋاد سۈيىدىن ئۆتۈپ، يۇسۇف زەيگە تەۋە سەنگۇر ماھۇرا ئۇدۇلىدىكى تۇزلەڭدە تۇرۇشلۇق يۇسۇف زەيى ۋە مۇھەممەد زەيى ئافغانلىرىنى چاپقۇن قىلىش كېرەك، كېلەر يىلى ئاشلىق ۋاقتىدا بالدۇرراق كېلىپ، بۇ ئافغانلارنىڭ ئىشىنى تۈپتىن ھەل قىلىش كېرەك!» دېگەن قارارغا كەلدۇق. ئەتىسى چارشەنبە كۈنى سۇلتان ۋەيس بىلەن سۇلتان ئەلائىددىنغا ئات ۋە تون ئىنايەت قىلىپ، ئۇلارنى ۋەدىلەر بىلەن يولغا سالدۇق، بۇ يەردىن كۆچۈپ، بەجۇر ئۇدۇلىغا كېلىپ چۈشتۈق. شاھ مەنسۇرنىڭ قىزى سەپەردىن قايتقانغا قەدەر بەجۇر قورغىنىدا قالدۇرۇپ قويۇلدى.

---

① سەپەر ــ قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ نامى.

② ھۇت ــ كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 12 ـ ئاي.

ئەتىسى كۆچۈپ، خوجا خىزىردىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. خوجا كەلانىڭ قايتىپ كېتىشىگە رۇخسەت بەردۇق. ساراي يۈكى بىلەن ئارتۇق ھەربىي لازىمەتلىكلەر ۋە ئېغىر يۈكلەر كۈنەر يولى ئارقىلىق لەمغانغا ماڭدۇرۇلدى. ئەتىسى سەھەر كۆچۈپ، ئېغىر يۈك ۋە تۆگىلەرنى خوجا مىرمىران باشچىلىقىدا جۈرغاتۇ دەرۋازە يولى ۋە قارا كۇ-بە ئۆتكىلى ئارقىلىق ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىمىز يەڭگىل ھالدا ئاتلىق تېز يۈرۈپ، ئەنباھەر ئۆتكىلدىن ئېشىپ نامازدىگەردىن بۇرۇنراق پانىيالغا كېلىپ چۈش-تۇق. ئۇغانبېردى بىلەن بىرنەچچە ئادەم پىل تۇتۇش ئۈ-چۈن ئىلگىرىگە ماڭدۇرۇلدى. ئافغانلار بىلەن ئارىمىز يې-قىن بولغانلىقى ئۈچۈن ئەتىگەن كۆچمىدۇق. ئاشۇاقتى مەزگىلىدە ئوغانبېردى كەلدى، بىر ئافغانىنى قولغا چۈ-شۈرۈپ بېشىنى كېسىپتۇ. (ب 221) يولدا كېلىۋاتقىپ باشنى چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ. كۆڭۈلگە يارىغۇدەك بىر تەھ-قىق خەۋەر كەلتۈرەلمىدى. چۈش مەزگىلىدە كۆچۈپ سەۋاد سۈيىدىن ئۆتۈپ نامازدىگەردىن بۇرۇنراق چۈشتۇق. نامازغا خۇپتەندە ئاتلىنىپ تېز يۈردۇق. ئەتىسى كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە قاراۋۇللۇققا ئەۋەتىلگەن رۇستەم تۈركمە-نى خەۋەر كەلتۈردى: ئافغانلار خەۋەردار بولۇپ قوزغىلىپ-تۇ. بىر بۆلۈك ئافغانلار تاغ يولى بىلەن كېتىۋېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ تېخىمۇ تېز ماڭدۇق. چاپقۇنچىلارنى ئايرىپ ئالدىغا ماڭغۇزدۇق. ئۇلار بېرىپ بىرقانچە ئافغانلىك كال-لىسىنى كېسىپ، بىرمۇنچە ئەسىر ۋە كالىلارنى كەلتۈر-دى. دىلەزاك ئافغانلىرىمۇ بىرمۇنچە باشلارنى كېسىپ كەلدى.

ئۇ يەردىن قايتىپ كاتلەك تەۋەسىگە چۈشتۇق. خو-

جامىر مىران باشلاپ كېلىۋاتقان ساريا يۇكى ئالدىغا خەۋەرچى ئەۋەتىلىپ، ئۇلارنىڭ مەقامدا بىزگە قوشۇلۇشى ئۇقتۇرۇلدى. ئەتىسى سەھەر كۆچۈپ، كاتلەك بىلەن مەقام ئارىسىغا چۈشتۇق. شاھ مەنسۇرنىڭ ئادەملىرى كەلدى. خۇسرەۋ كۆكەلدىش بىلەن ئەھمەدى پەرۋانەجى بىرقىسىم ئادەم بىلەن ساراي يۇكى ئالدىغا ئەۋەتىلدى. ئايىنىڭ ئون تۆتى ــ سەيشەنبە كۈنى مەقامغا چۈشكەندە ساراي يۇكى كېلىپ قوشۇلدى.

مۇشۇ ئوتتۇز ـ قىرىق يىلدىن بۇيان بۇ يەردە شەھباز قەلەندەر ئاتلىق بىر دىنسىز بولغانكەن، يۇسۇف زەيىنىڭ بىرقىسمى بىلەن دىلەزاكلارنىڭ بىرقىسمىنى مۇشۇ قەلەندەر دىنسىز قىلغانكەن. مەقام تېغىنىڭ تۆمۈشۇقىدا پەسرەك بىر تاغ (222) بولۇپ، پۈتۈن تۈزلەڭگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان مەنزىرىلىك بىر ئېگىزلىك ئىكەن. شەھباز قەلەندەرنىڭ قەبرىسى شۇ يەردە ئىكەن. سەيلە قىلىپ كېلىپ، كۆزدىن كەچۈردۇم. مۇنداق ھاۋالىق يەر بىلەن دىنسىز قەلەندەرنىڭ قەبرىسىنىڭ نېمە ئالاقىسى بار؟ دەپ ئويلىدىم ـ دە، بۇيرۇق بەردىم، ئۇنى بۇزۇپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. بۇ ئىنتايىن مەنزىرىلىك ھەم ھاۋالىق يەر بولغىنى ئۈچۈن، مەجۇن يەپ، ئۇ يەردە بىرەم تۇردۇق.

بەجۇردىن بېھرەگە يۇرۇش قىلىش نىيىتى بىلەن قايتقاندۇق. كابۇلغا كەلگەندىن بېرى ھەمىشە ھىندىستانغا يۇرۇش قىلىش خىيالىدا بولدۇق، لېكىن بەزى تولسالغۇلار تۈپەيلى مۇمكىن بولمىدى. ئۈچ ـ تۆت ئاي داۋام قىلغان بەجۇر يۇرۇشىدىن چېرىكىنىڭ قولىغا تۈزۈك بىرنەرسە چۈشمىدى. ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئىچىدىكى

بهره يهقەن بولغىنى ئۇچۇن «دەرهال يەڭگىل يۇك بىلەن كىرسەك، چېرىكنىڭ قولىغا بىرئاز بىرنەرسە چۇشسە» دېگەن ئويغا كەلدىم. مۇشۇ خىيال بىلەن بېرىپ، ئاف-غانلارنى چاپقۇن قىلىپ مەقامغا چۇشكەندە، ماڭا سادىق بولغان بەزىلەر: «ھىندىستانغا كىرمەكچى بولساق، پۇختە-لىنىپ كىرەيلى. چېرىكنىڭ بىرقىسمى كابۇلدا قالدى، بىرقىسىم ئوبدان يىگىتلەرنى بەجۇردا قالدۇرۇپ قويدۇق. ئاتلىرى ئورۇق بولغانلىقتىن نۇرغۇن چېرىك لەمغانغا ياندى، بۇ يەرگە كەلگەنلەرنىڭمۇ ئاتلىرى شۇنداق خارا-كى، تېز ماڭسا بىر كۇنگىمۇ چىدىمايدۇ» دېيىشتى. بۇ سۆزلەر ئورۇنلۇق بولسىمۇ، لېكىن يولغا چىقىپ بولغا-نىدۇق، شۇڭا بۇ ئەھۋاللارغا قارىماي، ئەتىسى سەھەر (ب 222) ئاتلىنىپ، سىند سۇيىنىڭ كېچىكى تەرەپكە ماڭ-دۇق. سىند سۇيىنىڭ كېچىكىنى كۆرۈپ كېلىش ئۇچۇن، مىرمۇھەممەد جالەبان بىلەن ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىسى ۋە يەنە بىرقانچە يىگىتلەر دەريانىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن تەرەپ-لىرىگە ئەۋەتىلدى. ئوردۇنى دەريا تەرەپكە ماڭدۇرۇپ قو-يۇپ، ئۆزۇم كەرگخانە دەپمۇ ئاتلىدىغان سەۋاتى تەرىپىگە كەرگىدان[1] ئوۋلاش ئۇچۇن باردىم. بىرنەچچە كەرگىدان كۆرۈندى، لېكىن ئورمان بەك قويۇق بولۇپ، ئورماندىن چىقماي قويدى. بىر موزايلىق كەرگىدان تۇزگە چىقىپ قېچىشقا باشلىدى، نۇرغۇن ئوق ئېتىلدى، ئۇ ئۆزىنى يې-قىندىكى بىر ئورمانغا ئاتتى. ئورمانغا ئوت قويۇشتى. لېكىن ئۇ كەرگىدان كۆرۈنمىدى. باشقا بىر كەرگىدان موزىيى ئوتتا كۆيۈپ تېپىچەكلەشكە باشلىدى، ئۇنى بو-

① كەرگىدان ـــ بىر خىل زور ھايۋان. ئەسلىي تېكىست بويىچە 275 ـ بەتتە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلىدۇ.

غۇزلاپ، ھەركىشى بىر پارچىدىن ئېلىشتى. سەۋاتىدىن يېنىپ ئەتراپىنى بىرمۇنچە ئارىلىغاندىن كېيىن، ناماز خۇپتەن مەزگىلىدە ئوردۇغا كەلدۇق. كېچىك كۆرگىلى كەتكەنلەر كېچىكنى كۆرۈپ قايتىپ كېلىپتۇ.

ئەتىسى، ئاينىڭ ئون ئالتىسى — پەيشەنبە كۈنى ئات، تۆگە ۋە يۈكلەر بىلەن كېچىكتىن ئۆتتۇق. ئوردۇ بازىرىنى، ياياقلارنى ۋە ئېشەكلەرنى سال بىلەن ئۆتكۈز-دۇق. شۇ كۈنى كېچىك بېشىدىكى ۋاقتىمىزدا نىلابىلار بىر كېجىملىك ئات ۋە ئۇچ يۈز شاھرۇخى سوۋغا قىلىپ كۆرۈشتى. ھەممەيلەن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، شۇ كۈنى ناماز پېشىن بىلەن كۆچۈپ، يېرىم كېچىگىچە مېڭىپ، كەچەكۈت سۈيىگە يېقىن بىرىيەرگە چۈشتۇق. ئۇ يەردىن سەھەر كۆچۈپ، كەچۈكۈت سۈيىدىن ئۆتۈپ، چۈشكە يېقىن سەنگدەكى ئۆتكىلىدىن ئېشىپ (223) چۈشتۇق. سەيىد قاسىم ئىشىك ئاغا چاغداۋۇل ئىدى، كەينىمىزدىن كەلگەن گۈجۈرلەرنى تۈتۈپ، بىرمۇنچە باشلارنى كېسىپ كەلتۈر-دى. سەنگدەكىدىن سەھەر كۆچۈپ، ناماز پېشىندىن كېچ سۇھان سۈيىدىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. چېرىكىنىڭ كەينى، يېر-ىم كېچىدە كېلىپ بولدى. ئىنتايىن ئۇزۇن كۆچ ئىدى. ئاتلارنىڭ مادارسىزلىقى ۋە ئورۇقلۇقى ناھايىتى ئېغىر بولدى، نۇرغۇن ئات يولدا قالدى.

بېھرەنىڭ يەتتە كۈرۈھ شىمالىدا بىر تاغ بار، بۇ تاغنى «زەفەرنامە»دە ۋە باشقا بەزى كىتابلاردا: «كۈھى جۇد» دەپ ئاتىغان. بۇ تاغقا نېمە ئۈچۈن بۇ نام بېرىل-گەنلىكىنىڭ سەۋەبى مەلۇم ئەمەس ئىدى. كېيىن مەلۇم بولدى: بۇ تاغدا بىر ئاتا نەسلىدىن بولغان ئىككى قەد-ىم خەلق بولۇپ، بىرقىسمى «جۇد» دەپ، يەنە بىر

قىسمى «جەنجۇھە» دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ تاغدىكى ۋە نىلاب بىلەن بېھرە ئارىسىدىكى قەبىلىلەرگە بۇلار قەدىمدىن ھاكىم بولۇپ كەلگەنىكەن. لېكىن بۇ دوستانە ۋە بۇرادەرانە بىر ھۆكۈمەت بولۇپ، خەلقتىن خالىغىنىچە بىر-نەرسە ئالمايدىكەن. قەدىمدىن سېلىق يوسۇنلۇق بىرنەرسە بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ بېرىشى شۇ بەلگىلىمىدىن ئارتۇق يا كەم بولمايدىكەن. بۇ بەلگىلىمە مۇنداق ئىكەن: ئۆي بېشىغا بىر شاھرۇخى، جەمەت بېشىغا يەتتە شاھرۇخى بېرىدىكەن، چېرىككىمۇ بارىدىكەن، جۇدلار بىلەن جەنجۇھەلەرنىڭ ھەربىرى يەنە بىرقانچە تارماقلارغا بۆلۈنىدىكەن. بېھرەدىن يەتتە كۇرۇھ كېلىدىغان بۇ تاغ ــ كەشمىر تاغلىرىدىن بولغان ھىندۇكۇش تېغى بۇ (ب 223) تاغلارغا تۇتىشىدۇ ــ ئايرىلىپ چىقىپ غەربىي جەنۇب تەرەپكە سوزۇلۇپ، دىنكۇتنىڭ ئايىغىدا سىند دەرياسىغا تاقىلىپ ئاخىرلىشىدۇ. بۇ تاغنىڭ يېرىمىدا جۇدلار، يېرىمىدا جەنجۇھەلەر ياشايدۇ. بۇ تاغنى جۇدلار بىلەن باغلاپ، كۆھى جۇد دەپ ئاتاپتۇ. ئۇلارنىڭ بىر مۆتىۋەر چوڭى «راي» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىنىسى ياكى ئوغلى «مەلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. جەنجۇھەلەر لەنگەر خانىنىڭ تاغلىرى بولىدۇ. سۇھان سۇيى تەۋەسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھاكىمىنىڭ ئېتى مەلىك ھەست ئىدى، بۇ يەردىكى «ھەست» ئەسلىيىدە «ئەسەد» بولغان. ھىندىستانلىقلار مۇنداق سۆزلەردە كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلارنى بەزىدە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. مەسىلەن: «خەبەر»نى «خەبر» ئوقۇيدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش «ئەسەد» سۆزى «ئەسد» ئوقۇلغان ۋە بارا ـ بارا «ھەست» بولۇپ قالغان.

قونالغۇغا چۈشۈپلا لەنگەر خانىنى مەلىك ھەست جەنـ

جۇھە قېشىغا ئەۋەتىۋىق، تېز بېرىپ، ئۇنى ئىنايەت ۋە شەپقىتىمىزدىن ئۇمىدۋار قىلىپ، نامار خۇپتەندە ئېلىپ كەلدى. ئۇ كېچىملىك بىر ئات ئېلىپ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. يىگىرمە ئىككى ـ يىگىرمە ئۇچ ياشلاردا بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كالا ـ قارىلىرى ئوردۇ ئەتراپىدىكى جايلاردا ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھەمىشە ھىندىستاننى ئېلىش كويىدا بولغىنىمىز ئۈچۈن، نەچچە مەھەل تۇركلەر تەسەررۇپىدا بولغان بېھرە، خوشاب، چاناب ۋە چەنۇت قاتارلىق بۇ ۋىلايەتلەرنى خۇددى ئۆز مۇلكىمىزدەك تەسەۋۋۇر قىلاتتۇق. ئۇلارنى زورلۇق بىلەن ياكى سۇلھى بىلەن ئۆز قولىمىزغا كىرگۈزۈشىمىزگە ئەمىن ئىدۇق. شۇ جەھەتتىن بۇ تاغ خەلقى بىلەن ياخشى مۇئامىلە قىلىش ۋاجىپ ۋە لازىم ئىدى. (224) شۇڭا: «ھېچكىم ئۇلارنىڭ كالا ـ قارىلىرىغا، ھەتتا يىپ ئۇچى ـ يىڭنە سۇنۇقىغىچە بولغان نەرسىلىرىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسۇن» دەپ پەرمان چىقاردۇق.

بۇ يەردىن سەھەر كۆچۈپ، پېشىن ۋاقتىدا كەلدەكەھارغا كېلىپ چۈشتۇق. ئەتراپ قويۇق ئېكىنزار ئىدى. بۇ كەلدەكەھار ئىنتايىن گۈزەل بىر جايدۇر. بېھرەدىن ئون كۈرۈھ يىراقلىقتا، جۇد تېغىنىڭ ئارىسىدا بىر تۈزلەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر كۆل بار ئىكەن. بۇ كۆل ئەتراپتىكى تاغلاردىن چۈشكەن يامغۇر سۇلىرىنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغانىكەن. ئايلانمىسى ئۈچ كۈرۈھقا يېقىن كېلىدۇ. شىمال تەرىپىدە ياخشى بىر ئوتلاق بار ئىكەن. غەرب تەرىپىدىكى تاغ باغرىدا بىر بۇلاق بار ئىكەن. بۇ بۇلاق سۈيى كۆلگە يۈزلەنگەن تۆپىلەردە ئولتۇرۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن،

بۇ يەرگە «باغى سەفا» ناملىق بىر تاغ بىنا قىلدۇردۇم. ئىنتايىن خۇش ھاۋا ھەم گۈزەل بىر جاي بولدى. تەپسىلاتى تۆۋەندە كەلگۈسىدۇر.

كەلدەكەھاردىن سەھەر ئاتلاندۇق. ھەمتاتۇ ئۆتكىلىنىڭ بېشىدا يەرلىك خەلقتىن بىرقانچە كىشى ئازغىنە سوۋغا بىلەن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئابدۇرەھىم شىغاۋۇل بۇ كەلگەن ئادەملەر بىلەن بىللە بېھرەگە ئەۋەتىلدى. ئۇنىڭغا بېھرە خەلقىنى مايىل قىلىشقا تىرىشىپ: «بۇ ۋىلايەتلەر قەدىمدىن بېرى تۈركلەرگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن، ھەرگىزمۇ قورقۇش ۋە ئەندىشىگە يول بېرىپ، خەلقنى بۇزۇلۇشقا ئېلىپ بارمىسۇن، بۇ ۋىلايەت خەلقى بىلەن يېقىنلىقىممىز بار، تالان ـ تاراج ئىشلىرى كۆرۈلمەيدۇ» دەپ ئېيتىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى. ئاشۇاقتى مەزگىلىدە ئۆتكەل تۇۋىگە چۈشۈپ، (ب 224) قوربان چەرخى ۋە ئابدۇلمۇلۇك ھەستى باشلىق يەتتە ـ سەككىز ئادەمنى خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئىلگىرىگە ماڭدۇردۇق. ئىلگىرى بارغانلاردىن مىر مۇھەممەد مەھدى خوجا بىر ئادەمنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ئەسنادا ئافغانلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىرقانچىسى سوۋغىلار بىلەن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. بۇلار لەنگەرخان بىلەن بىرلىكتە خەلقنى مايىل قىلىش ئۈچۈن بېھرە ئېلىگە ئەۋەتىلدى. ئۆتكەلدىن ئېشىپ، جاڭگالدىن چىقىپ، ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غول قەسىملىرى بويىچە سەپ تۈزۈپ، بېھرەگە قاراپ ماڭدۇق. بېھرەگە يېقىن بارغان چاغدا، دەۋلەت خان يۈسۈف خەيلىنىڭ ئوغلى ئەلى خانىنىڭ ئادەملىرىدىن دېۋەھىندۇ بىلەن سەكتۇنىڭ ئوغلى، بېھرەنىڭ ئەربابلىرى بىلەن بىللە كېلىپ، بىر ئات ھەدىيە قىلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ناماز

پىشىن مەزگىلىدە بېھرە ئاھالىسىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەستىن بېھرەمنىڭ شەرق تەرىپىدە بەھەت سۈيىنىڭ بويىدىكى بىر ئوتلاققا چۈشتۈق.

تېمۈر بەگ ھىندىستانغا كىرىپ چىققاندىن بۇيان، بېھرە، خۇشاپ، چاناب ۋە چەنۈت قاتارلىق بىرقانچە ۋىلا-يەت تېمۈر بەگ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئىدارىسىدە بولۇپ كەلگەنىدى. شاھرۇخ مىرزىنىڭ نەۋرىسى سۈيۈرغاتمىش مىرزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد مىرزا ــ كابۇل ۋە زابۇل ۋىلايىتىنىڭ ھۆكۈمىتى ئۈچاغدا ئۇنىڭ قولىدا بولغىنى ئۈچۈن، سۇلتان مەسئۇد كابۇلى دەپ ئاتالغان ــ يېتىشتۇرگەن كىشىلەردىن مىرزا-ئەلى بەگنىڭ ئوغۇللىرى بابا كابۇلى، دەريا خان (225) ۋە كېيىن غازى خان دەپ ئاتالغان ئاپاق خانلار سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ ئوغلى ئەلى ئەسفەر مىرزىدىن كېيىن كابۇل، زابۇل ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھىندىستان ۋىلايەت-لىرى ۋە پەرگەنىلىرىگە زورلۇق بىلەن ئىگە بولغانىدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زامانىدا كابۇل بىلەن غەزنى بۇلارنىڭ ئىدارىسىدىن چىقتى، لېكىن ھىندىستانىدىكى ۋىلايەتلەر بۇلارنىڭ قولىدا قالدى. توققۇز يۇز ئونىنچى يىلى[1] يەنى، مەن كابۇلغا دەسلەپ كەلگەن يىلى ھىندىس-تانغا كىرىش نىيىتى بىلەن خەيبەردىن ئۆتۈپ، پەرشاۋەر-گە كەلگەن ۋاقتىمىزدا باقى چەغانىيانىنىڭ سايە قىلىشى بىلەن تۆۋەنكى بەنگەش تەرىپىدىكى كۆھەتكە يۇرۇش قى-لىپ، ئافغانىستانىنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىنى قىرىپ - چېپ-چىپ، بەننۇ ۋە دەشتنى بۇلاپ - تالاپ، دۇكى يولى بى-لەن چىققانىدۇق. ئۇ چاغدا بېھرە، خوشاب ۋە چاناب

① مىلادىيە 1504 - يىلى.

هۆكۈمىتى مىرئەلىنىڭ نەۋرىسى غازى خانىڭ ئوغلى سەيىد ئەلى خانغا تەئەللۇق ئىدى. ئۇ ئىسكەندەر بەھلۇل نامىغا خۇتبە ئوقۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلاتتى. ئۇ شۇ قېتىمقى يۈرۈشمىزدىن گۈمانلىنىپ، بېھرەنى تاشلاپ، بەھەت سۈيىدىن ئۆتۈپ، بېھرە يېزىلىرىدىن شىركۈتقا ماكانلاشقانىدى. بىر - ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بىزنىڭ سەۋەبىمىزدىن سەيىدئەلى خان بىلەن ئافغانلار يا-مانلاشتى. ئۇ ھەم مۇشۇ سەۋەبتىن قورقۇنچ ۋە ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، بۇ ۋىلايەتلەرنى شۇ چاغدا لاھۇر ھاكىمى بولغان دەۋلەت خان، تاتارخان يۈسۈف خەيلگە (ب 225) تاپشۇردى. دەۋلەت خان بېھرەنى چوڭ ئوغلى ئەلىخانغا بەرگەن بولۇپ، ئۇ چاغدا بېھرە ئەلىخانىڭ ئىدارىسىدە ئىدى. دەۋلەتخانىڭ ئاتىسى تاتارخان چىقىپ ھىندىستاننى ئالغاندىن كېيىن، بەھلۇلنى پادىشاھ قىلغان ئالتە - يەتتە سەردارنىڭ بىرى ئىدى. سەتلۇچ دەرياسىنىڭ شىما-لىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تاتار خاندا ئىدى. بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ كىرىمى ئۈچ كۇرۇردىن[1] كۆپرەك بولا-دۇ. تاتارخان ئۆلگەندىن كېيىن، سۇلتان ئىسكەندەر پادە-شاھلىقى بۇ ۋىلايەتلەرنى تاتارخانىڭ ئەۋلادىدىن ئالغان-دى. مەن كابۇلغا كېلىشتىن بىر - ئىككى يىل بۇرۇن يالغۇز لاھۇرنى دەۋلەت خانغا بەرگەنىدى.

ئەتىسى بەزى مۇناسىپ يەرلەرگە چاپقۇنچىلار ئەۋەتىل-دى. شۇ كۈنى بېھرەنى ئارىلىدىم. سەنگۈرخان جەنجۇھە شۇ كۈنى كېلىپ، ئات ھەدىيە قىلىپ مۇلازىمەتتە بول-دى. ئاينىڭ يېگىرمە ئىككىسى — چارشەنبە كۈنى بېھە-

① كۇرۇر — ھىندىستاندا قوللىنىلىدىغان سان. بىر كۇرۇر = 100 لەك = 10000000

رەنىڭ كاتتىلىرى بىلەن سودىگەرلىرىنى چاقىرىپ، تۆت يۈزمىڭ شاھرۇخى مالى ئامان[1] ئېلىشنى قارارلاشتۇرۇپ، سېلىق يىغقۇچى بەگلەرنى بەلگىلىدۇق. يەنە ئاتلىنىپ سەيلە قىلدۇق ۋە كېمىگە چۈشۈپ مەجۇن يېدۇق. بېھىرە ۋە خۇشاپتا ئولتۇرۇشلۇق بەلۈچلارغا ھەيدەر ئەلەمدار ئەۋەتىلگەنىدى. پەيشەنبە كۈنى سەھەردە ئۇلار بادام چېچىكى رەڭلىك بىر نەسىللىك ئاتنى ھەدىيە قىلىپ مۇلازىمەتتە بولدى. چېرىكىنىڭ بېھىرە ئاھالىسىگە يولسىز ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، ئۇلارنى قاقتى ـ سوقتى قىلغانلىقى توغرۇلۇق ئەرز قىلىشتى. (226) ئادەم ئەۋەتىپ، يولسىزلىق قىلغانلارنىڭ بەزىلىرىنى ياساققا تارتقۇزدۇم، بەزىلىرىنى بۇرنىدىن تەشتۇرۇپ ئوردۇدا سازايى قىلدۇردۇم. جۈمە كۈنى خوشاب ئاھالىسىدىن ئەرز كەلدى. شاھ شۇجائار غۇننىڭ ئوغلى شاھ ھەسەن خوشابقا بېرىشقا بەلگىلەندى. ئاينىڭ يىگىرمە بەشى ـــ شەنبە كۈنى شاھ ھەسەن خۇشابقا ماڭدۇرۇلدى. يەكشەنبە كۈنى شۇنداق يامغۇر ياغدىكى، تۈز يەرلەرنىڭ ھەممىسى سۇ ئاستىدا قالدى. بېھىرە بىلەن ئوردۇ چۈشكەن باغلار ئارىسىدا ئازغىنە سۇ بار ئىدى. پېشىن ۋاقتىغىچە ئۇنىڭ كەڭلىكى چوڭ بىر دەريادەك بولدى. بېھىرەگە يېقىن بىر ئوق ئېتىمچە يەردە كېچىك يوق بولۇپ، ئات ئۈزدۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. پېشىندىن كېيىن، يىغلىغان سۇ ئەھۋالىنى كۆرۈپ كېلىشكە ئاتلاندىم. يېغىن ۋە چاپقۇن شۇنداق بولدىكى، ئوردۇغا قايتىپ كېلىش ۋەھىمىلىك بولۇپ قالدى. پەشىندىن كەچرەك شۇ يىغلىغان سۇدىن ئاتنى ئۈزدۈرۈپ

① مالى ئامان ـــ قۇتۇلۇش بەدىلى. ئامانلىق بەدىلى.

ئۆتتۈم جەڭچىلەرنىمۇ قورقۇنچ باستى. كۆپچىلىكى چېدىر ۋە ئېغىر يۈكلىرىنى تاشلاپ، ساۋۇت ۋە ياراغلىرىنى مۇ-رىلىرىگە ئېلىپ، ياۋداق ئاتلارنى ئۇزدۇرۇپ ئۆتتى. تۇز يەرلەرنىڭ ھەممىسى سۇ ئاستىدا قالغانىدى. تاڭ سەھەردە كېمىلەرنى ئېلىپ كېلىپ، چېرىكنىڭ كۆپچىلىكى چېدىر ۋە يۈكلىرىنى كېمە بىلەن ئۆتكۈزدى. چۈشكە يېقىن قۇچ بەگنىڭ ئادەملىرى سۇنىڭ بىر شەرئى يۇقىرىسىغا چىقىپ كېچىك تاپتى. قالغان چېرىك كېچىك بىلەن ئۆتتى.

جەھاننەما دېيىلىدىغان بېھرە قورغىنىنىڭ ئىچىدە (ب 226) بىر كۈن تۇرۇپ، سەيشەنبە ئەتىگەنلىكى كۆچتۇق، يامغۇر ۋە سەلنىڭ ۋەھىمىسى بىلەن بېھرەنىڭ شىمال تەرىپىدىكى دۆڭلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشتۇق.

ۋەدە قىلىنغان پۇلنى بېرىشتە پەرۋاسىزلىق كۆرۈلدى. ۋىلايەتنى تۆت قىسمىغا ئايرىپ، بەگلەرگە بۇ پۇلنى تەرىشىپ پۈتكۈزۈش بۇيرۇقى بېرىلدى. بىر قىسمىغا خەلىفە، بىر قىسمىغا قۇچ، بىر قىسمىغا ناسىر، بىر قىسمىغا سەيىد قاسىم بىلەن مۇھىب ئەلى مەسئۇل قىلىندى. تۈركلەر ئولتۇرۇشلۇق ۋىلايەتلەرنى ئۆزىمىزنىڭ دەپ ھېسابلىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇ يەرلەر تالان ـ تاراج قىلىنمىدى.

كىشىلەر ئىچىدە: ئەگەر سۇلھى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىلسە، تۈركلەرگە تەئەللۇق ۋىلايەتلەرنى بېرىشنى رەت قىلمايدۇ، دېگەن گەپلەر بار ئىدى. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ تۇنجى پەيشەنبە كۈنى مولا مۇرشىدنى، ئاتىسى سۇلتان ئىسكەندەر مۇندىن بەش ـ ئالتە ئاي بۇرۇن ئۆلۈپ، ھىندىستان سەلتەنىتىنى قولىغا ئالغان سۇلتان ئىبراھىم قېشىغا ئەلچىلىككە بېرىشقا تەيىنلەپ، ئۇنىڭ-

دىن بىر قارچىغا ئەۋەتىپ، قەدىمدىن تۈركلەرگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن ژىلايەتلەرنى تەلەپ قىلدۇق. دەۋلەت خانغا ۋە سۇلتان ئىبراھىمغا يېزىلغان خەتلەرنى تاپشۇرۇپ، ئاغزاكى سۆزلەرنىمۇ ئېيتىپ، موللا مۇرشىدنى يولغا سالدۇق.

بۇ ھىندىستان ئېلى، بولۇپمۇ ئافغانلار تولىمۇ ئەخمەق ۋە راي ـ تەدبىرسىز كېلىدىكەن. ئۇلار دۈشمەنلىك كويىدا بولۇشنىمۇ، دوستلۇق يولىنى (227) تۇتۇشنىمۇ بىلەلمىدى. بارغان كىشىمىزنى دەۋلەت خان بىرقانچە كۈن لاھۇردا ساقلىتىپ، ئۆزىمۇ كۆرۈشمىدى. ئىبراھىمنىڭ قېشىغىمۇ ئېلىپ بارمىدى. بارغان كىشىمىز ھېچ جاۋاب ئالالماي، نەچچە ئايدىن كېيىن كابۇلغا كەلدى.

ئاينىڭ سەككىزى ـــ جۈمە كۈنى، تېخىچە تۆۋەڭ ئاتقۇچى بولۇپ كېلىۋاتقان شەيباق پىيادە بىلەن دەرۋىش ئەلى پىيادە كابۇلدىن ئەرز ـ ھال خەتلىرى كەلتۈرۈپ، ھىندالنىڭ تۇغۇلغان خەۋرىنىمۇ يەتكۈزدى. بۇ خەۋەر ھىندىنىڭ ئېلىنىشى ۋاقتىدا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنى خاسىيەتلىك بىلىپ، بالىنىڭ ئېتىنى «ھىندال» قويدۇم. قەنبەر بەگمۇ بەلختىن مۇھەممەد زامان مىرزىنىڭ ئەرز ـ ھال خېتىنى ئېلىپ كەلدى.

ئەتىسى دۈشان تارقىغاندىن كېيىن، سەيلە قىلىشقا ماڭدۇق ۋ بىر كېمىگە چۈشۈپ ھاراق ئىچتۇق. بۇ ئولتۇرۇشتا خوجا دوست خاۋەند، خۇسرەۋ مىرىم، مىرزا قۇلى، مۇھەممەدى، ئەھمەد، گەدايى، نۇئمان، لەنگەرخان، رۇھدەم، قاسىم ئەلى تىرياكى، يۈسۈف ئەلى ۋە تەڭرى قۇلىلار بار ئىدى. كېمىنىڭ باش تەرىپىگە بىر تالار[1]

① تالار ـــ خانا، زال، شىپاڭ.

ياسالغان بولۇپ، ئۇستى تەكشى ئىدى. مەن بىرقانچە كىشى بىلەن مۇشۇ يەردە ئولتۇردۇم. بىرقانچە كىشى تالارنىڭ ئاستىدا ئولتۇردى. كېمىنىڭ قويرۇق تەرىپىدىمۇ ئولتۇرىدىغان يەر بار ئىدى. مۇھەممەدى، گادايى، نۇئۇمانلار شۇيەردە ئولتۇردى. نامازدىگەرگىچە هاراق ئىچتۇق. هاراقنىڭ ناچارلىقىدىن بىزار بولۇپ، بۇ تەرەپتىكىلەر مەسلىھەت بىلەن مەجۇن يېيىشكە كۆچتۇق. كېمىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكىلەر بىزنىڭ مەجۇن يېگىنىمىزنى (ب 227) بىلمەي، هاراق ئىچىش بىلەنلا بولدى. كېمىدىن ناماز خۇپتەندە ئاتلىنىپ، كەچ ئوردۇغا كەلدۇق. مۇھەممەدى بىلەن گەدايى مېنى هاراق ئىچكۈسى بار، دەپ ئويلاپ، ياخشى بىر خىزمەت كۆرسەتكۈلىرى كېلىپ، هاراق كوزىسىنى ئات ئۇستىدە نۆۋەت بىلەن كۆتۈرۈشۈپ ئەكېلىپتۇ، ئۇلار خۇشاللىق بىلەن كىرىپ كەلدى ۋە: «مۇشۇنداق قاراڭغۇ كېچىدە كوزىنى ئۆزىمىز نۆۋەت بىلەن كۆتۈرۈپ كەلدۇق» دېدى. كېيىن سۆھبەت ۋە كەيپىنىڭ باشقا ـ باشقا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بىر تەرەپتە مەجۇن يېيىلدى، يەنە بىر تەرەپتە ئىچىملىك ئىچىلدى. مەجۇن سۆھبىتى بىلەن شاراب سۆھبىتى هەرگىز بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدۇ، شۇڭا كەيپىيات ناهايىتى كۆڭۈلسىز بولدى. مەن: «سۆھبەتنى بۇزماڭلار، مەجۇننى خالىغانلار مەجۇن يېسۇن، هاراقنى خالىغانلار هاراق ئىچسۇن، هېچكىم باشقىلارنىڭ زىتىغا تېگمىدىغان گەپلەرنى قىلمىسۇن» دېدىم. بەزىلەر هاراق ئىچتى، بەزىلەر مەجۇن يېدى. سۆھبەت بىر مەزگىل تەكەللۇپ بىلەن داۋام قىلدى. باباجان قەنبۇزى سۆھبەتتە يوق ئىدى. ئاق ئۆيگە كەلگىنىمىزدە ئۇنى چاقىرىۋالدۇق. ئۇنىڭ هاراققا كۆڭلى

تارتتى. تۇردى مۇھەممەد قىپچاقنىمۇ چاقىرىپ مەستلەر بىلەن ھەمسۆھبەت قىلدۇق. مەجۇن سۆھبىتى بىلەن ھاراق ياكى شاراب سۆھبىتى ھەرگىز بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر تەرەپتىن يامان گەپلەر چىقىشقا باشلىدى. ھۇجۇم كۆپرەك مەجۇنگە ۋە مەجۇن يېگۈچىلەرگە قارىتىلدى. باباجانمۇ مەست بولۇپ، نۇرغۇن يامان گەپلەرنى قىلدى. تۇردى مۇھەممەدنىمۇ مەستلەر كەينى - كەينىلەپ قەدەھ تۇتۇپ، بىردەمدە مەست قىلدى، ھەرقانچە سايە قىلىپ باقساقمۇ (228) پايدا بەرمىدى. كەيپىيات بەك ناچارلاشتى، ئولتۇرۇشنىڭ مەززىسى قالمىدى، ئاخىر كىشىلەر ھەر تەرەپكە تارقاشتى.

ئاينىڭ بەشى ـــ شەنبە كۈنى بېھرەنى ھىندۇ بەگكە بەردۇق. سەيشەنبە كۈنى چاناب ۋىلايىتىنى ھۆسەين ئىكىرەككە ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى چانابقا ماڭدۇردۇق. بۇ ئەسنادا سەيىد ئەلى خانىڭ مىنۇچىھر دېگەن ئوغلى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇ ھىندىستاندىن يۇقىرىقى يول بىلەن بىزنىڭ قېشىمىزغا كېلىۋاتقاندا، تاتار كەكەر-گە يولۇقىدۇ. تاتار كەكەر ئۇنى ماڭدۇرماي، قىزىنى بېرىپ ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىۋالىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ نەچچە ۋاقىتتىن بىرى شۇ تاتار كەكەرنىڭ قېشىدا ئىدى.

نىلاب بىلەن بېھرە تاغلىرى ئارىسىدا جۇد ۋە جەدجۇھە قەبىلىلىرىدىن باشقا، ئۇنىڭ كەشمىر تاغلىرىغا تۇتاش يەرلىرىدە جەت، گۇجۇر تائىپىلىرىگە مەنسۇپ نۇرغۇن خەلقلەر بار. ئۇلار جىلغىلاردا ۋە ئېگىزلىكلەردە مەھەللە بولۇپ ئولتۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھاكىم ۋە چوڭلىرى كەكەر قەبىلىسىدۇر. بۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىمۇ جۇد ۋە جەنجۇھەلەرنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئوخشايدۇ. بۇ تاغ ئېتىكىدىكى

خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئۇ چاغدا بىر ئاتىدىن بولغان تاتار كەكەر بىلەن ھاتى كەكەرنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار بىر نەۋرە ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇستەھكەم يەرلىرى يار ۋە قىيالىقلاردۇر. تاتارنىڭ تۇرىدىغان يېرىنىڭ ئېتى پىرالە بولۇپ، قارلىق تاغدىن كۆپ تۆۋەندە ئىدى. ھاتىنىڭ ۋىلايىتى تاغقا تۇتاش ئىدى ۋە بابۇخان (ب 228) بىسۇتقا تەئەللۇق بولغان كالەنجەرنىمۇ ھاتى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالغانىدى. تاتار كەكەر دەۋلەت خانىنىڭ ئالدىغا باراتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغاندەك تەرىزدە ئىدى. ھاتى بولسا بارمايتتى ۋە پىتنە ـ پاساتلار بىلەن مەشغۇل ئىدى. تاتار ھىندىستان بەگلىرىنىڭ سۆزى ۋە ئىتتىپاقى بىلەن كېلىپ، ھاتىنى يىراقتىن مۇھاسىرە قىلغاندەك بىر ھالەتتە تۇرغانىدى. بىز بېھرەدە تۇرغان مەزگىلدە، ھاتى ئوۋ قىلىش باھانىسى بىلەن تۇيۇقسىز تاتارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ۋىلايىتىنى ھەم خوتۇنلىرىنى قولغا چۈشۈردى.

ناماز پېشىن مەزگىلىدە سەيلىگە ئاتلىنىپ، بىركېمگە چۈشۈپ ھاراق ئىچتۇق. بۇ ئولتۇرۇشقا دوست بەگ، مىرزا قۇلى، ئەھمەدى، گەدايى، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ ئەسەس، ئۇغانبېردى موغۇل ۋە نەغمىچىلەردىن روھىدەم، باباجان، قاسىم ئەلى، يۈسۈف ئەلى، تەڭرى قۇلى، ئەبۇلقاسىم ۋە رەمىزان لۇلىلار قاتناشتى. ناماز خۇپتەدىگىچە كېمىدە ئىچىپ مەست بولۇپ، خۇپتەن مەزگىلىدە كېمىدىن چۈشۈپ، ئاتقا مىنىپ، قولۇمغا مەشئەل ئېلىپ، دەريا ياقىلاپ ئوردۇغىچە بىرەدەم ئۇ ياققا، بىرەدەم بۇ ياققا قىڭغىيىپ، ئاتنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ كېلىپتىمەن. قاتتىق مەست ئىكەنمەن، قولۇمغا مەشئەل ئېلىپ،

ئوردۇغىچە ئات چاپتۇرۇپ كەلگىنىمنى ئەتىسى سۆزلەپ بېرىشتى، پەقەتلا ئېسىمگە ئالالمىدىم. ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن كۆپ ياندۇرۇپتىمەن.

جۇمە كۈنى سەيلىگە ئاتلىنىپ، كېمە بىلەن سۇدىن ئۆتتۇق. ئۇ تەرەپتىكى باغلارنى، گۈللۈكلەرنى ۋە شېكەر قومۇشى تېرىلغان يەرلەرنى سەيلە قىلدۇق. سوغا ۋە چاقلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، سۇنىڭ قانداق تارتىپ چىقىرىلىدىغانلىقىنى سوردۇق (229) ۋە ئۆزىمىزمۇ سۇ تارتىپ باقتۇق. سەيلە جەريانىدا مەجۇن يېيىشتۇق، ئۇ يەردىن قايتىپ كېمىگە چۈشتۇق. مىنۇچىھر خانغىمۇ مەجۇن بېرىلگەنىدى، ئۇنىڭغا مەجۇن شۇنداق تەسىر قىلدىكى، ئىككى كىشى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزدى. سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا لەڭگەر تاشلاپ بىرەدەم تۇردۇق. ئاندىن سۇنىڭ تۆۋىنىگە باردۇق. بىرئازدىن كېيىن كېمىنى يەنە بۇ يۇقىرىسىغا تارتتۇردۇق. ئۇ كېچىسى كېمىدىلا ئۇخلاپ سەھەرگە يېقىن ئوردۇغا كەلدۇق. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئونى ـــ شەنبە كۈنى قۇياش ھەمەل بۇرجىغا كىردى.[1] بۇ كۈنى پېشىن ۋاقتىدا سەيلىگە ئاتلىنىپ، كېمىگە چۈشۈپ ھاراق ئىچتۇق. ئولتۇرۇشقا خوجا دوست خاۋەند، دوست بەگ، مىرىم، مىرزا قۇلى، مۇھەممەدى، ئەھمەدى، يۇنۇس ئەلى، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، گەدايى تاغايى، مىرخۇرد ئەسەس ۋە نەغمىچىلەردىن رۇھدەم، باباجان، قاسىم، يۈسۈف ئەلى، تەڭرى قۇلى، رەمەزانلار قاتناشتى. دەريانىڭ بىر تارمىقىغا كىرىپ، بىر مەزگىل سۇ تۆۋىنىگە ماڭغاندىن كېيىن قىرغاقىقا چىقىپ، كەچ ئوردۇغا

① قۇياشنىڭ ھەمەل بۇرجىغا كىرىشى، كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 1 ـ ئاينى كۆرسىتىدۇ.

كەلدۇق. شۇ كۇنى شاھ ھەسەن (ھۆسەين) خوشابتىن كەلدى. ئەلچى ئەۋەتىپ، قەدىمدىن تۇركلەرگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن ۋىلايەتلەرنى تەلەپ قىلىپ، يارىشىشنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىمىز ئۈچۈن، سېلىق قىلىپ بەلگىلەنگەن پۇلمۇ قولىمىزغا تەگدى.

ئىسسىق يېقىنلاشتى. ھىندۇبەگكە يارەمچى قىلىپ شاھ مۇھەممەد مۆھۈردار بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى دوست مۆھۈردارنى ۋە بەزى مۇناسىۋەتلىك يىگىتلەرنى ئايرىپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا (ب 229) يەر ۋە ۋەجىنى بەلگىلەپ بەردۇق. بۇ يۇرۇشكە تەشەببۇسكار بولغان لەشكەرخانغا خوشابنى ئىنايەت قىلىپ تۇغ بەردۇق ۋە ئۇنىمۇ ھىندۇبەگنىڭ يارەمچىسى قىلىپ بەلگىلىدۇق. بېھرەدىكى تۇرك ۋە يەرلىك سىپاھىيلارنىڭمۇ ۋەجىھ ۋە مائاشلىرىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنىمۇ ھىندۇبەگكە يارەمچى قىلدۇق. بۇلارنىڭ بىرى يۇقىرىدا نامى ئېيتىلغان مىنۇچىھرخان ئىدى، يەنە بىرى نەزەر ئەلى تۇرك بولۇپ، مىنۇچىھرخاننىڭ تۇغقىنى ئىدى، يەنە بىرى مەلىك ھەست جەنجۇھە ئىدى.

ۋىلايەت ئىشىنى يارىشىش ئۈمىدى بىلەن شۇنداق بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن، رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئون بىرى ــ يەكشەنبە كۇنى بېھرەدىن چىقىپ كابۇلغا قاراپ ماڭدۇق. كەلدەكە ھارغا كېلىپ چۈشتۇق. ئۇ كۈنىمۇ قاتتىق يامغۇر ياغدى. يامغۇرلۇقى بارلار بىلەن يامغۇرلۇقى يوقلارنىڭ پەرقى قالمىدى. ئوردۇنىڭ كەينى خۇپتەندە كېلىپ بولدى. بۇ يەر ۋە بۇ مەملىكەتنىڭ يەر ـ سۇ ئەھۋالىنى بىلىدىغانلار، بولۇپمۇ كەكەرلەرنىڭ قەدىمىي دۈشمىنى بولغان جەنجۇھەلەر ئەرز قىلىپ: «بۇ

يەردىكى يامان ئادەملەرنىڭ بىرى، ھاتى كەكەردۇر، يولنى توسايدىغىنىمۇ شۇ، ئەلنى بۇزىدىغىنىمۇ شۇ. شۇنداق قەلىش كېرەكىكى، ئۇ، ئۇ يەردىن كەتسۇن ياكى ئوبدان بىر ئەدەبنى يېسۇن» دېيىشتى. ئەتىسى مۇشۇ مەسلەھەتكە بىنائەن خوجا مىر مىران بىلەن مىرىم ناسىرنى ئوردۇدا قېلىشقا بەلگىلىدۇق، ئۆزىمىز چاشگاھ بىلەن ئوردۇدىن ئايرىلىپ، مۇشۇ بىرقانچە كۈن ئىچىدە تاتارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ۋىلايىتى پىرالەنى ئالغان ۋە ئۇ يەردە يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى قىلىۋاتقان ھاتى كەكەرگە قارشى (230) تېز يۈرۈش قىلدۇق. نامازدىگەردە بىر يەرگە چۈشۈپ، ئاتلارغا بوغۇز بېرىپ، نامازخۇپتەندە ئۇ يەردىن قوزغالدۇق. مەلىك ھەسجىتنىڭ، گۈجۈرلۈك سۇرپا دېگەن بىر نۆكىرى بىزنىڭ يول باشلىغۇچىمىز ئىدى. كېچىدە يولدىن ئېزىپ قېلىپ، سەھەرگە يېقىن بىر يەرگە چۈشتۇق. مۇھەممەد موغۇلنى ئوردۇغا قايتۇردۇق. كۈن يورۇغاندا يەنە ئاتلاندۇق. چاشگاھ مەزگىلىدە ساۋۇت كىيىپ، يۈرۈشنى تېزلەتتۇق. بىر شەرئى قالغاندا پىرالەنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئىلگىرىگە چاپقۇنچىلار ماڭدۇرۇلدى. ئوڭ قانات قىسمىدىكى قۇچ بەگ، پىرالەنىڭ شەرق تەرىپىگە باردى. ئوڭ قانات قىسمىنىڭ كەينىدىن يارەمچىلەر ماڭدۇرۇلدى. سول قانات قىسىم بىلەن غول قىسىم ئادەملىرى پىرالەنىڭ ئۇستىگىلا بېسىپ باردى. دوست بەگ پىرالەگە ھۇجۇم قىلغانلارنىڭ كەينىدىن يارەمگە ئەۋەتىلدى.

پىرالە تىك يارلارنىڭ ئۇستىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەرگە باردىغان ئىككى يول بار. بىرى بىز كەلگەن يول بولۇپ، شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن كېلىدۇ. بۇ يول ئىككى

تەرىپى ھاڭ بولغان تىك يار ئۇستىدىن ئۆتىدۇ. بۇ يول-
نىڭ پىراله دەرۋازىسىغىچە بولغان يېرىم كۇرۇھ قىسمى-
نىڭ تۆت - بەش يېرىدە يول پەقەت بىردىن - بىردىنلا
مېڭىشقا بولىدىغان دەرىجىدە تارلىشىپ كېتىدۇ ۋە بىر
ئوق ئېتىمى كېلىدىغان يەرگىچە ئايلىنىپ - ئايلىنىپ
مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنە بىر يولى غەربىي شىمال
تەرەپتىن كېلىدۇ، بۇ يول كەڭ بىر جىلغا ئىچى بىلەن
كېلىپ پىراله‌گه چىقىدۇ. بۇ يولمۇ بىردىن - بىردىن
ئۆتۈشكىلا بولىدىغان دەرىجىدە تار. بۇ ئىككى يولدىن
باشقا ھېچبىر تەرەپتىن كېلىدىغان يول يوق. سېپىل ۋە
كۈنگۈرىلىرى[1] بولمىسىمۇ، لېكىن بۆسۈپ كىرگۈدەك
يېرىمۇ يوق ئىدى. ئەتراپى يەتتە - سەككىز ياكى ئون
قارى كېلىدىغان (ب 230) تىك يار ئىدى.

ئالدى بىلەن سول قانات قىسىم تارچۇقلاردىن ئۆتۈپ
دەرۋازىغا تاقىلىپ باردى. ھاتى ئوتتۇز - قىرىققىچە سا-
ۋۇتلۇق ئاتلىقلىرى ۋە نۇرغۇن ياياقلىرى بىلەن ھۇجۇم
قىلىپ چاپقۇنچىلارنى چېكىندۈردى. چاپقۇنچىلارنىڭ كەيـ-
نىدىن يارده‌مگه بارغان دوست بەگ يېتىپ بېرىپ، ياخشى
ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەننىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى يىقىتىپ،
ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. ھاتى كەكىر ئۇ تەرەپتە باتۇرلۇ-
قى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ھەرقانچە كۈچەپمۇ تەڭ كېلەل-
مەي ئاخىر قاچتى. ئۇ، بۇ تارچۇقلاردا بەرداشلىق بېرەل-
مىگەنلىكى ئۈچۈن، قورغىنىغا يېتىپ بېرىپ ئۇنمۇ
ساقلاپ قالالمىدى، چاپقۇنچىلار ئۇنىڭ كەينىدىن ئۇلـ-
شىپلا قورغانغا كىردى ۋە پىراله قورغىنىنىڭ تارچۇق
ۋە ھاڭلىرىدىن غەربىي شىمال تەرەپكە چاپتى. ھاتى يالـ-

① كۈنگۈرە — سېپىلنىڭ ئۈستىدىكى ئوق ئاتىدىغان تۆشۈكلەر.

غۇز قېچىپ چىقتى. دوست بەگ بۇ يەردىمۇ ناھايىتى ياخشى جەڭ قىلدى. شۇڭا باتۇرلۇق ئۇلۇشى دوست بەگ-كە بېرىلدى. مەن دەرھال پىرالە قورغىنىغا كىرىپ تاتار-نىڭ ئۆيلىرىگە چۈشتۈم. چاپقۇنچىلار چاپقۇنغا ماڭغاندا، مېنىڭ يېنىمدا تۇرۇشقا بەلگىلەنگەنلەردىنمۇ بەزىلەر چاپ-قۇنغا چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇلاردىن ئەمىن مۇھەممەد تار-خان ئارغۇن بىلەن قاراچە مۇشۇ سەۋەبتىن سۇرپا ئاتلىق گۈجۈرلۈك يولباشلىغۇچى بىلەن بىللە ئوردۇنىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن كىيىمسىز ھالدا چۆلگە ماڭدۇرۇلدى.

ئەتىسى غەربىي شىمال تەرەپتىكى يارلاردىن ئۆتۈپ ئېكىنزارغا چۈشتۈق. ۋەلى خەزانەچى بىرقانچە ئوبدان يىگىتلەر بىلەن بىرلىكتە ئوردۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىلدى. ئاينىڭ ئون بەشى ــ پەيشەنبە كۈنى ئۇ يەردىن كۆچۈپ سۇھان سۇيىنىڭ ياقىسىدىكى ئەندەرابەگە چۈشتۈق. (231) بۇ ئەندەرابە قورغىنى قەدىمدىن بېرى مەلىك ھەستىنىڭ ئاتىسىغا تەئەللۇق بولۇپ كەلگەنىكەن. ھاتى كەكەر ھەستىنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن خاراب بولۇپتۇ. شۇ چاغدىمۇ بىر خارابە ئىدى. كەلدەكە ھاردا قالغان ئوردۇ شۇ كۈنى نامازخۇپتەندە كېلىپ قوشۇلدى. ھاتى بىز تاتارنى ئالغان چاغدا، پەرىپەت ئاتلىق بىر تۇغ-قىنىنى بىر كېجىمىلىك ئات ۋە باشقا سوۋغىلار بىلەن مېنىڭ قېشىمغا ئەۋەتكەنىكەن، ئۇ بىزنى ئۇچرىتالماي، كەينىمىزدە قالغان ئوردۇغا يولۇقۇپ، ساراي يۈكى بىلەن بىللە كەلدى. ۋە سوۋغىلىرىنى تەقدىم قىلىپ مۇلازىمەتتە بولدى. لەڭگەرخانمۇ بەزى مۇھىم ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بىھرەدىن ساراي يۈكى بىلەن بىللە كەلگەنىدى. بۇ ئىشلىرىنى ھەل قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بەزى

يەرلىك كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە بىھەرەگە كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. ئۇ يەردىن كۆچۈپ سۇھان سۇيىدىن ئۆتۈپ بىر ئېگىزلىككە چۈشتۈق. ھاتىنىڭ تۇغقىنى پەرپەتكە تون كىيدۈرۈپ، ھاتىغا قارىتا جەلپ قىلىش پەرمانلىرىنى يېزىپ، ئۇنى مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ-نىڭ بىر نۆكىرى بىلەن بىللە ماڭدۇردۇق.

ھۇمايۇننىڭ بابا دوست بىلەن ھەلاھىل باشلىق بىر-قانچە نۆكىرى، ھۇمايۇنغا بېرىلگەن نىلابقا ۋە قارلۇق ھەزارەسىگە دورغىلىققا كەلگەنىدى. سەنگەر قارلۇق بىلەن مىرزا مەلۇى قارلۇق باشلىق ئوتتۇز ـ قىرىقچە كىشى قارلۇق چوڭلىرىنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار بىر كېچىملىك ئات سوۋغا قىلىپ مۇلازىمەتتە بولدى. دىلەزەك ئافغانلا-رىنىڭمۇ چېرىكى كەلدى. ئەتىسى ئۇ يەردىن كۆچۈپ، ئىككى شەرئى يول مېڭىپلا چۈشتۈق. بىر دۆڭگە چىقىپ ئوردۇنى كۆزدىن كەچۈردۈم. (ب 231) ئوردۇدىكى تۆگە-لەرنى ساناپ بېقىشنى بۇيرۇدۇم. بەش يۈز يەتمىش تۆگە بار ئىكەن.

سۇمبۇل دەرىخىنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىغان، بۇ يۇرتتا ئۇنى كۆردۇق. بۇ تاغ ئېتىكىدە سۇمبۇل دەرىخى ئاز، بىرەر ـ بىرەر ئۇچراپ قالىدۇ. ئىچكىرىرەك، ھىندىستان تاغ ئېتەكلىرىدە سۇمبۇل دەرىخى بەك كۆپ بولىدۇ ھەم ناھايىتى يوغان بولىدۇ. تەپسىلاتى، ھىندىستانىنىڭ ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلىرى بايان قىلىنغاندا مەلۇم بولغۇسىدۇر.

بۇ يەردىن ناغرا ۋاقتى بىلەن كۆچۈپ، ئاشۋاقتى مەزگىلىدە سەڭداكى ئۆتكىلىنىڭ تۆۋىگە چۈشتۈق ۋە پې-شىن ۋاقىتىدا ئۇ يەردىن كۆچۈپ، ئوتتكەل ۋە دەريادىن ئۆتۈپ بىر ئېگىزلىككە چۈشتۈق. يېرىم كېچىدە ئۇ يەر-

دىن كۆچۈپ، بېھرەگە بېرىشىمىزدا ئۆتكەن كېچىكنى كۆرۈشكە بارغانىدۇق، قارىساق، كېچكتە يوغان بىر ئاشلىق سالى لايغا پېتىپ تۇرۇپ قېلىپتۇ. ئىگىلىرى ھەر قانچە قىلىپمۇ ئۇنى تەۋرىتەلمەي تۇرغانىكەن، بۇ ئاشلىقنى ئېلىپ ئادەملىرىمىزگە تەقسىم قىلىپ بەردۇق. بۇ دەل ۋاقتىدا قولغا چۈشكەن ئاشلىق ئىدى. چۈشكە يېقىن كابۇل سۈيى بىلەن سىند سۈيى قوشۇلغان يەردىن تۆۋەنرەك، كونا نىلابتىن يۇقىرىراق ئىككى سۈنىڭ ئارىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. نىلابتىن ئالتە كېمە ئېلىپ كېلىنىپ، ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غول قىسىملارغا بۆلۈپ بېرىلدى ھەم شۇ زامان دەريادىن ئۆتۈش باشلاندى ۋە بىز كەلگەن دۈشەنبە كۈنىدىن باشلاپ، سەيشەنبە كېچىسى، سەيشەنبە كۈنى ۋە چارشەنبە كۈنگىچە داۋاملاشتى، پەيشەنبە كۈنىمۇ ئاز بىرقىسىم كىشى دەريادىن ئۆتتى.

ئەندەرابە تەۋەسىدە مۇھەممەد ئەلى (232) جەڭ ـ جەڭنىڭ نۆكىرى بىلەن بىللە ھاتىنىڭ قېشىغا ئەۋەتىلگەن. ھاتىنىڭ تۇغقىنى پەرپەت سۇ يېقىسىدا تۇرغىنىمىزدا ھاتى سوۋغا قىلغان بىر كېچىملىك ئاتنى ئېلىپ كەلدى. نىلابلىقلارمۇ بىر كېچىملىك ئاتنى سوۋغا قىلىپ مۇلازىمەتتە بولدى. مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ بېھرەدە تۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. بېھرە ھىندۇبەگگە ئىنايەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بېھرە بىلەن سىند دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى ۋىلايەتلەر، مەسىلەن: قارلۇق ھەزارەسى، ھاتى، غىياس ئەل ۋە كىب (كىتىب) قاتارلىق خەلقلەر مۇھەممەد ئەلى جەڭگە ـ جەڭگە ئىنايەت قىلىندى. رەئىيەتلىكنى قوبۇل قىلغانلار رەئىيەتلىك قىلىسۇن. ئەگەر ھەرقانداق بىر ۋىلايەت بويسۇنمىسا،

هەرکىمكى بويۇننى قويماسە ئانى نېتكەي،
چاپقاي، تالاغاي، مۇتىئۇ مۇنقاد ئېتكەي.
(بىرىكىم باش ئەگمىسە، ئۇنى نېمە قىلسۇن؟ چاپسۇن، تالىسۇن، بويسۇنىدىغان قىلسۇن!)

بۇ ئىنايەتلەردىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭگە قارا مەخمەلدىن ئىشلەنگەن مەخسۇس باش كىيىم ۋە بىر قالماقچە ساۋۇت تەقدىم قىلدىم. تۇغ ھەم ئىنايەت بولدى. ھاتىنىڭ تۇغقىنىغا رۇخسەت بېرىلىپ، ھاتىغا بىرقىلىچ، بىر قۇر كېيىم ۋە جەلپ قىلىش پەرمانلىرى ئەۋەتىلدى.

پەيشەنبە كۇنى كۇن چىقىشىغا سۇ ياقىسىدىن كۆچ-تۇق. بۇ كۇنى مەجۇن يەپ، چىرايلىق گۇلزارنى تاماشا (ب 232) قىلدۇق. پارچە ـ پارچە يەرلەردە توپ ـ توپ سۆسۇن رەڭ گۇللەر ئېچىلغانىدى. بەزى يەرلەردە بولسا خۇددى چېچىۋەتكەندەك ئارىلاش ئېچىلىپتۇ. ئوردۇغا يېقىن جايدىكى بىر دۆڭنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ گۇلزارنى تاماشا قىلدۇق. بۇ دۆڭنىڭ ئالتە تەرىپىدە خۇددى ئورنلاشتۇرۇپ قويغاندەك بىر يەردە سېرىق، بىر يەردە سۆسۇن گۇللەر قاتار ـ قاتار ۋە ئالتە بۇرجەك شەكىلدە ئېچىلىپ تۇراتتى. ئىككى تەرەپتە گۇل ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. كۆز يەتكۇدەك يەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق گۇلزار ئىدى. پەرشاۋەر تەۋەسىدە باھار مەزگىلىدە ياخشى گۇلزارلار بولىدۇ.

سەھەر ۋاقتىدا بۇ قونالغۇدىن كۆچتۇق. كېلىۋاتقىنىمىزدا دەريا ياقىسىدىن بىر يولۋاس ئېتىلىپ چىقتى. ئاتلار يولۋاسنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن ئۇركۇپ ھەر تەرەپكە چېپىپ، يار ۋە ئويمانلارغا ئۆزلىرىنى ئاتتى.

يولۇاس قايتىپ ئورمانغا كىرىپ كەتتى. ئورمانغا سۇ كا-
لىسى كىرگۈزۈپ يولۇاسنى چىقىرىۋالار، دەپ بۇيرۇدۇم.
يولۇاس يەنە ئېتىلىپ چىقتى. تەرەپ - تەرەپتىن ئۇنىڭغا
ئوق ئېتىلدى، مەنمۇ ئوق ئاتتىم، خالۇڭ پىيادە نەيزە
تىقماقچى بولغانىدى، يولۇاس نەيزىنىڭ ئۇچىنى چىشلەپ
سۇندۇرۇۋەتتى. كۆپ يېرىگە ئوق تەگكەن يولۇاس چاتقالغا
يۆلىنىپ تۇراتتى، قىلىچىنى چىقىرىپ يېقىنلاشقان بابا
ياساۋۇل يولۇاس ئېتىلىدىغان چاغدا بېشىغا چاپتى. كەي-
نىدىنلا ئەلى سىستارى بېلىگە چاپتى. يولۇاس ئۆزىنى
دەريا‌غا ئاتتى، ئۇنى سۇدا ئۆلتۇرۇشتى، سۇدىن چىقىرىپ
تېرىسىنى سويۇۋېلىشقىلار، دەپ بۇيرۇدۇم.

ئەتىسى كۆچۈپ، بىگرامغا بېرىپ، كۇرەكەتىرىنى كۆز-
دىن كەچۈردۇق. ئىبادەتخانا ھۇجرىسىدەك تار ھەم قاراڭ-
غۇ ئۆي ئىكەن. ئىشىكتىن كىرىپ، ئىككى - ئۈچ پە-
لەمپەيدىن چۈشكەندىن كېيىن، ئۇزىراپ يېتىپ كىرىشكە
توغرا كېلىدىكەن. شامسىز كىرىپ بولمايدىكەن. ئۆينىڭ
ئىچىدە چۈشۈرۈلگەن چاچ - ساقاللار ئىنتايىن كۆپ ئە-
كەن. بۇ (233) كۇرەكەترى ئەتراپىدا مەدرىس ۋە ساراي
ھۇجرىلىرىغا ئوخشايدىغان ھۇجرىلار كۆپ ئىكەن. كابۇلغا
دەسلەپ كەلگەن يىلى كۈھەت، بەننۇ ۋە دەشتنى چاپقۇن
قىلىپ، بىگرامنى ۋە يوغان بىر دەرەخنى كۆزدىن كە-
چۈرگىنىمدە، كۇرەكەترىنى كۆرەلمەي ئارماندا قالغانىدىم،
ئانچە ئارمان قىلىپ كەتكۈدەك يەر ئەمەس ئىكەن.

شۇ كۈنى، شەيخىم مىرشىكار باققان بىر ياخشى
قۇشۇم يوقالدى. تۇرنا ۋە لەگلەكلەرنى ناھايىتى ياخشى
ئالاتتى. ئىككى - ئۈچ قېتىم تۆلىگەن قۇش ئىدى.
شۇنداق ياخشى ئالاتتىكى، مېنىڭدەك ھەۋەسسىز بىر ئا-

دەمنىمۇ قۇشچى قىلىپ قويغانىدى.

مەلىك بۇخان، مەلىك مۇسا باشلىق دىلەزەك ئافغاز-لىرىنىڭ چوڭلىرىدىن ئالتە كىشىگە، ھىندىستان سۇۋ-غىتى سۇپىتىدە يۇز مىسقالدىن كۇموش، بىردىن تون. ئۇچتىن ئۇي، بىردىن سۇ كالىسى بەردۇق. باشقىلىرىغە-مۇ ئەھۋاللىرىغا يارىشا پۇل، رەخ، ئۇي، سۇ كالىسى ئە-نايەت قىلىندى. ئەلى مەسجىدقا چۇشكىنىمىزدە دىلەزەك ياقۇب خەيلدىن مەئرۇف ئاتلىق بىرى ئون قوي، ئىككى ئېشەك گۇرۇچ، يوغان سەككىز پارچە پىشلاق سوۋغا قىلدى.

ئەلى مەسجىدتىن يەدەبىرگە كېلىپ چۇشتۇق، ئۇ يەردىن مېڭىپ، پېشىن ۋاقتىدا جۇيشاھىغا كېلىپ چۇش-تۇق. شۇ كۇنى دوست بەگ قاتتىق قىزىتمىغا دۇچار بولدى. جۇيشاھىدىن سەھەر كۆچۇپ، باغى ۋەفادا چۇشلۇك غىزا يېدۇق ۋە پېشىن ۋاقتىدا ئۇ يەردىن قوزغالدۇق. گەندەمەكنىڭ سىياھئابىدىن ئۆتۇپ، شام ۋاقتىدا بىر ئوتلاققا كېلىپ، ئاتلارنى تويغۇزۇپ، بىرئازدىن كېيىن ئاتلاندۇق. سۇرخئابتىن ئۆتۇپ، (ب 233) كەرككە چۇشۇپ ئۇخلىدۇق. تاڭ ئاتمايلا كەركتىن ئاتلاندۇق. قاراتۇ يولى ئايرىلىدىغان يەردە، بەش ـ ئالتە ئادەم بىلەن بىللە قارا-تۇدا بىنا قىلىنغان باغنى كۆرۇشكە باردىم. خەلىفە، شاھ ھەسەن بەگ ۋە باشقا بەگلەر قۇرۇق سايدا مېنى ساقلە-ماقچى بولۇپ، توغرا كېتىۋەردى. قاراتۇغا يەتكەن ۋاقتە-مىزدا شاھ بەگ ئارغۇنىڭ قىزىل دېگەن خەۋەرچىسى شاھ بەگنىڭ كاھانىنى ئېلىپ، بۇلاپ ـ تالاپ قايتقانلىقە-نى خەۋەر قىلدى.

ھېچكىمنىڭ ئالدىن خەۋەر بەرمەسلىكى توغرۇلۇق

پەرمان چىقىرىلغاندى. پېشىن مەزگىلىدە كابۇلغا يېتىپ كەلدۇق. بىز قۇتلۇق قەدەم كۆۋرۈكىگە كەلگۈچە ھېچكىم خەۋەردار بولمىدى. كېيىن ھۇمايۇن بىلەن كامران خەۋەر تېپىپ، ئات مىنىشكىمۇ ۋاقىت چىقىرالماي، خىزمەتكارلىرىغا كۆتۈرتۈپ، شەھەر دەرۋازىسى بىلەن ئەرك دەرۋازىسىغا ئالدىغا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. نامازدىگەردە قاسىم بەگ، شەھەر قازىسى ۋە كابۇلدا قالغان مۇلازىم ۋە ئەربابلار كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى.

رەبىيەلئەۋۋەل[1] ئېيىنىڭ بىرى ــ جۈمە كۈنى نامازدىگەردە شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. شاھ ھەسەنگە بىر قۇر كىيىمىمنى ئىنايەت قىلدىم. شەنبە كۈنى كېچىگە چۈشۈپ سەبۇھى قىلدۇق[2] نۇربەگ بۇ ئولتۇرۇشتا ئۇد[3] چالدى. ئۇ چاغدا تېخى تايىب ئەمەس ئىدى. پېشىندا كېچىدىن چىقىپ گۈلكىنە بىلەن تاغ ئارىسىدىكى باغنى سەيلە قىلىپ، نامازدىگەردە باغى بەنەفشەگە كېلىپ شاراب ئىچتۇق. نامازشامدا گۈلكىنە تەرەپتىكى سېپىلدىن چىقىپ، ئەرككە قايتىپ كەلدىم.

ئاينىڭ بەشى ــ سەيشەنبە كېچىسى، يولدا (234) قاتتىق قىزىتما كېسىلىگە ئۇچرىغان دوست بەگ، تەڭرى رەھمىتىگە باردى، بۇنىڭغا قاتتىق قايغۇردۇق. دوست بەگنىڭ جەستىنى غەزنىگە ئېلىپ بېرىپ، سۇلتان رەۋزەسىنىڭ ئىشكى ئالدىغا قويدى. دوست بەگ ئىنتايىن ياخشى يىگىت ئىدى، بەگلىك مەرتىۋىسىدە داۋاملىق ئۆسۈۋاتاتتى. بەگ بولۇشتىن بۇرۇن ئىچكىي بولۇپ تۇرغان

① بۇ يەردە «رەبىيەلئاخىر» شۇنداق يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.
② ھەبۇھى قىلماق ــ سەھەردە شاراب ئىچمەك.
③ بىر خىل چالغۇ.

نىدىلا بىرقانچە قېتىم چوڭ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدى، جۇملىدىن، بىر قېتىم ئەندجاندىن بىر يىغاچ يىراقلىق-تىكى رەباتى زەۋرەققە سۇلتان ئەھمەد تەنبەل كېچىلىك ھۇجۇم ياسىدى، مەن ئون - ئون بەش كىشى بىلەن ئۇ-نىڭغا قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇنى چېكىندۈرۈپ، ئۇنىڭ غول قىسمىغا قارشى بارغىنىمدا، تەنبەل يۈزچە ئادەم بە-لەن بىزگە تاقابىل تۇردى. ئۇ چاغدا مېنىڭ قېشىمدا ئۈچ ئادەم قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى دوست ناسىر، بىرى مىرزا قۇلى كۆكەلداش، بىرى كەرىمداد ئىدى. قو-لۇمدا ئوقيا بار ئىدى. تەنبەل بىر ئادىمى بىلەن بىللە سەپنىڭ بىرئاز ئالدىدا تۇراتتى. مەن تەنبەل بىلەن روبە-رو بولدۇم ۋە بىر ئوق ئېتىپ، ئۇنىڭ دۇبۇلغىسىغا تەگكۈزدۈم، ئارقىدىنلا يەنە بىر ئوق ئاتتىم، بۇ ئوق ئۇ-نىڭ قالقىنىنى تېشىپ، ئۇنى سادىقىغا مىخلاپ قويىدى. ئۇ پۇتۇمغا بىر ئوق ئېتىپ، بېشىمغا قىلىچ چاپتى، بېشىمدا دوبۇلغا بار ئىدى، ئاجايىپ بىر ئىشكى، ئۇنىڭ بىرتال سىمىمۇ ئۇزۇلمىدى. لېكىن بېشىم ئېغىر يارىلا-دى. ماڭا ھېچكىمدىن ياردەم بولمىدى، يېنىمدا ئادەمۇ يوق ئىدى. ئېتىمنىڭ بېشىنى بۇراشقا مەجبۇر بولدۇم. مېنىڭ بىر ئاز كەينىمدە دوست بەگ بار ئىدى. دۇشمەن مەندىن ئۆتۈپ ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپتۇ. يەنە بىر قې-تىم، (ب 234) ئاخسىدىن چىققان ۋاقتىمىزدا باقى خىز بىلەن قىلىچلاشتى، باقى «خىز» دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن قىلىچقا پۇختا ئىدى. مەن ئاخسىدىن چىقىپ، سەككىز ئادەم بىلەن قالغىنىمدىمۇ ئۇ مېنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. دۇشمەن ئىككى ئادەمدىن كېيىن ئۇنى يېقىتقانىدى. بەگ بولغاندىن كېيىن، سۈيۈملۈك خان - سۇلتانلار بىلەن

بىللە تاشكەندتە ئەھمەد قاسىمنى مۇھاسىرە قىلغاندا، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىچكىرىگە كىردى. مۇھاسىرە جەريانىدا پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلدى. ئەھمەد قاسىم بۇلارغا خەۋەر قىلماي، تاشكەندنى تاشلاپ چىقتى. شۇ چاغدىمۇ خانلار بىلەن سۇلتانلارنى يېڭىپ، تاشكەندتىن چىقىۋېلىشقا مۇۋاپىق بولدى. كېيىن شىرىم تاغايى، مەزىد ۋە ئۇلارنىڭ قېشىدىكىلەر ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۇ غەزىنىدىن ئىككى - ئۈچ يۈز ئادەم بىلەن تېز يۈرۈپ كەلدى، بۇ چاغدا بۇ موغۇللار ئوبدان يىگىتلىرىدىن ئۈچ - تۆت يۈز كىشىنى ئۈنىڭغا قارشى ئەۋەتتى. ئۇ شىروكان تەۋەسىدە بۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، نۇرغۇنىنى قولغا چۈشۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كەلدى. بەجۇر قورغىنىنى ئالغاندىمۇ دوست بەگنىڭ ئادەملىرى ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ بېرىپ سېپىلغا چىقتى. پىرالەدىمۇ دوست بەگ ئالدىدا مېڭىپ، ھاتىنى يېڭىپ قاچۇردى ۋە پىرالە ئېلىندى. دوست بەگنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋىلايىتىنى ئۇنىڭ ئىنىسى مىرىم ناسىرغا ئىنايەت قىلدىم.

رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ سەككىزى — جۈمە كۈنى قورغاندىن چارغاغقا چىقتۇق. ئاينىڭ ئون ئىككىسى — سەيشەنبە كۈنى سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ چوڭ قىزى، مۇھەممەد سۇلتان مىرزىنىڭ ئانىسى سۇلتانىم بېگىم كابۇلغا كەلدى، ئۇ بۇ قېتىمقى فەتىرەتتە خارەزمگە كەتكەنىدى. يولبارس (235) سۇلتاننىڭ ئىنىسى ئىسەن قۇلى، سۇلتان سۇلتانىم بېگىمنىڭ قىزىنى ئالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشى ئۇچۇن باغى خىلۋەت بەلگىلەپ بېرىلدى. ئۇلار شۇ باغقا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، مەن بېرىپ كۆ-

رۇشتۇم. ئۇ ئېگىچە بولغانلىقى ئۈچۈن ھۆرمەت يۈزىسىدىن يۈكۈندۈم، ئۇياقمۇ يۈكۈندى، ھەر ئىككىمىز مېڭىپ كېلىپ، ئوتتۇرىدا كۆرۈشتۇق. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇشۇ قائىدىگە رىئايە قىلىنىدىغان بولدى.

ئاينىڭ ئون يەتتىسى — يەكشەنبە كۈنى ئۈزۈندىن بېرى قاماقتا ياتقان نانكور باباشەيخنىڭ گۈناھىدىن ئۆتۈپ قاماقتىن چىقاردۇق ھەم كىيىم ئىنئام قىلدۇق. ئاينىڭ ئون توققۇزى — سەيشەنبە كۈنى چۈش مەزگىلىدە خوجاسەيارلار تەرەپكە ئاتلاندۇق. بۇ كۈنى روزا تۇتقانىدىم. يۈنۇس ئەلى ۋە باشقىلار تەئەججۇپلىنىپ: «سەيشەنبە كۈنى سەيلىگە چىقىش ۋە يەنە روزا تۇتۇش — بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىش» دېيىشتى. بىھزادقا كېلىپ، قازىنىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق. كېچىسى ئولتۇرۇش بولدى. قازى: «مېنىڭ ئۆيۈمدە مۇنداق ئىشلار بولۇپ باقمىغان، لېكىن پادىشاھ ھاكىمدۇر» دەپ ئەرز ـ ھال ئېيتتى. ئولتۇرۇش كەچكىلىكىسى تەييار بولغان بولسىمۇ، لېكىن قازىنىڭ يۈز ـ خاتىرىسى ئۈچۈن ئىچىلمىدى. چارشەنبە كۈنى خوجاسەيارانغا باردۇق. ئاينىڭ يىگىرمە بىرى ـ پەيشەنبە كۈنى باغ ياسالغان تاغنىڭ تۆمشۇقىغا يوغان بىر تۆرۈك سۇپا ياساتتۇق. جۈمە كۈنى كۆڭۈلۈكتىن سالغا چۈشتۇق. ئۇۋچىلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە ئۇۋچىلار يېڭى تۇتۇۋالغان دىڭ دېگەن قۇشنى ئەكىلىپ كۆرسەتتى. مۇندىن بۇرۇن دىڭنى كۆرۈپ باقمىغان. (ب 235) كۆرۈنۈشى غەيرىي بىر خىل قۇش ئىكەن. تەپسىلاتى ھىندىستان ھايۋانلىرى بايان قىلىنغاندا سۆزلىنىدۇ. ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچى — شەنبە كۈنى تۆرۈك سۇپىنىڭ ئۈستىگە، چىنار، سۆگەت دەرەخلىرى تىكىلدى. پېشىن مەزگىلىدە

شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئەتىسى سەھەر مۇشۇ يېڭى سۇپىنىڭ ئۈستىدە سەبۇھى قىلدۇق. چۈشتىن كېيىن ئاتلىنىپ كابۇلغا ماڭدۇق. خوجا ھەسەنگە كېلىپ، مەستە-لىكتە بىرەەم ئۇخلىۋالدۇق. خوجا ھەسەندىن ئاتلىنىپ يې-رىم كېچىدە چارباغقا كەلدۇق. خوجا ھەسەندىكى ۋاقتە-مىزدا ئابدۇللا مەستلىكتە كىيىملىرى بىلەنلا ئۆزىنى سۇغا ئاتقانىدى. بىز ئۇ يەردىن مېڭىپ كەچ بولغاندا، سوغۇقتا توڭلاپ، بولالماي، قۇتلۇق خوجىنىڭ قورۇقىدا قونۇپ، ئەتىسى ئالدىنقى كۈنى قىلغان شاللاقلىقىغا تۆۋا قىلىپ قايتىپ كەلدى. مەن: «بۇ تۆۋاڭغا يا ئەمەل قىلالايسەن يە ئەمەل قىلالمايسەن، مېنىڭچە، مېنىڭ ئۇل-تۇرۇشۇمدىن باشقا يەردە ئىچمەسلىككە توۋا قىل» دېدىم. بۇنىڭغا ماقۇل بولدى ۋە بىرنەچچە ئاي ئەمەل قىلىپ، كېيىن بۇزۇۋەتتى.

ئاينىڭ يىگىرمە بەشى ـــ دۈشەنبە كۈنى ھىندۇبەگ كابۇلغا كەلدى. بىز بېھرە ۋە شۇ ۋىلايەتلەردە سۇلھىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن، ئۇنى قابىلىيەتسىزلىكىگە قارا-ماي، شۇ يەردە قويۇپ كەلگەندۇق. بىزنىڭ كېتىشىمىز-گە، نۇرغۇن ئافغان ۋە ھىندىستانلىقلار توپلىنىپ، سۇل-ھى سۆزلىرىگە قۇلاق سالماي، بىزنى ۋە سۆزلىرىمىزنى كۆزگە ئىلماي، ھىندوبەگكە قارشى بېھرەگە يۈرۈش قە-لىپتۇ. يەرلىكلەرمۇ ئافغانلار تەرەپكە ئۆتۈپتۇ. ھىندۇبەگ بېھرەدە تۇرالماي، خوشابقا كېلىپ، دىنكوت ۋىلايىتىنىڭ ئىچى بىلەن ئىلابقا كېلىپ (236)، ئۇ يەردىن كابۇلغا كېلىپتۇ. سىكتۇنىڭ ئوغلى دۈە ھىندۇ بىلەن يەنە بىر ھىندۇ بېھرەدىن تۇتۇپ كېلىنگەنىدى. ھەر بىرىگە مۇھىم ئىشلار تاپشۇرۇلۇپ قويۇۋېتىلدى. بۇ ھىندۇلارغا ئات،

كىيىم ـ كېچەك ئىنئام قىلىنىپ ئۇلارنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى.

ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزى ـــ جۈمە كۈنى مېنى قەزىتما كېسىلى تۇتتى. قان ئالدۇردۇم. كۈن ئارىلاپ، بەزەن ئىككى كۈن، بەزەن ئۈچ كۈن ئارىلاپ بىر قېزىيىتىم، ھەر بىر قېزىغىنىمدا تەرلەپ سۇغا چىلانمىغۇچە قېزىتمام قايتمايتتى. ئون ـ ئون ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن موللا خاجەگا نەرگىس بىلەن شارابنى ئارىلاشتۇرۇپ بەردى، بىر ـ ئىككى قېتىم ئىچتىم، پايدا قىلمىدى. جەمادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئون بەشى ـــ يەكشەنبە كۈنى خوجا مۇھەممەد ئەلى خاستىن كەلدى، بىر ئېگەرلىك ئات سوۋغا قىلىپ، تەسەددۇق ئۈچۈن تەڭگىمۇ ئېلىپ كەلدى. مۇھەممەد شەرىف مۇنەججىم ۋە خاسىت مىرزادىلىرىمۇ خوجا مۇھەممەت ئەلى بىلەن بىللە مۇلازىمەت قىلدى. ئەتىسى ـــ دۈشەنبە كۈنى موللا كەبىر كەشغەرىدىن كەلدى. ئەندجان ۋىلايىتىدىن چىقىپ، كاشغەر بىلەن ئايلىنىپ كابۇلغا كېلىپتۇ. ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچى ـــ دۈشەنبە كۈنى مەلىك شاھ مەنسۇر يۈسۈف زەيى يۈسۈف زەيىنىڭ چوڭلىرىدىن ئالتە ـ يەتتە كىشى بىلەن بىللە سەۋادتىن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. جەمادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ بىرى ـــ دۈشەنبە كۈنى شاھ مەنسۇر باشلىق يۈسۈف زەيى ئافغانلىرىنىڭ چوڭلىرىغا تون ئىنايەت قىلىنىپ، شاھ مەنسۇرگە ساۋۇت ۋە تۈگمەلىك قۇماش تون، بىرىگە كەنجازلىق بىر قۇماش تون، قالغان ئالتە كىشىگە بىردىن قۇماش تون كىيدۈرۈلدى ۋە ئۇلارنىڭ قايتىشىغا رۇخسەت بېرىلدى. ئەبۇدە (ئەنۇھە)دىن يۇقىرى سەۋاد ۋىلايىتىگە دەخلى قىلماسلىقى، پۇتۇن پۇقرانى (ب

236) ئاردىن چىقىرىشى، بەلجۇر ۋە سەۋادتا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئافغانلارنىڭ دىۋانغا ئالتەمگە خەرۋار ئاشلىق تاپشۇرۇشى قارار قىلىندى.

ئاينىڭ ئۇچى — چارشەنبە كۈنى سۇرگە ئىچتىم، كېيىن يەنە ئىككى كۈن سۇرگە ئىچتىم. ئاينىڭ ئالتىسى — شەنبە كۈنى توختىتىش دورىسى ئىچتىم.

ئاينىڭ سەككىزى — دۈشەنبە كۈنى قاسىم بەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەمزەگە ماقۇل قىلىنغان خەلىپىنىڭ چوڭ قىزىنىڭ تويلۇقى كىردى. تويلۇق مېڭ شاھرۇخى ئىدى، بىر ئېگەرلىك ئاتمۇ بار ئىدى. سەيشەنبە كۈنى شاھ ھەسەن بەگ شاراب ئولتۇرۇشى ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت سوراپ، خوجا مۇھەممەد ئەلى باشلىق بەزى بەگلەر بىلەن ئىچكىيلەرنى ئۆيگە ئېلىپ كەتتى. يۇنۇس ئەلى بىلەن گەدايى مېنىڭ قېشىمدا ئىدى. مەن تېخى شارابتىن پەرھىز قىلاتتىم. ئۆزۈم ھوشيار ئولتۇرۇپ، باشقىلارنىڭ شاراب ئىچكىنىنى، ئۆزۈم ساق ئولتۇرۇپ، باشقىلارنىڭ مەست بولغىنىنى كۆرۈپ باقمىغانىدىم. مەن: «كېلىڭلار، مېنىڭ يېنىمدا ئىچىڭلار، بىردەم تاماشا قىلاي، ساقلار بىلەن مەستلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇئامىلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ باقاي» دېدىم. چىنار باغنىڭ ئىشىكىگە سالدۇرغان سۇرەتخانىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە كىچىكرەك بىر ئاق ئۆي تىكىلگەن بولۇپ، بەزىدە شۇ ئۆيدە بولاتتىم. ئولتۇرۇش شۇ يەردە بولىدى. كېيىن غىياس قىزىقچىمۇ كەلدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىم چاقچاق تەرىقىسىدە ئولتۇرۇشتىن ھەيدىلىشكە ھۆكۈم قىلىندى. ئاخىر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىپ، شۇ قىزىقچىلىقى بىلەن ئولتۇرۇشتا قالدى. تۇردى مۇھەممەد قىپچاق بىلەن

موللا كىتابدارنىمۇ ئولتۇرۇشقا چاقىردۇق. شاھ ھەسەن بىلەن (237) ئۇنىڭ ئۆيىدىكى ئولتۇرۇش ئەھلىگە مۇنۇ ھازىر جاۋاب رۇبائىي يېزىپ ئەۋەتىلدى:

ئەھبابكى بەزمىدە گۈلۈستانى ھۆسۈنتۇر،
يوق لىك ئالار بەزمىدە بىزگە دەستۇر.
ئول جەمئىدە گەر ھۇزۇرى جەمئىيەت بار،
يۇز شۈكۈر بۇ جەمئى بىھۇزۇر ئېرمەستۇر.

(بەزمىدىكى دوستلار گۈزەللىك گۈلۈستانىدۇر، ياق، ئۇلار بەزمىدە بىزگە دەستۇردۇر. دەرۋەقە، ئۇ جامائەت ھۇزۇر قىلماقتا، يۇز شۈكاركى، بۇ جامائەتمۇ ھۇزۇرسىز ئەمەستۇر) بۇ رۇبائىي ئىبراھىم چۆھرىدىن ئەۋەتىلدى. دېگەر بىلەن شام ئارىلىقىدا ئولتۇرۇش ئەھلى مەست بولۇپ تارقاشتى.

كېسەل بولغان كۈنلىرىمدە بىر ياقتا بارسام، تەختىراۋاندا كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. بىرنەچچە كۈن بۇرۇن ئارىلاشما شاراب ئىچىپ پايدا قىلمىغاندىن كېيىن ئىچمەگەنىدىم. ئەسلىمگە كېلىش كۈنلىرىنىڭ ئاخىرىدا شىپاڭلىق چىمەنزارىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئالما دەرەخىنىڭ تۈۋىدە ئولتۇرۇش ئۈيۈشتۇرۇپ، ئارىلاشما شاراب ئىچتىم.

ئاينىڭ ئون ئىككىسى — جۈمە كۈنى بەجۈردا يار-دەمچى قىلىپ قالدۇرۇلغان ئەھمەد بەگ بىلەن سۇلتان مۇھەممەد دولداي كەلدى. ئاينىڭ ئون يەتتىسى — چارشەنبە كۈنى تەڭرىبەردى بىرقىسىم بەگ ۋە يىگىتلەرنى ھەيدەر تەقىنىڭ بېغىغا چاقىرىپ سۆھبەت ئۈيۈشتۇردى. مەنمۇ شۇ سۆھبەتكە قاتناشىپ شاراب ئىچتىم. نامازخۇپتەندە ئۇ يەردىن كېلىپ، چوڭ ئاق ئۆيدىمۇ ئىچتۇق.

ئاينىڭ يىگىرمە بەشى ــ پەيشەنبە كۈنى موللا مەھ-مۇد قېشىدا ئىسلام قانۇنى ئوقۇش قارار قىلىندى. ئاي-نىڭ ئاخىرى ــ سەيشەنبە كۈنى شاھ شۇجائ ئارغۇننىڭ قېشىدىن ئەبۇلمۇسلىم ئەلچىلىككە كەلدى، سوۋغا ئۇچۇن بىر نەسىللىك ئات ئېلىپ كېلىپتۇ. شۇ كۈنى يۇسۇف ئەلى ريكابدار چىنار باغدىكى كۆلدە سۇ ئۈزۈپ كۆلنى يۇز قېتىم ئايلاندى. ئۇنىڭغا بىر قۇر كىيىم، ئېگەرلىك ئات ۋە كۈمۈش تەڭگە ئىنئام قىلىندى. رەجەپ ئېيىنىڭ سەككىزى ــ چارشەنبە كۈنى شاھ ھەسەننىڭ ئۆيىگە (ب 237) بېرىپ ئىچتىم. بەگلەر بىلەن ئىچكىيلەرنىڭ كۆپ-چىلىكى بىللە بولدى. ئاينىڭ ئون بىرى ــ شەنبە كۈنى ئولتۇرۇش بار ئىدى. نامازدىگەر بىلەن شام ئارىلىقىدا چوڭ كەپتەرخانىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئىچتۇق. كەچرەك بىرقانچە ئاتلىق كىشى دېھ ئافغان تەرەپتىن كېلىدىغان يول بىلەن كېلىپ شەھەر تەرەپكە ماڭدى. ئۇقساق، دەر-ۋىش مۇھەممەد ساربان ئىكەن. مىرزا خانىنىڭ قېشىدىن ئەلچىلىككە كەلگەنىكەن. تام ئۈستىدىن چاقىرىۋالدۇق. «رەسمىيەت بىلەن ئەلچىلىك قىلىشنى قويۇپ تۇر، تەكەل-لۇپسىز كەل» دېدۇق. دەرۋىش مۇھەممەد كېلىپ ئولتۇ-رۇشقا قاتناشتى. بىراق توۋا قىلغانلىقى ئۈچۈن شاراب ئىچمەيتتى. بۇ يەردە يېرىم كېچىگىچە ئىچىلدى. ئەتىسى دۇاندا ئولتۇرغان ۋاقتىمدا، دەرۋىش مۇھەممەد رەسمىيەت بويىچە كېلىپ، مىرزى خان ئەۋەتكەن سوۋغىلارنى تەقدىم قىلدى.

ئۆتكەن يىلى ئۇ تەرەپتىكى ئەيماقلارنى مىڭ جاپا ۋە كۆپ ۋەدىلەر بىلەن كۆچۈرۈپ كابۇلغا كەلتۈرگەنىدۇق. كابۇل كىچىك بىر يەر. ئەيماق ۋە تۈركىلەرنىڭ كالا ـ

قارىلىرىغا يېتەرلىك قىشلاق ۋە ياياق چىقمايدۇ. كۆچمەن خەلقنى ئۆز خاھىشىغا قويسا، ھەرگىز كابۇلنى خالىمايدۇ. ئۇلار قاسىم بەگكە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى ئۈچۈن ئۇنى ئارىغا سالدى. قاسىم بەگ كۆپ ھەرىكەت قىلىپ، ئاخىر ئەيماقلارنىڭ قۇندۇز ۋە باغلان تەرەپكە ئۆتۈشى ئۈچۈن رۇخسەت ئالدى.

ھافىز مىر كاتىپنىڭ ئاغىسى سەمەرقەندتىن كەلگەنىدى، بۇ چاغدا ئۇنىڭ سەمەرقەندكە قايتىشىغا رۇخسەت بېرىپ، پۇلاد سۇلتانغا دۇئانامنى ئەۋەتتىم. دۇئانامنىڭ ئارقىسىغا مۇنۇ قىتئەنىلا يېزىپ قويدۇم (238)

ئول سەرۇنىڭ ھەرىمىغە گەر يېتسەڭ ئەي، سەبا،
بېرگىل بۇ ھەجر خەستەسىدىن ياد كۆڭلىگە.
رەھىم ئەيلەبان ساغىنمادى بابۇرنى، بار ئۈمىد،
سالغاي خۇدا رەھمنى فۇلاد كۆڭلىگە.

(ئەي سابا، ئەگەر بۇ سەرۇنىڭ ھەرىمىگە كىرسەڭ، بۇ ھىجران دەردىنى ئۇنىڭ ئېسىگە سال. ئۇ رەھىم قىلىپ بابۇرنى ئويلاپ قويمىدى، ئۈمىد شۇكى، خۇدا ئۇنىڭ پولات كۆڭلىنى رەھىملىك قىلسۇن)

ئاينىڭ ئون يەتتىسى — جۈمە كۈنى شاھ مەزىد كۆكەلداش مۇھەممەد زەمان مىرزا قېشىدىن ھەدىيە ئات ئېلىپ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. شۇ كۈنى شاھ بەگنىڭ ئەلچىسى ئەبۇلمۇسلىم كۆكەلداشقا تون كىيدۈرۈپ، ئىنئام بېرىپ، ئۇنى يولغا سالدۇق. خوجا مۇھەممەد ئەلى بىلەن تەڭرى بەردىنىڭ ئۆز ۋىلايەتلىرى خاست ۋە ئەنىدەرابقا قايتىشىغىمۇ شۇ كۈنى رۇخسەت بېرىلدى. ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچى — پەيشەنبە كۈنى مۇھەممەد ئەلى جەڭ — جەڭ مىرزائى مەلۇى قارلۇقنىڭ ئوغلى شاھ ھەسەن ۋە

هاتىنىڭ بىر ئادىمى بىلەن بىللە كەلدى، ئۇ كەچەكتۇت ۋە قارلۇق تەۋەسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، بۇ ۋىلايەتلەر ئۇنىڭغا ۋەدە قىلىنغانىدى. سەمەرقەندكە ئائىلىسىنى كۆچۈرۈش ئۈچۈن كەتكەن موللا ئەلىخانمۇ شۇ كۈنى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى.

ئابدۇراھمان ئافغانلىرى[1] گەردىز چېگرىسىدا ئولتۇراتتى. مال بېرىش ۋە باشقا مۇئامىلىلەردە رايىش گەمەس ئىدى. ئۆتكەن - كەچكەن كارۋانلارمۇ ئۇلارنىڭ زىيانداشلىقىغا ئۇچرايتتى. رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە تۆقۇزى — چارشەنبە كۈنى شۇ ئافغانلارنى چاپقۇن قىلىشقا ئاتلاندۇق. تەنگى ۋەغىچان تەۋەسىگە چۈشۈپ، غىزا يەپ، پىشىندىن ئۆتكەندە ئۇ يەردىن قوزغالدۇق. كېچىسى يولدىن ئېزىپ، پەنجاب شەھەنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئېدىر ۋە دەشتلەردە كۆپ ئاۋارە (ب 238) بولدۇق. بىر مۇددەتتىن كېيىن، يەنە يولنى تېپىپ، چەشمە پەرە ئۆتكىلىدىن ئېشىپ، گەردىز تەرىپىگە كەتكەن جىلغىدىن تاڭ ۋاقتىدا تۇزگە چىقىپ چاپقۇنچىلارنى ماڭدۇرۇدۇق. چېرىكىنىڭ بىرقىسمى گەردىزنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى كەرماش تېغى تەرەپكە چاپقۇنغا باردى. بۇ چاپقۇنچىلارنىڭ كەينىدىن خۇسرەۋ مىرزا قۇلى بىلەن سەيىد ئەلى باشلىق غولنىڭ ئوڭ قول قىسمى ئەۋەتىلىدى. چېرىكىنىڭ كۆپ قىسمى گەردىزنىڭ شەرق تەرىپىگە — جىلغىنىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ چاپقۇن قىلىشقا ماڭدى. بۇ چاپقۇنچىلارنىڭ كەينىدىن سەيد قاسىم ئىشىك ئاغا، مىرزا شاھ قەۋچىن، قىيام، ھىندۇبەگ، قۇتلۇق قەدەم ۋە

① گەردىزنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى كەرماش تېغى تەرەپتە ئولتۇرۇشلۇق ئافغانلار.

هۆسەين باشچىلىقىدىكىلەر ئەۋەتىلدى.

چېرىكنىڭ كۆپ قىسمى جىلغىنىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ چاپقۇنغا ماڭغانلىقى ئۈچۈن، كەينىدىن باردىغانلارنى ماڭ-دۇرغاندىن كېيىن ئۆزۈممۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ماڭدىم. بۇ جىلغىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ئاھالە يىراقتا بولغا-نلىقى ئۈچۈن، ئۇ تەرەپكە ماڭغان چېرىكنىڭ ئاتلىرى چارچاپ ھالسىزلاندى. چېرىكنىڭ قولىغىمۇ ھەيچقانچە بىرنەرسە چۈشمىدى. ياياق ئافغانلاردىن قىرىق - ئەللىكى تۈزدە كۆرۈنۈپتۇ. چېرىك ئارقىسىدىن كەتكەنلەر شۇ تە-رەپكە يول ئېلىپ، ماڭا ئادەم ئەۋەتىپتۇ. مەنمۇ تېزدىن شۇ تەرەپكە ماڭدىم. مەن يېتىپ بارغۇچە ھۆسەين ھەسەن ئىشىنى سەل چاغلاپ ئۆزى يالغۇزلا ئات سېلىپتۇ. ئۇ ئافغانلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ قىلىچ چاپىدىغان چاغدا، ئافغانلار ئۇنىڭ ئېتىنى ئوق بىلەن يېقىتىپتۇ. ئۇ ئۇر-نىدىن تۇرۇشىغا پۈتىغا قىلىچ چېپىپ ئۆزىنىمۇ يىقى-تىپتۇ ۋە تۇشمۇتۇشتىن پىچاق سېلىپ، قىلىچ چېپىپ پارە - پارە قىلىۋېتىپتۇ. بۇ يىگىتلەر كۆرۈپ تۇرۇپ يارەمگە بارماپتۇ بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن گەدايى تا-غايى، پايەندە مۇھەممەد (239) قاپلان، ئەبۇلھەسەن قۇرچى ۋە مۆمىن ئەتكە باشلىق ئىچكىي ۋە يىگىتلەرنى ئىلگىرى چاپتۇرۇپ، ئۆزۈممۇ تېز ماڭدىم. ھەممىدىن بۇرۇن مۆمىن ئەتكە بىر ئافغاننى نەيزە بىلەن يىقىتىپ، بېشىنى كې-سىپ كەلدى. ئەبۇلھەسەن قۇرچىمۇ يالىڭاچ ھالدا ئالغا ئېتىلىپ، ئافغانلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، بىر ئافغاننى چېپىپ يىقىتىپ، بېشىنى كېسىپ كەلتۈردى، ئۆزىنىڭ ئوچ يېرى، ئېتىنىڭ بىر يېرى يارىلانغاندى. پايەندە مۇھەممەد قاپلانمۇ ياخشى جەڭ قىلىپ، بىر ئافغاننى

چېپىپ بېشىنى كېسىپ كەلتۈردى. ئەبۇلھەسەن بىلەن پايەندە مۇھەممەد قاپلاننىڭ يىگىتلىكلىرى بۇندىن بۇرۇن مۇ كۆرۈلگەنىدى. بۇ يۇرۇشتە بولسا باتۇرلۇقلىرىنى تېخمۇ كۆپ كۆرسەتتى. بۇ قىرىق ـ ئەللىكچە ئافغانىنىڭ ھەممىسى ئوق ۋە قىلىچنىڭ ئاستىدا پارە ـ پارە بولىدى. بۇ ئافغانلار قىرىلغاندىن كېيىن، بىر ئوتلاققا چۈشۈپ، ئافغانلارنىڭ كاللىسى بىلەن بىر مۇنار قويۇرۇشنى بۇيرۇدۇم.

يولدا كېلىۋاتقاندا، ھۆسەين بىلەن بىللە بولغان بەگلەر كەلدى. مەن قەھر ـ غەزىپىم بىلەن: «شۇنچە كىشى قاراپ تۇرۇپ، تۈپتۈز يەردە شۇنداق بىر يىگىتنى بىر-نەچچە يايىاق ئافغانىنىڭ نابۇت قىلىشىغا يول قويۇپسىلەر، ھەممىڭلارنى مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلاردىن، قولۇڭلاردىكى پەرگەنە ۋە ۋىلايەتلەردىن مەھرۇم قىلىپ، ساقلىڭلارنى قىرىپ، شەھەرلەردە سازايى قىلىش كېرەككى، شۇنداق بىر يىگىتنى شۇنداق دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈرگەن ۋە تۈپتۈز يەردە قوللىرىنى قوشتۇرۇپ (ب 239) تۇرغانلارنىڭ ھالى شۇنداق بولىدىغانلىقىنى ھەممە بىلسۇن» دېدىم. كەرماش تەرەپكە كەتكەن چېرىك، قوي ۋە باشقا غەنىمەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. باباقاشقا موغۇلمۇ كەرماش تەرەپكە بارغان چېرىك بىلەن بىللە ئىدى. ئۇنى بىر ئافغان قىلىچ بىلەن چېپىش ۋاقتىدا، ئۇ ئۆزىنى ئوڭشاپ، ئوقياسىنى كۈچ بىلەن ئېتىپ، ئۇ ئافغاننى يېقىتىپتۇ.

ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا كۆچۈپ، كابۇلغا يول ئالدۇق. مۇھەممەد باخشى، ئابدۇلئەزىز مىراخور ۋە مىرخۇرد بەكاۋۇلغا چەشمە پەردە قېلىپ، ئاھالىدىن قىرغاۋۇل يى-

غىشقا بۇيرۇق بېرىلدى. ئۆزۈم بىرنەچچە ئادەم بىلەن مەيدانى رۇستەم يولى ئارقىلىق ماڭدىم. مەن مەيدانى رۇستەمنى تېخى كۆرمىگەنىدىم. مەيدانى رۇستەم تاغ ئاستىدا بولۇپ، تاغ ئۈستىگە يېقىن يەردە ئىكەن. ئانچە خۇش ھاۋالىق يەر ئەمەس ئىكەن. ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا كەڭ جىلغىسى ۋە جەنۇب تەرىپىدىكى ئېدىرلارنىڭ ئېتىكىدە كىچىك بۇلىقى ۋە يوغان - يوغان تېرەكلىرى بار ئىكەن. بۇ مەيدانى رۇستەمنىڭ گەردىز تەرىپىگە كەتكەن يولىدا بۇلاق ۋە دەرەخلەر كۆپ ئىكەن. بىراق دەرەخلىرى كىچىك ئىكەن. بۇ يەردىكى جىلغا تار بولسىمۇ، لېكىن دەرەخلەرنىڭ ئاستى ياپيېشىل ئوتلۇق بولۇپ، خۇش ھاۋالىق يەر ئىكەن. مەيدانى رۇستەمنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تاغقا چىقتۇق، كەرماش ۋە بەنگەش تاغلىرى، ئاياغ ئاستىدا تۇرغاندەك كۆرۈندى. كەرماش تاغلىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە پەسسىلىك يامغۇر بۇلۇتلىرى شالاڭ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. (240) پەسسىلىك يامغۇرى بولمىغان بۇ ۋىلايەتلەردە بولسا بۇلۇت كۆرۈنمەيدۇ. پېشىن ۋاقتىدا ھۇنىغا كېلىپ چۈشتۇق. ئەتىسى مۇھەممەد ئاغا يېزىسى تەۋەسىگە چۈشۈپ مەجبۇن يېدۇق ھەم سۇغا بېلىق دورىسى سېلىپ بېلىق تۇتتۇق.

شەبان ئېيىنىڭ ئۇچى — يەكشەنبە كۈنى كابۇلغا كەلدۇق. ئاينىڭ بەشى — سەيشەنبە كۈنى دەرۋىش مۇھەممەد فەزلى بىلەن خۇسرەۋنىڭ نۆكەرلىرىنى چاقىرىپ، ھۆسەين تۇتۇلغان چاغدا نامەردلىك قىلغانلارنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇلارنى مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلىرىدىن مەھرۇم قىلدۇق. پېشىن ۋاقتىدا چىنار تۈۋىدە شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. باباقاشقا موغۇلغا كىيىم - كېچەك

ئىنئام قىلىندى.

ئايىنىڭ سەككىزى ــ جۈمە كۈنى كەپەك قايتىپ كەلدى، ئۇ مىرزىخان قېشىغا كەتكەنىدى. پەيشەنبە كۈنى نامازدىگەردە خوجاسەيىران، باران ۋە دامەنكۆھ تەرەپلىرىنى ئايلىنىپ كېلىشكە ئاتلاندىم. خۇپتەن ۋاقتىدا ماماخاتۇنغا چۈشتۇق. ئەتىسى ئىستالىفقا كېلىپ چۈشتۇق. ئۇ كۈنى مەجۇن يېيىلدى. شەنبە كۈنى ئىستالىفتا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئەتىسى سەھەر ئىستالىفتىن ئاتلىنىپ، سىنجىد دەرەنىڭ ئارىسى بىلەن ئۆتۈپ، خوجا سەيرانغا يېقىن بارغاندا، يوغانلىقى بىلەكتەك، ئۇزۇنلۇقى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر چوڭ يىلاننى ئۆلتۈردۇق. ئۇنىڭ ئىچىدىن ئىنچىكىرەك بىر يىلان چىقتى. تېخى يېقىندىلا يۇتۇلغان بولسا كېرەك، ھەممە ئەزاسى پۈتۈن ئىكەن. بۇ ئىنچىكە يىلان، چوڭ يىلاندىن بىرئاز قىسقا (ب 042) ئىدى. بۇ ئىنچىكە يىلاننىڭ ئىچىدىن چوڭ بىر چاشقان چىقتى، ئۇموۇ پۈتۈن بولۇپ، ھېچ يېرى زەخىم بولمىغانىدى.

خوجا سەيرانغا كەلگەندىن كېيىن شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. شۇ كۈنى كىچىككىنە تۇنقاتاردىن شۇ تەرەپتىكى بەگلەرگە چېرىك تارتىشقا تەييارلىنىش ۋە چېرىك يىغىلىدىغان بۇلجارغا قانداق قىلىپ بولمىسۇن يېتىپ كېلىش توغرۇلۇق بۇلجارلىق پەرمانلار ماڭدۇرۇلدى. ئەتىسى سەھەر ئاتلىنىپ، مەجۇن يېدۇق ۋە پەرۋان سۇيى قوشۇلىدىغان يەرگە كېلىپ، پەرۋان سۇيىگە شۇ يەرلىكلەرنىڭ ئۇسۇلى بويىچە بېلىق دورىسى سېلىپ نۇرغۇن بېلىق تۇتتۇق. مىرشاھ بەگ ئاش ـ تاماق تارتتى. بۇ يەردىن ئاتلىنىپ گۈلبەھارغا باردۇق. نامازشامدىن كېيىن، شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. بۇ ئولتۇرۇشلاردا دەرۋىش مۇ-

ھەممەد ساربانمۇ بىللە بولاتتى. لېكىن ئۇ، يىگىت ۋە سىپاھىي بولۇشىغا قارىماي، شاراب ئىچمەيتتى، تايىب ئىدى. قۇتلۇق خوجا كۆكەلداش ئۇزۇن ۋاقىتتىن بېرى سىپاھىيلىقنى تەرك قىلىپ، دەرۋىش بولۇۋالغانىدى، يېڭىمۇ چوڭىيىپ، ساقاللىرى ئاپئاق بولۇپ كەتكەنىدى. لېكىن سۆھبەتلەردە شارابنى بولۇشىغا ئىچەتتى. مەن دەرۋىش مۇھەممەدكە: «قۇتلۇق خوجىنىڭ ساقلىدىن ئۇيالغىن، ئۆزى دەرۋىش، قېرى ھەم ئاپئاق ساقال بولسىمۇ دائىم شاراب ئىچىدۇ. سەن بولساڭ سىپاھىي، يىگىت ھەم قارا ساقال بولۇپ تۇرۇپمۇ پەقەت ئىچمەيسەن، بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دېدىم. ئىچمەيدىغان ئادەمنى شارابقا تەكلىپ قىلىش مېنىڭ ئادىتىم ئەمەس ئىدى. بۇ ئىش مۇشۇنداق چاقچاق بىلەنلا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ شارابقا تەكلىپ قىلىنمىدى. ئەتىسى ئەتىگەن سەبۇھى قىلدۇق.

چارشەنبە (241) كۈنى گۈلبەھاردىن قوزغىلىپ، ئەبۇن يېزىسىغا كېلىپ غىزا يەپ، يەنە ئاتلىنىپ باغات ھۇممىغا كېلىپ چۈشتۇق. پېشىندىن كېيىن شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئەتىسى ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، خوجا خاندەسەئىدىنىڭ مازارىنى تاۋاپ قىلىپ، جىنە قورغىنىغا كېلىپ سالغا چۈشتۇق. پەنجىر سۈيى قوشۇلىدىغان يەردە سال تاغ تۈمشۇقىغا ئورۇلۇپ غەرق بولۇشقا تاس قالدى. رۇھدەم، تەڭرى قۇلى، مىرمۇھەممەد جالەبانلار سالنىڭ تۈمشۇققا ئورۇلۇشى بىلەن سۇغا يىقىلدى. رۇھدەم بىلەن تەڭرى قولىنى تەسلىكتە سالغا چىقىرىۋېلىشتى. پىيالە، قوشۇق ۋە چالغۇلار سۇغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، سەنگى بۇرىدە ئۇدۇلىغا يەتكەندە، سال سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شاخمۇ ياكى بىرنەرسە باغلاش ئۈچۈن قېـ

قىلغان قۇزۇقمۇ بىرنەرسىگە سوقۇلدى. شاھ ھەسەن بەگ كەينىگە ئۇچۇپ، مىرزا قۇلى كۆكەلداشنى بىللە ئېلىپ يېقىلدى، دەرۋىش مۇھەممەد ساربانمۇ سۇغا يېقىلدى. مىرزا قۇلى چاققانلىق قىلدى، يېقىلىدىغان چاغدا قولىدىكى قوغۇن پىچىۋاتقان پىچاقنى سالىنىڭ ئۇستىدىكى بوينىغا سانجىپ چۈشتى. مىرزا قۇلى سالغا چىقماي، كېيىملىرى بىلەن ئۇزۇپ قىرغاقتا چىقتى. سالدىن چۈشۈپ، ئۇ كېچىسى سالچىلارنىڭ ئۆيىدە قوندۇق. دەرۋىش مۇھەممەد سۇغا چۈشۈپ كەتكەن يەتتە رەڭلىك پىيالىنىڭ جۈپى بولغان بىر پىيالىنى ھەدىيە قىلدى.

جۈمە كۈنى سۇ ياقىسىدىن قوزغالدۇق. ئىنچىكە[1] نىڭ تۆۋىنىدىكى كۈھبەچەنىڭ ئېتىكىگە چۈشۈپ، ئۆز قولىمىز بىلەن نۇرغۇن (ب 241) مىسۋاك[2] يىغدۇق. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، خوجا ھەزرەتلىرىنىڭ ئۆيىدە غىزا يەپ يەنە يولغا چىقتۇق. پېشىن ۋاقتىدا قۇتلۇق خوجىنىڭ زېمىنلىرىدىن بولغان لەمغان يېزىسىغا چۈشتۇق. قۇتلۇق خوجا نېمە تەييار بولسا، شۇنى ئالدىمىزدا قويدى، يېدۇق. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ كابۇلغا كەلدۇق.

ئاينىڭ يىگىرمە بەشى ــ دۈشەنبە كۈنى دەرۋىش مۇھەممەد ساربانغا مەخسۇس كىيىم ـ كېچەك ۋە ئېگەر ـ لىك ئات ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى نۆكەرلىككە قوبۇل قىلدۇق.

تۆت ـ بەش ئايدىن بېرى چېچىمنى ئالدۇرمىغانىدىم. ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىسى ــ چارشەنبە كۈنى چېـ

---

① جاي ئىسمى.

② مىسۋاك ــ شىمالىي ئافرىقا، ئىران ۋە ھىندىستان تەرەپلىرىدە ئۆسىدىغان بىر خىل چانقال. ئۇنىڭ چۈنقى چىش تازىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

چمنى ئالدۇردۇم. شۇ كۈنى شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئاينىڭ يېگىرمە توققۇزى ــ جۈمە كۈنى مىرخۇردنى ھىندالنىڭ ئەتكەلىكىگە تەيىنلىدۇق. ئۇ مىڭ شاھرۇخى ھەدىيە بەردى. رامىزان ئېيىنىڭ بەشى ــ چارشەنبە كۈنى تۈلەك كۆكەلداشنىڭ بارلاس جېكى ئاتلىق نۆكىرى ئۈنىڭ ئەرز ـ ھال خېتىنى كەلتۈردى. ئۇ تەرەپكە ئۆز-بېك چاپقۇنچىلىرى كەلگەنكەن. تۈلەك چىقىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپتۇ. بۇ خەۋەرچى، ئۆزبېكلەردىن چۈشكەن بىر ئەسىرنى ۋە بىر ئادەمنىڭ بېشىنى ئېلىپ كېلىپتۇ.

ئاينىڭ سەككىزى ــ شەنبە ئاخشىمى قاسىم بەگنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئىپتار قىلدۇق، بىر ئېگەرلىك ئات ھەدىيە قىلدى. ئەتىسى خوجا مۇھەممەد ئەلى بىلەن جان ناسىر ۋىلايەتلىرىدىن كەلدى. ئۇلار چېرىك مەسلىھەتىگە چاقىرىلغانىدى. ئاينىڭ ئون ئىككىسى ــ چارشەنبە كۈنى كامرانىڭ تاغىسى سۇلتان ئەلى (242) كەلدى، ئۇ خۇدى يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، مەن خاستىن كابۇلغا كېلىدىغان يىلى كاشغەرگە كەتكەنىدى.

ئاينىڭ ئون ئۇچى ــ پەيشەنبە كۈنى يۇسۇف زەينى قوغلاپ، جازالاش مەقسىتى بىلەن ئاتلىنىپ، دىھ ياقۇب سۇيىنىڭ كابۇل تەرىپىدىكى ئوتلاققا چۈشتۇق. ئاتلىنىش ۋاقتىدا باباخان ئاختاچى ئاتنى ئەپسىزرەك تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئاچچىقىمدا يۈزىگە بىر مۇشت ئۇرغانىدىم، نامسىز بارمىقىم تۈۋىدىن سۇنۇپ كەتتى. ئۆز ۋاقتىدا ئانچە ئاغرىمىغانىدى. بۇ يەرگە كېلىپ چۈشكەندە قاتتىق ئازاب سالدى. بىر مۇددەت جاپاسىنى تارتتىم، خەتمۇ يازالمىدىم، كېيىن ساقىيىپ قالدى. مۇشۇ سەپەر قىلغان يەردە مېنىڭ ھامىم دەۋلەت سۇلتان خانىمنىڭ مۇھەممەد ئاتا-

لىق كۆكەلدىشى كاشغەردىن ــ خانىم قېشىدىن خەت ـ خالتا كەلتۈردى. شۇ كۈنى دىلەزاكىنىڭ چوڭلىرىدىن بۆ ـ خان بىلەن مۇسا كېلىپ، سوۋغىلار بىلەن مۇلازىمەت قىلدى. ئايىنىڭ ئون ئالتىسى ــ يەكشەنبە كۈنى قۇچ بەگ كەلدى.

ئايىنىڭ ئون توققۇزى ــ چارشەنبە كۈنى كۆچۈپ، پۈتھاكتىن ئۆتۈپ، مۇشۇ پۈتھاك دەريا سىنىڭ ياقىسىدىكى دائىم چۈشىدىغان يېرىمىزگە كېلىپ چۈشتۇق. بامىيان، كاھمەرد، غۇرى قاتارلىق قۇچ بەگكە تەئەللۇق ۋىلايەتلەر ئۆزبېكلەرگە يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، قۇچ بەگ بۇ سە ـ پەرگە قاتناشتۇرۇلمىدى، ئۇنىڭغا ئۆزۈم ئورىغان ياغلىق بىلەن بىر قۇر كىيىم ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى مۇشۇ يەر ـ دىنلا ۋىلايىتىگە كەتكۈزۈۋەتتىم. ئايىنىڭ يىگىرمە بىرى ــ جۈمە كۈنى بادام چەشمىگە چۈشتۇق. (ب 242) ئەتىسى بارىك ئابقا چۈشتۇق. ئۆزۈم قاراتۇڭنى ئايلىنىپ كەلدىم. مۇشۇ قونالغۇدا دەرەختىن ھەسەل تېپىلدى. بىز مەنزىلـ ـمۇ مەنزىل يۇرۇشنى داۋاملاشتۇردۇق. ئايىنىڭ يىگىرمە ئالتىسى ــ پەيشەنبە كۈنى باغى ۋەفاغا كېلىپ چۈشـ ـتۇق. پەيشەنبە كۈنى باغدىلا بولدۇم. جۈمە كۈنى بۇ يەر ـ دىن كۆچۈپ، سۇلتانپۇردىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. شۇ كۈنى شاھ مىر ھۆسەين ۋىلايىتىدىن كەلدى. بۆخان ۋە مۇسا باشلىق دىلەزاكىنىڭ چوڭلىرىمۇ شۇ كۈنى كەلدى. بىز يۈسۇف زەينى قوغلاش مەقسىتى بىلەن سەۋادقا يۇرۇش قىلغانىدۇق. دىلەزاك ھۆكۈمدارلىرى: «ھەشىنەغەردە ئۇلۇس كۆپ، ئاشلىقمۇ كۆپ تېپىلىدۇ» دەپ، ھەشىنەغەرگە يۇرۇش قىلىشنى دەۋەت قىلدى. مەسلىھەت قىلىپ: «ھەشىنەغەردە ئاشلىق كۆپ ئىكەن، شۇ يەردىكى ئافغانلارنى چاپقۇن

قىلىپ، ھەشىنەغەر ياكى پەرشاۋەر قورغانلىرىدىن بىرىنى راسلاپ، ئاشلىقنى شۇ يەرگە زاپاس قويۇپ، شاھ مىر ھۆسەيننى بىرقىسىم يىگىتلەر بىلەن شۇ يەرگە قالدۇرايلى» دېگەن قارارغا كەلدۇق. شۇنىڭغا بىنائەن، شاھ مىر ھۆسەينگە ئۆز ۋىلايىتىگە بېرىپ تەييارلىق ئىشلىرىنى قىلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئون بەش كۈنلۈك مۆھلەت بىلەن رۇخسەت بېرىلدى.

ئەتىسى كۆچۈپ جۇيى شاھىغا كېلىپ چۈشتۈق. تەڭرىبەردى بىلەن سۇلتان مۇھەممەد دولداي بىز مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا كەينىمىزدىن يېتىپ كەلدى. ھەمزەمۇ شۇ كۈنى قۇندۇزدىن كەلدى. ئاينىڭ ئاخىرى — يەكشەنبە كۈنى جۇيى شاھىدىن كۆچۈپ، قىرىق ئارىقىدا (243) كېلىپ چۈشتۈق. مەن بىرقانچە يېقىنلار بىلەن سالغا چۈشۈپ كەلدىم. مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا ھېيت ئېيى كۆرۈندى. دەرەئى نۇردىن بىرقانچە ئۇلاغ شاراب كەلتۈرۈشكەنىدى. نامازشامدىن كېيىن شاراب ئولتۈرۈشى بولدى. ئولتۈرۈشتا مۇھىب ئەلى قۇرچى، خوجا مۇھەممەد ئەلى كىتابدار، شاھ ھەسەن شاھ بەگ، سۇلتان مۇھەممەد دولداي، دەرۋىش مۇھەممەد ساربانلار بار ئىدى. دەرۋىش مۇھەممەت تايىب ئىدى. كىچىكىمدىن تارتىپ مېنىڭ ئادىتىم شۇ ئىدىكى، ئىچمەيدىغان ئادەمنى شارابقا تەكلىپ قىلمايتتىم. دەرۋىش مۇھەممەد ئولتۈرۈشلاردا دائىم بىللە بولاتتى، لېكىن زادىلا شارابقا تەكلىپ قىلىنمايتتى. بۇ قېتىم خوجا مۇھەممەد ئەلى ئۇنىڭ ئۇنىڭغىنىغا قويماي، ئۇنىڭغا شاراب ئىچۈردى.

دۇشەنبە — ھېيت كۈنى ئەتىگەنلىكى بۇ يەردىن كۆچتۇق. يولدا خۇمارىمىزنى بېسىش ئۈچۈن مەجۇن يې-

دۇق. مەجۇننىڭ كەيپىدە تۇرغىنىمىزدا ھەنزىل (ياۋا كاۋا) كەلتۇرۇشتى. دەرۋىش مۇھەممەد ھەنزىلنى كۆرۈپ باقمىغانىكەن، مەن ئۇنىڭ ھىندىستان قوغۇنى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بىر تىلىم كېسىپ بەردىم، ئۇ ئىشتىها بىلەن چىشلىدى، كەچكىچە ئاغزىدىن ئاچچىقى كەتمىدى. گەرىم چەشمىنىڭ دۆڭ يېرىگە كېلىپ چۈشتۇق. گۆش تارتىلىۋاتقان چاغدا، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئۆز ۋىلايىتىدە بولۇپ كەلگەن لەڭگەرخان كېلىپ، ئات ۋە بىرمۇنچە مەجۇن ھەدىيە قىلىپ مۇلازىمەتتە بولدى. ئۇ يەردىن كۆچۈپ يەدەبىرگە كېلىپ چۈشتۇق. دېگەر ۋاقىتدا بىرقانچە يېقىنلار بىلەن سالغا چۈشۈپ بىر كۆرۈھچە تۆۋەنگە ھېرىپ كەلدۇق. ئەتىسى بۇ يەردىن كۆچۈپ، خەيبەر ئۆتكىلىنىڭ تۈۋىگە كېلىپ (ب 243) چۈشتۇق. شۇ كۈنى سۇلتان بايەزىد كەينىمىزدىن كەلدى، ئۇ نىلابتىن بارە يولى بىلەن ئۆتۈپ، بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى بىلىپتۇ. ئۇ: «ئەفرىدى ئافغانلىرى[1] ئائىلە ۋە مالىرى بىلەن بارەدە تۇرۇۋېتىپتۇ. شالنى كۆپ تېرىپتۇ. شاللىرى پىشىپ تېخى يىغىلماپتۇ» دەپ مەلۇمات بەردى. بىز ھەشىنەغەردەكى يۈسۈف زەيى ئافغانلىرىغا قارشى كېتىۋاتقانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدۇق. پېشىندا خوجا مۇھەممەد ئەلىنىڭ چېدىرىدا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. شۇ ئولتۇرۇشتىلا بۇجۇردىكى خوجا كالانغا بۇ تەرەپلەرگە كېلىشىمىزنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ مەكتۇپ يېزىپ، سۇلتان تەراھىدىن ماڭدۇردۇق. پەرماننىڭ ھاشىيىسىغا مۇنۇ بەيىتنى يېزىپ قويدۇم:

سەبا بەلۇتف بىگۇ ئان غەزالى رەئنارا،

① بارە دەريانىڭ بويىدا ئولتۇرۇشلۇق ئافغانلار.

كى سەر بەكۆھۇ بىيابان تۇ دادەن مارا.
(ئەي ساباﺀ ئۇ گۈزەلگە سىلىقلىق بىلەن ئېيىت:
بىزنى تاغلارغا ۋە چۆللەرگە تاشلىغان سەنسەن)

ئۇ يەردىن سەھەر كۆچۈپ، ئۆتكەلدىن ئاشتۇق ۋە خەيبەر ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، ئەلى مەسجىدكە چۈشتۇق. پەشىن ۋاقتىدا بۇ يەردىن ئاتلىنىپ، ئېغىر يۈكلەرنى تاشلاپ، ئىككى پاس ئۆتكەن چاغدا، كابۇل سۈيىنىڭ يانقىسىغا كېلىپ بىرئاز ئۇخلىدۇق. ئەتىگەنلىكى بىر كېچىك تېپىپ سۇدىن ئۆتتۇق. قاراۋۇل ئافغانلارنىڭ بىلىپ قېلىپ قاچقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. يۇرۇپ، سەۋاد سۇيىدىن ئۆتۈپ، ئافغانلارنىڭ ئېكىنلىكى ئارىسىغا چۈشتۇق. ئېيتىلغىنىنىڭ يېرىمىچىلىك ھەتتا چارىكىچىلىكمۇ ئاشلىق تېپىلمىدى. بۇ ئاشلىقنى دەپ (244) ھەشنەغەرنى بېكىتىش پايدىسىز ھېسابلاندى. بۇ يۇرۇشكە دەۋەت قىلغان دىلەزاك ھۆكۈمدارلىرى بۇ جەھەتتىن بەك خىجالەت بولدى. دىگەر ۋاقتىدا سەۋاد سۇيىنىڭ كابۇل تەرىپىگە ئۆتۈپ چۈشتۇق. ئەتىسى سەۋاد سۇيىدىن كۆچۈپ كابۇل سۇيىدىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. كېچىشكە قاتنىشالايدىغان بەگلەرنى چاقىرىپ كېڭىشىش نەتىجىسىدە، سۇلتان بايەزىد ئېيتقان ئەفرىدى ئافغانلىرىنى چاپقۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ مالﻻرىنى ۋە ئاشلىقى بىلەن پەرشاۋەر قورغىنىنى بېكىتىپ، ئۇ يەرگە ئادەم قويۇش قارارىغا كەلدۇق. ھىندۇبەگ قەۋچىن بىلەن خاست مىرزادىلىرى مۇشۇ مەنزىلدە كەينىمىزدىن يېتىشىپ كەلدى. بۇ كۈنى مەجۇن يېيىلدى. ئولتۇرۇشتا دەرۋىش مۇھەممەد ساربان، مۇھەممەدى كۆكەلداش، گەدايى تاغايى ۋە ئەسكىلەر بار ئىدى، كېيىن شاھ ھەسەننىمۇ تەكلىپ قىلدۇق. ئاش تارتىلغاندىن كېيىن

يىن، نامازدىگەردە سالغا چۈشتۇق. لەشكەرخان نىيازنامۇ سالغا چاقىردۇق. شام ۋاقتىدا سالدىن چىقىپ، ئوردۇغا كەلدۇق.

كەلگەن قارارىمىزغا ئاساسەن، سۇ ياقىسىدىن سەھەر كۆچۈپ، جامدىن ئۆتۈپ، ئەلى مەسجىد سۇيىنىڭ چىقىش جايىغا چۈشتۇق. كەينىمىزدىن كەلگەن ئەبۇلھاشىم سۇلتان ئەلى: «ئارپا كېچىسى جۇيى شاھىدىن چىقىپ، بەدەخشاندىن كەلگەن بىر ئادەم بىلەن بىللە جام دەريا سىدىن ئۆتكەنىدىم. ئۇ، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ بەدەخشانغا چېرىك تارتىپ كەلگەنلىكىنى ۋە ئۆزبېكنىڭ پادىشاھقا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى» دېدى. بەگلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت قىلدۇق. بۇ خەۋەر مۇناسىۋىتى بىلەن قورغاننى (ب 244) بېكىتىشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، بەدەخشان سەپىرى بىلەن ئىلگىرىلىدۇق. لەشكەرخانغا تۇن كىيدۇرۇپ، ئۇنى مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭگە ياردەمچى قىلىپ تەينىلەپ يولغا سالدۇق. ئۇ ئاخشىمى خوجا مۇھەممەد ئەلىنىڭ چېدىرىدا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئەتىسى ئەتىگەن بۇ يەردىن كۆچۈپ، خەيبەر ئۆتكىلىدىن ئېشىپ ئۆتكەل تۈۋىگە چۈشتۇق.

خىزىر خەيل ئافغانلىرىدىن[1] كۆپ ناچار ھەربكەتلەر سادىر بولغانىدى. چېرىك ئۆتسە، كەينىدە قالغان ياكى چەتكە چۈشكەن كىشىلەرگە ئوق ئېتىپ، ئاتلىرىنى ئېلىپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇش زۆرۈر تېپىلدى. شۇ خىيال بىلەن ئۆتكەل تۈۋىدىن سەھەر كۆچۈپ، چۈشلۈك غىزانى دىھغۇلاماندا يېدۇق. پېشىن ۋاقتىدا ئاتلارغا بوغۇز بېرىپ يولغا چىقتۇق. كابۇلدىكى

① ئافغان قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

لەرنىڭ ئۈيەردىكى خىزىر خەيل ئافغانلىرىنى قولغا ئېلىپ، مالىلىرىنى تەپسىلىي يېزىپ مەلۇم قىلىشى، بەدەخشاندىنمۇ ھەرقانداق خەۋەر كەلسە، ئېنىق يېزىپ بىر كىشىدىن تېز ئەۋەتىشى ئۈچۈن مۇھەممەد ھۆسەين قۇرۇچى كابۇلغا چاپتۇرۇلدى. ئۇ كېچىسى ئىككى پاسچە يول مېڭىپ سۇلتانپۇردىن بىرئاز ئۆتۈپ چۈشتۈق. ئۇ يەردە ئازراق ئۇخلاپ يەنە ئاتلاندۇق. خىزىر خەيل ئافغانلىرى بەھار ۋە مىھگرامدىن كىراسۇغىچە بولغان جايلاردا ئولتۇرغانىكەن. تاڭ ۋاقتىدا يېتىپ بېرىپ چاپقۇنچىلارنى ماڭدۇردۇق. مالىلىرىنىڭ ۋە بالا ـ چاقىلىرىنىڭ كۆچىدىكى چېرىكىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئاز بىرقىسمى تاغقا يېقىن بولغىنى ئۈچۈن تاغقا قېچىپ قۇتۇلدى.

ئەتىسى قىلاغۇغا (245) چۈشتۈق. مۇشۇ قونالغۇدا قىرغاۋۇل ئېلىندى. كەينىمىزدە قالغان ساراي يۈكىمۇ شۇ كۈنى كېلىپ قوشۇلدى. ۋەزىرى ئافغانلىرى[1] سېلىقىنى دائىم ياخشى بەرمەيتتى. بۇ ھەيۋىدىن قورقۇپ، يۈز قوي سوۋغا قىلىشتى. بارمىقىم چىقىپ كەتكەندىن بۇيان ھېچ نەرسە يازمىغانىدىم. مۇشۇ قونالغۇدا ئاينىڭ ئون تۆتى ـــ يەكشەنبە كۈنى ئازراق بىرنەرسە يازدىم. ئەتىسى خىرىلجى ۋە سەمۈخەيل ئافغانلىرىنىڭ چۆكلىرى كەلدى. دىلەزاكىنىڭ چۆكلىرىمۇ بۇ ئافغانلارنىڭ گۈناھىدىن ئۆتۈشىمىزنى يالۋۇرۇپ سورىدى. ئۇلارنىڭ گۈناھىنى كەچۈرۈپ، ئەسىرلىرىنى ئازاد قىلدۇق. سېلىقىنى تۆت مىڭ قوي بەلگىلەپ، چۆكلىرىغا تونلار كىيدۈرۈپ، سېلىق يىغقۇچىلارنى تەينىلەپ ماڭدۇردۇق.

بۇ ئىشلارنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئاينىڭ ئون

① كابۇل ۋىلايىتىدىكى ئافغان قەبىلىلىرىنىڭ نامى.

سەككىزى ــ پەيشەنبە كۈنى بۇ يەردىن كۆچۈپ، بەھار ۋە مىھرگامغا چۈشتۇق، ئەتىسى باغى ۋەفاغا كەلدىم. بۇ باغى ۋەفانىڭ ياخشى مەزگىلى ئىدى. ئوچۇق يەرلىرى بېدە بىلەن پۈركەنسەپ، ئانار دەرەخلىرى سارغىيىپ، ئەتراپ گۈزەل كۆز رەڭگىنى ئالغانىدى. ئانار دەرەخلىرىدە قىپقىزىل ئانارلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. نارەنج دەرەخلىرى يېشىل ئىدى. بۇ دەرەخلەردە نارەنج ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ، لېكىن تېخى تامامەن سارغىيىپ بولمىغانىدى. ئانارلىرى گەرچە بىزنىڭ ۋىلايەتلەرنىڭ ياخشى ئانارلىرىغا يەتمىسىمۇ، لېكىن ياخشى ئىدى. باغى ۋەفادىن بىرنەچچە قېتىم شۇنداق لەززەت ئالدۇق. بۇ يەردە تۇرغان ئۇچ - تۆت كۈن ۋاقىت ئىچىدە (ب 245) چېرىك سېپىدىكى لەرنىڭ ھەممىسى نۇرغۇن ئانار يىدى. دۇشەنبە كۈنى باغدىن كۆچتۇق. مەن بىر پەھەرچە يۇرۇپ بىرمۇنچە نارەنج ئالدۇردۇم، شاھ ھەسەنگە ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ نارەنجى ئىنئام بولدى. بەزى بەگلەرگە بىر كىشىگە بىر تۇپتىن، بەزى بەگلەرگە ئىككى كىشىگە بىر تۇپتىن دەرەخنىڭ نارەنجى ئىنئام بولدى. قىشتا لەمغاندا سەيلە قىلىش نىيىتىم بولغانلىقتىن، كۆلنىڭ ئەتراپىدىكى يىگىرمە تۇپچە نارەنج دەرىخىنى قورشاپ قويۇشنى بۇيرۇدۇم. بۇ كۈنى گەندەمەككە چۈشۈپ، ئەتىسى جىگدەلىككە چۈشتۇق. شامغا يېقىن شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئىچكىيلەرنىڭ كۆپچىلىكى بار ئىدى. ئولتۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا قاسىم بەگنىڭ جىيەنى گەدايى بەھجەت كۆپ قىزىقچىلىق قىلدى. كېيىن مەست بولۇپ، مېنىڭ يېنىمدىكى ياستۇقا يۆلەندى. گەدايى تاغايى ئۇنى كۆتۈرگىنىچە ئولتۇرۇشتىن چىقىرىۋەتتى.

ئەتىسى ئەتىگەن بۇ يەردىن كۆچتۇق. قۇرۇق ساي يېنىدىكى باريك ئاب غولىنىڭ يۇقىرىسىنى سەيلە قىلىشقا باردىم. بىرنەچچە تۇپ تۇراق دەرىخى ئاجايىپ چىرايلىق سارغىيىپتۇ. شۇ يەرگە چۈشۈپ، يىلقىران ئېشى تەييارلاتتۇق. كۈز شەرپىگە شاراب ئىچىشتۇق. يول-ىدىن قوي كەلتۈرۈپ كاۋاپ قىلىشقا بۇيرۇق بېرىلدى. كاۋچۈك شاخلىرىغا ئوت قويۇپ تاماشا قىلدۇق.

موللا ئابدۇلمەلىك دىۋانە مېنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىمنى كابۇلغا يەتكۈزۈشنى ئىلتىماس قىلىۋىدى، ئۇ كابۇلغا ئەۋەتىلدى. ھەسەن نەبىرە مىرزاخان قېشىدىن مېنى دەپ كەلگەنىكەن. مۇشۇ يەردە كېلىپ (246) مۇلا-زىمەت قىلدى. زاۋال ۋاقتىغىچە مۇشۇ يەردە شاراب ئىچىلدى. ئاندىن كېيىن ئاتلاندۇق. ئولتۇرۇشتا بولغانلار قاتتىق مەست بولۇشقانىدى. سەيىد قاسىم شۇنداق مەست بولغان ئىدىكى، ئىككى نۆكىرى ئاران ئاتقا ئارتىپ ئۇر-دۇغا ئېلىپ كەتتى. دوست مۇھەممەد شۇنداق مەست بول-غان ئىدىكى، ئەمىن مۇھەممەد تارخان بىلەن مەستى چۆھرە ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۇنى ئاتقا مىندۇرەلمەيدۇ. بې-شىغا سۇ قويۇپ باقىدۇ، بولمايدۇ. شۇ ئەسنادا بىر توپ ئافغان پەيدا بولىدۇ. ئەمىن مۇھەممەد تارخان شارابنىڭ تەسىرىدە: «ئۇنى بۇ ھالەتتە دۇشمەنگە قالدۇرغىچە، بېشى-نى كېسىپ ئېلىپ كېتەي» دەپ ئويلايدۇ. ئاخىر ھەممەي-لەن مىلتىقىنى ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ كېلىدۇ.

يېرىم كېچىدە كابۇلغا يېتىپ كەلدۇق. ئەتىسى ئەتە-گەن دىۋاندا قۇلى بەگ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. بۇ كاشغەرگە ــ سۇلتان سەئىدخان قېشىغا ئەلچىلىككە بارغانىدى. قۇلى بەگ بىلەن بىللە بىشكە مىرزا ئىتەرچى

ئەلچىلىككە كەلگەنىدى. ئۇ شۇ ۋىلايەتنىڭ رەختلىرىدىن بىرمۇنچە سوۋغات ئېلىپ كەلدى. زۇلقەدە ئېيىنىڭ بىرى — چارشەنبە كۈنى كابۇل گۆرىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۆزۈم يالغۇز سەبۇھى قىلدىم. كېيىن مەجلىس ئەھلى بىرلەپ، ئىككىلەپ كېلىشتى. كۈن ئۆرلىگەندە باغى بەنەفشەگە بېرىپ، كۆل بويىدا ئىچتۇق. چۈشتە ئۇخلاپ، پېشىن ۋاقتىدا يەنە ئىچتۇق. مۇشۇ پېشىن ۋاقتىدىكى ئولتۇ-رۇشتا، مۇندىن بۇرۇنقى شاراب ئولتۇرۇشلىرىدا شاراب تۇتۇلمايدىغان تەڭرى قۇلى بەگ بىلەن مەھدىگە (ب 246) شاراب بەردىم. خۇپتەن ۋاقتىدا ھاممامغا كەلدىم ۋە ئۇ كېچىنى ھاممامدا ئۆتكۈزدۈم.

پەيشەنبە كۈنى يەھيا نوھانى باشلىق ھىندىستان سودىگەرلىرىگە كىيىم - كېچەك ئىنايەت قىلىنىپ، رۇخسەت بېرىلدى. ئاينىڭ تۆتى — شەنبە كۈنى كاشغەر-دىن كەلگەن بىشكە مىرزىغا تون كىيدۈرۈلۈپ، ئىنئاملار قىلىنىپ رۇخسەت بېرىلدى.

يەكشەنبە كۈنى ئىشىك ئۈستىدىكى كىچىك سۈرەتخا-نىدا ئولتۇرۇش بولدى. ئۆي كىچىك بولغىنىغا قارىماي، ئولتۇرۇشقا ئون ئالتە كىشى قاتناشتى. دۇشەنبە كۈنى كۈز سەيلىسى ئۈچۈن ئىستالىفقا باردۇق. بۇ كۈنى مەجۇن يېيىلگەنىدى. كېچىسى قاتتىق يامغۇر ياغدى. مېنىڭ بە-لەن كەلگەن بەگلەر ۋە ئىچكىيلەرنىڭ كۆپچىلىكى مېنىڭ باغى كەلانغا تىكىلگەن چېدىرىمغا كىردى. ئەتىسى مۇشۇ باغدا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. كەچكىچە ئىچىلدى. ئە-تىسى سەبۇھى قىلدۇق. مەست بولۇپ ئۇخلاپ پېشىندا ئىستالىفتىن ئاتلىنىپ، يولدا مەجۇن يېدۇق. نامازدىگەر ۋاقتىدا بەھزادىغا كەلدۇق. كۈز مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈ-

زەل ئىدى. كۈز سەيلىسى ئەسناسىدا شارابخورلار شاراب ئىزلەشكە باشلىدى. مەجۇننى كۆپ ئالغان بولساقمۇ لېكىن كۈز مەنزىرىسى بەك گۈزەل بولغىنى ئۈچۈن، سارغايغان دەرەخلەرنىڭ تۈۋىدە ئولتۇرۇپ شاراب ئىچتۇق. ئولتۇرۇش خۇپتەنگىچە داۋام قىلدى. موللا مەھمۇد خەلىفە كەلدى. ئۇنىمۇ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدۇق. ئابدۇللا ئېغىر مەست ئىدى. خەلىپىنىڭ ئاغزىدىن بىر سۆز چىقتى. (247) ئابدۇللا موللا مەھمۇدتىن بىخەۋەر مۇنۇ مىسرانى ئوقۇدى:

بەر ھەركى بىنگەرى بەھەمىن داغ مۇبتەلاست
(كىمگىلا باقساڭ مۇشۇ دەردكە مۇپتىلادۇر)

موللا مەھمۇد ساق ئىدى. بۇ مىسرانى ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ئابدۇللاغا چاقچاق تەرىقىسىدە تەنبىھ بەردى. ئابدۇللا خەۋەر تېپىپ بەك خىجىل بولدى ۋە يوپۇتۇش ئۈچۈن بىرمۇنچە چىرايلىق گەپلەرنى قىلدى. پەيشەنبە كۈنى كۈز سەيلىسى قىلىپ، شامدىن كېچ چارباغقا كېلىپ چۈشتۇم. ئاينىڭ ئون ئالتىسى ــ جۈمە كۈنى باغى بەنەفشەدە مەجۇن يەپ، بەزى يېقىنلار بىللە كېمىگە چۈشۈتۇق. كېيىن ھۈمايۇن بىلەن كامرانمۇ كەلدى. ھۈمايۇن بىر ئۆردەكنى كېلىشتۇرۇپ ئاتتى.

ئاينىڭ ئون سەككىزى ــ شەنبە كۈنى يېرىم كېچىدە چارباغدىن ئاتلاندىم. تۇنقاتار[1] بىلەن ئاختىچىنى قايتۇرۇۋەتتىم. موللا بابا كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، دىۋرىن ئېغىزى بىلەن چىقىپ، قۇش نادىر ۋە بازارلىرىنىڭ كارىزى بىلەن خىرىسخانىنىڭ كەينىدىن ئايلىنىپ، تاڭ ۋاقتىدا تۇردى بەگ خاكسارنىڭ كارىزىغا كەلدىم. تۇردى

① تۇنقاتار ــ كېچىلىك كۆزەتچى.

بەگ خەۋەر تېپىپ، ھولۇققىنىچە يۈگۈرۈپ چىقتى. تۇردى بەگنىڭ بىكار تەلەپلىكى مەلۇم ئىدى. ئۆزۈم يۇز شاھ-رۇخى ئالغاچ بارغانىدىم، ئۇنى تۇردى بەگكە بېرىپ: «شاراب ۋە ئۇنىڭ لازىملىقلىرىنى تەييارلا، خالىي يەردە ئىچەرمەنلەرچە ئىچكۈم بار» دېدىم. تۇردى بەگ شاراب ئۈچۈن بىھزادى تەرەپكە كەتتى. ئېتىمنى تۇردى بەگنىڭ قۇللىرىدىن بىرىگە بەردىم، ئۆزۈم كارىزنىڭ كەينىدىكى بىر دۆڭدە ئولتۇردۇم. بىر پاس ئۆتتى. (ب 247) تۇردى بەگ بىر كوزا شاراب ئېلىپ كەلدى. ئىككىمىز ئولتۇرۇپ ئىچىشكە باشلىدۇق. تۇردى بەگنىڭ شاراب ئېلىپ كېلىۋاتقىنىنى مۇھەممەد قاسىم بارلاس بىلەن شاھزادە بىلىپتۇ. ئۇلار مەندىن خەۋەرسىز تۇردى بەگنىڭ كەينىدىنلا يايلاق كېلىشتى. ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدۇق. تۇردى بەگ: «ھۇلھۇل ئەنىكەنىڭ سىز بىلەن شاراب ئىچسەم، دېگەن ئارمىنى بار» دېدى. مەن: «مەنمۇ خوتۇن كىشىنىڭ ئىچكىنىنى كۆرۈپ باقمىغان، چاقىرىڭ» دېدىم. شاھى دېگەن بىر قەلەندەر بىلەن كارىزلىق بىر راۋابچىنىمۇ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدۇق. ناماز شامغىچە كارىزنىڭ كەينىدىكى دۆڭدە ئولتۇرۇپ ئىچتۇق. كېيىن تۇردى بەگ-نىڭ ئۆيىگە كېلىپ چىراغ يورۇقىدا ناماز خۇپتەندىن ئۆتكىچە ئىچتىم. ۋاراڭ ـ چۇرۇكسىز ئوبدان ئولتۇرۇش بولدى. مەن يېتىپ قالدىم. ئولتۇرۇشتىكىلەر باشقا بىر ئۆيگە چىقىپ ناغرا ۋاقتىغىچە ئىچىشتى. ھۇلھۇل ئەنىكە كېلىپ، ماڭا كۆپ جىلۋە قىلدى، ئاخىر ئۆزۈمنى مەستلىككە سېلىپ قۇتۇلدۇم.

باشقىلارغا تۇيدۇرماي، ئۆزۈم يالغۇز ئاتلىنىپ ئىستەرغەچقا بېرىش خىيالىم بار ئىدى. باشقىلار تۇيۇپ قې-

لىپ مۇمكىن بولمىدى. ئاخىر ناغرا ۋاقتىدا ئاتلاندىم. تۇردى بەگ بىلەن شاھزادىگە خەۋەر قىلدىم، ئۇچەيلەن ئاتلىنىپ ئىستەرغەچ تەرەپكە مېڭىپ كەتتۇق. تاڭ ۋاقتىدا ئىستالىفنىڭ ئايغىدىكى خوجا ھەسەنگە يەتتۇق. چۈشۈپ بىردەم مەجۇن يەپ كۆز مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدۇق. كۈن چىققاندا ئىستالىف (248) بېغىغا چۈشۈپ ئۆزۈم يېدۇق. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، ئىستەرغەچ تەۋەسىدىكى خوجا شەھابقا چۈشۈپ ئۇخلىدۇق. ئاتا مىراخورنىڭ ئۆيى شۇ يەردە ئىكەن. بىز ئويغانغىچە ئاش پىشۇرۇپ، بىر كوزا شاراب تەييارلاپ قويۇپتۇ. كۆز مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى. بىرنەچچە پىيالە ئىچىپ ئاتلاندۇق. پېشىن ۋاقتىدا ئىستەرغەچتىكى كۆز مەنزىرىسى ئەڭ گۈزەل بىر باغقا چۈشۈپ ئولتۇرۇش قىلدۇق. بىردەمدىن كېيىن خوجا مۇھەممەد ئەمىن كەلدى. خۇپتەنگىچە ئىچتۇق. ئۇ كۈنى ۋە ئاخشىمى كابۇلدىن ئابدۇللا، ئەسەس، نۇربەگ ۋە يۈسۈف ئەلى كەلدى. ئەتىسى ئەتىگەن غىزا يەپ ئاتلىنىپ ئىستەرغەچنىڭ ئايغىدىكى پادىشاھ بېغىنى تاماشا قىلدۇق. بىر ئالما كۆچىتى ئىنتايىن گۈزەل سارغىيىپتۇ. ھەربىر شېخىدا بەش ـ ئالتىدىن يوپۇرماق شۇنداق رەتلىك سۈرەتتە قالغان ئىدىكى، رەسسامىلار ئىجتىھاد بىلەن سىزسىمۇ ئانچىلىك قىلالمايتتى. ئىستەرغەچتىن ئاتلىنىپ، خوجا ھەسەندە غىزا يېدۇق. نامازشامدا بىھزادىغا كېلىپ، خوجا مۇھەممەد ئەمىنىڭ ئىمام مۇھەممەد ئاتلىق نۆكىرىنىڭ ئۆيىدە شاراب ئىچتۇق. ئەتىسى سەيشەنبە كۈنى كابۇلنىڭ چاربېغىغا كەلدۇق.

ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچى ـــ پەيشەنبە كۈنى كۆچۈپ قەلئەگە كىردۇق. جۈمە كۈنى مۇھەممەد ئەلى ھەيدەر رد-

كابدار بىر ئاق قوش توتوپ كېلىپ ھەدىيە قىلدى. ئايـ
ئاڭ يېگىرمە بەشى ــ شەنبە كۈنى چىنار بېغىدا ئولـ
تۇرۇش بولدى. نامازخۇپتەندە ئۇ يەردىن ئاتلاندۇق. سە-
يىد قاسىمئاڭ ئۆتكەن ۋەقەدىن خىجالەتچىلىكى بار ئـ-
دى. كېلىشتە ئۇنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ بىرنەچچە قەدەھ
ئىچتۇق.

زۇلھەججە (ب 248) ئېيىنىڭ بىرى ــ پەيشەنبە كۈنى قەندەھاردىن تاجىددىن مەھمۇد كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئاينىڭ ئون توققۇزى ــ دۈشەنبە كۈنى مۇھەمـ
مەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ نىلابتىن كەلدى. ئاينىڭ يېگىر-
مىسى ــ سەيشەنبە كۈنى سەنگەرخان جەنجۇھە بېھرەدىن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئاينىڭ يېگىرمە ئۈچى ــ جۈمە كۈنى ئەلىشىر بەگنىڭ تۆت دۋانىدىن بەھر ۋە ۋەزنلەر بويىچە تاللىنىۋاتقان غەزەل ۋە بېيىتلار تاماملاـ
دى. ئاينىڭ يېگىرمە يەتتىسى ــ سەيشەنبە كۈنى ئەركتە ئولتۇرۇش بولدى. بۇ ئولتۇرۇشتا مۇشۇ ئولتۇرۇشتىن مەست بولۇپ چىققان كىشى باشقا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىنمىسۇن، دەپ پەرمان چىقىرىلدى.

زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئاخىرى ــ جۈمە كۈنى لەمغاننى سەيلە قىلىش سەپىرىگە ئاتلاندۇق.

توققۇزىۇز يىگىرمە ئالتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى ـــ شەنبە كۈنى خوجا سەيارانغا كەلدۇق. دۆڭ ئۈستىدە يېڭى ئېچىلغان ئېرىق بويىدا شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئەتىسى سەھەر ئاتلىنىپ، رەڭگىرەڭ‌ئاننى سەيلە قىلىپ، سەيىد قاسىمنىڭ بۇلبۇل كۆشكىگە چۈشۈپ ئولتۇرۇش قىلدۇق. ئەتىسى سەھەر ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، يولدا مەجۇن يەپ، بىلكەرگە بېرىپ چۈشتۇق. ئاخشىمى ئىچكەندىن باشقا، ئەتىسى سەھەر سەبۇھى قىلدۇق. ناماز پېشىندا يولغا چىقىپ دۇرنامەگە بېرىپ چۈشتۇق. بۇ يەردە شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. ئەتىسى سەبۇھى قىلدۇق. دۇرنامەنىڭ چوڭى، ھەقداد بېغىنى ھەدىيە قىلدى. پەيشەنبە كۈنى ئاتلىنىپ، نىجراۋدىكى تاجىكلار يېزىسىغا چۈشتۇق. جۈمە كۈنى چىھل قۇلبە بىلەن باران سۇيى ئارىسىدىكى تاغدا ئۆۋ قىلدۇق. نۇرغۇن كېيىك ئوۋلىدۇق. قولۇم زەخمىلەنگەندىن (249) بۇيان ئوق ئېتىپ باقمىغانىدىم، ئانچە قاتتىق ئەمەس بىر يا بىلەن بىر كېيىكنىڭ قولتۇقىغا ئوق ئاتتۇق. ئوق پەيلىك قىسمىنىڭ يېرىمىغىچە كىرىپتۇ. دىگەر ۋاقتىدا ئوۋدىن قايتىپ، نىجراۋغا كەلدۇق. ئەتىسى نىجراۋ ئاھالىسى بېرىدىغان ھەدىيە ئاتمىش (مىسقال) ئالتۇن قىلىپ

① مىلادىيە 1519 ـ يىلى.

بېكىتىلدى.

دۇشەنبە كۈنى لەمغان سەيلىسى سەپىرىگە ئاتلانىدۇق. بۇ سەيلىدە ھۈمايۇنمۇ بىز بىلەن بىللە بولسۇن، دېگەن ئويۇم بار ئىدى. لېكىن ئۇ قېلىشنى ئىختىيار قىلدى. كۈرە ئۆتكىلىدە ئۇنىڭغا رۇخسەت بېرىلدى. بىز كېلىپ بەدراۋغا چۈشتۇق. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ ئۇلۇغبۇغا كېلىپ چۈشتۇق. باران سۈيدە ئوۋچىلار بىرمۇنچە بېلىق تۇتتى. نامازدىگەردە سالغا چۈشۈپ شاراب ئىچتۇق. نامازشامدىن كەچرەك سالدىن چىقىپ ئاق ئۆيدىمۇ ئىچتۇق. ھەيدەر ئەلەمدارنى داۋەرتىن كاپىرلىرى تەرەپكە ئەۋەتكەنىدۇق. بادىجىنىڭ تۇۋدە كاپىرلارنىڭ چوڭلىرى بىرنەچچە تۇلۇم شاراب ئېلىپ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. داۋاندىن چۈشۈاتقىنىمىزدا ئاجايىپ كۆپ چېكەتكە ئۇچراتتۇق. ئەتىسى سالغا چۈشۈپ مەجۇن يېدۇق. بۇلاندىن بىرئاز تۆۋەنرەكتە سالدىن چىقىپ ئوردۇغا كەلدۇق. ئىككى سالدا كەلدۇق.

جۈمە كۈنى ئاتلىنىپ، مەندراۋەرنىڭ بىرئاز تۆۋەنىدىكى تاغ باغرىغا چۈشتۇق. كېچىسى شاراب ئولتۇرۇشى بولدى. شەنبە كۈنى سالغا چۈشۈپ، دۇرۇتە ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، جەھاننەمانىڭ يۇقىرىراقىدا سالدىن چىقتۇق ۋە ئادىنەپۇر ئۇدۇلىدىكى باغى ۋەفاغا كەلدۇق. نىگەنھار تۇمەننىڭ ھاكىمى قىيام ئوردۇشاھ بىز سالدىن چىققان ۋاقتىمىزدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. نەچچە ۋاقىتتىن نىلابتا تۇرۇپ كەلگەن لەڭگەرخان (ب 249) نىيازى يولدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. بىز باغى ۋەفاغا چۈشتۇق. نارەنجىلىرى ساپسېرىق بولۇپ، چىمەنلىرى ۋايغا يېتىپ، ئاجايىپ گۈزەللىشىپ كېتىپتۇ. بەش ـ ئالتە كۈن باغى ۋەفادا بولدۇق.

قىرىق يېشىمدا ئىچىملىكنى تاشلاش نىيىتىدە بولـ
غىنىم ۋە بۇنىڭغا بىر يىلدىن ئازراق ۋاقىت قالغىنى
ئۈچۈن، بولۇشىغا ئىچمەكتە ئىدىم. ئاينىڭ ئون ئالتىسى ـــ
يەكشەنبە كۈنى سەبۈھى قىلىپ ساقىيىپ، مەجۈن خۇمارى
تۈتقاندا، موللا يارەك مۇخەممەس دەۋرىدە پەنجىگاھتىن
ئىشلىگەن كۈينى چېلىپ بەردى. كۇي ياخشى ئىشلـ
نىپتۇ. مۇنداق نەرسىلەر بىلەن شۇغۇللانمىغىنىمغا ئۆزۈن
بولغانىدى. مەندىمۇ بىرنەرسە ئىشلەپ بېقىش ئىستىكى
پەيدا بولدى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن چارگاھ ئاھاڭنى
ئىشلىدىم، بۇنىڭ تەپسىلاتى ئۆز نۆۋىتىدە بايان قىلىنـ
دۇ. چارشەنبە كۈنى سەبۈھى قىلغاندا، قىزىقچىلىق ئۈـ
چۈن: «كىم سارتچە ئېيتسا، بىر قەدەھ ئىچسۇن» دېيىلـ
دى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كۆپ كىشى قەدەھ كۆتۈردى.
سۈننەت ۋاقتىدا چىمەن ئوتتۇرىسىدىكى تاللار ئاستىدا
ئولتۇردۇق. بۇ يەردە: «كىم تۈركچە ئېيتسا، بىر قەدەھ
ئىچسۇن» دېيىلدى. بۇ قېتىممۇ كۆپ كىشى قەدەھ كۆـ
تۈردى. كۈن چىققاندا نارەنجىلەر تۈۋىدىكى كۆل ياقىسىغا
بېرىپ ئىچتۇق. ئەتىسى دۇتەدىن سالغا چۈشۈپ، جۈيى
شاھىدىن چىقىپ، ئەتەرگە باردۇق. ئەتەردىن ئاتلىنىپ،
دەرەئى نۈرنى سەيلە قىلىپ، سۈسان يېزىسىغىچە بارغاـ
دىن كېيىن، قايتىپ ئاملەگە چۈشتۇق.

خوجاكالان بەجۈرنى (250) ياخشى ئىدارە قىلغانىدى.
يېقىن ئادەمىمىز بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنى چاقىرتۈپلىپ،
بەجۈرنى شاھ ھۆسەين ئەھدىسىگە بەردۇق. ئاينىڭ يىگىرـ
مە ئىككىسى ـــ شەنبە كۈنى شاھ مىر ھۆسەينىنى يولغا
سالدۇق. بۇ كۈنمۇ ئاملەدە ئىچتۇق. ئەتىسى يامغۇر ياغـ
دى. كۈنەردە مەلىك قۇلىنىڭ ئۆيى جايلاشقان كۈلەگرامغا

كېلىپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلىنىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق. بۇ ئۆيلەر نارەنجزارغا يۈزلىنىپ تۇراتتى. يامغۇر سەۋەبىدىن نارەنجزارغا بارماي، شۇ يەردىلا ئىچتۇق. يامغۇر قاتتىق يېغىپ كەتتى. بىر خىل تىلسىمنى بىلەتتىم. بۇنى موللا ئەلىخانغا ئۆگەتتىم. ئۇنى تۆت پارچە قەغەزگە يېزىپ تۆت تەرەپكە ئاستى، شۇ زامان يامغۇر توختاپ، ھاۋا ئېچىلىشقا باشلىدى. ئەتىسى ئەتىگەن سالغا چۈشتۇق. يەنە بىر سالغا بىرقىسىم يىگىتلەر چۈشتى. بەجۈر، سەۋاد، كۈنەر تەرەپلىرىدە بىر خىل بوزا ئىشلىنىدۇ. ئۇ يەردە «كىم» دېيىلىدىغان بىرنەرسە بولۇپ، ئۇنى ئوتلارنىڭ كۆكىدىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسايدۇ ۋە نانغا ئوخشاش تۆرۈك قىلىپ، قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ. بۇ بوزا شۇ «كىم» خۇرۇچ قىلىنىدۇ. بۇ بوزىنىڭ بەزلىرى قاتتىق كەيىپ قىلىدۇ، بىراق ئىنتايىن ئاچقىل ھەم بەتتام كېلىدۇ. بۇ بوزىدىن ئىچىشنى ئويلىغان بولساقمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاچچىقلىقىدىن قورقۇپ ئىچەلمەي، مەجبۇن يېدۇق. يەنە بىر سالدا ئولتۇرغان ئەسەس، ھەسەن ئىكەرەك ۋە مەستى ئۇچىگە شۇ بوزىدىن ئىچىش بۇيرۇق قىلىندى. ئۇلار ئىچىپ مەست بولۇپ كەتتى. ھەسەن ئىكەرەك تېتىقسىز قىلىقلارنى قىلغىلى تۇردى. (ب 250) ئەسەسمۇ ئېغىر مەست بولۇپ، بىرمۇنچە سەت قىلىقلارنى قىلدى، بۇنىڭدىن شۇنداق بىزار بولدۇقكى، ئۇنى سالدىن چۈشۈرۈپ، سۇنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتكۈزۈۋېتىشنى ئويلىدىم. لېكىن بەزلەر ئارىغا كىرىپ تىلىۋالدى.

ئۇ چاغدا بەجۈرنى شاھ مىر ھۆسەينگە ئىنايەت قىلىپ، يېقىن كىشىمىز بولغان خوجا كالانىنى يېنىمىزغا چاقىرتقاندۇق. ئۇ بەجۈردا كۆپ ھايال بولدى. بەجۈر

ئىشمۇ بىرئاز قۇلاي تەسەۋۋۇر قىلىندى. شاھ مىر ھۆ-
سەين بەجۇرغا كېتىۋېتىپ، كۈنەر سۈيىنىڭ كېچىكىگە
يەتكەندە بىزگە يولۇقتى، چاقىرىپ بەزى ئاغزاكى سۆز-
لەرنى ئېيتىپ، بىر خاس ساۋۇت ئىنايەت قىلىپ ماڭدۇ-
رۇۋەتتۇق.

نۇرگىل ئۇدۇلىغا يەتكەندە، بىر قېرى كېلىپ سەدە-
قە تىلىدى. سالدىكىلەرنىڭ ھەربىرى چاپان، سەللە، پو-
تىدەك نەرسىلەرنى بەردى. قېرى خېلى كۆپ نەرسە يە-
غۋالدى. يېرىم يولدا بىر يامان يەرگە توغرا كېلىپ سال
بىرنەرسىگە ئۇرۇلدى. بەك قورقتۇق، سال ئاغدۇرۇلمىغان
بولسىمۇ، لېكىن مىر مۇھەممەد جالەبان سۇغا يىقىلدى.
كېچىنى ئەتەرگە يېقىن بىر يەردە ئۆتكۈزدۇق. سەيشەنبە
كۈنى مەندراۋەرگە كەلدۇق. قۇتلۇق قەدەم بىلەن ئاتىسى
دەۋلەت قەدەم قەلئەنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇش قىلغانىدى.
بىپەيزى بىر يەردە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يۈز خاتە-
رىسى ئۇچۇن بىرنەچچە قەدەھ ئىچىپ، نامازدىگەردە ئور-
دۇغا كەلدۇق.

چارشەنبە كۈنى كەندگەر بۇلىقىغا بېرىپ سەيلە قىل-
دۇق. كەندگەر ـــ مەندراۋەر تۇمەنىگە تەئەللۇق يېزا. پۇ-
تۇن لەمغانات بويىچە پەقەت مۇشۇ يېزىلاردىلا خورما بار.
بۇ يېزا تاغ ئېتىكىدىن يۇقىرىراقتا (251) جايلاشقان بو-
لۇپ، خورمىزارى ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدە. بۇلاق بولسا،
خورمىزارنىڭ يېنىدىكى يانتۇ يەردە. بۇلاقنىڭ ئالتە ـ
يەتتە قارى تۆۋىنىگە تاشلارنى قىرلاپ، غۇسۇل قىلىدىغان
بىر خالىي جاي ياساپ قويۇپتۇ. بۇ يەرگە كېلىدىغان
سۇنى غۇسۇل قىلغان كىشىنىڭ بېشىدىن قۇيۇلىدىغان
قىلىپ ئېگىزلىتىپتۇ. بۇ سۇ ئىنتايىن يېقىملىق بو-

لۇپ، قىش كۈنلىرى كىشىگە دەسلەپتە سوغۇقتەك تۇ-يۇلسىمۇ، لېكىن تۇرغانچە ناھايىتى خۇشياقىدۇ.

پەيشەنبە كۈنى شىرخان تەركەلاني ئۆيىگە چۈشۈرۈپ، زىياپەت بەردى. پېشىندا ئۇ يەردىن ئاتلاندۇق. كىشىلەر مەخسۇس ياسالغان بېلىقخانىلاردا بېلىق تۇتتى. بۇ بېلىقخانىلار توغرۇلۇق يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. جۈمە كۈنى خوجا مىر مىران يېزىسىغا يېقىن بىر يەرگە چۈشتۇق. شام ۋاقتىدا ئولتۇرۇش بولدى. شەنبە كۈنى ئەلىشەك بىلەن ئەلىنگار ئارىسىدىكى تاغدا ئوۋ قىلدۇق. بىر تەرەپتە ئەلىشەكلىلەر، بىر تەرەپتە ئەلىنگارلىقلار ھالقىسىمان بولۇپ، تاغدىكى كېيىكلەرنى ھەيدەپ چۈشۈر-دى. نۇرغۇن كېيىك ئوۋلاندى. ئوۋدىن قايتىپ، ئەلىن-گاردا ھۆكۈمدارلارنىڭ بېغىغا چۈشۈپ ئولتۇرۇش قىلدۇق. ئالدى چىشمىنىڭ يېرىمى سۇنۇپ يېرىمى قالغانىدى. شۇ كۈنى غىزا يەۋاتقاندا قالغان يېرىمىمۇ سۇنۇپ كەتتى. ئە-تىسى ئەتىگەن ئاتلىنىپ، بېلىقلارغا تور سالدۇردۇق. چۈشكە يېقىن ئەلىشەكگە بېرىپ، باغدا ئىچتۇق. ئەتىسى، يامان ئىشلارنى قىلىپ، ناھەق قان تۆككەن ئەلىشەكنىڭ ھۆكۈمدارى ھەمزەخان، قان دەۋاگەرلىرى قولىغا تاپشۇرۇ-لۇپ، ئۇلارنىڭ قىساسى ئېلىپ بېرىلدى. سەيشەنبە (ب 251) كۈنى دۇرۇت ئوقۇپ بولۇپ، يانبۇلاق يولى بىلەن كابۇلغا قاراپ ماڭدۇق. نامازدىگەر بىلەن ئەلغەنۇدا سۇدىن ئۆتتۇق، نامازشامدا قاراتۇغا كېلىپ ئاتلارغا بوغۇز بېرىل-دى، بار نەرسىلەردىن غىزا تەييارلاندى. ئاتلار بوغۇزىنى يەپ بولۇشىغا يولغا چىقتۇق.

3. هندستان

توققۇزيۇز ئوتتۇز ئىككىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

توققۇزيۇز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى سەپەر ئېيىنىڭ بەشى ــ جۈمە كۈنى قۇياش قەۋس بۇرجىدا ئىدى[2] ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىش نىيىتى بىلەن سەپەرگە ئاتلىنىپ، يەكلەنگە دۆڭدىن ئۆتۈپ، دەھ ياقۇب سۈيىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئوتلاققا چۈشتۇق. مۇشۇ يەردە تۇرغىنىمىزدا بۇندىن يەتتە ــ سەككىز ئاي بۇرۇن، سۇلتان سەئىدخان قەشقىغا ئەلچىلىككە كەتكەن ئابدۇلمۇلۇك قۇرچى، خانىنىڭ ياڭى بەگ كۆكەلداش ئاتلىق ئادىمى بىلەن بىللە كەلدى. ئۇلار خانىملاردىن ۋە خاندىن خەت، سۆغاتلارنى ئېلىپ كەلدى.

چېرىكىنىڭ تەييارلىقى بىلەن بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇردۇق. بۇ يەردىن كۆچۈپ، ئارىدا بىر قونۇپ بادام چەشمەگە چۈشتۇق. بۇ يەردە مەجۇن يېدۇق. چارشەنبە كۈنى بارىك ئابقا چۈشكەندە، خوجا ھۆسەين دۇغلاتنىڭ پادىشاھ مۇلكى لاھۇردىن ئەۋەتكەن يىگىرمە مىڭ شاھرۇخى قىممەتلىدىكى ئالتۇن، ئەشرەفى ۋە تەڭگىلەرنى ھىندىستاندا قالغان نۇر بەگنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرى ئېلىپ

---

① مىلادىيە 1525 ــ 1526 ـ يىللار ئارىلىقى.

② قۇياشنىڭ قەۋس بۇرجىدا تۇرۇشى كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 9 ـ ئاينى بىلدۈرىدۇ.

كەلدى. بۇنىڭ كۆپ قىسمى بەلخ ئەربابى موللا ئەھمەدتىن بەلخ ئىشى ئۇچۇن ئەۋەتىلدى.

ئاينىڭ سەككىزى ـــ جۈمە كۈنى (252) گەندەمەككە چۈشكەندە ماڭا ئېغىر زۇكام تەگدى. ئەلھەمدۇلىللا، ئاسانلا ئۆتۈپ كەتتى. شەنبە كۈنى باغى ۋەفاغا چۈشتۇق. ھۈمايۇن مىرزا ۋە ئۇ تەرەپنىڭ چېرىكىنى كۈتۈپ، باغى ۋەفادا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قالدۇق. باغى ۋەفانىڭ چوڭلۇقى، راھىتى ۋە لاتاپىتى توغرۇلۇق بۇ ئەسەرنىڭ بىرقانچە يېرىدە مەلۇمات بېرىلدى. ئىنتايىن راھەت بىر باغدۇر. خېرىدارلىق كۆزى بىلەن قارىغان ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ قانداق بىر جاي ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. بۇ يەردە تۇرغان بىرقانچە كۈن ئىچىدە كۆپىنچە شاراب ئىچتۇق ۋە سەبۈھى قىلدۇق، ئىچمىگەن كۈنلىرى مەجۈن ئولتۇرۇشى بولدى. ھۈمايۇن مۆھلەتتىن كۆپ كېيىن قالغىنى ئۇچۇن، قاتتىق خەتلەر ۋە شىددەتلىك خىتابلار ئەۋەتىلدى.

سەپەر ئېيىنىڭ ئون يەتتىسى ـــ يەكشەنبە كۈنى سەبۈھى قىلىۋاتقىنىمىزدا ھۈمايۇن كەلدى. كېچىكىپ كەلگىنى ئۇچۇن قاتتىق ـ قاتتىق گەپلەرنى قىلدىم. خوجاكەلانمۇ غەزىدىن شۇ كۈنى كەلدى. شۇ دۈشەنبە ئاخشىمىلا كۆچۈپ، سۇلتانپۇر بىلەن خوجا رۇستەم ئارسىدا ياسالغان يېڭى باغقا چۈشتۇق. چارشەنبە كۈنى ئۇ يەردىن كۆچۈپ، سالغا چۈشۈپ، قوش گۈنبەزگە قەدەر شاراب ئىچىپ باردۇق. قوش گۈنبەزدە سالدىن چىقىپ ئوردۇغا كېلىپ چۈشتۇق. ئەتىسىمۇ ئوردۇنى كۆچۈرۈپ، ئۆزىمىز سالغا چۈشۈپ مەجۈن يېيىشتۇق. ھەرزامان چۈشىدىغان يېرىمىز قىرىق ئارىق ئىدى. قىرىق ئارىق ئۇ-

دۇلىغا يەتكەندە ھەرقانچە قارىساقمۇ ئوردۇدىن ئەسەر (ب 252) بولمىدى، ئاتلارمۇ كەلتۈرۈلمىدى. «گەرم چەشمە يېقىن، بەلكىم شۇ يەرگە چۈشكەندۇ» دەپ ئويلاپ، ئۇ يەردىن ئۆتۈپ كەتتۇق. گەرم چەشمەگە يەتكەن ۋاقتىمىزدا كۈن كەچ بولغانىدى. ئۇ يەردىمۇ توختىماي كېچىچە ماڭ-دۇق. بىر يەردە سالنى توختىتىپ، بىردەم ئۇخلۇۋالدۇق. سۈننەت ۋاقتىدا يەدەبىرگە چىقتۇق. كۈن يورۇشى بىلەن چېرىك كېلىشكە باشلىدى. ئوردۇ قىرىق ئارىق تەۋەسىگە چۈشكەنىكەن، بىزگە كۆرۈنمەپتۇ. سالدا شېئىر توقۇيدىغانلار كۆپ ئىدى، مەسىلەن: شەيخ ئەبۇلۋاھىد، شەيخ زەين، موللا ئەلى خان، تۇردى بەگ خاكسار ۋە باشقىلار بار ئىدى. ئولتۇرۇشتا مۇھەممەد سالىھنىڭ مۇنۇ بەيىتى ئېيتىلدى:

مەھبۇبىئى ھەر ئىشۋە گەرىرا چى كۈنەد كەس،
جائى كى تۇ باشى دىگەرىرا چى كۈنەند كەس.

(ھەربىر ناز ـ كەرەشمىچىنىڭ مۇھەببىتىنى نېمە قىلسۇن كىشى، سەن بار يەردە باشقىنى نېمە قىلسۇن كىشى) مۇشۇ ئۆرنەك بويىچە ئېيتىلسۇن دېدىم. شېئىر-دىن خەۋىرى بارلار ئېيتىشقا تەييارلاندى. موللا ئەلى خان بىلەن كۆپ چېقىشاتتۇق. چاقچاق يۈزىسىدىن مۇنۇ بەيىت دەرھال خاتىرەمگە كەلدى:

مانەندى تۇ مەدھۇش كارىرا چى كۈنەد كەس،
ھەر گاۋكۈنى ماده خەرىرا چى كۈنەد كەس.

(سېنىڭدەك ھوشسىز گاسنى نېمە قىلسۇن كىشى، ھەر ئۆكۈزگە چاپقۇچى مادا ئېشەكنى نېمە قىلسۇن كىشى)

بۇ چاغقىچە ياخشى بولسۇن ياكى يامان بولسۇن،

جىددىي بولسۇن ياكى چاقچاق تەرىقىسىدە بولسۇن، خاتىرىگە نېمە كەلسە، قىزىقچىلىق يۈزىسىدىن بەزەن نەزم قىلىناتتى. ھەرقانداق قەبىھ ۋە قوپال نەزم بولسىمۇ قەلەمگە ئېلىناتتى. ئۇ چاغدا «مۇبەييىن»نى نەزمگە ئايلاندۇرۇۋاتاتتىم. ھەممىسى خاتىرەمدە ئىدى. كۆڭلۈمگە: (253) «مۇشۇنداق سۆزلەرنى چىقارغان ۋە پىكىرنى قەبىھ سۆزلەرگە ئىشلەتكەن تىلغا ئېپسۇس! مۇشۇنداق مەنىلەرنى ئىزھار قىلغان ۋە يامان خىياللارنى خاتىرىگە كەلتۈرگەن كۆڭۈلگە لەنەت!» دېگەن چۈشەنچە كەلدى. شۇنىڭدىن بېرى ھەجۋە ۋە چاقچاق بابىدا شېئىر ۋە نەزم ئېيتىشنى تەرك قىلغانىدىم. بۇ بېيىتنى ئېيتىش ۋاقتىدا بۇ ئىش خاتىرىگە كەلمىدى ۋە بۇ مەنە پەقەتلا كۆڭۈلدىن كەچمىدى.

بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن، بىگرامغا چۈشكەن ۋاقتىمىزدا زۇكام بولۇپ قىزىتمام ئۆرلەپ كەتتى. زۇكام يۆتەلگە ئايلىنىپ، ھەر يۆتەلگەندە قان تۈكۈرۈشكە باشلىدىم. قىزىتمام پەسەيمەيتتى. بۇنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى ۋە بۇ تەشۋىشنىڭ نېمىدىن بولغانلىقىنى چۈشەندىم. «فمن نكث فانماينكث على نفسه ومن اوفى بما عاهدعليه اللهفسنئوتيه اجراعفلجيما» (كىمكى ئەھدىنى بۇزىدىكەن، ئەھدىنى بۇزغانلىقىنىڭ زىيىنى ئۇنىڭ ئۆزىگە بولىدۇ، ئاللا بىلەن قىلغان ئەھدىسىگە ۋاپا قىلغانلارغا ئاللا بۈيۈك ئەجىر ئاتا قىلىدۇ)

نى قىلايىن سېنىڭ بىلە ئەي تىل،
جەھەتىڭدىن مېنىڭ ئىچىم قاندۇر.
نېچە ياخشى دېسەڭ بۇ ھەزل ئىلە شېئىر،
بىرسى فەخ شۇ بىرى يالغاندۇر.

گەر دېسەڭ كۆيمەيسن بۇ جۇرم بىلە،
جىلاۋىڭنى بۇ ئەرسە دىن ياندۇر.
(ئەي تىل، سېنى نېمە قىلسام بولار، سېنىڭ سەۋەبىڭ بىلەن مېنىڭ ئىچىم قان بولدى. مۇنداق مەسخىرىلىك شېئىرنى ھەرقانچە ياخشى دېسەڭمۇ، ئۇنىڭ بىرى نالايىق، بىرى يالغاندۇر. ئەگەر بۇ گۇناھ بىلەن كۆيمەي دېسەڭ، بۇ يولدىن ئۆزۈڭنى قايتۇر)

«زبنا خلالمنا انفسنا ئو ان لم تغفرلنا وترحمنا لنكونن من الخاسرين» (ئەي پەرۋەردىگارىمىز، بىز ئۆزىمىزگە زۇلۇم قىلدۇق. سەن بىزگە مەغپىرەت قىلمىساڭ، بىزگە رەھىم قىلمىساڭ، بىز چوقۇم زىيان تارتقۇچىلار-دىن بولىمىز) يېڭىۋاشتىن توۋا - ئىستىغپار ئوقۇپ، بۇ خىل مەنىسىز پىكىرلەردىن ۋە بۇ خىل نالايىق ئادەتلەر-دىن كۆڭۈلنى ياندۇرۇپ، قەلەمنى سۇندۇردۇم. ئۇ دەرگاھ-تىن ئاسىي بەندىلەرگە مۇنداق ئاگاھلار چوڭ دۆلەتتۇر ۋە بۇلاردىن ئاگاھلاندۇرۇلغان بەندىلەرگىمۇ چوڭ سائادەتتۇر.

ئۇ يەردىن كۆچۈپ ئەلى مەسجىدكە چۈشتۇق. بۇ يەر (ب 253) بەك كىچىك بولغانلىقتىن، مەن دائىم بىر دۆڭ ئۈستىگە چۈشەتتىم. چېرىك بولسا، مەن چۈشكەن دۆڭنىڭ ئالدىدىكى بىر جىلغىغا چۈشەتتى. كېچىسى چې-رىك ئەھلى ياققان ئوتلاردىن ئاجايىپ چىرايلىق بىر مەنزىرە ھاسىل بولاتتى. شۇڭا ھەر قېتىم بۇ يەرگە چۈشكەندە ئىچمەي قويمايتۇق. بۇ قېتىممۇ ئىچتۇق. سۇبھىدىن بۇرۇن مەجۇن يەپ ئاتلاندىم. ئۇ كۈنى روزىمۇ تۇتتۇم. بىگرامغا يېقىن بىر يەرگە كېلىپ چۈشتۇق. ئە-تىسى شۇ قونالغۇدا تۇرۇپ، كەرگىدان ئۇۋۇغا ئاتلاندۇق. بىگرامنىڭ ئالدىدىكى سىياھ ئاب دەرياسىدىن ئۆتۈپ، سۇ

تۆۋىنىگە قاراپ قورشاۋ قىلدۇق، بىردەم ماڭغاندىن كېيىن كەينىمىزدىن ئادەم كېلىپ، بىگرامىنىڭ يېنىدىكى كىچىك ئورمانغا كەرگىدان كىرگەنلىكىنى، ھازىر ئۇ يەرنى قورشاپ تۇرۇشقانلىقىنى ئېيتتى. بۇنى ئاڭلاپ ئاتا-لىرىمىزنى بولۇشىغا چاپتۇرۇپ يېتىپ كەلدۇق. ئورمانىنى دائىرىلەپ، چوقان سېلىشقانىدى، كەرگىدان چىقىپ دالى-غا قاچتى. ھۇمايۇن ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەنلەر كەرگىدا-نى كۆرۈپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەممىسى قىزىقىپ تا-ماشا قىلدى. ئۇنى بىر كۆرۈھچە يەرگە قويغلاپ بېرىپ، نۇرغۇن ئوقلارنى ئېتىپ يىقىتتۇق. بۇ كەرگىدان ھېچ ئادەمگە ياكى ئاتقا ھۇجۇم قىلمىدى. يەنە ئىككى كەر-گىدان ئۆلتۈرۈلدى. مەن دائىم: «پىل بىلەن كەرگىدانىنى روبرو قىلسا قانداق قىلىشار؟» دەپ ئويلايتتىم. بۇ قې-تىم پىلچىلار پىللىرىنى ئېلىپ كېلىۋاتقانىكەن، بىر كەرگىدان ئۇلارغا (254) روبرو كېلىپ قالدى. پىلچىلار ئالدىغىراق ماڭغانىدى، كەرگىدان قارشى كېلەلمەي باشقا تەرەپكە قاچتى.

بىگرامدا تۇرغان كۈنى بىرقېسىم بەگ، ئىچكىي، باخشى ۋە دىۋانلارنى[1] ئالتە - يەتتە توپقا بۆلۈپ، چېرىك سېپىدىكى بارلىق كىشىنىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىردىن تىزىملاپ سانىنى ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن، نىلاب كېچە-كىدە كېمىلەرگە تەينىلىدۇق.

ئاخشىمى زۇكام بولۇپ قىزىدىم. بۇ زۇكام يۆتەلگە ئايلىنىپ، يۆتەلگەندە قان تۈكۈرۈدىغان بولۇپ قالدىم، بەك ئەندىشە قىلدىم. ئەلھەمدۇلىللا، ئىككى - ئۈچ كۈن-

① بۇ يەردىكى «باخشى»، «دىۋان» سۆزلىرى دەپتەر - ھېسابات ئىشلىرىغا مەسئۇل كىشىلەرگە قارىتىلسا كېرەك.

دىن كېيىن ساقىيىپ قالدىم. بەگرامدىن كۆچۈپ، يامغۇردا قېلىپ، كابۇل سۇيى ياقىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. ھىندىستاندىن دەۋلەت خان بىلەن غازى خاننىڭ يىگىرمە ئوتتۇز مىڭ چېرىك يىغىپ كەلانۇرنى ئالغانلىقى ۋە لاھۇرغا يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. ئۇ يەردىكىلەرگە: «بىز مەنزىلمۇ مەنزىل يول بېسىپ كېتىۋاتىمىز، بىز يېتىپ بارغۇچە ئۇرۇشقۇچى بولمىسۇن!» دېگەن تاپشۇرۇق بىلەن مۆمىن ئەلى تاۋاچىنى دەرھال چاپتۇردۇق.

ئىككى قونۇپ، ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى — پەيشەنبە كۈنى سىند دەرياسىنىڭ ياقىسىغا چۈشتۇق. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ بىرى — شەنبە كۈنى سىند ۋە كەچكۈت سۇلىرىدىن ئۆتۈپ، دەريا ياقىسىغا چۈشتۇق. كېمىلەرگە تەيىنلىگەن بەگ، باخشى ۋە دىۋانلار چېرىك سانىنى مەلۇم قىلدى: چوڭ ـ كىچىك، ياخشى ـ يامان، نۆكەر — غەيرىي نۆكەر بولۇپ ئون ئىككى مىڭ كىشى تىزىمغا چۈشۈپتۇ.

بۇ يىل تۇزلەڭدە پەسىللىك يامغۇر ئاز بولۇپتۇ. تاغ باغرىدىكى ۋىلايەتلەردە بولسا (ب 254) پەسىللىك يامغۇر ياخشى بولۇپتۇ. ئاشلىق سەۋەبىدىن تاغ باغرىدىكى سىيالكۈت يولى بىلەن ماڭدۇق. ھاتى كەكەرنىڭ ۋىلايىتى ئۇدۇلىغا يەتكەندە، بىر ئېقىننىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىدە توپلىنىپ قالغان سۇلار كۆرۈندى، ھەممىسىنىڭ ئۈستىدە مۇز قېتىپتۇ. ئانچە قېلىن بولمىسىمۇ، ھىندىستاندا شۇنچىلىك مۇزنىڭ بولغانلىقى غارايىپ بىر ئىش. شۇ مۇزنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بىز ھىندىستاندا بولغان بىرنەچچە يىل ئىچىدە قار ۋە مۇزدىن ئەسەر بولمىدى.

سىند دەريا سىدىن كۆچۈپ، ئارىدا بەش قونۇپ ئالتىنچى كۈنى جۇد تېغىغا تۇتاش بولغان بالنات جۇگى تېغىنىڭ تۆۋىگە ــ بۇگيالار يۇرتىدىكى بىر ئېقىنىڭ بويىغا كېلىپ چۈشتۇق. ئەتىسى ئاھالىدىن ئاشلىق ئېلىش ئۈچۈن مۇشۇ قونالغۇدا تۇردۇق. ئۇ كۈنى ھاراق ئىچتۇق. موللا مۇھەممەد پەرغەرى كۆپ ھېكايە ئېيتىپ سۆزمەنلىك قىلدى. موللا شەمس بولسا، كونا قىزىقچى ئىدى، قىزىقچىلىقنى بىر باشلىسا، كەچكىچە تۈگىتەلمەيتتى.

ئاشلىققا بارغان قۇل، خىزمەتكار ۋە ياخشى ــ يامانلار ئاشلىقتىنمۇ باشقا نەرسىلەرنىڭ كويىغا چۈشۈپ، جاڭگال، تاغ ۋە ئوي ــ دوڭغۇل خەتەرلىك يەرلەرگە تارقاق ھەم خەۋەرسىز ھالدا بېرىپ بىرقانچە ئادەمنى ئالدۇرۇپ قويدى، كىچىككىنە تۈنقاتار شۇ يەردە ئۆلدى.

ئۇ يەردىن كۆچۈپ، بىخەت سۈيىدىن جىلەمنىڭ بىر ئاز تۆۋىنىدىكى كېچىك ئارقىلىق ئۆتۈپ چۈشتۇق. مۇشۇ يەردە ۋەلى قىزىل كېلىپ كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ پەرگەنەسى بىمرۇگرى ۋە ئەكرىيادا بولۇپ، ئۇ سىيالكۈتقا يارەمچى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. سىيالكۈتنى قوغدىمىغانلىقى (255) سەۋەبىدىن ئۇنى ئەيىبلىگەنىدۇق، ئۇ: «مەن پەرگەنەگە كەلگەنىدىم، خۇسرەۋ كۆكەلداش سىيالكۈتتىن چىقىش ۋاقتىدا ماڭا خەۋەرمۇ قىلمىدى» دەپ چۈشەندۈردى. بۇ ئۆزرىنىڭ ئورنى بار ئىدى. «سىيالكۈتنى قوغدىيالمىغاندىن كېيىن نېمىشقا لاھۇردىكى بەگلەرنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇلارغا قوشۇلمىدىڭ؟» دېدىم. لام ــ جىم دېيەلمىدى. ئىش جىددىي بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ گۇناھىغا پەرۋا قىلمىدۇق.

بۇ قونالغۇدىن لازۇردىكىلەرگە سەيىد تۇفان بىلەن

سەيىد لاچىنىنى قوش ئات بىلەن چاپتۇرۇپ: «ھەرگىز ئۇرۇشماڭلار، سىيالكۇتقا ياكى پەرسرۇرغا كېلىپ بىزگە قوشۇلۇڭلار!» دېگەن بۇيرۇقنى ئەۋەتتۇق. «غازى خان ئوت-تۇز - قىرىق مىڭ ئادەم توپلاپتۇ، دەۋلەت خان شۇنچە ياشانغىنىغا قارىماي، بىلىگە ئىككى قىلىچ ئېسىپتۇ. ئۇلار جەزمەن قاتتىق ئېلىشىدۇ» دېگەن گەپلەر كەڭ تار-قالغانىدى. «گاھ يازدەھ بىھ، گاھنۇھ» (گاھى ئون بىر ياخشى، گاھى توققۇز) دېگەن ماقال بار، قولدىكى ۋاسى-تىلەردىن تولۇق پايدىلىنىش ئۈچۈن، لاھۇردىكىلەرنى ئۆ-زىمىزگە قوشۇپ ئۇرۇشايلى، دېگەن تونۇشقا كەلدۇق. بەگلەرگە ئادەم ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئاردا بىر قونۇپ، چاناب سۇيىنىڭ بويىغا كېلىپ چۈشتۇق. يولدىن بۇرۇ-لۇپ، پادىشاھ ئىگىلىكىدىكى بەھلۇلپۇرنى كۆزدىن كە-چۈردۇق. قورغىنى چاناب سۇيىنىڭ ياقىسىدىكى ئېگىز يار ئۈستىگە جايلاشقانىكەن، كۆڭلۈمگە بەكمۇ ياقتى. سە-يالكۇتنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرۈش ئويىغا كەلدۇق. ئىنشا-ئاللا، پۈرسەت بولغان ھامان كۆچۈرۈلگۈسى. بەھلۇلپۇردىن ئوردۇغىچە كېمە بىلەن كەلدۇق. (ب 255) كېمىدە ئول-تۇرۇش بولدى، بەزىلەر ھاراق ئىچتى، بەزىلەر بوزا ئىچ-تى، بەزىلەر بولسا، مەجۇن يېدى. كېمىدىن خۇپتەندىن كەچرەك چىقتۇق، چېدىرىدىمۇ ئازراق ئىچتۇق. بۇ سۇ بو-يىدا بىر كۈن تۇرۇپ ئاتلارنى دەم ئالدۇردۇق.

رەببىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئون تۆتى — جۈمە كۈنى سىيالكۇتقا چۈشتۇق. ھەر قېتىم ھىندىستانغا ماڭساق، كالا ئولجىسى ئۈچۈن تاغدىن ۋە دالىدىن سانسىزلىغان جەت ۋە كوجۇرلار كېلەتتى. باشباشتاقلىق ۋە زۇلۇم قىلغۇچىلار دەل مۇشۇ بەتبەختلەر ئىدى. بۇرۇن بۇ ۋىلا-

يەتلەر دۇشمەن ئىدى، شۇڭا ئانچە چىڭ باشقۇرۇلمايتتى، بۇ قېتىم بۇ ۋىلايەتلەر بىزگە تەۋە بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە شۇنداق مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. سىيالكۇتنىڭ ئاچ - يالىڭاچ، پېقىر - مىسكىنلىرى ئوردۇغا كېلىپ، غوۋغا كۆتۈرۈپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا كىرىشتى. باشباشتاق- لىق قىلغانلىرىنى تاپتۇرۇپ، ئىككى - ئۈچىنى پارە - پارە قىلدۇردۇم. سىيالكۇتتىنمۇ لاھۇر بەگلىرىگە، دۇش- مەننىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئەھۋال بىلدىغان ئادەملەر- دىن ئېنىقلاپ ھەم ئۆزلىرىنىڭ قەيەردە بىزگە قوشۇلدى- غانلىقىنى مەلۇم قىلىپ ئادەم ئەۋەتسۇن، دېگەن بۇيرۇق بىلەن شاھىم نۇر بەگنى چاپتۇردۇق.

بۇ قونالغۇدا تۇرغىنىمىزدا، بىر سودىگەر كېلىپ، ئالەمخانىنىڭ سۇلتان ئىبراھىمخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. بۇ ئىش مۇنداق بولغانىدى: ئالەمخان رۇخسەت ئالغاندىن كېيىن، شۇنداق ئىسسىق ھاۋادا ھەمراھلىرىغا قوشۇلماي، ئىككى مەنزىلنى بىر كۈندە بېسىپ لاھۇرغا كېلىدۇ. ئالەمخانغا رۇخسەت بەرگەن چاغلاردا ئۆزبېك (256) خانلىرى ۋە سۇلتانلىرى ھەممە- سى كېلىپ بەلخنى قامىۋالغانىدى. ئالەمخانىنىڭ ھىندىس- تان تەرەپكە كېتىشىگە رۇخسەت بەرگەندىن كېيىن، ئۆ- زىمىز بەلخ ئۈستىگە چېرىك تارتتۇق. ئالەمخان لاھۇرغا كەلگەندىن كېيىن، ھىندىستاندىكى بەگلەرگە: «پادىشاھ سىلەرنى ماڭا يارەمچى بولسۇن دەپتۇ. ماڭا قوشۇلۇپ مېڭىڭلار، غازىخاننى ئۆزىمىزگە قوشۇپ، دېھلى ۋە ئەگىرە ئۈستىگە چېرىك تارتايلى» دەيدۇ. ئۇلار: «غازىخانغا، قايسى ئىشەنچ بىلەن قوشۇلىمىز؟ پادىشاھنىڭ پەرماندىمۇ غازى خان ئىنىسى ھاجىخاننى ئوغلى بىلەن سارايغا ياكى

لاهۇرغا ئەۋەتىپ گۆرۈ تەرىقىسىدە تۇرغۇزسا، ئۇنىڭغا قوشۇلۇڭلار، بولمىسا ھەرگىز قوشۇلماڭلار، دېيىلگەن. سىزمۇ ئۆتكەندە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپسىز، يەنە ئۇنىڭغا قايسى ئىشەنچ بىلەن قوشۇلۇسىز؟ سىزنىڭمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلۇشىڭىز نامۇۋاپىق» دەيدۇ. ئۇلار شۇنداق سۆزلەرنى قىلىپ، ئۇنى ھەرقانچە توسسىمۇ، ئۇ قۇلاق سالمايدۇ، ئولى شىرخاننى ئەۋەتىپ، دەۋلەتخان ۋە غازىخان بىلەن سۆزلىشىپ كۆرۈشىدۇ. نەچچە ۋاقىتتىن بىرى مەھبۇس بولۇپ تۇرۇپ، بۇندىن ئىككى - ئۈچ ئاي بۇرۇن ھەپسىدىن قېچىپ لاھۇرغا كەلگەن دىلاۋەرخانىنمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ. لاھۇردا پەرگەنە بېرىلگەن مەھمۇدخان خانى جەھانىنمۇ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىدۇ. قارار بويىچە، دەۋلەتخان بىلەن غازىخان ھىندىستاندا قوينۇلغان بەگلەرنى ھەتتا پۈتۈن مۇشۇ تەرەپنى ئۆزلىرىگە قاراتماقچى، ئالەمخان بولسا، دىلاۋەرخان بىلەن ھاجىخاننى ئۆزىگە قوشۇپ (ب 256) دېھلى ۋە ئەگرە تەرەپنى ئۆزلىرىگە قاراتماقچ بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئىسمائىل جىلۋانى ۋە باشقا بەزى ئەمىرلەر كېلىپ، ئالەمخان بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۇلار دەرھال دېھلىگە قاراپ مەنزىلمۇ مەنزىل يۇرۇش قىلىدۇ. ئىندىرغا كەلگەندە، سۇلەيمان شاھزادىمۇ كېلىپ كۆرۈشىدۇ، بۇلار ھەممىسى بولۇپ ئوتتۇز - قىرىق مىڭغا يېتىپ قالىدۇ ۋە بېرىپ دېھلىنى مۇھاسىرە قىلىدۇ، لېكىن ئۇرۇش قوزغىيالمايدۇ ھەم قورغاندىكىلەرگە تەھلىكىمۇ سالالمايدۇ.

سۇلتان ئىبراھىم بۇلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇلارغا قارشى چېرىك تارتىدۇ. ئۇ يېقىنلاشقاندىن كېيىن، بۇلار خەۋەر تېپىپ قورغان مۇھاسىرىسىنى قويۇپ،

ئۇنىڭغا قارشى ماڭىدۇ. ئۇلار: «كۈندۈزى ئۇرۇشساق ئاۋغانلار بىر - بىرىدىن نومۇس قىلىپ قاچالمايدۇ، كېچىسى ھۇجۇم قىلساق، قاراڭغۇدا ئادەمنى كۆرمەيدىغانلىكتىن ھەر كىم بىلگىنىچە ئىش قىلىدۇ» دەپ ئويلايدۇ. ئۇلار ئالتە كۈرۈھ يەردىن كېچىلىك ھۇجۇمغا كېلىدۇ. ئىككى قېتىم كېچىلىك ھۇجۇمغا چۈش ۋاقتىدا ئاتلىنىپ، ئىككى - ئۈچ پاسقىچە ئات ئۈستىدىلا تۇرۇپ، يا كەينىگە قايتىشىنى، يا ئىلگىرى مېڭىشنى قارارلاشتۇرالماي، ئۇچىنچى قېتىم كېچىنىڭ بىر پەھەرى قالغاندا كېچىلىك ھۇجۇمغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ كېچىلىك ھۇجۇمى چېدىرلاردا ئوت قويۇشتىن ئىبارەت ئىكەن. ئۇلار بىر باشتىن ئوت قويۇپ، چۈقان سالىدۇ. جەلالخان جىگەھەت ۋە باشقا بەزى ئەمىرلەر كېلىپ ئالەمخان بىلەن كۆرۈشىدۇ. سۇلتان ئىبراھىم ئۆزىنىڭ بىرقانچە يېقىنلىرى بىلەن بىللە كۆشكىدىن تەۋرىمەيدۇ. ئاڭغىچە تاڭ ئاتىدۇ، ئالەمخانىنىڭ ھەممە ئادىمى بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ئولجا ئېلىش بىلەن بولۇپ كېتىدۇ. (257) سۇلتان ئىبراھىمنىڭ چېرىكى ئۇلارنىڭ بەك ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن سەل كۆپرەك ئادەم ۋە بىر پىل بىلەن ئۇلار تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. پىل ئالدىغىراق ئىلگىرىلەپ بېرىشىغا ئۇلار تۇرالماي قاچىدۇ.

ئالەمخان شۇ قاچقىنىچە مەيان دۇئاب تەرەپكە كېتىدۇ ۋە پەنىپەت تەۋەسىدىن يەنە پانىپەت تەرەپكە ئۆتىدۇ. ئىندىغا يەتكەن چاغدا بىر باھانە بىلەن مەيان سۇلەيماندىن ئۈچ - تۆت لەك ئېلىۋالىدۇ. ئىسمائىل جىلۋانى بىلەن ئالەمخانىنىڭ چوڭ ئوغلى جەلالخان بۇلاردىن ئايرىلىپ مەيان دۇئاب تەرىپىگە كېتىدۇ. ئالەم خانىنىڭ يې-

ىنغا توپلانغان چېرىكنىڭ سەيفخان، دەرياخان، مەھمۇد-
خان، خانى جەھان، غەيخ جەمال فەرمۇلى ۋە باشقىلادىن
تەركىب تاپقان بىرقىسمى ئۇرۇشتىن بۇرۇنلا قېچىپ
ئىبراھىمنىڭ قېشىغا كېتىدۇ. ئالەمخان، دىلاۋەرخان ۋە
ھاجىخانلار سەھرىندتىن ئۆتكەندە بىزنىڭ كېلىپ مىلۇەت-
نى ئالغانلىقىمىزدىن خەۋەر تاپىدۇ. دىلاۋەرخان بىزنى دەپ
ئۇچ - تۆت ئاي قاماقتا ياتقان ۋە ھېلىمۇ بىزگە سادىق
بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاردىن ئايرىلىپ سۇلتانپۇرغا —
ئائىلىسىگە كېلىۋالىدۇ. ئۇ بىز مىلۇەتنى ئېلىپ ئۇچ -
تۆت كۈندىن كېيىن مىلۇەت تەۋەسىدە بىزگە كېلىپ
مۇلازىمەت قىلدى. ئالەمخان بىلەن ھاجىخان شەتلۈت سۇ-
يىدىن ئۆتۈپ، دۇن بىلەن دەشت ئارىسىدىكى تاغدا گىز-
گوتە ناملىق بىر مۇستەھكەم قورغانغا كىرىۋالىدۇ. بىز-
نىڭ چاپقۇنچىلار ئافغان ۋە ھەزارەدىن (ب 257) كېلىپ
ئۇلارنى قورشايدۇ. شۇنداق مۇستەھكەم قورغاننى ئېلىشقا
ئاز قالغاندا، كۇن كەچ بولۇپ كېتىدۇ. قورغاندىكىلەر
قورغاندىن چىقىشنى ئويلايدۇ. لېكىن ئاتلار دەرۋازىغا تە-
قىلىۋالغانلىقتىن چىقالمايدۇ. ئۇلارنىڭ پىلىلىرى بار ئە-
كەن، پىلىلىرىنى ئالدىغا سالىدۇ، پىللار ئاتلارنىڭ تولە-
سىنى دەسسەپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلار ئات بىلەن چىقالماي،
قاراڭغۇدا ياياق چىقىپ، مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن،
مىلۇەتكە كىرمەي تاغ تەرەپكە قاچقان غازىخانغا كېلىپ
قوشۇلىدۇ. غازىخان ئۇلارنى ئانچە بەك قارشى ئېلىپ
كەتمەيدۇ. ئاخىر دەريانىڭ ئايىغىدىكى پەلۋار تەۋەسىدە
ئالەمخان ئالدىمغا كېلىپ مۇلازىمەت قىلىشقا مەجبۇر
بولدى. سىيالكوتتا ۋاقتىمىزدا، لاھۇردىكىلەردىن بىر ئا-
دەم كېلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەتىسى كېلىپ مۇلازە-

مەتتە بولىدىغانلىقىنى بىلدۇردى. ئەتىسى كۆچۈپ پەرسـ
رۇرغا چۈشتۇق. مۇھەممەد ئەلى جەك ـ جەك، خوجا
ھۆسەين ۋە باشقا بەزى يىگىتلەر مەشەگە كېلىپ مۇلازىـ
مەت قىلدى.

دۇشمەننىڭ ئوردۇسى راۋى سۇيىنىڭ لاھۇر تەرىپىدە
ئىكەن. بۆجەك باشلىق بىرقانچىسىنى خەۋەر ئېلىپ كېـ
لىش ئۈچۈن ئەۋەتتۇق. كېچىنىڭ ئۈچ پەھرىگە يېقىنلاشـ
قاندا، ئۇلار كېلىپ، دۇشمەننىڭ بىز تەرەپتىن خەۋەر
تېپىش بىلەنلا بىر ـ بىرىگە باقماي قاچقانلىقىنى خەۋەر
قىلدى. ئەتىسى سەھەر كۆچۈپ، شاھ مىر ھۆسەين بىلەن
جان بايىنى ئېغىر يۈكلەر بىلەن ساراي يۈكىنىڭ قېشىدا
قويۇپ، ئۆزىمىز تېز يۈرۈش قىلدۇق. پېشىن بىلەن دە
گەر ئارىلىقىدا كەلانۇرغا كېلىپ چۈشتۇق. مۇھەممەد
سۇلتانمىرزا، ئادىل سۇلتان ۋە باشقا بەگلەر مۇشۇ يەرگە
(258) كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى.ئەتىسى سەھەر كۆچۈپ،
يولدا كېتىۋاتقىنىمىزدا، غازىخان ۋە باشقا قاچقانلارنىڭ
خەۋىرىنى كەلتۈرۈشتى. مۇھەممەدى، ئەھمەدى، قۇتلۇق
قەدەم ۋە ۋەلى خازىن باشچىلىقىدىكىلەرنى ھەم بۇ قېتىم
كابۇلدا بەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلگەن بەگلەرنىڭ كۆپچە
لىكىنى، بۇ قاچقانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا ئايرىدۇق ۋە
ئۇلارغا: «قاچقانلارنى قوغلاپ يېتەلمىسەڭلار تېخى ياخشى،
ئەگەر يېتىشەلمىسەڭلار، مىلۋەت قورغىنىنىڭ ئەتراپىنى
كۆزىتىڭلار، قورغاندىكىلەر قېچىپ كەتمىسۇن» دەپ تاپـ
شۇرۇق بەردۇق. بۇ كۆزىتىشتە نەزەردە تۇتۇلغىنى غازىخان
ئىدى.

بۇ بەگلەرنى ماڭدۇرغاندىن كېيىن، كانۋەھىنىڭ ئۇـ
دۇلىدا بىياھ سۇيىدىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. بۇ يەردىن مېـ

كۆپ ئاردا ئىككى قونۇپ، مىلۈەت قورغىنى جايلاشقان جىلغىنىڭ ئېغىزىغا چۈشتۇق. بۇرۇن كەلگەن بەگلەر بەلەن ھىندىستاندىكى بەگلەرگە قورغاننى يېقىندىن مۇھاسىرە قىلىش بۇيرۇقى بېرىلدى. دەۋلەتخانىنىڭ نەۋرىسى — چوڭ ئوغلى ئەلىخانىنىڭ ئىسمائىلخان ئاتلىق ئوغلى مۇشۇيەردە بىزنىڭ قېشىمىزغا كەلدى. بىرمۇنچە ۋەدە ۋە تەھدىتلەر بىلەن ئۇنىمۇ قورغانغا ئەۋەتتۇق. جۇمە كۈنى ئوردۇنى ئالدىغا كۆچۈرۈپ، قورغانغا يېرىم كۈرۈھ قالغان يەرگە كېلىپ چۈشتۇق. ئۆزۈم كېلىپ، قورغاننى كۆرۈپ، ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غولنىڭ بۇلجارلىرىنى بەلگىلەپ بېرىپ، ئوردۇغا قايتىپ كەلدىم.

دەۋلەتخان (ب 258): «غازىخان قېچىپ تاغ تەرەپكە كەتتى. مېنىڭ گۇناھىمنى كەچۈرسە، قۇللۇقىغا بېرىپ، قورغاننى تاپشۇراي» دېگەن سۆز بىلەن ئادەم ئەۋەتتى. بىز ئۇ يەرگە خوجا مىرمىراننى ئەۋەتتۇق. ئۇ ئۇنى ئەدىشلەردىن خالاس قىلىپ ئېلىپ كەلدى. دەۋلەتخان ئوغلى ئەلىخان بىلەن بىللە كەلدى. بىز بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن بېلىگە باغلىغان ئىككى قىلىچنى بوينىغا ئېسىشنى بۇيرۇدۇم. ئىش شۇ دەرىجىگە يەتكەندىمۇ يەنە باھانە ئىزدەيدىغان مەتۇ، قاشاڭ ئادەملەر بولىدىكەن! ئالدىغىراق ئېلىپ كەلدى. قىلىچلىرىنى بوينىدىن ئېلىشنى بۇيرۇدۇم. كۆرۈشۈش ۋاقتىدا يۈكۈنۈشتە كېچىككەندى، ئايىغىنى تارتىپ يۈكۈندۈرۈشكە بۇيرۇدۇم. ئۇنى ئالدىغىراق ئولتۇرغۇزۇپ، ھىندى تىلى بىلىدىغان بىر ئادەمگە بۇيرۇق بېرىپ: «سەن مۇنۇ گەپلەرنى ئۇنىڭغا بىرمۇبىر ئۇقتۇرۇپ قوي، مۇنداق دېگىن: «مەن سېنى ئاتا دېدىم. ئىززەت ۋە ھۆرمىتىڭنى كۈتكىنىڭدىنمۇ ئارتۇق

قىلدىم. ئۆزۈڭنى ۋە ئوغۇللىرىڭنى بەلۇجلارنىڭ سەر-گەردان قىلىشىدىن قۇتقۇزدىم. بالا - چاقىلىرىڭنى ئىبراھىمنىڭ ئاۋاختىسىدىن خالاس قىلدىم. تاتارخانىنىڭ ئوچ كۈرۈھ دارامەت بېرىدىغان ۋىلايىتىنى ساڭا ئىنايەت قىلدىم. ساڭا قىلغان قايسى بىر يامانلىقىم ئۈچۈن بېـ-لىڭگە ئىككى قىلىچ باغلاپ، بىزنىڭ ۋىلايەتلەرگە چېرىك تارتىپ كېلىپ، مۇنداق ئىغۋاگەرچىلىكلەرنى قىلىپ يۈ-رىسەن؟» دېدىم. دۆت قېرى تۆتۈتلەپ بىر - ئىككى ئېـ-غىز بىرنەرسە (259) دېدى. سۆزۈمگە قارىتا ھېچ نەرسە دېيەلمىدى. ئاغزىنى توۋاقلاپ قويىدىغان بۇ سۆزلەرگە نېمە دېيەلىسۇن! بالا - چاقىلىرىنى ئۆزىگە تاپشۇرۇپ، قالغان بارلىق زېمىن - مۈلكىنىڭ مۇسادىرە قىلىنىشى قارار قىلىندى. ئۆزىنىڭ خوجا مىرمىران قېشىدا بولۇ-شىغا بۇيرۇق بېرىلدى.

رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يىگىرمە ئىككىسى ـــ شەنبە كۈنى ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى سالامەت چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن ئۆزۈم كېلىپ مىلۋەت قورغىنى دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدىكى دۆڭگە چۈشتۈم. ئەلىخان چىقىپ بىرمۇنچە ئەشرەفى ھەدىيە قىلدى. نامازدىگەرگە يېقىن ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى چىقىرىشقا باشلىدى. غازىخانىنىڭ چـ-قىپ كەتكەنلىكى تۈغرۇلۇق سۆز بولغان بولسىمۇ، لېكىن بەزىلەر ئۇنى قورغاندا كۆرگەنلىكىنى ئېيتىشتى. شۇڭا دەرۋازىغا ئىچكىيلەردىن ۋە ياشلاردىن بىرقانچىسى قويۇل-دى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى غازىخانىنىڭ ھېيلە بىلەن چىقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، گۇمانلىق ئادەملەرنى تەكشۈرۈش، شۇنداقلا ئەگەر گۆھەر، ئېسىل تاش بىرنەرسىلەر يوشۇ-رۇن ئېلىپ چىقىلسا، ئۇنى مۇسادىرە قىلىش ئىدى. مەن

شۇ دەرۋازىنىڭ ئالدىدىكى دۆڭگە چىدىر تىكتۇرۇپ، كېچىچە شۇ يەردە بولدۇم. ئەتىسى سەھەر مۇھەممەدى، ئەھمەدى، سۇلتان جۇنەيد، ئابدۇلئەزىز، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، قۇتلۇق قەدەم ۋە بىرقانچە ئىچكىي بەگلەرگە قورغانغا كىرىپ خەزىنىلەرنى ۋە بارلىق زېمىن، مۇلۇكنى مۇسادىرە قىلىش بۇيرۇقى بېرىلدى. قورغان ئاھالىسى (ب 259) قورغان ئىشىكىدە قاتتىق غەلۋە قىلماقتا ئىدى. ھەيۋە قىلىش ئۈچۈن بىرنەچچە ئوق ئاتتىم. بىر قازا ئوقى تەسادىپەن ھۇمايۇننىڭ ھېكايىچىسىگە تېگىپ، شۇزامان جېنىنى ئالدى.

بۇ دۆڭدە ئىككى كېچە قونۇپ، دۇشەنبە كۈنى قورغانغا كىرىپ، قورغاننى ئايلىنىپ، غازىخاننىڭ كىتابخانىسىغا كەلدىم. بىرقانچە نەپس كىتابلار چىقتى، بىرنەچچىسىنى ھۇمايۇنغا بېرىپ، بىرنەچچىسىنى كامرانغا ئەۋەتتىم. موللىيانە كىتابلار جىق ئىكەن، لېكىن كۆزدە تۇتۇلغان نەپس كىتابلار ئانچە چىقمىدى. كېچىسى شۇ يەردە قونۇپ، ئەتىسى ئوردۇغا كەلدىم. غازىخاننى قورغاندا، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغاندۇق، لېكىن ئۇ ۋىجدانسىز ئاتىسىنى، ئاغا ـ ئىنىلىرىنى، ئانىسىنى ۋە ئاچا ـ سىڭىللىرىنى مىلۋەتكە تاشلاپ، ئۆزى بىرقىسىم ئادەملىرى بىلەن تاغ تەرەپكە قېچىپتۇ.

مەبن ئان بمهمىيەترا كى ھەرگىز
نەخاھەد دىد روي نىكبەختى.
تەن ئاسانى گۇزىنەد خىشتەنرا،
زەنۇ فەرزەند بىگۇزارەد بە سەختى.

(بەخت يۇزىنى ئەسلا كۆرمەيدىغان ئۇ ۋىجدانسىزغا باقما، ئۇ ئۆزى ئۈچۈن راھەتنى تاللاپ، خوتۇن ـ بالـ

سىنى جاپاغا تاشلار)

چارشەنبە كۈنى بۇ قونالغۇدىن كۆچۈپ، غازىخان قاچقان تاغ تەرەپكە يول ئالدۇق. مىلۇەت ئېغىزىدىكى قونالغۇدىن بىر كۈرۈھ يول مېڭىپ، بىر جىلغىغا چۈشتۇق. دىلاۋەرخان مەشھەگە كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. دەۋلەتخان، ئەلىخان ۋە ئىسمائىلخان بىلەن بىرقانچە چوڭلىرىنى بەند قىلىپ، ئۇلارنى بەرەدىكى مىلۇەت قورغىنىغا (260) ئېلىپ بېرىپ تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، كەتتەگە تاپشۇردۇق. كىشىلەرگە تۇتتۇرۇلغان باشقىلىرى ئۈچۈن بولسا، دىلاۋەرخانىڭ قاتنىشىشى بىلەن خۇن باھاسى بېكىتىلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كېپىللىككە بېرىلىپ، بەزىلىرى بەندىتە ساقلاندى. كەتتە تۇتقۇنلارنى ئېلىپ كەتتى. دەۋلەتخان سۇلتانپۇرغا يەتكەندە ئۆلدى.

مىلۇەت قورغىنى مۇھەممەد ئەلى جەڭنىڭ ھۆددىسىگە بېرىلدى. ئۇ ئۆز تەرىپىدىن ئاغىسى ئارغۇننى بىرقىسىم يىگىتلەر بىلەن ئۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. ھەزارە ۋە ئافغانلاردىنمۇ ئىككى يۈز ئەللىكچە ئادەم قورغانغا يارەمچى قىلىپ تەيىنلەندى. خوجا كەلان غەزنى شارابلىرىدىن بىرنەچچە تۆگە يۈكلىتىۋالغانىدى. خوجا كەلانىڭ قونالغۇسى قورغان ۋە ئوردۇغا يۈزلەنگەن بىر دۆڭدە ئىدى. شۇ يەردە ئولتۇرۇش بولۇپ، بەزىلەر شاراب ئىچتى، بەزىلەر ھاراق ئىچتى. ئولتۇرۇش ناھايىتى ياخشى بولدى. ئۇ يەردىن كۆچۈپ، مىلۇەتنىڭ كىچىك تاغلىرىدىن ئېشىپ، دۇنغا كەلدۇق. ھىندىستان تىلىدا ۋادىنى دۇن دەيدىكەن. ھىندىستاندا بىر ئېقىن سۇ مۇشۇ دۇندا. دۇنىنىڭ ئەتراپىدا كۆجۈم يېزىلار بار. بۇ جۇۋال پەرگەنەسى ئىكەن. دىلاۋەرخان ئۇلارنىڭ تاغىسى بولىدۇ. دۇن گۇزەل

بىر ۋادى. دەريانىڭ ئەتراپى ئوتلاق. بەزى يەرلىرىگە شال تېرىلىدۇ. ئوتتۇرىسىدىن ئۇچ - تۆت تاشلىق سۇ ئېقىپ ئۆتىدۇ. ۋادىنىڭ كەڭلىكى بىر - ئىككى كۇرۇھ، بەزى يەرلىرى ئۇچ كۇرۇھ كېلىدۇ. (ب 260) تاغلىرى پاكار - پاكار ئېدىرسىمان تاغلاردۇر. يېزىلار مۇشۇ تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىگە جايلاشقان. يېزا بولمىغان جايلىرىدا توز ۋە مايمۇنلار كۆپ. ئۆي توخۇسىغا ئوخشايدىغان توخۇمۇ كۆپ بولىدۇ. ئۇ پەقەت توخۇنىڭ ئۆزى. بىراق تولىسى بىرلا خىل رەڭدە.

غازىخاننىڭ قايەردە ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، ئۇنى قايەردە بولسا، شۇ يەرگە بېرىپ، قانداق قىلىپ بولمىسۇن قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، تۇر-دىكە بىلەن بىرمىدۇ مەلىنهاسىنى بەلگىلىدۇق.

بۇ دۇن ئەتراپىدىكى كىچىك تاغلاردا مەزمۇت قەلئە-لەر بار. شەرقىي شىمال تەرىپىدە كۇتىلە نامىلىق بىر قەلئە بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى يەتمىش - سەكسەن قارى كېلىدىغان تىك يارلار بىلەن ئورالغان. چوڭ دەرۋازىسى جايلاشقان تەرىپىمۇ يەتتە - سەككىز قارى كېلىدۇ. ئاسما كۆۋرۈك قويۇلىدىغان يېرىنىڭ كەڭلىكى ئون - ئون ئىككى قارى كېلىدۇ. ئىككى تال ئۇزۇن ياغاچنى كۆۋرۈك قىلىپتۇ. ئات - كالىلار شۇ يەردىن ئۆتكۈزۈلىدىكەن. بۇ تاغلىقتا غازىخان بېكىتكەن قورغانلارنىڭ بىرى شۇ قورغاندۇر. قورغاندا ئۇنىڭ ئادەملىرى بار ئىكەن. بىزنىڭ چاپقۇنچىلار بېرىپ تېگىش قىلىدۇ. قورغان ئېلىنىشقا ئاز قالغاندا كەچ بولۇپ كېتىدۇ. قورغاندىكىلەر شۇنچە مۇستەھكەم قورغاننى تاشلاپ قاچىدۇ. بۇ دۇن تەۋەسىدىكى يەنە بىر مەزمۇت قورغان گىنگۇتە قورغىنى

بولۇپ، بۇنىڭمۇ ئەتراپى تىك يار، لېكىن ئۇنىڭچىلىك مۇستەھكەم ئەمەس. ئالەمخان خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك شۇ قورغانغا كىرگەنىدى. (261)

غازىخانغا قارشى ئىلغار قىسىم ئايرىغاندىن كېيىن، ھىممەت ئۇزەڭگىسىگە ئاياغ قويۇپ، تەۋەككۇل تىزگىنىنى قولغا ئالدۇق - تە، شۇ زامان دېھلى پايتەختى بىلەن ھىندىستان مەملىكىتىنى ئىدارە قىلىۋاتقان سۇلتان ئىبراھىم بىننى ئىسكەندەر بىننى سۇلتان بەھلۇل لۇدى ئافغانىنىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلدۇق. ئۇنىڭ قولىدىكى چېرىكنى بىر لەككە يېتىدۇ، دېيىشەتتى، ئۆزىدە ۋە بەگلىرىدە بولۇپ مىڭغا يېقىن پىلى بار ئىدى. بىر مەنزىل-دىن كېيىن، باقى شىغاۋۇلغا دىبالپۇرنى ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى بەلخقە يارىمگە ئەۋەتتۇق. بەلخ ئىشى ئۇچۇن نۇر-غۇن تەڭگە ۋە كابۇلدىكى تۇغقانلار بىلەن بالىلارغا مىلۇەت ئېلىنغاندا قولغا چۈشكەن رەختلەردىن سوۋغىلار ئەۋەتىلدى.

دۇندىن ئاياغقا قاراپ بىر - ئىككى مەنزىل ماڭغان-دىن كېيىن، شاھ ئىماد شىرازى ئارايشخان بىلەن مولا مۇھەممەد مەزھەبىنىڭ خەتلىرىنى ئېلىپ كەلدى. بىر پارچىسىدا ساداقەت ئىزھار قىلىپ، بۇ يۈرۈشمىزگە غەيرەت بېرىپتۇ. بىزمۇ بىر ياياق ئارقىلىق ئىنايەت پەرمانلىرى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئىلگىرى قاراپ كۆچ-تۇق. مىلۇەتتىن چىققان چاپقۇنچىلار ھۇرۇر، كەھلۇر تە-رەپلىرىگە بېرىپ، زامانلاردىن بېرى چىڭلىقىدىن ھېچكىم بارالماي كەلگەن تاغ قورغانلىرىنى پۈتۈنلەي ئېلىپ، ئا-ھالىسىنى تالاپ، بىزگە كېلىپ قوشۇلدى. ئالەمخانمۇ خارابلىشىپ ياياق - يالاڭ كەلدى. بەگلەردىن ۋە ئىچ-كىيلەردىن بىرقانچىسىنى ئالدىغا بارغۇزۇپ، ئاتلارنى ئە-

ۋەتتۇق. مۇشۇ قونالغۇدا تۇرغان ۋاقتىمىزدا (ب 261) كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى.

بۇ يۇرتنىڭ تاغ ۋە جىلغىلىرىغىمۇ چاپقۇنچىلار بېرىپ، بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن قايتىپ كېلىدى، لېكىن ئۇنىڭدىن دېگەندەك بىر نەرسە قولغا چۈشمىدى. شاھ مىر ھۆسەين، جان بەگ ۋە باشقا بەزى يىگىتلەرمۇ ئىجازەت سوراپ چاپقۇنغا بېرىشتى. دۇندا بولغان كۈنلىرىمىزدە ئىككى - ئۈچ قېتىم ئىسمائىل جىلۋانى بىلەن بىرەنىڭ ئەرز - ھال خەتلىرى كەلدى. بۇ يەردىنمۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىدەك پەرمانلارنى ئەۋەتتۇق. دۇندىن كۆچۈپ، ئەرۇپەرگە كەلدۇق. بۇ يەردىكى ۋاقتىمىزدا قاتتىق يامغۇر ياغدى ۋە بىرئاز سوغۇق بولدى. ئاچ - يالىڭاچ ھىندىستانلىقلاردىن كۆپ قىرىلدى. ئەرۇپەردىن كۆچۈپ، سىھرىند ئۇدۇلىدىكى كەرەل (كەرمال)گە چۈشكەنىدۇق، بىر ھىندىستانلىق: «مەن سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ئەلچىسى» دەپ كەلدى. لېكىن قولىدا خەت بىر نەرسە يوق ئىدى. بىزدىن بىر كىشى ئەلچىلىككە بېرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. بىزمۇ ئۇنىڭ مۇقابىلىسىدە رەڭگى قارا بىر كۆزەتچىنى ئەۋەتتۇق. بۇ بىچارىلەر بېرىشىغا ئىبرا-ھىم ھەر ئىككىسىنى قاماققا ئېلىپتۇ. بۇ كۆزەتچى بىز ئىبراھىمنى مەغلۇپ قىلغان كۈنى قۇتۇلۇپ قايتىپ كەلدى.

ئاردا بىر قونۇپ، تەنۇر ۋە سەنۇر ئېقىنىنىڭ ياقىسىغا چۈشتۇق. ھىندىستاندا چوڭ دەريالاردىن باشقا ئېقىن سۇلارمۇ بار، ئۇلارنىڭ بىرى مۇشۇ ئېقىن بولۇپ، ئۇنى گەگەر سۇيى دەپ ئاتايدۇ. چىتەر مۇشۇ سۇنىڭ يا-قىسىدا. بىز سۇنىڭ يۇقىرى تەرىپىنى سەيلە قىلىشقا ئاتلاندۇق. بۇ سۇ چىتەردىن ئۈچ - تۆت كۈرۈھ يۇقىرى-

دىكى دەريادىن سىزلاپ چىقىپ كېلىدىكەن. بىز سەيلە قىلىشقا بارغان بۇ دەريانىڭ يۇقىرىسىدىكى بىر كەڭ جىلغىدىن تۆت - بەش (262) تۈگمەنلىك سۇ چىقىدىكەن. ئۇنىڭمۇ يۇقىرىسىدا ئىنتايىن كېلىشكەن، خۇش هاۋا يەرلەر بار ئىكەن. سۇنىڭ كەڭ جىلغىدىن چىققان يېرىگە بىر چار باغ بىنا قىلىشنى بۇيرۇدۇم. بۇ سۇ تۈزلەڭگە چۈشۈپ بىر - ئىككى كۈرۈھ يەرگە بارغاندىن كېيىن دەريا غا قۇيۇلىدۇ. گەگەر سۇيى بۇلاقتىن چىقىدۇ. بۇ سۇ قۇيۇلغان يەردىن ئۈچ - تۆت كۈرۈھ تۆۋەندە دەريا يامغۇر سۇيى بىلەن ئۇلغىيىدۇ ۋە گەگەر سۇيى بىلەن قوشۇلۇپ سامانە ۋە سۇنىنانغا كېتىدۇ.

مۇشۇ قونالغۇدا تۇرغان ۋاقتىمىزدا، دېھلىنىڭ بۇ تەرىپىدە تۇرغان سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ئۇ يەردىن ئىلگىرى قاراپ كۆچكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتۇق. هىسارى فىروزەنىڭ ۋالىيسى هەمىدخان خاسسە خەيلمۇ هىسارى فىروزە ۋە شۇ تەۋەنىڭ چېرىكى بىلەن هىساردىن ئون - ئون بەش كۈرۈھ يېرىگە كېلىپتۇ. ئەھۋال ئۇقۇپ كېلىش ئۈچۈن، كەتتە بەگنى ئىبراهىمنىڭ ئوردۇسىغا، مۇمىن ئەتكەنى هىسارى فىروزە چېرىكى تەرەپكە ماڭدۇردۇق.

جامادىيەلئەۋۋەل ئىيىنىڭ ئون ئۈچى — يەكشەنبە كۈنى ئەمبالەدىن كۆچۈپ، بىر كۆل بويىغا چۈشكەنىدۇق، مۇمىن ئەتكە بىلەن كەتتە بەگ شۇ كۈنى كەلدى. خوجا-كەلان، سۇلتان مۇهەممەد دولداي ۋە ۋەلى خازىن باشچىلىقىدىكى پۈتكۈل ئوڭ قانات قىسىم بىلەن هىندىستانىدا قالغان بەگلەردىن خۇسرەۋ، هىندۇ بەگ، ئابدۇلئەزىز ۋە مۇهەممەد ئەلى جەڭ - جەڭلەرنى هەم غول، ئىچكىيلەر ۋە يىگىتلەردىن شاھ مەنسۇر بارلاس، كەتتە بەگ، مۇهىب

ئەلى باشلىق بىرقىسىم كىشىنى ھۇمايۇنغا قوشۇپ (ب 262)، ئۇنى ھەمىدخانغا قارشى يۈرۈشكە تەيىنلىدۇق.

بىبەنمۇ مۇشۇ قونالغۇدە تۇرغان ۋاقتىمىزدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئافغانلار بەك مەتۇ ۋە ئەخمەق كېلىدۇ. دىلاۋەرخان گەرچە ھەم نۆكەر ھەم مەرتىۋىسى ئۇنىڭدىن چوڭ بولسىمۇ، لېكىن ئولتۇرمايتتى، پادىشاھزادە بولغىنىغا قارىماي، ئالەمخانىنىڭ ئوغۇللىرىمۇ ئولتۇرمايتى. ئۇ بولسا ئولتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى، ئۇنىڭ بۇ نامۇۋاپىق تەلىپىگە كىم قۇلاق سالسۇن.

ئاينىڭ ئون تۆتى ـــ دۇشەنبە كۈنى سەھەر ھۇمايۇن ھەمىدخانغا قارشى ئاتلاندى. ئۇ تېز يۈرۈش قىلىدۇ ۋە يۇز ـ يۇز ئەللىكچە ياخشى يىگىتنى قاراۋۇل قىلىپ ئۆزىدىن بۇرۇن ماڭغۇزىدۇ. ئۇلار يېقىنلىشىپ، دۇشمەن بىلەن تۇتىشىدۇ ۋە بىر ـ ئىككى قېتىم ئېلىشقان مەھەلدە ھۇمايۇنىنىڭ قارىسى كۆرۈنىدۇ. دۇشمەن بۇلارنى كۆرۈش بىلەنلا دەرھال قاچىدۇ. ھۇمايۇن دۇشمەننىڭ بىر ـ ئىككى يۇز ئادىمىنى قولغا چۈشۈرۈپ، تېڭىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، تېڭىنى يەتتە ـ سەككىز پىل بىلەن بىلە ئېلىپ كەلدى. ھۇمايۇنىنىڭ بۇ غەلىبىسىنىڭ خەۋىرىنى بەگ مىرەك موغۇل ئاينىڭ ئون سەككىزى ـــ جۈمە كۈنى بىز مۇشۇ قونالغۇدا تۇرغان ۋاقتىمىزدىلا يەتكۈزدى. ئۇنىڭغا دەرھال بىر قۇر خاس كىيىم ۋە ئېغىلدىكى خاس ئاتلاردىن بىرى ئىنايەت قىلىنىپ، مۇكاپات ۋەدىسى بېرىلدى. ئاينىڭ يىگىرمە بىرى ـــ دۇشەنبە كۈنى مۇشۇ قونالغۇدا تۇرغان ۋاقتىمىزدا ھۇمايۇن يۇزچە ئەسىر ۋە يەتتە ـ سەككىز پىلنى ئېلىپ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ھەيۋە كۆرسىتىش يۈزىسىدىن، ئەسىرلەرنى تۆۋەك

بىلەن قىرىش توغرۇلۇق ئۇستاد ئەلى قۇلى ۋە تۆۋەكچىلەرگە (263) بۇيرۇق بېرىلدى.

بۇ ھۇمايۇننىڭ تۇنجى قېتىم يۈرۈش قىلىشى ۋە تۇنجى قېتىم قىلغان ئىشى ئىدى. بۇ ناھايىتى خاسىيەتلىك كۈن بولدى. قوغلىغۇچى قىسىم قاچقانلارنى قوغلاپ ھىسارى فىرۇزەگە يەتكەن ھامان ئۇ يەرنى ئېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ كەلدى. ھۇمايۇنغا بىر كۈرۈرلۈق ۋىلايەت بولغان ھىسارى فىرۇزە ۋىلايىتى پۈتۈن تەئەللۇقاتى بىلەن ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە بىر كۈرۈر تەڭگە مۇكاپات بېرىلدى.

ئۇ قونالغۇدىن كۆچۈپ، شاھ ئابادقا كەلدۇق. پىل تۈتۈپ كېلىش ئۈچۈن، سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ئوردۇسىغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قالدۇق. رەھمەت پىيادىنى فاتىھنامەلەر بىلەن كابۇلغا ماڭدۇردۇق. مۇشۇ قونالغۇدىكى ۋاقتىمىزدا، جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يېگىرمە سەككىزى — دۇشەنبە كۈنى قۇياش مەھەل بۇرجىغا يۆتكەلدى. ئىبراھىمنىڭ ئوردۇسى تەرەپتىنمۇ ئۇستى - ئۇستىلەپ خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى، ئۇلار بىر - ئىككى كۈرۈھ يول مېڭىپ، ئىككى - ئۈچ كۈن توختىغان ھالدا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىكەن. بىزمۇ شاھ ئابادتىن كۆچۈپ، ئارىدا ئىككى قونۇپ، جۇن دەريا-سىنىڭ بويىغا — سەرساۋەنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ چۈشتۇق. خوجا كەلانىڭ نۆكىرى ھەيدەر قۇلى پىل تۈتۈپ كېلىشكە ئەۋەتىلدى. مەن جۇن دەرياسىدىن كېچىك ئارقىلىق ئۆتۈپ بېرىپ، سەرساۋەنى سەيلە قىلدىم. ئۇ كۈنى مەجۇن يېگەنىدۇق. سەرساۋەدە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئازراق سۇ چىقىپ تۇرىدۇ. يامان ئەمەس بىر يەر ئىدى. تۇردى بەگ خاكسار بۇ يەرنى تەرىپلەپ كەتتى. (ب 263)

مەن: «سېنىڭ بولسۇن» دېدىم، شۇنىڭ بىلەن سەرساۋە تۇردى بەگكە بېرىلدى. بىر كېمىگە تالار ياستىپ، بەزدە كېمە سەيلىسى قىلاتتىم، بەزىدە مەنزىللەرنىمۇ كېمە بىلەن باساتتىم.

ئۇ قونالغۇدىن دەريا ياقىلاپ تۆۋەنگە ئىككى مەنزىل ماڭغان ئىدۇق، پىل تۈتۈپ كېلىشكە كەتكەنلەردىن ھەيدەر قۇلى خەۋەر كەلتۈردى: ئىبراھىم سۇلتان داۋۇدخان بىلەن ھەيتەم خانىنى بەش ـ ئالتە مىڭ كىشى بىلەن مىيان دۆڭاب تەرەپكە ئۆتكۈزۈپتۇ؛ ئۇلار بولسا، ئىبراھىمنىڭ ئوردۇسىدىن ئۈچ ـ تۆت كۈرۈھ ئالدىدا دائىر تۈزۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ قىسمىغا قارشى يۈرۈش ئۈچۈن، جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ سەككىزى ـــ يەكشەنبە كۈنى چىن تېمۇر سۇلتان، مەھدى خوجا، مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، ئادىل سۇلتانلارنى، سۇلتان جونەيد، شاھ مىر ھۆسەين ۋە قۇتلۇق قەدەم باشچىلىقىدىكى پۈتۈن سول قانات قىسمىنى ھەم غولدىن يۈنۈس ئەلى، ئابدۇللا، ئەھمەد، كەتتە بەگلەرنى ئىلغار قىلىپ ئايرىدۇق. ئۇلار پېشىن ۋاقتىدا مۇشۇ يەردە دەريادىن ئۆتۈپ، دىگەر بىلەن شام ئارىلىقىدا شۇ تەرەپتىن قوزغالدى. بىبەن مۇشۇ ئىلغار قىسىم باھانىسى بىلەن سۇدىن ئۆتۈپ قېچىپ كەتتى. بىزنىڭ ئىلغار قىسىم بامدات ۋاقتىدا دۇشمەن ئالدىغا يېتىپ باردۇ. دۇشمەن ئانچە ـ مۇنچە سەپ تۈزۈپ چىقماقان كۆرۈنۈشتە بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىزنىڭكىلەر يېتىپ بېرىشى بىلەن بەدەر قاچىدۇ. بىزنىڭكىلەر ئۇلارنى ئىبراھىمنىڭ ئوردۇسىنىڭ ئۇدۇلىغىچە ئۇرۇپ ـ يىقىتىپ قوغلاپ باردۇ. داۋۇدخاننىڭ ئاغىسى ۋە سەردارلىرىدىن بولغان ھەيتەن خانىنى قولغا چۈشۈرۈپ، يەتمىش ـ سەكسەن

ئەسىر، ئالتە ـ يەتتە پىل بىلەن بىللە ئېلىپ كەلدى. ھەيۋە كۆرسىتىش ئۈچۈن، (264) ئەسىرلەرنىڭ كۆپى ياساققا يەتكۈزۈلدى.

ئۇ يەردىن كۆچكەندىن كېيىن، چېرىك ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غول قىسىملار بويىچە ئايرىلىپ دىم كۆ- رۈلدى. چېرىك سانى بىزنىڭ قىياس قىلغىنىمىزچە چىقمىدى. بۇ يەردە بارلىق جەڭچىلەرنىڭ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ ھارۋا تېپىپ كېلىشى توغرۇلۇق پەرمان چىقىرىل- دى. يەتتە يۈز ھارۋا تېپىپ كېلىندى. ئۈستاد ئەلى قۇ- لىغا، زەنجىر ئورنىغا كالا تېرىسىدىن ئارغامچە ئەشتۈ- رۈپ، رۈم ئۈسۈلى بويىچە ھارۋىلارنى بىر ـ بىرىگە چاتـ قۇزۇش توغرۇلۇق پەرمان بېرىلدى. ھەر ئىككى ھارۋا ئا- رىسىغا ئالتە ـ يەتتىدىن قالقان ياسالدى. تۆۋەڭچىلەر شۇ ھارۋا ۋە قالقانلارنىڭ كەينىدە تۇرۇپ تۆۋەنڭ ئېتىشى كېرەك ئىدى. بۇ نەرسىلەرنى تەييارلاش ئۈچۈن، بۇ يەردە بەش ـ ئالتە كۈن ھايال بولدۇق. بۇ ھازىرلىقلار پۈتكەن- دىن كېيىن، ھەممە بەگلەرنى ۋە سۆزنى چۈشىنىدىغان ياخشى يىگىتلەرنى كېڭەشكە چاقىرىپ، ئومۇمىي كېڭەش ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق مۇنداق قارارغا كەلدۇق: پانىپەت ـــ مەھەللە ۋە ئۆي كۆپ بىر شەھەر. ئۇنىڭ ھەممە تەرىپى- دە مەھەللە ۋە ئۆيلەر بار. ئەتراپىنى ھارۋا ۋە قالقانلار بىلەن قورشاپ، تۆۋەڭچىلەر بىلەن يايىقلارنى شۇ ھارۋا ۋە قالقانلارنىڭ كەينىگە قويۇش كېرەك. مۇشۇ قارار بـ- لەن كۆچۈپ، ئاردىدا بىر قونۇپ جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ ئاخىرى ـــ پەيشەنبە كۈنى پانىپەتكە كەلدۇق. ئوڭ تەرى- پىمىزدە شەھەر ۋە مەھەللىلەر، ئالدىمىزدا بىز ئورۇنلاش- تۇرغان قالقانلار، سول تەرىپىمىزدە (ب 264) ۋە بەزى

يەرلەردە خەندەك ھەم شاخ قاشالار بار ئىدى. ھەر ئوق ئېتىمى ئارىلىقتا يوز - يۈز ئەللىك ئاتلىق چىققۇدەك يەر قويۇلغانىدى.

چېرىكنىڭ بىرقىسمى دېلىغۇللۇق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىدى. لېكىن دېلىغۇللۇق، ۋەھىمە پايدىسىز ئىدى، چۈنكى تەڭرىنىڭ ئەزەلدە پۈتكىنىدىن باشقىسى بولمايتتى. بىراق، ئۇلارنىمۇ ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ، ئۇلارمۇ ھەقلىق. چۈنكى، ئۇلار ئۆز ۋەتىنىدىن ئىككى - ئۈچ ئايلىق يول-نى بېسىپ بۇ يەرگە كەلدى، ئالاقە قىلىدىغىنى باشقىچە بىر قوۋم، بىز ئۇلارنىڭ تىلىنى بىلمەيمىز، ئۇلارمۇ بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلمەيدۇ.

پەرىشان جەمئىيۇ جەمئى پەرىشان،
گىرىپتار قەۋمىيۇ قەۋمى ئەجايىب.

(پەرىشان بىر توپ بىلەن يەنە پەرىشان بىر توپ، گىرىپتار بىر قوۋم بىلەن ئاجايىپ بىر قوۋم)

دۈشمەننىڭ ھازىر بار چېرىكىنى بىر لەك مۆلچەر-لىشەتتى. ئۆزىدە ۋە ئەمىرلىرىدە مىڭغا يېقىن پىل بار دېيىشەتتى. ئىككى ئاتىسىدىن قالغان خەزىنە نەق ئۆزە-نىڭ قولىدا ئىدى. ھىندىستاندا بىر ئادەت بار ئىدى: مۈندىق ئىشقا دۈچ كەلگەندە، تەڭگە بېرىپ مۆھلەت بىلەن نۆكەر يىغالايتتى ۋە بۇلارنى «بىدھىندى» دەپ ئاتايتتى. ئەگەر شۇنى خالىسا، بىر لەك، ھەتتا ئىككى لەك نۆكەر توپلىيالايتتى. تەڭرى ئىشىنى ئوڭ قىلدى. ئۇ يىگىت-لىرىنى رازى قىلالمىدى. خەزىنىسىنى سەرپ قىلىشنىمۇ بىلمىدى. ئۇ قانداقمۇ يىگىتلىرىنى رازى قىلالىسۇن! ئۆ-زى بەك خەسىس، تەڭگە توپلاشقا تولىمۇ ھېرىس بولغان تەجرىبىسىز بىر يىگىت ئىدى. كېلىشتە بىسەرامجان،

(265) تۇرۇش، يۇرۇش ۋە ئۇرۇشلاردا ئىجتىھادسىز ئىدى.

پانىپەتتە چېرىكنىڭ ئەتراپى ھارۋا، شاخ قاشا ۋە خەندەكلەر بىلەن ئىھاتىلەشتۇرۇلگەندىن كېيىن، دەرۋىش مۇھەممەد ساربان: «مۇنداق ئىھتىيات تەدبىرلىرى كۆرۈلگەن ئەھۋالدا، ئۇنىڭ بىزگە قارشى كېلىشى مۇمكىن ئەمەس» دېدى. مەن: «سەن بۇلارنى ئۆزبېك خان، سۇلتاناھمەد لىرىغا ئوخشىتىۋاتامسەن؟ ئۇ يىلى بىز سەمەرقەندتىن چىقىپ ھىسارغا كەلگەن ۋاقتىمىزدا، ئۆزبېكنىڭ ھەممە خان، سۇلتانلىرى بىرلىشىپ، بىزگە قارشى كېلىش نىيىتى بىلەن دەربەندتىن ئۆتتى. بىز ھەممە سىپاھىي ۋە مۇغۇللارنىڭ ئائىلە ۋە مالىلىرىنى مەھەللىلەرگە كىرگۈزۈپ، مەھەللىلەرنى ئىھاتىلەشتۇردۇق. ئۇ خان ۋە سۇلتانلار يۇرۇش ۋە ئۇرۇشنىڭ ئېچى - جېچى ۋە ئۇسۇلىنى بىلمىدىغانلىقى ئۈچۈن، بىزنىڭ ئۆلۈم يا كۆرۈم دەپ، ھىسارنى بېكىتكەنلىكىمىزنى كۆرۈپ، ھىسارغا ھۇجۇم قىلىشنى مۇڭاپىق تاپماي، چاغانيان تەۋەسىدىكى نەۋەندەكتىنلا يېنىپ كەتتى. سەن بۇلارنى ئۇلارغا ئوخشاتما. بۇلار ئىشنىڭ يولىنى ۋە يۇرۇش ئۇسۇلىنى نەدىن بىلسۇن؟» دېدىم. تەڭرى ئىشىمنى ئوڭ قىلدى. ئىش مېنىڭ دېگىنىمدەك بولدى.

يەتتە - سەككىز كۈن پانىپەتتە تۇردۇق. ئادەملىرىمىز كىچىك - كىچىك توپلارغا بۆلۈنۈپ، دۇشمەننىڭ ئوردۇسىغىچە بېرىپ، نۇرغۇن كىشىنى ئوقما تۇتۇپ، باشلارنى كېسىپ كەلتۈرەتتى. ئۇلار بولسا، ھېچقانداق ھەرىكەت قىلمايتتى. ئاخىرىدا (ب 265) بىزگە سادىق بەزى ھىندىستانلىق بەگلەرنىڭ سايە قىلىشى بىلەن، مەھدى خوجا، مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، ئادىل سۇلتان،

خۇسرەۋ، شاھ مىر ھۆسەين، سۇلتان جۇنەيىد بارلاس، ئابدۇلئەزىز مىراخور، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، قۇتـلۇق قەدەم، ۋەلى خازىن، مۇھىب ئەلى خەلىفە، مۇھەممەد باخشى، جانبەگ ۋە قاراقۇزى باشلىق تۆت ـ بەش مىڭ ئادەمنى كېچىلىك ھۇجۇمغا ئەۋەتتۇق. بۇلار كېچىدە ئوبدان بىرلىشەلمەي، تارقاق ھالدا تېگىش قىلىپ، ھېچ ئىش قىلالمىدى. ئۇلار تاڭ يورۇغىچە دۇشمەن ئوردۇسـدىن يىراقلىشالمىدى. دۇشمەن قىسملىرى ناغرىلىرىنى ياڭرىتىپ، پىللىرى بىلەن سەپ تۈزۈپ چىقتى. بىزنىڭ كىلەر بىر ئىش قىلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن شۇنچە نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئېلىشىپ، بىرمۇ ئادەم تالاپەت بەرمەي، ساق ـ سالامەت چىقىۋالدى. مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭنىڭ پۇتىغا ئوق تەگدى. ئانچە قورقۇنچلۇق بولمىسـمۇ، لېكىن ئۇرۇش كۇنى كارغا كەلمىدى.

بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، ھۇمايۇننى چېرىكى بىلەن ئۇلارنىڭ بىر كۇرۇھ ـ بىر يېرىم كۇرۇھ ئالدىغا ئەۋەتتىم. ئۆزۇمـمۇ قالغان چېرىك بىلەن سەپ تـۈزۈپ چىقتىم. كېچىلىك ھۇجۇمغا بارغانلار ھۇمايۇنغا قوشۇلۇپ كەلدى. دۇشمەن ئىلگىرىلەپ كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بىزمۇ قايتىپ كەلدۇق. بۇ كېچىسى ئوردۇدا غەلىتە بىر غۇۋغا قوزغالدى. بىر گەرىگە[1] يېقىن سۇرەن ۋە غۇۋغا بولدى. مۇنداق غۇۋغالارنى كۆرمىگەنلەر كۆپ ساراسىمىگە چۈشـتى. بىر زاماندىن كېيىن (266) غۇۋغا بېسىلدى.

رەجەپ ئېيىنىڭ سەككىزى ـــ جۈمە كۇنى دۇشمەنـلىرىنىڭ سەپ ياساپ كېلىۋاتقانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى.

① گەرى ـــ ھىندىستانغا خاس ۋاقىت ئۆلچىمى. بىر كېچە ـ كۇندۇزنىڭ 1/ 60 ى (24 مىنۇت).

بىزمۇ ساۋۇت كىيىپ، قوراللىنىپ ئاتلاندۇق. ئوڭ قانات-
تا ھۈمايۇن، خوجا كەلان، سۇلتان مۇھەممەد دولداي،
ھىندۇبەگ، ۋەلى خازىن، پىر قۇلى سىستانى؛ سول قا-
ناتتا مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، مەھدى خوجا، ئادىل
سۇلتان، شاھ مىر ھۆسەين، سۇلتان جۇنەيد بارلاس،
قۇتلۇق قەدەم، جانبەگ، مۇھەممەد باخشى ۋە شاھ سۆ-
سەين يارەگى موغۇل غانچى؛ غولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە چىن
تېمۇر سۇلتان، سۇلايمان مىرزا، مۇھەممەدى كۆكەلداش،
شاھ مەنسۇر بارلاس، يۇنۇس ئەلى، دەرۋىش مۇھەممەد
سارابان ۋە ئابدۇللا كىتابدار؛ غولنىڭ سول تەرىپىدە خە-
لىفە، خوجا مىرمىران، ئەھمەدى پارۋانچى، تۇردى بەگ،
قۇچ بەگ، مۇھىب ئەلى خەلىفە ۋە مىرزا بەگ تارخان؛
ئالدى تەرەپتە خۇسرەۋ كۆكەلداش، مۇھەممەد ئەلى جەڭ -
جەڭلەر تۇردى. ئابدۇلئەزىز مىراخورنى ئېھتىيات قىسىم-
غا ئايرىدۇق. ئوڭ قانات قىسمىنىڭ ئۇچىغا ۋەلى قىزىل
بىلەن مەلىك قاسىم بابا قاشقا ۋە ئۇنىڭ موغۇللىرىنى،
سول قانات قىسمىنىڭ ئۇچىغا قارا قۇزى، ئەبۇلمۇھەممەد
نەيزىۋاز، شەيخ ئەلى، شەيخ جەمال بارىن، مەھدى، تەڭرى
قۇلى پىشىغى موغۇللارنى تولغما قىلىش ئۇچۇن ئايرى-
دۇق، ئۇلار دۇشمەن چېرىكى يېقىن كەلگەندىن كېيىن
ئوڭ تەرەپ ۋە سول تەرەپتىن تولغما قىلىپ دۇشمەننىڭ
كەينىگە ئۆتمەكچى بولدى. (ب 266)

دۇشمەننى قارىسى كۆرۈنگەندە، ئۇلارنىڭ ئوڭ قانات
قىسمىمىزغا كۆپرەك بېسىم قىلىدىغانلىقىنى سېزىپ،
ئېھتىيات قىسمىدىكى ئابدۇلئەزىزنىڭ ئوڭ قانات قىسمى-
غا يارەمچى قىلىپ ئەۋەتتۇق. سۇلتان ئىبراھىم يىراق-
تىن كۆرۈنگەندىن تارتىپ، ھېچ يەردە تەخىر قىلماي

سۇرئەت بىلەن كەلمەكتە ئىدى. ئالدىغىراق كېلىپ، بىز-نىڭ قارىمىزنى كۆرۈپ، بىزنىڭ سەپ تۈزۈلۈشىمىزنى مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن، نە توختاپ قېلىشنى، نە بۇرۇنقىدەك يۇرۇۋېرىشنى بىلەلمىگەن بىر خىل ھالەتتە بولۇپ قالدى. تولغىما قىلىشقا تەيىنلەنگەن قىسىملارنىڭ ئوڭ ۋە سول قاناتتىن دۈشمەنىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، ئوق ئېتىپ ئۇرۇش باشلىشى، ئوڭ قانات قىسىم بىلەن سول قانات قىسمىنىڭمۇ دۈشمەنگە تېگىش قىلىشى توغرۇلۇق پەرمان بېرىلدى. تولغىما قىلىشقا تەيىنلەنگەنلەر دۈشمەنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. سول قانات قىسىمدىن مەھدى خوجا بالدۇرراق تېگىش قىلدى. مەھدى خوجىنىڭ ئالدىغا بىر توپ دۈشمەن، بىر پىل بىلەن كەلدى، ئۇلار دۈشمەنگە ئوق ياغدۇرۇپ، بۇ توپنى چېكىندۈردى. سول قانات قىسمىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن غولدىن ئەھمەد پەرۋانىچى، تۈردى بەگ، قۇچ بەگ ۋە مۇھىب ئەلى خەلىفىلەر ئەۋەتىلدى. ئوڭ قانات قىسمىمۇ ئۇرۇشقا كىردى. مۇھەممەد كۆكەلداش، شاھ مەنسۇر بارلاس، يۇنۇس ئەلى ۋە ئابدۇللالار بۇيرۇق بويىچە غولدىن ئۇدۇل ھۇجۇم باشلىدى. ئۇستاد ئەلى قۇلى غول ئالدىدىن پەرەڭ توپى بىلەن كېلىشتۇرۇپ بىرنەچچە پاي ئوق ئاتقىتى. مۇستەفا توپچىمۇ غولنىڭ سول تەرىپىدىن ھارۋا ئۇستىدىكى (267) توپلاردىن كېلىشتۇرۇپ ئوق ئۇزدى. ئوق قانات، سول قانات، غول ۋە تولغىمىدىكى قىسىملار دۈشمەننى قورشاپ، ئوق ياغدۇرۇپ، شىددەتلىك تېگىش قىلدى. دۈشمەن بىر - ئىككى قېتىم ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملارغا قىسقا - قىسقا ھۇجۇملارنى قىلىدى. بىزنىكىلەر ئوق ياغدۇرۇپ، ئوق زەربىسى بىلەن

ئۇلارنى غولغا چىكىندۈردى. دۈشمەننىڭ ئوقى قانات ۋە سول قانات قىسىملىرى بىر يەرگە يىغىلىپ قېلىپ، شۇنداق قىستاڭچىلىقتا قالدىكى، نە ئىلگىرى ماڭالىسۇن، نە قېچىشقا يول تاپالىسۇن، ئۇرۇش باشلانغاندا كۈن نەيزە بويى بولغانىدى، چۈشكىچە شىددەتلىك جەڭ بولدى. كۈن چۈش بولغاندا دۈشمەن مەغلۇپ بولدى، دوستلار سۆيۈندى.

تەڭرىتاغالا ئۆز پەزلى - كەرەمى بىلەن شۇنداق مۇشكۈل ئىشنى بىز ئۈچۈن ئاسان قىلدى، شۇنداق نۇرغۇن چىرىكىنى يىرىم كۈن ئىچىدە يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئىبراھىم تۇرغان يەرگە يېقىن بىرلا يەردە بەش - ئالتە مىڭ ئادەم قىرىلىپتۇ. باشقا ھەر يەردە ئۆلگەنلەرنى قوشۇپ، بۇ ئۇرۇشتا ئۆلگەن دۈشمەننى ئون بەش - ئون ئالتە مىڭ دەپ مۆلچەرلىگەنىدۇق. كېيىن ئەگرەگە كەلگەندە، ھىندىستان ئاھالىسىنىڭ ئاغزىدىن، بۇ ئۇرۇشتا قىرىق - ئەللىك مىڭ ئادەم ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلىدۇق.

دۈشمەننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى يېقىتا - يېقىتا قوغلاپ ماڭدۇق. ئالدى تەرەپتىن قولغا چۈشكەن ئەمىر ۋە بەگلەرنى ئېلىپ كېلىشكە باشلىدى، پىلچىلار سۇرۇق - سۇرۇق پىللارنى ئېلىپ كېلىپ ھەدىيە قىلىدى. دۈشمەننىڭ كەينىدىن (ب 267) كېتىۋېتىپ، ئىبراھىمنى چىقىپ كەتتى دەپ ئويلاپ، ئۇنى ئەگرەگە يېتىۋالغىچە تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس قىسىمدىن قىسمتاي مىرزا، بابا چۆھرە ۋە بۆچكە باشچىلىقىدىكىلەرنى قوغلىغۇچى قىلىپ ماڭدۇردۇق.

ئىبراھىمنىڭ ئوردۇسىنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ، سارايچە ۋە ئۆيلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، قارا سۇنىڭ بو-

يىغا كېلىپ چۈشتۇق. نامازدىگەرگە يېقىن، خەلىپىنىڭ قېيىنئىنىسى تاھىر تەبەرى، سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ئۆلۈ-كىنى نۇرغۇن ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تونۇۋېلىپ، بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كەلدى. شۇ كۈنىلا، ھۇمايۇن مىرزا، خو-جا كەلان، مۇھەممەدى، شاھ مەنسۇر بارلاس، يۇنۇس ئە-لى، ئابدۇللا، ۋەلى خازىنلارنى يۇكسىز ھالدا تېز يۈرۈش قىلىپ، ئەگرەنى ئىشغال قىلىپ، خەزىنىلەرنى ئىگىلەش-كە تەييىنلىدۇق. مەھدى خوجا، مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، ئادىل سۇلتان، سۇلتان جۇنەيد بارلاس ۋە قۇتلۇق قەدەم-لەرنى يۇكسىز ھالدا تېز يۈرۈش قىلىپ، دېھلى قورغى-نىغا كىرىپ، خەزىنىلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بەلگىلە-دۇق. ئەتىسى كۆچۈپ، بىر كۈرۈھ يول باسقاندىن كې-يىن، ئاتلار سەۋەبىدىن جۇن ياقىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. ئۇ يەردىن كۆچۈپ ئارىدا ئىككى قونۇپ، سەيشەنبە كۈنى شەيخ نىزام ئەۋلىيا مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ، جۇن دەريا-سىنىڭ دېھلىغا ئۈدۈل ساھىلىغا كېلىپ چۈشتۇق. شۇ چارشەنبە ئاخشىمىلا دېھلى قورغىنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، كېچىسى شۇ يەردە بولۇپ، ئەتىسى ــ پەيشەنبە كۈنى خوجا قۇتبىددىن مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ، سۇلتان غىيا-سىددىن پىلبان ۋە سۇلتان ئالائىددىن خەلجىنىڭ مەقبە-رە ۋە ئىمارەتلىرىنى، (268) مۇنار، ھەۋزى شەمس، ھەۋ-زى خاسنى ۋە سۇلتان بەھلۇل بىلەن سۇلتان ئىسكەن-دەرنىڭ مەقبەرە ۋە باغلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئوردۇغا چۈشتۇق ۋە كېمىگە چۈشۈپ ھاراق ئىچتۇق.

دېھلىنىڭ شىمالىدىكى ۋەلى قىزىلغا ئىنايەت قە-لىپ، دوستىنى دېھلى ۋىلايىتىگە دىۋان قىلىپ بەلگىلە-

دۇق. بارلىق خەزىنىلەرنى مۆھۈرلەپ، ئۇلارنىڭ ھۆددىسىگە بەردۇق.

پەيشەنبە كۈنى بۇ يەردىن كۆچۈپ، جۇن دەرياسىنىڭ تۆغلۇقابادقا ئۇدۇل قىرغىقىغا كېلىپ چۈشتۇق. جۈمە كۈنى ئۇ يەردە بولدۇق. مەۋلانا مەھمۇد، شەيخ زەين ۋە يەنە بەزىلەر دېھلىغا بېرىپ، جۈمە نامىزى ئوقۇپ، مېنىڭ نامىمغا خۇتبە ئوقۇتتى ۋە پېقىر - مىسكىنلەرگە بىر-مۇنچە تەڭگىنى تارقىتىپ بېرىپ، ئوردۇغا قايتىپ كەل-دى. شەنبە كۈنى ئۇ يەردىن كۆچۈپ، مەنزىلمۇمەنزىل ئەگىرەگە قاراپ ماڭدۇق. مەن بېرىپ، تۇغلۇقابادنى سەيلە قىلىپ كېلىپ، ئوردۇغا چۈشتۇم. رەجەپ ئېيىنىڭ يەگىرمە ئىككىسى — جۈمە كۈنى ئەگىرە مەھەللىلىرى ئىچىدىكى سۇلەيمان فەرمۇلى مەنزىلىگە چۈشتۇق. بۇ يەر قورغاندىن كۆپ يىراقتا بولغىنى ئۈچۈن، ئەتىسى كۆچۈپ، جەلالخان جىگەتنىڭ ئىمارىتىگە كېلىپ چۈشتۇق. ھۈمايۇن بىزدىن بۇرۇنراق كەلگەنىدى. قورغاندىكىلەر ئۆزرە ئېيتىپ، ھېيلە ئىشلىتىپتۇ. بىزنىڭكىلەرمۇ ئاھالىنىڭ باشباشتاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خەزىنىلەرگە قول سالمىسۇن دەپ، بىز كەلگۈچە، قورغاندىن چىقىدىغان يوللارنى قامال قىلىپ تۇرۇپتۇ.

بىكەرماجىت ھىندۇ — گۇۋالىيار راجەسى[1] ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى گۇۋالىيار ۋىلايىتىدە (ب 268) سەلتەنەت سۈرۈپ كەلگەنىدى. ئىسكەندەر گۇۋالىيارنى ئېلىش مەقسىتىدە بىرنەچچە يىل ئەگىرەدە تۇردى. كېيىن، ئىبراھىم زامانىدىمۇ ئەئزەم ھۈمايۇن سەرۋانى بىرقانچە قېتىم قاتتىق

① راجە — ھىندىستاندىكى يەرلىك بەگلەرنىڭ ئۇنۋانى.

جەڭ قىلدى ۋە ئاخىر سۇلھى يولى بىلەن ئېلىپ، شەھەر-سابادنى ئۇنىڭغا بەردى. بىكەرماجىت بىز سۇلتان ئىبراھىم مەغلۇپ قىلغاندا جەھەننەمگە كەتتى. ئۇنىڭ بالا - چاقىسى ۋە ئائىلە - جەمەتى ئەگرەدە ئىدى. ھۇمايۇن ئەگرەگە كەلگەندە بىكارماجىتنىڭ ئائىلە - جەمەتى قەدىمىش خىيالىدا بولغانىكەن، لېكىن ھۇمايۇن ئۇلارنىڭ قېچىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەپتۇ. ئۇلار ئۆز رازىلىقى بىلەن ھۇمايۇنغا نۇرغۇن گۆھەر - جەۋھەر ھەدىيە قىلىپ-تۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇلتان ئەلائىددىن ئېلىپ كەلگەن بىر مەشھۇر ئالماس بار ئىكەن. ئۇ ئالماس شۇنداق مەشھۇرئىكەنكى، ئۇنىڭ سىرىنى بىلىدىغان بىرى: «ئۇنىڭ قىممىتى پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىككى يېرىم كۈنلۈك چىقىمىغا باراۋەر» دېگەنىكەن. تەخمىنەن سەككىز مىسقال كېلىدۇ. مەن كەلگەندىن كېيىن، ھۇمايۇن ئۇنى ماڭا ھەدىيە قىلدى، مەنمۇ ھۇمايۇننىڭ ئۆزىگىلا بېغىشلىدىم.

قورغان ئىچىدىكى سىپاھىيلار ئىچىدە نامى بار ئادەملەردىن مەلىكداد كەرانى، مەلىك سۇرۇك ۋە فىرۇزخان مۇئاتىلەر بار ئىدى. بۇلاردىن بىرمۇنچە ھىيلىلەر زاھىر بولغانىدى، لايىقىدا سىياسەتلەر قىلىندى. ئۇلار مەلىكداد كەرانىنى ئەۋەتىپ، بەزى تەلەپلەرنى قويدى. باردى - كەلدى بولۇپ، بىر قارار بولغىچە تۆت - بەش كۈن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ مۇددىئاسىدەك ئىنايەت ۋە شەپقەتلەرنى كۆرسىتىپ، بارلىق يەر - مۈلكىنى ئۆزلىرىگە بەردۇق. ئىبراھىمنىڭ ئانىسىغا، ئەگرەدىن بىر كۈرۈھ كېلىدىغان، دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى يەتتە لەكلەك بىر يۇرتنى بېرىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ خىزمەتكارلىرى بىلەن

بىللە (269) ماڭدۇردۇق. باشقا بەگلەرگىمۇ ئايرىم - ئايرىم پەرگەنلەر[1] بېرىلدى. رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزى — پەيشەنبە كۈنى نامازدىگەردە ئەگرەگە كىرىپ، سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ماكانىغا چۈشتۇق.

910 - يىلى[2] كابۇل ۋىلايىتى ئىگىلەندى. شۇ ۋاقىتتىن ھازىرغىچە ھەمىشە ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىش كويىدا بولدۇق. گاھى بەگلەرنىڭ سۇسلۇق قىلىشى، گاھى ئاغا - ئىنىلارنىڭ مۇخالىپلىقى سەۋەبىدىن ھىندىستان يۈرۈشىگە مۇيەسسەر ۋە ھىندىستان مەملىكىتىگە ئىگە بولالماي كەلگەندۇق. ئاخىر توسقۇنلۇقلار تۈگىدى، چوڭ - كىچىك بەگلەردىن ھېچكىم مەقسەتكە خىلاپ سۆزلەرنى ئېيتالمىدى. 925 - يىلى[3] چېرىك تارتىپ، بەجۈرنى زورلۇق بىلەن ئىككى - ئۈچ گەرى ۋاقىت ئىچىدە ئېلىپ، ئاھالىسىنى قىرغىن قىلىپ، بېھرەگە كەلدۇق. بۇ يەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلماي، ئاھالىسىغا مالى ئامان سېلىپ، تۆت لەك شاھرۇخى ھېسابىدا پۇل ۋە مال ئېلىپ ئۇنى چېرىك سانىغا قاراپ تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، كابۇلغا قايىتتۇق. شۇ تارىختىن 932 - يىلغىچە[4] ھىندىستانغا چېرىك تارتتۇق. بەشىنچى قېتىمدا تەڭرىتائالا ئۆز فەزل - كەرەمى بىلەن سۇلتان ئىبراھىمدەك دۈشمەننى زەئىپ ۋە پەرىشان قىلىپ، ھىندىستاندەك مەملىكەتنى بىزگە تېگىشلىك قىلدى.

ھەزرىتى پەيغەمبەر زامانىدىن بۇ تارىخقا قەدەر تاشقى

---

① بىر ۋىلايەتكە قاراشلىق كىچىكرەك ۋىلايەتلەر ھىندىستاندا «پەرگەنە» دېيىلىدۇ.

② مىلادىيە 1504 — 1505 - يىللار ئارىلىقى.

③ مىلادىيە 1519 - يىلى.

④ مىلادىيە 1525 — 1526 - يىللار ئارىلىقى.

پادىشاھلاردىن ئۇچ كىشى ھىندىستان ۋىلايەتلىرىنى ئىگىلەپ، بۇ يەردە سەلتەنەت سۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى سۇلتان مەھمۇد غازى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھىندىستان مەملىكىتىدە ئۇزۇن ۋاقىت سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ: ئىككىنچىسى سۇلتان شاھابىددىن (ب 269) غۇرى ۋە ئۇنىڭ قۇل ـ تاۋابىئاتلىرى بولۇپ، بۇ مەملىكەتتە كۆپ يىللار پادىشاھلىق قىلىپتۇ؛ ئۈچىنچىسى مەن بولىمەن. بىراق مېنىڭ ئىشىم ئۇ پادىشاھلارنىڭ ئىشى بىلەن ئوخشىمايدۇ. چۈنكى، سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاننى ئىگىلىگەندە، خۇراسان تەختى ئۇنىڭ ئىلكىدە ئىدى ۋە خارەزم، دادىلمۇرز سۇلتانلىرى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلاتتى، سەمەرقەند پادىشاھىمۇ ئۇنىڭ ھىمايىسىدە ئىدى؛ چېركى ئىككى لەك بولمىسا، سۆزسىز بىر لەك كېلەتتى، دۇشمەنلىرى راجەلەر بولۇپ، پۈتۈن ھىندىستان بىر پادىشاھنىڭ ئىدارىسىدە ئەمەس ئىدى. رەجەلەرنىڭ ھەرقايسىسى بىر ۋىلايەتتە ئۆز ئالدىغا پادىشاھلىق قىلاتتى. سۇلتان شاھابىددىن غۇرىغا كەلسەك، گەرچە خۇراسان سەلتەنىتى ئۇنىڭ ئۆزىدە بولمىسىمۇ لېكىن ئاغىسى غىياسىددىن غۇرىدا ئىدى. «تەبەقاتى ناسىرى»دە ئېيتىلىشىچە، ھىندىستانغا بىر قېتىمدا بىرلەك يىگىرمە مىڭ ساۋۇتلۇق چېرىك بىلەن يۇرۇش قىلغانىكەن. ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىمۇ راجەلەر بولۇپ، پۈتۈن ھىندىستان بىر ئادەمنىڭ قولىدا ئەمەس ئىدى. بىز بېھرەگە كەلگەن ۋاقتىمىزدا مىڭ بەش يۈز، ئېشىپ كەتكەندە ئىككى مىڭ كىشى ئىدۇق. بەشىنچى قېتىم كېلىپ سۇلتان ئىبراھىمنى مەغلۇپ قىلىپ، ھىندىستان مەملىكىتىنى قولغا كەلتۈرگىنىمىزدە، ھىندىستان يۈرۈشلىرىنىڭ ھېچبىرىدە كۆرۈلمىگەن كۆپ چېرىك

بىلەن كەلگەنىدىم، شۇ قېتىمدا نۆكەر، سودىگەر، چا-
كارلار قوشۇلۇپ، پۈتۈن ئوردۇ بىلەن بىرلىكتە ئون
ئىككى مىڭ ئادەم تىزىمغا ئېلىنىدى. ماڭا تەئەللۇق ۋىلا-
يەتلەر (270) بەدەخشان، قۇندۇز، كابۇل ۋە قەندەھاردىن
ئىبارەت ئىدى. لېكىن بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ مۇھىم ياردەمگە
ئىگە بولالمايتتىم. ئەكسىچە، بۇ ۋىلايەتلەر دۇشمەنگە يېـ-
قىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا ئۆزلۈكسىز ياردەم بېرىپ
تۇرۇش لازىم ئىدى. پۈتۈن ماۋەرائۇننەھىر ۋىلايەتلىرى
ئۆزبېك خان ۋە سۇلتانلىرىنىڭ تەسەررۇپىدا ئىدى. ئۇلار
يۇز مىڭغا يېقىن چېرىككە ئىگە بولغان كونا دۇشمەن
ئىدى. ھىندىستان مەملىكىتى بولسا، بېھرەدىن بەھارغىچە
ئافغانلار تەسەررۇپىدا ئىدى. پادىشاھى سۇلتان ئىبراھىم
ئىدى. ۋىلايەت ھېسابى بىلەن بەش لەك چېرىكى بولۇشقا
تېگىشلىك ئىدى. ئۇ چاغدا ئەمىرلىرى مۇخالىپ مەيداندا
بولغىنى ئۈچۈن، بار بولغان چېرىكى بىر لەك مۆلچەر-
لىنەتتى. ئۆزىدە ۋە ئەمىرلىردە بولۇپ، مىڭدەك پىل
بار، دېيىشەتتى.

بىز شۇنداق بىر ئەھۋالدا، شۇنچىلىك كۈچىمىز بە-
لەن تەۋەككۇل قىلىپ، ئۆزبېككە ئوخشاش يۇز مىڭ كە-
شىلىك كونا دۇشمەننى ئارقىمىزدا قويۇپ، سۇلتان
ئىبراھىمدەك كۆپ چېرىك ۋە كەڭ زېمىنغا ئىگە بولغان
پادىشاھ بىلەن روبىرو بولدۇق. تەۋەككۇل قىلغىنىمىزغا
يارىشا، تەڭرىتائالا جاپا ـ مۇشەققەتىمىزنى بوشقا كەت-
كۈزمەي، شۇنداق زور دۇشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، ھە-
ندىستاندەك چوڭ مەملىكەتنى بىزگە تېگىشلىك قىلدى.
بىز بۇ دۆلەتنى ئۆزىمىزنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتىدىن ئەمەس،
بەلكى تەڭرىنىڭ لۇتف ـ شەپقىتىدىن دەپ بىلىمىز. بۇ

سائادەتنى ئۆزىمىزنىڭ غەيرەت - شىجائىتىمىزدىن ئە-
مەس، بەلكى تەڭرىنىڭ كەرەم ۋەئىنايىتىدىن دەپ بىلە-
مىز.

ھىندىستان زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، مەھسۇلا-
تى مول بىر مەملىكەتتۇر. (ب 270) شەرقى، جەنۇبى،
ۋە ھەتتا غەربى ھىند دېڭىزىغىچە سوزۇلىدۇ. شىمالى
تاغلىق بولۇپ، ھىندۇكۇش، كافىرىستان ۋە كەشمىر تاغ-
لىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالىدا كابۇل، غەزنى ۋە قەن-
دەھار جايلاشقان. پۇتۇن ھىندىستان ۋىلايەتلىرىنىڭ پاي-
تەختى دېھلى ئىكەن. سۇلتان شاھابىددىن غۇرىدىن كې-
يىن، سۇلتان فىروز شاھنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگە قەدەر،
ھىندىستاننىڭ چوڭ بىرقىسمى دېھلى سۇلتانلىرىنىڭ
ئىدارىسى ئاستىدا بولغانىكەن. مەن ھىندىستانىنى ئالغان
چاغدا، بەش مۇسۇلمان ۋە ئىككى كاپىر ھىندىستاندا
سەلتەنەت سۈرۈۋاتاتتى. گەرچە چوڭ - كىچىك راي ۋە
راجەلەر تاغ ۋە جاڭگاللاردا كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مۆتە-
ۋەر ۋە مۇستەقىل بولغانلىرى مۇشۇلار ئىدى.

بۇلاردىن بىرى ئافغانلار بولۇپ، دېھلى پايتەختى
ئۇلاردا ئىدى. بېھرەدىن بەھارغىچە بولغان يەرلەر ئۇلارنىڭ
ئىدارىسىدە ئىدى. ئافغانلاردىن بۇرۇن، جۇنپۇر سۇلتان
ھۇسەين شەرقىينىڭ ئىدارىسىدە ئىدى. بۇ سۇلالە پۇرەبي
دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ ئاتىلىرى سۇلتان فىروز شەھ
ۋە شۇ جەمەت ئالدىدا سۇ توشۇغۇچى ئىكەنىدۇق. ئۇلار
فىروز شاھتىن كېيىن، جۇنپۇر مەملىكىتىنى قولغا
كىرگۈزۈپتۇ. دېھلى سۇلتان ئەلائىددىننىڭ ئىلكىدە ئى-
دى. بۇ سۇلالە سەيىدلەردىندۇر. تېمۇر بەگ دېھلىنى ئال-
غان چاغدا، دېھلى ھۆكۈمىتىنى ئۇلارنىڭ ئاتىلىرىغا بە-

گەندى. سۇلتان بەھلۇل لۇدى ئافغان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئىسكەندەر دېھلى پايتەختى بىلەن جۇنپۇر پايتەختىنى قولغا كىرگۈزدى ۋە ھەر ئىككى پايتەختنى بىرلا پادىشاھ ئولتۇردى.

ئىككىنچىسى — كۇجراتتىكى سۇلتان مۇزەففەر ئىدى. مەن سۇلتان ئىبراھىمنى يېڭىشتىن بىرنەچچە كۈن بۇرۇن ئالەمدىن (271) ئۆتتى. ئىنتايىن شەرئىەتچىل پادىشاھ ئىدى. ئىلىم بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ھەدىس مۇتالىئە قىلاتتى ۋە دائىم قۇرئان كۆچۈرەتتى. بۇلارنىڭ سۇلالىسىنى تانىك دەپ ئاتايدۇ. بۇلارنىڭ ئاتىلىرىمۇ سۇلتان فىروز ۋە شۇ جەمەتنىڭ شارابدارلىرى بولغانىكەن، فىروز شاھدىن كېيىن گۇجەرات ۋىلايىتىنى ئىگىلەپتۇ.

ئۇچىنچىسى — دەكەندىكى بەھمەنىيلەر ئىدى. بىراق بۇ مەزگىلدە دەكەن سۇلتانلىرىدا ھوقۇق ۋە ئىقتىدار قالمىغانىدى. ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى چوڭ بەگلەر ئىگىلىگەن بولۇپ، بىر نەرسىگە ئېھتىياجى چۈشسە، شۇ بەگلەردىن تىلەيتتى.

تۆتىنچىسى — مەنداۋ دەپمۇ ئاتىلىدىغان مالۋە ۋىلايىتىدىكى سۇلتان مەھمۇد ئىدى. بۇ سۇلالىنى خەلجى دەپ ئاتايدۇ. ئۇنى رانا سەنگا كاپىر مەغلۇپ قىلىپ، ۋىلايىتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئۇمۇ ئاجىزلاشقانىدى. بۇلارنىڭ ئاتىلىرىمۇ فىروز شاھ يېتىشتۇرگەن ئادەملەردىن بولۇپ، فىروز شاھدىن كېيىن مالۋە ۋىلايىتىنى ئىگىلىگەنىكەن.

بەشىنچىسى — بەنگالە ۋىلايىتىدىكى نۇسرەت شاھ ئىدى. ئۇنىڭ ئاتىسى بەنگالە ۋىلايىتىگە پادىشاھ بولغانىدى. ئۇزى سەيىدلەردىن ئىدى. سۇلتان ئەلائىددىننىڭ

ئورنىغا چىققان بولۇپ، سەلتەنەت ئۇنىڭغا مىراس ئىدى.

بەنگالەدە ئاجايىپ بىر ئادەت بار: ئۇ يەردە سەلتەنەت مىراسى ناھايىتى كەم بولىدۇ. پادىشاھنىڭ مۇئەييەن بىر تەختى بولىدۇ، ئەمىر، ۋەزىر ۋە باشقا مەنسەپ ئىگىلىرى- نىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مۇئەييەن يەرلىرى بولىدۇ، بەنگالە ئاھالىسىنىڭ ئىچىدە، شۇ تەخت ۋە يەرلەر مۇتەۋەر ھېـ- ساپلىنىدۇ. ھەرقايسى يەرگە قاراشلىق نۆكەر ۋە چاكارلار- نىڭ ھەممىسى مۇئەييەن ۋە مۇقەررەر بولىدۇ. پادىشاھ بىرىنى بوشتىپ (ب 271)، ئۇنىڭ يېرىگە كىمنى ئول- تۇرغۇزسا، ئۇ يەرگە قاراشلىق نۆكەر ۋە چاكارلارنىڭ ھەممىسى شۇ كىشىنىڭ بولىدۇ، ھەتتا پادىشاھلىقتىمۇ شۇنداق بولىدۇ. كىم پادىشاھنى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە ئول- تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىسا، شۇ پادىشاھ بولـ- دۇ. ئەمىر، ۋەزىر، سىپاھىي ۋە پۇقرانىڭ ھەممىسى ئۇ- نىڭغا باش ئېگىپ ئىتائەت قىلىدۇ. ئۇنى خۇددى بۇرۇنقى پادىشاھدەك پادىشاھ بىلىپ، پەرمانلىرىغا بويسۇنىدۇ. «بىز تەختنىڭ قۇلى. تەخت ئۇستىدە كىم ئولتۇرسا، شۇنىڭغا ئىتائەت قىلىمىز» ــ مانا بۇ، بەنگالە خەلقىنىڭ سۆزى. نۇسرەت شاھنىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەلائىددىندىن بۇرۇن، بىر ھەبەش بەنگالە پادىشاھىنى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە چىقىپ بىر مۇددەت سەلتەنەت سۈرگەن. سۇلتان ئەلائىددىنمۇ ھەبەشنى ئۆلتۈرۈش يولى بىلەن تەختكە چىققان. سۇلتان ئەلائىددىندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن ھازىرغىچە پادىشاھ بولغان. بەنگالە رەسمى بويىچە، بىرىكىم پادىشاھ بولسا، ئۇنىڭ بۇرۇنقى پادە- شاھلارنىڭ خەزىنىسىنى سەرپ ۋە خەرج قىلىشى ئەيىب ۋە ئۇياتلىق ئىشتۇر. ھەركىم پادىشاھ بولسا، يېڭىدىن

خەزىنە توپلىشى لازىم بولىدۇ. خەزىنە توپلاش ــ ئۇ ئەلنىڭ نەزىرىدە پەخىرلىنەرلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ. بەزىگالە رەسىم ـ قائىدىلىرىنىڭ يەنە بىرى شۇكى، خەزىنە ۋە پايگاھنىڭ، ھەتتا سۇلتانلارنىڭ پۇتۇن بىنالىرىنىڭ قەدىمدىن بەلگىلەپ قويۇلغان مۇئەييەن كىرىم ۋە پەرگەنەلىرى بولۇپ، ئۇلار باشقا ھېچقانداق يەرگە سەرپ قىلىنمايدۇ.

مۇسۇلمانلاردىن چېرىكى كۆپ، ۋىلايىتى چوڭ بولغان مۆتىۋەر پادىشاھلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان شۇ بەش پادىشاھ ئىدى. كاپىرلاردىن ۋىلايىتى چوڭ، چېرىكى كۆپ بولغانلىرىدىن بىرى (272) بىجانەگەر راجەسىدۇر. يەنە بىرى رانا سەنگا بولۇپ، يېقىنقى چاغلاردا ئۆزىنىڭ جۇرئىتى ۋە قىلىچى بىلەن زورايغانىدى. ئۇنىڭ ئەسلىي ۋىلايىتى چىتۇر ئىدى. مەنداۋە سۇلتانلىرىنىڭ سەلتەنىتى زاۋال تاپقان مەزگىلدە، مەنداۋەگە تەئەللۇق بولغان رەتەنبۇر (رەنتەبۇر)، سارەنگپۇر، بىھىلسان، چەمىرى قاتارلىق نۇرغۇن ۋىلايەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. چەندىرى قانچە يىللاردىن بۇيان ئۇرۇش مەيدانى بولۇپ كەلگەن بولۇپ، رانا سەنگانىڭ مىدنى راۋ ئاتلىق مۆتىۋەر بىر ئادىمى تۆت ـ بەش مىڭ كاپىر بىلەن شۇ يەردە تۇراتتى. 914 ـ يىلى[1] تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن چەندىرىنى بىر ـ ئىككى گەرى ۋاقىت ئىچىدە زورلۇق بىلەن ئېلىپ كاپىرلارنى قىرىپ، ئۇ يەرنى ئىسلام يۇرتى قىلدىم، بۇنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندە زىكىر قىلىنغۇسىدۇر. ھىندىستان ئەتراپىدا بىر-مۇنچە راي ۋە راجەلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىسلامغا كىرگەنىدى، بەزىلىرى بولسا، ئارىلىقى يىراق

① مىلادىيە 1508 ـ يىلى.

بولغانلىقى ياكى تۇرغان يەرلىرى مۇستەھكەم بولغانلىقى سەۋەبىدىن مۇسۇلمان پادىشاھلارغا ئىتائەت قىلمايتتى.

ھىندىستان بىرىنچى، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئىقلىمغا كىرىدۇ، تۆتىنچى ئىقلىم ھىندىستاندا يوق. بۇ ئاجايىپ بىر مەملىكەت. بىزنىڭ ۋىلايەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، باشقا بىر دۇنيا. تاغ ۋە سۇلىرى، جاڭگال ۋە تۈزلەڭلىرى، تۈپراق ۋە ۋىلايەتلىرى، ھايۋانات ۋە گىياھلىرى، ئاھالىسى ۋە تىلى، يامغۇر ۋە شامالىرى پۈتۈنلەي باشقىچە. كابۇلغا تەۋە ئىسسىق جايلار بەزى جەھەتلەردە ھىندىستانغا ئوخشىسىمۇ، لېكىن بەزى جەھەتلەردە ئوخشىمايدۇ. سىند دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا، يەر ـ سۇ، دەل ـ دەرەخ، تاغۇتاش، ئاھالە ۋە ئۇلۇس، ئۆرپ ـ ئادەت (ب 272) ھەممىسى ھىندىستان تۈسىنى ئالىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، ئۇنىڭ شىمالىدىكى تاغلار ۋە بۇ تاغلارنىڭ سىند دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قىسمىغا جايلاشقان ۋىلايەتلەر كەشمىر تەۋەسىگە كىرىدۇ. گەرچە ھازىرقى كۈندە بۇ تاغدىكى پەكلى ۋە شەھمەڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ تولىسى كەشمىرگە ئىتائەت قىلمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇرۇن كەشمىر تەۋەسىدە بولغانىكەن.

كەشمىردىن ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ تاغدا پايانسىز ئەل ـ ئۇلۇس ۋە پەرگەنە ـ ۋىلايەتلەر بار. بەنگالە ھەتتا ھىند دېگىزى بويىغىچە، بۇ تاغدا توپ ـ توپ خەلقلەر ياشايدۇ. ھەرقانچە سۇرۇشتۇرۇلگەن بولسىمۇ، ھىندىستانلىقلاردىن ھېچكىم بۇ قەبىلىلەر ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرەلمىدى. پەقەت، بۇ تاغ ئاھالىسىنى «كەس» دەپ ئاتايدىغانلىقىنىلا ئېيتىپ بەردى. ھىندىستانلىقلار «ش»نى «س» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى تەخمىن قىلىدۇقكى، بۇ

تاغدىكى ئەڭ چوڭ شەھەر كەشمىر بولۇپ، ئۇلار شۇنىڭ-دىن باشقا شەھەرنى ئىشتىمگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى كەشمىر دەپ بىلگەن بولسا كېرەك. بۇ تاغ ئاھالىسىنىڭ تىجارەت مېلى ئىپار، قوتاسى بەھرى (دېڭىز كالىسى)، زەپەر، قوغۇشۇن ۋە مىستۇر. ھىندىستانلىقلار بۇ تاغنى «سەۋالەك پەرىپەت» دەپ ئاتايدۇ. ھىند تىلىدا «سەۋا» — تۆتتىن بىر، «لەك» — يۈزمىڭ، «پەرىپەت» — تاغ دېگەن بولىدۇ. دېمەك، تۆتتىن بىرلەك يەنى، بىر يۈز يىگىرمە بەش مىڭ تاغ دېگەنلىكتۇر. بۇ تاغلاردا قار ئۆكسىمەيدۇ. ھىندىستاننىڭ لاھۇر، سىھرىند ۋە سەنبەل قاتارلىق ۋىلا-يەتلىرىگە بۇ تاغلاردىكى قارلار ئاپئاق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ تاغ كابۇلدا ھىندۇكۇش دەپ ئاتىلىدۇ ۋە بىرئاز جە-نۇبقا مايىل شەرق تەرىپىگە سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپى پۈتۈنلەي ھىندىستان ھېسابلىنىدۇ. بۇ تاغنىڭ (273) ۋە «لەس» دەپ ئاتالغان بۇ نامەلۇم ئۇ-لۇسلارنىڭ شىمال تەرىپى تىبەت ۋىلايىتىدۇر.

بۇ تاغدىن كۆپلىگەن دەريالار چىقىپ، ھىندىستاننىڭ ئىچى بىلەن ئاقىدۇ. سىھرىندتىن شىمالغا قاراپ سىند، بەھەت، چاناب، راۋى، بىياھ ۋە سەنلۇجدىن ئىبارەت ئال-تە دەريا مۇشۇ تاغدىن چىقىپ، مۇلتان تەۋەسىدە بىر - بىرىگە قوشۇلىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىگە قوشۇلغاندىن كې-يىنمۇ سىند دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ ۋە غەربكە ئېقىپ، تەتتە ۋىلايىتىنىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ ئۇمەنغا قۇيۇلىدۇ. بۇ ئالتە دەريادىن باشقا، جۇن، گەنگ، رەھەب، گۇمتى، گەگەر، سەرۇ ۋە گەندەك قاتارلىق نۇرغۇن دەريالار بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى گەنگ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ يەنە گەنگ دەپ ئاتىلىدۇ ۋە شەرققە ئېقىپ، بەنگالە ۋىلايىتى-

نىڭ ئىچى بىلەن ئۆتۈپ، دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ «سەۋالەك پەرپەت»تۇر. ھىندىستاننىڭ چەنبەل، بەناس، بىتۋى ۋە سۇن قاتارلىق تاغلىرىدىن چىقىدىغان دەريالارمۇ بار. بۇ تاغلاردا زادىلا قار بولمايدۇ. بۇ دەريالارمۇ گەنگ دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

ھىندىستاندىمۇ تاغلار بار، بۇلارنىڭ بىرى شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان بىر تاغدۇر. بۇ تاغ دېھلى ۋىلايىتىدىكى فىروز شاھنىڭ ئايرىم بىر قىيالىق تاغنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان جاھانناما ناملىق ئىمارىتىدىن باشلىنىدۇ. ئۇ يەردىن ئۆتكەندە، دېھلى تەۋەسىدە ئۇ يەر - بۇ يەردە كىچىك - كىچىك قىيالىق تاغلار ئۇچرايدۇ. مۇئات ۋىلايىتىگە يەتكەندە بۇ تاغلار چوڭىيىدۇ ۋە مۇئاتتىن ئۆتۈپ، (ب 273) بىيانە ۋىلايىتىگە يېتىدۇ. سىكرى، بارى ۋە دۇلپۇرنىڭ تاغلىرى گەرچە تۈتاش بولمىسىمۇ، مۇشۇ تاغلار قاتاردا تۇرىدۇ. كالپۇر دېيىلىدىغان گۇۋالىيارنىڭ تاغلىرىمۇ مۇشۇ تاغنىڭ بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا رەتەنبۇر، چىتۇر، مەنداۋ ۋە چەندىرى تاغلىرىمۇ بۇ تاغنىڭ تارماقلىرىدىندۇر. ئۇلارنىڭ ئارىلىقىتا يەتتە - سەككىز كۈرۈھ ئۇزۇلۇپ قالىدىغان يەرلىرىمۇ بار. بۇ تاغلار پاكار - پاكار، تىك قىيالىق ھەم جاڭگاللىق تاغلاردۇر. بۇ تاغلاردا پەقەت قار ياغمايدۇ. ھىندىستاندىكى بەزى دەريالارنىڭ مەنبەسى مۇشۇ تاغلاردۇر. ھىندىستان ۋىلايەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۈزلەڭگە جايلاشقان.

شۇنچە شەھەر ۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ھېچبىرىدە ئېقىن سۇ يوق. ئېقىن سۇيى شۇ دەريالاردۇر. بەزى جايلاردا يەغىلما سۇلار بار. بەزى شەھەرلەردە ئېرىق چېپىپ سۇ

چىقىرىش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ، لېكىن بۇنى قىلمايدۇ. بۇنىڭ مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلىرى بار: بىرىنچىدىن، زىرائەت ۋە باغلىرىنىڭ ئېقىن سۇغا ئېھتىياجى چۈشمەيدۇ، كۆزلۈك هوسۇللىرى پەسللىك يامغۇر سۈيى بىلەن يېتىلىدۇ. شۇنىسى ئاجايىپكى، ئۇلارنىڭ يازلىق هوسۇلى يامغۇر بولمىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. دەرەخلىرىنىڭ تۈۋىگە بىر - ئىككى يىلغىچە سۇ توشۇپ ياكى سۇ تارتىپ قۇيىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇ بېرىش زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ. بەزى مايسىلارغا سۇ بېرىلىدۇ. لاهۇر، دىبالپۇر، سىهرىند تەرەپلىرىدە سۇ چاق بىلەن چىقىرىلىدۇ. قۇدۇقنىڭ تىرەنلىكى بىلەن تەڭ كېلىدىغان ئىككى تال ئارغامچا بىر - بىرىگە چېتىلىپ، هالقا قىلىنىدۇ، بۇ ئىكى تال ئارغامچىنىڭ ئارىسىغا ياغاچلار باغلىنىپ، بۇ ياغاچلارغا كۆزلار بېكىتىلىدۇ. بۇ كۆزلار بېكىتىلگەن (274) بۇ ئارغامچا قۇدۇقنىڭ ئۈستىدىكى چاققا قويۇلىدۇ. بۇ چاق ئوقىنىڭ نېرىقى بېشىدا يەنە بىر چاق بولىدۇ، بۇ چاقنىڭ قېشىدا ئوقى تىك بولغان يەنە بىر چاق بولىدۇ، بۇ چاققا قېتىلغان كالا ئۇنى ئايلاندۇرغاندا بۇ چاقنىڭ چىشلىرى يەنە بىر چاقنىڭ چىشلىرى بىلەن تۇتىشىپ، هېلىقى كۆزىلىق چاقمۇ ئايلىنىدۇ، سۇ تۆكىلىدىغان يەرگە نور قويۇلغان بولۇپ، سۇ شۇ نور ئارقىلىق هەر تەرەپكە ئېلىپ كېتىلىدۇ. ئەگەر، چەندۇۋار، بىيانە تەرەپلىرىدە زىرائەت ئاسما سوغا بىلەن سۇغۇرىلىدۇ. بۇ جاپالىق بولغانلىقى ئۈستىگە، مەينەتچىلىكى بار بىر ئىش: قۇدۇقنىڭ يېنىغا بىر تال ئاچا ياغاچ تىكىلىپ، ياغاچنىڭ ئاچا يېرىگە بىر غالتەك بېكىتىلىدۇ، غالتەكنىڭ ئۈستىگە ئۆزۈن بىر تال ئارغامچا ئارتىلىپ، ئۇنىڭ بىر ئۇ-

چىغا يوغان بىر سوغا باغلىنىدۇ، يەنە بىر ئۇچى كالىغا باغلىنىدۇ، بىر ئادەم كالىنى ھەيدەپ ماڭىدۇ، بىر ئادەم سوغا بىلەن تارتىلىپ چىققان سۈنى تۆكىدۇ. ھەر قېتىم كالا سوغىدىكى سۈنى تارتىپ چىقىرىپ يانغان چاغدا، ھېلىقى ئارغامچا كالا ماڭغان يولدىكى سۈيدۇك ۋە تېزەك بىلەن بۇلغىنىپ يەنە قۇدۇققا چۈشىدۇ. بەزى يەرلەردە زىرائەتكە سۇ كېرەك بولسا، ئەر ـ خوتۇن بىللە سۇ توشۇپ سۇغىرىدۇ.

ھىندىستاننىڭ شەھەر ۋە ۋىلايەتلىرى ئىنتايىن سا-پاسىز. ھەممە شەھەر ۋە يەرلىرى بىر ـ بىرىدىن پەرق-لەنمەيدۇ. باغلىرىنىڭ تېمى بولمايدۇ. يەرلىرىنىڭ تولىسى تۈپتۈز. بەزى دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ ساھىللىرى پەسىللىك يامغۇر تۆپەيلىدىن سۇ ئاستىدا قالغان بولۇپ، (ب 274) ھەرقانداق يېرىدىن كېچىپ ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس. بەزى يەرلەردە تىكەنلىك دەرەخ ئورمانلىرى بار. پەرگەنەلەرنىڭ ئاھالىسى شۇ ئورمانلار بىلەن قوغدىنىپ، سىلىق بەرگە-لى ئۇنمايدۇ. ھىندىستاندا دەريالاردىن باشقا ئېقىن سۇ ئاز. بەزى يەرلەردە يىغىلما سۇلار ئۇچراپ قالىدۇ. شۇنچە شەھەر ۋە ۋىلايەتلەر قۇدۇق سۈيى بىلەن ياكى پەسىللىك يامغۇر سۈيىدىن ھاسىل بولغان كۆل سۈيى بىلەن تە-رىكچىلىك قىلىدۇ. ھىندىستاندا مەھەللە، يېزا ھەتتا شەھەرلەرنىڭ بۇزۇلمىقى ۋە بىنا بولمىقى بىر ۋاقىت ئىچىدىلا ئەملگە ئاشىدۇ. بەزى چوڭ شەھەرلەردە قانچە يىللار ھايات كەچۈرگەن ئاھالە ئۇ يەردىن قاچماق بولسا، شۇنداق قاچىدۇكى، بىر كۈن، بىر يېرىم كۈن ئىچىدە ئۇ يەردە ھېچ نەرسىدىن ئەسەر ۋە ئالامەت قالمايدۇ. ئە-گەر بىنا قىلماقچى بولسا، ئېرىق چېپىش، تۇغان تۇ-

تۇشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ، تېرىلغۇلىرى پۈتۈنلەي بىنەمە-
گە تېرىلىدۇ، ئاھالىسىگە چەك يوق، ھەممىسى توپلىنىپ
بىر كۆل ياسايدۇ ياكى قۇدۇق قازىدۇ، ئۆي سېلىش، تام
قوپۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. قومۇش ۋە دەرەخ مول. ئۇ-
نىڭدىن كەپە ياسىشىدۇ ـ دە، بىر يېزا ياكى شەھەر بە-
نا بولىدۇ.

ھىندىستان ھايۋاناتى پىل ـــ ھىندىستانلىقلار ئۇنى «ھاتى» دەپ ئاتايدۇ. كالپى ۋىلايىتىنىڭ چەتلىرىدە بولى-
دۇ. ئۇنىڭدىن يۇقىرى، شەرققە ماڭغانسېرى ياۋا پىللار كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇ تەرەپلىرىدىن پىل تۇتۇپ كېلىنىدۇ. كەررە بىلەن مانىكپۇردا ئوتتۇز ـ قىرىق يېزا مەخسۇس (275) پىل تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار سېلىقلار-
نىمۇ پىل بىلەن تۆلەيدۇ. پىل ـــ جۇغى زور ھەم زى-
رەك ھايۋان. نېمە دېسە، چۈشىنىدۇ ۋە نېمە بۇيرۇسا، شۇنى قىلىدۇ. باھاسى بويىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ ۋە ئې-
لىپ ـ سېتىشتا گەزلەپ باھا قويۇلىدۇ. قانچە چوڭ بولسا، باھاسى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارى-
غاندا، بەزى دالىلاردا ئېگىزلىكى ئون قارى كېلىدىغان پىللار بارئىمىش. بۇ يەرلەردە بولسا، تۆت ـ بەش قارى-
دىن ئېگىز پىل كۆرۈلمىدى. پىلنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى پۈتۈنلەي خارتۇمى بىلەن بولىدۇ. ئۇ خارتۇمىدىن ئايرىلسا ياشىيالمايدۇ. خارتۇمىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ـــ ئۇستىكى ئېڭىكىدە يوغان ئىككى چىشى بار. تام ۋە دەرەخلەرنى شۇ چىشلىرى بىلەن ئىتتىرىپ يىقىتىدۇ. ئۇرۇشۇش ۋە ھەرقانداق ئېغىر ئىشتا شۇ چىشلىرىنى ئىشقا سالىدۇ. ھىندىستانلىقلار بۇ چىشنى «ئاج» دەپ ئاتايدۇ ۋە بەك قەدىرلەيدۇ. پىلنىڭ تۇكى بولمايدۇ. ھىندىستان ئاھالى-

سىنىڭ نەزىرىدە پىل بەك ئېتىبارلىق. چېرىكلىرىنىڭ ھەر قىسمىدا جەزمەن بىرنەچچە پىل بولىدۇ. پىلنىڭ بىرمۇنچە ئارتۇقچىلىقلىرى بار. ئۇلۇغ سۇ بولسۇن، تىرەن سۇ بولسۇن، تېيىز سۇ بولسۇن ئېغىر يۈك بىلەن ئاسانلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. تۆت ـ بەش يۈز كىشى سۆرەيدىغان توپ ھارۋىسىنى ئۇچ ـ تۆت پىل سۆرەپ كېتىۋېرىدۇ. بىراق، بوغۇزنى بەك كۆپ يەيدۇ، ئىككى قاتار تۆگىنىڭ بوغۇزىنى بىر پىل يەپ قويىدۇ.

كىرگىدان (كەرگ) ـــ بۇمۇ چوڭ جانىۋار. (ب 275) گەۋدىسى ئۇچ سۇ كالىسىنىڭ گەۋدىسىگە تەڭ كېلىدۇ. ئۇ ۋىلايەتلەردە كەرگىدان پىلنى مۇڭگۈزى بىلەن كۆتۈرۈپ كېتىدۇ، دېگەن گەپ مەشھۇر ئىكەن. بىراق، بۇ گەپ ئاساسسىز بولسا كېرەك. ئۇنىڭ بۇرنىنىڭ ئۇستىدە بىر مۇڭگۈزى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بىر غېرىچتىن كۆپرەك كېلىدۇ. ئىككى غېرىچ كېلىدىغىنى كۆرۈلمىدى. چوڭ بىر مۇڭگۈزىدىن بىر قەدەھ ۋە بىر شېشىغال ياسالدى. بەلكى، تۇگمەدەك ئۇچ ـ تۆت دانىسى ئاشقان بولۇشى مۇمكىن. تېرىسى ئىنتايىن قېلىن بولىدۇ. قاتتىق يانى راسا كېرىپ تۇرۇپ ئوق ئاتسا، ئوق كۆپ كىرگەندە تۆت ئىلىك كىرەرمىش. بەزى يەرلىرىدىن ئوق خېلى ئۆتىدىكەن. ئىككى قولى ۋە ئىككى پۇتىنىڭ ئۇستىدە تېرىسى قاتلىنىپ ساڭگىلاپ تۇرىدۇ. يىراقتىن خۇددى يوپۇق يېپىپ قويغاندەك كۆرۈنىدۇ. باشقا ھايۋانلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاتقا كۆپرەك ئوخشايدۇ: ئاتنىڭ چوڭ قېرىنى بولمىغىنىدەك، ئۇنىڭمۇ چوڭ قېرىنى بولمايدۇ؛ ئاتنىڭ ئوشۇقى ئورنىدا بىر پارچە سۆڭەك بولغىنىدەك ئۇنىڭمۇ ئوشۇقى ئورنىدا بىر پارچە سۆڭەك بولىدۇ؛ ئالدى پۇتـ-

نىڭ سۆڭەكلىرىمۇ خۇددى ئاتىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئۇ، پىلدىنمۇ يىرتقۇچراق كېلىدۇ ھەم پىلدەك رايىش بولمايدۇ. پەرشاۋەر ۋە ھەشنەغەر جاڭگاللىرىدا كۆپ بولىدۇ. سىند دەرياسى بىلەن بېھرە ۋىلايىتى ئارىلىقىدىكى جاڭگاللاردىمۇ بولىدۇ. ھىندىستاندا سەرۋ دەرياسى بويىدىمۇ كۆپ بولىدۇ. ھىندىستان (276) يۇرۇشلىرىدە پەرشاۋەر ۋە ھەشنەغەر جاڭگاللىرىدا كەرگىدان ئوۋلاپ تۇراتتۇق. ئۇ بەك ئۇسكەك بولىدۇ. شۇ ئوۋلاردا بىرمۇنچە ئادەم ۋە ئاتلارنى ئۇسۇۋەتكەنىدى. بىر قېتىم مەقسۇد ئاتلىق بىر يىگىتنىڭ ئېتىنى مۇڭگۈزى بىلەن ئېلىپ، نەيزە بويى يەرگە تاشلىۋەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەقسۇدقا «كەرگ» لەقىمى سىڭىپ قالدى.

سەھرايى گاۋمىش (ياۋا سۇ كالىسى) ــ سۇ كالىسىدىن چوڭ بولىدۇ. مۇڭگۈزى سۇ كالىسىنىڭكىدەك كەينىگە ئېگىلىپ تۇرمايدۇ. ئىنتايىن يىرتقۇچ كېلىدۇ.

نىلەگاۋ (كۆك كالا) ــ ئېگىزلىكى ئاتتەك، لېكىن ئاتتىن ئىنچىكىرەك كېلىدۇ. ئەركىكى كۆك بولىدۇ، شۇڭا «نىلە گاۋ» (كۆك كالا) دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. كىچىكرەك ئىككى مۇڭگۈزى بار، بوغۇزىدا بىر غېرىچتىن ئۇزۇنراق تۇكى بار. دېڭىز قوتىزىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. تۇيىقى كالىنىڭكىدەك ئاچىماق بولىدۇ. چىشسىنىڭ رەڭگى بۇغا ـ مارالنىڭكىگە ئوخشايدۇ، مۇڭگۈزى ۋە بوغۇزىدا تۇكىمۇ بولمايدۇ، ئەركىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئاتقا ئوخشايدۇ.

كۇتەھپاي ــ چوڭلۇقى ئاق كېيىكتەك بولىدۇ. ئالدى ـ كەينى پۇتلىرى قىسقا كېلىدۇ، شۇڭا «كۇتەھپاي» (قىسقا پۇت) دەپ ئاتالغان. مۇڭگۈزى بۇغا مۇڭگۈزىدەك شاخلىق،

لېكىن كىچىكرەك بولىدۇ. ئۇمۇ بۇغىدەك ھەر يىلى مۇڭگۈز تاشلايدۇ. يۇگۇرۇشتە ئاجىزراق. شۇڭا جاڭگالدىن چىقمايدۇ.

كەلەھرە ــ جەرەننىڭ ئەركىكى ھۆنەگە ئوخشايدىغان بىر خىل كېيىك. دۇمبىسى قارا، قارنى ئاق بولىدۇ. مۇڭگۈزى ھۆنەنسىكىدىن (ب 276) ئۇزۇن ھەم تولۇق كېلىدۇ. ھىندىستانلىقلار ئۇنى «كەلەھرە» دەپ ئاتايدۇ. ئەسلىيدە «كەلاھەرەن» يەنى «قارا كېيىك» دېگەن سۆز ئىكەن، قىسقارتىپ «كەلەھرە» دەۋاپتۇ. ئۇنىڭ چىشىسى ئاق بولىدۇ. كىشىلەر بۇ كەلەھرە بىلەن كېيىك ئوۋلايدۇ. كەلەھرەنىڭ مۇڭگۈزىگە تۇزاقنىڭ ھالقىسىنى باغلايدۇ، پۇتىغا توپ ئوقىدىن چوڭراق بىر تاشنى ئېسىپ، كېيىك ئىلىنگەندە يىراقتا كېتەلمەيدىغان قىلىپ قويىدۇ. ئاندىن كېيىن، ياۋا كېيىكلەر كۆرۈنگەندە، ئۇنى شۇ كېيىكلەرگە قارشى قويۇپ بېرىدۇ. بۇ كېيىك تولىمۇ ئۇرۇشقاق بولىدۇ، شۇڭا دەرھال ئۇرۇشۇشقا كېلىدۇ. ئۇلار مۇڭگۈزلىرىنى بىر ــ بىرىگە تىرىشىپ، ئالدىغا ــ ئارقىغا مېڭىشقاندا، ياۋا كېيىكنىڭ مۇڭگۈزى بۇ كېيىكنىڭ مۇڭگۈزىگە باغلانغان تۇزاق ھالقىسىغا كىرىپ قالىدۇ. ئۇ قاچاقچى بولسىمۇ، ئۆگىتىلگەن كېيىك قاچمايدۇ، ئۇنىڭ پۇتىغا ئېسىلغان تاشمۇ ئۇنىڭ قېچىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. كىشىلەر مۇشۇ يول بىلەن نۇرغۇن كېيىك تۇتىدۇ، تۇتقان كېيىكلەرنى ئۆيگە ئۆگىتىپ، ئۇلار ئارقىلىق يەنە كېيىك تۇتىدۇ. كىشىلەر ئۆگىتىلگەن كېيىكلەرنى ئۆيىدىمۇ سوقۇشتۇرىدۇ، ئۇلار بەك ياخشى سوقۇشىدۇ.

ھىندىستاننىڭ تاغ ئېتەكلىرىدە كىچىك بىر خىل

كېيىك بار، چوڭلۇقى ئارقار غۇلچە (قىزىل كېيىك)نىڭ بىر ياشلىق ئوغلىقىدەك بولىدۇ.

گىنى ئۇي ــ كىچىك بىر خىل كالا. بىز تەرەپنىڭ چوڭ قوچقارلىرىدەك كېلىدۇ. گۆشى بەك يۇمشاق ھەم لەززەتلىك بولىدۇ.

مايمۇن ــ ھىندىستانلىقلار ئۇنى «باندەر» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ خىلى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. بۇلاردىن بىرى بىز تەرەپلەرگە ئېلىپ بېرىلىدىغان خىلىدۇر. لوللار ئۇنى ئويۇنغا (277) ئۆگىتىدۇ. دەرەئى نۇر تاغلىرىدا، كۆھى سەفىدنىڭ خەيبەر تەۋەسىدىكى ئېتەكلىرىدە ۋە ھىندىستانىنىڭ ئۇنىڭدىن تۆۋەن ھەممە يېرىدە بولىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ يۇقىرىسىدا بولمايدۇ. تۈكى سېرىق، يۇزى ئاق كېلىدۇ، قۇيرۇقى ئانچە ئۇزۇن بولمايدۇ. بەجۇر، سەۋاد تەرەپلىرىدە كۆرۈلمەيدىغان يەنە بىر خىل مايمۇن بار. ئۇ بىز تەرەپلەرگە ئېلىپ بېرىلىدىغان مايمۇنلاردىن كۆپ چوڭ بولىدۇ، قويرۇقىمۇ ئۇزۇن، تۈكى ئاقۇچ، يۇزى قاپقارا كېلىدۇ. بۇ خىل مايمۇن ھىندىستانىنىڭ تاغ ۋە جاڭگاللىرىدا بولىدۇ، بىز تەرەپلەردە بولمايدۇ. تۈكى، يۈزى ۋە پۇتۇن ئەزاسى قاپقارا كېلىدىغان يەنە بىر خىل مايمۇنمۇ بار.

نۇل ــ جۇغى تىيىندىن كىچىكرەك بولىدۇ. دەرەخقە چىقىدۇ. بەزىلەر ئۇنى «مۇشۇ خۇرما» دەپمۇ ئاتايدۇ ۋە مۇقەددەس ھېسابلايدۇ.

گەلەھرى ــ بىر خىل چاشقان. دەرەخ ئۈستىدىلا ياشايدۇ، دەرەخ ئۈستىدە يۇقىرى ـ تۆۋەنگە ئاجايىپ تېز يۇگۈرىدۇ.

قۇشلار: توز ــ كۆپ رەڭلىك ۋە ئىنتايىن زىننەت-

لىك قۇش. گەۋدىسى رەڭگى بىلەن زىننىتىگە مۇناسىپ ئەمەس. جۇغى تۇرنىدەك بولسىمۇ، لېكىن تۇرنىدەك ئېگىز ئەمەس. ئەركىكى بىلەن چىشسىنىڭ بېشىدا ئۇزۇنلۇقى ئىككى - ئۈچ ئىلىك كېلىدىغان يىگىرمە - ئوتتۇز پەي بار. چىشسىنىڭ باشقا رەڭ ۋە زىننىتى يوق. ئەركىكىنىڭ بېشىدا كۆك رەڭلىك هالقا بار. بويىنى پار-قىراق كۆك رەڭدە. (ب 277) بويىدىن تۆۋەن دۇمبىسى سېرىق، يېشىل، كۆك ۋە سۆسۈن رەڭلەر بىلەن بېزەلگەن. دۇمبىسىدىكى گۈللەر كىچىك - كىچىك بولىدۇ. دۇمبىسىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە خۇددى شۇ رەڭلەردىن هاسىل بولغان چوڭ - چوڭ گۈللەر قۇيرۇقىنىڭ ئۈچىغىچە بارىدۇ. بەزى توزلارنىڭ قۇيرۇقى بىرەر غۇلاچ كېلىدۇ. بۇ گۈللۈك پەيلەرنىڭ ئاستىدا باشقا قۇشلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان بىرئاز قىسقا قۇيرۇقىمۇ بولىدۇ. بۇ قۇيرۇقى بىر-لەن قانىتى قىزىل بولىدۇ. توز بەجۇر، سەۋاد ۋە ئاياغ-لىرى جايلاردا بولىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرىسىدىكى كۇنەت ۋە لەمغانات تەرەپلىرىدە بولمايدۇ. ئۇچۇشتا قىرغاۋۇلدىنمۇ ئاجىز بولىدۇ، بىر - ئىككى قېتىمدىن ئارتۇق ئۇچالمايدۇ. ئۇچۇشتا ئاجىز بولغىنى ئۇچۇن تاغدا ياكى ئورمانىدا ياشايدۇ. توز ياشايدىغان ئورمانلاردا بۆرە كۆپ بولىدۇ. توز بىر غۇلاچ قۇيرۇقى بىلەن شۇ ئورمانلاردا يۇرۇپ نېمە ئۈچۇن بۆرىنىڭ زىياندىشلىقىغا ئۇچرىماسلىقى ئاجايىپ بىر ئىش. هىندىستانلىقلار ئۇنى «مور» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئىمام هەنىفە مەزهىپىدىكىلەر ئۈچۇن هالال. گۆشى تەمسىز ئەمەس. دۇرراج گۆشىگە ئوخشايدۇ. بىراق، خۇددى تۆگە گۆشى يېگەندەك يىرگىنچ بىلەن يېيىلىدۇ.

تۇتى — بۇمۇ بەجۇر ۋ ئۇنىڭ تۆۋۈنىدىكى ۋىلايەت-

لەردە بولىدۇ. ئۇجمە پىشقان مەزگىللەردە نىگەنھار ۋە لەمغاناتقا كېلىدۇ. باشقا چاغلاردا بۇ يەردە بولمايدۇ. تۇتى خىلمۇخىل بولىدۇ. بىز تەرەپلەرگە ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر خىلى سۆزلەشنى ئۆگىنەلەيدۇ. يەنە بىر خىلى ئۇ-نىڭدىن كىچىكرەك بولىدۇ (278) بۇ خىلىمۇ سۆز قە-لىشنى ئۆگىنەلەيدۇ. بۇ خىلىنى «جەڭگەلى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خىلى بەجۇر، سەۋاد تەرەپلىرىدە بەك كۆپ بولىدۇ. شۇ دەرىجىدە كۆپكى، بەش ـ ئالتە مىڭى بىر توپ بولۇپ ئۇچىدۇ. بۇ ئىككى خىل تۇتۇرىسىدىكى پەرق پە-قەت، گەۋدە جەھەتتىلا بولۇپ، رەڭگى پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. جەڭگەلى تۇتىدىنمۇ كىچىك بولىدىغان يەنە بىر خىل تۇ-تى بار. ئۇنىڭ بېشى قىپقىزىل بولىدۇ، قاناتلىرىنىڭ ئۇستىمۇ قىزىل كېلىدۇ. قۇيرۇقىنىڭ ئۇچىدا ئىككى ئىلىكتەك يەر ئاق بولىدۇ. بۇ خىلىدىن بەزىلىرىنىڭ بېشى كۆك بولىدۇ. بۇ خىلى سۆزلەشنى ئۆگىنەلمەيدۇ. بۇ خىلىنى «كەشمىر تۇتىسى» دەپ ئاتايدۇ. جەڭگەلى تۇ-تىدەك كىچىك يەنە بىر خىل تۇتى بار. تۇمشۇقى قارا بولۇپ، بويىندا چوڭ بىر قارا ھالقىسى بولىدۇ. قانىتى-نىڭ ئاستى قىزىل كېلىدۇ. سۆزلەشنى ياخشى ئۆگىنى-دۇ. «تۇتى بىلەن شارەك نېمىنى ئۆگەتسە دېيەلەيدۇ، لې-كىن ئۆزلۈكىدىن بىرنەرسىنى چۈشىنىپ سۆزلىيەلمەيدۇ» دەپ ئويلايتتۇق. بۇ چاغدا يېقىن مۇلازىملىرىمدىن بولغان ئەبۇلقاسىم جەلايىر ئاجايىپ بىر ئىشنى سۆزلەپ بەردى: مۇشۇ خىلدىكى بىر تۇتىنىڭ قەپىسى يېپىقلىق ئىكەن، تۇتى: «رويى مەراۋا كۇن كى دەمگىر شۇدەم» (يۇزۇمنى ئاچ، دېمىم سىقىلىپ كەتتى) دەپتۇ. يەنە بىر قېتىم، ئۇنى كۆتۈرگەنلەر دەم ئېلىش ئۈچۈن ئولتۇرغاندا، يولۇ-

چىلار ئۆتۈپ كېتىۋاتقانىكەن، تۇتى: «مەردۇم رەگتەنىد، شۇما نەمىرەۋىد» (كىشىلەر كېتىۋاتىدۇ، سىلەر نېمىشقا ماڭمايسىلەر) دەپتۇ. «ۋەلئۇھدەتۇ ئەلەررازا»[1] كىشى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىمىغىچە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. يەنە بىر خىل تۇتى بار. ئۇنىڭ رەڭگى پارقىراق ھەم قىپقىزىل بولىدۇ. باشقا بەزى رەڭلىرى بولسىمۇ، (ب 278) ئېنىق خاتىرىدە قالمىغىنى ئۈچۈن تەپسىلىي يېزىلمىدى. قىزىل ھەم ئىنتايىن كېلىشكەن تۇتىدۇر. ئۇنىڭغا تىل ئۆگەتكىلىمۇ بولارمىش. ئەينى شۇكى، ئۇنىڭ ئاۋازى خۇددى چىننىڭ سۇنۇقىنى مىس تاۋاققا سۈركىگەندەك يېقىمسىز.

شارەك ــ لەمغاناتتا ھەم ئۇنىڭ تۆۋىنىدىكى پۇتۇن ھىندىستاندا بەك كۆپ بولىدۇ. بۇمۇ خىلمۇخىل بولىدۇ. لەمغاناتتا كۆپ بولىدىغان بىر خىلىنىڭ بېشى قارا، قانات-ئاتلىرى ئالا كېلىدۇ. جۇغى قاراغۇجىدىن بىرئاز چوڭ ھەم قوپالراق بولىدۇ. سۆزلەشنى ئۆگىنەلەيدۇ. ئۇنىڭ «پىندۇاي» دەپ ئاتالىدىغان بىر خىلى بار، بەنگالەدىن ئېلىپ كېلىنىدۇ، رەڭگى قاپقارا بولىدۇ. جۇغى ئالدىنقى خىلىدىن خېلى چوڭ بولىدۇ، تۇمشۇقى ۋە پۇتى سېرىق كېلىدۇ. قۇلقىنىڭ سىلىنىپ تۇرىدىغان سېرىق پۈستى بار، كۆرۈنۈشى سەترەك. سۆزلەشكە ئۆگىتىلىدۇ، ياخشى ھەم يېقىملىق سۆزلەيدۇ. دەسلەپ ئېيتىلغان شارەكتىن ئىنچىكىرەك بولغان يەنە بىر خىل شارەك بار، كۆزىنىڭ چۆرىسى قىزىل بولىدۇ. بۇ خىل شارەك سۆزلەشنى ئۆگىنەلمەيدۇ، ئۇ «ۋىن شارەك» دەپ ئاتىلىدۇ. گەنگ سۇيىدىن كۆڭرۈك ياساپ ئۆتۈپ، دۇشمەننى قاچۇرغان ۋاقتىمىزدا، لەكنۇر تەۋەسىدە كۆكسى ئاق، بېشى ئالا

① سۆزنىڭ توغرا ـ ناتوغرىلىقىغا سۆزلىگۈچى مەسئۇل.

بىر خىل شارەك ئۇچرىدى، بۇ خىلىنى شۇ چاغقىچە زادى كۆرۈپ باقمىغانىدۇق، بۇ خىلىمۇ سۆز ئۆگىنەلمىسە كېرەك.

لۇجە ــ بۇ قۇش «بۇقەلەمۇن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېشىدىن قۇيرۇقىغىچە بەش ـ ئالتە خىل رەڭگى بولىدۇ ھەم كەپتەرنىڭ بويىنىدەك پارقىراپ تۇرىدۇ. چوڭلۇقى (279) كەبكى دەرى (بىر خىل كەكلىك)چە بولىدۇ. ئۇنى ھىندىستان كەبكى دەرىسى دېسىمۇ بولىدۇ. كەبكى دەرى تاغلارنىڭ ئۇستىدە ياشىغىنىدەك، بۇمۇ تاغلارنىڭ ئۇستىدە ياشايدۇ. كابۇل ۋىلايەتلىرىدىن نىجراۋدا ۋە ئۇنىڭ تۆۋىنىدىكى تاغلىرىدا بولىدۇ، ئۇنىڭ يۇقىرىسىدا بولمايدۇ. ئۇ يەردىكى ئاھالە قىزىق بىر ئىشنى سۆزلەپ بەردى: لۇجە قىش بولغاندا تاغنىڭ باغرىغا چۈشەرمىش، ئەگەر ئۇنى ئۇچۇرسا، ئۇزۇملۇك باغدىن ئۆتسىلا قايتا ئۇچالمايمىش. شۇ چاغدا ئۇنى تۇتارمىش. گۆشىنى يېيىشكە بولىدۇ ھەم ناھايىتى لەززەتلىك بولىدۇ.

دۇررراج ــ بۇ، ھىندىستانغىلا خاس قۇش بولماستىن، ئىسىق ئىقلىمدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسىدە بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ بەزى تۇرلىرى ھىندىستاندىن باشقا يەردە بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. دۇررراجنىڭ گەۋدىسى كەكلىكچىلىك بولىدۇ. ئەركىكىنىڭ دۇمبىسى، چىشى قىرغاۋۇلنىڭ رەڭگىدەك بولىدۇ. بوينى بىلەن كۆكسى قارا كېلىدۇ، ئاپئاق ـ ئاپئاق تۈكلىرى بولىدۇ. كۆزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قىزىل سىزىقى بار. چىرايلىق سايرايدۇ. ئاۋازى: «شىردارەم شەكەرەك»[1] دېگەندەك ئاڭلىنىدۇ. «شىر»نى «قىت» دېگەندەك

① «سۈتۈم بار شېكەرگىنە» دېگەن مەنىدە.

ئېيتىدۇ. «دارەم شەكەرەك»نى توغرا تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئاستراباد دۇرراجلىرى: «بات مېنى تۇتتىلەر» دەپ سايرارمىش. ئەرەبىستان تەرەپلىرىدىكى دۇرراجلار: «بىشـ شۇكرى تەدۇمۇننەئەم»[1] دەپ سايرارمىش. چىشىسى قىرـ غاۋۇلدەك رەڭلىك كېلىدۇ. بۇ نىجراۋنىڭ تۆۋىنىدە بولـ ىدۇ.

كەنجەل — دۇرراج جىنسىدىن بولغان بىر خىل قۇش. گەۋدىسى دۇرراجنىڭكىدەك بار. ئاۋازى كەكلىك ئاۋازىغا ئوخشايدۇ، بىراق ئۇنىڭكىدىن (ب 279) كۆپ ئۇنلۇك. ئەركىكى بىلەن چىشىسىنىڭ رەڭگىدە پەرق ئاز. پەرشاۋەر، ھەشىنەغەر ۋە ئۇنىڭ تۆۋىنىدىكى ۋىلايەتلەردە بولىدۇ، ئۇنىڭ يۇقىرىسىدا بولمايدۇ.

پۇل پەيكار — چوڭلۇقى كەبكى دەرىدەك بار. تۇرقى توخۇغا ئوخشايدۇ. رەڭگىمۇ مىكىيان رەڭگىدە. تامىقىدىن كۆكسىگىچە پارقىراق قىزىل بولىدۇ. پۇل پەيكار ھىنـ دىستان تاغلىرىدا بولىدۇ.

ياۋا توخۇ — ئۇنىڭ ئۆي توخۇسىدىن پەرقى شۇكى، ئۇ خۇددى قىرغاۋۇلدەك ئۇچىدۇ ۋە ئۆي توخۇسىدەك رەڭمۇرەڭ بولمايدۇ. بۇ خىل توخۇ بەجۇر تاغلىرىدا ۋە ئۇنىڭ تۆۋىنىدىكى تاغلاردا بولىدۇ. بەجۇرنىڭ يۇقىرىسىدا بولمايدۇ.

جەلسى — گەۋدىسى پۇل پەيكارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بىراق، پۇل پايكار ئۇنىڭدىن خۇش رەڭ كېلىدۇ. بەجۇر تاغلىرىدا بولىدۇ.

شام — چوڭلۇقى ئۆي توخۇسچە كېلىدۇ. خىلمۇخىل رەڭلىرىنىڭ بىرىمۇ تەكرارلانمايدۇ. بۇمۇ بەجۇر تاغلىرىدا

① «شۇكۇر قىلساڭ، نېمەت كۆپ بولىدۇ،» دېگەن مەنىدە.

بولىدۇ.

بۆدۈنە — بۆدۈنە ھىندىستانغىلا خاس بولمىسىمۇ، لېكىن ھىندىستانغا خاس بولغان تۆت ـ بەش خىل بۆدۈنە بار. بۇلارنىڭ بىر خىلى بىزنىڭ ۋىلايەتلەرگە بارىدۇ. يەنە بىر خىلى بىزنىڭ ۋىلايەتلەرگە بارغان بۆدۈنىدىن قىسقىراق كېلىدۇ، قانىتى بىلەن قۇيرۇقىنىڭ رەڭگى تېخىمۇ قىزىل بولىدۇ. چىرغا ئوخشاش توپ ـ توپ بولۇپ ئۇچىدۇ. يەنە بىر خىلى بىز تەرەپلەرگە بارغان بۆدۈنىدىن بىرئاز كىچىك كېلىدۇ، بوغۇزى بىلەن كۆكسىدىكى قارىسى تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ. (280) يەنە بىر خىلى كابۇلغا ناھايىتى ئاز بارىدىغان كىچىك بىر خىل بۆدۈنىدۇر. قارچىدىن ئازراق چوڭ بولىدۇ. كابۇلدا ئۇنى «قۇراتۇ» دەيدۇ.

خەرچەل — چوڭلۇقى دوغداقچە كېلىدۇ، بەلكى ھىندىستان دوغدىقى بولۇشى مۇمكىن. گۆشى بەك مەززىلىك بولىدۇ. بەزى قۇشلارنىڭ پۇت گۆشى ياخشى بولىدۇ. بەزى قۇشلارنىڭ تۆش گۆشى ياخشى بولىدۇ. خەرچەل گۆشىنىڭ ھەممە يېرى لەززەتلىك.

چەرز — گەۋدىسى توغدارنىڭكىدىن بىرئاز كىچىك كېلىدۇ. ئەركىكىنىڭ دۇمبىسى توغدارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، كۆكسى قارا بولىدۇ، چىشسىسى بىر رەڭلىك بولىدۇ. چەرزنىڭ گۆشىمۇ ناھايىتى مەززىلىك بولىدۇ. خەرچەل دوغداقىغا قانداق ئوخشىسا، چەرزمۇ شۇنداق ئوخشايدۇ.

باغرى قارا — ھىندىستان باغرى قارىسى ئادەتتىكى باغرى قارىدىن بىرئاز كىچىك ۋە ئىنچىكە كېلىدۇ، باغرىنىڭ قارىسىمۇ ئاز بولىدۇ، ئاۋازىمۇ ئونىڭكىدىن ئىنچىكە چىقىدۇ.

يەنە سۇدا ۋە سۇ ياقىسىدا يۈرىدىغان مۇنداق قۇشلار بار:

دىك (پىرى دىك) ــ گەۋدىسى زور بىر قۇش. قانىتىنىك ھەربىرى بىر غۇلاچ كېلىدۇ. بېشى بىلەن بوينى تۈكسىز بولىدۇ. بوغىزىدا خالتىدەك بىر نېمە ئېسىلىپ تۇرىدۇ. دۇمبىسى قارا، كۆكسى ئاق بولىدۇ. بەزەن كالۇلغىمۇ بېرىپ قالىدۇ. بىر يىلى كابۇلدا بىرىنى تۇتۇپ كېلىتۇرۇشكەنىدى، ئۆيگە ئوبدان ئۆگەنگەنىدى. گۆشنى تاشلاپ بەرسە، خاتا قىلماي ئاغزىغا چۈشۈرەتتى. بىر قېتىم ناللىق بىر پاي كەشنى يۇتۇۋالغانىدى. يەنە بىر قېتىم بىر توخۇنى (ب 280) قانات ۋە پەيلىرى بىلەنلا يۇتۇۋەتتى.

سارەس ــ ھىندىستاندا ياشايدىغان تۇركىلەر ئۇنى «تىۋە تۇرنا» (تۆگە تۇرنا) دەپ ئاتايدۇ. دېڭىدىن بىرئاز كىچىك، لېكىن بوينى دېڭىزدىن ئېگىزرەك بولىدۇ. بېشى قىپقىزىل بولىدۇ. ئۆيدە باقسا، ياخشى ئۆگىنىدۇ.

ھەنىك ــ بوينى سارەسنىڭكىچە كېلىدۇ. گەۋدىسى ئۇنىڭكىدىن كىچىكرەك بولىدۇ. لەگلەكتىن خېلىلا چوڭ بولىدۇ. شەكلى لەگلەككە ئوخشاپ كېتىدۇ، تۇمشۇقى لەگلەكنىڭكىدىن ئۇزۇنراق بولىدۇ. تۇمشۇقى قارا، بېشى كۆك، بوينى ئاق، قانىتى ئالا كېلىدۇ. ئۇزۇن قاناتلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن تۇڭى ئاق، ئوتتۇرىسى قارا بولىدۇ.

لەيلەك ــ بوينى ئاق، بېشى ۋە پۇتۇن ئەزاسى قارا بولىدۇ. بىزنىڭ ئۇ تەرەپلەرگە باردىغان لەيلەكتىن بىرئاز كىچىك بولىدۇ. ھىندىستانلىقلار ئۇنى «يەكرەك» دەيدۇ. يەنە بىر خىل لەيلەك بارکى، رەڭگى ۋە شەكلى بىز تەرەپلەرگە باردىغان لەيلەكنىڭكىگە ئوخشايدۇ، لېكىن

تۇمشۇقى تېخىمۇ قارا، گەۋدىسى ئۇنىڭكىدىن بىرئاز كىچىك بولىدۇ.

ئۇقار بىلەن لەيلەككە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل قۇش بار. ئۇنىڭ تۇمشۇقى ئۇقارنىڭكىدىن يوغانراق ھەم ئۇزۇنراق بولىدۇ. گەۋدىسى لەيلەكنىڭكىدىن كىچىكرەك كېلىدۇ.

چوڭ بۇزەك — چوڭلۇقى سارداك، قاناتلىرىنىڭ ئاخىرىسى ئاق كەلگەن، ئاۋازى يۇقىرى بىر قۇش.

ئاق بۇزەك — بېشى بىلەن تۇمشۇقى قارا بولىدۇ. بىزنىڭ ۋىلايەتلەرگە باردىغان بۇزەكتىن خېلى چوڭ، ھىندىستان بۇزەكىدىن كىچىكرەك بولىدۇ. (281)

غەرەمپاي — ئۆردەكنىڭ بىر خىلى بولۇپ، سۇنە بۇرچىندىن چوڭراق كېلىدۇ. ئەركىكى بىلەن چىشسىنىڭ رەڭگى ئوخشاش بولىدۇ. ھەشنەغەردە دائىم بولىدۇ، بەزىدە لەمغەناتقىمۇ بارىدۇ. گۆشى ناھايىتى لەززەتلىك.

شەھمۇرۇغ — ئۆردەكنىڭ بىر خىلى بولۇپ، غازدىن بىرئاز كىچىك بولىدۇ. تۇمشۇقىنىڭ ئۇستىدە دۇمباق بىرنەرسىسى بار. كۆكسى ئاق، دۇمبىسى قارا بولىدۇ. گۆشى مەززىلىك.

زۇممەج — چوڭلۇقى بۇركۇتتەك، رەڭگى قارا بولىدۇ.

سار — دۇمبىسى بىلەن قۇيرۇقى قىزىل بولىدۇ.

ھىندىستان ئالاقاغسى — بىز تەرەپلەردىكى ئالاقاغدىن بىرئاز كىچىك ۋە ئىنچىكە بولىدۇ، بوينىنىڭ بىرقىسمى ئاق بولىدۇ.

مۇرغى جەڭگەل — قاغا بىلەن سېغىزخانغا ئوخشاشلىقى بار بىر خىل قۇش. لەمغاناتتا بۇنى: «مۇرغى جەڭگەل» دەيدۇ. بېشى بىلەن كۆكسى قارا، قانىتى بىلەن

قۇيرۇقى قىزغۇچ، كۆزى قىپقىزىل بولىدۇ. ئۇچۇشتا ئا-جىز بولغىنى ئۇچۇن ئورماندىن چىقمايدۇ، شۇڭا «مۇرغى جەڭگەل» (ئورمان قۇشى) دەپ ئاتايدۇ.

چەمەگدەر — چوڭ بىر خىل شەپەرەڭ بولۇپ، چوڭ-لۇقى مۇشۇكياپىلاقچە بولىدۇ. بېشى ئىت كۆچۈكىنىڭ بېشىغا ئوخشايدۇ. دەرەخقە قونماقچى بولسا، شاخنى تۇ-تۇپ، بېشى تۆۋەن هالەتتە تۇرىدۇ. ئاجايىپ بىر ئىش.

مەتا (مەتامەللە) — ھىندىستان سېغىزخانى بولۇپ، سېغىزخاندىن بىرئاز كىچىك بولىدۇ. سېغىزخان ئاق ئالا بولىدۇ، مەتامەللە بولسا چىپار بولىدۇ.

چوڭلۇقى بۇلبۇلدەك بىر خىل قۇشقاچ بار. (ب 281) رەڭگى پارقىراق قىزىل كېلىدۇ، قانىتىدا ئازراق قارىسى بولىدۇ.

كەرجە — قارلىغاچقا ئوخشايدۇ، قارلىغاچتىن خېلى چوڭ بولىدۇ. ھەممە يېرى قاپقارا بولىدۇ.

كۇيەل — ئۇزۇنلۇقى قاغىدەك، لېكىن ئۇنىڭدىن كۆپ ئىنچىكە بولىدۇ. بەك ياخشى سايرايدۇ. ھىندىستان بۇلبۇلى شۇ ئىمىش. ھىندىستانلىقلار نەزىرىدە بۇلبۇلدەك ھۆرمىتى بار. بۇك ـ باراقسان باغلاردا بولىدۇ.

شەقرائقا ئوخشاش دەرەخكە يېپىشىپ يۇرىدىغان يەنە بىر خىل قۇش بار. چوڭلۇقى شەقرائەتەك بولىدۇ. تۇتـ-دەك يېشىل بولىدۇ.

سۇ هايۋانلىرى: شىر ئابى (سۇ شىرى) — توپلانما سۇلاردا بولىدۇ. تىمساھقا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئېيىتىشلارغا قارىغاندا، ئادەمنى، ھەتتا سۇ كالىسىنى يەپ كېتەرمىش.

سىسار — بۇمۇ تىمساھ شەكىللىك بولىدۇ. ھىندىس-تانىنىڭ ھەممە دەريالىرىدا بولىدۇ. بىر قېتىم تۇتۇپ ئې-

لىپ كېلىشتى. ئۇزۇنلۇقى تۆت - بەش قارىچە، يوغانلىقى قويچە بار. بۇنىڭدىن چوڭلىرىمۇ بارمىش. تۇمشۇقى يېرىم قارىدىن ئۇزۇن بولۇپ، ئاغزىدا قاتار كەتكەن ئىنچىكە چىشلىرى بولىدۇ. سۇ بويلىرىغا چىقىپ ياتىدۇ.

خۇك ئابى (سۇ توڭگۇزى) — بۇمۇ ھىندىستاننىڭ ھەممە دەريالىرىدا بولىدۇ. سۇدىن تۇيۇقسىز چىقىدۇ، بېشى كۆرۈنەر - كۆرۈنمەس يەنە سۇغا چۆكۈۋالىدۇ، قۇيرۇقىلا كۆرۈنۈپ قالىدۇ. بۇنىڭ تۇمشۇقىمۇ (282) سانتىمېتىر تۇمشۇقىدەك ئۇزۇن بولىدۇ، قاتار كەتكەن ئۇششاق چىشلىرى بولىدۇ. بېشىنىڭ باشقا قىسمى ۋە گەۋدىسى بېلىققا ئوخشايدۇ. سۇدا ئويناغان ۋاقتىدا تۇلۇمدەك كۆرۈنىدۇ. سەرۇ سۇيىدىكى خۇك ئابىلار ئويناغان ۋاقتىدا سۇنىڭ ئۈستىگە چىقىدۇ. ھەرگىزمۇ بېلىقتەك سۇنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەيدۇ.

گەريال — بۇ بەك چوڭ بولارمىش. سەرۇ دەرياسىدا جەڭچىلەردىن بىرمۇنچە كىشى ئۇنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئادەمنى يەپ كېتەرمىش. سەرۇ ياقىسىدا تۇرغان ۋاقتىمىزدا بىر - ئىككى قۇلنى يەپ كېتىپتۇ. غازىپۇر بىلەن بەنارەس ئارىسىدا ئوردۇدىن ئۇچ كىشىنى يەپ كەتتى. بۇ ئەتراپتا مەنمۇ گەريالنى يىراقتىن كۆردۇم، تەپسىلىي كۆرۈش ئىمكانىيىتى بولمىدى.

گەلە بېلىق — ئىككى قۇلىقىدىن توغرىسىغا ئۇچ ئىلىكتەك ئىككى سۆڭەك چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنى تۇتقاندا بۇ سۆڭەكلىرىنى تەۋرىتىدۇ. ئۇنىڭدىن يېقىملىق بىر ئاۋاز چىقىدۇ. بەلكىم شۇ ئاۋاز مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنى «گەلە» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

ھىندىستان بېلىقلىرىنىڭ گۆشى لەززەتلىك بولىدۇ،

قىلتىرىقى بولمايدۇ. بۇ بېلىقلار ئىنتايىن شاش كېلىدۇ. بىر قېتىم بىزنىڭ ئادەملەر بىر سۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىن تور سېلىپ كەلدى، تورنىڭ ھەر تەرىپى سۇدىن يېرىم قاربدىن كۆپرەك يۇقىرى ئىدى. بېلىقلارنىڭ تولىسى توردىن بىر قارى يۇقىرى سەكرەپ ئۆتتى. ھىندىستانىنىڭ بەزى سۇلىرىدا ئۇششاق بېلىقلار بولىدۇ، بىرەر قاتتىق تاۋۇش چىقسا، (ب 282) سۇدىن بىر قارى - بىر يېرىم قارى ئېگىزگە سەكرەپ چىقىدۇ.

ھىندىستان پاقىلىرى ئادەتتىكى پاقىلارغا ئوخشىسىمۇ، لېكىن بۇ پاقىلار سۇنىڭ ئۈستىدە يەتتە - سەككىز قارى يەرگە يۈگۈرەلەيدۇ.

ھىندىستان گىياھلىرى: ئەنبى — ھىندىستانلىقلار «بى»نى سوزۇق تاۋۇشسىز تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇ تەلەپپۇز يامان بولغىنى ئۈچۈن بەزىلەر ئۇنى «نەغزەك» دەپ ئاتاپ-تۇ. مەسىلەن، خوجا خۇسرەۋ:

نەغزەكى ما نەغز كۇنى بوستان،
نەغز تەرىن مۇۋەئى ھىندۇستان.

(ئەي بىزنىڭ نەغزەكسىز، سەن بىزنىڭ باغلىرىمىزنى بېزەيسەن، سەن ھىندىستانىنىڭ ئەڭ ياخشى مېۋىلىرىدىنسەن) دېگەنىكەن. ياخشىسى بەك ياخشى بولىدۇ ۋە كۆپلەپ يېيىشكە بولىدۇ، لېكىن ياخشىسى ئاز بولىدۇ. كۆپىنچە خام يىغۇۋېلىپ، ئۆيدە پىشۇرىدۇ. غورىسى ياخشى ئاش تېتىقى بولىدۇ. غورىسىنىڭ مۇرابباسىمۇ ياخشى بولىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ھىندىستانىنىڭ ياخشى مېۋىسىدۇر. دەرىخى ناھايىتى ئېگىز بولىدۇ. بەزىلەر ئەنبىنى «قوغۇندىن باشقا ھەممە مېۋىنى بېسىپ چۈشىدۇ» دەپ ماختايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ماختىغىنىچە ئەمەس. كەنجى

شاپتۇلغا ئوخشاپ كېڭىدۇ. يامغۇر پەسلىدە پىشىدۇ. يېيىش ئۈسۈلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر بولسا، يۇمشىتىپ بىر يېرىنى تىشىپ سۈيىنى چىقىرىپ ئىچىدۇ؛ بىر بولسا كەنجى شاپتۇلنى يۇيگەندەك، پوستىنى سويۇۋېتىپ يەيدۇ. يوپۇرمىقى شاپتۇل يوپۇرمىقىغا ئوخشاپ قالىدۇ. مېۋىسىنىڭ كۆرۈنۈشى سەت. بەنگاله ۋە گۈجرەتتە ياخشى بولارمىش.

كەيل ــ ئەرەبلەر ئۇنى «مەۋز» دەيدۇ. دەرىخى ئېگىز بولمايدۇ. (283) ھەتتا ئۇنى دەرەخ دېگىلىمۇ بولمايدۇ. ئوت بىلەن دەرەخ ئارىلىقىدىكى بىرنەرسە. يوپۇرمىقى ئەمان قارا يوپۇرمىقىغا ئوخشايدۇ. لېكىن كەيلىنىڭ يوپۇرمىقىنىڭ ئوزۇنلۇقى ئىككى قارى، كەڭلىكى بىر قارىغا يېقىن كېلىدۇ. ئوتتۇرىسىدىن يۇرەككە ئوخشاش بىر نوتا چىقىدۇ، غۇنچىسى مۇشۇ نوتىدا بولىدۇ. چوڭ غۇنچىسى قوينىڭ يۇرىكى شەكلىدە بولىدۇ. غۇنچىسىنىڭ ھەربىر بەرگى ئېچىلىش بىلەن ئۇنىڭ تۈۋىدە قاتار ئالتە ــ يەتتە چېچەك بولىدۇ، مۇشۇ چېچەكلەر كەيل بولىدۇ. مۇشۇ يۇرەككە ئوخشاش نوتا ئۇزارغانچە، ھېلىقى چوڭ غۇنچىنىڭ بەرگلىرى ئېچىلىپ، قاتار كەيل چېچەكلىرى كۆرۈنىدۇ. كەيل دەرىخى بىر قېتىملا مېۋە بېرىدىكەن. كەيلىنىڭ ئىككى ئارتۇقچىلىقى بار: بىرى، پوستى ئاسان سويۇلىدۇ، يەنە بىرى، ھېچقانداق ئۇرۇق ۋە شاكىلى بولمايدۇ. پىدىگەندىن بىرئاز ئۇزۇن ۋە ئىنچىكىرەك بولىدۇ. ئانچە تاتلىق بولمايدۇ. بەنگاله كەيللىرى ئىنتايىن تاتلىق بولارمىش. دەرىخى ئىسكەتلىك بولىدۇ، پارقىراق يېشىل يوپۇرماقلىرى ئىنتايىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ.

ئەنبۇلى ــ ھىند خورمىسىنى مۇشۇ نام بىلەن ئاتايدۇ.

دۇ. يوپۇرمىقى ئۇششاق بولىدۇ. ئومۇمەن بۇيا يوپۇرمىقىغا ئوخشايدۇ. بىراق بۇيا يوپۇرمىقىدىن ئۇششاق بولىدۇ. دەرىخى ئىسكەتلىك بولۇپ، ئېگىز ھەم سايىسى چوڭ بولىدۇ. ياۋۇسىمۇ كۆپ بولىدۇ.

مەھۇە — گۈل چىگەن دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇنىڭ دەرىخىمۇ ناھايىتى ئېگىز بولىدۇ. ھىندىستان ئۆيلىرىنىڭ (ب 283) تولىسى مەھۇە ياغىچى بىلەن سىلىنىدۇ. مەھۇەنىڭ چېچىكىدىن ھاراق چىقىرىدۇ، چېچىكىنى قۇرۇتۇپ، قۇرۇق ئۇزۇمگە ئوخشاش يەيدۇ. ئۇنىڭدىن ھاراقمۇ چىقىرىدۇ. ئۇ مۇمەن قۇرۇق ئۇزۇمگە ئوخشايدۇ، بىراق تەمى ناچار، چېچىكىنىڭ ھۆلىمۇ يامان ئەمەس، يېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭمۇ ياۋۇسى بولىدۇ. مېۋىسى بەتتەم بولىدۇ. دانىسى چوڭ، پوستى نېپىز كېلىدۇ. مېغىزىدىن ياغ تارتىلىدۇ.

كىرنى — بۇنىڭ دەرىخى ئانچە ئېگىز بولمىغان بىلەن، بەك پاكارمۇ ئەمەس. مېۋىسى سېرىق بولۇپ، جىگىدىدىن ئىنچىكىرەك بولىدۇ. تەمى ئومۇمەن ئۇزۇمگە ئوخشايدۇ، ئاخىرىدا ئازراق ناچار تەمى بولسىمۇ ھەرھالدا يامان ئەمەس. ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. مېۋىسىنىڭ پوستى نېپىز بولىدۇ.

جامەن — يوپۇرمىقى ئومۇمەن تال يوپۇرمىقىغا ئوخشايدۇ. بىراق ئۇنىڭدىن تۆرۈكرەك ھەم يېشىلراق بولىدۇ. دەرەخنىڭ ئىسكەتمىمۇ يامان ئەمەس. مېۋىسى قارا ئۇزۇمگە ئوخشايدۇ. تەمى بىرئاز ئاچقۇل بولۇپ، ئانچە ياخشى ئەمەس.

كەمرەك — بەش قىرلىق بولىدۇ. چوڭلۇقى ئەينۇلەچە، ئۇزۇنلۇقى تۆت ئىلىك كېلىدۇ. سېرىق پىشىدۇ. بۇنىڭمۇ ئۇچكىسى بولمايدۇ. خامراق ئۇزۇلگىنى بەك ئاچچىق بولىدۇ. پىشقىنى ئاچچىق - چۈچۈك بولىدۇ، يامان

ئەمەس مېۋە. ئۆزىگە يارىشا مەززىسى بار.

كەدھەل ـــ كۆرۈنۈشى ۋە تەمى ئىنتايىن ناچار بىر خىل مېۋە. بەئەينى قوينىڭ (284) تەتۈر ئۆرۈلۈپ ھېسىپ قۇيۇلغان قېرىنىغا ئوخشايدۇ. كۆڭۈلنى ئاينىتىدىغان تاتلىق تەمى بار. ئۇچكىسى ئورمان ياڭىقىغا ئوخشايدۇ. ئومۇمەن خورمىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن بۇنىڭ ئۇچىكىسى ئۇزۇنچاق ئەمەس، يۇمىلاق بولىدۇ. بۇ ئۇچكىنىڭ خورمىدىن يۇمشاق گۆشى بولۇپ، ئۇنى يېيىشكە بولىدۇ. ئۇ بەك يېپىشقاق بولىدۇ. شۇڭا بەزىلەر ئۇنى يېگەندە قول ۋە ئاغزىنى مايلىۋالارمىش. مېۋىسى دەرەخنىڭ شېخىدا بولىدۇ، گەۋدىسىدە ھەم يىلتىزىدىمۇ بولارمىش. دەرىخى گويا ئۇنىڭغا ھېسىپلارنى ئېسىپ قويغاندەك كۆرۈنىدۇ.

بەدھەل ـــ چوڭلۇقى ئالمىدەك بولىدۇ. پۈرىقى يامان ئەمەس. خام ۋاقتىدا بەكمۇ ئاچقۇل ۋە بىمەززە بولىدۇ. پىشقىنى يامان ئەمەس. يۇمشاق پىشىدۇ. ھەرقانداق يېرىنى قول بىلەنيېرىپ يېگىلى بولىدۇ. تەمى بىھىنىڭ مويلۇق ۋاقتىدىكى تەمگە بەك ئوخشايدۇ. ئاچچىق ـ چۈچۈك، ئوبدان تەمى بار.

بىير ـــ پارس تىلىدا «كۈنار» دەيدىكەن. خىلمۇ خىل بولىدۇ. ئالۇچىدىن بىرئاز چوڭ بولىدۇ. ھۇسەينى ئۇزۇمگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىلى بار. تولىسى ئانچە ياخشى بولمايدۇ. باندىردا بەك ياخشى بىر خىلىنى كۆردۇق. دەرىخى سەۋر ۋە جەۋزا ئايلىرىدا غازاڭ بولىدۇ، سەرەتان ۋە ئەسەد ئايلىرىدا يەنى يامغۇر پەسلىدە بىخ چىقىرىپ كۆكىرىدۇ، مېۋىسى دەلۋ ۋە ھوت ئايلىرىدا[1] پىشىدۇ.

---

① بۇ جۈملىدىن ئېيتىلغان سەۋر، جەۋزا، سەرەتان، ئەسەد، دەلۋ، ھوت ئايلىرى كونا شەمسىيە كالېندارىنىڭ ئايلىرى بولۇپ، ئۆز رېتى بويىچە 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ، 11 ـ، 12 ـ ئايلارنى كۆرسىتىدۇ.

كەرۋندە ــ بىزنىڭ ۋىلايىتلەردىكى «چىكە»گە (ب 284) ئوخشاش غۇزمەك ـ غۇزمەك بولىدۇ. چىكە تاغلاردا بولىدۇ، كەرۋندە بولسا تۇزلەڭدە بولىدۇ. تەمى مەرمىخانغا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدىن تاتلىقراق ۋە قۇرغاقراق بولىدۇ.

پەنيالە ــ ئالۇچىدىن چوڭراق بولىدۇ. قىزىل ئالمىنىڭ غورىسىغا ئوخشايدۇ. تەمى ئاچچىق ـ چۇچۇك بولىدۇ. دەرىخى ئانار دەرىخىدىن چوڭراق بولىدۇ. يوپۇرمىقى بادام يوپۇرمىقىغا ئوخشايدۇ.

گۈلەر ــ مېۋىسى دەرىخىنىڭ غولىدا بولىدۇ. ئەنجۇرگە ئوخشايدۇ. ئىنتايىن بىمەززە بىر مېۋە.

ئامىلە ــ بۇمۇ بەش ئاچا بولىدۇ. كېۋەزنىڭ غوزىسىغا ئوخشايدۇ. قاتتىق ھەم بەتتەم بىرنېمە. مۇرابباسى يامان ئەمەس. ئۆزى ئىنتايىن پايدىلىق مېۋە. دەرىخى ئىسكەتلىك بولىدۇ، يوپۇرمىقى ئىنتايىن ئۇششاق.

چىرۇنچى ــ دەرىخى تاغدا ئۆسەرمىش. بىزنىڭ باغلاردا ئۇچ ـ تۆت تۇپ بار ئىكەن، كېيىن بىلدىم. مەھۇەگە بەك ئوخشايدۇ. مېغىزى يامان ئەمەس. ياڭاق مېغىزى بىلەن بادام مېغىزى ئارىلىقىدىكى بىر نېمە. پىستە مېغىزىدىن كىچىكرەك بولىدۇ. چىرۇنچىنىڭ مېغىزى دوملاق بولىدۇ، مۇرابباغا ئۇيۇتمىسى ۋە ھالۋىلارغا سېلىنىدۇ.

خورما ــ بۇ، ھىندىستانغا خاس بولمىسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ ۋىلايەتلەردە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئېيتىپ ئۆتۈشكە تۇغرا كەلدى. خورما دەرىخى لەمغاناتتىمۇ بار. شاخلىرى دەرەخنىڭ ئۇچىدا بولىدۇ. يوپۇرمىقى شېخىنىڭ تۆۋىدىن ئۇچىغىچە ئىككى تەرەپكە تىزىلىپ تۇرىدۇ. غولى

پۇرۇشۇك ھەم بەتەرەك بولىدۇ. مېۋىسى ئۇزۇم (285) سا-
پىقىدەك بولىدۇ، بىراق ئۇزۇم ساپىقىدىن كۆپ چوك بو-
لىدۇ. ئۆسۈملۈكلەر ئىچىدە خورمىنىك ئىككى جەھەتتىن
ھايۋانغا ئوخشايدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بىرى شۇكى،
ھايۋاننىك بېشى كېسىلسە ئۆلگىنىدەك، خورمىنىڭمۇ بې-
شى كېسىلسە قۇرۇپ قالىدۇ؛ يەنە بىرى شۇكى، ھايۋانلار
ئەركەكسىز نەتىجە بەرمىگىنىدەك، خورمىمۇ ئەركىكىنىك
شېخىنى ئېلىپ كېلىپ تەگكۈزمىگۈچە ياخشى مېۋە بەر-
مەيدۇ. بۇ سۆزنىك راست ـ يالغانلىقى ئېنىق ئەمەس.
خورمىنىك بېشى بىر پىشلاقتىن ئىبارەت. خورما پىشلە-
قى مۇنداق بولىدۇ: شاخ ۋە يوپۇرماق چىقىدىغان يېرى
پىشلاقتەك ئاق بولىدۇ. مۇشۇ پىشلاقتەك ئاق نەرسىدىن
شاخ ۋە يوپۇرماق چىقىدۇ، شاخ ۋە يوپۇرماق چوڭايغانچە
يېشىل رەڭ ئالىدۇ، بۇ ئاق نەرسىنى خورمىنىڭ پىشلىقى
دەيدۇ. ئۆزى ياخشى نەرسە. ياڭاقنىڭ ھۆل مېغىزىغا بەك
ئوخشايدۇ. مۇشۇ پىشلاق بار يەرنى تىلىپ، شۇ يەرگە
بىر خورما يوپۇرمىقىنى قويۇپ ئۇنىڭ ئۇچىنى دەرەخقە
باغلانغان بىر كوزىغا توغرىلاپ قويسا، ئۇ يەردىن چىققان
سۇ شۇ يوپۇرماق ئارقىلىق كوزىغا چۈشۈپ يىغىلىدۇ. بۇ
سۇ دەرھال ئىچىلسە چۈچۈمەل تېتىيدۇ، ئۇچ ـ تۆت
كۈندىن كېيىن ئىچىلسە، ئازراق كەيپ قىلىدۇ دېيىشى-
دۇ. مەن بىر قېتىم بارىنى سەيلە قىلىشقا بارغاندا (ب
285) جەنبەل دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى يېزىلارنى كۆزدىن
كەچۈردۈم. يولدىكى بىر تۈزلەڭدە مۇشۇنداق خورما سۈيى
ئالىدىغانلار ئۇچرىدى. بۇ سۈدىن خېلى ئىچتىم، لېكىن
تەسىر قىلمىدى، تېخىمۇ كۆپ ئىچسە ئاندىن تەسىر
قىلسا كېرەك.

نارگىل ــ ئەرەبلەر ئەرەبىيلەشتۇرۇپ «نارجىل» دەيدۇ، ھىندىستانلىقلار بولسا، «نالىر» دەيدۇ. بۇ بىر خىل خاتا تەلەپپۇز بولسا كېرەك. نارگىلنىڭ مېۋىسى ھىندىستان ياڭىقىدۇر. قارا قوشۇق شۇنىڭدىن ياسىلىدۇ. يوغانلىرىدىن غىجەك كاسىسى ياسىلىدۇ. دەرىخى بەئەينى خورما دەرىخىدەك بولىدۇ، بىراق نارگىلنىڭ يوپۇرمىقى تېخىمۇ قويۇق ۋە تېخىمۇ پارقىراق بولىدۇ. نارگىلنىڭمۇ خۇددى ياڭاقنىڭكىگە ئوخشاش يېشىل پوستى بولىدۇ. بىراق، نارگىلنىڭ پوستى تالالىق بولىدۇ. دەريا جاھازلىرىنىڭ ۋە كېمىلەرنىڭ تانابلىرى مۇشۇ نارگىل پوستىدىن ئىشلىنىدۇ. كېمىلەرنىڭ دەزلىرىنمۇ شۇنىڭ يېپى بىلەن تىكەرمىش. نارگىلنىڭ پوستىنى سويسا، ئۇنىڭ بىر بېشىدا ئۇچ بۇرجەك شەكىلدە ئۇچ تۆشۈك كۆرۈنىدۇ، بۇ تۆشۈكلەرنىڭ ئىككىسى چىڭ، بىرى بوش بولىدۇ، بۇ بوش تۆشۈكنى ئاسانلا ئاچقىلى بولىدۇ. مېغىز تۇتۇشتىن بۇرۇن، نارگىلنىڭ ئىچى سۇ بولىدۇ. بۇ تۆشۈكنى ئېچىپ، شۇ سۇنى چىقىرىۋالىدۇ. بۇ سۇنىڭ تەمى يامان ئەمەس. خۇددى خورما پىشلىقىنى سۈيۈلدۈرغانغا ئوخشايدۇ.

تار ــ بۇنىڭمۇ شېخى ئۇچىدا (286) بولىدۇ. تارغىمۇ خۇددى خورمىغا ئوخشاش كوزا باغلاپ، ئۇنىڭ سۇيىنى ئېلىپ ئىچىدۇ. بۇ سۇنى «تارى» دەيدۇ. ئۇ خورما سۈيىدىنمۇ بەك كەيپ قىلارمىش. تارنىڭ شاخلىرى بىر قارى، بىر يېرىم قارى يەرگىچە يوپۇرماقسىز بولىدۇ، ئاندىن بىرلا يەردىن ئوتتۇز ـ قىرىق يوپۇرماق چىقىدۇ. بۇ يوپۇرماقلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر قارىغا يېقىن بولىدۇ. ھىندىلار خەتلىرىنى كۆپىنچە خۇددى دەپتەرگە ئوخشايدىغان

غان مۇشۇ يوپۇرماقلارغا يازىدۇ. ھىندىستان ئاھالىسى چوڭ تۆشۈك تېشىلگەن قۇلىقىغا سالىدىغان ھالقىسى بولمىسا، مۇشۇ تار يوپۇرمىقىدىن ھالقا ياساپ سېلىۋالىدۇ. مۇنداق تار يوپۇرمىقىدىن ياسالغان ھالقىلار بازارلاردىمۇ سېتىلىدۇ. تار دەرىخى خورما دەرىخىدىن چىرايلىق ھەم تۈز بولىدۇ.

نارەنج ۋە شۇ تىپتىكى مېۋىلەر: نارەنج لەمغانات، بەجۈر ۋە سەۋادىتا بەك ئوخشايدۇ. لەمغانات نارەنجى كىچىكرەك ھەم بۇدۇر - بۇدۇر كېلىدۇ، ئىنتايىن چىرايلىق، پوستى نېپىز ھەم شىرنىلىك بولىدۇ. خۇراسان تەرەپتىكى نارەنجلەرنى ئۇنىڭغا ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. پوستى نېپىز بولغىنى ئۈچۈن ئۇنى لەمغاناتتىن ئارىلىقى ئون تۆت يىغاچ كېلىدىغان كابۇلغا ئېلىپ كەلگۈچە بەزىلىرى بۇزۇلىدۇ. ئاستىرابات نارەنجىنى ئارىلىقى ئىككى يۇز يەتمىش - ئىككى يۇز سەكسەن يىغاچ كېلىدىغان سەمەرقەندكە ئېلىپ بارىدۇ، لېكىن پوستى قېلىن ھەم سۇسىزراق بولغىنى ئۈچۈن (ب 286) ئانچە بۇزۇلمايدۇ. بەجۈر نارەنجلىرىنىڭ چوڭلۇقى بىھىدەك بولىدۇ ھەم سۇلۇق بولىدۇ، بىراق، باشقا نارەنجلەرگە قارىغاندا ئاچقۇلراق بولىدۇ. خوجا كەلان ماڭا، بەجۈردا مۇشۇ خىلدىكى بىر تۈپ نارەنجنىڭ مېۋىلىرىنى يىغىپ سانىغاندا يەتتە مىڭ دانە چىققانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. مەن دائىم «نارەنج» سۆزى ئەرەبىيلەشكەن سۆز بولسا كېرەك، دەپ ئويلايتتىم، ھەقىقەتەن شۇنداق ئىكەن، بەجۈر ئاھالىسى نارەنجنى نارەنگ دەپ ئاتايدۇ.

لىمون (لىمو) — بەك كۆپ بولىدۇ. چوڭلۇقى تۇخۇمدەك بولىدۇ. ئۇنىڭ يىلتىزىنى زەھەرلەنگەن كىشى

قاينىتىپ ئىچسە، زەھەرنى قايتۇرارمىش.

تۇرۇنج ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە. بەجۇر ۋە سەۋاد ئاھالىسى «بالەنگ» دەپ ئاتايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تۇرۇنج پوستىنىڭ مۇرابباسىنى «مۇرەببائى بالەنگ» دەيدىكەن. ھىندىستاندا تۇرۇنجنى «بەجۇرى» دەيدۇ. تۇرۇنج ئىككى خىل بولىدۇ. بىر خىلىنىڭ كۆڭۈلنى ئاينىتىدىغان بىر خىل تاتلىق تەمى بولۇپ، يېيىشكە يارىمايدۇ، ئۇنىڭ پوستىدىن مۇرابا قاينىتىشقىلا بولىدۇ. لەمغانات تۇرۇنجى مانا شۇ خىلغا كىرىدۇ. يەنە بىر خىلى بەجۇر ۋە ھىندىستان تۇرۇنجلىرى بولۇپ، تەمى ئاچچىق ـ چۈچۈك بولىدۇ، شەربىتى تولىمۇ شېرىن ۋە يېقىملىق بولىدۇ. تۇرۇنجنىڭ چوڭلۇقى خۇسرەۋى قوغۇنىدەك كېلىدۇ، پوستى ئۇدۇر ـ بۇدۇر بولىدۇ. ئۇچى ئىنچىكە ۋە تۇمشۇقلۇق كېلىدۇ، رەڭگى نارەنجنىڭ رەڭگىدىنمۇ سېرىق بولىدۇ. دەرىخى غوللۇق ئەمەس، كىچىك ۋە توپ ـ توپ (287) بولىدۇ، يوپۇرمىقى نارەنجنىڭكىدىن چوڭ بولىدۇ.

سەنگتارە ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە. رەڭگى ۋە شەكلى بۇرۇنجغا ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ پوستى ئۇدۇر ـ بۇدۇر ئەمەس، سىلىق كېلىدۇ ھەم تۇرۇنجدىن كىچىك بولىدۇ. دەرىخى چوڭ كېلىدۇ، يوپۇرمىقى نارەنج يوپۇرمىقىغا ئوخشايدۇ، تەمى ئاچچىق ـ چۈچۈك بولىدۇ، شەربىتى شېرىن ۋە يېقىملىق بولىدۇ. لىمونغا ئوخشاش ئاشقازانغا پايدا قىلىدۇ، نارەنجگە ئوخشاش كىشىنى بوشاشتۇرۇۋەتمەيدۇ.

چوڭ لىمون ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە. ھىندىستاندا «كەلكەل لىمو» دەپ ئاتىلىدۇ. شەكلى غاز تۇخۇمىغا ئوخشايدۇ. بىراق، ئىككى تەرىپى ئانچە ئۇچلۇق

بولمايدۇ. ئۇنىڭ پوستىمۇ سەنگتاره پوستىدەك سىلىق كېلىدۇ ۋە بەك شىرىلىك بولىدۇ.

چەنبىرى ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە. شەكلەن نارەنجگە ئوخشايدۇ. بىراق، رەڭگى نارەنج ئەمەس، سېرىق بولىدۇ. ھىدى تۇرۇنج ھىدىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭ تەمىمۇ ئاچچىق ـ چۈچۈك بولىدۇ.

سەدافەل ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە. پىچىمى ئامۇتقا ئوخشايدۇ. رەڭگى بىھىنىڭكىدەك بولىدۇ. تەمى تاتلىق بولىدۇ، بىراق تاتلىق نارەنجدەك كۆڭۈلنى ئايىنىتمايدۇ.

ئەمرەدفەل ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە.

كەرنە ــ چوڭلۇقى كەلكەل لىموچە بولىدۇ. بۇمۇ ئاچقۇل كېلىدۇ.

ئەمەلبىد ــ نارەنج تىپىدىكى بىر خىل مېۋە. ئۇچ يىل ئۆتۈپ ئەمدى كۆردۈق. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىچىگە يېڭىنىى (ب 287) سانجىپ قويسا، ئاچقۇللۇقىدىنمۇ ياكى بىرەر خاسىيىتى بارلىقىدىنمۇ، يېڭىنىى ئېرىتىۋېتەرمىش. ئاچقۇللۇقى نارەنج ۋە لىموچە بولىدۇ.

ھىندىستاندا چىرايلىق گۈللەر بار. بۇلارنىڭ بىر خىلى «جاسۇن»دۇر. ھىندىستانلىقلارنىڭ بەزىلىرى ئۇنى «كەدىل» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئوت تۇرىگە ئەمەس، دەرەخ تۇرىگە كىرىدۇ. گۈل كۆچىتىدىن بىرئاز ئېگىز بولىدۇ. رەڭگى ئانار گۈلىدىن قېنىق بولىدۇ. چوڭلۇقى قىزىل گۈلدەك كېلىدۇ. بىراق، قىزىل گۈل غۇنچە بولغاندىن كېيىن بىرلا ئېچىلىدۇ، جاسۇنغا كەلسەك، ئۇ ئېچىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن شۇ يوپۇرماققا قارىغاندا ئىنچىكىرەك بىر نوتا چىقىپ بىر ئىلىك ئۇزارغاندىن كېيىن

يىن يەنە يوپۇرماق چىقىرىدۇ، نەتىجىدە ئىككى قەۋەتلىك گۈل بولىدۇ. خېلى غارايىپلىقى بار، دەرىخىنىڭ ئۈستىدە ئىنتايىن چىرايلىق ۋە كۆركەم كۆرۈنىدۇ. گۈلى كۆپ تۇرمايدۇ، بىر كۈندىلا سولىشىدۇ. تۆت ئايلىق يامغۇر پەسلىدە ئاجايىپ چىرايلىق ھەم كۆپ ئېچىلىدۇ. ئۇ، يىلنىڭ كۆپ قىسمىدا ئېچىلسا كېرەك. بىراق، پۇرىقى يوق.

كەنىر — ئاقمۇ بولىدۇ، قىزىلمۇ بولىدۇ. شاپتۇل چېچىكىدەك بەش قۇلاق كېلىدۇ. قىزىل كەنىر شاپتۇل چېچىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق، كەنىر گۈللىرىنىڭ ئون تۆت - ئون بەشى بىر يەردە ئېچىلىپ، يىراقتىن خۇددى يوغان بىر گۈلگە ئوخشاش كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ تۈپى قىزىل گۈل تۈپىدىن ئېگىزرەك بولىدۇ. قىزىل كەنىرنىڭ خۇش بۇي ھىدى بار. بۇ گۈلمۇ يامغۇر پەسلىدە كۆپ ھەم چىرايلىق ئېچىلىدۇ ۋە (288) يىلنىڭ كۆپ قىسمىدا ئېچىلىدۇ.

كىيۇرا — ئىنتايىن خۇش بۇي بولىدۇ. ئىپارىنىڭ كەمچىلىكى ئۇنىڭ قۇرغاق ئىكەنلىكىدە. بۇ گۈلنى ھۆل ئىپار دېسە بولىدۇ. كۆرۈنۈشى ئاجايىپ بولسىمۇ، لېكىن ھىدى ئېسىل. گۈلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم غېرىچ - ئىككى غېرىچ كېلىدۇ. يوپۇرمىقى قومۇش يوپۇرمىقىدەك ئۇزۇن بولىدۇ ھەم تىكەنلىك بولىدۇ، ئىچكى يوپۇرماقلىرى بولسا، يۇمشاق ۋە ئاق بولىدۇ. ئىچكى يوپۇرماقلىرىنىڭ ئارىسىدا گۈلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكىدەك نەرسىلەر بولىدۇ. خۇش بۇي ھىد ئەنە شۇلاردىن كېلىدۇ. يېڭى چىقىپ، تېخى تۈپ ھاسىل قىلمىغىنى ئەركەك قومۇشنىڭ پۈپۈكىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ يوپۇرمىقى تېخىمۇ ياپىلاق

بولىدۇ. غولى تىكەنلىك بولغانلىرى تولىمۇ پىچىمسىز بولۇپ، يىلتىزلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

يەسمەن ــ ئاق بولىدۇ. ئۇنى «چەنبەلى» (چەنبەلى) دەيدۇ. بىز تەرەپنىڭ يەسمەنلىرىدىن چوڭ ھەم پۇراقلىق بولىدۇ.

بىز تەرەپلەردە تۆت پەسىل بولىدۇ، ھىندىستاندا بولسا ئۈچ پەسىل بولىدۇ، يەنى تۆت ئاي ياز، تۆت ئاي يامغۇر پەسلى، تۆت ئاي قىش بولىدۇ. ئايلىرىنىڭ ئىپتىداسى يېڭى ئاي كۆرۈنگەن چاغدىن باشلىنىدۇ. ئۈچ يىلدا بىر ئاينى يامغۇر پەسلى ئايلىرىغا قوشىدۇ، يەنە ئۈچ يىلدا بىر ئاينى قىش ئايلىرىغا قوشىدۇ، يەنە ئۈچ يىلدا بىر ئاينى ياز ئايلىرىغا قوشىدۇ. بۇلارنىڭ كەبىسەسى (ب 288) ئەنە شۇ. **چىتار، پەيساق، جىت ۋە ئەسار** ــ ياز ئايلىرى بولۇپ، ھوت، ھەمەل، سەۋر ۋە جەۋزا ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ؛ **ساۋەن، بادۇن، قۇۋار ۋە قاتىق** ــ يامغۇر پەسلى بولۇپ، سەرەتان، ئەسەد، سۇمبۇل ۋە مىزان ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ؛ **ئەگھەن، پۇس، ماھ ۋە پاگۇن** ــ قىش ئايلىرى بولۇپ، ئەقرەب، قەۋس، جەدى ۋە دەلۋ ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ[1] ھىندىستانلىقلار تۆت ئايدىن قىلىپ بەلگىلەنگەن پەسىللىرىنىڭ ھەر بىرىدە ئىككى ئاينى ئىسىسقىنىڭ، يامغۇرنىڭ ۋە سوغۇقنىڭ كۈچەيگەن ۋاقتى ھېسابلايدۇ. ياز ئايلىرىنىڭ كېيىنكى ئىككى ئېيى ــ جىت بىلەن ئەسار ئىسسىق كۈچىيىدىغان ئىككى ئايدۇر؛ يامغۇر پەسلىنىڭ ئالدىنقى ئىككى

① بۇ يەردىكى ھىندىستانچە ئاي نامىلىرىغا تەڭداش قىلىنغان ئاي نامىلىرى كونا شەمسىيە كالېندارىنىڭ ئايلىرى بولۇپ، «ھوت» 12 ـ ئاي، «ھەمەل» 1 ـ ئاي بولىدۇ. قالغانلىرى ئۆز رېتى بويىچە سانىلىدۇ.

ئېيى ــ ساۋەن بىلەن بادۇن يامغۇر كۆچىيىدىغان ئىككى ئايدۇر؛ قىش ئايلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى ئاي ــ پۇس بىلەن ماھ سوغۇق كۆچىيىدىغان ئىككى ئايدۇر. بۇ- نى نەزەرگە ئالغاندا، بۇلارنىڭ پەسلى ئالتە بولىدۇ.

كۈنلەرگىمۇ ئات قويۇلغان بولۇپ، شەنبە ــ **سانـ- چەر**، يەكشەنبە ــ **ئەيتۋار**، دۈشەنبە ــ **سوھۋار**، سەيشەن- بە ــ **ھەنگەلۋار**، چارشەنبە ــ **بۇدۋار**، پەيشەنبە ــ **پرىسپەتۋار**، جۈمە ــ **سۇكرۋار** دېيىلىدۇ.

بىرنىڭ ۋىلايەتلەردە بىر كېچە - كۈندۈز يىگىرمە تۆتكە بۆلۈنۈپ، ئۇنىڭ ھەر بىرى سائەت دېيىلىدۇ، ھەر سائەت ئاتمىشقا بۆلۈنۈپ، ئۇنىڭ ھەر بىرى دەقىقە دېيى- لىدۇ. بىر كېچە - كۈندۈز بىر مىڭ تۆت يۈز قىرىق دەقىقە بولىدۇ. دەقىقەنىڭ ئۇزۇنلۇقى (289) سۆرە فاتى- ھەنى بىسمىللاھ بىلەن قوشۇپ ئالتە قېتىم ئوقۇغانچە بولىدۇ، دېمەك، بىر كېچە - كۈندۈزدە سۆرە فاتىھەنى بىسمىللاھ بىلەن قوشۇپ سەككىز مىڭ ئالتە يۈز قىرىق قېتىم ئوقۇغلى بولىدۇ. ھىندىستانلىقلار بولسا، بىر كېچە - كۈندۈزنى ئاتمىشقا بۆلۈپ، ئۇنىڭ ھەر بىرىنى «گەرى» دەيدۇ. يەنە كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ھەر بىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى «پەھەر» دەيدۇ، بۇنىڭ پارسچىسى «پاس» دېيىلىدۇ.

ئۇ ۋىلايەتلەردە پاس ۋە پاسبان دېگەن سۆزلەر ئىش- لىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس ئىدى. بۇ ئىش يۇزىسىدىن، ھىندىستانىنىڭ بارلىق مۆتىۋەر شەھەرلىرىدە «گەريالى» دېيىلىدىغان مەخسۇس كىشىلەر بولىدۇ. مىستىن، چوڭ- لۇقى تاۋاقتەك، قېلىنلىقى ئىككى ئىلىكچە كېلىدىغان

بىر نەرسە قۇيۇلغان بولۇپ، بۇ «گەريال» دېيىلىدۇ. بۇ گەريال ئېگىز بىر يەرگە ئېسىلىدۇ. يەنە، بىر قاچىسى بار جام سائەت بولىدۇ، ئۇنىڭ تېگى تۆشۈك بولۇپ، ھەر گەردە قاچا بىر تولىدۇ. گەريالىلار نۆۋەت بىلەن بۇ قاچىنى سۇغا قويۇپ تەيىارلاپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كۈن چىقىقاندا قاچىنى قويۇپ، قاچا بىر تولسا، قولىدىكى توقمىقى بىلەن گەريالنى بىر ئۇرىدۇ، ئىككى قېتىم تولسا، ئىككى قېتىم ئۇرىدۇ، شۇنداق قىلىپ پەھەر تۇ-گىگىچە داۋام قىلىدۇ. ھەر پەھەرنىڭ تۈگىگىنىگە ئىشا-رەت قىلىپ، توقماق بىلەن گەريالنى تېز - تېز ۋە قاتتىق - قاتتىق ئۇرىدۇ. كۈندۈزنىڭ بىرىنچى پەھەرى بولغاندا، گەريالنى تېز - تېز ئۇرغاندىن (ب 289) كېيىن بىرئاز توختاپ يەنە بىرنى ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى پەھەر بولغاندا، تېز - تېز ئۇرغاندىن كېيىن بىرئاز توختاپ يەنە ئىككىنى ئۇرىدۇ، شۇ يوسۇندا ئۇچىنچىسىدە ئۇچىنى، تۆتىنچىسىدە تۆتنى ئۇرىدۇ. كۈندۈزنىڭ تۆت پەھەرى تۇ-گىگەندىن كېيىن، كېچىنىڭ پەھەرىدىن باشلاپ مۇشۇ يوسۇندا كېچىنىڭ تۆت پەھەرنى تۈگىتىدۇ. بۇرۇن گەر-يالىلار كېچە ۋە كۈندۈزدە پەقەت پەھەر تۈگىگەندىلا پەھەر بەلگىسىنى ئۇراتتى، مۇنداقتا كېچىدە ئويغانغانلار ئۇچ ياكى تۆت گەرى ئۇچۇن ئۇرۇلغان ئاۋاز ئىشلىتىلىسە، ئىككىنچى پەھەر ياكى ئۇچىنچى پەھەر بولغانلىقىنى پەرق ئېتەلمەيتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن، مەن كېچىنىڭ ۋە بۇلۇتلۇق كۈنلەرنىڭ گەرىلىرى ئۇچۇن گەريال ئۇرۇلغاندا پەھەر بەلگىسىمۇ ئۇرۇلسۇن، مەسىلەن، كېچىنىڭ بىرىنچى پە-ھەردىن ئۇچ گەرى ئۇرۇلغاندىن كېيىن، بىرئاز تۇرۇپ يەنە پەھەر بەلگىسى ئۇرۇلسۇن، بۇنىڭدىن بۇ ئۇچ گەر-

نىڭ بىرىنچى پەھەردىن ئىكەنلىكى مەلۇم بولسۇن، كېـ-
چىنىڭ ئۇچىنچى پەھەردىن تۆت گەرى ئۇرۇلغاندىن كېـ-
يىن بىرئاز تۇرۇپ پەھەر بەلگىسى ئۇچۇن ئۇچ ئۇرۇلـ-
سۇن، بۇنىڭ بىلەن بۇ تۆت گەرىنىڭ ئۇچىنچى پەھەردىن
ئىكەنلىكى مەلۇم بولسۇن، دەپ بۇيرۇق بەردىم. ياخشى
بولدى. كېچىسى ئويغانغانلار گەريال ئاۋازىنى ئاڭلىسىلا قايسى
پەھەردىن نەچچە گەرى بولغانلىقىنى بىلەلەيدىغان بولدى.

يەنە بىر گەرىنى ئاتمىشقا بۆلۈپ، ئۇنىڭ ھەر بىرد-
نى «پەل» دەپ ئاتايدۇ. بىر كېچە (290) ـ كۈندۈز ئۇچ
مىڭ ئالتە يۈز پەل بولىدۇ. بىر پەل ئاتمىش قېتىم
كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ۋاقىت بولۇپ، بىر
كېچە ـ كۈندۈز، ئىككى يۈز ئون ئالتە مىڭ قېتىم
كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ۋاقىتنى ئۆزئىچىگە ئا-
لىدۇ. تەجرىبىگە قارىغاندا، بىر پەل قۇلھۇۋەللاھ سۈرد-
سىنى بىسمىللاھ بىلەن قوشۇپ سەككىز قېتىم ئوقۇغاد-
چە ۋاقىت بولۇپ، بىر كېچە ـ كۈندۈزدە قۇلھۇۋەللاھ
سۈرىسىنى بىسمىللاھ بىلەن قوشۇپ يىگىرمە سەككىز
مىڭ سەككىز يۈز قېتىم ئوقۇغىلى بولىدىكەن.

ھىندىستانلىقلار ئېغىرلىق ئۆلچەملىرىنىمۇ ياخشى
بەلگىلىگەن: سەككىز رەتى بىر ماشە بولىدۇ، تۆت ماشە
بىر تانك بولۇپ، ئوتتۇز ئىككى رەتىگە توغرا كېلىدۇ.
بەش ماشە بىر مىسقال بولۇپ، قىرىق رەتىگە توغرا كېـ-
لىدۇ. ئون ئىككى ماشە بىر تۇلە بولۇپ، توقسان ئالتە
رەتىگە توغرا كېلىدۇ. ئون تۆت تۇلە بىر سەر بولىدۇ.
قىرىق سەر بىر بانمان بولىدۇ، ئون ئىككى بانمان بىر
ھانى، يۈز مانى بىر مناسە بولىدۇ. جەۋھەر ۋە ئونچىلەر
تانك بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

ھىندىستانلىقلار سانسىزمۇ ياخشى بەلگىلىگەن: يۇزمىڭ — بىر لەك، يۈزلەك — بىر كۇرۇر، يۈز كۇرۇر — بىر ئەرب، يۈز ئەرب — بىر كەرب، يۈز كەرب — بىر نىل، يۈز نىل — بىر پەدەم، يۈز پەدەم — بىر سانگ بولىدۇ. بۇ سانلارنىڭ بەلگىلىنىشى ھىندىستان دارامىتەرنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھىندىستان ئاھالىسىنىڭ كۆپچىلىكى كاپىرلاردۇر. ھىند خەلقى كاپىرنى ھىندۇ دەيدۇ. ھىندۇلارنىڭ كۆپچىلىكى تەناسۇخقا[1] ئىشىنىدۇ. ئىشچىلار، ماڭاشلىقلار ۋە خىزمەتكارلارنىڭ ھەممىسى ھىندۇلاردۇر. بىزنىڭ ۋىلايەتلەردە كۆچمەن خەلقلەرنىڭ قەبىلىلەر بويىچە نامى بولغانىدەك، بۇ يەردىمۇ ۋىلايەت ۋە يېزىلاردا ئولتۇرۇشلۇق (ب 290) خەلقلەرنىڭ قەبىلىلەر بويىچە نامى بولىدۇ. ھۈنەر-ۋەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز ئاتا - بوۋىسىنىڭ ھۈنىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ماڭىدۇ.

ھىندىستان لاتاپەت كەم بىر يەر. خەلقىدە گۈزەللىك، ياخشى مۇئامىلە ۋە تەربىيە يوق، كەلدى - باردى يوق، زوق ۋە ئىدراك يوق، ئەدەپ، كەرەم ۋە مۇروۋۋەت يوق. ھۈنەر ۋە ئىشلىرىدا ئۇسۇل، ئىنتىزام، قائىدە ۋە تەرتىپ يوق. ياخشى ئات ۋە ياخشى گۆش يوق، ئۇزۇم، قوغۇن ۋە ياخشى مېۋىلەر يوق. مۇز يوق، سوغۇق سۇ يوق، بازارلىرىدا ياخشى تاماق، ياخشى نان يوق. ھاممام يوق، مەدرىس يوق، شام يوق، مەشئەل يوق، شامدان يوق. «ددۇەتى» دېيىلىدىغان چىركىن بىر جامائەت بولىدۇ. بۇلار سول قولىدا شام ۋە مەشئەل ئورنىدا كىچىك بىر ئۇچ ئاياقنى تۇتىدۇ، بۇ ئۇچ ئاياقنىڭ بىر ئايىقىنىڭ ئۇچىغا

① تەناسۇخ — روھنىڭ كۆچۈشى.

شامداننىڭ بېشىغا ئوخشاش بىر تۆمۈرنى بېكىتىدۇ. بار-
ماق قولدەك بىر پىلىكنى ئۇچ ئاياقنىڭ تۆمۈر بېكىتىل-
گەن ياغىچىغا باغلايدۇ. ئوڭ قولىدا كىچىك تۆشۈكى بار
بىر قاچا بولۇپ، ياغ شۇنىڭدىن ئاقىدۇ، پىلىككە ياغ
كىرەك بولغاندا، شۇنىڭدىن قۇيىدۇ. بۇ يەردە شام ۋە
مەشئەل ئورنىدا شۇنى ئىشلىتىدۇ. چوڭلىرىنىڭ مۇ-
شۇنداق يۇز - ئىككى يۈز دۆەتلىرى بولىدۇ. پادىشاھ ۋە
بەگلىرىنىڭ كېچىلىرى شامغا ئېھتىياجلىق ئىشلىرى بو-
لۇپ قالسا، مۇشۇ چىركىن دۆەتلەر (291) بۇ چىراغنى
ئېلىپ كېلىپ يېنىدا تۇرىدۇ.

دەريا، يەر ئاستى سۇيى ۋە ئويمانلارغا يىغىلغان
سۇلاردىن باشقا، باغ ۋە بىنالىرىدا ئېقىن سۇلار بولمايـ-
دۇ. ئىمارەتلىرىدە ساپ ھاۋا، تەرتىپ - سىياق دېگەن
نەرسىلەر يوق. پۇقرا ۋە تۆۋەن قاتلام ئاھالىسى پۇتۇنلەي
يالىڭاچ يۈرىدۇ. لۇنگۇتە دېيىلىدىغان بىر نەرسىنى باغلاي-
دۇ. كىندىكىنىڭ تۆۋىنىگە ئىككى غېرىچ بىر لاتىنى
ئېسىۋالىدۇ. بۇ لاتىنىڭ ئوستىدە يەنە بىر پارچە لاتا بو-
لىدۇ. بۇنىڭ بىر ئۇچىنى لۇنگۇتەنىڭ بېغىغا بالايدۇ، يە-
نە بىر ئۇچىنى ئىككى پۇتىنىڭ ئارىسىدىن ئېلىپ، لۇڭ-
گۇتەنىڭ ئارقا بېغىدىن ئۆتكۈزۈپ بېكىتىدۇ. خوتۇنلىرى
بولسا، ئۇزۇن لۇنگ باغلايدۇ. ئۇنىڭ يېرىمىنى بېلىگە
باغلاپ، يېرىمىنى بېشىغا سالىدۇ.

ھىندىستاننىڭ لاتاپىتى ئۇنىڭ چوڭ بىر ۋىلايەت
بولغانلىقىدا. بۇ يەردە ئالتۇن ۋە ئاقچا كۆپ. يامغۇر
پەسلىدە ھاۋاسى بەك پەيزى. بەزى كۈنلىرى ئون - ئون
بەش قېتىم يامغۇر ياغىدۇ. يامغۇر ۋاقتىدا سەل كېلىپ،
پەقەت سۇ يوق يەرلەردە دەريالار ئاقىدۇ. يامغۇر ياغقاندا،

هاۋا شۇنچه ياخشى بولۇپ كېتىدۇكى، هاۋانىڭ لايىقلىقى ۋە پەيزى بۇنىڭدىن ئارتۇق بولمايدۇ. كەمچىلىكى شۇكى، هاۋا بەك نەم بولىدۇ. يامغۇر پەسلىدە بىز تەرەپنىڭ ئوقيالىرىنى ئاتقىلى بولمايدۇ، كاردىن چىقىدۇ. (ب 291) يالغۇز ئوقياغىلا ئەمەس، بەلكى ساۋۇت، كىتاب ۋە رەختلەرگىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۆيلەرمۇ ئۇزۇن تۇرمايدۇ. يامغۇر پەسلىدىن باشقا، قىش ۋە يازنىڭ هاۋاسىمۇ ياخشى بولىدۇ. بىراق، دائىم شىمالدىن شامال سوقۇپ، چاڭ ـ توزان قوزغايدۇ. يازلىقى يامغۇر پەسلىگە يېقىن ـــ سەۋر ۋە جەۋزا ئايلىرىدا بۇ شامال يىلدا تۆت ـ بەش قېتىم قارا بورانغا ئايلىنىپ، شۇنداق چاڭ ـ توزان قوزغايدۇكى، كىشىلەر بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەي قالىدۇ. جەۋزا ئېيىدا ئىسسىق بولىدۇ، لېكىن بۇنى بەك يامان ئىسسىق دېگىلى بولمايدۇ، بۇ ئىسسىق بەلخ ۋە قەندەهار ئىسسىقلىرىنىڭ يېرىمىغىچە تەڭ كەلمەيدۇ. بۇ ئىسسىقنىڭ داۋامىمۇ پەقەت شۇيەرلەردىكى ئىسسىقنىڭ يېرىمىغىلا تەڭ كېلىدۇ.

بۇ يەرنىڭ يەنە بىر ئارتۇقچىلىقى شۇكى، هەرقايسى كەسىپ ۋە هۈنەرلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بەكمۇ كۆپ بولىدۇ. هەرقانداق بىر ئىشنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ شۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن مەخسۇس جامائىتى بولىدۇ. «زەفەرنامە»دە، موللا شەرەف تېمۇر بەگنىڭ تاش مەسچىتى سېلىنغاندا، ئازەربەيجان، پارس، هىندىستان ۋە باشقا مەملىكەت تاشچىلىرىدىن هەر كۈنى ئىككى يۈز كىشى مەسچىتتە ئىشلىگەنلىكىنى ئالاهىدە ئېتىبار بىلەن يازىدۇ. مەن ئىمارەت سالدۇرغاندا بولسا، يالغۇز بىر ئەگىرەدە شۇ يەرلىك تاشچىلاردىن هەر كۈنى ئالتە يۈز

سەكسەن كىشى ئىشلىدى. يەنە ئەگرە، سىكرى، بىيانە، دۇلپۇر، گۇۋالىيار ۋە كۇل قاتارلىق جايلاردىكى قۇرۇلۇش-لىرىمدا ھەر كۈنى بىر مىڭ تۆت يۈز توقسان بىر تاش-چى ئىشلىدى. شۇڭا، (292) ھىندىستاندا ھەر خىل كە-سىپ ۋە ھۈنەرلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار سانسىز، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بېھرەدىن بەھارغىچە بولغان مېنىڭ تەسەررۇپۇمدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ كىرىمى ئەللىك ئىككى كۇرۇر بولىدۇ. بۇنى مۇنۇ مۇپەسسەل جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىن سەككىز - توققۇز كۇرۇر راي ۋە راجەلەرنىڭ پەرگەنەلە-رى بولۇپ، ئىتائەت قىلىپ، قەدىمدىن بېرى بۇ پەرگەنە-لەرگە توغرىلىق يولى بىلەن ئىگە بولغاندۇر. تەخمىنەن پۇتۇن ھىندىستان شۇ تەرىقىدە ئىشغالىيەت بايرىقى ئاس-تىغا كىردى.

سەركار ①	كۇرۇر	لەك	تەڭگە
سەتلۇچ تېرىسى، بېھرە، لاھۇر، سىيال-كۇت، دىبالپۇر ۋە باشقىلار	3	33	15.989
سىھرىند	1	29	31.985
ھىسارى فىروزە	1	30	75.174
پايتەخت دېھلى ۋە مىيان دۇئاب	3	69	50.254
مىۋات (ئىسكەندەر زامانىدا تەۋە ئەمەس ئىدى)	1	69	81.000
بىيانە	1	44	14.930
ئەگرە		29	76.919
مىيان ۋىلايەت	2	91	19

① سەركار ـــ بۆلەك، رايون، ئوبلاست.

57.450	23	2	گۈژالیار
55.950	28	4	کالپی، سمۇندە (ھەنۇھدە) ۋە باشقىلار
63.358	36	1	قەنۇج
44.000	38	1.	سەنبەل
82.433	39	1	لەكنۇر (لەكنۇ) ۋە بەكسەر
65.000	12		خەيراباد
1.369	17	1	ئۇد ۋە بەھراج
88.333		4	جۇنپۇر
27.283	63	1	كەررە ۋە مانىكپۇر
60.000	5	4	بەھار
17.506½	55	1	سەرۋار (سىرۇھى)
18.373	10	1	سارەن
86.060	90	1	چەپارەن
30.300	43		كەندلە
55.000	2		راجە روپنەرىن، ئىشلەنمىگەن كۇمۇش
50.000	27		ۋە سىياھ
		20	رەتەنبۇر (بۇلى، چاتسۇ، مەلارنە)
			ناگۇر
			راجە بىكەرماجىت، زەنتەنبۇردىن
			راجە كەلەنجەرى
			راجە سىنگدىۋ
			راجە بىكەمدىۋ (ب 293)
			راجە بىكەمچەند

ھىندىستان ۋىلايەتلىرىنىڭ يېرى ۋە خەلقىنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە كەيپىياتلىرىدىن ئالاھىدە مەلۇم بولغان ۋە تونۇلغانلىرىلا يېزىلدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يازغۇدەك بىرنەرسە كۆزگە ئىلىنسا يازمەن، ئىشتكۇدەك بىرنەرسە تۇيۇلسا بىلدۇرمەن.

رەجەپ ئېيىنىڭ يېگىرمە توققۇزى ــ شەنبە كۈنى خەزىنىنى كۆرۈش ۋە تەقسىم قىلىش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولدۇق. ھۈمايۇنغا خەزىنىدىن يەتمىش لەك بېرىلدى. يەنە بىلىنمىگەن ۋە تەھقىق قىلىنمىغان بىر خەزىنە ئۆيىنى شۇ بويىچىلا ھۈمايۇنغا ئىنئام قىلدىم. بەزى بەگلەرگە ئون لەك، بەزىلىرىگە يېگىرمە لەك، بەزىلىرىگە يەتتە لەك، ئالتە لەك بېرىلدى. چېرىكتە بولغان بارلىق ئافغان، ھەزارە، ئەرەب ۋە بەلۈجلارغا، ھەر جامائەتكە ئەھۋاللىرىغا ياراشا پۇل ئىنئام قىلىندى. چېرىك بىلەن بىللە بولغان سودىگەر، ئىلىم ئەھلى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئىنئام ۋە ھەدىيىلەرگە ئېرىشتى. بۇ چېرىكتە بولمىغانلارغىمۇ خەزىنىدىن نۇرغۇن ئىنئام ۋە ھەدىيىلەر ئەۋەتىلدى. مەسىلەن: كامرانغا ئون يەتتە لەك، مۇھەممەد زەمان مىرزىغا ئون بەش لەك، ئەسكەرىيىگە، ھىندالغا، ھەتتا بارلىق ئۇرۇق ـ تۇغقانلارغا ئالتۇندىن، كۈمۈشتىن، رەختلەردىن، جەۋھەرلەردىن، قۇللاردىن كۆپلەپ ئەۋەتىلدى. ئۇ تەرەپتىكى بەگلەرگە ۋە سىپاھىيلارغا نۇرغۇن ئىنئاملار ئەۋەتىلدى. سەمەرقەند، خۇراسان، (294) كاشغەر ۋە ئىراقتىكى تۇغقانلار ئۈچۈن سوۋغاتلار ئەۋەتىلدى. سەمەرقەند ۋە خۇراساندىكى ماشايىخلارغا ۋە مەككە، مەدىنىگە نەزىرلەر ئەۋەتىلدى. كابۇل ۋىلايىتى بىلەن ۋەرسەك ئەتراپىدىكى، ئەر ـ خوتۇن، قۇل ۋە ئازاد، رەسىدە ـ نارەسىدە ھەربىر جان بېشىغا بىر شاھرۇخىدىن ئىنئام بېرىلدى.

ئەگەرەگە دەسلەپ كەلگىنىمىزدە، بىزنىڭكىلەر بىلەن يەرلىك خەلق ئارىسىدا كۆپ ئايرىمىلىق ۋە قارشىلىقلار بولدى. سىپاھىيلىرى بىلەن پۇقرالىرى بىزنىڭكىلەرنى كۆرسىلا تەرەپ ـ تەرەپكە قاچاتتى. دېھلى بىلەن ئەگرە-

دىن باشقا قورغانلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسى قورغانلىرىنى بېكىتىپ ئىتائەتتىن باش تارتىشتى. سەنبەلدە قاسىم سەنبەلى، بىيانەدە نىزامخان، مۇئاتتا بولسا، ھەسەنخان مۇئاتى تۇراتتى ۋە بۇ مالىمانىنى باشلىغان دەل مۇشۇ ھەسەنخان دېگەن دىنسىز ئەبلەخ ئىدى. دۇلپۇردا مۇھەممەد زەيتۇن، گۇۋالىياردا تاتارخان سارەنگخانى، رابىربدا ھۆسەين خان نۇھانى، ئەتاۋەدە قۇتۇپ خان، كالىپدا ئالەم خان تۇراتتى. قەنۇج ۋە گەنگنىڭ ئۇ تەرىپى بولسا، نەسرخان نۇھانى، مەئرۇف فەرمۇلى ۋە باشقا نۇرغۇن ئەمرلەرگە ئوخشاش مۇخالىپ ئافغانلارنىڭ قولىدا ئىدى. بىز ئىبراھىمخاننى مەغلۇپ قىلغان چاغدا، بۇلار قەنۇج ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ھەممە ۋىلايەتلەرنى قولغا ئېلىپ، قەنۇجتىن بىر - ئىككى مەنزىل بېرىگە كېلىپ قارارگاھ قۇرغانىدى. دەرياخانىنىڭ ئوغلى بەھارخانىنى (ب 294) پادىشاھ قىلىپ، ئۇنىڭغا سۇلتان مۇھەممەد نامىنى بەرگەنىدى. مۇھاۋىندا مەرغۇب قۇل تۇراتتى. ئۇ شۇنچە يېقىن تۇرۇپمۇ ئۇزاققىچە كەلمىدى.

بىز ئەگرەگە ئىسسىق پەسلىدە كەلگەنىدۇق. ئاھالە قورقۇپ تامامەن قېچىپ كەتكەنىدى. ئۆزىمىزگە ۋە ئاتلارغا ئاشلىق ۋە ئوزۇق تېپىلمايىتتى. يېزىلار قارشىلىق يۈزىسىدىن دۇشمەنلىك، ئوغرىلىق ۋە قاراقچىلىققا يۈزلەنگەنىدى. يوللار راۋان ئەمەس ئىدى. خەزىنىنى بۆلۈشۈپ بولغاندىن كېيىن بىزگە ھەرقايسى پەرگەنە ۋە يەرلەرگە مەسئۇل ئادەملەرنى تەينىلەشكە تېخى پۇرسەت يوق ئىدى. بۇ يىلى ھاۋا بەك ئىسسىق بولدى. نۇرغۇن ئادەم ئىسسىق شامالىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر - بىرلەپ يىقىلىپ ئۆلۈشكە باشلىدى. شۇ سەۋەبتىن كۆپچىلىك بەگ ۋە

ياخشى يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى سوۋىدى، ھىندىستاندا تۇرۇش-
قا نارازى بولدى، ھەتتا كېتىش كويىغا چۈشتى. بۇنداق
سۆزلەرنى يېشى چوڭ بولغان تەجرىبىلىك بەگلەر ئېيت-
سا، بۇنىڭ ئەيىبى يوق. ئۇلار بۇنداق سۆزلەرنى ئېيتسا-
مۇ، ئۇلارنىڭ ئەقلى - ھوشى بولغانلىقى ئۈچۈن، چۈ-
شەنچە بېرىلگەندىن كېيىن ئۇلار توغرا - ناتوغرىنى ئاي-
رىپ، ياخشى - يامانىنى پەرقلەندۈرەلەيدۇ. لېكىن، بىر
كىشى ھەممىنى ئۆزىچە ئويلاپ، بىر ئىشنى قىلىش قارا-
رىغا كەلگەندە، باشقا ئېيتىلغان سۆزلەرنى يەنە
تەكرارلاشنىڭ نېمە مەززىسى بولسۇن. كىچىك باشلىقلار-
نىڭ بۇنداق سۆزلەرنى قىلىش ۋە بۇنداق (295) تېتىق-
سىز ئويلاردا بولۇشقا نېمە ئالاقىسى بار. شۇنىسى ئەجەب-
لىنەرلىككى، بۇ قېتىم كابۇلدىن ئاتلانغاندا، كىچىك باش-
لىقلاردىن بىرقانچىسى يېڭى بەگ قىلىنغانىدى. مەن
ئۇلارنىڭ ئوتقا كىرسەممۇ، سۇغا كىرسەممۇ چېكىنمەس-
تىن مەن بىللە بولۇشىنى، مەن قايسى تەرەپكە
ماڭسام، ئۇلارنىڭمۇ شۇ تەرەپكە مېڭىشىنى ئۈمىد قىلاتـ
تىم. مەن ئۇلارنىڭ مېنىڭ مەقسىتىمگە زىت سۆزلەرنى
قىلىشىنى، ھەممىسىنىڭ كېڭەش ۋە مەسلىھەتى بىلەن
قارار قىلىنغان ئىشتىن تېخى كېڭەشتىن قوپمايلا يېنە-
ۋېلىشىنى كۈتمىگەنىدىم.

ئەمەلدە ئۇلارنىڭ ئىپادىسى ياخشى بولمىدى. ئەھەمدى
پەرۋانچى بىلەن ۋەلى خازەننىڭ ئىپادىسى بۇلارنىڭكىـ
دىنمۇ يامان بولدى. كابۇلدىن چىقىپ، ئىبراھىمنى مەغ-
لۇپ قىلىپ، ئەگرەنى ئالغۇچە خوجا كەلان ياخشى ئىپادە
كۆرسەتتى، مەردانە سۆزلەرنى قىلدى ۋە پايدىلىق مەسلە-
ھەتلەرنى بەردى. لېكىن ئەگرەنى ئېلىپ بىرنەچچە كۈن

ئۆتكەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ پەيلى پۈتۈنلەي ئۆزگەردى. كېتىش كويىدا بولغانلارنىڭ بىرى دەل شۇ خوجا كەلان بولدى.

كىشىلەردىكى بۇ تەۋرىنىش مەلۇم بولۇش بىلەنلا، بەگلەرنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزدۇق. مەن: «سەلتەنەت ۋە جاھانگىرلىك قورالسىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ. پادىشاھلىق ۋە ئەمىرلىك نۆكەرسىز، ۋىلايەتسىز تىكلىنەلمەيدۇ. قانچە يىللار غەيرەت قىلىپ، جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ، ئۇزاق يوللارنى كېزىپ يۈرۈش قىلىپ، ئۆزىمىزنى ۋە چېرىكنى جەڭ ۋە ئۆلۈم خەۋپلىرىگە (ب 295) سالدۇق. بىز تەڭرى ئىنايىتى بىلەن شۇ قەدەر كۆپ ساندىكى دۈشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، شۇنداق كەڭ مەملىكەتلەرنى ئالدۇق. ئەمدىلىكتە قايسى مەجبۇرىيەت ۋە زۆرۈرىيەت بىلەن بۇ جان تىكىپ ئالغان ۋىلايەتلەرنى سەۋەبسىز تاشلاپ، يەنە شۇ كابۇلغا بېرىپ قىسىنچىلىق تارتىمىز؟ كىمكى ماڭا سادىق ئىكەن، مۇندىن كېيىن مۇنداق سۆزلەرنى قىلمىسۇن، كىمكى چىدىماي، كېتىمەن دەيدىكەن، كەتكەندىن كېيىن قايتمىسۇن» دېدىم. بۇ مۇڭاپىق ۋە ئۈيغۇن سۆزلەر بىلەن كىشىلەرنى ئىختىيارىي ـــ بىئىختىيارىي هالدا بۇ ۋەسۋەسىلەردىن يىراقلاشتۇردۇق. خوجا كەلانىڭ بۇ يەردە تۇرۇش نىيىتى بولمىغىنى ئۈچۈن: «خوجا كەلانىڭ نۆكەرلىرى كۆپ، شۇڭا سوۋغاتلارنى شۇ ئېلىپ بارسۇن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كابۇل بىلەن غەزنىدە ئادەم ئاز، بېرىپ شۇ يەرلەرنى مۇستەھكەملىسۇن» دەپ قارار چىقاردۇق. غەزنى، گەردىز ۋە سۇلتان مەسئۇدى هەزارەسىنى خوجا كەلانغا ئىنايەت قىلدىم. هىندىستاندىنمۇ ئۈچ ـ تۆت لەكلىك كۈهرام پەرگەنەسى بېرىلدى. خوجا مىرمىراننىڭ مۇ كابۇلغا بېرىشى قارار قىلىندى. سوۋغاتلار شۇنىڭ

ئەھدىسىگە بېرىلدى. ساقلىغۇچى سۇپىتىدە موللا ھەسەن سەررراف بىلەن تۇكە ھىندۇ بەلگىلەندى. خوجا كەلاننىڭ ھىندىستانغا مۇھەببىتى بولمىغىنى ئۈچۈن، كېتىش ۋاقتىدا ئۆيىنىڭ تېمىغا مۇنۇ بېيىتنى پۈتۈپ قويۇپتۇ: (296)

ئەگەر بەخەيرۇ سەلامەت گۈزەر زى سىند كۈنەم،
سىياھ روي شەۋەم، گەر ھەۋائى ھىند كۈنەم.

(ساق ـ سالامەت سىند دەرياسىدىن ئۆتۈۋېلىپ، يەنە ھىندىستاننى ئارزۇ قىلسام، يۈزۈم قارا بولسۇن)

بىز ھىندىستاندا تۇرغاندا، مۇنداق مەسخىرىلىك بەيىتنى ئېيتىش ۋە يېزىش ئەدەپسىزلىكتۇر، ئۇنىڭ كەتىشى كىشىنى بىر غەزەپلەندۈرسە، مۇنداق مەسخىرە قىلىشى غەزەپنى بىر ھەسسە ئاشۇرىدۇ. مەنمۇ ئۇنىڭغا قارشى شۇ رۇبائىينى يېزىپ ئەۋەتتىم:

يۈز شۇكۇر دېي بابۇركى كەرىم غەففار،
بېردى ساڭا سىندۇ ھىندۇ مۇلكى بىسيار.
ئىسقلىغىغە گەر ساڭا يوقتۇر تاقەت،
ساۋۇق يۈزىنى كۆرەي دېسەڭ غەزنى بار.

(شۇكۇر دېگىن بابۇر، خۇدا ساڭا سىند، ھىندى ۋە كەڭ مەملىكەتنى بەردى. ئەگەر بۇ يەرنىڭ ئىسسىقىغا چىدىمايي، سوغۇق يۈزىنى كۆرۈمەن دېسەڭ غەزنىگە بار)

بۇ ئەسنادا، بۇرۇن مەرتىۋىسى بەك تۆۋەن بولغان ۋە ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن بېرى ئاغا ـ ئىنىسىنى يىغىپ بىر توپ تەشكىل قىلغان موللا ئاپاقنا ئۆرۈك زەيىنى ۋە سىند ياقىسىدىكى ئافغانلارنى بېرىپ، ئۇنى كۈلگە ئەۋەتىتۇق. ئۇ تەۋەدىكى ئوقچى ۋە سىپاھىيلارغا جەلپ قىلىش پەرمانلىرى يوللىدۇق. شەيخ گۇرەن ئېتىقاد ۋە ئىخلاس بىلەن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى ۋە مىيان دوئاب ئوقچە-

لىرىدىن ئىككى - ئۇچ مىڭ سىپاھىينى ئېلىپ كەلدى.

يۇنۇس ئەلى دېھلى بىلەن ئەگرە ئارىسىدا يولدىن ئادىشىپ ھۇمايۇندىن ئايرىلغان چاغدا، ئەلىخان فەرمۇلىنىڭ ئوغۇللىرى ۋە ئائىلىسى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئازراق جەڭ بىلەن ئۇلارنى يېڭىپ، ئەلىخانىنىڭ ئوغۇللىرىنى ئەسىرگە چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەلگەنىدى. بۇ چاغدا، دۆلەت قەدەم تۈركىنىڭ ئوغلى مىرزا موغۇلغا (ب 296) ئەلىخانىنىڭ قاماقتىكى ئوغۇللىرىدىن بىرىنى قوشۇپ، ئۇلاردىن مۇشۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتتە مۇئاتقا بېرىۋالغان ئەلىخانغا جەلپ قىلىش پەرمانى ئەۋەتتۇق. ئۇلار بېرىپ ئەلىخانىنى ئېلىپ كەلدى. ئەلىخانغا تەربىيەت قىلىنىپ، ئۆز پەرگىنىلىرىدىن يىگىرمە بەش لەك بېرىلدى. سۇلتان ئىبراھىم مۇستافا فەرمۇلى بىلەن فىرۇزخان سەرەنگخانى باشلىق بىرقانچە ئەمىرنى پۈرەبدىكى دۈشمەن ئەمىرلەرگە قارشى ئەۋەتكەندە، مۇستافا بۇ دۈشمەن ئەمىرلەرگە كېلىشتۇرۇپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ قىلغانىدى. مۇستافا سۇلتان ئىبراھىمنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن بۇرۇنلا ئۆلدى. شەيخ بايەزىد ئۇنىڭ ئىنىسى ئىدى. سۇلتان ئىبراھىم ئىش ئۈستىدە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ ئاكىسىنىڭ ئىدارىسىدىكى ۋىلايەت ۋە ئاھالىنى دەرھال ئۆز قولىغا ئالغانىدى. فىرۇزخان، شەيخ بايەزىد، مەھمۇدخان نۇھانى ۋە قازى جىيالار قۇللۇقتا كەلدى. بۇلارغىمۇ كۈتكىنىدىن ئارتۇق ئېتىبار ۋە شەپقەتلەر قىلىنىدى. جۇملىدىن فىرۇزخانغا جۇنپۇردىن بىر كۈرۈر قىرىق ئالتە لەك ۋە بەش مىڭ تەڭگە، شەيخ بايەزىدكە ئۈدتىن بىر كۈرۈر قىرىق سەككىز لەك ۋە ئەللىك مىڭ تەڭگە، مەھمۇدخانغا غازىپۇردىن توقسان لەك ۋە ئوتتۇز بەش مىڭ تەڭگە،

قازى جىياغا جۇنپۇردىن يىگىرمە لەك ئىنايەت قىلىندى.

شەۋۋال ھېيتىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندى، سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ھەرەم سارىيىدىكى تاش تۇۋرۇكلۇك ئايۋان گۈمبەزدە چوڭ ئولتۇرۇش بولدى. ھۈمايۇنغا كەشتىلىك كۆڭلەك، كەمەرلىك شەمشەر ۋە ئالتۇن ئېگەرلىك ئات؛ چىن تېمۇر سۇلتان، مەھدى خوجا ۋە مۇھەممەد (297) سۇلتان مىرزىلارغىمۇ كەشتىلىك كۆڭلەك، كەمەرلىك شەمشەر، كەمەرلىك خەنجەرلەر ئىنئام قىلىندى. بەگلەر بىلەن يېگىتلەرگىمۇ ئەھۋاللىرىغا يارىشا كەمەرلىك شەمشەر، كەمەرلىك خەنجەر ۋە تونلار بېغىشلاندى. بۇنىڭ تىزىمى مۇنداق: ئىككى ئېگەرلىك ئات، يىگىرمە بەش دانە ياقۇت كۆزلۈك خەنجەر، ئىككى دانە ياقۇت كۆزلۈك قىلىچ كەمىرى، سەككىز سەقەرلات[1] چەكمەن، ئون ئالتە دانە ياقۇت كۆزلۈك كىتارە[2] ئالتۇن ساپلىق ھىندى پىچقى، ئىككى دانە ياقۇت كۆزلۈك قىلىچ ۋە ئەللىك بىر پارچە سەقەرلات.

ئولتۇرۇش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ناھايىتى قاتتىق يامغۇر ياغدى. ئون ئۈچ قېتىم ياغدى. بەزىلەرگە تاشقىرىدىن ئورۇن تەگكەندى، يامغۇرغا چىلىنىپ كەتتى. مۇھەممەدى كۆكەلداشقا سامانە ۋىلايىتىنى ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى سەنبەلگە ئىلغار بولۇپ بېرىشقا بەلگىلىدۇق. ھىسارى فىرۇزە ھۈمايۇنغا مۇكاپات قىلىنغاندى، سەنبەلنىمۇ ھۈمايۇنغا ئىنايەت قىلدىم. ھىندۇ بەگ ھۈمايۇنىڭ قېشىدا قويۇلغانىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مۇھەممەدى ئورنىغا ھىندۇ بەگنى، كەتتە بەگنى، مەلىك قاسىم بابا

① سەقەرلات ــ يۈكىدىن توقۇلغان رەخت.
② كىتارە ــ بىر خىل خەنجەر.

قاشقانى، موللا ئاپاق بىلەن ئۇنىڭ ئاغىسى ۋە ئىنىسىنى ھەم شەيخ گۇرەن بىلەن مىيان دۇئاب ئوقچىلىرىنى ئىلغار قىلىپ سەنبەلگە ماڭدۇردۇق. قاسىم سەنبەلىيدىن ئۇچ ـ تۆت قېتىم (ب 297): «ببەن دېگەن ھارامخور سەنبەلنى قورشاپ ئاجىزلاشتۇرۇۋاتىدۇ. ئىلغارلار كەلسۇن» دەپ، ئادەم كەلگەندى. ببەن بىزدىن قاچقاندىن كېيىن، تاغ ئېتىكىنى بويلاپ مېڭىپ، قاچقان ـ پىتىرىغان ئافغان ۋە ھىندىستانلىقلارنى يىغىپ، بوش قالغان بىر يەرنى ئىزدەپ كېلىپ، سەنبەلنى قورشىغانىكەن. ھىندۇبەگ، كەتتەبەگ ۋە بەلگىلەنگەن ئىلغارلار ئاھار كېچىكىگە يېتىپ بېرىپ، سۇدىن ئۆتۈۋاتقاندا، مەلىك قاسىم بابا قاشقانى ئاغىسى ۋە ئىنىسى بىلەن بىرلىكتە ئالدىدىراق مېڭىشقا بەلگىلەيدۇ. مەلىك قاسىم سۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغا ـ ئىنىسى ۋە يۇز ـ يۇز ئەللىك ئادەمنى باشلاپ تېز يۇرۇپ، ناماز پېشىندا سەنبەلگە يېتىپ باردۇ. ببەنمۇ سەپ تۈزۈپ ئوردۇسىدىن چىقىدۇ. مەلىك قاسىم تېز يۇرۇش قىلىپ، قورغاننى ئارقىدا قالدۇرۇپ، ھۇجۇم ياسايدۇ، ببەن بەرداشلىق بېرەلمەي قاچىدۇ. مەلىك قاسىم ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئادىمىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، بىرنەچچە پىل، نۇرغۇن ئات ۋە باشقا نەرسىلەرنى غەنىيمەت ئالىدۇ. ئەتىسى باشقا ئىلغار بەگلەرمۇ يېتىپ باردۇ. قاسىم سەنبەلىي كېلىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. لېكىن قورغاننى تاپشۇرغۇسى كەلمەيدۇ. بىر كۈنى شەيخ گۇرەن ھىندۇ بەگ قاتارلىقلار بىلەن سۆزلىشىپ كېلىشۈالغاندىن كېيىن، بىر باھانە بىلەن قاسىم سەنبەلىنى بۇ يەردىكى بەگلەرنىڭ قېشىغا ئېلىپ كېلىدۇ ـ دە، بىزنىڭ ئادەملەرنى قورغانغا كىرگۈزۈۋالـ

دۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قاسىم سەنبەلىنىڭ ئائىلە - تاۋابئاتلىرىنى سالامەت چىقىرىپ يولغا سالدۇ.

بىيانەدىكى نىزامخانغا قەلەندەر پىيادە ئارقىلىق ۋەدە ۋە تەھدىت پەرمانلىرى ئەۋەتىلدى (298) ۋە ھازىر جاۋاب يېزىلغان مۇنۇ قىتئەمۇ قوشۇپ قويۇلدى:

با تۈرك ستىزە مەكۇن، ئەي ئەمىرى بىيانە،
چالاكىيۇ مەردانە گىشى تۈرك ئەيانەست.
گەر زۇد نەيائىيۇ نەسىھەت نەكۇنى گۇش،
ئانجاكى ئەيانەست چى ھاجەت بە بايانەست.

(ھەي بىيانە ئەمىرى، تۈركلەر بىلەن تىركەشمە؛ تۈركلەرنىڭ چاققان ۋە مەردانە ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. ئەگەر تېز كەلمىسەڭ ۋە نەسىھەتنى ئاڭلىمىساڭ، شۇ ئايانكى، ئۇنى دېيىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار)

بىيانە قورغىنى ھىندىستاننىڭ مەشھۇر قەلئەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ كالۋا ئۆز قەلئەسىنىڭ چىڭلىقىغا ئىشىنىپ، ھەددىدىن ئارتۇق تەلەپلەرنى قويۇپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ. بىز ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمىگە ياخشى جاۋاب بەرمەي، قەلئە ھۇجۇمىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاشقا كىرىشتۇق.

بابا قۇلى بەگ ۋەدە ۋە تەھدىت پەرمانلىرى بىلەن مۇھەممەد زەيتۇن قېشىغا ئەۋەتىلگەندى، ئۇمۇ ئۆزرە ئېيتىپ، ھىيلە ئىشلىتىپتۇ.

رانا سەنگا بىز كابۇلدىكى ۋاقتىمىزدا ئەلچى ئەۋەتىپ ساداقەت ئىزھار قىلغان ۋە: «ئەگەر پادىشاھ ئۇ تەرەپتىن دېھلى تەۋەسىگە كەلسە، مەن بۇ تەرەپتىن ئەگرەگە يۈرۈش قىلىمەن» دەپ قارار قىلغانىدى. مەن ئىبراھىمنى مەغلۇپ قىلدىم ۋە دېھلى بىلەن ئەگرەنى ئالدىم، لېكىن بۇ چاغ-

قىچە بۇ كاپىر ھېچقانداق بىر ھەربىكەتتە بولمىدى. بىر-قانچە ۋاقىتتىن كېيىن ئۇ مەكەننىڭ ھەسەن ئاتلىق ئوغلى تۇرغان كەندار دېگەن قورغاننى قورشىدى. ھەسەن مەكەندىن بىرقانچە قېتىم ئادەم كەلدى. مەكەن تېخى كېلىپ كۆرۈشمىگەنىدى. بۇ ئەتراپتىكى (ب 298) ئەتاۋە، دۇلپۇر، گۇۋالىيار، بىيانە قاتارلىق قورغانلار تېخى قولغا كىرمىگەنىدى. شەرق تەرەپتىكى ئافغانلارمۇ بويسۇنماسلىق مەيدانىدا تۇراتتى ۋە قەنۇجتىن ئەگرەگە قاراپ ئىككى - ئۇچ مەنزىل ئىلگىرىلەپ قارارگاھ قۇرغانىدى. يېقىن ئەتراپتىكى ئىتائەتسىزلەردىن تېخى تولۇق خاتىرجەم ئەمەس ئىدۇق. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئادەم ئايرىيالمىدۇق. ئىككى - ئۈچ ئايدىن كېيىن، ھەسەن چارىسىز قېلىپ، ئەھدىلىك ھالدا كەندار قورغىنىنى تاپشۇردى.

رابىرىدىكى ھۇسەينخان ۋەھىمە دەستىدىن رابىرىنى تاشلاپ چىقتى. رابىرى مۇھەممەد ئەلى جەڭ - جەڭگە بېرىلدى.

قۇتۇپخان ئەتاۋەدە تۇراتتى. ئۇنىڭغا بىرقانچە قېتىم ۋەدە ۋە تەھدىت پەرمانلىرى ئەۋەتىلدى. ئۇ يا كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشمىدى يا ئەتاۋەنى تاشلاپ چىقمىدى. ئەتاۋەنى مەھدى خوجىغا ئىنايەت قىلىپ، مۇھەممەد مىرزا، سۇلتان مۇھەممەد دولداي، مۇھەممەد ئەلى جەڭ - جەڭ ۋە ئابدۇلئەزىز مىراخور باشلىق بەگلەر ۋە ئىچكىيلەردىن نۇرغۇن ئادەمنى ياردەمچى قىلىپ، ئۇنى ئەتاۋە يۇرۇشىگە ماڭدۇردۇق. قەنۇج سۇلتان مۇھەممەد دولدايغا بېرىلدى. فىرۇزەخان، مەھمۇدخان، شەيخ بايەزىد، قازى جىيالارغىمۇ ئالاھىدە ئىتىبار قىلىنىپ، پۈرەب تەرەپتىن پەرگانىلەر

بېرىلگەنىدى. ئۇلارمۇ ئەتاۋەگە تەيىنلەندى.

مۇھەممەد زەيتۇن (299) دۇپۇردا تۇراتتى ۋە ھېيلە بىلەن كەلمەيۋاتاتتى. دۇپۇرنى سۇلتان جۇنەيد بارلاسقا ئىنايەت قىلىپ، ئادىل سۇلتان، مۇھەممەدى كۆكەلداش، شاھ مەنسۇر بارلاس، قۇتلۇق قەدەم، ئابدۇللا، ۋەلى خاـزىن، جانبەگ، پىرقۇلى، شاھ ھۆسەين يارەگى باشچىلىقىدىكىلەرنى دۇلپۇرنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ، ئۇنى سۇلتان جۇنەيدكە تاپشۇرۇپ، بىيانەگە يۇرۇش قىلىشقا بەلگىلىدۇق.

بۇ يۇرۇشلەرنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، تۇرك ئەمىرلەر بىلەن ھىند ئەمىرلەرنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۇزۇپ، مۇنۇ سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا قويدۇق: «پۇرەبتكى ناسىرخان نۇھانى، مەرۇف فەرمۇلى باشلىق ئاسىي ئەمىرلەر قىرىق ـ ئەللىك مىڭ ئادەم بىلەن گەنگ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قەنۇجنى ئىشغال قىلىپ، ئۇ يەردىن ئىككى ـ ئۈچ مەنزىل بېرىگە كېلىپ قارارگاھ قۇرۇپتۇ. رانا سەنگا دېگەن كاپىر كەندارنى ئېلىپ، پىتنە ـ پاسات بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ. يامغۇر پەسلىمۇ ئاخىرلىشىپ قالدى. يا ئاسىيلارغا قارشى، يا كاپىرلارغا قارشى يۇرۇش قىلىش ۋاجىپ ۋە لازىم بولۇۋاتىدۇ. يېقىن ئەتراپتىكى قورغانلارنىڭ ئىشى ئاسان، چوڭ دۇشمەنلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلار نەگە بارالايدۇ؟» رانا سەنگانىڭ مۇنداق قىلىش تەسەۋۋۇر قىلىنمايتتى. ھەممەيلەن بىردەك: «رانا سەنگا يىراقتا. ئۇنىڭ يېقىن كېلىشىمۇ نامەلۇم. بۇ دۇشمەنلەر شۇنچە يېقىن كەلگەنكەن، ئۇلارنى يوقۇتۇشمۇ مۇھىم ۋە زۆرۇر» دەپ ئەرز قىلىشتى. بۇ دۇشمەنلەرگە قارشى يۇرۇش قىلىش قارارىنى چىقىرىدىغان چاغدا، (ب 299) ھۇمايۇن: «پادىشاھ ئاتلىنىشىنىڭ ھاجىتى يوق. بۇ خىز-

مەتنى مەن قىلاي» دەپ ئەرز قىلدى. بۇ گەپ ھەممەيلەن-نىڭ كۆڭلىگە ياقتى ۋە تۇرك، ھىند ئەمىرلەرنىڭ ھەم-مىسى بۇ پىكىرنى ياقلىدى. ھۇمايۇن پۈرەب يۈرۈشىگە تەييىنلەندى. دۇپۇرغا يۈرۈش قىلغان چېرىككە كابۇلى ئەھمەد قاسىم چاپتۇرۇلۇپ، ئۇلارغا چەندۋاردا ھۇمايۇنغا قوشۇلۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. مەھدى خوجا بىلەن مۇھەممەد سۇلتان مىرزا باشچىلىقىدا ئەتاۋەگە يۈرۈش قىلغان چېرىككىمۇ ھۇمايۇنغا قوشۇلۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى.

زۇلقەدە ئېيىنىڭ ئون ئۇچى ــ پەيشەنبە كۈنى ھۇمايۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ، ئەگرەدىن ئۇچ كۈرۈھ كېلىدىغان جەلسىر ناملىق بىر كىچىك يېزىغا چۈشتى. بۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ ئاندىن كۆچتى ۋە بىر مەنزىل - بىر مەنزىلدىن ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. شۇ ئايىنىڭ يەگىرمىسى ــ پەيشەنبە كۈنى خوجا كەلاننىڭ كابۇلغا كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى.

ھىندىستاننىڭ بىر چوڭ كەمچىلىكى، بۇ يەردە ئېقىن سۇلارنىڭ يوقلۇقىدۇر. شۇنىڭغا بىنائەن، ئەل ئولتۇرۇشلۇق يەرلەردە چاق ئارقىلىق ئېقىن سۇ پەيدا قىلىپ، پىلانلىق ۋە سىياقلىق قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكىنى دائىم ئويلايتتۇق. ئەگرەگە كېلىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مۇشۇ مەقسەت بىلەن جۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، باغ قىلىشقا لايىق يەرلەرنى تەكشۈرۈدۇق. بۇ يەرلەر شۇنچە ساپاسىز ۋە خاراب ئىدىكى، ئۇ يەرلەردىن يىرگىنىش بىلەن ئۆتتۇق. بۇ يەرنىڭ (300) يىرگىنىشلىكى چارباغ خىيالىنى خاتىرىدىن چىقاردى. ئەگرەگە يېقىن بۇنىڭدىن باشقا يەر بولمىغىنى ئۈچۈن،

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن زۆرۈرىيەت بىلەن دەل مۇشۇ يەردە ئىش باشلاندى: ھاممامنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان چوڭ قۇدۇق مۇشۇ يەرگە قېزىلدى؛ ئەنبەلى دەرەخلىرى تىكىلگەن ۋە سەككىز بۇرجلىق كۆل قىزىلغان بىر پارچە يەرمۇ مۇشۇ يەردە بولدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن چوڭ كۆل ۋە مەيدان ياسالدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن تاش ئىمارەت ئالدىدىكى كۆل بىلەن كۆشك ياسالدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن خىلۋەتخانا بېغى ۋە ئۆيلىرى ياسالدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ھاممام ياسالدى. شۇنچە ساپاسىز ۋە رەتسىز بولغان ھىندىستاندا پىلانلىق ۋە رەتلىك قۇرۇلغان چىرايلىق باغلار پەيدا بولدى، دوقمۇشلار يارىلىق چىمەنلىكلەر بىلەن، چىمەنلىكلەر مۇناسىپ گۈل - چېچەكلەر بىلەن بېزەلدى.

ھىندىستاندا بىزگە ئۇچ نەرسە زىيانلىق بولۇپ، بىرى ئىسسىق، بىرى شامال، بىرى چاڭ - توزان ئىدى. ھاممام بۇلارنىڭ ئۇچىلىسىگە تاقابىل تۇرىدىكەن. چاڭ - توزان بىلەن شامال ھاممامدا نېمە قىلسۇن. ئىسسىق چاغلاردا ھاممام شۇنداق سالقىن بولىدۇكى، كىشى توڭلاش دەرىجىسىگە يېتىدۇ. ھاممامنىڭ ئىسسىق كۆل بار ئۆيى تامامەن تاشتىن ياسالغان. ئۇنىڭ پونتانىغا ئاق تاش ئىشلىتىلگەندىن باشقا، پەگاھ ۋە تورۇسنىڭ ھەممىسىگە بىيانەدىن چىققان قىزىل تاش ئىشلىتىلگەن. خەلىپە، شەيخ زەين، يۇنۇس ئەلى قاتارلىق دەريا ياقىسىدىن يەر تەگكەنلەرنىڭ ھەممىسى (ب 300) رەتلىك ۋە ياخشى پىلانلانغان باغچا ۋە كۆللەرنى ياسىدى، لاھۇر ۋە دىبالپۇر ئۇسۇلى بويىچە چاق ياساپ، سۇلارنى ئاقتۇردى. ھىندىستانلىقلار مۇنداق پىلانلىق ۋە رەتلىك يەرلەرنى كۆرمىگەنى ئۈچۈن، جۇننىڭ بۇ تەرىپىدىكى چىرايلىق بىنالار

چۇشكەن يەرنى كابۇل دەپ ئاتاشتى.

قورغاننىڭ ئىچىدە ئىبراھىمنىڭ ئىمارەتلىرى بىلەن سېپىلنىڭ ئارىلىقىدا بىر بوش يەر بار ئىدى. شۇ يەر-گىمۇ بىر ۋاين قېزىشنى بۇيرۇدۇم. پەلەمپەيلىك چوڭ قۇدۇقنى ھىندىستانلىقلار «ۋاين» دەيدۇ. بۇ ۋاين چارباغ-دىن بۇرۇن ياسالغان بولۇپ، راسا يامغۇر پەسلىدە قېزىلغانىدى. نەچچە قېتىم ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، ئىشچىلارنى بېسىۋالدى. قۇرۇلۇش رانا سەنگا بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن كېيىن پۈتتى. ئۇنىڭ تارىخى يېزىلغان تاشتىمۇ ئۇنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن پۈتكەنلىكىگە ئىشارەت قىلىنغان. ياخشى ۋاين بولدى. بۇ ۋاينىڭ ئىچىگە ئۇچ قەۋەتلىك بىر ئىمارەت چۈشتى. تۆۋەن قەۋىتىدە ئۇچ ئايۋان بار. يولى قۇدۇققا چۈشىدىغان پەلەمپەي بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۈچىلىسىنىڭ يولى بىر. بىر ئايۋان يەنە بىر ئايۋاندىن ئۇچ پەلەمپەي ئېگىز تۇرىدۇ. ئەڭ تۆۋەندىكى ئايۋاندىن سۇ تارتىلغان چاغدا، سۇ بىر باسقۇچ تۆۋەنلەيدۇ. يامغۇر پەسلىدە سۇ كۆپەيسە، بەزەن يۇقىرىقى ئايۋاغمۇ سۇ چىقىدۇ. ئوتتۇرىدىكى قەۋەتتە ئويما نەقىشلىك بىر ئايۋان بار. ئۇنىڭ يېنىدا بىر گۈمبەز بولۇپ، سۇ چاقنىسى ئايلاندۇرىدىغان كالا شۇ يەردە بولىدۇ. (301) ئۇستۇنكى قەۋىتىدە تاشقىرىغا قارىغان بىر ئايۋان بار. ئۇ قۇدۇقنىڭ ئۈستىدىكى توز يەردىن بەش ـ ئالتە پەلەمپەي تۆۋەن تۇرىدۇ. ئىككى تەرىپىدىكى پەلەمپەي ئۇنىڭغا كىرىپ ـ چىقىدىغان يول ھېسابلىنىدۇ. ئوڭ تەرىپىگە بارىدىغان يولنىڭ ئۇدۇلىغا تارىخ تېشى ئورنىتىلغان. بۇ قۇدۇقنىڭ يېنىغا يەنە بىر قۇدۇق قېزىلغان. بۇنىڭ تۆۋى يەنە بىر قۇدۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىرمۇنچە

يۇقىرى تۇرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان گۈمبەزدىكى كالىنىڭ چاقنى ئايلاندۇرۇشى بىلەن سۇ ئۇ قۇدۇقتىن بۇ قۇدۇققا كىرىدۇ. بۇ قۇدۇققىمۇ بىر چاق ئورنىتىلغان بولۇپ، بۇ چاق ئارقىلىق سۇ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىدۇ ۋە ئۇ يەردىن يۇقىرىدىكى باغقا بارىدۇ. قۇدۇقنىڭ چۆرىسىدىكى تامنىڭ سىرتىدا بىر تاش مەسچىت بار. بىراق، بۇ مەسچىت ياخشى سېلىنمىغان، ئۇنى ھىندىستان ئۇسۇلى بويىچە ياسىشىپتۇ.

ھۈمايۇن ئاتالانغان چاغدا، ناسىرخان نۇھانى ۋە مەرۋ فەرمۇلى باشلىق ئاسىي ئەمىرلەر جاجماۋۇغا توپلىنىشقانىدى. ھۈمايۇن ئون - ئون بەش كۈرۈھ يول قالغاندا، مۇمىن ئەتكەنى خەۋەر ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ مال بۇلاش بىلەن بولۇپ، تۇزۇكرەك بىر خەۋەر كەلتۈرەلمەيدۇ. ئاسىيلار مۇمىن ئەتكەنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، تۇرالماي قاچىدۇ. ھۈمايۇن مۇمىن ئەتكەنىڭ كەينىدىن قىسمتاي، بابا چۆھرە ۋە بۆچكەلەرنى خەۋەر ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. بۇلار دۈشمەننىڭ تۇرالماي قاچقانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ھۈمايۇن ئاتلىنىپ، جاجماۋۇنى ئېلىپ، ئۇ يەردىن دىلماۋۇ (ب 301) تەۋەسىگە كەلگەندە، فەتھخان سەرۋاننى كېلىپ كۆرۈشىدۇ. ئۇلار، فەتھخان سەرۋانى، مەھدى خوجا ۋە مۇھەممەد سۇلتان مىرزا بىلەن بىللە بىزگە ئەۋەتتى.

شۇ يىلى ئۇبەيدخان بۇخارادىن چېرىك تارتىپ مەرۋ ئۈستىگە كەلدى. مەرۋنىڭ ئەركىدە ئون - ئون بەش پۇقرا بار ئىكەن، ئۇلارنى قىرىپ، مەرۋەدە قىرىق - ئەللىك كۈن تۇرغاندىن كېيىن سەرەخس ئۈستىگە باردى. سەرەخستە ئوتتۇز - قىرىق قىزىلباش بار ئىكەن، ئۇلار دەرۋازىنى تاقاپ، قورغاننى بەرمەيدۇ. پۇقرالار ئىسيان

كۆتۈرۈپ، دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىدۇ، ئۆزبېكلەر كىرىپ بۇ قىزىلباشلارنىمۇ قىرىدۇ. ئۇلار سەرەخسنى ئالغاندىن كېيىن، تۇس ۋە مەشھەد ئۈستىگە بارىدۇ. مەشھەد ئاھالىسى چارىسىز قېلىپ، شەھەرنى بېرىدۇ. ئۆزبېكلەر تۇسنى سەككىز ئاي قورشاپ، سۇلھى بىلەن ئالىدۇ، لېكىن سۆزىدە تۇرماي، ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ، خوتۇنلارنى ئەسىر ئالىدۇ.

شۇ يىلى سۇلتان مۇزەففەر گۈجەراتىنىڭ بەھادىرخان ئاتلىق ئوغلى (ئۇ ھازىر ئاتىسىنىڭ ئورنىغا گۈجەراتتا پادىشاھ بولۇپتۇ) ئاتىسىدىن يامانلاپ سۇلتان ئىبراھىمنىڭ قېشىغا كەلدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشەلمىدى. بىز پانىپەت تەۋەسىدە تۇرغىنىمىزدا ئەرز ـ ھال خەتلىرى كەلدى. مەنمۇ ئىنايەت ۋە شەپقەت پەرمانلىرى ئەۋەتىپ، ئۇنى چاقىردىم، كېلىش خىيالى بارئىدى، بىراق كېيىن نىيىتى ئۆزگىرىپ، ئىبراھىمنىڭ چېرىكىدىن ئايرىلىپ، گۈجەرات تەرەپكە كەتتى. شۇ ئەسنادا ئاتىسى سۇلتان مۇزەففەر ۋاپات بولۇپ، ئاغىسى (302) ـ سۇلتان مۇزەففەرنىڭ چوڭ ئوغلى ـــ ئىسكەندەر شاھ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولدى. مۇناسىۋىتى يامان بولغىنى ئۈچۈن، ئىمادىلمۇلك ئاتلىق بىر قۇلى باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ، ئىسكەندەر شاھنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ، يولدا كېلىۋاتقان بەھادىرخاننى چاقىرتىپ كېلىپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «بەھادىر شاھ» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. ئۇمۇ ياخشى قىلدى، شۇنداق نانكورلۇق قىلغان ئىمادىلمۇلكنى ئۆلتۈرۈپ جازاسىنى بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاتىسىدىن قالغان بەگلەردىنمۇ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قان تۆكەر ۋە قورقماس بىر يىگىت ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ.

توققۇزيۇز ئوتتۇز ئۇچىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىدا فارۇقنىڭ تۇغۇلغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ بەگ ۋەيس كەلدى. ئەملىيەتتە مۇندىن بۇرۇن بۇ خەۋەرنى بىر پىيادە ئېلىپ كەلگەنىدى. لېكىن سۆيۈنچە ئۇچۇن بەگ ۋەيس بۇ ئايدا كەلدى. بالا شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرمە ئۇچى ـــ جۇمە كېچىسى تۇغۇلدى. ئۇنىڭغا «فا-رۇق» دەپ ئات قويۇلدى.

بىيانە ۋە باشقا بەزى قولغا كىرمىگەن قورغانلارغا ئىشلىتىش ئۇچۇن، ئۇستاد ئەلى قۇلىغا بىر يوغان توپ قۇيۇش ئىشى بۇيرۇلغانىدى. ئۇ مەش ۋە باشقا ھەممە لازىم نەرسىلەرنى تەييار قىلىپ بولغاندىن كېيىن ماڭا ئادەم ئەۋەتتى. مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئون بەشى ـــ دۇشەنبە كۇنى ئۇستاد ئەلى قۇلىنىڭ توپ قۇيغىنىنى كۆرۇش-كە باردۇق. توپ قۇيىدىغان يەرنىڭ ئەتراپىغا سەككىز مەش ياساپ، خۇرۇچنى ئېرىتىپتۇ. ھەر بىر مەشنىڭ (ب 302) تۇۋىدىن بىر ئېرىق چىقىرىپ، ئۇلارنى توپنىڭ قېلىپىغا توغرىلاپتۇ. بىز بارغاندىن كېيىن، مەشلەرنىڭ تۆشۈكلىرىنى ئاچتى. ئېرىگەن خۇرۇچ ئېرىقلاردىن سۇدەك شارىلداپ ئېقىپ قېلىپقا كىرگىلى تۇردى. بىرئازدىن

① مىلادىيە 1526 ـــ 1527 ـ يىللار ئارىلىقى.

كېيىن، قېلىپ تېخى تولمايلا، ئېقىپ كېلىۋاتقان خۇرۇچ بىر - بىرلەپ توختاپ قالدى. مەشتىن ياكى خۇرۇچتىن قۇسۇر چىققان ئوخشايدۇ.ئۇستاد ئەلى قۇلى بەك ئوسال بولدى، ئۆزىنى قېلىپتىكى مىس سۇيىگە تاشلاشقا تاس - تاس قالدى. ئۇستاد ئەلى قۇلىنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، تون كىيدۇرۇپ، ئۇنى بۇ ھالەتتىن چىقاردۇق. بىر - ئىككى كۈن ئۆتۈپ، قېلىپ سوۋۇغاندىن كېيىن، ئۇنى ئاچتى. ئۇستاد ئەلى قۇلى ئىنتايىن خۇشال بولۇپ: «توپنىڭ تاش گەۋدىسى قۇسۇرسىز چىقتى، دوربىخانىسىنى قۇيۇش ئاسان» دەپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ، توپنىڭ تاش گەۋدىسىنى چىقىرىپ، ئادەملىرىنى ئۇنى پىششىقلاشقا بەلگىلەپ، ئۆزى ئۇنىڭ دوربىخانىسىنى قۇيۇش بىلەن مەشغۇل بولدى.

مەھدى خوجا فەتىھخان سەرۋازىنى ھۇمايۇنىنىڭ قېشىدىن ئېلىپ كەلدى. ئۇلار ھۇمايۇندىن دىلماۋۇدا ئايرىلغان ئىكەن. فەتىھخانىنى ياخشى كۈتۈۋېلىپ، ئاتىسى ئەئزەم ھۇمايۇنىنىڭ پەرگانىلىرىنى بەرگەنىنىڭ سىرتىدا يەنە ۋىلايەتلەرنى ئىنايەت قىلدۇق. بىر كۈرۈر ئاتمىش لەكلىك پەرگانە بېرىلدى. ھىندىستاندا زور ئېتىبار تاپقان ئەمىرلەرگە: ئەئزەم ھۇمايۇن خانى جەھان (303)، خانى خانان دېگەندەك ئۇنۋانلارنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئۇنۋانى ئەئزەم ھۇمايۇن ئىدى. ھۇمايۇن تۇرغاندا، بۇ ئۇنۋانىنى باشقا بىرىگە بېرىش نالايىق ئىدى. شۇڭا بۇ ئۇنۋانىنى قالدۇردۇم. فەتىھخان سەرۋانغا خانى جەھان ئۇنۋانى بېرىلدى.

سەفەر ئېيىنىڭ سەككىزى ـــ چارشەنبە كۈنى ئەتە بەلى دەرەخلىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى كۆلنىڭ ياقىسى-

غا چېدىرلار تىكىلىپ، ئولتۇرۇش ئۈيۈشتۇرۇلدى. فەتىھ-خان سەرۋانى شاراب ئولتۇرۇشىغا تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇ-نىڭغا شاراب تۇتۇلدى، مەن ئۆزۈمنىڭ سەللە ۋە كىيىم-لىرىمنى ئۇنىڭغا ئىنايەت قىلدىم. مۇشۇ ئىنايەت ۋە ئىلتىپاتلار بىلەن ئۇنىڭ ئۆز ۋىلايىتىگە كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. ئوغلى مەھمۇدخانىنىڭ قېشىمدا دائىم-لىق مۇلازىمەتتە بولۇشى قارارلاشتۇرۇلدى.

مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە تۆتى — چارشەنبە كۈنى ھۈمايۇنغا: «شۇكۇر، پۈرەب ئاسىيلىرى قېچىپتۇ. بۇ كەت-كەن ئادەم يېتىپ بېرىشىغا جۇنپۇرغا مۇناسىپ بەگلەردىن بىرقانچىسىنى بەلگىلەپ قويۇپ، ئۆزۈڭ چېرىكنى ئېلىپ تېزدىن بىزنىڭ قېشىمىزغا كەل. رانا سەنگا دېگەن كا-پىر يېقىنلاپ دەرۋازىغا كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ ئىشىنى بىرتەرەپ قىلايلى» دېگەن سۆزنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئەلى ھەيدەر رىكابدار چاپتۇرۇلدى. چېرىك پۈرەب تەرەپكە كەت-كەندىن كېيىن، بىيانە تەۋەسىنى چاپقۇن قىلىش، قور-غاندىكىلەرنى (ب 303) جەلپ قىلىش يولى بىلەن ئەل قىلغىلى بولسا ئەل قىلىش، بولمىسا بۇلاپ ـ تالاپ دۇشمەننى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تۇردى بەگ، قۇچ بەگ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى شىر ئەفكەن، مۇھەممەد خەلىل ئاختا-بېگى ۋە ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىسى بىلەن ئاختىچىلىرى، رۇستەم تۇركمەن بىلەن ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىسى ھەم ھىندىستانلىقلاردىن راۋۇي سەرۋانلار ئەۋەتىلدى.

بۇ بىيانەدىكى نىزامخانىنىڭ ئالەمخان ئاتلىق بىر ئا-غىسى تەھەنگەر قورغىندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۇستى ـ ئۇستىگە كېلىپ قوللۇق ۋە ساداقەت ئىزھار

قىلدى. بۇ ئالەمخان: «پادىشاھ قوشۇن تەيىنلىسە، بارلىق بىيانە ئوقچىلىرىنى جەلپ قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ كېلىش ۋە بىيانە قورغىنىنى ئېلىش مېنىڭ ۋەزىپەم بولسۇن» دەپ، ئىشنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. تەيىنلەنگەن تۇردى بەگ باشلىق ئىلغار يىگىتلەرگە: «ئالەمخان يەرلىك كىشى، ئۇ شۇ قەدەر قۇللۇق ۋە خىزمەتكارلىقنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىۋاتىدۇ. شۇڭا بىيانە ئىشدا ئۇنىڭ پىكرى ۋە ماقۇللۇقى بىلەن ئىش قىلىڭلار» دەپ بۇيرۇق بېرىلدى. ھىندىستانلىقلارنىڭ بەزىلىرى قىلىچۋازلىق قىلالمىسىمۇ، لېكىن كۆپچىلىكى سىپاھىيلىق ۋە سەردارلىقتىن بىخەۋەر بولىدۇ. بۇ ئالەمخان بىزنىڭ ئىلغار قىسمىنى ئۆزىگە قوشقاندىن كېيىن ھېچكىمنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمايۋاتقىنى ياخشى ـ يامانىنى مۇلاھىزە قىلمايلا ئىلغار قىسمىنى بىيانەگە يېقىن ئېلىپ باردۇ، بىزنىڭ ئۇ يەرگە بارغان ئىلغار قىسمىمىزدا تۇرکلەردىن ئىككى يۈز ئەللىك ـ ئۈچ يۈز كىشى، ھىندىستانلىقلار بىلەن ئەتراپتىكى چېرىكلەردىن ئىككى مىڭدىن كۆپرەك كىشى بار ئىدى. نىزامخان بىلەن بىيانەدىكى ئافغان ۋە سىپاھىيلاردا تۆت مىڭدىن كۆپرەك ئاتلىق چېرىك بار ئىدى. پىيادىلىرى ئون مىڭدىنمۇ ئېشىپ كەتتى.

نىزامخان بىزنىڭ ئىلغار قىسمىنى كۆرۈپ (304) چاملىغاندىن كېيىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكى بىلەن دەرھال ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە تېزدىن يېتىپ كېلىپ، نۇرغۇن كىشىنىڭ ئات سېلىشى بىلەن ئىلغار قىسمىنى قاچۇرۇپ، ئاغىسى ئالەمخان تەھەنگەرىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەش ـ ئالتە ئادەم ۋە

بىرمۇنچە نەرسە - كىرەكلەرنىمۇ قولغا چۈشۈرىدۇ. بۇ ھەربىتىگە قارىماي، نىزامخانغا يەنە ۋەدىلەر بېرىپ، بۇ-رۇنقى ۋە كېيىنكى گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ پەرمانلار ئەۋەتتۇق. كاپىر رانا سەنگانىڭ يېقىنلاشقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، چارىسىز قېلىپ، سەيىد رەفىئنى چا-قىرتىپ، شۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن قورغاننى بىزنىڭ ئا-دەملەرگە تاپشۇرۇپ، سەيىد رەفىئى بىلەن بىللە كېلىپ، مۇلازىمەت شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى. ئۇنىڭغا مىيان دۇئابتىن يېگىرمە لەكلىك پەرگەنە ئىنايەت قىلدىم.

دوست ئىشىك ئاغا ۋاقىتلىق بىيانەگە ئەۋەتىلدى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن، بىيانەنى مەھدى خوجىغا ئىنايەت قىلىپ، ۋەجھىنى يەتمىش لەك بەلگىلەپ، ئۇنىڭ بىيانەگە كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. گۇۋالياردىكى تاتارخان سا-رەنگخانىنىڭ ئادىمى كېلىپ قۇللۇق ۋە ساداقەت ئىزھار قىلىۋاتاتتى، كاپىر (رانا سەنگا) كەندارنى ئېلىپ، بىيانە-گە يېقىنلاشقاندا، گۇۋالىيار راجەلىرىدىن دەرمەنكەت ۋە خانىجەھان ئاتلىق كاپىرلار گۇۋالىيار تەۋەسىگە كېلىپ، قەلئە تەمەسى بىلەن ئىغۋاگەرلىك قىلىشقا كىرىشتى.

تاتارخانىنىڭ ئادىمى كېلىپ، گۇۋالىيارنى تاپشۇرماقچى بولدى. بەگلەر، ئىچكىيلەر ۋە ياخشى يىگىتلەرنىڭ كۆپ قىسمى چېرىكتە ۋە ھەر تەرەپتىكى ئىلغار قىسىملاردا ئىدى. رەھىمدادقا (ب 304) بىرنەچچە بېھرەلىك بىلەن لاھورلۇقنى، ھەستەچى تۇنقاتار بىلەن ئۇنىڭ ئاغا - ئى-نىسىنى قوشۇپ ۋە بۇ ئېيتىلغانلارغا گۇۋالىياردىنلا پەر-گەنە تەيىنلەپ، ئۇلارنى شۇ ياقتا ماڭدۇردۇق. رەھىمدادنى گۇۋالياردا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ كېلىش ئۈچۈن مولا

ئاپاق بىلەن شەيخ گۈرەنمۇ ماڭدۇرۇلدى. بۇلار گۈڭلىيارغا يېقىن بارغاندا، تاتارخانىنىڭ رايى ئۆزگىرىپ ئۇلارنى قوغلىغا كىرگۈزمەيدۇ. شۇ ئەسنادا شەيخ مۇھەممەد غەۋس ئاتلىق خېلى يېتىشكەن ھەم مۇرىتىمۇ كۆپ بىر دەرۋىش، قورغانىنىڭ ئىچىدىن رەھمەدادقا: «قانداق قىلىپ بولسۇن قورغانغا كىرىڭ. بۇ ئادەم رايىدىن ئايلىنىپ، يامان خىيالدا بولۇۋاتىدۇ» دەپ ئادەم چىقىرىدۇ. رەھمەداد بۇ خەۋەرنى ئالغاندىن كېيىن: «قورغان سىرتى كاپىرلار سەۋەبىدىن تەھلىكىلىك بولۇپ قالدى، مەن بىرقانچە ئادەم بىلەن قورغانغا كىرەي، قالغانلار تاشقىرىدا تۇرسۇن» دەپ، تاتارخانغا ئادەم كىرگۈزىدۇ ۋە تىرىشىش نەتىجىسىدە تاتارخان بۇنىڭغا رازى بولىدۇ. رەھمەداد ئازراق كىشى بىلەن قورغانغا كىرگەندىن كېيىن، «بۇ دەرۋازىدا بىزنىڭ ئادەملەر تۇرسۇن» دەپ، ھاتىپۇلدا ئۆزىنىڭ ئادەملىرىنى قويىدۇ ۋە شۇ كېچىسى مۇشۇ ھاتىپۇلدىن ھەممە ئادەمنى ئىچكىرىگە كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئەتىسى تاتارخان چارىسىز قېلىپ، قورغاننى تاپشۇرۇپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ ئەگرەگە كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇنىڭ ۋەجھى بىيانە پەرگەنەسىدىن يىگىرمە لەك قىلىپ بېكىتىلدى. مۇھەممەد زەيتۇنمۇ چارە قىلالماي دۇلپۇرنى (305) تاپشۇرۇپ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇنىڭغا بىرنەچچە لەكلىك پەرگانە ئىنايەت بولدى. دۇلپۇر، پادىشاھ مۇلكى قىلىپ بېكىتىلىپ، شىقدارلىقى ئەبۇلفەتىق تۇركمەنگە ئىنايەت قىلىندى ۋە ئۇ دۇلپۇرغا ماڭدۇرۇلدى.

ھىسارى فىرۇزە تەۋەسىدە ھەمىدخان سارەنگخانى بىر قىسىم پەنى ئافغانلىرى[1] بىلەن ئەراپتىكى ئەفغانلاردىن

① پەنى ئافغانلىرى ــ ھىسارى فىرۇزەدە ئولتۇرۇشلۇق بىر قوۋم.

ئوچ ـ توّت مىڭ كىشىنى توپلاپ ئىغۋاگەرلىك قىلىۋا-تاتتى. سەپەر ئىيىنىڭ ئون بەشى ـــ چارشەنبە كۈنى چىن تېمۇر سۇلتانغا ئەھمەدى پەرۋانىچى، ئەبۇلفەتىھ تۈركمەن، مەلىكداد كەرانى ۋە مۇجاھىدخان مۇلتانى باش-چىلىقىدىكىلەرنى قوشۇپ، ئۇلارنى شۇ ئافغانلارغا قارشى ماڭدۇردۇق. بۇلار بېرىپ، يىراقتىن تېز يۈرۈش قىلىپ، بۇ ئافغانلارغا كېلىشتۇرۇپ زەربە بەردى، نۇرغۇن ئادەمنى قىرىپ، بىرمۇنچە باشلارنى كېسىپ كەلدى.

سەپەر ئىيىنىڭ ئاخىرى ئىدى، ئىراققا ـــ شاھزادە تەھماسىپ قېشىغا ئەلچىلىككە كەتكەن خاجىگى ئەسەد، بىر سۇلايمان ئاتلىق تۈركمەن بىلەن بىرلىكتە سوۋ-غاتلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككى چەركەس قىز بار ئىدى. رەببىيەلئەۋۋەل ئىيىنىڭ ئون ئالتىسى ـــ جۈمە كۈنى ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى. بۇ ئىش كا-بۇلغا ئەۋەتىلگەن مەكتۇپتا تەپسىلىي يېزىلغانىدى. شۇ مەكتۇپنى ئاشۇرماي ھەم كېمەيتمەي بۇ يەردە كەلتۈردۇق. مەكتۇپ تۆۋەندىكىچە:

«933 ـ يىلى[1] رەببىيەلئەۋۋەل ئىيىنىڭ ئون ئالتە-سى ـــ جۈمە كۈنى زور بىر ۋەقە يۈز بەردى. ئۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: ئىبراھىمنىڭ ئانىسى بەۋا بەتبەخت مېنىڭ (ب 305) ھىندىستانلىقلار قولىدىن تاماق يەيدە-غانلىقىمنى ئىشتىدۇ. بۇ ئىش مۇنداق ئىدى: بۇنىڭدىن ئوچ ـ توّت ئاي ئىلگىرى، ھىندىستان تاماقلىرىنى تېخى كۆرۈپ باقمىغانلىقىم ئۈچۈن، ئىبراھىمنىڭ ئاشپەزلىرىنى ئېلىپ كېلىشنى ئېيتتىم. ئەللىك ـ ئاتمىشقا يېقىن

① مىلادىيە 1526 ـــ 1527 ـ يىللار ئارلىقى.

ئاشپەزدىن تۆتىنى يېنىمدا قالدۇردۇم. بەۋا بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئەتاۋەگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئەھمەد چاشنگىرنى (ھىندىستانلىقلار بەكاۋۇلنى چاشنگىر دەيدۇ) چاقىرتىدۇ ۋە بىر دېدەكنىڭ قولىغا تۆت قاتلانغان قەغەزنىڭ ئىچىدىكى بىر تۇلە زەھەرنى تۇتقۇزۇپ، ئۇنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھمەد چاشنگىرگە بېرىشنى ئېيتىدۇ. بىر تۇلە، ئىككى مىسقالدىن بىرئاز كۆپ بولىدۇ. ئەھمەد بىزنىڭ ئاشخانىدىكى ھىندىستانلىق ئاشپەزگە تۆت پەرگەنە بېرىشنى ۋەدە قىلىپ، قانداق قىلىپ بولمىسۇن شۇ زەھەرنى مېنىڭ تامىقىمغا سېلىشنى تاپشۇرىدۇ. بەۋا زەھەرنى ئەھمەد چاشنگىرگە ئەكىلىپ بەرگەن دېدەكنىڭ كەينىدىن ئۇنىڭ زەھەرنى بەرگەن ـ بەرمىگەنلىكىنى كۆزىتىش ئۈچۈن يەنە بىر دېدەكنى ئەۋەتىدۇ.

ھېلىمۇ ياخشى، ئاشپەز زەھەرنى قازانغا سالماي، تاۋاققا سالىدۇ. قازانغا سالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ھىندىستانلىقلار تاماق قىلغاندا ئۈستىدە قاراپ تۇرۇشنى بەكاۋۇللارغا تەكىتلەپ تاپشۇرغانىدىم. ئۇلار قازاندا تاماق پىشۇرغاندا ئاشپەزگە يېدۈرۈپ كۆرىدىكەن. ئاش تارتىلىدىغان چاغدا بىزنىڭ بۇ بىتەلەي بەكاۋۇللار غەپلەتتە بولۇپ قالىدۇ. ئاشپەز چىن تاۋاققا نېپىز نانىنى قويغاندا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېلىقى قەغەزدىكى زەھەرنىڭ ئازراق يېرىمىنى سېپىدۇ ـ دە، ئۈستىگە مايلىق قورۇمىنى سالىدۇ. (306) ئەگەر زەھەر قورۇمىنىڭ ئۈستىگە ياكى قازانغا سېلىنسا، ئىش ياماں بولاتتى. ئاشپەز تەمتىرەپ كېتىپ، زەھەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپىنى ئوچاققا تاشلىۋېتىدۇ.

جۇمە كۈنى نامازدىگەردىن كەچرەك تاماق تارتتى. توشقان گۆشىدىن خېلى يېدىم. قورۇما سەۋزىدىنمۇ يېدىم. ھېلىقى زەھەرلىك ھىند تامىقىنىڭ ئۇستىدىن بىر - ئىككى كاپام ئالدىم، قورۇمىدىنمۇ يېدىم، ھېچقانداق باشقىچە تەم سېزىلمىدى. قاق گۆشتىن بىر - ئىككى كېسىم يىدىم، كۆڭلۈم ئايىنىدى. ئۆتكەن كۈنى قاق گۆشتىن يېگەندە باشقىچە بىر تەم سېزىلگەنىدى، كۆڭلۈمنىڭ ئايىنىشىنى شۈبھىدىنمىكىن دەپ ئويلىدىم. يەنە كۆڭلۈم ئايىنىدى. داستىخان ئۈستىدە ئىككى - ئۈچ قېتىم كۆڭلۈم ئايىنىپ قوسۇۋېتىشكە تاس - تاس قالدىم. ئاخىر بولمىدى. ئورنۇمدىن قوپتۇم. ھاجەتخانىغا يەتكۈچە يولدا قوسۇۋەتكىلى تاس قالدىم. ھاجەتخانىغا بېرىپ كۆپ قۇسۇتۇم. تاماقتىن كېيىن پەقەت قۇسمايتتىم، ھەتتا ئىچكەندىمۇ قوسمايتتىم.

كۆڭلۈمگە شۈبھە كەچتى. ئاشپەزنى مۇھاپىزەت ئاستىغا ئېلىشنى، ھېلىقى قۇسۇقنى ئىتقا بېرىپ ئۈنى نازارەت قىلىشنى بۇيرۇدۇم. ئەتىسى بىر پەھەرگە يېقىن، ئىت بىرئاز ھالسىزلىنىپ، قارنى كۆپكەندەك بولدى. تاش بىلەن ھەرقانچە ئۇرسىمۇ قوپمىدى. كۈن چۈش بولغۇچە شۇ ھالدا ياتتى. ئاندىن كېيىن قوپتى. ئۆلمىدى. بىر - ئىككى چۆھرىمۇ بۇ ئاشتىن يېگەنىدى. ئەتىسى ئۇلارمۇ كۆپ قۇستى. (ب 306) بىرىنىڭ ھالى بەك خاراب ئىدى. ئاخىرىدا ھەممىسى ساقايدى. «رەسىدە بۇد بەلايى، ۋەلى بەخەير گۈزەشت» (بىر بالا كەلگەنىدى، لېكىن ياخشىلىق بىلەن ئۆتۈپ كەتتى) تەگرى ماڭا يېگۈزاشتىن جان بەردى.

ئول دۇنيادىن كېلەدۇرمېن، ئانامدىن ئېمدى تۇغدۇم.
مېن خەستە ئولۇب ئېدىم، تىرىلدىم، جان قەدرىنى بىللاھ ئېمدى بىلدىم.
(ئۇ دۇنيادىن كەلدىم، ئانامدىن يېڭى تۇغۇلدۇم. زەخمىلەنگەن ئىدىم، تىرىلدىم، خۇدا ھەققى، جان قەدرىنى ئەمدى بىلدىم)
ئاشپەزنى نازارەت ئاستىغا ئېلىشنى سۇلتان مۇھەممەد باخشىغا بۇيرۇدۇم. ئاشپەز قىيناق ئاستىدا، يۇقىرىدا مەلۇم بولغانلارنى بىر - بىرلەپ ئېيتىپ بېرىدۇ. دۇشەنبە دىۋان كۇنى ئىدى. كاتتىلار، ئەمىرلەر ۋە ۋەزىرلەرنىڭ دىۋاندا ھازىر بولۇشى، ھېلىقى ئىككى ئەركىشى بىلەن ئىككى خوتۇن كىشىنى ئېلىپ كېلىپ سوراق قىلىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردىم. ۋەقەنىڭ ئەينىنى تەپسىلىي ئېيتىپ بېرىشتى. ھېلىقى چاشنىگىرنى پارە - پارە قىلدۇردۇم. ئاشپەزنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسىنى سويغۇزدۇم. ھېلىقى خوتۇنلارنىڭ بىرىنى پىل ئايىغىغا تاشلاتقۇزدۇم، بىرىنى ئوق يامغۇرىغا تۇتقۇزدۇم، بىرىنى نازارەت ئاستىغا ئالدۇردۇم. ئۇمۇ قىلمىشىغا يارىشا جازاسىنى تارتقۇسى.
شەنبە كۇنى بىر قاچا سۇت ئىچتىم، يەكشەنبە كۇنىمۇ بىر قاچا سۇت ئىچتىم. گۇلى مەختۇم ۋە تىرياقى فاروقنى[1] ئېرىتىپ ئىچتىم. سۇت ئىچىمنى خېلى سۇردى. شەنبە كۇنى — بىرىنچى كۇنى سەپراغا ئوخشاش قارا - قارا نەرسىلەر كەلدى. شۇكۇر، ھازىر ھېچقانداق دەرد يوق. جان شۇنداق ئەزىز نەرسىكەن. بۇنى مۇنچىلىك

① گۇلى مەختۇم، تىرياقى فاروق — زەھەرنى كەسكۇچى دورىلار.

بىلمەيتتىم. شۇنداق بىر مىسرا بارکى: «كىم ئۆلەر ھا-
لەتكە يېتسە ئول بىلۇر جان قەدرىنى» دېيىلىدۇ. ھەرقا-
چان بۇ قورقۇنچلۇق ۋەقە يادىمغا كەلسە، ئىختىيارسىز
ئۆزۈمنى (307) يوقتىتىپ قويىمەن.

تەڭرىتائاللانىڭ ئىنايىتى بار ئىكەن، ماڭا يېڭىۋاش-
تىن جان بېغىشلىدى. بۇنىڭ شۇكۇرسىنى قايسى تىلىم
بىلەن ئېيتاي. بۇ گەرچە ئېغىزغا سىغمۇسىز قورقۇنچلۇق
بىر ۋەقە بولسىمۇ، كۆڭۈللەردە گۇمان قالمىسۇن دەپ،
بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى تەپسىلاتى بىلەن يازدىم.
تەڭرىگە شۇكۇر، كۆڕىدىغان كۈنۈم بار ئىكەن. ياخشىلىق
بىلەن ئۆتتى. ھېچقانداق ئەندىشىدە بولمىغايسىلەر، دەپ
رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يىگىرمىسى ــ سەيشەنبە كۈنى
چارباغدا پۈتۈلدى».

بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن، بۇ يېزىلغان خەت
كابۇلغا ئەۋەتىلدى. بەۋا بەتبەختتىن شۇنداق زور گۇناھ
سادىر بولغانلىقى ئۈچۈن، مال - مۈلكى يۇنۇس ئەلى
بىلەن خاجەگى ئەسەد ئىختىيارىغا بېرىلدى. پۇلى، نەر-
سىلىرى ۋە قول - دېدەكلىرى ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۆ-
زى ئابدۇرەھىم شىغاۋۇلنىڭ نازارىتىگە تاپشۇرۇلدى. بەۋا-
نىڭ نەۋرىسى ــ ئىبراھىمنىڭ ئوغلىغا زور ھۆرمەت -
ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىنماقتا ئىدى. شۇنداق بىر
قەست بۇ ئائىلىدىن سادىر بولغىنى ئۈچۈن، ئىبراھىم-
نىڭ ئوغلىنى بۇ يەردە قالدۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرمەي،
رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزى ــ پەيشەنبە
كۈنى ئۇنى كامراننىڭ قېشىدىن بەزى ئىشلار ئۈچۈن
كەلگەن موللا سەرسانغا قوشۇپ كامراننىڭ قېشىغا ئەۋەت-

تۇق.

ھۇمايۇن پۇرەبتىكى ئاسىيلارغا قارشى يۈرۈش قىلغا-
نىدى، جۇنپۇرنى (ب 307) ئالغاندىن كېيىن، غازىپۇردە-
كى نەسىرخانغا قارشى تېز يۈرۈش قىلدى. نەسىرخان
خەۋەر تېپىپ گەنگ دەريانىدىن ئۆتكەنىكەن. شۇڭا ھۇما-
يۇن غازىپۇردىن خەبەردىكە يۈرۈش قىلدى، ئۇ يەردىكى
ئافغانلارمۇ خەۋەر تېپىپ سەرۇ سۇيىدىن ئۆتكەنىكەن.
خەبەدىنى جەڭچىلەر بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاندىن كېيىن،
نېرى ئۆتتى. مېنىڭ ئورۇنلاشتۇرغىنىم بويىچە شاھ مىر
ھۆسەين بىلەن سۇلتان جۇنەيد باشلىق بىر بۆلەك ياخشى
يىگىتلەر جۇنپۇردا قويۇلدى، قازى جىيامۇ ئۇلار بىلەن
قېلىشقا بەلگىلەندى. ئۇدقا شەيخ بايەزىد تەيىنلەندى. بۇ
ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ھۇمايۇن،
كەررەمانىكپۇر تەۋەسىدە گەنگ دەريانىدىن ئۆتۈپ، كالپى
يولى بىلەن يۈرۈش قىلىدۇ. ئالەمخان، جەلالخان جىگھەت
كالپىدا تۇراتتى. ئەرز ـ تەلەپلىرى كېلەتتى، لېكىن ئۆ-
زى كەلمەيتتى. ھۇمايۇن ئۇدۇلىغا يەتكەندە ئادەم ئەۋە-
تىپ، كۆڭلىدىكى ئەندىشىلىرىنى تۇغىتىپ، ئۇنى ئۆزى
بىلەن بىللە ئېلىپ كەلدى.

رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ ئوچى ـــ يەكشەنبە كۈنى
ھەشت بېھىشت بېغىدا ھۇمايۇن كېلىپ مۇلازىمەت قىل-
دى. ئۇ كۈنى خوجا دوست خاۋەندمۇ كابۇلدىن كەلدى.
ئۇ كۈنلەردە مەھدى خوجىنىڭ ئادەملىرى: «راناسەنگانىڭ
كېلىشى چوقۇم بولدى، ھەسەن خان مۇئاتىمۇ راناغا قو-
شۇلماقچىمىش. ئۇلارنىڭ ئىشىنى ھەل قىلىش لازىم.
چېرىكتىن بۇرۇنراق، ياردەم ئۇچۇن بىر بۆلەك كىشى

بىيانەگە كەلسە، تېخىمۇ (308) ياخشى بولاتتى» دەپ كەينى - كەينىدىن كېلىشكە باشلىغانىدى. چېرىك تار-تىشنى قارارلاشتۇرۇپ، ئۆزىمىزدىن بۇرۇنراق، مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، يۇنۇس ئەلى، شاھ مەنسۇر بارلاس، كەتتە بەگ، قاسىمتاي، بۆچكە باشچىلىقىدىكىلەرنى ئىلغار قىلىپ بىيانەگە ماڭدۇردۇق. ھەسەنخان مۇئاتىنىڭ ناھەرخان ئاتلىق ئوغلى ئىبراھىم بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنىدى. بىز ئۇنى گۆرۈ ئورنىدا تۇتۇپ تۇراتتۇق. شۇ سەۋەبتىن ئاتىسى ھەسەنخان ئوچۇق مۇناسىۋەتتە بولاتتى ھەم دائىم ئوغلىنى تەلەپ قىلاتتى. بەزىلەر: «ھەسەنخاننى جەلپ قىلىشقا ئوغلى ئەۋەتىلسە، تېخىمۇ چوڭ تەسىر كۆرسىتىپ، ۋەزىپىنى ياخشى ئادا قىلاتتى» دېگەن پىكىردە بولۇشتى. ھەسەنخانىنىڭ ئوغلى ناھەرخانغا ئۇستۇاش كىيدۈرۈپ، ئاتىسىغا ۋەدىلەر بېرىپ، ئۇنى يولغا سالدۇق. ھەسەنخان دېگەن مۇناپىق، ئوغلىنىڭ ئىجازەتكە ئېرىشىشنى كۈتۈپ تۇرغانكەن، ئۇ ئوغلىنىڭ ئىجازەت ئالغانلىقىدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، ئوغلى تېخى يېتىپ بارمايلا ئەلۋاردىن چىقىپ، تۈدەدە راناسەنگا غا قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئوغلىغا بۇ مەھەلدە ئىجازەت بېرىلگەنلىكى خام ئىش بولغانكەن.

بۇ مەزگىلدە يامغۇر كۆپ ياغاتتى. دائىم ئولتۇرۇش ئۆتكۈزۈلۈپ، بۇ ئولتۇرۇشلاردا ھۈمايۇنمۇ بىللە بولاتتى. ئۇ ئىچىملىكنى پەرھىز قىلسىمۇ، لېكىن بۇ بىرنەچچە كۈندە ئىچتى. شۇ كۈنلەردە بولغان ئاجايىپ ۋەقەلەرنىڭ بىرى مۇنۇ: ھۈمايۇن قەلئەئى زەفەردىن ھىندىستان يۈرۈشىگە كېلىۋاتقان (ب 308) چاغدا، موللا بابا پەشاغەرى

بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى بابا شەيخ يولدا قېچىپ، كېتىن قارا سۇلتانىنىڭ قېشىغا كەتتى. بەلختىكىلەر ئاجىزلاشتى. بەلخ كىتىن قارا سۇلتانىنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇ ئەبلەخ ئىنىسى بىلەن بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى بوينىغا ئېلىپ، ئايبەك، خۇررەم، سارباغ تەۋەلىرىگە كېلىدۇ. شاھ ئىسكەندەر بەلخنىڭ ئېلىنغانلىقىدىن قورقۇپ، غۇرى قەلئەسىنى ئۆزبېكلەرگە بېرىدۇ. موللا بابا بىلەن بابا شەيخ بىرقانچە ئۆزبېك بىلەن بىللە غۇرى قەلئەسىگە كىرىدۇ.

مىر ھەمەنىڭ قورغىنى يېقىن ئىدى. شۇڭا چارە قىلالماي، ئۇمۇ ئۆزبېكلەرگە قوشۇلىدۇ. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مىر ھەمەنى ئادەملىرى بىلەن بىللە بەلخ تەرەپكە كۆچۈرۈپ كېتىش ئىشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بابا شەيخ بىرقانچە ئۆزبېك بىلەن بىللە مىرھەمەنىڭ قورغىنىغا كېلىدۇ. مىرھەمە بابا شەيخنى قورغانغا چۈشۈرىدۇ. باشقىلارغىمۇ ھەرىەر ـ ھەر يەردىن ئۆي بېرىدۇ. مىرھەمە بابا شەيخ بىلەن قىلىچلىشىپ، ئۇنى بىرقانچە ئادىمى بىلەن بىللە بەند قىلىپ، قۇندۇزدىكى تەكۈرىبېردىگە ئادەم چاپتۇرىدۇ. تەكۈرىبېردى يار ئەلى بىلەن ئابدۇللەتىفنى بىرقانچە ئوبدان ئادەم بىلەن بىللە ئەۋەتىدۇ. بۇلار يېتىپ كەلگۈچە، موللا بابا ئۆزبېكلەر بىلەن بىللە مىرھەمەنىڭ قورغىنىغا كېلىپ، ئۇلار بىلەن ئۇرۇشماقچى بولىدۇ، لېكىن ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ. مىرھەمە تەكۈرىبېردىنىڭ ئەمەلىرىگە قوشۇلۇپ قۇندۇزغا كەلدى. بابا شەيخنىڭ بىر ئىنىسى يامان ئىكەن، شۇڭا مىرھەمە شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئېلىپ كەلدى. (309) ئۇنى ئىنايەت ۋە شەپقەتلەر بىلەن مۇكاپاتلاپ، ئورنىنى قۇرداشلىرىدىن

يۈكسەك قىلدىم.

باقى شىغاۋۇل بارغاندا، بۇ ئىككى كونا بەتبەختىنىڭ بېشى ئۈچۈن بىر سەردىن ئالتۇن ۋەدە قىلغانىدىم. بۇ ئىنايەتلەردىن باشقا، شۇ ۋەدە بويىچە بۇ بىر سەر ئالتۇنمۇ مىرھەمەگە بېرىلدى.

شۇ مەزگىلدە بىيانەگە ئىلغار بولۇپ بارغان قىسمىتاي بىرنەچچە باش كېسىپ كەلدى. قىسمىتاي بىلەن بۆچكە بىرقانچە چاققان يىگىتنى ئېلىپ پىل تۈتقىلى بارغاندا، كاپىرنىڭ ئىككى توپ باسقۇنچىسىنى مەغلۇپ قىلىپ يەتمىش ـ سەكسەن ئادىمىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ھەسەن خان مۇئاتىنىڭ كېلىپ قوشۇلغانلىقىنىڭ تەھقىق خەۋىرىنى مىرھەمە ئېلىپ كەلدى.

ئاينىڭ سەككىزى ـــ يەكشەنبە كۈنى ئۈستاد ئەلى قۇلىنىڭ چوڭ توپ بىلەن تاش ئاتقىنىنى كۆرۈشكە باردىم. بۇ توپنى دەسلەپ قۇيغاندا تاش گەۋدىسى نۇقسانسىز چىققانىدى. كېيىن دوراخانىسىنىمۇ قويۇپ تەييار قىلدى. نامازدىگەر ۋاقتىدا تاش ئاتتى، بىرمىڭ ئالتە يۈز قەدەم يەرگە يەتتى. ئۈستادقا كەمەرلىك خەنجەر، ئۈستۇاش ۋە نەسىللىك ئات ئىنايەت قىلدىم.

جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ توققۇزى ـــ دۈشەنبە كۈنى جەڭگە ئاتلىنىپ، مەھەللىلەردىن ئۆتۈپ دالىغا چۈشتۇق. چېرىكنى توپلاش ۋە چېرىكنىڭ لازىملىقلىرىنى تەييارلاش ئۈچۈن بۇ يەردە ئۇچ ـ تۆت كۈن تۇردۇق. ھىندىستانلىقلارغا ئانچە ئىشەنچىمىز بولمىغىنى ئۈچۈن، ھىندىستانلىق ئەمىرلەرنى ئۇ تەرەپ ـ بۇ تەرەپكە ئىلغار قىلىپ ئەۋەتتۇق. ئالەمخاننى (ب 309) رەھىمدادقا يارەمچى سۈ-

پىتىدە گوۋالىيارغا ئىلغار قىلىپ ئەۋەتتۇق. مەكەننى، قاسىم بەگ سەنبەلىنى، ھامىد بىلەن ئۇنىڭ ئاغىسى ۋە ئىنىسىنى، مۇھەممەد زەيتۇننى سەنبەلىگە ئىلغار قىلىپ ئەۋەتتۇق.

مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا خەۋەر كەلدى: رانا-سەنگا بارلىق چېرىكى بىلەن بىيانەنىڭ يېنىغچە چاپقۇن قىلىپ بېرىپتۇ. قاراۋۇللۇققا بارغانلار خەۋەر يەتكۈزەلمەپ-تۇ، ھەتتا قورغانغىمۇ كىرەلمەپتۇ. قورغاندىكىلەر قورغان-دىن يىراقراق يەرگە روبرو چىقىپتۇ، بىراق، ئازراق چې-قىپتۇ. دۇشمەن كۆچلۈك كېلىپ، ئۇلارنى قاچۇرۇپتۇ. سەنگەرخان جەنجۇھە شۇ يەردە شېھىت بولۇپتۇ. غوۋغادا كەتتەبەگ ساۋۇتسىزلا چېپىپ چىقىپتۇ، بىر كاپىرنى ئاتتىن يىقىتىپ قولغا چۈشۈرىدىغان چاغدا، ئۇ كەتتە-بەگنىڭ بىر ئادىمىنىڭ قىلىچىنى ئېلىپ، كەتتەبەگنىڭ مۆرىسىگە چېپىپتۇ. كەتتەبەگ كۆپ جاپا تارتتى، رانا-سەنگا ئۇرۇشىغىمۇ كېلەلمىدى. بىر مۇددەتتىن كېيىن بىر-ئاز ياخشى بولدى. لېكىن ئازراق مېيىپ بولۇپتۇ.

قىسمىتاي، شاھ مەنسۇر بارلاس ۋە باشقا بىيانەدىن كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى قورقۇپ كەتكەنلىكىدىنمۇ ياكى باشقىلارنى قورقۇتماقچى بولغانلىقىدىنمۇ، ئىشقىلىپ، كا-پىر چېرىكىنىڭ جاسارىتىنى بەك ماختاپ كەتتى. سەپەر-گە ئاتلانغان يۇرتتىن قاسىم مىراخورنى ئىستىھكامچىلار بىلەن بىللە مەدھاكۇر پەرگەنەسگە بېرىپ، ئوردۇ چۈشە-دىغان يەرگە نۇرغۇن قۇدۇق قازدۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتتۇق. جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئون تۆتى ــ شەنبە كۈنى ئەگرە تەۋەسىدىن كۆچۈپ، قۇدۇقلار قېزىلغان يەرگە

كېلىپ چۈشتۇق. (310) ئەتىسى بۇ يەردىن كۆچتۇق. بۇ تەۋەدە سۇ مول ۋە ئوردۇغا لايىق يەر سىكرى ئىكەنلىكىنى، كاپىرلارنىڭمۇ بۇيەرنى ئىشغال قىلىشقا كېلىشى مۇمكىنلىكىنى ئويلاپ، چېرىكنى ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غول بويىچە تەشكىللەپ ماڭدۇق. دەرۋىش مۇھەممەد ساربان بىلەن قىسمىتاي بىيانەگە بېرىپ ـ كېلىپ يۇرۇپ، بۇ يەرنىڭ يەر ـ سۇيى بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدى. ئۇلارنى سىكرى كۆلىنىڭ ياقىسىدىن ئوردۇ چۈشىدىغان يەر بەلگىلەش ئۈچۈن ئالدىدا ماڭدۇردۇق. بىز كېلىپ بەلگىلەنگەن يەرگە چۈشۈپلا، مەھدى خوجا ۋە بىيانەدىكى لەرگە دەرھال كېلىپ بىزگە قوشۇلۇڭلار، دەپ ئادەم چاپتۇردۇق. ھۇمايۇننىڭ نۆكىرى بەگ مىرەك موغۇل بىرقانچە يىگىت بىلەن بىللە كاپىرلاردىن خەۋەر ئېلىشقا ماڭدۇرۇلدى. ئۇلار كېچىچە بېرىپ، ئەتىسى سەھەر دۇشمەنىنىڭ بۇساۋەردىن بىر كۇرۇھ ئىلگىرىلەپ قارارگاھ قۇرغانلىقىنى بىلىپ كەلدى. شۇ كۈنى مەھدى خوجا بىلەن مۇھەممەد سۇلتان مىرزا ۋە بىيانەگە بارغان ئىلغارلار كېلىپ بىزگە قوشۇلدى.

بەگلەر نۆۋەت بىلەن قاراۋۇللۇققا ماڭدۇرۇلۇپ تۇردى. ئابدۇلئەزىز قاراۋۇللۇق نۆۋىتىدە ئالدى ـ كەينىنى مۇلايلا، توپتوغرا سىكرىدىن بەش كۇرۇھ كېلىدىغان كانۇەھەگە باردۇ. كاپىرلار ئىلگىرىگە كۆچكەنىكەن، بۇلارنىڭ مۇنداق ئات چاپتۇرۇپ بارغىنىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن تۆت ـ بەش ئادەم روبرو كېلىدۇ. ئابدۇلئەزىز بىلەن موللا ئاپاقنىڭ يېنىدا ئىڭ ـ ئىڭ بەش يۈزچە ئادەم بار ئىدى. (ب 310) دۇشمەن چېرىكىنىڭ

سانى بىلەن ھېسابلاشمايلا، بۇلارمۇ جەڭگە كىرىدۇ. لېكىن ساندا كۆپ چېرىكنىڭ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن قاچىدۇ. بۇ خەۋەر بىزگە كەلگەندىن كېيىن، دەرھال مۇھىب ئەلى خەلىفىنى نۆكەرلىرى بىلەن ئۇ يەرگە ئەۋەتتۇق. مۇللا ھۆسەين ۋە باشقىلارنى كەينى - كەينىدىن ئۇلارغا يار-دەمگە ئەۋەتتۇق. كەينىدىن مۇھەممەد جەڭ - جەڭنىمۇ ئەۋەتتۇق. مۇھىب ئەلى يېتىپ بارغۇچە، دۇشمەن ئابدۇل-ئەزىز ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىلەرنى قاچۇرۇپ، تۇغىنى ئېلىپ، مۇللا نېئىمەتنى، مۇللا داۋۇدنى، مۇللا ئاپاقنىڭ ئىنىسىنى ۋە باشقا بىرنەچچە ئادەمنى تۇتۇپ شېھىت قىلىدى. بۇلار يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مۇھىب ئەلىنىڭ تاغىسى تاھىر تەبەرى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. يارەمچىلەر يېتىپ بارمىغانلىقتىن، تاھىرنى شۇئانلا قولغا چۈشۈرىدۇ. مۇھىب ئەلىمۇ ئۇرۇش ئەسناسىدا يىقىلىدۇ. بالتۇ يان تەرەپتىن كىرىپ مۇھىب ئەلىنى قۇتقۇزۇپ ئېلىپ چىقىدۇ. دۇشمەن بۇلارنى بىر كۈرۈھ يەرگىچە قوغلايدۇ، پەقەت مۇھەممەد ئەلى جەڭ - جەڭنىڭ قارىسى كۆرۈنگەندىلا توختايدۇ.

بىزگە دۇشمەننىڭ يېقىنلاشقانلىقى توغرۇلۇق كەينى - كەينىلەپ خەۋەر كەلدى. ساۋۇت كىيىپ، ئاتلارغا كېجىم يېپىپ، قوراللىنىپ تېز يۈرۈش قىلدۇق. ھارۋىلارنى سۆرەپ كېلىشكە بۇيرۇق بەردىم. بىر كۈرۈھچە ئىلگىرىلىدۇق. دۇشمەن ئادەملىرى يانغانىكەن. يېنىمىزدا چوڭ كۆل بار ئىدى. سۇ بار دەپ، شۇ يەرگە چۈشتۇق. ھارۋىلارنى ئالدى تەرەپكە قويۇپ، ئۇلارنى زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چاتتۇق. ھەر ئىككى ھارۋىنىڭ ئارىلىقى يەتتە -

سەككىز قارى بولۇپ، بۇ ئارىلىققا زەنجىر تارتىلاتتى. مۇستافا رۇمى رۇم (311) ئۇسۇلىدا ھارۋا ياسىغانىدى، ئىنتايىن يەڭگىل، ياراملىق ھەم ياخشى ھارۋىلار ئىدى. ئۇستاد ئەلى قۇلى زىت مۇئاملىدە بولغىنى ئۈچۈن، مۇستافا ئوڭ قاناتقا ــ ھۇمايۇننىڭ قېشىغا تەيىنلەنگەنىدى. ھارۋا يېتىشمىگەن يەرلەرگە خۇراسانلىق ۋە ھىندىستانلىق ئىستىھكامچىلارنى بۇيرۇپ خەندەك قازدۇردۇق. بۇ كاپىرلارنىڭ مۇنچە تېز كېلىشى، بىيانەدە بولغان ئۇرۇش ئەھۋالى ھەم شاھ مەنسۇر، قىسمىتاي ۋە باشقا بىيانەدىن كەلگەنلەرنىڭ ماختاشلىرى سەۋەبىدىن جەڭچىلەرنىڭ جاسارىتى تۆۋەنلىمەكتە ئىدى. ئابدۇلئەزىزنىڭ مەغلۇبىيىتى بۇ كەيپىياتنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. كىشىلەردىكى ئەندىشىنى تۈگىتىش ۋە چېرىكنىڭ ئىستىھكام ھازىرلىقى ئۈچۈن، ھارۋا يەتمىگەن يەرلەرگە يەتتە ــ سەككىز قارى ئارىلىق قويغان ھالدا سەھىپايەلەر[1] ئورنىتىلىپ، ئارىلىقلىرىغا ئوي تېرىسىدىن ئىشلىگەن ئارغامچىلار تارتىلدى.

بۇ ھازىرلىقلار تامام بولغۇچە يىگىرمە ــ يىگىرمە بەش كۈن ۋاقىت ئۆتتى. بۇ ئارىلىقتا كابۇلدىن سۇلتان ھۆسەين مىرزىنىڭ نەۋرىسى قاسىم ھۆسەين سۇلتان، ئەھمەد يۈسۈف، سەيىد يۈسۈف، قۇۋام ئوردۇشاھ ۋە ئۇ يەر ــ بۇ يەردىن توپلانغانلار بولۇپ بەش يۈزچە ئادەم كەلدى. مۇھەممەد شەرىف مۇنەججىم دېگەن شۇم نەپەسمۇ بۇلار بىلەن بىللە كەلدى. كابۇلغا شاراب ئەكىلىش ئۇچۈن كەتكەن بابا دوست سۇچىمۇ غەزىنىنىڭ ياخشى شارابلىرىدىن ئۈچ قاتار (ب 311) تۆگىگە يۈكلەپ، بۇلار

① سەھىپايە ــ ئۈچ پۇتلۇق تۇۋرۇك.

بىلەن بىللە كەلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، ئۆتكەن ئىشلار ۋە سۆز ـ چۆچەكلەر سەۋەبىدىن جەڭچىلەر ۋەھىمە چېكىپ تۇرغان بىر مەزگىلدە، مۇھەممەد شەرىف مۇنەججىم دېگەن شۇم نەپەس ماڭا پايدىلىق بىرەر سۆزنى ئېيتمايلا قالماستىن، كىمنى كۆرسە، بۇ كۈنلەردە مىرىخ يۇلتۇزىنىڭ غەرب تەرەپتە تۇرغانلىقىنى ۋە بۇ تەرەپتە ئۇرۇش قىلغان ھەر-قانداق ئادەمنىڭ مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى سۆزلىگىلى تۇردى. بۇنىڭ مۇشۇنداق شۇم نەپەس سۆزلىرى جاسارەت-سىزلىنىپ تۇرغان جەڭچىلەرنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ سۇ-دۇردى. ئۇنىڭ بۇ ئۆسەك سۆزلىرىگە كوش قىلماي، قە-لىدىغان ئىشلىرىمىزنى تۈگەتمەيلا، ئۇرۇش ھازىرلىقىغا ھىممەت، سەپ تۈزۈشكە غەيرەت قىلدۇق.

ئاينىڭ يېگىرمە ئىككىسى ـــ يەكشەنبە كۈنى شەيخ جەمالنى مىيان دۆئاب ئوقچىلىرىدىن ۋە دېھلىدىن توپلا-يالىغىنىچە چېرىك توپلاپ، دۈشمەننى ئۇ تەرەپتىن ئە-سىرىتىش ئۈچۈن، مۇئات يېزىلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ، قولدىن كەلگەننى قىلىش تاپشۇرۇقى بىلەن ماڭدۇردۇق. كابۇلدىن كېلىۋاتقان موللا تۇرك ئەلىگە شەيخ جەمالغا قوشۇلۇپ، مۇئاتنى چاپقۇن قىلىش ۋە دۈشمەننى پەرىشان قىلىشتا زادى ئىككىلەنمەسلىك بۇيرۇقى بېرىلدى. مەغ-فۇر دۇانغىمۇ شۇنداق بۇيرۇق بېرىلدى. بۇلار بېرىپ، مۇئاتنىڭ ياقا يېزىلىرىدىن بىرقانچىسىنى چاپقۇن قى-لىپ، ئەسىرلەرنى تۇتۇپتۇ. لېكىن بۇنىڭ بىلەن دۈشمە-گە ئانچە تەھلىكە چۈشمىدى.

جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ يېگىرمە ئۈچى ـــ دۈشەنبە كۈنى

(312) ئەتراپىنى ئارىلاپ كېلىشكە ئاتلاندىم، ئارىلاش ئەسـ-ناسىدا ئۆزۈمنىڭ توۋا قىلىش تەرەددۇتىدا يۈرگىنىم ھەم گۇناھلىق ئىشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقىنىمدىن دائىم كۆڭلۈم غۇبار بولۇپ كېلىۋاتقىنى ئېسىمگە چۈشتى: دېدىمكى، ئەي نەپس،

چەند باشى زى مەئاسى مەزەكەش،
تەۋبە ھەم بىمەزە نىست بى چەش.
نېچە ئىسيان بىلە ئالۇدەلىغاڭ،
نېچە ھىرمان ئارا ئاسۇدەلىغاڭ
نېچە نەفسىڭغە بولۇرسېن تابىئ،
نېچە ئۆمرۈڭنى قىلۇرسېن زايىئ.
نىيەتى غەزۋ ئىلەكىم يۈرۈپسېن،
ئۆلمەكىڭنى ئۆزۈڭە كۆرۈپسېن.
كىمكى ئۆلمەك ئۆزىگە جەزم ئېتەر.
ئۇشبۇ ھالەتتە بېلۇرسېن نېتەر.
دۇر ئېتەر جۇملە مەناھىدىن ئۆزىن،
ئەرىتۇر بارچە گۇناھىدىن ئۆزىن.
خۇش قىلىپ بۇ كېچمەكلىكىدىن،
تۆۋبە قىلدىم چاغىر ئىچمەكلىكىدىن.
ئالتۇن ۋە نەقرە سۇراھى ۋە ئاياق،
مەجلىس ئالاتى تەمامىن ئول چاق.
ھازىر ئەيلەب بارىنى سىندۇردۇم،
تەرك ئېتىپ مەينى كۆڭۈلنى تىندۇردۇم.

(قاچانغچە گۇناھلاردىن زوقلىنىپ يۈرسەن، توۋا مەززىسىز ئەمەس، ئۇنىمۇ تېپىپ باق. قاچانغچە ئىسـ-يىاندا بولغىنىسەن، قاچانغچە مەھرۇملۇق ئىچىدە راھەتـ-

لىنسەن. قاچانغىچە نەپسىڭنىڭ ئىلكىدە بولسەن، قانچىغىچە ئۆمرۈڭنى زايە قىلسەن. غازات نىيىتى بىلەن يۈرۈۋاتسەن، ئۆلۈمنى ئۇستۈڭگە ئېلىپ يۈرسەن. ئۇلۇشكە بەل باغلىغان كىشىنىڭ نېمە قىلىشىنى ئۆزۈڭ بىلسەن: ئۆزىنى بارلىق ھاراملاردىن يىراق تۇتىدۇ، ئۆزىنى بارلىق گۇناھلاردىن تازىلايدۇ. ئۆز ئادەملىرىنى بۇ كېچىشتىن خۇش قىلىپ، شاراب ئىچىشتىن توۋا قىلدىم. ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان سۇراھى[1] ئاياق قاتارلىق ئولتۇرۇش ئەسۋابلىرىنىڭ ھەممىسىنى شۇزامان يىغىپ سۇندۇردۇم، مەينى تەرك ئېتىپ كۆڭلۈمنى تىندۇردۇم)

بۇ سۇندۇرۇلغان قاچا پارچىلىرى لايىق كىشىلەرگە ۋە دەرۋىشلەرگە ئۆلەشتۇرۇپ بېرىلدى. بۇ توۋا قىلىشتا ماڭا ئەگەشكەن بىرىنچى ئادەم ئەسەس بولدى. ساقال قويۇشتىمۇ شۇ قوشۇلغانىدى. شۇ كېچىسى ۋە ئەتىسى بەگلەر، ئىچكىيلەر، سىپاھىيلار ۋە سىپاھىي بولمىغانلاردىن بولۇپ ئۈچ يۈزگە (ب 312) يېقىن ئادەم توۋا قىلدى. بار شارابلارنى تۆكتۇردۇق، دوست ئەلى ئېلىپ كەلگەن شارابقا تۇز قۇيۇپ، ئۇنى سىركە قىلىشقا بۇيرۇق بەردۇق. شاراب تۆكۈلگەن يەرگە چوڭ بىرۋايىن قازدۇرۇلدى. بۇ ۋايىننى تاش بىلەن قوپارتىپ، يېنىغا ساخاۋەتخانا سالدۇرۇشنى نىيەت قىلدىم. 935 - يىلى[2] مۇھەررەم ئېيىدا بېرىپ گوۋالىيارنى ئارىلىدىم، يانغاندا دۇلپۇردىن سىكرىگە كەلدىم. بۇ ۋايىن تامام بولغانىدى. سەنگا كاپىر

① سۇراھى — ئېگىز ئاياغلىق قەدەھ.
② مىلادىيە 1528 — 1529 - يىللار ئارلىقى.

ئۇستىدىن غەلىبە قىلسام، مۇسۇلمانلاردىن تامغا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشنى بۇرۇنلا نىيەت قىلغانىدىم، توۋا ئەسناسىدا دەرۋىش مۇھەممەد ساربان بىلەن شەيخ زەين باج كەچۈرۈمنى يادىمغا سالدى. «يادىمغا سالغىنىڭلارياخشى بولدى» دېدىم ۋە قولىمىزدىكى ۋىلايەتلەردە بولغان مۇسۇلمانلاردىن تامغا بېجى سېلىقى كەچۈرۈم قىلىندى. مۇنشىلارنى چاقىرىپ، ۋاقىئ بولغان بۇ ئىككى ئىشنىڭ جاكاسى ئۈچۈن پەرمانلار پۈتۈلۈشىنى بۇيرۇدۇم. شەيخ زەينىنىڭ ئىنشاسى بىلەن پەرمانلار پۈتۈلۈپ، پۈتۈن مەملىكەتكە ئەۋەتىلدى. بۇ ئىنشا تۆۋەندىكىچە:

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ پەرمانى[1]

«نخمد توابا يحب التوابين ويحب المتهرين و نشكر وهابا يهدى المدنبين و يغفرالمستغفرين و نهلى على حيرخلقه محمد اله الهيبين ومحبه الهاهرين» (توۋا قىلغانلارنى ۋە ساپلارنى سۆيگەن توۋا قوبۇل قىلغۇچىغا ھەمد ئوقۇيمىز. گۇناھكارلارغا توغرا يول كۆرسەتكەن ۋە مەغپىرەت ئىزدىگەنلەرنىڭ تىلىكىنى ئىجابەت قىلغان بېغىشلىغۇچىغا شۈكۈر ئېيتىمىز. ياراتقانلىرىنىڭ ئەڭ خەيرلىكى مۇھەممەدكە، ئۇنىڭ ساپ ئەۋلادىغا ۋە پاك ساھابىلىرىگە ئاللادىن رەھمەت تىلەيمىز)

سەۋەبلەر سۈرىتى ئىنكاسىنىڭ توپلىنىش ئورنى ۋە ساداقەت، توغرىلىق ئۇنچىلىرى نەقىشىنىڭ خەزىنىسى بولغان ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ پىكىر ئەينىكى شۇ پىكىرنىڭ پارلاق جەۋھەرلىرىنىڭ (313) زىننىتىنى قوبۇل قىلمۇ: ئىنسان تەبىئىتى ئۆزگىرىشچان بولغاچقا بۇيىچە

① بۇ پەرمان پارسچە يېزىلغان.

نەپسى لەززەتلىرىگە مايىلدۇر، زوق كەلتۈرگۈچى يېقىملىق نەرسىلەرنى تەرك ئېتىش خۇدانىڭ تەۋفىق بېرىشىگە ۋە ساماۋي بىر يەردەمگە باغلىقتۇر. ئىنسان يامانلىققا يۈز-لىنىشتىن يىراق ئەمەستۇر. «ومآابرى نفسى ان النفس لامارت بالسوئ» (نەپسىمنى ئاقلىمايمەن، چۈنكى نەپس يا-مان ئىشلارغا بۇيرۇيدۇ). ئۇنىڭدىن قايتىش پەقەت بېغىش-لىغۇچى پادىشاھىنىڭ ئىنايىتى بىلەنلا بولىدۇ. «ودلك فخل الله يوتيەمن يشاوالله دورلفعىل المعايم» (بۇمۇ ئاللانىڭ كەرەمىدۇر، ئاللا ئۇنى خاھلىغان كىشىگە بېرە-دۇ. ئاللا بۇيۇك كەرەم ئىگىسىدۇر).

بۇ سۆزلەرنى ئىپادىلەش ۋە بۇ گەپلەرنى بايان قە-لىشتىن مەقسەت شۇكى، ئىنسانلىق تەقەززاسى، پادە-شاھلار رەسىم - قائىدىسى، پادىشاھلىق لاۋازىمى، پادە-شاھتىن تارتىپ سىپاھىيلارغىچە بولغان مەنسەپ ئىگىلە-رىنىڭ ئادىتى بويىچە، ياشلىق مەزگىلىدە بەزى گۈناھلار سادىر قىلىناتتى ۋە ئاز - تولا ھاۋايى - ھەۋەسلەر بە-لەن شۇغۇللىنىلاتتى. بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن ھەسرەت - نادامەت كۈنلىرى كەلگەندە، بۇ گۈناھلىق ئىشلار بىر - بىرىدىن تەرك قىلىناتتى ۋە چىن توۋا ئارقىلىق بۇ ئىشلارغا قايتىش ئىشكى يېپىلاتتى. لېكىن، بۇ مەقسەت بىلەن تەلەپ قىلىنغانلارنىڭ مۇھىمى ۋە ھېس قىلىنغان ئېھتىياجلارنىڭ ئەڭ كۈچلۈكى بولغان شاراب توۋىسى «الامور مر هونه.. باوقاتها» (ھەر ئىش ئۆز ۋاقتىغا باغ-لىق» دېگە پەردە كەينىگە بېكىنىپ، يۈزىنى كۆرسەتمەيت-تى. زور غەيرەت بىلەن جىھاد ئىھرامىنى باغلاپ، شەۋ-كەتلىك ئىسلام لەشكىرى بىلەن بىللە كاپىرلارغا قارشى

جەڭگە كىرگەن بۇ مۇبارەك سائەتتە غايىب ئىلھامچى ۋە ھەقىقەت جارچىسىدىن «الم يان لادين امنوا ان تخشع قلوبهم بذكر الله (ئىمان ئېيتقانلارنىڭ قەلبىلىرى ئاللانى زىكىر قىلىشى بىلەن بولىدىغان ۋاقىت كەلمىدىمۇ؟) مەزمۇنىنى ئىشتىپ، گۇناھ سەۋەبلىرىنى يىلتىزىدىن قومۇرۇش ئۈچۈن زور غەيرەت بىلەن توۋا ئىشىكىنى قاقتۇق. تەۋفىق رەھبىرى «من قرع بابا ولج ولج» (ئىشكىنى قاققان كىشى سەبىر قىلسا كىرىدۇ) (ب 313) مەزمۇنى بويىچە ئىقبال ئىشىكىنى ئاچتى ۋە بۇ جىھادنى نەپسكە قارشىلىق كۈرسىتىشتىن ئىبارەت بولغان زور جىھاد بىلەن باشلاشنى بۇيرۇدى. شۇنداق قىلىپ، «ربنا حالمنا انفسنا» (ئەي رەببىم، بىز ئۆزىمىزگە زۇلۇم سالدۇق)نى ئىخلاس تىلىغا كەلتۈرۈپ، «تبت اليك وانا اول المسلمين» (سېنىڭ ئالدىڭدا توۋا قىلدىم ۋە مەن مۇسۇلمانلارنىڭ بىرىنچىسىمەن) دېگەن سۆزنى دىل لەۋھەسىگە نەقىش قىلدۇق. كۆڭۈل خەزىنىسىدە مەخپىي قالغان شاراب توۋىسىنى ھەربىرىكە ئايلاندۇردۇق. زەپەر نىشانلىق خادىملار مۇبارەك ھۆكۈم يۈزىسىدىن كۆپلۈك ۋە كۆركەملىكتە يۈكسەك ئاسمانىنىڭ يۈلتۈزلىرىغا ئوخشايدىغان، ئېسىل ئولتۇرۇشلارنىڭ بېزىكى بولغان ئالتۇن ـ كۈمۈش قەدەھ ۋە باشقا مەي قاچىلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ، خۇدا بۇيرۇسا، بىز يېقىندا چېقىشقا مۇۋەپپەق بولىدىغان بۇتلارغا ئوخشاش پارە ـ پارە قىلىپ، ھەر پارچىسىنى پېقىر ـ مىسكىنلەرگە بەردى. قوبۇلى يېقىن بۇ توۋىنىڭ خاسىيىتى بىلەن يېقىنلارنىڭ كۆپچىلىكى «الناس على دين ملوكهم» (كىشىلەر پادىشاھلىرىنىڭ ئېتىقادىغا قارا-

دۇ) دېگەن تەلەپ بويىچە، شۇ ئولتۇرۇشتىلا توۋا شەرە-
پىگە نائىل بولدى ۋە شاراب ئىچىشتىن پۈتۈنلەي ۋاز
كەچتى. خۇدانىڭ بۇيرۇق ۋە چەكلىشىگە بويسۇتقانلار تې-
خىچىلا توپ - توپ بولۇپ، سائەتمۇسائەت بۇ سائادەتكە
ئېرىشمەكتە. ئۇمىد شۇكى، «الدال على الخير كفاعله»
(ياخشىلىققا يول كۆرسەتكۈچى ياخشىلىق قىلغان بىلەن
ئوخشاش) دېگەندەك، بۇ ئىشلارنىڭ ساۋابى خۇشبەختپا-
دىشاھىمىزنىڭ ھاياتىغا ئائىت بولغاي ۋە سائادەت بەركا-
تىدىن غەلىبىسى كۈندىن - كۈنگە ئارتقاي.

بۇ ئارزۇ ۋە بۇ ئەمەلىيەت تەلتۆكۈس ئاخىرىغا يەت-
كىنىدىن كېيىن، ئالەم بويسۇنۇشى لازىم بولغان پەرمان
ئىجرا شەرىپىگە ئېرىشتىكى، تەۋەيىمىزدىكى مەملىكەتتە
(خۇدا بۇ يەرلەرنى ئاپەت (314) ۋە خەۋپلەردىن ئامان
قىلسۇن) ھېچبىر كىشى شاراب ئىچىشكە ئۇرۇنمىسۇن،
ئۇنى ھاسىل قىلىشقا تىرىشمىسۇن، شارابنى ئىشلىمە-
سۇن، ساتمىسۇن ۋە ئالمىسۇن، ئۆيدە ساقلىمىسۇن، بىر
تەرەپكە ئېلىپ بارمىسۇن ۋە ئېلىپ كەلمىسۇن: «فاجتنـ-
بوه لعلكم تفلحون» (بۇنىڭدىن قېچىڭلار، بەلكىم نىجات
تاپارسىلەر.)

بۇ غەلىبىلەرگە تەشەككۇر ۋە بۇ چىن توۋىنىڭ قو-
بۇلىغا تەسەددۇق بولسۇن ئۈچۈن، پادىشاھلىقنىڭ مەردلىك
دېڭىزى جۇش ئۇرۇپ، ئالەم مەمۇرلۇقىغا سەۋەب بولغان
ۋە كىشىلىك ئابرۇيىنى ئاشۇرغان كەرەم دولقۇنلىرى
زاھىر بولدى: پۈتۈن مەملىكەتتە بۇرۇنقى پادىشاھلار كې-
چىكتۈرمەي ئېلىپ كەلگەن ۋە ھەددىدىن ئارتۇق بولغان
تامغا بېجى شەرىئەت قائىدىلىرىنىڭ سىرتىدا بولغانلىقى

ئۇچۇن مۇسۇلمانلاردىن قالدۇرۇلۇپ، پەرمان چىقتىكى، ھېچبىر شەھەر، قەسەبە، يول، ئۆتكەل ۋە بەندەرلەردە تامغا بېجى ئېلىنمىسۇن ۋە بۇ ئەمرىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆزگەرتىش كۆرۈلمىسۇن: «و من بدله بعد ماسمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه» (كىمكى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇنى ئۆزگەرتسە، گۇناھى شۇ ئۆزگەرتكۈچىنىڭ ئۈستىدە بولىدۇ).

پادىشاھنىڭ مېھرىبانلىقىغا سىغىنغان تۈرك، تاجىك، تاتار، ئەرەب، ئەجەم، ھىندى، پارسىي پۇقرا ۋە سىپاھىي — پۈتۈن قوۋم، ھەممە ئىنسان بۇ ئەبەدىي ئىلتىپاتقا تايىنىپ ھەم ئۈمىد باغلاپ، ئەبەدىيلىككە بېرىككەن دۆلىتىمىزنىڭ دۇئاسى بىلەن مەشغۇل بولسۇن، بۇ ئەمرىلەر ئىجراسىدىن تاشقىرى چىقمىسۇن ۋە بۇرالمىسۇن، پەرمانغا مۇۋاپىق ئىش ئېلىپ بارسۇن. بۇ ھۆكۈم ئۇلۇغ پادىشاھ ئىمزاسى بىلەن يېتىپ بارسا، ئۇنىڭغا مۇتلەق ئىشەنسۇن.

933 ـ يىلى[1] جامادىيەلئەۋۋەل (ب 314) ئېيىنىڭ يىگىرمە تۆتىدە ئالىي ئەمىر بويىچە پۈتۈلدى. ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنى يۇكسەلدۈرسۇن ۋە نوپۇزىنى مەڭگۈلۈك قىلسۇن.

ئۇ كۈنلەردە، خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەندە تەشۋىش ۋە ئەندىشە كۆپ ئىدى. ھېچكىمدىن بىرەر مەردانە سۆز ۋە باتۇرانە پىكىر ئىشىتىلمەيتتى. ۋەقەلەرنى ئەينەن كۆرسىتىپ بېرىشى لازىم بولغان ۋەزىرلەرنىڭ ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ۋەزىپە-

① مىلادىيە 1525 ـ يىلى.

سىگە مەسئۇل بولغان ئەمىرلەرنىڭ سۆزلىرى مەردانە بولمىغىنىدەك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىدىمۇ، تەدبىر ۋە تەكلىپ-لەردىمۇ جاسارەت يوق ئىدى. بۇ يۇرۇشتە خەلىقىنىڭ ئىپادىسى ياخشى بولدى. ئىنتىزام ۋە نىزام بويىچە غەيرەت ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشتە كەمچىلىك ئۆتكۈزمىدى.

ئاخىر، كىشىلەردىكى بۇ خىل جۇرئەتسىزلىكنى بىلىپ ۋە بۇ خىل سۇسلۇقنى كۆرۈپ، بىر تەدبىرنى ئويلاپ تاپتىم ـ دە، بارلىق بەگلەر بىلەن يىگىتلەرنى چاقىرىپ، ئۇلارغا مۇنداق دېدىم: «ھەي بەگلەر ۋە يىگىتلەر!

ھەركىي ئامەد بەجەھان ئەھلى فەن خاھەد بۇد،
ئان كى پايەندەۋۇ باقىست خۇدا خاھەد بۇد.

(دۇنياغا كەلگەن ھەممە كىشى ئۆلىدۇ، قالىدىغىنى ۋە مەڭگۈلۈك بولىدىغىنى خۇدادۇر)

ھەركىمكى ھەيات مەجلىسىغە كىرىبتۇر،
ئاقىبەت ئەجەل پەيمانىسىدىن ئىچكۈسىدۇر.
ھەركىم تىرىكلىك مەنزىلىغە كېلىبتۇر،
ئاخىر دۇنيا غەمخانەسىدىن كېچكۈسىدۇر.

(ھايات ئولتۇرۇشىغا كىرگەن ھەر كىشى ئاخىر ئەجەل شارابىنى ئىچىدۇ. تىرىكلىك مەنزىلىگە كەلگەن ھەر كىشى ئاخىر بۇ دۇنيا غەمخانىسىدىن كېچىدۇ.) ياماڭ نام بىلەن ياشىغۇچە، ياخشى نام بىلەن ئۆلگەن ياخشى.

بەنامى نىكۇ گەر بىمىرەم رەۋاست،
مەرانام بايەدكى تەن مەرگراست.

(ياخشى نام بىلەن ئۆلسەم نېمىدېگەن ياخشى؛ ماڭا نام كېرەك، چۈنكى تەن ئۆلىدۇ)

تەڭرىتەئالا بىزگە شۇنداق بىر سائادەتنى نېسىپ قىلىپتۇ ۋە شۇنداق بىر دۆلەتنى بەرىپتۇكى، ئۇلگەن شېھىت، ئۇلتۇرگەن غازى بولىدۇ. ھەممىمىز تەڭرى كالامى بىلەن (315) قەسەم قىلىشىمىز كېرەككى، ھېچكىم بۇ جەڭدىن يۈز ئۆرۈشنى خىيال قىلمىسۇن ۋە تېنىدىن جېنى ئايرىلمىغۇچە بۇ جەڭدىن ئايرىلمىسۇن» دېدىم.

بەگ ۋە نۆكەر، چوڭ ۋە كىچىك ھەممەيلەن رىغبەت بىلەن قۇرئاننى قوللىرىغا ئېلىپ، مۇشۇ مەزمۇندا ئەھدە ـ شەرت قىلدى. بۇ تەدبىر ياخشى بولدى. يىراق ـ يېقىندىكى دوست ـ دۇشمەن كۆرسە ۋە ئاڭلىسىمۇ ياخشى ئىدى.

شۇ كۈنلەردە تۇشمۇتۇشتا پىتنە ـ پاسات ئەۋج ئالىدى. ھۆسەينخان نۇھانى رابىرنى ئىشغال قىلدى. قۇتۇن خاننىڭ ئادەملىرى چەندۇارنى ئالدى. رۇستەمخان دېگەن بىر ئەبلەخ مىيان دۇئاب ئوقچىلىرىنى توپلاپ كېلىپ كۈلنى ئالدى ۋە كىچىك ئەلىنى ئەسىرگە چۈشۈردى. زاھىد سەنبەلنى تاشلاپ چىقتى. سۇلتان مۇھەممەد دولداي قەنۇجنى تاشلاپ كەلدى. گۇۋالىيارنى گۇۋالىيارلىق كاپىرلار كېلىپ مۇھاسىرە قىلدى. گۇۋالىيارغا يارەمگە ئەۋەتىلگەن ئالەمخان گۇۋالىيارغا بارماي، ئۆز ۋىلايىتىگە كەتتى. ھەر كۈنى ھەر تەرەپتىن بىر ناخۇش خەۋەر كېلەتتى. ھىندىستانلىقلاردىن بەزىلىرى چېرىكتىن قېچىشقا باشلىدى. ھەيبەتخان كەركەنداز قېچىپ سەنبەلگە كەتتى. ھەسەنخان بارىۋال قېچىپ كاپىرلارغا قوشۇلدى.

بىز بۇ ئىشلارغا پەرۋا قىلماي، ئالغا قاراپ مېڭىۋەردۇق. ھارۋىلار، چاقلىق سەھىيەلەر ۋە باشقا ئەسۋابلار تەييار بولۇشى بىلەن، جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ توققۇزى ـــ

سەيشەنبە (ب 315)، نوروز كۈنى كۆچىتۇق. ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غول قىسىملار بويىچە سەپ تۈزۈپ، ئالدىمىزدا ھارۋا ۋە چاقلىق سەھىيەلەرنى ماڭدۇرۇق. بۇلارنىڭ ئارقىسىغا بارلىق تۆۋەگچىلەر بىلەن ئۇستاد ئەلى قۇلى تەيىنلەندى. پىيادىلەر بۇلاردىن ئايرىلماي ھارۋىلارنىڭ كەينىدىن سەپ بويىچە مېڭىشقا بەلگىلەندى. سەپلەر ئۆز ئورۇنلىرىنى تاپقاندىن كېيىن، ھەممە سەپلەرگە تېز يۈرۈپ يېتىشىپ، ئوڭ قانات، سول قانات ۋە غول قىسىملىرىدىكى بەگ، يىگىت ۋە سىپاھىيلارغا رىغبەت بېرىپ، ھەرقايسى قىسىملارنىڭ قەيەردە تۇرۇشى ۋە قانداق شەكىلدە مېڭىشىنى تەيىنلەپ بەردىم. مۇشۇ يوسۇندا بىر كۈرۈھچە يول مېڭىپ قارارگاھ قۇردۇق. كاپىرلارمۇ خەۋەردار بولۇپ، ئۇدۇلدىن بۆلەك ـ بۆلەك سەپ تۈزۈپ كەلدى. ئوردۇ چۈشكەندىن كېيىن، ئوردۇنىڭ ئەتراپى ھارۋا ۋە خەندەكلەر بىلەن مۇستەھكەم قىلىندى.

ئۇ كۈنى ئۇرۇش قىلىش نىيىتى يوق ئىدى، شۇڭا ئاز ساندىكى يىگىتلەر ئىلگىرىلەپ بېرىپ، دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ تەلەي سىناشتى. ئۇلار بىرنەچچە كاپىرنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بېشىنى كېسىپ كەلدى. مەلىك قاسىمۇ بىرنەچچە باش كېسىپ ئېلىپ كەلدى. مەلىك قاسىم ياخشى ئېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن چېرىك ئىنتايىن رىغبەتلەندى. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان ئىشەنچى ئاشتى. ئۇلاردا باشقىچە بىر روھ پەيدا بولدى. ئەتىسى كۆچۈپ ئۇرۇش قىلىش خىيالىمىز بار ئىدى، لېكىن خەلىپە بىدىلەن باشقا بەزى سادىق كىشىلەر (316) باردىغان يېرىمىز يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇ يەرنى

خەندەكلەر بىلەن مۇستەھكەملەپ ئاندىن كۆچسەك تېخىمۇ مۇڭاپىق بولىدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. خەندەك ئىشى ئۇ-چۇن، خەلىقە ئۇ يەرگە بېرىپ، خەندەك قېزىلىدىغان يەرلەرنى ئىستېھكامچىلارغا كۆرسىتىپ بېرىپ، مەس-ئۇللارنى بەلگىلەپ قويۇپ كەلدى.

جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ ئون ئۈچى ــ شەنبە كۈنى ھارۇنلارنى ئالدىمىزدا ماڭدۇرۇپ، ئوڭ قانات، سول قانات غول قىسىملار بويىچە سەپ تارتىپ بىر كۈرۈھقا يېقىن يول مېڭىپ، بەلگىلەنگەن قارارگاھقا كېلىپ چۈشتۇق، بەزى چېدىرلار تىكىلىپتۇ، بەزىلىرى تىكىلمەكتە ئىكەن. دۈشمەن سەپلىرىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىشتى. دەرھال ئاتلىنىپ، ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملىرى-نىڭ ئۆز جايلىرىغا بېرىپ، ھارۇنلار بىلەن ئۆز سەپلە-رىنى مۇنتىزم قىلىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردىم.

ئىسلام چېرىكىنىڭ ئەھۋالى ۋە كاپىرلار گۈرۈھىنىڭ سانى، سەپلەرنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئىسلام ئەھلى بىلەن كۈپپار ئەھلىنىڭ ئۇرۇشلىرىنى تولۇق مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، شەيخ زەين ئىنشاسىدىكى بۇ فەتىھنامىنى ئەينەن كەلتۈرىمىز:[1]

[زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر غازىنىڭ پەرمانى

(317) ئىسلامىيەت تايانچى بولغان چېرىكىمىزنىڭ قىلىچلىرى ھىندىستان مەملىكىتىنى غەلىبە نۇرلىرى بىلەن يورۇتقاندا، تەۋفىقى ئىلاھى غەلىبە نىشانىسى بول-غان بايراقلىرىمىزنى دېھلى، ئەگرە، جۇنپۇر، خەرد، بەھار

① بۇ فەتىھنامە پارس تىلىدا يېزىلغان. بۇ يەردە ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇ-نىنىلا تەرجىمە قىلدۇق.

ۋە باشقا ئۆلكىلەردە لەپىلدەتتى. مۇسۇلمان ۋە كاپىر قوۋملەرنىڭ كۆپچىلىكى پارلاق ئىقبالىلىق پادىشاھىمىزغا ئىتائەت قىلىپ، ساداقەت ۋە ئىخلاس قەدەملىرى بىلەن قۇللۇق يولىغا كىردى.

ئەمما، بۇرۇن ئىتائەت ۋەدىسىنى بەرگەن كاپىر رانا-سەنگا ئەمدىلىكتە خۇددى شەيتانغا ئوخشاش بويۇن تولغاپ، قاتاردىن چىققان سىپاھىيلارنىڭ كاتتىۋېشى سۇپىتىدە، بوينىغا لەنەت زۇننارى ئېسىلغان تائىپىلەرنىڭ توپلىنىشىغا سەۋەب بولدى. (317)

بۇ كەڭ دىيارنىڭ دېھلى سۇلتانى، گۇجەرات سۇلتانى، ماندۇ سۇلتانى قاتارلىق بارلىق سۇلتانلىرى باشقا كاپىرلارنىڭ بىرلىكى بولمىغانلىقىدىن بۇ نائەھلى بىلەن قارشىلىشىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى ۋە تۇرلۇك - تۇرلۇك ھىيلىلەر بىلەن مادارا مۇناسىۋىتىدە بولاتتى. كۇپپارلار بايرىقى تەخمىنەن ئىككى يۈزچە ئىسلام شەھىرىدە لەپىلدەپ تۇرغان ئىدى. ئۇلار خانقا ۋە مەسچىتلەرنى خاراب قىلىپ، ئۇ يەرلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەۋلاد ۋە خوتۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالغانىدى. ئۇنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، ھىندىستاننىڭ بىر لەك ۋىلايىتىنى يۇز ئاتلىق چېرىك، بىر كۇرۇرنى ئون مىڭ ئاتلىق چېرىك ھېسابلاشتىن ئىبارەت ئىزچىل قائىدىسى بويىچە، بۇ كاپىرلار كاتتىۋېشىنىڭ ئىدارىسىدىكى ئون كۇرۇر ۋىلايەتنىڭ بىر لەك ئاتلىق چېرىك يىغىشقا بولاتتى. بۇ مەزگىللەردە ھېچقانداق ئۇرۇشتا ئۇنىڭغا يارىدەم بەرمىگەن مەشھۇر كاپىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىسلام چېرىكىگە بولغان دۇشمەنلىك سەۋەبىدىن بۇ كاپىرنىڭ نەس باسقان چېرى-

كىگە قوشۇلدى.

ئىش شۇ دەرىجىگە باردىكى، ئون مۇستەقىل ھاكىم-لىقى ھەربىرى خۇددى تۈتۈنگە ئوخشاش بويسۇنماسلىق مەيدانىدا تۇردى ۋە ھەربىرى بىرىدە كاپىرلار توپلىرىدا-لىقى بىرىگە كاتتىۋاش بولۇپ، ئۇ مۇناپىق كاپىرغا خۇددى زەنجىرەك تۈتىشىپ كەتتى. (318) يامانلىق بايرىقىنى كۆتۈرگەن بۇ ئون كاپىر نۇرغۇن پۇقرا بىلەن چېرىككە ۋە كەلگە پەرگەنىلەرگە ئىگە ئىدى. بۇلاردىن سالاھىددىن ئوتتۇز مىلگە ئاتلىق چېرىككە، راۋەل ئۇدى سىنگ ناگپىرى ئون ئىككى مىلگە ئاتلىق چېرىككە، مىدنى راۋ ئون ئىككى مىلگە ئاتلىق چېرىككە، ھەسەنخان مىۋاتى ئون ئىككى مىلگە ئاتلىق چېرىككە، بارمەل ئىدەرى تۆت مىلگە ئاتلىق چېرىككە، نەرپەت ھارە يەتتە مىلگە ئاتلىق چېرىككە، سەتەرۋى كەجى ئالتە مىلگە ئاتلىق چېرىككە، دىرىم دىۋ تۆت مىلگە ئاتلىق چېرىككە، بىرسىنگ دىۋ تۆت مىلگە ئاتلىق چېرىككە ئىگە ئىدى. سۇلتان ئىسكەندەرنىلگە ئوغلى مەھمۇدخانمۇ ۋىلايەت ۋە پەرگەنەسىنىلگە يوقلۇقىغا قارىماي، سەردار بولۇش ئۈمىدى بىلەن ئون مىلگە ئاتلىق چېرىك توپلىغانىدى. بۇ گۇرۇھ ھىندىستانىنىلگە ۋىلايەت ۋە پەرگەنە قائىدىسى بويىچە ئىككى لەك ۋە بىر مىلگە ئاتلىق چېرىك ئىدى. (ب 318)

933 ـ يىلى[1] جىلادىيەلئاخىر ئېيىنىلگە ئون ئۈچى ـــ شەنبە كۈنى بىيانەگە قاراشلىق كانۋا تەۋەسىدىكى ئىككى تەرىپىدىن دۈشمەنلىرى بىلەن تولغان تاغلىق يەرگە غەلىبە ئىقبالىلىق ئىسلام لەشكىرىنىلگە چېدىرلىرى تىكىل-

① مىلادىيە 1526 ـــ 1527 ـ يىللار ئارلىقى.

دى. ئسلام قوشۇننىڭ دەبدەبىسى مەلئۇن كاپىرلارنىڭ قۇلقىغا يېتىش بىلەن، بۇ دۇشمەنلەر تاغ سۇرەتلىك ۋە دۈە سۇپەتلىك پىللارنى ئۆزلىرىگە تايانچ قىلىپ، ھەممىسى بىر كۆڭۈل - بىر نىيەتتە نەس باسقان لەشكىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە جەڭ قىلىش نىيىتى بىلەن غالىب ئسلام لەشكىرىگە قارشى كەلدى.

شجائەت بېغىنىڭ دەرەخلىرى بولغان ئسلام غازىلىرى شەمشاد سۇپەت سەپلەرنى تۈزۈپ (319) قۇياشتەك پارلاق ۋە شەمشادتەك ھەيۋەتلىك نەيزىلىرىنى خۇددى ئاللا يولىدىكى مۇجاھىدلارنىڭ قەلبىدەك يۇكسەكلىككە كۆتۈرىدى. ئۇلارنىڭ سەپلىرى ئسكەندەر سېپىلىدەك چىڭ ۋە پەيغەمبەر شەرىئىتىنىڭ يولىدەك مۇستەھكەم ئىدى.

ئېھتىيات يۈزىسىدىن، خۇددى رۇم غازىلىرىدەك، چېرىكلەرنىڭ ئالدىدىكى تۆۋەنچىلەر بىلەن توپچىلارنىڭ ئالدىغا مۇداپىئە ئۇچۇن بىرقاتار ھارۋا قويۇلۇپ، ئۇلار زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە چېتىلدى. بۇ سەپ ۋە ئسىتىھكامنىڭ قۇرۇلۇشىدا نىزامىدىن ئەلى خەلىفە زور ئىجتىھاد كۆرسەتتى.

پادىشاھنىڭ ئورنى غولدا تەسىس قىلىنغانىدى. (ب 319) غولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە چىن تېمۇر سۇلتان، سۇلەيمان شاھ، خوجا كەمالىددىن دوست خاۋەند، يۇنۇس ئەلى، شاھ مەنسۇر بارلاس، دەرۋىش مۇھەممەد ساربان، ئابدۇللا كىتابدار، دوست ئىشىك ئاغالار تېگىشلىك ئورۇنلارغا قويۇلغانىدى.

غولنىڭ سول تەرىپىدە سۇلتان ئەلائىددىن ئالەمخان بىننى سۇلتان بەھلۇل لۇدى، شەيخ زەين خافى، مۇھىب

ئەلى، مەرھۇم قۇچ ئەھمەدنىڭ قېرىندىشى تۇردى بەگ (320)، مەرھۇم قۇچ بەگنىڭ ئوغلى ئارايىشخان، ھۆسەين ۋە دۋان مەمۇرلىرىنىڭ بىرقىسمى بەلگىلەنگەن يەرلىردىن ئورۇن ئېلىشقانىدى.

ئوڭ قاناتتا مۇھەممەد ھۇمايۇن باتۇر ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قاسىم ھۆسەين سۇلتان، ئەخمەد يۈسۈف ئوغلاقچى، ھىندۇبەگ قەۋچىن، خۇسرەۋ كۆكەلداش، قىۋام بەگ ئوردۇشاھ، ۋەلى خازەن قاراقۇزى، پىرقۇلى سىستانىي، پەھلىۋان بەدەخشى، ئابدۇشۇكۇر، ئىراق ئەلچىسى سۇلەيمان ئاغا (ب 320)، سىستان ئەلچىسى ھۆسەين ئاغا؛ سول تەرىپىدە بولسا، مىرھەمە، مۇھەممەدى كۆكەلداش، خاجىگى ئەسەدجاندارلار بار ئىدى.

ئوڭ قاناتتا ھىند ئەمىرلەردىن دىلاۋەرخان، مەلىكداد كەرانى، شەيخ گۇرەبلەر بەلگىلەنگەن يەرلىردىن ئورۇن ئېلىشقانىدى.

چېرىكنىڭ سول قانىتىدا مەھدى خوجا، مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، ئادىل سۇلتان بىننى مەھدى سۇلتان، ئابدۇلئەزىز مىراخور، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، قۇتلۇق قەدەم قاراۋۇل، شاھ ھۆسەين يارەگى موغۇل غانچى ۋە جان مۇھەممەد بەگ ئەتكەلەر سەپ تۈزگەنىدى.

بۇ تەرەپكە يەنە ھىندى ئەمىرلەردىن سۇلتان ئەلائىددىننىڭ ئوغلى كەمالخان (321) بىلەن ئەلىخان شەيخزاد فەرمۇلى ۋە نىزامخان بىيانەلەر تەيىنلەنگەنىدى. تولغما ئۇچۇن تۇردىكە، باباقاشقانىڭ قېرىندىشى مەلىك قاسىم ئىككىسى بىرقىسىم موغۇللار بىلەن بىللە ئوڭ قاناتقا، مۇمىن ئەتكە بىلەن رۇستەم تۇركمەن ئىككىسى بىرقە-

سىم خاس قوللار بىلەن بىللە سول قاناتقا ئەۋەتىلدى.

سۇلتان مۇھەممەد باخشى ئىسلام غازىلىرىنىڭ تايانچ-لىرىنى بەلگىلەنگەن جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغاندى ۋە ئۆز-زىمۇ بېرىلگۈسى بۇيرۇقلىرىمىزنى ئاڭلاشقا تەييار ئىدى، شۇنىڭدەك تەۋاچى ۋە ياساۋۇللارنى ئەتراپىلارغا ئەۋەتىپ، پىيادە ۋە ئاتلىقلارنىڭ باشقۇرۇلۇشى ھەققىدىكى ئىجراسى قەتئىي بۇيرۇقلىرىمىزنى كاتتا سۇلتانلارغا، بەگلەرگە ۋە باشقا ئېھتىراملىق غازىلارغا يەتكۈزەتتى.

لەشكەر سەپلىرى قارار تېپىپ، ھەر كىشى ئۆز ئور-نىغا ئورۇنلىشىشى بىلەن، ھېچكىمنىڭ ئۆز ئورنىدىن قوزغالماسلىقى، ھېچكىمنىڭ رۇخسەتسىز جەڭگە كىرمەس-لىكى توغرۇلۇق ئىجراسى قەتئىي پەرمان چىقىرىلدى. مەزكۇر كۈندىن بىر پاس ئۆتكەندە، بىر - بىرىگە قارشى بولغان ئىككى پىرقە روبرو بولۇپ جەڭ باشلىدى. ئىككى تەرەپ لەشكىرىنىڭ غول قىسمى (ب 321) خۇددى نۇر بىلەن زۇلمەتتەك بىر - بىرىگە قارشى كېلىشى بىلەن، ئوڭ قانات ۋە سول قاناتلاردا ئاسمان - زېمىننى زىلزە-لىگە كەلتۈرگەن ئېلىشىشلار باشلىنىپ كەتتى.

كاساپەت باسقان كاپىرلارنىڭ سول قانىتى ئىسلامشە-ئار چېرىكنىڭ ئوڭ قانىتىغا قارشى كەلگەندە، خۇسرەۋ كۆكەلداش ۋە باباقاشقانىڭ قېرىندىشى مەلىك قاسىم باشچىلىقىدىكىلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى. چىن تېمۇر سۇلتان بۇيرۇق بويىچە ئۇلارغا يارەمچى بولۇپ، جەسۇرانە قىلىچ چاپتى ۋە كاپىرلارنى سۇرۇپ غول قىسمىغا تاقاپ قويدى. بۇ ئەزىزگە تېگىشلىك مۇكاپات بېرىلدى.

مۇستەفا رۇمى مۇھەممەد ھۇمايۇن باتۇر غول قىس-

مىدىن ھارۇنلارنى ئالدىغا سۈرۈپ، كاپىرلار چېرىكىنىڭ سەپلىرىنى توپىڭ ۋە توپلار بىلەن خۇددى ئۇلارنىڭ كۆزىگە ئوللىرىگە ئوخشاش پارچە ـ پارچە قىلدى. جەڭ ئەسنا-سىدا قاسىم ھۆسەين سۇلتان، ئەھمەد يۈسۈف ۋە قىزام بەگلەر بۈيرۇق بويىچە ئۇلارغا يارەمگە باردى.

كاپىرلار توپلىرى بىرەم ـ بىرەمگە ئۆز ئادەملىرىگە يارەم ئوچۇن كېلىپ تۇراتتى. بىزمۇ ھىندۇبەگنى ئۇنىڭ كەينىدىن مۇھەممەد كۆكەلداشنى، خاجىگى ئەسەد جاندارنى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن (322) يۈسۈف ئەلىنى، شاھ مەنسۇر بارلاسنى، ئابدۇللا كىتابدارنى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن بولسا، دوست ئىشىك ئاغا ۋە مۇھەممەد خەلىل ئاختا بېگنى يارەمگە ئەۋەتتۇق.

كاپىرلارنىڭ ئوڭ قانىتىدىكىلەر ئىسلام چېرىكىنىڭ سول قانىتىغا كەينىلەپ ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز-لىرىنى غازىلارغا ئۇلاشتۇردى، لېكىن ھەر قېتىمقى ھۇ-جۇمدا غازىلار ئوق زەربىسى بىلەن ئۇلارنىڭ بىرقىسمى-نى ئۆلۈم ئۆيىگە كىرگۈزۈپ، بىر قىسمىنى قاچۇرۇپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مۇمىن ئەتكە بىلەن رۇستەم تۇركمەن دۇشمەن قوشۇنىنىڭ كەينىدىن ھۇجۇم قىلدى. خوجا مۇھەممەد ئەلى ئەتكە بىلەن خەلىفىنى ئۇلارغا يار-دەمگە ئەۋەتتۇق. مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، ئابدۇلئەزىز مىراخور، قۇتلۇق قەدەم قاراۋۇل، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، شاھ ھۆسەين يارەگى موغۇل غانچىلار چىڭ تۇرۇپ جەڭ قىلدى. ھۆسەينىنى دۇئاندىكىلەرنىڭ (ب 322) بىر-قىسمى بىلەن ئۇلارغا يارەمگە ئەۋەتتۇق. پۈتۈن جىھاد ئەھلى زور غەيرەت ۋە شىجائەت بىلەن جەڭگە كىردى ۋە

جان پىدا قىلىش روھىدا تۇرۇپ، جان ئېلىش بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈردى.

جەڭنىڭ ئۇزىرىشى بىلەن، پادىشاھنىڭ خاس چېرىكىدىن بولۇپ ھارۋىلارنىڭ كەينىدە خۇددى زەنجىرىدەكى ئارسلانلاردەك تۇرغان جەڭگىۋار يىگىتلەرنىڭ غولىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىن تاشقىرىغا چىقىشى ۋە تۆفەڭچىلەرنى ئوتتۇرىغا ئالغان ھالدا جەڭگە كىرىشى توغرۇلۇق ئىجرا-سى ۋاجىپ پەرمان چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇددى سۇبھى سادىق ئۇپۇقتا يۇز ئاچقىنىدەك، ھارۋىلار-نىڭ كەينىدىن ئېتىلىپ چىقتى ۋە ئىقبالسىز كاپىرلار-نىڭ شەپەق رەڭلىك قانلىرىنى ئايلانغان پەلەكتەك جەڭ مەيدانىغا تۆكۈپ، نۇرغۇن گەدەنكەشلەرنىڭ باشلىرىنى ۋۇجۇد ئاسمىنىدىن خۇددى يۇلتۇزغا ئوخشاش ئايرىدى.

ئۆز ئادەملىرى بىلەن غولىنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئۇستاد ئەلى قۇلى مەردانە ھەركەت قىلىپ، دۇشمەننىڭ پولات قاپلىق سەپلىرىگە ئاجايىپ ئېغىر تاشلارنى ئېتىپ تۇردى ۋە كاپىرلار تېنىدىن ھاسىل بولغان بىنالارنىڭ تولىسىنى تاش، تۆفەڭ ۋە توپلار بىلەن ۋەيران قىلدى. (323) غول تۆفەڭچىلىرى پادىشاھ پەرمانى بويىچە ھارۋىلاردىن جەڭ مەيدانىغا كىرىپ ھەربىرى بىرمۇنچە كاپىرغا مامات زەخمى ئېچۇردى ۋە ياياق ھالدا زور تەھلىكىلىك جايلارغا بېرىپ، ناملىرىنى قەھرىمانلىق ئورمىنى ئارسلانلىرىنىڭ ۋە يىگىتلىك مەركىسى قەھرىمانلىرىنىڭ ئارىسىدا كۆر-سەتتى.

شۇ ئەسنادا خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ غولىدىكى ھارۋىلار-نى ئالدىغا سۈرۈش ھەققىدىكى پەرمانى چىقىرىلدى. پادە-

شاھ كاپىرلار چېرىكىگە قارشى ئىلگىرىلىدى. بۇنى كۆر-گەن ئىسلام چېرىكىنىڭ جۇشقۇن دېڭىزى زور ئوپقۇن ياساپ، بۇ دېڭىز لەھەڭلىرىنىڭ شىجائىتىنى نامايان قىلدى. چاڭ - توزان خۇددى قارا بۇلۇتتەك پۈتۈن جەڭ مەيدانىنى قاپلىدى. ئۆتكۈر قىلىچلار چېقىندەك ۋالىلدە-دى. توزۇغان چاڭ، قۇياش يۈزىنى خۇددى ئەينەكنىڭ كەينىدەك نۇرسىز قىلدى. غالىبلار بىلەن مەغلۇپلار، زەر-بە بەرگەنلەر بىلەن زەربە يېگەنلەر ئارىلىشىپ پەرقلەن-دۈرگۈسىز بولدى. زامان سېھرىگىرى شۇنداق بىر ھالەت-نى كۆرسەتتىكى، ئۇ يەردە ئوقتىن باشقا سەييارە، يولدا چىڭ تۇرغان قىسىملاردىن باشقا تۇرغۇن يۈلتۈز كۆرۈن-مەيتتى. (ب 323)

پېشىن بىلەن دىگەر ئارىلىقىدا ئىسلام لەشكىرىنىڭ ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملىرىنى كاپىرلارنىڭ ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملىرىنى غول قىسمى بىلەن بىر يەرگە يىغىپ قويدى.

مۇجاھىدلارنىڭ غەلىبىسى مۇقىملىشىپ، ئىسلام بايـ-رىقى ئېگىزلەشكە باشلىغاندا، كاپىرلار بىر سائەتكە يېقىن تېڭىرقاپ تۇردى - دە، جانلىرىدىن كېچىپ غولنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ئوڭ تەرەپكە بولغان ھۇجۇمى كۈچلۈكرەك بولۇپ، ئۇلار يېقىنلاپ كەلدى. لې-كىن غازىيلار ئۇلارغا ئوق ياغدۇرۇپ، ھەممىسىنى خۇددى ئۇلارنىڭ قارا بەختىدەك چېكىندۈردى. بۇ ئەسنادا ئىقبال ۋە نۇسرەت شامىلى پادىشاھىمىزنىڭ دۆلەت چىمەنىدە ئەستى. (324) كاپىرلارنىڭ كۆپ قىسمى جەڭ مەيدانىدا ئۆلدى. بىرقىسمى باشلىرىدىن كېچىپ، چۆل - جەزىرە-

لەرگە قاچتى ۋە قاغا ـ قوزغۇنلارغا يەم بولدى. جەسەت-
لەردىن دۆڭلەر كۆتۈرۈلدى ۋە باشلاردىن مۇنارلار تىكلەندى.

ھەسەنخان مۇڭاتى تۆۋەك زەربىسى بىلەن ئۆلگەنلەر قاتارىغا تىزىلدى. شۇنىڭدەك، خالايىق سەردارى بولۇپ كەلگەن ئازغۇن گەدەنكەشلەرنىڭ تولىسمۇ خۇددى شۇ يوسۇندا ئوق ۋە تۆۋەك زەربىسى بىلەن كۈنلىرىنى ئا-خىرلاشتۇردى. جۇملىدىن، ئون ئىككى مىڭ ئاتلىق چې-رىككە ئىگە بولغان ئۈدەيپۇر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى راۋەل ئۈدى سىنگ باگەرى؛ تۆت مىڭ ئاتلىق چېرىككە ئىگە بولغان راي چەندەربان چۇھان؛ ئالتە مىڭ ئاتلىق چې-رىككە ئىگە بولغان سەلاھىددىن ئوغلى ۋە چەندىرا ھاكە-مى پۈپەت راۋ؛ تۆت مىڭ ئاتلىق چېرىككە ئىگە بولغان مانىكچەند چۇھان ۋە دىلپەت راۋ؛ گەنگۇ ۋە كەرىم سىنگ؛ ئۈچ مىڭ ئاتلىق چېرىككە ئىگە بولغان راۋەنە-كۈس ۋە ھەرقايسىسى بىر گۇرۇھنىڭ (ب 324) چوڭى ياكى شەۋكەت ۋە سەلتەنەتكە ئىگە بىر تائىپىنىڭ كاتتە-ۋېشى بولغان باشقا بىرمۇنچىلىرى جەھەننەم يولىغا كىر-دى. جەڭ مەيدانىنىڭ يولى، يولدا ئۆلگەن يارىدارلار بىلەن جەھەننەمدەك بولدى...

933 ـ يىلى جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ يىگىرمە بە-شىدە پۈتۈلدى.]

بۇ غەلىبىدىن كېيىن تۇغرادا «غازىي» پۈتۈلدىغان بولدى. بۇ فەتىھنامىدا تۇغرانىڭ ئاستىغا مۇنۇ رۇبائىينى يېزىپ قويدۇم:

ئىسلام ئۈچۈن ئاۋارە يازى بولدۇم،
كۇففارۇ ھۇنۇد ھەربىسازى بولدۇم.

جەزم ئەيلەپ ئىدىم ئۆزىنى شەھىد ئولماققە، (325)
ئەلمىننەتۇ لىللاھكى غازى بولدۇم.
(ئىسلام ئۇچۇن چۆلدە سەرگەردان بولدۇم. كاپىرلار ۋە ھىندۇلار بىلەن كۆپ جەڭ قىلدىم، شېھىت بولۇشقا بەل باغلىغانىدىم، خۇداغا شۇكۇر غازىي بولدۇم)
بۇ غەلىبىنىڭ يىلى ئۇچۇن شەيخ زەين «فەتھى پادىشاھى ئىسلام»[1] (ئىسلام پادىشاھىنىڭ غەلىبىسى) دېگەن ئىبارىنى تاپقانىدى، مىرگىسۇمۇ كابۇلدىن كەلگەن كىشىلەر ئارقىلىق ئەۋەتكەن بىر رۇبائىيىسىدا دەل شۇ ئىبارىنى تېپىپتۇ. دېمەك، ئىككىيلەن بىر يەردىن چىقىپ قالغانىدى، شەيخ زەين بىلەن مىرگىسۇ تاپقان بۇ ئىبارە ناھايىتى ياخشى بولغىنى ئۇچۇن، شۇ ئىبارىنىلا كەلتۇرۇدۇق. يەنە بىر قېتىم، دىبالپۇر غەلىبىسىنىڭ يىلى ئۇچۇن شەيخ زەين «ۋەسەتى شەھرى رەبىئولئەۋۋەل»[2] (رەبىئۇلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئوتتۇرىسى) ئىبارىسىنى كەلتۇرگەندە، مىرگىسۇمۇ دەل شۇ ئىبارىنى كەلتۇرگەنىدى.
دۇشمەنىنى يەڭگەندىن كېيىن، يىقىتا - يىقىتا قوغلاپ ماڭدۇق. كاپىرلار دائىرىسى بىلەن بىزنىڭ ئوردۇنىڭ ئارىلىقى ئىككى كۇرۇھچە كېلەتتى. ئوردۇغا كېلىپ، مۇھەممەدى، ئابدۇلئەزىز، ئەلىخان ۋە باشقا بىرقانچىسىنى كاپىرلارنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتۇق. لېكىن بەزى قاشاڭلىقلار كۆرۈلدى. بۇ ئىشنى باشقىسىغا

① بۇ ئىبارىنىڭ «فتح پادشا اسلام» دېگەن ئەسلىي ئىملاسىدىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 933 كېلىپ چىقىدۇ.
② بۇ ئىبارىنىڭ «وسما شهر ربيع الاول» دېگەن ئەسلىي ئىملاسىدىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 920 كېلىپ چىقىدۇ.

تاپشۇرماي ئۆزۈملا بېرىشىم لازىم بولىدى. كاپىرلار دائىم ئىسىدىن بىر كۈرۈھچە ئۆتكەندە كۈن كەچ بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن قايتىپ، ناماز خۇپتەندە ئوردۇغا كەلدىم.

شۇنچە شۇم نەپەسلىكلەرنى قىلغان مۇھەممەد شەرىف مۇنەججىم دەرھال مېنى مۇبارەكلەشكە كەلدى. تازا سۆكۈپ ئىچىمنى بوشىتىۋالدىم. گەرچە كاپىرانە، شۇم نەپەس، مەنمەنچى ھەم گەدەنكەش ئادەم بولسىمۇ، لېكىن كۆرسەتكەن خىزمىتى بار ئىدى، شۇڭا، بىر لەك ئىنئام قىلىپ (ب 325)، مېنىڭ مەملىكىتىم دائىرىسىدىن چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت بەردىم.

ئەتىسى شۇ قارارگاھتىلا تۇردۇق. مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، شەيخ گۇرەن، ئابدۇلمەلىك قۇرچىلار زور بىرقىسىم كۈچ بىلەن ئىلياس خانغا قارشى ماڭدۇرۇلدى. ئىلياس خان مىيان دۇئابتا ئىسيان كۆتۈرۈپ كۇلنى ئالغان ۋە كىچىك ئەلنى ئەسىر قىلغانىدى. بىزنىڭكىلەر يېتىپ بارغاندا دۇشمەن جەڭگە كىرەلمەي، تىرىپىرەن بولۇپ قاچىدۇ. مەن ئەگرەگە كېلىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئىلياس خاننى تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى. تىرىكلا تېرىسىنى سويدۇردۇم. ئوردۇنىڭ ئۈدۇلىدا بىر دۆڭ بولۇپ، ئۇرۇش شۇ دۆڭنىڭ ئالدىدا بولغانىدى. شۇ دۆڭگە كاپىرلارنىڭ بېشىدىن مۇنار قوپۇرۇشنى بۇيرۇدۇم.

بۇ يەردىن ئىككى كۆچۈپ بىيانەگە باردۇق. بىيانەگىچە، ھەتتا ئەلۋەر ۋە مۇاتقىچە بولغان ئارىلىقتا ياتقان كاپىرلار ۋە مۇرتەدلەرنىڭ جەسەتلىرى سانسىز ئىدى. مەن بېرىپ بىيانەنى ئارىلىدىم. ئوردۇغا كېلىپ، تۇرك ۋە ھىند ئەمىرلەرنى يىغىپ كاپىرلار ۋىلايىتىگە يۇرۇش قى-

لىش توغرۇلۇق كېڭەش ئۆتكۈزدۈم. يولدا سۇ ئازلىقى ۋە هاۋانىڭ بەك ئىسسىقلىقى سەۋەبى بىلەن بۇ قېتىمقى يۇرۇشتىن ۋاز كېچىلدى.

مۇئات ۋىلايىتى دېھلىگە يېقىن جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن ئۈچ - تۆت كورۇر هوسۇل بېرىدۇ. هەسەنخان مۇئاتىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بىر - ئىككى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى مۇئاتنى مۇستەقىل ئىدارە قىلىپ كەلگەنىدى. ئۇلار دېھلى سۇلتانلىرىغا (326) ئانچە - مۇنچە ئىتائەتمۇ قىلىدىكەن. هىند سۇلتانلىرى ۋىلايىتى - نىڭ چوڭلۇقىدىنمۇ ياكى ئىمكانىيىتى يار بەرمىگەنلىكى - دىنمۇ ياكى بولمىسا، مۇئات ۋىلايىتىنىڭ تاغلىق يېر بولغانلىقىدىنمۇ، ئىشقىلىپ، بۇ ۋىلايەتنى ئىدارە قىلىش كويىدا بولماي، ئۇلارنىڭ شۇ ئىتائىتى بىلەنلا قانائەتلى - نىپ، ۋىلايىتىنى شۇلارغا بەرگەنىكەن. بىزمۇ هىندىستان - نى ئالغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى سۇلتانلارنىڭ دەستۇرى بويىچە هەسەنخانغا ئېتىبار بەردۇق. لېكىن، بۇ بىلىمسىز كاپىر بىزنىڭ ئىنايەتلىرىمىزنى كۆزگە ئىلماي، بىزنىڭ تەربىيە - رىئايەتلىرىمىزگە شۇكۇر قىلماي، خۇددى يۇ - قىرىدا ئېيتىلغاندەك پۈتۈن پىتنىلەرنىڭ مەنبەسى ۋە جىمى يامانلىقنىڭ سەۋەبچىسى بولدى.

بۇ يۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مۇئاتنى ئېلىش يۇرۇشىگە ئاتلاندۇق. ئارىدا تۆت قونۇپ، مۇئاتنىڭ هاكى - مى تۇرىدىغان ئەلۋەر قورغىنىغا ئالتە كۇرۇر كېلىدىغان يەردىكى مانىس سۇيىنىڭ بويىغا كېلىپ چۈشتۇق. هە - سەنخاندىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى تىجارەدە تۇر - غانىكەن. مەن هىندىستانغا يۇرۇش قىلىپ، بەهارخانىنى

مەغلۇپ قىلىپ لاھۇر ۋە دىبالپۇرنى ئالغان يىلى، مەندىن قورقۇپ، ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن بۇ قورغانىنىڭ قۇرۇلۇ-شى بىلەن شۇغۇللانغانىكەن. ھەسەنخانىنىڭ كەرىمجەند ئاتا-لىق مۆتىۋەر بىر ئادىمى، ئۇنىڭ ئوغلى ئەگرەدە چاغدىمۇ كەلگەنىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ يېنىدىن ئەلۋەردىن (ب 326) كېلىپ ئامانلىق تىلىدى. ئابدۇرەھىم شەغاۋۇلنى ئۇنىڭغا قوشۇپ، ۋەدە پەرمانلىرى بىلەن ئەۋەتتىم ئۇ بېرىپ ھە-سەنخانىنىڭ ئوغلى ناھەرخاننى ئېلىپ كەلدى. يەنە ئىنايەت كۆرسىتىپ، ۋەجھى ئۇچۇن بىرنەچچە لەكلىك پەرگەنە بەردىم.

خۇسرەۋنى جەڭدە ئىپادىسى ياخشى بولدى دەپ بە-لىپ، ۋەجھىنى ئەللىك لەك قىلىپ، ئەلۋەرگە بەلگىلە-دۇق. لېكىن ئۇ تەلەيسىز ناز قىلىپ ئالماي قويدى. كې-يىن مەلۇم بولدىكى، ئىشنى چىن تېمۇر سۇلتان قىلغا-نىكەن. مۇكاپات سۇلتانغا بېرىلىپ، مۇئاتىنىڭ مەركىزى بولغان تىجارە شەھىرى ئىنايەت قىلىندى ۋەجھى ئەللىك لەك بەلگىلەندى. تۇردىكە سەنگا ئۇرۇشىدا ئوڭ قولىنىڭ قورشىغۇچىسى بولۇپ، باشقىلاردىن ياخشى ئىپادە كۆر-سەتكەنىدى، ئۇنىڭ ۋەجھى ئون بەش لەك بەلگىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئەلۋەر قورغىنى ئىنايەت قىلىندى. ئەلۋەر قور-غىنىنىڭ خەزىنىلىرى ئىچىدىكىلەر بىلەن بىللە ھۇمايۇ-غا ئىنايەت قىلىندى.

بۇ يەردىن رەجەپ ئېيىنىڭ بىرىنچى چارشەنبە كۈنى كۆچۈپ، ئەلۋەرگە ئىككى كۈرۈھ قالغان يەرگە كەلدۇق. مەن بېرىپ ئەلۋەر قورغىنىنى ئارىلىدىم، ئۇ كىچىسى شۇ يەردە بولۇپ، ئەتىسى ئوردۇغا كەلدىم.

كاپىرلارغا قارشى غازات قىلىشنىڭ سەل ئالدىدا يۈ-قىرىدا ئېيتىلغىنىدەك چوڭ - كىچىك ھەممەيلەن قەسەم بەرگەندە، (327) بۇ غەلىبىدىن كېيىن مەجبۇر قىلىنمايدىغانلىقى ۋە كېتىشنى خالىغۇچىلارنىڭ ھەممىسگە رۇخسەت بېرىلىدىغانلىقى توغرۇلۇقمۇ سۆز بولغاندى. ھۇمايۇننىڭ نۆكەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى بەدەخشان تەرەپنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، ھېچقايسىسى سۇرە بىر - ئىككى ئايلىق يۇرۇشكە قاتنىشىپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرۇشتىن بۇرۇنلا بىتاقەت بولۇپ يۇرۇشكەنىدى. شۇنداق بىر ۋەدە بولغانلىقى ھەم كابۇلمۇ بوش قالغانلىقى ئۈچۈن ھۇمايۇنىڭ كابۇلغا قايتىشىغا رۇخسەت بېرىش توغرۇلۇق قارار چىقىرىلدى. شۇ قارار بىلەن رەجەپ ئېيىنىڭ توققۇزى — پەيشەنبە كۈنى ئەلۋەردىن كۆچۈپ، تۆت بەش كۈرۈھ يول مېڭىپ، مانەس سۇيىنىڭ ياقىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. مەھدى خوجىنىڭمۇ كۆپ تەشۋىشى بار ئىدى. ئۇنىڭمۇ كابۇلغا كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. بىيانەنىڭ شىقىدار-لىقى دوست ئىشىك ئاغىغا بېرىلدى. بۇرۇن ئەتاۋە مەھدى خوجىغا ئاتالغانىدى، قۇتۇبخان ئەتاۋەنى تاشلاپ قاچقاندىن كېيىن، مەھدى خوجىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى جەئفەر-خوجا ئەۋەتىلدى. ھۇمايۇنغا رۇخسەت بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ يەردە ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرۇپ قالدۇق. مۇ-مىن ئەلى تەۋەجى مۇشۇ يەردىن فەتىھنامە بىلەن كابۇلغا ماڭدۇرۇلدى.

فىرۇزپۇر بولىقى بىلەن كۆتىلەدىكى چوڭ كۆلىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغانىدىم. ھۇمايۇننى ئۇزاتقاچ، شۇ يەرلەرنى ئارىلاپ كېلىش ئۈچۈن، ئوردۇنى شۇ يەردە قويۇپ، يەك-

شەنبە كۈنى (ب 327) ئوردۇدىن ئاتلاندىم. ئۇ كۈنى فد-
روزىپۇرنى ۋە ئۇنىڭ بۇلىقىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، مەجۇن
يېيىشتۇق. بۇلاق سۈيى كېلىدىغان جىلغىدا كەنىر گۈل-
لىرى ئېچىلىپ كېتىپتۇ. تەرىپ قىلىنغىنىدەك بولسا-
مۇ، ھەرھالدا مەنزىرىلىك يەر ئىكەن. جىلغىنىڭ سۇ
كېڭىيىپ ئاقىدىغان يەرلىرىدە يۆنۈلگەن تاشتىن سۇ
تىندۇرۇش كۆللىرى ياساش توغرۇلۇق بۈيرۇق بەردىم. بۇ
كېچىسى شۇ جىلغىدا بولۇپ، تاڭلىسى بېرىپ كۆتىلە
كۆلىنى كۆردۈم. كۆلىنىڭ ھەر تەرىپى تاغ باغرى ئىكەن،
مانەس سۈيى مۇشۇ كۆلگە كىرىدىكەن. كۆل ناھايىتى
چوڭ بولۇپ، بۇ چېتىدىن ئۇ چېتىگە كۆز يەتمەيدىكەن.
كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دوڭ بار ئىكەن. كۆلدە نۇرغۇن
قېيىقلار يۈرىدۇ. ئەتراپتىكى يېزا ئاھالىسى بىرەر ئىشقا
دۇچ كەلسە، كېمىلەرگە چۈشۈپ ئۆزلىرىنى قۇتقۇزىدىكەن.
بىز يېتىپ بارغانىمۇ، بىرقىسىم كىشىلەر كېمىلىرىگە
چۈشۈپ، كۆلىنىڭ ئىچ تەرىپىگە كەتتى. كۆلنى كۆزدىن
كۆچۈرۈپ كېلىپ ھۇمايۇننىڭ ئوردۇسىغا چۈشتۇم. ئۇ
يەردە دەم ئېلىپ، غىزالانغاندىن كېيىن، مىرزىغا ۋە بەگ-
لىرىگە تون كىيدۈرۈپ، نامىز خۇپتەندە ھۇمايۇن بىلەن
خوشلاشتىم، ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، يولدا بىر يەردە ئۇخ-
لىدىم، ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ تاڭ ئاتقاندا كۈھرى پەرگە-
نەسىدىن ئۆتۈپ، يەنە بىرئاز ئۇخلاپ، ئاندىن ئوردۇغا
كەلدىم، بۇ چاغدا ئوردۇ تۇدەدە ئىدى.

تۇدەدىن كۆچۈپ، سۇنكەرگە چۈشكەندە ھەسەنخان
(328) مۇئاتىنىڭ ئوغلى ناھەرخان قاچتى، ئۇ ئابدۇرە-
ھىمگە تاپشۇرۇلغانىدى. ئۇ يەردىن كۆچۈپ، ئاربدا بىر

قونۇپ، بۇساۋۇر بىلەن جۇسە ئارىلىقىدىكى تاغنىڭ تۆمۈشۇقىدىكى بۇلاق بويىغا چۈشۈپ، چېدىرلارنى تىكتۇرۇپ، مەجۇن ئىستېمال قىلدۇق. چېرىك بۇ يەردىن ئۆتكەن چاغدا، تۇردى بەگ خاكسار بۇ بۇلاقنى تەرىپلىگەنلىكى ئۈچۈن، بېرىپ ئات ئۈستىدە كۆزدىن كەچۈرگەنىدىم. بۇلاق ناھايىتى ياخشى ئىكەن. ھىندىستاندا ئېقىن سۇ زادىلا يوق. بۇلاقمۇ ئاز ئۇچرايدۇ. شۇ كەم ئۇچرايدىغان بۇلاقلارمۇ زەي سۇيىگە ئوخشاش سىزلاپ چىقىدۇ، ئۇ تەرەپنىڭ بۇلاقلىرىدەك قاينىاپ چىقمايدۇ. بۇ بۇلاقنىڭ يېرىم تاشلىقچە سۇيى بولۇپ، تاغ باغرىدىن قاينىاپ چىقىدىكەن. ئەتراپى پۈتۈنلەي ئوتلۇق بولۇپ، ماڭا بەك يارىدى. بۇ بۇلاقنىڭ ئۈستىگە تاراشلانغان تاشلارنى قىرلاپ، سەككىز بۇرجەكلىك كۆل ياساش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىدىم. بۇلاق بويىدا مەجۇننىڭ تەسىرى ئۆتكەن تۇردى بەگ، مەغرۇرلۇق بىلەن: «چۈن جايى خۇش كەردەئەم نامى مىسايەد ماند» (بىر يەرنى گۈزەللەشتۇرگەن ئىكەنمەن، ئۇنىڭغا بىر نام بېرىلىش لازىم) دەپ تەكرارلاۋەردى. ئابدۇللا: «چەشمەئى پادىشاھى تۇردى بېگ خۇشكەردە» (تۇردى بەگ گۈزەللەشتۇرگەن پادىشاھ بۇلىقى» دەپ ئاتىسا بولىدۇ، دېدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزى قاتتىق كۈلكە ۋە چاقچاققا سەۋەب بولدى. دوست ئىشىك ئاغا بىيانەدىن كېلىپ، مۇشۇ بۇلاق بېشىدا مۇلازىمەت قىلدى. بۇ يەردىن (ب 328) يەنە بېرىپ بىيانەنى ئارىلىدىم. ئۇ يەردىن سىكرىگە كېلىپ، بۇيرۇلغان باغنىڭ يېنىغا چۈشۈپ ئىككى كۈن تۇردۇم. باغنىڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە ئۈچى — پەيشەنبە كۈنى ئەگىرەگە

كەلدىم.

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، دۇشمەنلەر بۇ غوۋغادا چەندۇار بىلەن رابىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى. مۇھەممەد ئەلى جەك ـ جەك، تۇردى بەگ قۇچ بەگ، ئەبدۇمەلىك قۇرچى، ھۆسەينخانلار دەريانىيلار بىلەن بىللە چەندۇار بىلەن رابىرىنى ئېلىشقا ئەۋەتىلدى. ئۇلار چەندۇارغا يېقىنلاشقاندا، ئىچكىرىدىكى قۇتۇبخانىنىڭ ئادىمى خەۋەردار بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ؛ ئۇلار چەندۇارنى ئالغاندىن كېيىن رابىرىغا ئۆتىدۇ. ھەسەنخان نوھانىنىڭ ئادەملىرى ئوتتۇرا يولدا ئۇرۇشۇش ئۈچۈن كېلىدۇ. بىزنىڭكىلەر شىددەت بىلەن يېتىپ بارغاندا، بەرداشلىق بېرەلمەي قاچىدۇ. ھەسەنخان پىلغا مىنىپ، بىرقانچە ئادىمى بىلەن بىللە دەريا ياغا كىرىدۇ ۋە جۇندا غەرق بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قۇتۇبخانمۇ ئەتاۋەنى تاشلاپ، ئازغىنە ئادىمى بىلەن قاچتى. ئەتاۋە بۇرۇن مەھدى خوجىغا ئاتالغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى جەئفەرخوجا ئەۋەتىلدى.

كاپىر سەنگانىڭ ئىسيانىدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، ھىندىستانلىقلار بىلەن ئافغانلارنىڭ كۆپچىلىكى بىزدىن يۈز ئۆرۈپ، ھەممىسى پەرگەنەَ ۋە ژىلايەت ئىگىلىدى. سۇلتانمۇھەممەد دولداي قەنۇجنى تاشلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن (329) قورقۇپ ياكى نوموس قىلىپ، قەنۇجغا بېرىشنى قوبۇل قىلماستىن، قەنۇجنىڭ ئوتتۇز لەك كىرىمى بىلەن سىھرىندنىڭ ئون بەش لەك كىرىمىنى تېگىشتى. قەنۇج، مۇھەممەد سۇلتان مىرزىغا ئىنايەت قىلىنىپ، خىراجىتى ئوتتۇز لەك بەلگىلەندى. بەدائۇن قاسىم ھۆسەين سۇلتانغا بېرىلدى. مۇھەممەد سۇلتان مىر-

زىغا قاسىم ھۆسەين سۇلتاننى، تۇرك ئەمىرلەردىن مەلىك قاسىم باباقاشقا بىلەن ئۇنىڭ ئاغا ـ ئىنىسى ۋە موغۇل-لىرىنى، ئەبۇلمۇھەممەد نەيزىۋازنى، مۇئەييەدنى، ھۆسەين خان بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسىنى، دەرياخانىيلارنى، سۇلتان مۇھەممەد دولداينىڭ نۆكەرلىرىنى، ھىند ئەمىرلەردىن ئە-لىخان فەرمۇلنى، مەلىكداد كەرانىنى، شەيخ مۇھەممەد شەيخ نىكارىنى، تاتارخان خانىجەھانىنى قوشۇپ، بىبەنگە قارشى ماڭدۇردۇق. بىبەن سەنگا كاپىر غوۋغاسىدا كې-لىپ، لەكنۇرنى مۇھاسىرە قىلىپ قولغا كىرگۈزگەنىدى. بىزنىڭ ئوردۇ گەنگ دەرياسىدىن ئۆتكەن چاغدا، بىبەن خەۋەر تېپىپ، ھەممە نەرسە ـ كېرەكلىرىنى تاشلاپ قې-چىپتۇ. ئوردۇ ئۇنىڭ كەينىدىن خەيرابادقىچە بېرىپ، ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ ياندى.

خەزىنىلەر بۆلۈشۈلگەنىدى. ۋىلايەتلەر بىلەن پەرگەنە-لەر تەقسىم قىلىنغۇچە بۇ كاپىرلارنىڭ غوۋغاسى چىقىپ قالدى. كاپىرلارغا قارشى غازات ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ۋىلايەت ۋە پەرگەنىلەر تەقسىم قىلىندى. (ب329) يامغۇر پەسلى يېقىنلىشىپ قالغانىدى، ھەممەيلەننىڭ ئۆز پەرگە-نىلىرىگە بېرىپ، تەييارلىقلىرىنى قىلىپ، يامغۇر پەسلى ئۆتۈشىگە ھازىر بولۇشى توغرۇلۇق قارار چىقىرىلدى. شۇ ئەسنادا، ھۇمايۇننىڭ دېھلىغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى خەزىنە-لەردىن بىرقانچىسىنى ھۆكۈمسىز ئىگىلىۋالغانلىقى تۇغ-رۇلۇق خەۋەر كەلدى. مەن ھەرگىزمۇ ئۇنىڭدىن بۇنى كۈتمىگەنىدىم. ماڭا بەكمۇ ئېغىر كەلدى. قاتتىق نەسى-ھەتلەر بىلەن خەت ئەۋەتتىم.

شەبان ئېيىنىڭ ئون بەشى ـــ پەيشەنبە كۈنى خا-

جەگى ئەسەدكە سۇلەيمان تۇركمەننى قوشۇپ، ئىككىسىنى مۇناسىپ سوۋغىلار بىلەن شاھزادە تەھماسپقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتىم. بۇ خاجەگى ئەسەد ئىراققا ئەلچىلىككە بېرىپ، سۇلەيمان تۇركمەن بىلەن بىللە قايتىپ كەلگەندى. تۇرىدى بەگ خاكسارىنى دەرۋىشلىكتىن چىقىرىپ سىپاھىي قىلغانىدىم. بىرقانچە يىلدىن بېرى خىزمەتتە بولۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ دەرۋىشلىك غايىسى ئۇستۇن كېلىپ، رۇخسەت سوراپ تۇرۇۋالدى. ئۇنىڭغا رۇخسەت بېرىپ، ئۇنى ئەلچى سۇپىتىدە كامراننىڭ قېشىغا ئەۋەتتۇق. ئۆتكەن يىلى كەتكەنلەر ھەققىدە بىر قېتىم ئېيتقانىدىم. مۇللا ئەلىخانغا خىتاب قىلىپ يېزىلغان بۇ قېتىمقى تۇردى بەگدىن مۇللا ئەلىخانغا ئەۋەتىپ بەردىم. بۇ قېتىمقى مۇنداق:

ئەي ئالاركىم، بۇ ھىند كىشۋەرىدىن، (330)
باردىڭىز ئاڭلاپ ئۆزگە رەنجۇ ـ ئەلەم.
كابۇلۇ خۇش ھاۋاسىنى ساغىنىپ،
ھىنددىن گەرم باردىڭىز ئول دەم،
كۆردىڭىز، تاپتىڭىز ئىكىن ئاندا،
ئىشرەتۇ ـ ئەيش بىرلە نازۇ ـ نىئەم.
بىز داغى ئۆلمەدۇك بىمەمدىللاھ،
گەرچە كۆپ رەنج ئىدىيۇ بىمەد غەم.
ھەززى نەفسى مۇشەققەتى بەدەنى،
سىزدىن ئۆتتى ۋە ئۆتتى بىزدىن ھەم.

(ئى ھىند دىيارىنى ئۆزۇڭلەرگە جاپا ۋە ئەلەم بىلىپ بۇ يەردىن كەتكەنلەر، كابۇلنى ۋە ئۇنىڭ خۇش ھاۋاسىنى سېغىنىپ، شۇ چاغدا ھىندىستاندىن قىزغىن كەتتىڭلار،

ئۇ يەردە ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن نازۇ نېمەتلەرنى كۆر-گەنسىلەر ۋە تاپقانسىلەر، گەرچە كۆپ جاپالارنى ۋە ساز-سىز غەملەرنى چەككەن بولساقمۇ، ئەلھەمدۇلىللا، بىزمۇ ئۆلمىدۇق، نەپس تەھلىكىسى ھەم تەن مۇشەقىتى سە-لەردىن ئۆتتى ۋە بىزدىنمۇ ئۆتتى.)

بۇ يىلقى رامىزان ھەشت بېھىشت بېغىدا ئۆتكۈزۈل-دى. ھەر بىر تاراۋى غۇسۇل بىلەن ئۆتەلدى. ئون بىر يېشىمدىن بېرى ئىككى روزى ھېيتىنى ئۇدا بىر يەردە ئۆتكۈزۈپ باقمىغانىدىم. ئۆتكەن روزى ھېيت ئەگىرەدە ۋاقتىمدا بولغانىدى. بۇ قائىدىگە زىت كەلمىسۇن دەپ، ئاينىڭ ئاخىرى ـــ يەكشەنبە كۈنى ھېيت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن سىكرىگە باردۇق. سىكرىدا ياسالغان باغى فەتھە-نىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاش سۇپا تەييار بولغانىدى. شۇ سۇپىنىڭ ئۈستىگە ئاق ئۆي تىكىپ، ھېيتنى شۇ يەردە ئۆتكۈزدۇق. ئەگرەدىن چىققان ئاخشىمى مىرئەلى قۇرچىنى شاھ ھەسەننىڭ قېشىغا ـــ تەتتەگە ئەۋەتتىم. ئۇ ئويۇن قەغىزىنى بەك ياخشى كۆرەتتى ھەم سورىغانىدى، ئۇنىڭغا ئويۇن قەغىزى ئەۋەتىلدى.

زۇلقەدە ئېيىنىڭ بەشى ـــ يەكشەنبە كۈنى ساقسىز بولدۇم. ئون يەتتە كۈنگە سوزۇلدى. ئاينىڭ يىگىرمە تۆ-تى ـــ جۈمە كۈنى دۇلپۇرنى ئارىلاشقا باردىم. كېچىسى يېرىم يولدا بىر يەردە ئۇخلاپ (ب 330)، ئەتىسى سەھەر سۇلتان ئىسكەندەرنىڭ بەندىگە كېلىپ چۈشتۇم. بەندىنىڭ بىرئاز تۆۋىنىدىكى تاغنىڭ ئاخىرلاشقان يېرىگە قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن قىزىل تاشتىن بىر پارچە چۈشۈپ-تۇ. ئۇستاد شاھ مۇھەممەد تاشچىنى چاقىرىپ، ئەگەر

ئۇنىڭدىن پۈتۈن بىر ئۆي ياساشقا بولسا، پۈتۈن بىر ئۆي ياساشنى، ئەگەر پاكار كىلىپ قالسا، بىنا ئۈچۈن سەلمقلانغان تاشتىن پۈتۈن بىر كۆلچەك ياساشنى بۇيرۇدۇم.

دۆلپۈردىن بارى تەرەپكە باردىم. ئەتىسى بارىدىن چەقىپ، بارى بىلەن چەنبەل ئارىسىدىكى تاغدىن ئۆتۈپ، چەنبەل دەريانىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن قايتىپ كەلدۇق. بۇ ئارىلىقتىكى تاغدا ئەبنۇس دەرىخىنى كۆپ دۇق. ئەبنۇس دەرىخىنىڭ ئېگىمۇ بولمىكەن، بۇ تاغدىكى لەرنىڭ كۆپى ئاق ئەبنۇس ئىدى. بارىدىن بېرىپ سىكرەنى ئارىلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزى — چارشەنبە كۈنى ئەگرەگە كەلدۇق.

شۇ كۈنلەردە شەيخ بايەزىد توغرۇلۇق پەرىشان خەۋەرلەرنى ئېيتىشاتتى. سۇلتان ئەلى تۇرك يىگىرمە كۈنلۈك مۆھلەت بىلەن شەيخ بايەزىد قېشىغا ئەۋەتىلدى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئىككىسى — جۈمە كۈنى قىرىق بىر قېتىم ئوقۇلىدىغان دۇرۇتنى باشلىدىم. ئۇ كۈنلەردە:

كۆزۇ قاشۇ سۆزۇ تىلىنمۇ دې
قەدۇ خەددۇ ساچۇ بېلىنمۇ دې

(كۆز، قاش، سۆز ۋە تىلىنمۇ دېگىن، قەد، يۈز، چاچ ۋە بېلىنمۇ دېگىن) دېگەن بېيىتنىمنى بەش يۈز تۆت ۋەزنده ئوقۇدۇم. بۇ توغرىدا بىر رىسالە يېزىلدى. ئۇ كۈنى يەنە (331) ساقسىز بولدۇم. توققۇز كۈنگە سوزۇلدى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزى — پەيشەنبە كۈنى كۈل ۋە سەنبەل تەرەپكە ئاتلاندىم.

توققۇزيۇز ئوتتۇز تۆتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى شەنبە كۈنى كۈلگە كېلىپ چۈشتۈق. ھۈمايۇن سەنبەلدە دەرۋىش ئەلى بىلەن يۈسۈفنى قويغانىدى. ئۇلار دەريادىن ئۆتۈپ، قۇتۇب سىرۋانى بىلەن بىرقىسىم راجىلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپتۇ. نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچە باش ۋە بىر پىل ئەۋەتىپتۇ. كۈلدە ۋاقتىمدا ئېلىپ كېلىشتى. كۈلنى ئىككى كۈن ئارىلاپ، شەيخ گۆرەنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ ئۆيىگە چۈشتۈق. زىيارەت بېرىپ، سۈۋغا تەقدىم قىلدى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ ئۇتروللىغا چۈشتۈق. چارشەنبە كۈنى گەنگ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، سەنبەل يېزىلىرىنىڭ بىرىدە قوندۇق. پەيشەنبە كۈنى سەنبەلگە چۈشتۈق. سەنبەلنى ئىككى كۈن ئارىلاپ، شەنبە كۈنى سەھەر يولغا چىقتۇق. يەكشەنبە كۈنى سىكەندەرەدە راۋ سىرۋانىنىڭ ئۆيىگە چۈشتۈق. تاماق بېرىپ، خىزمەتتە بولدى. ئۇ يەردىن تاغ يورۇماستا قوزغالدۇق. يولدا بىر باھانە بىلەن يېنىمدىكىلەردىن ئايرىلىپ، ئەگرەگە بىر كۆرۈھ قالغان يەرگىچە يالغۇز كەلدىم. يېنىمدىكىلەر ئاندىن كېيىن كېلىپ قوشۇلدى. نامازپېشىندا ئەگرەگە كېلىپ چۈشتۈق.

① مىلادىيە 1527 ــ 1528 ـ يىللار ئارىلىقى.

مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئون ئالتىسى ـــ يەكشەنبە كۈنى بويۇم قىزىپ، قىزىتما نۆۋەتلىشىشكە باشلىدى، بۇ ھالەت يىگىرمە بەش ـ يىگىرمە ئالتە كۈن داۋام قىلدى. دورا ئىچتىم، ئاخىر پايدا قىلدى. ئۇيقۇسىزلىق بىلەن تەشنا-لىق بەك جاپا سالدى. بۇ كېسەل جەريانىدا ئۇچ ـ تۆت (ب 331) رۇبائىي ئېيتتىم. ئۇنىڭ بىرى مۇنداق:

جىسمىمدا ئىسسىتمە كۈندە مەھكەم بولادۇر،
كۆزدىن ئۇچادۇر ئۇيقۇ، چۈ ئاخشام بولادۇر.
ھەر ئىككىلەسى غەمىم بىلە سەبرىمدېك
بارغان سايى بۇ ئارتادۇر، ئول كەم بولادۇر.

(ۋۇجۇدۇمدا قاتتىق قىزىتما بولىدۇ، كەچ بولسا كۆز-دىن ئۇيقۇ قاچىدۇ. بۇ ئىككىسى خۇددى غېمىم بىلەن سەۋرىمدەك بىرى بارغانسېرى كۈچەيىدۇ، بىرى كېمەيىدۇ.)

سەپەر ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزى ـــ شەنبە كۈنى ھامام فەخرى جەھان بېگىم بىلەن ھامام خەدىچە سۇل-تان بېگىم كەلدى. كېمە بىلەن بېرىپ، سىكەندەرابادنىڭ بىرئاز يۇقىرىسىدا مۇلازىمەت قىلدىم. يەكشەنبە كۈنى ئۇستاد ئەلى قۇلى بىر چوڭ توپ بىلەن تاش ئاتتى. تاش يىراقتا بارغان بولسىمۇ، لېكىن توپ پارە ـ پارە بولدى. ئۇنىڭ بىر پارچىسى ئادەملەر توپىنىڭ ئۇستىگە چۈشۈپ سەككىز ئادەم ئۆلدى. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يەتتىسى ـــ دۈشەنبە كۈنى سىكرىنى ئارىلاشقا ئاتلاندىم. كۆلنىڭ ئۇ-چىدە سەككىز بۇرجەكلىك سۇپا تەييار بولغانىدى. كېمە بىلەن بېرىپ، چېدىر تىكتۇرۇپ، مەجۇن ئىستېمال قىلدۇق. سىكرى سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، رەبىيەلئەۋۋەل

ئېيىنىڭ ئون تۆتى ـــ دۇشەنبە ئاخشىمى غازات نىيىتى بىلەن چەندىرى تەرەپكە ئاتلاندۇق ۋە ئوچ كۆرۈھچە يول يۈرۈپ جەلسىرگە چۈشتۇق. ئۇ يەردە چېرىكىنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى بىلەن ئىككى كۈن تۇرۇپ، پەيشەنبە كۈنى كۆچتۇق ۋە ئەنۋارغا كېلىپ چۈشتۇق. ئەنۋاردىن كېمىگە چۈشۈپ، چەندۋارغا چىقتۇق. ئۇ يەردىن مەنزىلمۇمەنزىل يۈرۈپ، ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى ـــ دۇشەنبە كۈنى كەنار كېچىكىگە چۈشتۇق. رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ ئىككىسى ـــ پەيشەنبە كۈنى مەن دەريادىن ئۆتتۈم. چېرىك دەريادىن ئۆتۈپ بولغۇچە تۆت ـ بەش كۈن (332) شۇ يەردە تۇرۇدۇق. بۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ئۇدا كېمىگە چۈشۈپ مەجۇن ئىستېمال قىلدۇق. چەنبەل دەرياسىنىڭ بۇ دەريا-غا قوشۇلىدىغان يېرى كەنار كېچىكىنىڭ بىر ـ ئىككى كۆرۈھ يۇقىرىسىدا ئىدى. جۈمە كۈنى چەنبەل دەرياسىدا كېمىگە چۈشۈپ، ئىككى دەريانىڭ قوشۇلغان يېرىدىن ئۆتۈپ ئوردۇغا كەلدۇق.

شەيخ بايەزىدتىن ئوچۇق بىر مۇخالىپلىق كۆرۈلمىسىمۇ، لېكىن ھەربىرىدە ۋە پەيلىدىن مۇخالىپلىق نىيىتىدە ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. بۇ ئىش ئۇچۇن، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭنى چېرىكتىن ئايرىپ، ئۇنى قەنۇجدىكى مۇھەممەد سۇلتان مىرزا ۋە ئۇ تەرەپتىكى قاسىم ھۆسەين سۇلتان، بەھۇب سۇلتان، مەلىك قاسىم كۇلىي، ئەبۇلمۇھەممەد نەيزىۋاز، مىنوچىھرخان ۋە ئاغا ـ ئىنىسى، دەريا خانىيلار قاتارلىق سۇلتان ۋە ئەمىرلەرنى توپلاپ، سەرۋاردىكى مۇخالىپ ئافغانلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتۇق. ئۇلار شەيخ بايەزىدنىمۇ چاقىرماقچى،

ئەگەر ئۇ سەممىيەت بىلەن كېلىپ قوشۇلسا، بىللە يۈرمەكچى، ئەگەر كەلمىسە، ئۇنى ئايرىم بىر تەرەپ قىلماقچى بولدى. مۇھەممەد ئەلى بىرنەچچە پىل تەلەپ قىلغانىدى، ئۇنىڭغا ئونچە پىل بېرىلدى. مۇھەممەد ئەلىنى يولغا سالغاندىن كېيىن، بابا چۆھرەگىمۇ بېرىپ ئۇلارغا قوشۇلۇش بۇيرۇقىنى بەردۇق.

كەناردىن بىرقانچە كېمە بىلەن كەلدۇق. رەبىيەلئىخىر ئېيىنىڭ سەككىزى ــ چارشەنبە كۈنى كالپىغا بىر كۈرۈھ قالغان يەرگە كېلىپ چۈشتۇق. سۇلتان سەئىدخانىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى خەلىل سۇلتانىڭ ئوغلى بابا سۇلتان مۇشۇ يەردىكى ۋاقتىمىزدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇ ئۆتكەن يىلى ئاغىسىنىڭ يېنىدىن قېچىپ چىققان (ب 332) ۋە ئەندەراب چىگرىسىغا كەلگەندە پۇشايمان قىلىپ قايتىپ، كاشغەرگە يېقىن بارغاندا، خان مىرزا ھەيدەرنى ئالدىغا چىقىرىپ ياندۇرغانكەن. ئەتىسى كالپىغا بېرىپ، ئالەمخانىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق. ھىندىستانچە ئاش ــ تاماقلارنى تارتىپ، سوۋغىلارنى تەقدىم قىلدى. ئاينىڭ ئون ئۈچى ــ دۈشەنبە كۈنى كالپىدىن كۆچتۇق. جۈمە كۈنى ئىرىجگە كېلىپ چۈشتۇق. شەنبە كۈنى بايەزىدقا كېلىپ چۈشتۇق. ئاينىڭ ئون توققۇزى ــ يەكشەنبە كۈنى ئۆزىمىزدىن بۇرۇن چىن تېمۇر سۇلتاننىڭ بەش ــ ئالتە مىڭ كىشى بىلەن چەندەرى ئۈستىگە ماڭدۇردۇق. باقى مىڭبېگى، تۇردى بەگ، قۇچ بەگ، ئاشىق بەكاۋۇل، موللا ئاپاق، مۇھسىن دولداي، ھىندىستان بەگلىرىدىن شەيخ گۆرەن قاتارلىق بەگلەر ئىلغار قىسىم بولۇپ ئالدىدا ماڭدى. ئاينىڭ يىگىرمە تۆتى ــ جۈمە كۈ-

نى كەچۈە قىرغىقىغا كېلىپ چۈشتۈق. كەچۈە ئاھالىسىغا رىغبەت بېرىپ، كەچۈەنى بەدرىددىنىڭ ئوغلىغا بەردۇق.

كەچۈە ئىنتايىن ياخشى بىر جاي، ئەتراپىدا كىچىك - كىچىك تاغلار بار. شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى تاغنىڭ ئارىسىغا بەند ياسالغانكەن، چوڭ بىر كۆل پەيدا بولۇپ-تۇ. چۆرىسى بەش - ئالتە كۈرۈھ كېلىدۇ. بۇ كۆل كەچۈەنىڭ ئۈچ تەرىپىنى ئىھتىلەپ تۇرىدىكەن. غەربىي شىمال تەرىپىدە ئازراق يەر قۇرۇق بولۇپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسى شۇ تەرەپتە ئىكەن. كۆلدە ئۈچ - تۆت ئادەم سىغقۇدەك قېيىقلار بار ئىكەن. ئاھالىسى قېچىشقا مەجبۇر بولسا، شۇ قېيىقلارغا چۈشۈپ (33) سۈنىڭ ئىچكىرى تەرىپىگە كېتەرمىش. كەچۈەگە يەتكۈچە يەنە ئىككى يەردە مۇشۇنداق تاغ ئارىسىغا بەند ياساپ، كەچۈە كۆلدىن كىچىكرەك كۆل پەيدا قىلىشىپتۇ.

ھارۇنلار بىلەن توپنىڭ زەخمىگە ئۇچرىمايى ئۆتۈشى ئۇچۇن يولنىڭ ئوي - دوڭغۇللىرىنى تۈزەش ۋە جاڭگاللارنى كېسىش ئىشىغا بىر بۆلەك باشقۇرغۇچىلار بىلەن نۇرغۇن ساندا ئىستىھكامچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن بولۇپ، كەچۈەدە بىر كۈن تۇردۇق. كەچۈە بىلەن چەندىرىنىڭ ئارىلىقى بىر جاڭگاللىق ئىكەن. كەچۈەدىن ئارىدا بىر قونۇپ، چەندىرىغا ئۈچ كۈرۈھ قالغان يەردىكى بۇرھانپۇر سۇيىدىن ئۆتۈپ قارارگاھ قۇردۇق. چەندىرىنىڭ ئەركى تاغنىڭ ئۇستىگە، تاش قورغىنى بىلەن شەھىرى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقانكەن. ھارۇا ماڭىدىغان تۈز يول قورغانىنىڭ تۈۋىدىن ئۆتىدىكەن. بۇرھانپۇردىن كۆچكەندىن كېيىن، ھارۇنلارنى نەزەردە تۇتۇپ، چەندىرىنىڭ بىر كۇ-

روھچە تۆۋىنىدىن ماڭدۇق. ئارىدا بىر قونۇپ، ئاينىڭ يېگىرمە سەككىزى — سەيشەنبە كۈنى بەھجەت خان كۆلچىكىنىڭ ياقىسىدىكى بەند ئۈستىگە چۈشتۇم. ئەتىسى ئاتلىنىپ، قورغاننىڭ ئەتراپىدىن غول قىسىم، ئوڭ قانات قىسىم ۋە سول قانات قىسىملارغا بۆلجار بۆلۈپ بەردۇق. ئۈستاد ئەلى قۇلى تاش ئېتىش ئۈچۈن بىر باغدىكى تۈز بىر يەرنى ياقتۇردى. توپ ئورنىتىشقا بۇلجار ھازىرلاش ئۈچۈن باشقۇرغۇچىلار بىلەن ئىستېھكامچىلار تەيىنلەندى. بارلىق چېرىك ئەھلىگە قەلئە ئېلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان قالقان، شوتا، نوكەرلىرى قالقان قاتارلىق نەرسىلەرنى ھازىرلاش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى.

چەندىرى بۇرۇن (ب 333) مەنداۋ پادىشاھلىرىغا تەئەللۇق بولغانكەن. سۇلتان نەسىرددىن ئۆلۈمىدىن كېيىن ھازىرمۇ مەنداۋدا بولغان ئوغۇللىرىدىن سۇلتان مەھمۇد مەنداۋ ۋە شۇ تەۋەنى ئىگىلەيدۇ. مۇھەممەد شاھ ئاتلىق بىر ئوغلى چەندىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ، سۇلتان ئىسكەندەردىن يارەم تىلەيدۇ، سۇلتان ئىسكەندەرمۇ نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ھامىي بولىدۇ. سۇلتان ئىسكەندەردىن كېيىن، سۇلتان ئىبراھىم زامانىدا، مۇھەممەد شاھ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئەھمەد شاھ ئاتلىق كىچىك بىر ئوغلى قالىدۇ. سۇلتان ئىبراھىم ئەھمەد شاھنى يىراقلاشتۇرۇپ، ئۇ يەرگە ئۆز ئادەملىرىنى قويىدۇ. رانا-سەنگا ئىبراھىمغا قارشى چېرىك تارتىپ دۇلپۇرغا كەلگەندە، بەگلىرى مۇخالىپلىق قىلىدۇ. شۇ چاغدا چەندىرى سەنگانىڭ قولىغا چۈشىدۇ. سەنگا بۇ يەرنى مىندىنى راۋ ئاتلىق مۆتىۋەر بىر كاپىرغا بېرىدۇ. بۇ مەزگىلدە مىندىنى

راۋ تۆت ـ بەش مىڭ كاپىر بىلەن چەندىرى قورغىنىدا ئىدى. ئارايىش خانىڭ ئۇنىڭ بىلەن تونۇشلۇقى بار ئىكەن. ئارايىش خان بىلەن شەيخ گۆرەن ئۇنىڭ قېشىغا ئەۋەتىلىپ، ئىنايەت ۋە شەپقەت سۆزلىرى ئېيتىلدى ھەم چەندىرنىڭ ئورنىغا شەمس ئاباد بېرىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدىلەر بېرىلدى. ئېتىبارلىق ئادەملىرىدىن بىر ئىككىسى چىقتى. بىزگە ئىشەنمىدىمۇ ياكى قورغىنىغا ئىشەندىمۇ ـــ بۇنىسى نامەلۇم، ئىشقىلىپ سۇلھى ئىشى نەتىجە بەرمىدى.

چەندىرى قورغىنىنى زورلۇق بىلەن ئېلىش نىيىتىدە، جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئالتىسى ـــ سەيشەنبە كۈنى سەھەر بەھجەت خانىنىڭ كۆلچىكىدىن كۆچۈپ، قورغان يېنىدىكى (334) ئوتتۇرا كۆلچەكنىڭ ياقىسىغا قارارگاھ قۇردۇق. شۇ ئەتىگەنلىكى يولدا كېلىۋاتقاندا خەلىپە بىر ئىككى پارچە خەت ئېلىپ كەلدى. خەتتە يېزىلىشىچە، پۈرەبكە ئەۋەتىلگەن چېرىك ياخشى ھېسابلاشماي ھەربىكەت قىلغانلىقتىن، ئۇرۇشتا يېڭىلىپتۇ ۋە لەكنۇنى تاشلاپ، قەنۇجقا كېلىپتۇ. مەن خەلىپەنىڭ بۇ ئىشتىن بەك دىلىغۇل بولۇپ، ۋەھىمە چېكىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ: «دىلىغۇل بولۇپ، ۋەھىمە چېكىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئىش تەڭرىنىڭ پۈتكىنىدىن باشقىچە بولمايدۇ. بۇ ئىش ئالدىمىزدا تۇرغانداۋ، باشقا نەرسىنى ئويلىماسلىق كېرەك. ئەتە قەلئەگە ھۇجۇم قىلىمىز، ئۇنىڭدىن كېيىن بولغىنىنى كۆرەرمىز» دېدىم. دۇشمەن پەقەت ئەركىنلا چېكىتقانىكەن، تاش قورغاندا ئېھتىيات ئۈچۈن بىردىن ـ ئىككىدىن كىشىلەر يۇرۇشەتتى. شۇ ئاخشىمى بىزنىڭكىلەر ھەر تەرەپتىن

تاشقۇرغانغا چىقىشتى. دۇشمەننىڭ ئۇ يەردە ئازراقلا ئادەمى بار ئىدى، دېگۈدەك بىر جەڭمۇ بولمىدى، دۇشمەن قېچىپ ئەرككە چىقىۋالدى.

جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يەتتىسى ــ چارشەنبە كۈنى سەھەر چېرىكنىڭ قوراللىنىپ، بەلگىلەنگەن يەرلىرىگە بېرىپ جەڭ ھازىرلىقىنى كۆرۈشى ھەم مەن دۇمباق ۋە ئەلەم بىلەن ئاتلىنىشىمغا، ھەممەيلەن تۇرغان يەرلىرىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. جەڭ قىزىغاندا، دۇمباق ۋە ئەلەمنى قالدۇرۇپ، ئۆزۈم ئۇستاد ئەلى قۇلىنىڭ تاش ئاتقىنىنى كۆرۈشكە باردىم. ئۇچ - تۆت قېتىم تاش ئاتتى، توپنىڭ تۇرغان يېرى يانتۇسىز بولغانلىقى ۋە سېپىل (ب 334) بەك مۇستەھكەم بولۇپ، پۈتۈنلەي تاشتىن قوپۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، تەسىر كۆرسەتمىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، چەندىرىنىڭ ئەركى تاغ ئۇستىدە ئىدى. ئۇنىڭ بىر تەرىپىدە سۇ تەمىناتى ئۈچۈن ئىككى چېتىگە تام قوپۇرۇپ ياسالغان بىر يول بار ئىدى. بۇ يولنىڭ تېمى تاغدىن تۆۋەن بولۇپ، بىزنىڭ ھۇجۇم قىلىدىغىنىمىز شۇ يەر ئىدى. غول قىسمىنىڭ ئوڭ ۋە سول قولىغا ھەم خاس قىسمىغا مۇشۇ يەر تەگكەنىدى. ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىنىدى. لېكىن بۇ تەرەپتىن قىلىنغان ھۇجۇم كۆچلۈكرەك بولدى. كاپىرلار يۇقىرىدىن تاش ئاتتى، ئوتلارنى چاچتى، لېكىن بۇ يەگىتلەر يانمىدى. ئاخىر، شاھىم يۇزبېگى تاشقۇرغانىنىڭ تېمى بىلەن يول تېمى تۇتاشقان يەردىن يامىشىپ چىقىتى. يەنە ئىككى - ئۇچ يەردىن يىگىتلەر يامىشىپ چىقىتى. تاملىق يولدىكى كاپىرلار بەدەر قاچتى، شۇنىڭبىلەن

بۇ يول ئىشغال قىلىندى. كاپىرلار يۇقىرىقى قورغاندا ئانچە كۆپ جەڭ قىلماي، تېزلا قاچتى. نۇرغۇن كىشى يۇقىرىقى قورغانغا يامىشىپ چىقتى. بىرئازدىن كېيىن كاپىرلار يالىڭاچ بولۇپ كېلىپ ئۇرۇشۇشقا باشلىدى، نۇرغۇن ئادەمنى قاچۇرۇپ سېپىلدىن يىقىتتى. بىرنەچچە ئادەمنى چېپىپ ئۆلتۈردى.

ئۇلارنىڭ سېپىل ئۈستىدىن تېز كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىكەن: ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، بىرىپ خوتۇنلىرىنى پۇتۇنلەي چېپىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆزلىرىمۇ ئۆلۈشكە بەل باغلاپ، يالىڭاچ بولۇپ ئۇرۇشۇشقا كېلىپتۇ. ئاخىر، بىزنىڭكىلەر تۇشمۇتۇشتىن هۇجۇم قىلىپ، (335) ئۇلارنى سېپىل ئۈستىدىن قاچۇردى. ئىككى - ئۈچ يۈز كاپىر مىندىنى راۋانىڭ هويلىسىغا كىردى. ئۇلارنىڭ تولىسى مۇشۇ هويلىدا بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈشۈپتۇ، يەنى بىرى قولىغا قىلىچنى ئالسا، باشقىلىرى بىر - بىرىدىن كېچىلىپ بوينىنى تۇتۇپ بېرىپتۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇشۇ يوسۇندا دوزاختا ماڭدى. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن، شۇنداق مەشھۇر بىر قورغان ئەلەم ۋە دۇمباق كەلتۈرۈلمىگەن هەم شىددەتلىك جەڭمۇ بولمىغان ئەهۋالدا ئىككى - ئۈچ گەرى ئىچىدىلا ئىشغال قىلىندى. چەندىرنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى تاغنىڭ ئۈستىگە كاپىرلارنىڭ كاللىسىدىن بىر مۇنار قويۇرۇلدى. بۇ غەلىبىنىڭ يىلى ئۈچۈن «فەتهى دارۇلهەرب»[1] (جەڭگاه

① بۇ ئىبارىنىڭ ئەسلىي ئىملاسى «فتح دارالعرب» دىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە هىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 934 كېلىپ چىقىدۇ، بۇ مىلادىيە 1527 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

غەلىبىسى) ئىبارىسىنى تېپىشتى. مەن ئۇنى مۇنداق كەل-
تۈردۈم:

بۇد چەندى مەقامى چەندىرى،
پۇر زى كۇففارۇ دارى ھەربى زەرب.
فەتھ كەردەم بەھەرب قەلئەئى ئۇ،
گەشت تارىخ فەتھى دارۇلھەرب.

(چەندىرى كۆپتىن بېرى كاپىرلار بىلەن تولغان جەڭ مەيدانى ئىدى. مەن ئۇنىڭ قەلئەسىنى جەڭ بىلەن ئالدىم. ئۇنىڭ يىلى «فەتھى دارۇلھەرب» بولدى.)

چەندىرى ياخشى ژىلايەت، تەۋەسىدە ئېقىن سۇ كۆپ. ئەركى تاغنىڭ ئۈستىدە. ئىچىدە تاشتىن قېزىلغان ئۇچ چوڭ كۆلچەك بار ئىكەن. ھۇجۇم بىلەن ئېلىنغان ھېلىقى تاملىق يولدىمۇ چوڭ بىر كۆلچەك بار ئىكەن. يۇقىرى - تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئۆيلىرى پۈتۈنلەي تاشتىن ياسالغان. كاتتىلىرىنىڭ ئۆيلىرى تۇجۇپىلەپ سىلىقلاشتۇرۇلغان تاشلاردىن قوپۇرۇلۇپتۇ. ئاھالىنىڭ ئۆيلىرىمۇ تاشتىن ياسىلىپتۇ، بىراق تاراشلانمىغان تاشلار ئىكەن. كاھىش ئورنىغا (ب 335) تاختا تاشلارنى قويۇپتۇ. قورغانىنىڭ ئالدىدا ئۇچ چوڭ كۆلچەك بار ئىكەن. بۇرۇنقى ھاكىملار ژىلايەت تەۋەسىدە بەندلەر ياسىتىپ، كۆلچەكلەر پەيدا قىلغانىكەن. ژىلايەت ئېگىزلىككە جايلاشقان. چەندىرىگە ئۇچ كۇرۇھ كېلىدىغان يەردە بىتۇى دېيىلىدىغان بىر كىچىك دەريا بار. ھىندىستاندا بىتۇى سۇيى ياخشى ژە تاتلىقلىقى بىلەن مەشھۇر. بەك ياخشى دەريا. ئوتتۇرىسىدا ئىمارەتكە يارايدىغان پارچە - پارچە قىيا تاشلار بار. چەندىرى ئەگرەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئارىلىقى توقسان

كۇرۇھ كېلىدۇ. چەندىرىدا تۆمۈر قوزۇق يۇلتۇزىنىڭ ئېگىزلىكى يىگىرمە بەش دەرىجە بولىدۇ.

ئەتىسى ـــ پەيشەنبە كۈنى قورغان يېنىدىن كۆچۈپ، مەللۇخان كۆلچىكىنىڭ ياقىسىغا چۈشتۇق. بۇ يەرگە كېلىشتىكى نىيىتىمىز چەندىرى غەلىبىسىدىن كېيىن، تېخچە سەلاھىددىن كاپىرغا تەئەللۇق بولغان كاپىرلار ۋىلايىتى ـــ راي سىنگ، بىھىلىستان ۋە سارەنگپۇر ئۈستىگە يۈرۈش قىلىش، بۇ يەرلەرنى ئالغاندىن كېيىن، سەنگاغا قارشى چىتۇرغا يۈرۈش قىلىش ئىدى. بەزى قالايمىقان خەۋەرلەر كەلگەنلىكتىن، بەگلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت قىلىش نەتىجىسىدە، ئالدى بىلەن بۇ پىتىنچى ئاسىيلارنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىغا قارشى ھەركەت قىلىش تېخىمۇ زۆرۈر، دېگەن پىكىرگە كەلدۇق. چەندىرىنى سۇلتان ناسىرىددىنىنىڭ نەۋرىسى ئەھمەد شاھقا بەردۇق. چەندىرىدىن ئەللىك لەك پادىشاھ مۇلكى ئايرىپ، ئۇنىڭ شىقدارلىقىنى موللا ئاپاق ئەھدىسىگە بېرىپ، ئۇنى ئۇچ مىڭ تۇرك ۋە ھىندىستانلىق بىلەن بىرلىكتە ئەھمەد شاھقا ياردەم بېرىشكە قويدۇق.

بۇ ئىشلارنى ھەل قىلغاندىن كېيىن، (336) جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئون بىرى ـــ يەكشەنبە كۈنى قايتىش سەپىرى بىلەن مەللۇخان كۆلچىكى بويىدىن كۆچۈپ، بۇرھانپۇر سۇيىنىڭ ياقىسىغا كېلىپ چۈشتۇق. يەكە خوجا بىلەن جەئفەر خوجا كالپى كېمىلىرىنى كەنار كېچىكىگە ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن باندىردىن يەكشەنبەگە ئەۋەتىلدى. ئاينىڭ يىگىرمە تۆتى ـــ شەنبە كۈنى كەنار كېچىكىگە چۈشۈپ، چېرىكىنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە

بۇيرۇق بەردۇق. شۇ كۈنلەردە خەۋەر كەلدىكى، ئىلغار قىسىم بولۇپ كەتكەنلەر قەنۇجنىمۇ تاشلاپ رابىرىغا كېلىپتۇ، شەمساباد قورغىنىنى ئەبۇلمۇھەممەد نەيزىۋاز بېكىتكەنكەن، نۇرغۇن كىشى كېلىپ، زورلۇق بىلەن قورغاننى ئىشغال قىلىپتۇ. چېرىك دەريادىن ئۆتۈپ بولغۇچە ئۇچ - تۆت كۈن دەريانىڭ ئۇ قېتىمدا ۋە بۇ قېتىمدا بولدۇق. چېرىك دەريادىن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، قەنۇجغا قاراپ مەنزىلمۇ مەنزىل ئىلگىرىلىدۇق، چاققان يىگىتلەرنى دۈشمەن ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشكە ماڭدۇرۇدۇق. بۇلار قەنۇجغا ئىككى - ئۈچ مەنزىل يول قالغاندا خەۋەر كەلتۈردىكى، مەئرۇفنىڭ ئوغلى پىل تۈتقىلى بارغانلارنىڭ قارىسىنى كۆرۈپلا قەنۇجدىن قېچىپ چىقىپتۇ. بايەزىد بىلەن مەئرۇف بىزنىڭ كېلىۋاتقىنىمىزنى بىلگەندىن كېيىن، گەنگ دەريادىن ئۆتۈپ، گەنگ دەريادىنىڭ قەنۇجغا ئۇدۇل كېچىكىنىڭ شەرق تەرىپىدە كېچىكنى توسۇش خىيالى بىلەن تۇرۇپتۇ.

جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ ئالتىسى ـــ پەيشەنبە كۈنى قەنۇجدىن ئۆتۈپ، گەنگ دەريادىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا كېلىپ چۈشتۇق. بىزنىڭ يىگىتلەر بېرىپ، دۈشمەنلىنىڭ (ب 336) بىر نەچچە كىمىسىنى تارتىۋالدى. يۇقىرىدىن ۋە تۆۋەندىن چوڭ - كىچىك بولۇپ ئوتتۇز - قىرىق كىمە ئېلىپ كېلىشتى. مىرمۇھەممەد جەلەبانىنى كۆۋرۈك ياساشقا مۇناسىپ بىر يەرنى تېپىپ، كۆۋرۈك ئەشيالىرىنى تەييارلاشقا ئەۋەتتۇق. ئۇ ئوردۇ چۈشكەن يەرنىڭ بىر كۇرۇھچە تۆۋەنىدىكى بىر يەرنى مۇۋاپىق كۆرۈپ كەلدى. بۇ ئىشقا قاۋۇل باشقۇرغۇچىلار تەينىلەندى. كۆۋرۈك يا-

سلىدىغان يەرنىڭ يېنىدا ئۇستاد ئەلى قۇلى توپ ئورنىتىشقا مۇۋاپىق يەر تېپىپ، تاش ئېتىش بىلەن شۇغۇللاندى. كۆۋرۈك ياسىلىدىغان يەرنىڭ بىر ئاز تۆۋىنىدە مۇستەفا رۇمى زەربزەنلىك ھارۋىلارنى بىر ئارالغا ئۆتكۈزۈپ، زەربزەن ئېتىشقا باشلىدى. كۆۋرۈكنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە بۇلجار قوپۇرۇلغانىدى، تۆۋەكچىلەر بۇلجار ئۈستىدىن كېلىشتۇرۇپ توفەڭ ئاتتى.

مەلىك قاسىم موغۇل ۋە بەزى يىگىتلەر بىر ئىككى قېتىم كېمە بىلەن ئۆتۈپ، ئادەمى ئاز بولسىمۇ ياخشى جەڭ قىلدى. بۇنىڭدىن غەيرەتلەنگەن بابا سۇلتان بىلەن دەرۋىش نامازشام ۋاقتىدا ئون - ئون بەشچە ئادەمنى ئېلىپ كېمە بىلەن ئۆتتى، لېكىن ياخشى ھېسابلاشماي بارغانلىقى ئۈچۈن ھېچ ئىش قىلالماي قايتىپ كەلدى ۋە بۇ ئىش ئۈچۈن كۆپ ئازابلاندى. ئاخىر، مەلىك قاسىم غەيرەتلىنىپ، ئاز ئادەم بىلەن دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز دائىرىسىگە چېكىندۈردى. لېكىن دۇشمەن كۆپ ئادەم ۋە بىر پىل بىلەن قايتا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى قاچۇردى. ئۇلار كېمىگە چۈشۈپ قوزغالغۇچە (337) پىل يېتىپ كېلىپ كېمىنى غەرق قىلدى. مەلىك قاسىم شۇ ئۇرۇشتا ئۆلدى.

كۆۋرۈك پۈتكىچىلىك ئارىلىقتا بولغان بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ئۇستاد ئەلى قۇلى كېلىشتۇرۇپ تاش ئېتىپ تۇردى. بىرىنچى كۈنى سەككىز تاش، ئىككىنچى كۈنى ئون ئالتە تاش ئاتتى، ئۈچ - تۆت كۈنگىچە مۇشۇنداق ئېتىپ تۇردى. بۇ تاشلارنى غازىي «غازىي قازانى» توپ بىلەن ئاتتى. بۇ توپ كاپىر سەنگا بىلەن بولغان جەڭدە

ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «غازىي» دەپ نام بېرىلگەنىدى. چۆگىراق يەنە بىر توپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلا تاش ئېتىپ قالدى، توپ سۇنىدى. تۆفەڭچىلەرمۇ كۆپ تۆفەڭ ئاتتى ۋە نۇرغۇن ئادەم ۋە ئاتنى يىقىتتى. كۆۋرۈك پۈتۈشكە يېقىنلاشقاندا، جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ ئون توققۇزى ـــ چارشەنبە كۈنى كۆچۈپ كۆۋرۈكنىڭ بېشىغا كەلدۇق.

ئافغانلار كۆۋرۈك ياساشنى مۇمكىن ئەمەس دەپ بىلىپ، بىزنى مازاق قىلغانىكەن. پەيشەنبە كۈنى كۆۋرۈك تەييار بولدى. پىيادە ۋە لاھۇرلۇقلاردىن ئازراق كىشى ئۆتۈپ بىرئاز جەڭ قىلدى. جۇمە كۈنى غولدىكى خاس قىسىم بىلەن غولنىڭ ئوڭ قول ۋە سول قولدىكى يىگىتلەر ھەم تۆفەڭچىلەر ياياق كۆۋرۈكتىن ئۆتتى. ئافغانلار تولۇق قوراللانغان ھالدا ئاتلىنىپ، پىللىرى بىلەن ھۇجۇم قىلىپ كەلدى ۋە بىردەمگە سول قولدىكىلەرنى تەۋرىتىپ قويدى. لېكىن غول ۋە ئوڭ قولدىكىلەر چىڭ تۇرۇپ ئېلىشىپ (ب 337) دۈشمەننى چېكىنىدۈردى. دۈشمەن ئادەملىرىدىن ئىككىسى توپتىن ئايرىلىپ ھۇجۇم قىلغانىدى، بىرىنى شۇئان يىقىتىپ تۇتۇۋالدى. يەنە بىرىنى ئېتى بىلەن قوشۇپ قاتتىق ئۇردى. ئۇنىڭ ئېتى تىزگىن سۆرەپ كەينىگە چاپتى، ئۇ ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئارىسىغا بارغاندا يەرگە يىقىلدى. شۇ كۈنى يەتتە ـ سەككىز باش ئېلىپ كېلىشتى. دۈشمەننىڭ نۇرغۇن ئادىمى ئوقيا ۋە تۆفەڭ ئوقى بىلەن يارىلاندى. جەڭ ناماز دىگەرگىچە داۋام قىلدى.

كەچلىكى، كۆۋرۈكتىن ئۆتكەنلەرنىڭ ھەممىسى قايـ

تۇرۇپ كېلىندى. ئەگەر شۇ شەنبە ئاخشىمى چېركنى ئۆتكۈزگەن بولساق، دۇشمەننىڭ كۆپچىلىكىنى قولغا چۈ-شۈرۈش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. لېكىن كۆڭۈلدە: «ئۆتكەن يىلى سەيشەنبە ــ نورۇز كۈنى سەنگا بىلەن جەڭ قىلىش نىيىتىدە سىكرىدىن كۆچۈپ، شەنبە كۈنى دۇشمەننى مەغلۇپ قىلغانىدۇق. بۇ يىل چارشەنبە ــ نورۇز كۈنى بۇ دۇشمەنلەرگە قارشى جەڭ قىلىش نىيىتى بىلەن كۆچتۇق. ئەگەر يەكشەنبە كۈنى دۇشمەن ئۇستىدىن غە-لىبە قىلساق، بۇ ئاجايىپ ۋەقەلەردىن بولۇپ قالىدۇ» دې-گەننى ئويلاپ چېركنى ئۆتكۈزمىدۇق. شەنبە كۈنى ئۇلار جەڭگە كەلمىدى، پەقەت سەپلىرىنى تۈزۈپ قويۇپ يىراق-تىلا تۇردى. بىز بۇ كۈنى هارۋىلارنى ئۆتكۈزدۇق. چې-ركنىڭ سەھەر ۋاقتىدا ئۆتۈشىگە بۇيرۇق بېرىلدى. ناغرا ۋاقتىدا قاراۋۇللار دۇشمەننىڭ قاچقانلىقىدىن خەۋەر بې-رىشتى. چىن تېمۇر سۇلتانغا چېركنى باشلاپ دۇشمەننى قوغلاش بۇيرۇقى بېرىلدى. مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، هىسامىددىن ئەلى خەلىفە، مۇھەب ئەلى خەلىفە، كۆكى بابا قاشقان، (338) دوست مۇھەممەد بابا قاشقا، باقى تاشكەندي، قولى قىزىل باشچىلىقىدىكىلەر قوغلىغۇچى قىسىم قىلىپ تەيىنلەندى، ئۇلارنىڭ سۇلتان بىلەن بو-لۇپ، ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقماسلىقى شەرت ئىدى. سۇننەت ۋاقتىدا مەنمۇ ئۆتتۈم. تۆگىلەرنى تۆۋەنرەكتىكى كېچىك-تىن ئۆتكۈزۈش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. ئۇ كۈنى ــ يەكشەنبە كۈنى بەنگەرماۋۇغا بىر كۇرۇھ قالغان يەردىكى قارا سۇ بويىغا چۈشتۇق.

دۇشمەننى قوغلاشقا تەيىنلەنگەنلەر ياخشى ماڭماپتۇ.

ئۇلار بەنگەرماۋۇغا چۈشكەنكەن، شۇ كۈنى پېشىندا قوزغىلىپتۇ. تاڭلىسى بەنگەرماۋۇنىڭ ئالدىدىكى كۆلنىڭ يېقىسىغا چۈشتۇق. شۇ كۈنى كېچىك خان دادامنىڭ ئوغلى توختەبۇغە سۇلتان كېلىپ، ماڭا مۇلازىمەت قىلدى. جاماددىيەلئاخىر ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزى - شەنبە كۈنى لەكنۇنى ئارىلاپ كەلگەندىن كېيىن، كوي سۇيىدىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. شۇ كۈنى كوي سۇيىدە غۇسۇل قىلدىم. قۇلقىمغا سۇ كىردىمۇ ياكى ھاۋانىڭ تەسىرىدىن بولدىمۇ بىلمەيمەن، ئوڭ قۇلقىم ئاڭلىماس بولۇپ قالدى. لېكىن بىرنەچچە كۈنلا داۋام قىلدى. بەك ئاغرىپمۇ كەتمىدى. ئۇدقا بىر - ئىككى مەنزىل قالغاندا، چىن تېمۇر سۇلتان: «دۈشمەن سەرۇ دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە قارارگاھ قۇرۇپ يېتىپتۇ. يارەمگە چېرىك ئەۋەتسۇن» دەپ ئادەم ئەۋەتتى. غول قىسمىدىن قاراچە باشلىق مىڭچە يىگىتنى يارەمگە بېرىشقا ئايرىدۇق.

رەجەپ ئېيىنىڭ يەتتىسى ـــ شەنبە كۈنى ئۇدنىڭ ئىككى - ئۈچ كۈرۈھ يۇقىرىسىدىكى گەگەر بىلەن سەرۇنىڭ (ب 338) قوشۇلغان يېرىگە چۈشتۇق. شۇ كۈنگىچە، شەيخ بايەزىد ئۇدنىڭ ئۇدۇلىدىكى سەرۇ دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولۇپ، خەت يېزىپ سۇلتان بىلەن سۆزلىشىپ تۇرغانىكەن. سۇلتان ئۇنىڭ ھېيلىسىنى بىلىپ قېلىپ، پېشىن ۋاقتىدا قاراچەگە ئادەم ئەۋەتىپ، دەريادىن ئۆتۈش قارارىغا كېلىدۇ ۋە قاراچە كېلىپ قوشۇلۇشىغا دەريادىن ئۆتىدۇ. دۈشمەننىڭ ئەللىكچە ئاتلىق ئادىمى ۋە ئۇچ - تۆت پىلى بار ئىكەن، دۈشمەن بەرداشلىق بېرەلمەي قېچىدۇ. بىزنىڭكىلەر بىرنەچچە ئادىمىنى يىقىتىپ بېشىنى

كېسىپ ئەۋەتتى. بىھۇپ سۇلتان، تۇردى بەگ، بابا چۆھ-
رە، قۇچ بەگ، باقى شىغاۋۇللار سۇلتاندىن كېيىن دەريا-
دىن ئۆتىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەنلەر شەيخ بايەزىدنى نامار شام-
غىچە قوغلايدۇ. شەيخ بايەزىد جاڭگالغا كىرىۋېلىپ قۇتۇ-
لىدۇ. چىن تېمۇر سۇلتان كېچىسى قارا سۇ ياقىسىغا
چۈشۈپ، يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ يەنە دۈشمەننى قوغلاي-
دۇ ۋە قىرىق كۈرۈھچە يول مېڭىپ، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە
قوۋمى بار يەرگە يېتىدۇ. ئۇلار قاچقانكەن. بىزنىڭكىلەر
شۇ يەردىن ھەر تەرەپكە چاپقۇنچىلارنى ئەۋەتىدۇ. باقى
شىغاۋۇل بىرقانچە يىگىت بىلەن دۈشمەننى قوغلاپ، ئائد-
لە ۋە قوۋمىگە يېتىشۋالىدۇ. ئۇ ئافغانلاردىن بىر مۇذ-
چىسىنى تۇتۇپ كەلدى.

ئۇد ۋە بۇ تەۋەنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاش-
تۇرۇش بىلەن بولۇپ، بۇ يەردە بىرقانچە كۈن ھايال
بولدۇق. ئۇدنىڭ يەتتە ـ سەككىز كۈرۈھ يۇقىرىسىدكى
سەرۇ دەرياسىنىڭ ياقىسىنى ئۆۋ قىلىش ئورنى دەپ تە-
رىپلەشكىنى ئۇچۇن، مىر مۇھەممەد جالەبانىنى ئەۋەتتۇق.
ئۇ بېرىپ گەگەر سۇيى بىلەن سەرۇ سۇيىنىڭ (339)
كېچىكىنى كۆرۈپ كەلدى. ئاينىڭ ئون ئىككىسى ـــ
پەيشەنبە كۈنى ئۆۋ قىلىش خىيالى بىلەن ئاتلاندىم.

توققۇزيۇز ئوتتۇز بەشنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئوچى ــ جۈمە كۈنى مەن چەندىرى يۇرۇشمدىن بىرئاز بۇرۇن مولتان ئىشى ئوچۇن چاقىرتقان ئەسكەرلىرى كېلىپ، خىلۋەتخانىدا مۇلازىمەت قىلدى. تاڭلىسى يۇنۇس ئەلچىنىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان خاند ئەمىر مۇئەررىخ، مەۋلانا شەھاب مۇئەممائى، مىر ئىبراھىم قۇنۇنىيلار كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى، بۇلارنىڭ مۇلازىمەت نىيىتى بىلەن ھىرىدىن چىققىنىغا ئوزۇن ۋاقىت بولغانىدى.

ئاينىڭ بەشى ــ يەكشەنبە كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىدا كىتابلاردا «گالىيۇر» دەپ يېزىلىدىغان گوۋالىيارنى ئارىلاش ئوچۇن جۈندىن ئوتۇپ، ئەگرە قەلئەسىگە كىرىپ، مۇشۇ ئىككى ـ ئوچ كۈن ئىچىدە كابۇلغا قايتىش ئالدىدا تۇرغان فەخرى جەھان بېگىم ۋە خەدىچە سۇلتان بېگىم بىلەن خوشلىشىپ، يولغا چىقتىم. مۇھەممەد زەمان مىرزا رۇخسەت سوراپ ئەگرەدە قالدى. ئۇ كېچىسى ئوچ ـ توت كۈرۈھ يول مېڭىپ، بىر كۆل ياقىسىغا چۈشۈپ ئوخلىدۇق. نامازنى ئەتىگەنرەك ئوتەپ يولغا چىقتوق، گەمبىر سۇيىنىڭ ياقىسىدا چۈشلوك غىزا يەپ، نامازپېشىندا ئۇ

① مىلادىيە 1528 ــ 1539 ـ يىللار ئارىلىقى.

يەردىن قوزغالدۇق. يولدا موللا رەھمەتۇللا ياساپ بەرگەن ئۇۋاق دورىنى كەيپ سۇرۇش ئۈچۈن تالقان بىلەن ئالىشتۇرۇپ ئىچتۇق. ئىنتايىن بەتتەم تېتىدى. دېگەردىن كەچرەك دۆلپۈرنىڭ بىر كۆرۈھ غەربىدىكى مېنىڭ بۇيرۇقۇم بويىچە ياسالغان باغ ۋە ئىمارەتكە (ب 339) كىرىلىپ چۈشتۇم.

بۇ باغ ۋە ئىمارەت بىر تاغ تۈمشۇقىنىڭ ئاخىرلاشقان يېرىگە سېلىنغانىدى. بۇ تاغ تۈمشۇقىنىڭ ئۈچى پۈتۈن بىر قىزىل ئىمارەت تېشى بولغانلىقتىن، بۇ تاغنى تۈۋىگىچە قېزىش، ئەگەر پۈتۈن تاشنىڭ ئېگىزلىكى پۈتۈن تاش ئىمارەت ياساشقا يارىسا، بىر پۈتۈن تاش ئىمارەت ياساش، ئەگەر ئانچە ئېگىز بولمىسلا بۇ پۈتۈن تاشنىڭ سىلىقلانغان يۈزىگە بىر كۆلچەك قېزىشنى بۇيرۇغانىدىم. نەتىجىدە پۈتۈن تاشنىڭ ئېگىزلىكى ئىمارەت ياساشقا ئىمكانىيەت بەرمەپتۇ. بۇيرۇقۇمغا ئاساسەن، ئۇستاد شاھ مۇھەممەد تاشچى بۇ پۈتۈن تاشنىڭ تەكشىلەنگەن يۈزىگە ئۇستىدە قاپقىقى بار سەككىز بۇرجەكلىك بىر كۆلچەكنىڭ پىلانىنى چۈشۈردى. تاشچىلارنىڭ بۇ ئىش بىلەن جىددىي تۈتۈش قىلىشى توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. بۇ كۆلچەك بۇيرۇلغان يەرنىڭ شىمال تەرىپى قويۇق دەرەخزار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ھىند جىنەستىسى، ئەنبە، جامەن قاتارلىق خىلمۇ خىل دەرەخلەر بار ئىدى. بۇ دەرەخلەرنىڭ ئارىسىدا بىر چوڭ قۇدۇق قېزىشنى بۇيرۇغانىدىم، بۇ قۇدۇق پۈتۈشكە يېقىنلىشىپتۇ. بۇ قۇدۇقنىڭ سۇيى يۇقىرىدىكى كۆلچەككە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ كۆلچەكنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە سۇلتان ئىسكەندەر بىر

بەند ياستىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىمارەت سالدۇرغانكەن. بەندنىڭ يۇقىرى تەرىپى يامغۇر پەسلىدە يامغۇر سۇلىرىنىڭ يېغىلىشى بىلەن چوڭ كۆلگە ئايلىنىدۇ. بۇ كۆلنىڭ شەرق تەرىپىدە باغ بار، كۆلنىڭ بۇ (340) تەرىپىگىمۇ پۈتۈن تاشتىن سۇپىلار ياسىلىشىنى، غەرب تەرىپىگە مەسچىت سېلىشنى بۇيرۇدۇم.

سەيشەنبە ۋە چارشەنبە كۈنلىرى مۇشۇ ئىشلار بىلەن بولۇپ دۇلپۇردا تۇردۇق. پەيشەنبە كۈنى ئاتلىنىپ، چەنبەل دەريا ياقىسىدىن ئۆتۈپ، پېشىن نامىزىنى دەريا ياقىسىدا ئۆتەپ، پېشىن بىلەن دىگەر ئارىلىقىدا چەنبەل ياقىسىدىن قوزغىلىپ، ناماز شام بىلەن خۇپتەن ئارىلىقىدا كەۋارى سۇيىدىن ئۆتۈپ قوندۇق. يامغۇر يېغىپ، سۇ ئۇلغايغانىدى. ئاتلار ئۇزدۇرۇپ ئۆتكۈزۈلدى. ئۆزىمىز كېمە بىلەن ئۆتتۇق. ئەتىسى جۈمە بولۇپ، ئاشۇر كۈنى[1] ئىدى. ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، يولدا بىر يېزىدا چۈشلۈك غىزا يەپ، ناماز خۇپتەن ۋاقتىدا گۇۋالىرنىڭ بىر كۇرۇھ شىمالىدىكى مەن ئۆتكەن يىلى بۇيرۇپ ياساتقان چارباغقا كېلىپ چۈشتۇم. ئەتىسى پېشىندىن كېيىن ئاتلىنىپ، گۇۋالىرنىڭ شىمالىدىكى دۆڭلەرنى ۋە نامازگاھنى ئارىلاپ كېلىپ، گۇۋالىرنىڭ راجەمان سىنگ سالدۇرغان سارايلار تۇتىشىپ تۇرغان ھاتىپۇل ناملىق دەرۋازىسىدىن كىرىپ، رەھىمداد ئولتۇرغان راجەبىكەر ماجىتنىڭ سارىيىغا نامازدىگەردىن كەچرەك كېلىپ چۈشتۇم. شۇ كېچىسى قۇلقىمىنىڭ تەشۋىشى بىلەن (ئايدىڭمۇ بۇنىڭ بىر سەۋەبى ئىدى) ئەپيۇن ئىختىيار قىلدىم. ئەتىسى ئەپيۇننىڭ كەيـ

① ئاشۇر كۈنى ـــ قەمەرىيە 1ـ ئاي (مۇھەررەم)نىڭ 10 ـ كۈنى.

پى بەك ئاۋارە قىلدى، كۆپ ياندۇردۇم.

كەيپىلىكىمگە قارىماي، مان سىنگ بىلەن بىكەر ما-جىتتىنىڭ سارايلىرىنى تولۇق ئارىلاپ چىقتىم. (ب 340) پارچە - پارچە ھەم سىياقسىز بولۇشىغا قارىماي، ئاجايىپ سېلىنغان ئىمارەتلەر ئىكەن. ھەممىسى يونۇلغان تاشلاردىن ياسىلىپتۇ. پۈتۈن راجەلەرنىڭ ئىمارەتلىرى ئىچىدە مانسىنگنىڭ ئىمارەتلىرى ياخشى ھەم ئالىي ئىكەن. مان سىنگ ئىمارىتىنىڭ شەرقىگە قارىغان بىر تېمى باشقا تاملارغا قارىغاندا كۆپرەك ئەجىر بىلەن ياسىلىپتۇ. بۇ تامنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن قىرىق - ئەللىك قارى كېلىدۇ. پۈتۈنلەي يونۇلغان تاشلاردىن قويۇرۇلۇپ، گەج بىلەن ئاقارتىلىپتۇ. ئىمارەتنىڭ بەزى يېرلىرى تۆت قەۋەتلىك ئىكەن. ئاستىنقى ئىككى قەۋىتى بەك قاراڭغۇ بولۇپ، يورۇقى بىرەەم ئولتۇرغاندىن كېيىن سېزىلىدىكەن. بۇ يەرلەرنى شام يورۇتۇپ ئارىلىدۇق. بۇ ئىمارەتنىڭ ھەر يېنىغا بەش گۈمبەز ياسالغان، گۈمبەزلەرنىڭ ئارىلىقىغا ھىندىستان شەكلىدە چاسا گۈمبەزچەكلەر چۈشۈرۈلگەن. بۇ بەش چوڭ گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن يالتىلغان مىس تاۋاقلار قادالغان. تاملارنىڭ تاشقى تەرىپى يېشىل كاھىش بىلەن قاپلانغان. چۆرىسىگە يېشىل كاھىشتىن بانان دەرىخىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن. شەرق تەرەپتىكى تامنىڭ بۇرجىسىدا «ھاتى پۇل» يەنى پىل دەرۋازىسى بار ئىكەن. دەرۋازىدىن چىقىدىغان يەرگە ئۈستىدە ئىككى پىلچى ئولتۇرغان بىر پىلنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلۈپتۇ. پىلنى بەك ئوخشىتىپ سىزىپتۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن «ھاتى پۇل» دېيىلىدىكەن. (341) تۆت

قەۋەتلىك ئىمارەتنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىنىڭ ھېلىقى پىل سۈرىتى تەرەپكە قارىتىلغان بىر روجىكى بار ئىكەن. بۇ يەردىن پىل يېقىنلا كۆرۈنىدىكەن. ئىمارەتنىڭ يۇقىرىقى قەۋىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان گۈمبەزلەردىن ئىبارەتتۇر. ئىككىنچى قەۋىتى ئۆزلىرى تۇرىدىغان ئۆيلەر ئىكەن. بۇ ئۆيلەر ھىندىستان شەكلىدە ئەجىر بىلەن ياسالغان بولۇسمۇ لېكىن ئورنى چوڭقۇر بولۇپ، ھاۋاسىزراق ئىكەن.

مان سىنگنىڭ ئوغلى بىكەر ماجىتنىڭ ئىمارەتلىرى قورغانىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئوتتۇرىغا جايلاشقانىكەن. ئوغلىنىڭ ئىمارەتلىرى ئاتىسىنىڭكىگە يەتمەيدىكەن، چوڭ گۈمبەزدىن بىرىلا بولۇپ، ئىچى بەك قاراڭغۇ ئىكەن، يۇرۇقى بىرئاز ئولتۇرغاندىن كېيىن سېزىلىدىكەن. بۇ چوڭ گۈمبەزنىڭ ئاستىدا كىچىكرەك يەنە بىر ئىمارەت بولۇپ، ئۇنىڭغا ھېچ يەردىن يورۇق كىرمەيدىكەن. بۇ چوڭ گۈمبەزنىڭ ئوستىگە رەھىمداد كىچىكرەك بىر كۆشك ياسىتىپتۇ. رەھىمداد مۇشۇ بىكەر ماجىتنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلىشىپتۇ. بۇ بىكەر ماجىتنىڭ ئىمارىتىدىن ئاتىسىنىڭ ئىمارىتىگە ئۆتىدىغان بىر يول بار ئىكەن، بۇنى تاشقىرىدىن پەقەتلا بىلگىلى بولمايدىكەن، ئىچكىرىدىنمۇ ھېچنىمە كۆرۈنمەيدىكەن. بەزى يەرلىرىدىن يورۇق چۈشىدىكەن، ياخشى بىر يول ئىكەن.

بۇ ئىمارەتلەرنى ئارىلاپ بولغاندىن كېيىن، ئاتلىنىپ رەھىمداد سالدۇرغان مەدرىسنى ۋە قورغانىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى بىر چوڭ كۆلچەكنىڭ ياقىسىغا ياساتقان باغچىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، كەچ (ب 341) ئوردۇ چۈشكەن چارباغقا كەلدۇق. بۇ باغقا بىرمۇنچە گۈللەر تىكىلىپتۇ.

پارقىراق قىزىل كەنىر ناھايىتى كۆپ ئىكەن. بۇ تەرەپ-
لەرنىڭ كەنىرى شاپىتۇل چېچەكى رەڭگىدە بولىدۇ.
گۈۋالىيارنىڭ كەنىرى قىپقىزىل، پارقىراق بولىدۇ. گۈۋال-
يارىدىن بىرمۇنچە قىزىل كەنىر ئالدۇرۇپ ئەگرە باغلىرى-
غا تىكتۇردۇم. بۇ باغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بىر چوڭ
كۆل بولۇپ، يامغۇر پەسلىدىكى يامغۇر سۈلىرى مۇشۇ
يەرگە يىغىلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ غەرب تەرىپىدە ئېگىز بىر
بۇتخانا بار. سۈلتان شەمسىددىن ئىلتۇتمىش شۇ بۇتخانە-
نىڭ يېنىغا بىر جامە سالدۇرۇپتۇ. بۇتخانا ئىنتايىن ئې-
گىز بولۇپ، قورغاندا ئۇنىڭدىن ئېگىز ئىمارەت يوق.
دۇلپۇر تېغىدىن گۈۋالىيار قورغىنى بىلەن بۇ بۇتخانا ئې-
نىق كۆرۈنىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ بۇتخانىنىڭ
تاشلىرىنى پۈتۈنلەي مۇشۇ كۆلدىن قېزىپ ئالغانكەن. بۇ
باغچىغا بىر ياغاچ كۆشەك ياسىلىپتۇ، پاكار ھەم پە-
چىمسىزراق بولۇپ قېلىپتۇ. باغچىنىڭ ئىشىكىگە ھىن-
دىستان شەكلىدە كۆرۈمسىز ئايۋانلار ياسىلىپتۇ.

تاڭلىسى پېشىندا گۈۋالىياردىكى تېخى كۆرمىگەن يەر-
لەرنى ئارىلاش نىيىتى بىلەن ئاتلىنىپ، مان سىنگنىڭ
قورغان سىرتىدىكى بادەلگەر ناملىق ئىمارىتىنى كۆرۈپ،
ھاتى پۇل دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئۇدۇڭا دېگەن يەرگە بار-
دۇق. بۇ ئۇدۇڭا دېگەن يەر قورغاننىڭ غەرب تەرىپىدىكى
بىر غول ئىكەن. گەرچە بۇ غول ئۇستىگە قوپۇرۇلغان
تامنىڭ سىرتىدا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئېغىزىغا ئىككى
قاتار ئېگىز تام قوپۇرۇلۇپتۇ. تاملارنىڭ ئېگىزلىكى ئوت-
تۇز - قىرىق قارىغا يېقىن كېلىدۇ. ئىچكى تام ئۇ-
زۇنراق ئىكەن. (342) بۇ تام غولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى

قورغان تېمى بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپتۇ. بۇ تامنىڭ ئوتتۇرسىغا ئۇنىڭدىن پەسرەك بىر چۆرۈلمە تام قويۇرۇلۇپتۇ. بۇ تام سۇ كاپالىتى ئۈچۈن قويۇرۇلغانىكەن. ئۇنىڭ ئىچگە سۇ ئېلىش ئۈچۈن ۋايىن قېزىلىپتۇ. ئون - ئون بەش پەلەمپەي بىلەن سۇغا يېتىدىكەن. چوڭ تامنىڭ ۋايىنلىق تامغا چىقىدىغان ئىشىكىنىڭ ئۈستىدىكى بىر تاشقا، سۇلتان شەمسىددىن ئىلتۇتمىشنىڭ نامىنى يېزىپ قويۇپتۇ. يىلى 630[1] ئىكەن. بۇ تاشقى تامنىڭ تۈۋىدە — قورغاننىڭ سىرتىدا بىر چوڭ كۆل بار ئىكەن. بۇنىڭ سۈيى كېمىيىدىغان كۆل ئەمەسلىكى ئېنىق. سۇ يولىغا مۇشۇ كۆلنىڭ سۈيى بارىدىكەن. بۇ ئۇدۇۋانىڭ ئىچىدە يەنە ئىككى چوڭ كۆل بار ئىكەن. قورغاندىكىلەر بۇ كۆللەرنىڭ سۈيىنى باشقا سۇلارغا تەڭ قىلمايدىكەن.

ئۇدۇۋانىڭ ئۈچ تەرىپى تۇتاش تاغ ئىكەن. تاغ تېشىنىڭ رەڭگى بىيانە تاشلىرىدەك قىزىل ئەمەس، بەلكى ئۇلاردىن رەڭسىزرەك كېلىدىكەن. ئەتراپىدىكى پۈتۈن قىيالارنى قېزىپ، چوڭ - كىچىك بۇتلارنى ياسىشىپتۇ. جەنۇب تەرىپىدە ئېگىزلىكى تەخمىنەن يىگىرمە قارى كېلىدىغان چوڭ بىر بۇت بار ئىكەن. بۇ بۇتلارنىڭ ھەممىسى يالىڭاچ بولۇپ، ئەۋرەت يەرلىرىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇدۇۋانىڭ (ب 342) ئىچىدىكى ئىككى چوڭ كۆلنىڭ ئەتراپىغا يىگىرمە - يىگىرمە بەش قۇدۇق قېزىپتۇ. بۇ قۇدۇقلارنىڭ سۈيى بىلەن كۆكۈلمەيدان ھاسىل قىلىپ، گۈل ۋە دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈپتۇ. ئۇدۇا ياخشى يەر ئىكەن. ئەيىبى شۇكى، ھېلىقى بۇتلار بار ئىكەن. بۇ

① مىلادىيە 1232 — 1233 - يىللار ئارلىقى.

بۇتلارنى بۇزۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردىم. ئۇدۇادىن يەنە قورغانغا كېلىپ، كاپىرلار زامانىدىن بېرى تاقاقلىق تۇرغان سۇلتان پۇلىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، كەچتە رەھىمداد ياساتقان باغچىغا كېلىپ چۈشتۇم. ئۇ ئاخشىمى شۇ باغدىلا بولدۇم.

ئاينىڭ ئون تۆتى ـــ سەيشەنبە كۈنى راناسەنگانىڭ بىكەر ماجىت ئاتلىق ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئادەملىرى كەلدى. بەكەر ماجىت، ئانىسى پەدماۋەتى بىلەن رەتەنپۈر قەلئەسىدە تۇراتتى. گۈۋالىيار سەپىرىگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇنمۇ بىكەر ماجىتنىڭ ئەسۈك ئاتلىق بىر كاتتا ئېتىبارلىق ھىندۇسى قېشىدىن كىشىلەر كېلىپ، قۇللۇق ۋە خىزمەتكارلىق ئىزھار قىلىپ، يەتمىش لەكلىك ۋەجھە بېرىلىش شەرتى بىلەن رەتەنپۈرنى تاپشۇرۇشقا ماقۇللۇق بىلدۈرگەندى. مۇددىئاسىدەك پەرگەنەلەر ئىنايەت قىلىپ، ئادەملىرىگە رۇخسەت بەرگەندۇق. گۈۋالىيار سەپىرىگە ئاتلىنىدىغان بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، گۈۋالىياردا كۆرۈشۈش قەرەلىنى بەلگىلىگەندۇق. ئۇلار قەرەلدىن بىرنەچچە كۈن كېچىكىپ كەلدى.

بۇ ئەسۈك ھىندۇ، بىكەر ماجىتنىڭ ئانىسى پەدماۋەتىنىڭ يېقىن تۇغقىنى ئىكەن. (343) ئۇ بۇ ئەھۋالنى ئانا ـ بالا ئىككىسىگىمۇ ئۇقتۇرۇپتۇ. ئۇلارمۇ ئەسۈك بىلەن بىللە ساداقەت ۋە خىزمەتكارلىقتا بولۇشنى قوبۇل قىلىپتۇ. سەنگا سۇلتان مەھمۇدنى مەغلۇپ قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن چاغدا، ئۇنىڭ تاج، كۆلاھ ۋە ئالتۇن كەمىرىنى ئېلىۋېلىپ، ئۇنى قويۇۋەتكەندى. شۇ تاج، كۆلاھ ۋە ئالتۇن كەمەر بىكەر ماجىتتا ئىكەن. ئاتىسىنىڭ ئورنىغا

رانا بولۇپ، چىتۇرنى ئىگىلەپ تۇرغان ئاغىسى رەتەنسى تاج، كۇلاھ ۋە ئالتۇن كەمەرنى ئىنىسىدىن سورىغانكەن، ئۇ بەرمەپتۇ. ئۇ ھېلىقى كەلگەن ئادەملەر ئارقىلىق تاج، كۇلاھ ۋە ئالتۇن كەمەرنى ماڭا بېرىشكە ۋەدە بېرىپتۇ ۋە رەتەنپۇر بەدىلىگە بىيانەنى تەلەپ قىلىپتۇ. ئۇلارنى بىيانە سۆزىدىن ۋاز كەچتۇرۇپ، رەتەنپۇر بەدىلىگە شەمسابادنى ۋەدە قىلدۇق. شۇ كۈنى بۇ كەلگەن ئادەملەرگە تون كىيدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ توققۇز كۈندە بىيانەگە كېلىشىنى توختام قىلىپ، ئۇلارنى يولغا سالدۇق.

بۇ باغچىدىن ئاتلىنىپ، گۈژالىيارنىڭ بۈتخانىلىرىنى ئارىلىدۇق. بۈتخانىلىرىنىڭ بەزىلىرى ئىككى قەۋەتلىك، بەزىلىرى ئۈچ قەۋەتلىك ئىكەن. ئۆيلىرى پاكارراق بولۇپ، قەدىمكى شەكىلدە ئىكەن. ئەتراپىغا تاشتىن ھەيكەللەر ياسىلىپتۇ. بەزى بۈتخانىلارنىڭ مەدرىسلەرنىڭكىدەك چوڭ ۋە ئېگىز گۈمبەزلىرى ھەم ھۈجرىلىرى بار ئىكەن. ھەربىر ھۈجرىنىڭ ئۈستىگە يونۇلغان تاشتىن چوڭ ـ چوڭ گۈمبەزلەر چىقىرىلىپتۇ. تۆۋەندىكى (ب 343) ھۈجرىلارغا تاشتىن بۈتلار ياسىلىپتۇ. بۇ ئىمارەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، گۈژالىيارنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ، گۈژالىيار قورغىنىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن بۇرۇلۇپ، ئۇ يەرلەرنى ئارىلىغاندىن كېيىن، ھاتى پۇلنىڭ ئالدىدىكى رەھمداد ياساتقان چارباغقا كېلىپ چۈشتۇم. رەھمداد توي ئېشىنى بۇ تاغقا ھازىرلىغانىدى. ياخشى تائاملارنى تارتىپ، نۇرغۇن ھەدىيە تەقدىم قىلدى. مال ھەم نەق پۇل بولۇپ، قىلغان ھەدىيىسى تۆت لەك بولدى. بۇ باغدىن ئاتلىنىپ، كەچتە ئۆز ۋېغىمغا قايتىپ كەلدىم.

ئاينىڭ ئون بەشى ــ چارشەنبە كۈنى گۈزالياردىن ئالتە كۈرۈھ جەنۇبىدىكى شارقىراتمىنى كۆرگىلى باردىم. كەچرەك قوزغالغان ئىكەنمىز، شارقىراتمىغا پېشىندىن كەچرەك يېتىپ باردۇق. بىر ئارغامچا كېلىدىغان ئېگىز قىيادىن بىر تاشلىق سۇ چۈشىدىكەن. سۇ چۈشكەن يەرنىڭ تۆۋىنىدە چوڭ بىر كۆل پەيدا بولۇپتۇ. شارقىراتمىنىڭ يۇقىرىسىدا، بۇ سۇ پۈتۈن قىيانىڭ ئۈستىدىن ئېقىپ كېلىدىكەن، شۇنىڭ تەكتىي پۈتۈنلەي تاش ئىكەن. سۇ ھەر يەر ـ ھەر يەردىن چۈشۈپ كۆل بولۇپتۇ. سۇنىڭ ياقىسىغا ئولتۇرغۇدەك پارچە تاشلار چۈشۈپتۇ. بىراق بۇ سۇ ھەر دائىم ئېقىپ تۇرمايمىش. شارقىراتمىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ مەجۇن يېدۇق. سۇ يۇقىرىسىغا ــ سۇنىڭ باشلانغان يېرىگىچە بېرىپ كېلىپ، بىر ئېگىز لىكتە بىردەم ئولتۇردۇق. سازەندىلەر ساز چالدى. قىزىقچىلار (344) بىرنەرسىلەر ئېيتىشتى. ھىندىستانلىقلار «تىندۇ» دەيدىغان ئەنۇس دەرىخىنى كۆرمىگەنلەرگە ئەنۇس دەرىخى كۆرسىتىلدى. ئۇ يەردىن يېنىپ، تاغدىن چۈشۈپ، شام بىلەن خۇپتەن ئارىلىقىدا ئۇ يەردىن ئاتلاندۇق. ئىككىنچى پاستا بىر يەرگە كېلىپ ئۇخلىدۇق. كۈننىڭ بىرىنچى پەھەرى بولغاندا چارباغقا كەلدۇق.

ئاينىڭ ئون يەتتىسى ــ جۈمە كۈنى سالاھىددىننىڭ تۇغۇلغان يۇرتى بولغان سوھجەنە دېگەن يېزىنى ۋە بۇ يېزىدىن يۇقىرى تاغ ئارىسىدىكى لىمون، سەدافەل باغلىرىنى سەيلە قىلىپ، بىرىنچى پەھەردە كېلىپ چارباغقا چۈشتۇم.

ئاينىڭ ئون توققۇزى ــ يەكشەنبە كۈنى تاڭ ئاتـ

ماستا چارباغدىن ئاتلىنىپ، كەۋارى سۈيىدىن ئۆتۈپ چۈشلۈك غىزا يېدۇق. پېشىندا ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، كۈن ئولتۇرغاندا چەنبەل سۈيىدىن ئۆتۈپ، شام بىلەن خۇپتەن ئارىلىقىدا دۆلپۈر قورغىنىغا كىرىپ، ئەبۇلفەتھ ياساتقان ھاممامنى مەشئەل بىلەن كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن ئاتلىنىپ، يېڭى چارباغ ياسالغان يەردىكى بەندىنىڭ بېشىغا كېلىپ چۈشتۇق. ئەتىسى چىقىپ قۇرۇلۇش بۇيرۇلغان يەرلەرنى ئارىلىدىم. بىر پۈتۈن تاشقا قېزىلىشى بۇيرۇلغان كۆلچەكنىڭ يۇزى تېخى بىر تەكشىلىككە كەلمىگەنىكەن، كۆلچەككە سۇ تولدۇرۇپ ئەتراپىنىڭ تەكشىلىكىنى ئۆلچەش ئۈچۈن، تاشچىلارنى كۆپەيتىپ، كۆلچەكنىڭ تۆۋىنى بىر تەكشىلىككە كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدۇم. نامازدىگەردە كۆلچەكنىڭ يۇزىنى بىر تەكشىلىككە كەلتۈرۈشتى. سۇ تولدۇرۇشنى بۇيرۇدۇم. (ب 344)، تاشچىلار ئەتراپىنى سۇ بىلەن ئۆلچەپ تەكشىلەشكە كىرىشتى. بۇ قېتىم بىر سۇخانا ياساشنى، ئۇنىڭ تەكتى بىلەن ئىچىدىكى كىچىك كۆلچەكنىڭمۇ بىر پۈتۈن تاشتىن بولۇشنى بۇيرۇدۇم.

دۇشەنبە كۈنى مەجۇن ئولتۇرۇشى بولدى. سەيشەنبە كۈنىمۇ شۇ يەردە بولدۇم. چارشەنبە ئاخشىمى ئىپتار قىلىپ غىزالانغاندىن كېيىن، سىكرىگە بېرىش نىيىتىدە ئاتلاندۇق. ئىككىنچى پەھەرگە بىر يەرگە چۈشۈپ ئۇخلىدۇق. قۇلىقىمغا سوغۇق تەسىر قىلدىمۇ ـ بىلمەيمەن، بۇ كېچىسى بەك ئاغرىپ ئۇخلىيالمىدىم. تاڭ سۈزۈلگەندە بۇ يەردىن قوزغىلىپ، بىرىنچى پەھەردە سىكرىدا ياسالغان باغقا بېرىپ چۈشتۇق. باغنىڭ تېمى ۋە قۇدۇقنىڭ قۇرۇ-

لۇشى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئىش ئۇستىدىكىلەرگە تەنبىھ ۋە جازالار بېرىلدى. سىكرېتىن نامازدىگەر بىلەن شام ئارىلىقىدا ئاتلىنىپ، مەدھاكۇردىن ئۆتۈپ، بىر يەردە قوندۇق. بۇ يەردىن ئاتلىنىپ، بىرىنچى پەھەردە ئەگرەگە كېلىپ، بەزى ئىشلار سەۋەبىدىن فەخرى جەھان بېگىم بىلەن بىللە كېتەلمىگەن خەدىچە سۇلتان بېگىمنى قەلئەدە زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، جۇندىن ئۆتۈپ ھەشت بېھىشت بېغىغا كەلدىم.

سەپەر ئېيىنىڭ ئۇچى — شەنبە كۈنى توتەدىن ئۆتۈپ مەھەللىلەرنىڭ چېتىگە — دەريا بويىغا چۈشكەن چوڭ ھاممىلىرىمدىن كوھەرشاد بېگىم، بەدىئۇلجەمال بېگىم ۋە ئاق بېگىملەرنى، كىچىك بېگىملەردىن خانزادە بېگىمنى، سۇلتان مەسئۇد مىرزىنىڭ قىزىنى، سۇلتان بەخت بېگىمنىڭ قىزىنى ۋە يەنگە چېچەم — زەينەپ سۇلتان بېگىمنىڭ نەۋرىسىنى (345) دىگەر بىلەن شام ئارىلىقىدا بېرىپ يوقلىدىم. ئۇ يەردىن كېمە بىلەن قايتتىم.

سەپەر ئېيىنىڭ بەشى — دۈشەنبە كۈنى بىكەر مەجلىسىنىڭ بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەلچىلىرىگە بېھرەلىك تەجرىبىلىك ھىندۇلاردىن دىۋانىنىڭ ئوغلى ھامۇسىنى قوشۇپ، رەتپۇرنى تاپشۇرۇش ۋە خىزمەتكارلىقنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن ئۆز قائىدە ـ رەسىمى بىلەن ئەھدە ـ شەرت تۈزۈشكە ئەۋەتتۇق. بىزنىڭ بۇ ئەۋەتكەن ئادەمىمىز بۇلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئىشەنچ ھاسىل قىلىپ كەلمەكچى بولدى. ئەگەر بىكەر ماجىت ئۆز سۆزىدە تۇرساڭ، مەنمۇ خۇدا بۇيرۇسا، ئۇنى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا رانا

قىلىپ، چىتۇر تەختىدە ئولتۇرغۇزۇشقا ۋەدە بەردىم.

ئۇ كۈنلەردە، ئىسكەندەر بىلەن ئىبراھىمنىڭ دېھلى ۋە ئەگرەدىكى خەزىنىلىرى تۇگىگەنىدى. چېرىكنىڭ قورال ـ ياراغلىرى، توپ ۋە تۆپەكچىلەرنىڭ دورا ۋە چىقىمى ئۈچۈن، سەپەر ئېيىنىڭ سەككىزى ـــ پەيشەنبە كۈنى بارلىق ۋەجىدارلارنىڭ ۋەجىدىن يۇزدە ئوتتۇزىنى دىۋانغا ئېلىپ شۇ ئىشقا سەرپ قىلىش توغرىسىدا پەرمان چىقىرىلدى.

ئاينىڭ ئونى ـــ شەنبە كۈنى سۇلتان مۇھەممەد باخشىنىڭ بىر قېتىم خۇراسان ئاھالىسىگە رىغبەت پەرمانى ئېلىپ بارغان شاھ قاسىم ئاتلىق پىيادىسىنى يەنە ھىرىغا ئەۋەتتۇق. ئۇنىڭدىن ئەۋەتىلگەن پەرمان، تەڭرى ئىنايىتى بىلەن ھىندىستاننىڭ شەرق ۋە غەرب (ب 345) تەرەپلىرىدىكى دۈشمەن ۋە كاپىرلاردىن خاتىرجەم بولدۇق؛ تەڭرى نېسىپ قىلسا، بۇ ياز ئۆزىمىزنى قانداق قىلىپ بولسىمۇ ئۇياققا يەتكۈزىمىز، دېگەن مەزمۇندا ئىدى. ئەھمەد ئەفشارغىمۇ پەرمان ئەۋەتىلدى. پەرماننىڭ ھاشىسىغا ئۆز قولۇم بىلەن خەت يېزىپ، فەرىدۇن قوبۇزىنى تەكلىپ قىلدىم. شۇ كۈنى پېشىندىن ئېتىبارەن سىماب يېيىشنى باشلىدىم. ئاينىڭ يىگىرمە بىرى ـــ چارشەنبە كۈنى ھىندىستانلىق بىر پىيادە، كامىران بىلەن خوجا دوستنىڭ ئەرز ـ ھال خەتلىرىنى ئېلىپ كەلدى. خوجا دوست خاۋەندى زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئونىدا كابۇلغا بېرىپ، ھۇمايۇننىڭ قېشىغا ماڭغانىكەن. ھۇبىياندا كامراننىڭ ئادىمى كېلىپ: «خوجا كەلسۇن، قانداق پەرمان بولسا يەتكۈزسۇن، قىلىدىغان سۆزلەرنى قىلىشىپ بولغاندىن كېيىن بارسۇن» دەپتۇ. كامىران زۇلھەججە ئېيىنىڭ

ئون يەتتىسىدە كابۇلغا كېلىپتۇ. خوجا بىلەن سۆزلەشـ
كەندىن كېيىن شۇ ئاينىڭ يېگىرمە سەككىزىدە ئۇنى
قەلئەئى زەفەرگە ئۇزىتىپتۇ.

بۇ كەلگەن ئەرز ـ ھال خەتلىرىدە ياخشى خەۋەرلەر
بار ئىدى. شاھزادە تەھماسىپ ئۆزبېكلەرگە قارشى يۈرۈش
قىلىپ، ئۆزبېك رەئىسىنى دامغاندا مەغلۇپ قىلىپ، ئادەمـ
لىرىنى قىرىپتۇ. ئۆبەيدخان قىزىلباشلاردىن ئېنىق خەـ
ۋەر تاپقاندىن كېيىن، ھىرى ئەتراپىدىن قوزغىلىپ
مەرۋگە بېرىپ، سەمەرقەند تەرەپتىكى سۇلتانلارنى مەرۋگە
چاقىرىپتۇ. ماۋەرائۇننەھردىكى سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى
مەرۋگە يارەمگە (346) كېلىپتۇ. ھۇمايۇن يادىگار تاغايـ
نىڭ قىزىدىن بىر ئوغۇل كۆرۈپتۇ. كامىرانمۇ كابۇلدا
ئۆيلىنىپتۇ. تاغىسى سۇلتان ئەلى مىرزىنىڭ قىزىنى ئېـ
لىپتۇ. بۇ خەۋەرلەرنىمۇ شۇ پىيادە كەلتۈردى.

ئۇ كۈنى سەيىد دەكنى شىرازى جىبەرگەرگە تۇن
كىيدۈرۈپ، ئىنئاملار بېرىپ، سۈيىنى ئىچىش ئۈچۈن
قېزىلىدىغان قۇدۇقنى ئۆزى بىلگىنىچە تاماملاشنى بۇيرۇـ
دۇق. ئاينىڭ يېگىرمە ئۈچى ـــ جۈمە كۈنى بەدىنىمىدە
ھارارەت زاھىر بولدى. نەتىجىدە، جۈمە نامىزىنى مەسـ
چىتتە قىينىلىپ ئۆتىدىم. نامازىپىشىن ئىھتىياتىنى
كىتابخانىدا بىر زاماندىن كېيىن تەسلىكتە ئۆتىدىم.
ھارارەت ئاشتى. يەكشەنبە كۈنى يەنە قىزىتىپ بىرئاز
تىترىدىم. سەپەر ئېينىڭ يېگىرمە يەتتىسى ـــ سەيشەنـ
بە كېچىسى ھەزرىتى خوجا ئابدۇللانىڭ «ۋالىدىيە» رىسا
لىسىنى نەزمىلەشتۇرۇش خىيالىغا كەلدىم. ھەزرەتنىڭ
روھىغا ئىلتىجا قىلىپ، كۆڭلۈمدە: «بۇ نەزمىم ئۇ ھەز

رەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنسا ئەجەب ئەمەس. خۇددى؛ (قەسىدەئى بۇردە) ساھىبىنىڭ قەسىدىسى قوبۇل قىلىنىپ، ئۆزى پالەچ كېسىلىدىن خالاس بولغىنىدەك، مەنمۇ كېسەلدىن قۇتۇلسام، نەزمىمنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىقىنىڭ دەلىلى بولىدۇ» دەپ ئويلىدىم. بۇ نىيەت بىلەن «رەمەلى مۇسەددەسى مەھبۇنى ئەرۇز» ۋە «زەربگاھى مەھبۇنى مەھفۇز» (ب 346) ۋەزنىدە (مەۋلانا ئابدۇراخمان جامىنىڭ «سۇبھە»سىمۇ مۇشۇ ۋەزنىدە) رىسالىنى نەزملەشتۇرۇشكە باشلىدىم ۋە شۇ كېچىسى ئون ئۇچ بەيىت تۇزدۇم. شۇ-نىڭدىن كېيىن ھەر كۈنى تۇزگىنىم ئون بەيىتتىن كەم بولمىدى. ئارىدا بىر كۈن تەرك بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۆتكەن يىلى مۇنداق كېسەلگە يولۇقسام، ئاز بولغاندا ئوتتۇز - قىرىق كۈنگە سوزۇلاتتى. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى ۋە ھەزرەتنىڭ ھىممىتى بىلەن ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزى — پەيشەنبە كۈنى بىرئاز يەڭگىللەشتى، كېيىن بۇ كېسەلدىن قۇتۇلدۇم. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ سەككىزى — شەنبە كۈنى رىسالىنىڭ نەزمى تاماملاندى. بىر كۈندە ئەللىك ئىككى بەيىت تۇزۇلدى.

ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى — چارشەنبە كۈنى ئەتراپتىكى چېرىكلەرگە: «تەڭرى نېسىپ قىلسا، يېقىندا جەڭگە ئاتلىنىمىز، چېرىكلەر تەييارلىنىپ تېز يېتىپ كەلسۇن» دېگەن مەزمۇندا پەرمان چىقىرىلدى. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ توققۇزى — يەكشەنبە كۈنى بەگ مۇھەممەد تەئلىقچى كەلدى. ئۇ ئۆتكەن يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئاخىرىدا ھۇمايۇنغا تون ۋە ئات ئېلىپ بارغانىدى. ئاينىڭ ئونى — دۈشەنبە كۈنى ھۇمايۇننىڭ بەيان شەيخ ئاتلىق

نۆكىرى بىلەن بىككىنە ۋەيس لاغەرى ھۇمايۇننىڭ قېشىدىن كەلدى. بىككىنە، ھۇمايۇننىڭ ئوغلىنىڭ سۆيۈنچىسىگە كېلىپتۇ. بالىنىڭ ئىتىنى «ئەل ئامان» قويۇپتۇ. تۇغۇلغان يىلى ئۇچۇن شەيخ ئەبۇلۇەجد (347) «شەھىسەئادەتمەند»[1] (سائادەتلىك شاھ) ئىبارىسىنى تېپىپتۇ. بەيان شەيخ بىككىنەدىن كۆپ كېيىن يولغا چىقىپتۇ. سەپەر ئېيىنىڭ توققۇزى ــ جۇمە كۈنى كىشمىنىڭ ئايرىلىپتۇ. رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئونى ــ دۈشەنبە كۈنى ئەگرەگە كەلدى. تېز كەلدى. يەنە بىر قېتىم، يەنە شۇ بەيان شەيخ قەلئەئى زەفەردىن قەندەھارغا ئون بىر كۈندە بارغانىدى.

شاھزادىنىڭ كەلگەنلىكى ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى مۇشۇ بەيان شەيخ ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق ئىكەن: شاھزادە تەھماسىپ ئىراقتىن قىرىق مىڭ كىشىنى باشلاپ، رۇمچە تۆفەڭ ۋە ھارۇنلارنى تەشكىللەپ، تېز يۈرۈپ كېلىپ، بىستام ۋە دامغاندا ئۆزبېك رەنىشىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئادەملىرىنى قىرىپ تېز ئۆتىدۇ. كەپەك بىنىڭ ئوغلى قەنبەر ئەلىنىمۇ قىزىلباشلار مەغلۇپ قىلىدۇ. قەنبەر ئەلى ئازغىنە ئادەمى بىلەن ئۆبەيدخانىنىڭ قېشىغا كېلىدۇ. ئۆبەيدخان ھىرى تەۋەسىدە تۇرالماي، بەلخ، ھىسار، سەمەرقەند ۋە تاشكەندتىكى ھەممە خان ۋە سۇلتانلارغا تېزدىن ئادەم چاپتۇرۇپ، ئۆزى مەرۋىكە كېلىدۇ، چاقىرىلىدۇ.

① بۇ ئىبارىنىڭ ئەسلىي ئىملاسى «شەسغادت مند» دىن ئەبجەت قائىدىسى بويىچە ھىجرىيە يىلىنى كۆرسىتىدىغان 934 كېلىپ چىقىدۇ.

غانلار تېزلا يىغىلىدۇ. تاشكەندتىن سۈيۈنچەك خانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بەراق سۇلتان، سەمەرقەند ۋە مىيان كالىدىن كۆچۈمخان، ئەبۇ سەئىد سۇلتان، پولات سۇلتان (ب 347)، جانى بەگ سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ھىساردىن ھەمزە سۇلتان بىلەن مەھدى سۇلتان ۋە پۈتۈن سۇلتانلار دەرھال كېلىپ، مەرۋدە ئۆبەيد سۇلتانغا قوشۇلىدۇ. ھەممىسى بولۇپ يۈز بەش مىڭ ئادەم توپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ پايلاقچىسى: «شاھزادە ئۆبەيدخانىنى ھىرى تەۋەسىدە ئازلا ئادەم بىلەن تۇرىدۇ، دەپ قىرىق مىڭ كىشى بىلەن ئىلدام كەلگەنكەن، ھازىر بۇ توپلىنىشتىن خەۋەر تېپىپ، رادەگان ئوتلىقىدا خەندەك قېزىپ قارارگاھ قۇرۇپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئۆزبېكلەر بۇ خەۋەرنى ئالغاندىن كېيىن، دۇشمەننى كۆزگە ئىلماي، مەسلىھەت ئارقىلىق: «بارلىق خان ۋە سۇلتانلار مەشھەدتە تۇرىمىز. قىزىلباشلار ئوردۇسى ئەتراپىدا يۇرۇپ، دۇشمەنىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئىمكان بەرمەسلىك ئۈچۈن، بىر قانچە سۇلتاننى يىگىرمە مىڭ كىشى بىلەن ئەۋەتىمىز. قۇياش ئەقرەب بۇرجىغا كىرگەندە،[1] يەدەچىلەرنى يەدە قىلىشقا بۇيرۇيمىز. شۇ يوسۇندا ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ مەغلۇپ قىلىمىز» دېگەن قارارغا كېلىدۇ ۋە مەرۋدىن كۆچىدۇ. شاھزادىمۇ مەشھەدتىن چىقىپ، جام ۋە خەرگىرد تەۋەسىدە ئۇلار بىلەن روبرو بولىدۇ. نەتىجىدە ئۆزبېكلەر مەغلۇپ بولىدۇ، نۇرغۇن سۇلتان قولغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بىر خەتتە كۆچۈم خامدىن باشقا (348)

① قۇياشنىڭ ئەقرەب بۇرجىغا كىرىشى كونا شەمسىيە كالېندارى بويىچە 8 ـ ئايىنى بىلدۈرىدۇ.

ھېچبىر سۇلتاننىڭ قۇتۇلۇپ چىققانلىقىنى قەتئىيلەشـ
تۇرگىلى بولمايدىغانلىقى يېزىلىپتۇ. چېرىك بىلەن بىللە
بولغان ئادەملەردىن تېخىچە ھېچكىم كەلمەپتۇ. ھىساردىكى
سۇلتانلار ھىسارنى تاشلاپ چىقىدۇ. ئىبراھىم خانىنىڭ
ئوغلى چەلمە ــ ئەسلىي ئېتى ئىسمائىل ــ ھىساردا
ئىكەنمىش.

بەيان شەيخنى تېز قايتۇرۇپ، شۇنىڭ ئۆزىدىن ھۇما-
يۇنغا ۋە كامرانغا خەت يېزىپ ئەۋەتتىم. ئاينىڭ ئون تۆ-
تى ــ جۇمە كۈنى خەتلەرنى تەييار قىلىپ، بەيان شەيخ-
كە تاپشۇرۇپ ئۇنىڭ قايتىشىغا رۇخسەت بەردۇق. ئۇ ئاي-
نىڭ ئون بەشى ــ شەنبە كۈنى ئەگرەدىن يولغا چىقتى.
ھۇمايۇنغا يېزىلغان خەتنىڭ ئەسلىي مۇنداق: «ھۇمايۇنغا
مۇشتاقلىقلار بىلەن سېغىنىپ سالام دېگەچ سۆز شۇكى،
رەبىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئونى ــ دۈشەنبە كۈنى بېككىنە
بىلەن بەيان شەيخ كەلدى. خەتلەردىن ۋە ئەرز ـ ھاللار-
دىن ئۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللار ئېنىق مەلۇم بولدى.

شۈكر بېرمىش ساڭا ھەق فەرزەندى،
ساڭا فەرزەندىيۇ ماڭا دىلبەندى.

(شۈكۈر، خۇدا ساڭا پەرزەنت بەردى، ئۇ سېنىڭ
پەرزەنتىڭ بولسا، مېنىڭ ئامرىقمدۇر) تەخرىتائالا مۇنداق
خۇشاللىقلارنى ماڭا ۋە ساڭا ھەمىشە روزى قىلغاي، ئا-
مىن يا رەببىل ئالەمىن. ئېتىنى ئەل ئامان قويۇپسەن،
تەخرى مۇبارەك قىلسۇن. لېكىن ئۆزۈڭ يېزىپ تۇرۇپ،
شۇنىڭدىن غاپىل بولۇپسەنكى، دائىم ئېيتىلىش نەتىجە-
سىدە كىشىلەر ئۇنى «ئەلاما» ياكى «ئېل ئامان» (ب
348) دەۋالىدۇ. ئاندىن مۇنداق ئەلىف ــ لام ئاتتا كەم

كۆرۈلىدۇ. تەڭرى ئۇنىڭ ئېتىنى ۋە زاتىنى خەيرلىك ۋە مۇبارەك قىلسۇن، مەن ئۇچۇن ۋە سەن ئۇچۇن ئەل ئا-مانىنى ئۇزۇن يىللار بەخت - سائادەت بىلەن بىللە قىل-سۇن.

تەڭرىتائالا ئۆز پەزلى - كەرەمى بىلەن بىزنىڭ ئىشلىرىمىزنى ئوڭۇشماقتا. مۇنداق پۇرسەت ئەسرلەر داۋامىدا تېپىلمايدۇ. ئاينىڭ ئون بىرى — سەيشەنبە كۈ-نى بەلخ ئاھالىسىنىڭ قۇربانىنى تەكلىپ قىلىپ ئىچكە-رىگە ئالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر كەلدى. كامرانغا ۋە كابۇلدىكى بەگلەرگە بېرىپ ساڭا قوشۇلۇشى توغرۇلۇق پەرمان بولدى. ئېپى كەلسە، ھىسار ياكى سەمەرقەند تە-رەپكە يۈرۈش قىلغايسىلەر؛ تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن دۈشمەنلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ۋىلايەتلەرنى ئېلىپ، دوستلارنى شادىمان، دۈشمەنلەرنى ۋەيران قىلغايسىلەر. ئىنشائاللاھ. بۇ سىلەرنىڭ جان تىكىپ قىلىچ چاپىدىغان مەزگىللىكلار. ئىشنىڭ ئېپى كەلگەندە سەۋەنلىك قىل-ماڭلار. ھورۇنلۇق ۋە قاشاڭلىق پادىشاھلىق بىلەن چىقە-شالمايدۇ.

جەھانگىرى تەۋەققۇف بەر نەيابەد،
جەھان ئانرا بۇۋەد كۇ بىھ شىتابەد.
ھەمەچىزى زى روئى كەدخۇداي،
سۇكۇن مىيابەد ئىللا پادىشاھى.

(جاھانگىرلىك توختاپ تۇرمايدۇ. جاھان چاققانلىقنى بىلگەن كىشىنىڭ، ھاياتتا ھەممە نەرسىنىڭ توختىشى مۇمكىن، لېكىن پادىشاھلىق توختىمايدۇ) ئەگەر تەڭرى ئىنايىتى بىلەن بەلخ ۋە ھىسار ۋىلايىتى قولغا كىرسە،

ھسساردا سېنىڭ ئادىمىڭ بولسۇن، بەلكىتە كامراننىڭ ئادىمى بولسۇن. ئەگەر تەڭرى ئىنايىتى بىلەن سەمەرقەنىد قولغا كىرسە، سەمەرقەندتە سەن ئولتۇر. ھىسار ۋىلايىتىنى (349) ئىنشائاللاھ پادىشاھ مۇلكى قىلماقچىمەن. ئەگەر كامران بەلخنى ئاز كۆرسە، ماڭا مەلۇم قىل، ئىنشائاللاھ كېمىنى شۇ ۋىلايەتلەردىن تولدۇرىمىز. ئاندىن، ھەر دائىم ئەمەل قىلىنىپ كەلگەن بۇ قائىدىنى سەنمۇ بىلىسەنكى، ئالتە ھەسسە سېنىڭ بولسا، بەش ھەسسە كامراننىڭ بولىدۇ. بۇ قائىدىنى بۇزماي ئەمەل قىلغىن. ئاندىن، ئىنىڭ بىلەن ياخشى مۇئامىلىدە بولغىن. چوڭلار كۆتۈرۈملۈك بولۇشى كېرەك. ئىشىنمەنكى، سەنمۇ ياخشى مۇئامىلە قىلسەن، ئىنىڭمۇ شەرىئەتكە ھۆرمەت قىلىدىغان ياخشى يىگىت بولۇپتۇ. ئۇمۇ مۇلازىمەت ۋە ساداقەتە قۇسۇر چىقارمايدۇ. ئاندىن، سەندىن ئازراق ئاغرىنىشىم بار. بۇ ئىككى - ئۇچ يىلدىن بېرى بىرمۇ ئادىمىڭ كەلمىدى، مەن ئەۋەتكەن كىشىمۇ تازا بىر يىلدا كەلدى. شۇنداقمۇ ئىش بولامدۇ؟ ئاندىن، خەتلىرىڭدە يالغۇزلۇق، يالغۇزلۇق دەپسەن. يالغۇزلۇق پادىشاھلىقتا ئەيبىتۇر. چۇنكى مۇنداق دېگەن ئىكەن:

ئەگەر پاي بەندى رىزا پىش گىر،
ۋەگەر يەكسۇۋارى سەرى خىش گىر.

(ئەگەر ئايىغىڭ چۇشەكلىك بولسا، رازى بول. ئەگەر يالغۇز ئاتلىق بولساڭ، بىلگىنىڭچە ھەربىكەت قىل) ھەر قانداق چەكلىمە پادىشاھلىق چەكلىمىسىچە بولمايدۇ. پادىشاھلىق بىلەن يالغۇزلۇق چىقىشالمايدۇ. ئاندىن، مەن ئېيتقاندەك، يازغان خەتلىرىڭنى ئۆزۈڭ ئوقۇمايسەن، ئە-

گەر ئوقۇماقچى بولساڭ، (ب 349) ئوقۇيالمايتتىڭ، ئو-قۇيالمىغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە ئۆزگەرتەتتىڭ. خېتىڭنى قىينىلىپ ئوقۇشقا بولىدۇ، لېكىن چۈشىنىش بەك تەس. نەسرىي مۇئەممانى ھېچكىم كۆرگەن ئەمەس. ئىملايىڭ ئانچە توغرا بولمىسىمۇ، لېكىن يامان ئەمەس. «التىفات» (ئىلتىفات)نى «b » بىلەن يېزىپسەن، «قولنج» (قۇلۇنج)نى «ى» بىلەن يېزىپسەن. خېتىڭنى بىر ئامال قىلىپ ئوقۇ-غىلى بولىدۇ، لېكىن چۈشىنىشكە تەس سۆزلىرىڭدىن مەقسىتىڭنى تولۇق ئۇققىلى بولمايدۇ. خەت يېزىشتىكى ھورۇنلۇقۇڭمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك. تەكەللۇپ قىلاي دەيسەن، شۇنداق بىلەن چۈشىنىش تەسلىشىدۇ. مۇندىن كېيىن بىتەكەللۇپ، ئېنىق ۋە ئاددىي سۆزلەر بىلەن ياز، ئۆزۈڭگىمۇ، ئوقۇغۇچىغىمۇ جاپا كەلمەيدۇ. ئاندىن ئۇلۇغ بىر ئىش ئۈچۈن بارغىلى تۇرىسەن. ئىش كۆرگەن، راي - تەدبىرلىك بەگلەر بىلەن كېڭىشىپ، شۇلارنىڭ سۆزى بىلەن ئىش قىل.

مېنى رازى بولسۇن دېسەڭ، يالغۇزلۇقنى خالايدىغان، خەققە ئارىلاشمايدىغان مىجەزىڭنى ئۆزگەرت. ھەر كۈنى ئىككى قېتىم ئىنىڭنى ۋە بەگلەرنى ئىختىيارىغا قويماي يېنىڭغا چاقىرىپ، ھەر ئىش بولسا مەسلىھەتلىشىپ، شۇ سادىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە قارار قىل. ئاندىن، خوجاكەلان مېنىڭ بىلەن تولىمۇ سەممىي مۇئامىلە قى-لىپ ئۆگىنىپ قالغانىدى، سەنمۇ (350) ئۇنىڭغا خۇددى مەندەك مۇئامىلە قىلىشىڭ كېرەك. ئەگەر تەڭرى ئىنايە-تى بىلەن ئۇ تەرەپتىكى ئىشلار ئازراق بولۇپ، كامرانغا ئېھتىياج چۈشمىسە، كامران بەلخته ياراملىق ئادەملەرنى

قويۇپ، مېنىڭ قېشىمغا كەلسۇن. ئاندىن، شۇنچە يېڭىش ۋە غەلىبىلەر كابۇلدىكى ۋاقتىمزىدا بولدى. مەن كابۇلنى ياخشىلىق بېشارىتى ھېسابلايمەن. مەن بۇ يەرنى پادىشاھ مۇلكى قىلدىم، ھېچقايسىڭلار تەمە قىلماڭلار. ئاندىن، سۇلتان ۋەيسىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ياخشى ئىش قىلىپ-سەن. ئۇنى يېنىڭغا ئېلىپ، ئۇنىڭ پىكرى بىلەن ئىش قىل. ئۇ تەدبىرلىك ئادەم. چېرىكنى ياخشى يىغىپ يۇر-گىن. ئېغىز سۆزلىرىنى بەيان شەيخ بىلىدۇ، شۇ يەتكۇ-زىدۇ. دەپ، مۇشتاقلىقلار بىلەن سالام. رەبىيەلئەۋۋەل ئې-يىنىڭ ئون ئۇچى ـــ پەيشەنبە كۈنى پۈتۈلدى.»

كامران بىلەن خوجا كەلانغىمۇ مۇشۇ مەزمۇندا ئۆز قەلىمىم بىلەن خەت يازدىم. ئاينىڭ ئون توققۇزى ـــ چارشەنبە كۈنى مىرزىلارنى، سۇلتانلارنى، تۈرك ۋە ھىند بەگلەرنى چاقىرىپ مەسلىھەت قىلىش نەتىجىسىدە: «بۇ يىل ئەلۋەتتە بىر تەرەپكە يۈرۈش قىلىشىمىز كېرەك. ئەسكەرنى بىزدىن بۇرۇنراق پۈرەبكە ماڭسۇن. گەنگ دەر-ياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى سۇلتان ۋە ئەمىرلەر چېرە-كى بىلەن ئەسكەرنىگە قوشۇلۇپ، قايسى تەرەپكە يۈرۈش قىلىش مۇۋاپىق بولسا، شۇ تەرەپكە ماڭسۇن» دېگەن قارارغا كەلدۇق ۋە بۇ ئەھۋاللارنى يېزىپ، ئاينىڭ يىگىر-مە ئىككىسى ـــ شەنبە كۈنى (ب 350) غىياسىددىن قۇرچىنى ئون ئالتە كۈنلۈك بۇلجار بىلەن سۇلتان جو-نەيد بارلاس باشلىق پۈرەب ئەمىرلىرى قېشىغا چاپتۇر-دۇق. ئېيتىپ بەرگەن ئېغىز سۆزلىرى مۇنداق بولدى: «زەربزەن، ھارۇا، تۆفەك ۋە باشقا ئۇرۇش قوراللىرى تەيـ-يار بولغۇچە، ئۆزىمىزدىن بۇرۇنراق ئەسكەرىنى ئەۋەتـ-

تۇق. گەنگىنىڭ نېرى يېقىندىكى ھەممە سۇلتان ۋە ئەمىر-لەرگە ئەسكەرىي قېشىغا توپلىنىپ قايسى تەرەپكە مېڭىش مۇڭاپىق بولسا، تەڭرى ئىنايىتى بىلەن شۇ تەرەپكە مې-ڭىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. ئۇ تەرەپتىكى دوستلار بىلەن مەسلىھەت قىلىڭلار، ئەگەر ماڭا ئېھتىياجلىق ئىش بولسا، مۆھلەت بىلەن ئەۋەتىلگەن مۇشۇ كىشى كېلىشى بىلەن ئىنشائاللاھ تەخىرسىز ئاتلىنىمەن. ئەگەر بەنگالە-لىكلەر بىز تەرەپكە ئۆتۈپ ساداقەت بىلدۈرسە ۋە ئۇ يەر-دە ماڭا ئېھتىياجلىق ئىش بولمىسا، بۇنىمۇ ئېنىق مە-لۇم قىلىڭلار. قاراپ تۇرۇشقا بولمايدۇ، باشقا تەرەپكە يۈ-رۈش قىلىمەن. سىلەر دوستلار بىلەن مەسلىھەت قىلىپ، ئەسكەرىي بىلەن بىرلىكتە يۈرۈپ، ئۇ يەردىكى ئىشلاردىن تەڭرى ئىنايىتى بىلەن بىر نەتىجە چىقارغايسىلەر.»

رەببىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يىگىرمە توققۇزى ــ شەنبە كۈنى ئەسكەرىيگە ياقۇت كۆز قويۇلغان كەمەرلىك خەنجەر بىلەن شاھانە كىيىملەر كىيدۈرۈلۈپ، توغ ـ ئەلەم، ناغرا، نەسىللىك ئات، ئون پىل، قاتار تۆگە (351)، قا-تار قېچىر ۋە باشقا شاھانە لازىمەتلىكلەر ئىنئام قىلىندى ھەم ئۇنىڭ دىۋان بېشىدا ئولتۇرۇشى ھۆكۈم قىلىندى. مولللىسى بىلەن ئىككى ئەتكەسىگە تۇغمىلىك چەكمەنلەر، باشقا نۆكەرلىرىگە ئۇچ توققۇز تون ئىنئام قىلىندى.

ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنى ــ يەكشەنبە كۈنى سۇلتان مۇھەممەد باخشىنىڭ ئۆيىگە باردىم. پايانداز سېلىپ، چاچقۇلار چاچتى. پۇل ۋە مال بولۇپ، ئىككى لەكتىن كۆپرەك نەرسە ھەدىيە قىلدى. ئاش ۋە ھەدىيە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرۇپ مەجۇن

يېدۇق. ئۇ يەردىن ئۇچىنچى پەھەردە چىقىپ، سۇدىن ئۆتۈپ خىلۋەتخانىغا كەلدىم.

رەببىيەلئاخىر ئېيىنىڭ توققۇزى ـــ پەيشەنبە كۈنى شۇنداق قارار چىقىرىلدى: چەقماق بەگ كاتىپلىققا بەلگىلەنگەن شاھى تامغاچى بىلەن بىللە ئەگىرەدىن كابۇلغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆلچەپ، ھەر توققۇز كۇرۇھ ئارىلىققا ئېگىزلىكى ئون ئىككى قارى كېلىدىغان بىر مۇنار قۇيۇرسۇن؛ مۇنارنىڭ ئۈستىگە بىر ئۆي ياسىسۇن؛ ھەر ئون سەككىز كۇرۇھ ئارىلىققا ئالتە يام[1] ئېتى باغلىسۇن؛ يامچى[2] ۋە ئات باققۇچىلارغا مائاش ۋە ئاتلارغا يەم ـ خەشەك تەيىنلىسۇن. شۇنداق بۇيرۇق بولدىكى: «ئەگەر يام ئېتى باغلانغان يەر پادىشاھ مۇلكىگە يېقىن بولسا، بۇ دېيىلگەن نەرسىلەر شۇ يەردىن تەمىن ئېتىلسۇن، بولمىسا، ئۇ يەر قايسى بەگنىڭ پەرگەنىسىگە يېقىن بولسا، بۇ نەرسىلەر شۇ بەگنىڭ ھۆددىسىگە بېرىلسۇن». شۇ كۈنى چەقماق بەگ بىلەن شاھى تامغاچى ئەگىرەدىن چىقتى. بۇ كۇرۇھلار مىلغا توغرىلاپ مۇقىملاشتۇرۇلغان. چۈنكى ئۇنىڭ شەرھىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: (351)

تۆرت مىڭدۇر قەدەم بىلە بىرمىل،
بىر كۇرۇھ ئانى ھىند ئېلى دېر بىل.
دېدىلەر بىر ياڕىم قارى بىر قەدەم،
ھەر قارى بىلكى باردۇر ئالتى تۇتام.
ھەر تۇتام تۆرت ئېلىك، يەنە ھەر ئېلىك.
ئالتى جەۋ ئەرزى بولدى بىل بۇ بىلىك.

① يام ـــ پوچتا.
② يامچى ـــ پوچتىچى.

(بىر مىل 4000 قەدەم بولىدۇ، بۇنى ھىندىستاندىكى مىقلار بىر كۈرۈھ دەيدۇ؛ بىر قەدەم، بىر يېرىم قارى بولىدۇ؛ بىر قارى ئالتە تۇتام بولىدۇ، بىر تۇتام تۆت ئىلىك بولىدۇ، بىر ئىلىك ئالتە دانە ئارپىنىڭ كەڭلىكىچە بولىدۇ.) ئۆلچەم تانابى بۇ يەردە ئېيتىلغاندەك بىر قەدەم = توققۇز تۇتام = بىر يېرىم قارى ھېسابىدا قىرىق قەدەمگە تۇغرا كېلىدۇ ۋە مۇنداق بولغاندا، يۈز تاناب = بىر كۈرۈھ بولىدۇ.

ئاينىڭ ئالتىسى ــ شەنبە كۈنى توي (زىياپەت) بولدى. بۇ تويغا قىزىلباش، ئۆزبېك ۋە ھىندۇلارنىڭ ئەلچىلىرى قاتناشتى. قىزىلباشلارنىڭ ئەلچىلىرى ئوڭ قول تەرەپكە ــ يەتمىش ـ سەكسەن قارى يىراق يەرگە تىكىلگەن چېدىردا ئولتۇرغۇزۇلدى. بەگلەردىن يۇنۇس ئەلى قىزىلباشلار بىلەن بىللە ئولتۇرۇشقا بۇيرۇلدى. سول قول تەرەپتىمۇ خۇددى شۇ يوسۇندا ئۆزبېك ئەلچىلىرى ئولتۇرغۇزۇلۇپ، بەگلەردىن ئابدۇللا ئۇلار بىلەن بىللە ئولتۇرۇشقا بۇيرۇلدى. ئۆزۈم يېڭى ياسالغان سەككىز بۇرجەكلىك كۆشكىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئولتۇردۇم. ئوڭ قول تەرىپىمدە ــ بەش ـ ئالتە قارى نېرىدا توختە بۇغا سۇلتان، ئەسكەري، ھەزرىتى خوجىنىڭ ئەۋلادى خوجا ئابدۇششەھىد، خوجا كەلان، خوجا ھۆسەين، خەلىفە ۋە سەمەرقەندتىن كەلگەن خوجىلارنىڭ مۇرتىددىن بولغان ھاپىز ۋە موللىلار ئولتۇردى؛ سول قول تەرىپىمدە ــ بەش ـ ئالتە (352) قارى نېرىدا مۇھەممەد زەمان مىرزا، تاڭ ئاتمىش سۇلتان، سەيىد رەفى، سەيىد رۇمى، شەيخ ئەبۇلغەتھ، شەيخ جەمالى، شەيخ شەھابىددىن ئەرەب ۋە سەيىد

دەكنى ئولتۇردى. بارلىق سۇلتانلار، خانلار، كاتتىلار ۋە ئەمرلەر ئاش تارتىلىشتىن بۇرۇن قىزىلدىن[1]، ئاقتىن[2]، قاردىن[3]، رەختتىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن ھەدىيىلەر قويدى. ئالدىمغا بىر زىلچا سېلىشنى بۇيرۇدۇم. ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى شۇ زىلچە ئۈستىگە تۆكتى، رەخت ۋە ھەمە-يانلارنىمۇ ئالتۇن، كۈمۈشلەرنىڭ يېنىغا دۆۋىلەپ قويدى.

ئاشتىن بۇرۇنراق، ھەدىيىلەر قويۇلۇش ئەسناسىدا، قۇترىغان تۆگە ۋە پىللارنى ئۇدۇلدىكى ئارالدا ئۇرۇشقا سالدى، بىرنەچچە قوچقارمۇ ئۆسۈشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن چېلىشچى ۋە مۇشتچىلار تۇتۇشتى. چوڭ ئاش تارتىلغاندىن كېيىن، خوجا ئابدۇششەھىد بىلەن خوجا كەلانغا ئېسىل رەختتىن كىيىم ۋە مۇناسىپ تونلار كىيدۈرۈلدى. موللا فەررۇھ ۋە ھافىز باشلىق ھەمراھلىرىغا چەكمەنلەر كىيدۈرۈلدى. كۆچۈمخاننىڭ ئەلچىسى بىلەن ھەسەن چەلەبىنىڭ ئىنسىغىمۇ توقۇلما باشلىق، تۈگمىلىك چاپان ۋە مۇناسىپ تونلار ئىنايەت قىلىندى. ئەبۇسەئىد سۇلتان، مىھرىبان خانىم ۋە ئوغلى پولاد سۇلتاننىڭ ئەلچىلىرىگە ۋە شاھ ھەسەننىڭ ئەلچىسىگە تۈگمىلىك چەكمەنلەر ۋە توقۇلما (ب 352) تونلار ئىنايەت بولدى. ئىككى خوجىغا ۋە ئىككى چوڭ ئەلچى — بىرى كۆچۈم خاننىڭ نۆكىرى، بىرى ھەسەن چەلەبىنىڭ ئىنىسى — گە كۈمۈش تېشى بىلەن تارتىلغان ئالتۇن ۋە ئالتۇن تېشى بىلەن تارتىلغان كۈمۈش ئىنئام قىلىندى.

---

① ئالتۇندىن

② كۈمۈشتىن.

③ مىس پۇلدىن.

ئالتۇن تېشى ـــ بەش يۈز مىسقال بولۇپ، كاۋۇل تېشى بويىچە بىر سەر بولىدۇ؛ كۈمۈش تېشى ئىككى يۈز ئەللىك مىسقال بولۇپ، كاۋۇل تېشى بويىچە يېرىم سەر بولىدۇ.

خوجا مىر سۇلتانغا، ئوغۇللىرىغا ۋە باشقا ئەلچىلەرگىمۇ ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ئىنئاملار بولدى. يادىگار ناسىرغا بىر كەمەرلىك خەنجەر ئىنئام بولدى. مىر مۇھەممەد جالەبانغا گەنگ دەرياسىدا كۆۋرۈك ياسىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز لايىقىدا ئىنئام بېرىلگەنىدى. بۇ مىر مۇھەممەد بىلەن تۆفەكچىلەردىن پالۋان هاجى مۇھەممەد، پالۋان بەھلۇل ۋە ۋەلى بارسچىلارغىمۇ بىرىدىن خەنجەر ئىنايەت بولدى. ئۇستاد ئەلى قۇلىنىڭ ئوغلىغىمۇ خەنجەر ئىنايەت بولدى. سەيىد داۋۇد گەرمسىرىگە ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئىنئام بولدى. قىزىم مەئسۇمە بىلەن ئوغلۇم هىندالنىڭ نۆكەرلىرىگىمۇ تۈگمىلىك چەكمەنلەر ۋە توقۇلما تونلار ئىنئام بولدى. ئەندجاندىن ۋە بىزنىڭ ۋىلايەتسىز، ۋەتەنسىز يۈرگەن يەرلىرىمىزدىن، شوخ ۋە هوشياردىن كەلگەنلەرگىمۇ چەكمەنلەر، توقۇلما تونلار، ئالتۇن، كۈمۈش ۋە هەر خىل نەرسىلەر ئىنئام قىلىندى. قۇربان بىلەن شەيخىنىڭ نۆكەرلىرىگە ۋە كاهمەردىنىڭ (353) رايەلىرىگىمۇ شۇ يوسۇندا ئىنئاملار بولدى.

ئاش تارتىلغاندىن كېيىن، هىندىستانلىق ئويۇنچىلارنىڭ كېلىپ ئويۇن كۆرسىتىشىگە بۇيرۇق بېرىلدى. لولىلار كېلىپ، هۇنەرلىرىنى كۆرسەتتى. هىندىستان لولىلىرى بىز تەرەپلەرنىڭ لولىلىرى كۆرسىتىپ باقمىغان بەزى هۇنەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. جۇملىدىن بىرى شۇكى،

يەتتە ھالقىنىڭ بىرىنى پىشانىسىگە، ئىككىسىنى ئىككى تىزىغا قويۇپ، ئىككىسىنى قول بارماقلىرى بىلەن، ئىكـ كىسىنى پۇت بارماقلىرى بىلەن توختىماستىن تېز پىرـ قىرتىدۇ؛ يەنە بىرى شۇنداقكى، توز يۇرۇشى شەكلىدە بىر قولىنى يەرگە تىرەپ، يەنە بىرقولى ۋە ئىككى پۇتى بىلەن ئۇچ ھالقىنى توختىماستىن تېز پىرقىرتىدۇ؛ يەـ نە بىرى شۇنداقكى، بىز تەرەپلەرنىڭ لوللىرى ئىكى تال ياغاچنى ئىككى پۇتىغا باغلاپ، ياغاچ پۇت بولۇپ ماڭىدۇ، ھىندىستان لوللىرى بولسا، بىر تال ياغاچ بىلەن ماڭىـ دۇ ھەم پۇتىغمۇ باغلىمايدۇ؛ يەنە بىرى شۇنداقكى، بىز تەرەپتە ئىككى لولى بىر ـ بىرىنى تۇتۇشۇپ، ئىككى خىل مۇئەللەق ماڭىدۇ، ھىندىستان لوللىرى بولسا، بىر ـ بىرىنى تۇتۇشۇپ ئۇچ خىل مۇئەللەق ماڭىدۇ؛ يەنە بىرى شۇنداقكى، بىر لولى ئالتە ـ يەتتە قارى ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچنىڭ بىر ئۇچىنى بېلىگە قويۇپ، ياغاچنى تىك تۇـ تۇپ تۇرىدۇ، يەنە بىر لولى بۇ ياغاچقا چىقىپ (ب 353) ياغاچ ئۇستىدە تۇرلۇك ئويۇنلار ئويىنايدۇ. يەنە بىرى شۇنداقكى، بىر كىچىك لولى بىر چوڭ لولىنىڭ بېشىغا چىقىپ تىك تۇرىدۇ. تۆۋەندىكى لولى ئۇ تەرەپ، بۇ تەـ رەپكە تېز مېڭىپ ھۇنەر كۆرسەتكەندە، كىچىك لولى ئۇـ نىڭ بېشىدا تەۋرەنمەي تىك تۇرۇپ، ئۇمۇ ھۇنەرلەر كـۆـ ستىدۇ. نۇرغۇن ئۇسسۇلچىلارمۇ كېلىپ ئۇسسۇل كـۆر ـ سەتتى. نامازشامغا يېقىن ئالتۇن، كۈمۈش ۋە مىس پۇللاردىن نۇغۇن چاچقۇ چېچىلدى. قاتتىق ۋاراڭ ـ چۇـ رۇڭ ۋە ئوپۇر ـ توپۇر بولدى. نامازشام بىلەن نامـاز خۇپتەن ئارىلىقىدا يېقىن كىشىلەردىن بەش ـ ئالتىسىنى

يېنىمدا ئولتۇرغۇزدۇم. بىر پەھەردىن كۆپرەك ئولتۇردۇق. تاڭلىسى ئىككىنچى پەھەردە كېمىگە چۈشۈپ، ھەشت بېھىشتقا كەلدىم.

دۇشەنبە كۈنى، سەپەرگە ماڭغان ئەسكەرلىي كېلىپ، ھامماملا رۇخسەت ئېلىپ شەرققە كۆچتى. سەيشەنبە كۈنى، دۇلپۇردا بۈيرۇلغان كۆلچەك ۋە قۇدۇق قۇرۇلۇشىنى كۆرۈشكە باردىم. بىر پەھەر ۋە بىر گەزدە باغدىن ئاتلاندىم. كېچىنىڭ بىرىنچى پاسىدىن بەش گەرى ئۆتكەندە دۇلپۇر بېغىغا يېتىپ باردۇق. ئاينىڭ ئون بىرى — پەيشەنبە كۈنى تاش قۇدۇق، يىگىرمە ئالتە تاش ئېرىق، تاش تۈۋرۈك ۋە بىر پۈتۈن قىياغا قېزىلغان ئېرىقلار پۈتۈپ، شۇ كۈننىڭ ئۈچىنچى پەھەرىدىن باشلاپ قۇدۇقتىن سۇ تارتىلىشقا باشلىدى، دۇلپۇردا ئىش (354) قەلىۋاتقان تاشچىلارغا، ياغاچچىلارغا ۋە بارلىق ئىشچىلارغا، ئەگەردىكى ئۇستىلار ۋە ئىشچىلارغا لايىقىدا ئىنئاملار بېرىلدى. قۇدۇق سۈيى ھىدىنىڭ ياخشىلىنىشى ئۈچۈن، ئون بەش كۈنگىچە كېچە - كۈندۈز توختىماي چاقنى چۆرۈپ سۇ تارتىڭلار، دەپ بۈيرۇق بەردىم. جۈمە كۈنى بىرىنچى پەھەرگە بىر گەرى قالغاندا دۇلپۇردىن ئاتلاندۇق. كۈن ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن دەريادىن ئۆتتۇق.

ئاينىڭ ئون ئالتىسى — سەيشەنبە كۈنى قىزىلباشلار بىلەن ئۆزبېكلەر ئۇرۇشىدا بولغان دۈ سۇلتانىنىڭ نۆكىرى كەلدى ۋە شۇنداق مەلۇمات بەردى: جام ۋە خەرگىرد تەۋەسىدە ئاشۇر كۈنى تۈركمەنلەر بىلەن ئۆزبېكلەر ئارىسىدا مەيدان ئۇرۇشى بولىدۇ. بامدات ۋاقتىدىن پېشىنگىچە ئۇرۇشىدۇ. ئۆزبېكلەرنىڭ ئوچ يۈز مىڭ كىشى

ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى. تۇركمەنلەر قىرىق - ئەللىك مىڭچە بار ئىكەن. قارىسىنى يۈز مىڭ مۆلچەرلىدى. لېكىن ئۆزبېكلەر ئۆزىنىڭ ئادىمىنى يۈز بەش مىڭ دەيتى. قىزىلباشلار رۇم شەكلىدە ھارۋا، زەربزەن ۋە تۆفەڭچى بار ئىكەنمىش. شاھزادە ۋە جۇھە سۇلتان يىگىرمە مىڭ ياخشى يىگىت بىلەن ھارۋىلارنىڭ ئارىسىدا تۇرىدۇ، باشقا بەگلەرنى ھارۋىلارنىڭ تاشقىرىسىدا ئوق قانات ۋە سول قانات قىلىپ (ب 354) سەپ تۇزىدۇ، ئۆزبېكلەر يېتىپ كېلىشى بىلەن تاشقىرىدىكىلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، يىقىتا يىقىتا سۇرۇپ كېلىدۇ ۋە كەينىدىن بۇرۇلۇپ تۆگە ۋە يۈكلەرنى ئولجا ئالىدۇ. ئاخىردا ھارۋىلارنىڭ ئارىسىدىكىلەر زەنجىرنى ئېچىپ قارشى چىقىدۇ، بۇ يەردىمۇ شىددەتلىك جەڭ بولىدۇ. ئۆزبېكلەر ئۇچ قېتىم يانداۇرۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ. تەڭرى ئىنايىتى بىلەن تۇركمەنلەر ئۆزبېكلەرنى مەغلۇپ قىلىدۇ. كۆچۈمخان، ئۆبەيدخان ۋە ئەبۇسەئىد سۇلتان باشلىق توققۇز سۇلتان ئەسىرگە چۈشىدۇ. بۇلاردىن يالغۇز ئەبۇسەئىد سۇلتان تىرىكمىش، قالغان سەككىز سۇلتان ئۆلۈپتۇ. ئۆبەيدخاننىڭ بېشىنى تاپالماي، تېنىنىلا تېپىپتۇ. ئۆزبېكلەردىن ئەللىك مىڭ كىشى، تۇركمەنلەردىن يىگىرمە مىڭ كىشى چىقىم بولۇپتۇ.

شۇ كۈنى ئون ئالتە كۈنلۈك بۇلجار بىلەن جۇنپۇرغا كەتكەن غىياسىددىن قۇرچى كەلدى. سۇلتان جۇنەيد ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى خەرىدكە چېرىك تارتىپتۇ؛ بۇ ياقتىن

كەتكەنلەر ۋاقتىدا بارالماپتۇ. سۇلتان جۇنەيد ئېغىز ئار-قىلىق مۇنۇلارنى دەپتۇ: شۇكۇر، تەڭرى ئىنايىتى بىلەن، بۇ تەرەپلەردە پادىشاھنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان بىرەر ئىش كۆرۈلمىدى. مىرزا كەلسە، بۇ تەۋەدىكى سۇلتانلار، خانلار ۋە ئەمىرلەرگە مىرزا بىلەن بىللە يۇرۇش قىلىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلسە، ئۇمىد بارکى، ھەممە ئىشى ئاسانلىق بىلەن ئورۇندىلىدۇ. (355) گەرچە سۇلتان جۇنەيدتىن مۇنداق جاۋاب كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن مولا مۇھەممەد مەزھەبتىن خەۋەر كۇتۇشكە تۇغرا كەلدى. ئۇ، كاپىر سەنگا ئۇرۇشىدىن كېيىن بەنگالەگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلگەن بولۇپ، بۇگۇن - ئەتە كېلىدۇ، دېيىشەتتى. ئاينىڭ ئون توققۇزى — جۇمە كۇنى مەجۇن يەپ، بىر-نەچچە يېقىنلار بىلەن خىلۋەتخانىدا ئولتۇراتتىم، مولا مۇھەممەد مەزھەب كەچتە — شەنبە كېچىسى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇ تەرەپتىكى ئەھۋالنى بىر - بىرلەپ سوراپ بىلدۇق: بەنگالەلىكلەر ئىتائەت ۋە تەرەپدارلىق مەيدانىدا ئىكەن.

يەكشەنبە كۇنى تۇرك ۋە ھىند ئەمىرلەرنى خىلۋەتخا-نىغا چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۇزدۇم. كېڭەشتە مۇنداق سۆز-لەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى: بەنگالەگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار-نىڭ ئىتائەت ۋە تەرەپدارلىق مەيدانىدا ئىكەنلىكىنى بىل-دۇق. بەنگالەگە بېرىش پايدىسىز. ئۇ تەرەپتە چېرىكنى تەمىن ئىتەلەيدىغان خەزىنە يوق. غەرب تەرىپىدە بەزى يەرلەر بارکى، ھەم يېقىن، ھەم خەزىنىسىمۇ بار.

مالى ۋافىر ئېلى كافىر يول ياۋۇق،
شەرقسارى گەر يىراقتۇر، ئول ياۋۇق.

(مېلى مول، ئاھالىسى كاپىر، يولى يېقىن. شەرق تەرەپ يىراق بولسا، ئۇياق يېقىن.)

ئاخىر، شۇنداق قارار قىلىنىدى: غەرب تەرىپىگە بېرىش يولىمىز يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، بىرنەچچە كۈن تەخىر قىلىپ، شەرق تەرىپىدىن خاتىرجەم بولۇپ (ب 5-35) ئاندىن ماڭساقمۇ بولىدۇ. غىياسىددىن قۇرچى يەنە يىگىرمە كۈنلۈك مۆھلەت بىلەن پۈرەب ئەمىرلىرىگە گەنگ دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى بارلىق سۇلتان، خان ۋە ئەمىرلەرنىڭ ئەسكەرلىرى ئەتراپىغا توپلىنىپ، ئۇ دۈشمەنلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىشى توغرۇلۇق پەرمان ئېلىپ بېرىشقا چاپتۇرۇلدى. ئۇ، بۇ پەرمانلارنى ئۇ يەرگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، ۋاقتىدا قايتىشى كېرەك ئىدى.

شۇ كۈنلەردە، مۇھەممەد كۆكەلداشتىن ئەرز ـ ھال كەلدى: بەلۈجلار يەنە كېلىپ، بەزى يەرلەرنى چاپقۇن قىلىپتۇ. بۇنىڭغا قارشى تەدبىر كۆرۈش ئۈچۈن تېمۇر سۇلتاننى بەلگىلەپ، سەھرىنىڭ ۋە سەمانەنىڭ نېرىدىكى ئادىل سۇلتان، سۇلتان مۇھەممەد دولداي، خۇسرەۋ كۆكەلداش، مۇھەممەد ئەلى جەڭ ـ جەڭ، ئاذىدۇلئەزىز مىراخور، سەيىد ئەلى، ۋەلى قىزىل، قەرەچە، ھەلاھىل، ئاشىق بەكاۋۇل، شەيخ ئەلى، كەتتە، گۆجۈرخان، ھەسەن ئەلى سەۋادى قاتارلىق بەگلەرنىڭ سۇلتان ئەتراپىغا يىغىلىپ، ئالتە ئايلىق كېرەك ـــ ياراغ بىلەن بەلۈجلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشى، چىن تېمۇر سۇلتاننىڭ بەلگىلىمىلىرىگە بويسۇنۇپ، نىزام ۋە ئىنتىزام سۆزلىرىدىن چىقماسلىقى توغرۇلۇق پەرمان چىقاردۇق ۋە

بۇ پەرماننى يەتكۈزۈشكە ئابدۇلغەففار تاۋاچىنى بەلگىلە-
دۇق. قارار شۇنداق بولدى: «ئۇ، بۇ پەرمانلارنى ئاۋۋال
چىن تېمۇر سۇلتانغا يەتكۈزسۇن؛ ئاندىن ئۇ يەردىن ئۆ-
تۈپ يۇقىرىدا ئېيتىلغان بەگلەرگە پەرماننى (356) كۆر-
سىتىپ چىن تېمۇر سۇلتان بۇلجار قىلغان يەر نەده
بولسا، هەممىسىنى چېرىكى بىلەن شۇ يەردە هازىر قىل-
سۇن؛ ئابدۇلغەففار ئۆزىمۇ شۇ چېرىكتە بولسۇن؛ كىمدىن
سۇسلۇق ۋە بىپەرۋالىق زاهىر بولسا، بىزگە مەلۇم قىل-
سۇن؛ شۇنداق ئىللەت كۆرۈلگەنلەرنى مەرتىۋە ۋە خىزمەت-
لىرىدىن ئېلىپ، ۋىلايەتلىرىدىن مەهرۇم قىلىمىز». بۇ
پەرمانلارنى تاپشۇرۇپ، ئېغىز سۆزلىرىگە ئۇقتۇرغاندىن
كېيىن، ئابدۇلغەففارنىڭ مېڭىشىغا رۇخسەت بەردۇق.

ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى ــ يەكشەنبە كېچىسى
ئوچ پەھەر ۋە ئالتە گەردە جۇندىن ئۆتۈپ، دۇلپۇردىكى
نېلۇپەر بېغىغا قاراپ ماڭدۇق. يەكشەنبە كۈنى ئۇچىنچى
پەھەرگە يېقىنلاشقاندا باغقا يېتىپ كەلدۇق. باغ ئەتراپى-
دىن بەگلەرگە ۋە ئىچكىيلەرگە ئۆزلىرى ئۇچۇن ئۆي ۋە
باغ بىنا قىلىدىغان يەرلەرنى بەلگىلىدۇق. جامادىيەلئەۋۋەل
ئېيىنىڭ ئوچى ــ پەيشەنبە كۈنى باغنىڭ شەرقىي جەنۇب
تەرىپىدىن هاممام ئوچۇن يەر بەلگىلىدۇق. هاممام سېلى-
نىدىغان يەرنى تۈزلەشنى بۇيرۇدۇم. بۇ تۈزلەنگەن يەرگە
هاممامنىڭ ئۇلىنى سالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ لايىهىسىنى
بەلگىلەشنى، بۇ هاممامنىڭ بىر ئۆيىدە بىر چوڭ كۆل-
چەك بولۇشىنى تاپشۇردۇم. شۇ كۈنى خەلىفە ئەگرەدىن
قازى جىيا بىلەن بىر سىنگ دۇنىڭ ئەرز ـ هال خەت-
لىرىنى (ب 356) ئەۋەتىپتۇ. بەهارنى ئىسكەندەرنىڭ

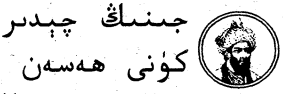
ئوغلى مەھمۇد ئىشغال قىلغانمىش. بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەرگە چېرىك تارتىشنى قارار قىلىپ، ئەتىسى ــ جۈمە كۈنى ئالتىنچى گەردە نېلۈپەر بېغىدىن ئاتلىنىپ، نامازشامدا ئەگرەگە كەلدۇق. مۇھەممەد زەمان مىرزا دۇلپۇرغا كېتىۋاتقانىكەن، يولدا ئۇچرىدى. چىن تېمۇر سۇلتان شۇ كۈنى ئەگرەگە كېلىپتۇ. تاڭلىسى ــ شەنبە كۈنى كېڭەش بەگلىرىنى چاقىرىپ، ئاينىڭ ئونى ــ پەيشەنبە كۈنى دۇلپۇرغا قاراپ يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدۇق.

شۇ شەنبە كۈنى كابۇلدىن خەت ـ خەۋەر كەلدى: ھۈمايۇن ئۇ تەرەپتىكى چېرىكنى توپلاپ، سۇلتان ۋەيس-نىمۇ ئۆزىگە قوشۇپ، قىرىق ـ ئەللىك مىڭچە كىشى بىلەن سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىپتۇ. ھىسارغا سۇلتان ۋەيسىنىڭ ئىنىسى شاھ قۇلى كىرىپتۇ. تىرمىزدىن يۇ-رۇپ، قابادىيانىنى ئالغان تۇرسۇن مۇھەممەد سۇلتان يار-دەم سوراپتۇ. ھۈمايۇن تۆلەك كۆكەلداش بىلەن مىرخۇرد باشلىق نۇرغۇن ئادەمنى ھەم بار مۇغۇللارنى قوشۇپ تۇرسۇن سۇلتانغا يارەمگە ئەۋەتىپ، ئۆزىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ.

جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئونى ــ پەيشەنبە كۈنى ئۇچىنچى گەردىن كېيىن پۈرەبكە بېرىش ئۇچۇن يولغا چىقىپ، جەلسىر يېزىسىنىڭ بىرئاز يۇقىرىسىدا (357) جۇندىن كېمە بىلەن ئۆتۈپ، زەرەفشان بېغىغا كەلدىم. تۇغ، ناغرا، ئاتخانا ۋە بارلىق چېرىك باغقا ئۇدۇل دەريا-نىڭ نېرىقى تەرىپىگە چۈشسۇن، كۆرۈنۈشكە كەلگۈچىلەر كېمە بىلەن ئۆتۈپ كەلسۇن، دەپ بۇيرۇق بەردىم. شەنبە

كۇنى بەنگاله ئەلچىسى ئىسمائىل مەتا بەنگالەلىكلەرنىڭ سوۋغىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ھىندىستان قائىدىسى بويىچە مۇلازىمەت قىلدى. بىر ئوق ئېتىمى يەرگە كېلىپ تەزىم قىلىپ ياندى. ئۇنىڭغا «سىرمۇيىنە» دېيىلىدىغان قائىدە كىيىمىنى كىيدۈرۈپ ئېلىپ كەلدى. بىزنىڭ قائىدىمىز بويىچە، ئوچ قېتىم يۈكۈنۈپ كېلىپ، نۇسرەت شاھنىڭ ئەرز ـ ھال خېتىنى تاپشۇردى ۋە ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلىرىنى تەقدىم قىلىپ ياندى. دۇشەنبە كۇنى خوجا ئابدۇلھەق كەلدى. كېمە بىلەن سۇدىن ئۆتۈپ، خوجىنىڭ چېدىرىغا بېرىپ مۇلازىمەت قىلدىم. سەيشەنبە كۇنى ھەسەن چەلەبى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى.

چېرىكنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى بىلەن بولۇپ، چارباغدا بىرنەچچە كۇن ھايال بولدۇق. ئايىنىڭ ئون يەتتىسى ـــ پەيشەنبە كۇنى ئۇچىنچى گەردىدىن كېيىن بۇ يەردىن كۆچتۇق. مەن كېمىگە چۈشۈپ ماڭدىم. ئەگىرەدىن يەتتە كۇرۇھ كېلىدىغان ئەنۋار يېزىسىغا چۈشتۇق. يەكشەنبە كۇنى ئۆزبېك ئەلچىلىرىنىڭ قايتىشىغا رۇخسەت بېرىلدى. كۆچۈم خانىنىڭ ئەلچىسى ئەمىن (ب 357) مىرزىغا بىر كەمەرلىك خەنجەر، بىر زەرباپ تون ۋە يەتمىش مىڭ تەڭگە ئىنئام بولدى. ئەبۇسەئىد سۇلتانىنىڭ نۆكىرى موللا تاغايىغا ۋە مېھىرخانىم بىلەن ئوغلى پولات سۇلتانىنىڭ نۆكەرلىرىگە چەكمەن ۋە توقۇلما تونلار كىيدۈرۈلدى. بۇلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا نەق پۇل ئىنئام قىلىندى.

ئەتىسى، خوجا ئابدۇلھەقنىڭ ئەگىرەدە تۇرۇشىغا، ئۆزبېك خانلىرى ۋە سۇلتانلىرى قېشىدىن ۋەزىپە بىلەن كەلگەن خوجا كەلانىنىڭ سەمەرقەندكە قايتىشىغا رۇخسەت

بېرىلدى. ھۇمايۇننىڭ ئوغۇللۇق بولغانلىقىنى ۋە كامراڭ-
لىقىنى ئۆيلەنگەنلىكىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن مىرزائى
تەبرىزى بىلەن مىرزا بەگ تاغايى ئون مىڭ شاھرۇخى
سوۋغا بىلەن ماڭدۇرۇلدى. ھەر ئىككى مىرزىغا ئۆزۈم
كىيگەن تون بىلەن ئۆزۈم باغلىغان كەمەرنى ئەۋەتتىم.
موللا بېھىشتىن ھىندالغا ياقۇت كۆز قويۇلغان كەمەرلىك
خەنجەر، ياقۇت كۆز قويۇلغان دۇۋەت، سەدەپتىن ئىشلەن-
گەن ئورۇندۇق، ئۆزۈم كىيگەن چاپان، بەلۋاغ، بابۇرى
خېتىنىڭ تەپسىلاتى ۋە بابۇرى خېتىدە يېزىلغان قىتئە-
لەر ئەۋەتىلدى. ھىندال بىلەن خوجە كەلانغا يەنە تەرجىمە
ۋە شېئىرلار ئەۋەتىلدى. مىرزا بەگ تاغايىدىن كامرانغىمۇ
تەرجىمە ۋە ھىندىستانغا كەلگەندىن بۇيان ئېيتىلغان
شېئىرلار ھەم بابۇرى خېتى بىلەن پۈتۈلگەن مەكتۇپ
ئۆرنەكلىرى ئەۋەتىلدى.

سەيشەنبە كۈنى كابۇلغا ماڭىدىغان كىشىلەرگە خەت-
لەرنى يېزىپ بېرىپ رۇخسەت بەرگەندىن كېيىن، موللا
قاسىم، ئۇستاد شاھ مۇھەممەد سەنگتەراش، مىرەك، مىر-
غىياس (358)، مىر سەنگتەراش، شاھ بابائى بىلدارلارغا
ئەگىرە ۋە دۇلپۇردا بولىدىغان قۇرۇلۇشلار توغرۇلۇق چۈ-
شەنچە بېرىپ، ئۇلارنى بۇ ئىشلارغا ھۆددىگەر قىلىپ
يولغا سالدۇق. بىرىنچى پەھەر يېقىنلاشقاندا ئەنۋاردىن
يولغا چىقتۇق. نامازپېشىن ئاخىرىدا چەندۋارغا بىر كۈ-
رۇھ قالغان يەردىكى ئەباپۇر دېگەن يېزىغا چۈشتۇق. پەي-
شەنبە ئاخشىمى ئابدۇلمۇلۇك قۇرچىنى ھەسەن چەلەبىگە
قوشۇپ شاھزادە تەھماسىپ قېشىغا، چاپۇقنى ئۆزبېك
ئەلچىلىرى بىلەن بىللە خانلار ۋە سۇلتانلار قېشىغا ماڭ-

دۇردۇق. كېچىنىڭ ئۆتۈشىگە تۆت گەرى قالغاندا ئەباپۇر-دىن كۆچۈپ، تاڭ يورۇغاندا كېلىپ چەندۇارنىڭ يېنىدا كېمىگە چۈشتۇم. نامار خۇپتەندە رابىرنىڭ ئالدىدا كېمىدىن چىقىپ ئۇردۇغا كەلدىم. ئوردۇ فەتھىپۇرغا چۈشكەنىكەن. فەتھىپۇردا بىر كۈن تۇرۇپ، شەنبە كۈنى سەھەر تاھارەت ئېلىپ ئاتلىنىپ، رابىرغا يېقىن بىر يەردە نامار بامداتنى جامائەت بىلەن ئۆتىدۇق. مەۋلانا مەھمۇد فارابى ئىمام ئىدى. كۈن چىققاندا رابىرنىڭ چوڭ توقىيىنىڭ تۆۋىنىدە كېمىگە چۈشتۇق. بۇ كۈنى تەركىب خېتى بىلەن يازماقچى بولغان تەرجىمە ئۈچۈن ئون بىر سىزىقلىق بەت تەييارلىدىم. شۇ كۈنى ۋەلىيەرنىڭ سۆزلىرىدىن كۆڭلۈمگە بىر تەنبىھ بولدى، رابىرى پەرگەنە-لىرىدىن جاكىن دېگەن پەرگەنە ئۈدۈلىدا كېمىلەرنى ياقىغا تارتىپ، ئۇ كېچىسى كېمىدىلا بولدۇق. تاڭدىن بۇ-رۇنراق (ب 358) كېمىلەرنى ماڭدۇرۇپ، ئاردا بامدات نامىزىنى ئۆتىدۇق. كېمىدىكى ۋاقتىمدا، سۇلتان مۇھەم-مەد باخشى، خوجا كەلانىڭ نۆكىرى شەمسىددىن مۇھەم-مەدنى ئېلىپ كەلدى. خەت ۋە سۆزلىرىدىن كابۇلدىكى ئەھۋاللار تولۇق مەلۇم بولدى. مەھدى خوجىمۇ كېمىدىكى ۋاقتىمىزدا كەلدى. پېشىندىن بۇرۇنراق ئەتاۋەنىڭ ئالدىدىكى سۇنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى باغقا چىقىپ، جۇن دەريا سىدا غۇسۇل قىلىپ، پېشىن نامىزىنى ئۆتىدىم. نامار ئۆتىگەن يەردىن ئەتاۋە تەرەپكىرەك كېلىپ، سۇغا ئۇدۇل بىر دۆڭگە چىقىپ، مۇشۇ باغنىڭ دەرەخلىرى سا-يىسىدا ئولتۇرۇپ يىگىتلەرنى شوخلۇققا سالدۇق. مەھدى خوجا بۇيرۇغان تائام مۇشۇ يەردە تارتىلدى. نامازشامدا

سۇدىن ئۆتۈپ ئوردۇغا كەلدىم. چېرىكنىڭ يىغىلىشى ۋە شەمسەددىن مۇھەممەدتىن كابۇلدىكىلەرگە ئەۋەتىدىغان خەتلەرنى يېزىش ئۈچۈن، بۇ يەردە ئىككى - ئۈچ كۈن ھايال بولدۇق.

جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنى — چارشەنبە كۈنى ئەتىۋەدىن كۆچۈپ سەككىز كۇرۇھ ماڭغاندىن كېيىن، مۇرى ۋە ئەدۇسەگە چۈشتۇق. كابۇلغا ئەۋەتىلىدىغان خەتلەرنىڭ قالغان بەزىلىرىنى مۇشۇ يەردە يازدىم. ھۈمايۇنغا ئەۋەتىلگەن خەتتە: ئەگەر ھازىرچە ئالدىراش ئىش بولمىسا، ئوغرىلىق بىلەن قاراقچىلىقنى يوقات، ھېچكىمنىڭ ئاسايىشلىقى بۇزۇلمىسۇن، (359) كابۇلنى پادىشاھ مۇلكى قىلدىم، ئوغلانلاردىن ھېچقايسىڭلار ئۇنى تەمە قىلماڭلار! دېگەن مەزمۇنلار بار ئىدى ھەم ھىندالنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلغانىدىم. ئاندىن، كامرانغا شاھزادە بىلەن ياخشى مۇئامىلە قىلىشقا تىرىشىش، مۇلتان ۋىلايىتىنىڭ ئۈزىگە ئىنايەت قىلىنغانلىقى، كابۇل ۋىلايىتىنىڭ پادىشاھ مۇلكى بولىدىغانلىقى ھەم ئالە ۋە تۇغقانلارنىڭ كېلىدىغانلىقى يېزىلغانىدى. يەنە بەزى ئەھۋاللار خوجا كەلانغا يېزىلغان خەتتىن مەلۇم بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە شۇ خەتنىڭ نۇسخىسى ئەينەن كەلتۈرۈلدى: «خوجا كەلانغا سالامدىن كېيىن سۆز شۇكى، شەمسەددىن مۇھەممەد ئەتاۋەدىكى چېغىمىزدا كەلدى. ئەھۋاللار مەلۇم بولدى. بىزنىڭ ئۇ تەرەپلەرگە بېرىش ئارزۇيۇمىز چەكسىزدۇر. ھىندىستان ئىشلىرىمۇ خېلى يولغا چۈشۈۋاتىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىدىن ئۈمىد شۇكى، بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرى ئۇلۇغ تەڭرى ئىنايىتى بىلەن پات

پۇرسەتتە سەرەمجان بولغاي. بۇ ئىشلار پۇتكەندىن كېيىن، تەڭرى نېسىپ قىلسا، تەخىرسىز يولغا چىقماقچىمەن. ئۇ ۋىلايەتلەرنىڭ لاتاپەتلىرىنى كىشى قانداق ئۇنتۇغاي. خۇسۇسەن، مۇنداق توۋلىق بولغان چاغدا قوغۇن ۋە ئۇزۇملەرنىڭ لەززىتىنى قانداقمۇ ئەستىن چىقارغىلى بولسۇن. بۇ يېقىندا بىر قوغۇن ئېلىپ كېلىشكەنىدى، پىچىپ يېگەنده ئاجايىپ تەسىر قىلدى، يىغلۇۋەتتىم.

كابۇلدىكى ئىتتىپاقسىزلىقلار (ب 359) يېزىلغانىدى. ئاخىر كۆڭۈل شۇنىڭغا قارار تاپتىكى، بىر ۋىلايەتتە يەتتە ـ سەككىز ھاكىم بولسا، قانداقمۇ بىرلىك ۋە مۇستەھكەملىك بولسۇن؟ شۇ سەۋەبتىن ئېگىچەم بىلەن ھەرەملەرنى ھىندىستانغا چاقىرتتىم. پۇتۇن كابۇل ۋىلايىتىنى پادىشاھ مۇلكى قىلدىم. ھۇمايۇن بىلەن كامرانغىمۇ بۇ ھەقتە چۇشەنچە بېرىپ خەت يازدىم، ياخشى بىر ئادەم ئۇ خەتلەرنى مىرزىلارغا ئاپىرىپ بەرسۇن. مۇندىن بۇرۇنمۇ شۇ مەزمۇندا مىرزىلارغا خەت يازغانىدىم، بەلكىم مەلۇم بولغاندۇر. ئەمدى ئۇ ۋىلايەتنىڭ ئىدارە ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا ھېچقانداق سۆز ۋە توسالغۇ قالمىدى، مۇندىن كېيىن قورغان نامەزمۇت، ئاھالە نامەمۇر بولسا ياكى ئاشلىق يوق، خەزىنە قۇرۇق بولۇپ قالسا، بۇ ئىدارە قىلغۇچىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ. زۆرۈر بولغان بەزى ئىشلار يېزىلغۇسىدۇر. بەزىسى ئۇچۇن پەرمانمۇ بېرىپتۇ. بۇ ئىشلاردىن ئاشقان پۇل خەزىنىگە ئېلىنسۇن.

زۆرۈر بولغان ئىشلار مۇنۇلار: ئالدى بىلەن قورغانىنىڭ تەئمىراتى، ئاشلىق، كەلدى ـ باردى ئەلچىلەرنىڭ تەمىناتى، مەسچىتى جامەنىڭ قۇرۇلۇشى، ئۇنىڭغا كېتىدىغان

غان پۇلنى مالدىن ئېلىپ، شەرئى قىلىپ ئىشلەتسۇن؛ كارۋان ساراىيى ۋە ھاممالارنىڭ تەئمىراتى، ئەركىتە ئۇستاد ھەسەن ئەلى پىشىق خىش بىلەن ياساپ، يېرىم يولدا توختاپ قالغان ئىمارەتنى تاماملاش؛ (360) بۇنى ئۇستاد سۇلتان مۇھەممەد بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مۇۋاپىق بىر پىلان بىلەن سېلىش كېرەك؛ ئەگەر ئۇستاد ھەسەن ئەلى سىزغان بۇرۇنقى پىلان مۇناسىپ بولسا، شۇ بويىچىلا پۈتكۈزسۇن، بولمىسا، مەسلىھەت بىلەن ياخشى بىر پىلان ئاساسىدا سالسۇن، شۇنداق بولسۇنكى، سەنىسى دىۋانخانىنىڭ سەيناسى بىلەن تەڭ بولسۇن؛ خۇرد كاۋۇل بەندى بوغازنىڭ خۇرد كابۇل تەرەپكە چىققان يېرىدە بۇدھاك سۇيى بىلەن باغلىنىشى كېرەك؛ غەزنى بەندىنىڭ تەئمىراتى، باغى خىيابان، بۇ باغنىڭ سۇيى ئاز، بۇنىڭغا بىر تاشلىق سۇ كەلتۈرۈش كېرەك.

خوجا بەستەنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە، تۆتۈم دەرە سۇيىنى بىر دۆڭ ئۇستىگە كەلتۈرۈپ، ئۇ يەرگە كۆلچەك ياستىپ، كۆچەتلەر قويدۇرغانىدىم. بۇ يەر گۈزەرگاھنىڭ ئۇدۇلىدا ھەم گۈزەل كۆرۈنۈشلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن «نەزەر گاھ» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇ يەرگىمۇ ياخشى كۆچەتلەرنى تىكىش كېرەك، پىلان بىلەن چىمەنلىكلەرنى ياساپ، چىمەنلىك ئەتراپىدا خۇش رەڭ ۋە خۇشبۇي گۈل - گىياھلارنى ئۆستۈرۈش كېرەك. سەيىد قاسىمۇ ياردەمگە تەينىلەندى. تۆۋەنچىلەر بىلەن ئۇستاد مۇھەممەد ئىمىن جىبەچىنىڭ ئەھۋالىدىن غاپىل بولماڭ.

بۇ خەت تېگىشى بىلەن ئېگىچەم بىلەن ھەرەملەرنى تېز يولغا سېلىڭ ھەم نىلابقىچە (ب 360) ئەكىلىپ قو-

يۇك. بۇ خەت تېگىشى بىلەن كېچىككەندە بىر ھەپتە ئىچىدە جەزمەن يولغا چىقسۇن. بولمىسا، ھىندىستاندىن بارغان چېرىكمۇ تار يەردە قىسىلىپ قالىدۇ، ۋىلايەتمۇ خاراب بولىدۇ. ئاندىن ئابدۇللاغا يېزىلغان خەتتە تۇۋا قىلغانلىقىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بەك مۇبالىغە قىلىنغانىدى. بۇ رۇبائىي ئۇنىڭغا سەل زىت بولۇپ قالدى:

مەي تەركىنى قىلغالى پەرىشاندۇرمېن،
بىلمان قىلۇر ئىشىمنىيۇ ھەيراندۇرمېن.
ئېل بارچە پۇشەيمان بولۇرۇ تۆۋبە قىلۇر،
مېن تۆۋبە قىلىپمېنۇ پۇشەيماندۇرمېن.

(مەينى تەرك قىلغاندىن بۇيان پەرىشانمەن. نېمە قىلارىمنى بىلمەيمەن، ھەيرانمەن. باشقىلار پۇشايمان قىلغاندىن كېيىن توۋا قىلىدۇ، مەن بولسام توۋا قىلغاندىن كېيىن پۇشەيمان قىلىۋاتىمەن.)

بىنائىنىڭ بىر چاقچىقى يادىمغا كەلدى. بىر كۈنى بىنائى ئەلىشىر بەگنىڭ قېشىدا چاقچاق قىلىدۇ. ئەلىشىر بەگ تۈگمىلىك چەكمەن كىيگەنىكەن، ئۇ: « نەغىز زەرافەتى كەردى، چەكمەنرا مىدادەم، ۋەلى تۈگمەھا نەمىماند ۋە مانىئەست (ياخشى چاقچاق قىلدىڭ، مەن ساڭا چەكمىنىمنى بېرەتتىم، بىراق تۈگمىسى تۈرمايدۇ ھەم ئېتىكلىك) دەپتۇ. بىنائى: «تۈگمەھا چى مانىئەست، بادىگىھا مانىئەست» (تۈگمىلەر قانداق ئېتىكلىك بولسۇن، تۆشۈكلىرى ئېتىكلىك) دەپتۇ. (مەسئۇلىيەت رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ زىممىسىدە). بۇ چاقچاقلارنى كەچۈرۈڭ ھەم تەڭرى يولىدا كۆڭلىڭىزگە ئالماڭ. ئاندىن رۇبائىي ئۆتكەن يىلى ئېيتىلغان. دەرۋەقە، ئۆتكەن ئىككى يىلدا شاراب

ئولتۇرۇشنىڭ ئارزۇ ۋە ئىشتىياقى چەكسىز ئىدى، شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، شاراب ئىشتىياقىدىن بەزەن يېغلاش دەرىجىسىگە يېتەتتىم. بۇ يىل ئەلھەمدۇلىللا بۇ ۋەسۋەسە پۈتۈنلەي كۆڭلۈمدىن چىقتى. بۇ تەرجىمىنى نەزمىلەشتۇر-گەننىڭ (361) بەرىكاتىدىن بولسا كېرەك. سىزمۇ تۇۋا قىلىڭ. سۆھبەت بىلەن شارابنىڭ خۇشلۇقى سۆھبەتتە بىللە بولغان ۋە بىللە ئىچكەن ھەمسۆھبەت ۋە ئۇلپەت بىلەن بولىدۇ. ئەگەر ھەمسۆھبەت ۋە ئۇلپەتسىز شىر ئەھمەد بىلەن ھەيدەر قۇلى بولسا، بۇ توۋا ئانچە قىيىن بولمايدۇ، دەپ، ئارزۇمەنلىك بىلەن سالام. جامادىيەلئاخىر ئېيىنىڭ بىرى ـــ پەيشەنبە كۈنى پۈتۈلدى».

بۇ نەسىھەت سۆزلىرىنى يازغىنىمدا، بۇلار ماڭا قاتتىق تەسىر قىلدى. بۇ خەتلەرنى شەمسىددىن مۇھەممەدكە تاپشۇرۇپ، ئېغىز سۆزلىرىنى تاپىلاپ، جۇمە كېچىسى ئۇنىڭ يولغا چىقىشىغا رۇخسەت بەردۇق.

جۇمە كۈنى سەككىز كۈرۈھ يول بېسىپ، جۇۋامەندىن ئاغا چۈشتۇق. كىتىن قارا سۇلتان بىر نۆكىرىنى ئەلچىلىككە كەلگەن كەمالىددىن قىياق ئاتلىق نۆكىرىنىڭ قېشىغا ئەۋەتكەنىكەن. ئۇ چېگرا بەگلىرىنىڭ تۇرمۇشى ۋە مۇئامىلىلىرى توغرۇلۇق ھەمدە ئوغرى ـ قاراقچىلار-دىن شىكايەتلەنگەن بەزى نەرسىلەرنى يېزىپتۇ. قىياق بۇ كەلگەن كىشىنى بۇ يەرگە ئەۋەتىپتۇ. قىياققا رۇخسەت بېرىپ، چېگرا بەگلىرىگە ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تۇتۇ-تىپ، تۇرمۇش ۋە مۇئامىلىنى ياخشىلاش توغرۇلۇق پەرمان بەردۇق. بۇ پەرمانلارنى كىتىن قارا سۇلتاننىڭ قېشىدىن كەلگەن كىشىگە تاپشۇرۇپ، ئۇنى مۇشۇ قارارگاھتىن يول-

غا سالدۇق. ھەسەن چەلەبى قېشىدىن شاھ قۇلى دېگەن كىشى كېلىپ، ئۇرۇش ئەھۋالىنى مەلۇم قىلغاندى. مۇ-شۇ شاھ قۇلىدىن (ب 361) شاھقا خەت يېزىپ، ھەسەن چەلەبىنىڭ كېچىكىپ قالغانلىقىغا ئۆزرە ئېيتىپ، ئۇنى ئايىنىڭ ئىككىسى ـــ جۈمە كۈنى ماڭدۇردۇق.

شەنبە كۈنى سەككىز كۈرۈھ يول بېسىپ، يەنە كال-پى پەرگەنەلىرىدىن بولغان كەكۇرا ۋە چەچاۋەلىگە چۈش-تۇق. ئايىنىڭ تۆتى ـــ يەكشەنبە كۈنى توققۇز كۈرۈھ يول بېسىپ، كالپى پەرگەنەلىرىدىن دىدەپۇر دېگەن پەرگەنەدە چېچىمنى ئالدۇردۇم. چېچىمنى ئالدۇرمىغىلى ئىككى ئاي بولغانىدى. سەنگەر سۈيىدە غۇسۇل قىلدىم. ئايىنىڭ بەشى ـــ دۈشەنبە كۈنى ئون تۆت كۈرۈھ يول بېسىپ، كالپى پەرگەنەلىرىدىن چەركەدەگە چۈشتۇق. ئايىنىڭ ئالتىسى ـــ سەيشەنبە كۈنى قارچەنىڭ ھىندىستانلىق چاكىرى ماھىم-نىڭ قاراچەگە يازغان پەرمانىنى ئېلىپ كەلدى. ماھىم كېلىدىكەن. مەن بۇرۇن ئۆز قەلىمىم بىلەن يازغان شە-كىلدە بۇيرۇق يېزىپ، لاھۇر، بېھرە ۋە شۇ تەۋەدىكىلەرنى ھەمراھلىققا چاقىرىپتۇ. بۇ پەرماننى جامادىيەلئەۋۋەل ئې-يىنىڭ يەتتىسى كابۇلدا يازغانىكەن.

چارشەنبە كۈنى يەتتە كۈرۈھ يول بېسىپ، ئادەمىۋۇر پەرگەنەسىگە چۈشتۇق. شۇ كۈنى تاڭدىن بۇرۇن يالغۇز ئاتلىنىپ، چۈش بىلەن جۇن دەرياسىغا يەتتىم ۋە جۇننى ياقىلاپ تۆۋەنگە ماڭدىم. ئادەمىۋۇر ئۇدۇلىغا يەتكەندە، بىر ئارالدا ئوردۇغا يېقىن يەرگە چېدىر تىكتۇرۇپ مەجۇن يېدۇق. شۇ كۈنى (362) سادىق بىلەن كۇلالنى چېلىشقا سالدۇق. كۇلال تەلەپ بىلەن كەلگەنىدى. ئەگرەدە چېلىش-

تۇرماقچى بولغاندا، يول جاپاسىنى باھانە قىلىپ، يىگىر-مە كۇنلۇك مۆھلەت سورىغاندى. بۇنىڭغا قىرىق - ئەل-لىك كۇن بولۇپ، مۆھلەتتىن ئاشقانلىقى ئۇچۇن، چېلە-شىشقا مەجبۇر بولدى. سادىق ياخشى چېلىشتى. ئۇنى ئاسانلا يېقىتتى. سادىققا ئون مىڭ تەڭگە، بىر ئېگەرلىك ئات، بىر قۇر كىيىم ۋە بىر تۇگمىلىك چەكمەن ئىنئام بولدى. كۇلال يېقىلغان بولسىمۇ، ئۇنى مەيۇسلەندۇرمەس-لىك ئۇچۇن ئۇنىڭغىمۇ بىر قۇر كىيىم بىلەن ئۇچ مىڭ تەڭگە ئىنئام بولدى.

ھارۋىلار بىلەن توپلارنى كېمىدىن چىقىرىشقا بۇيرۇق بەردىم. يەر تۇزلەپ، يول ياساپ ھارۋا ۋە كېمىلەرنى چە-قىرىپ بولغۇچە بۇ قارارگاھتا ئۇچ - تۆت كۇن تۇرۇپ قالدۇق. ئاينىڭ ئون ئىككىسى — دۇشەنبە كۇنى ئون ئىككى كۇرۇھ يول بېسىپ كېلىپ، كەررەگە چۇشتۇق. بۇ كۇنى تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ كەلدىم. كەررەدىن ئون ئىككى كۇرۇھ يول بېسىپ، كەررە پەرگەنەلىرىدىن كۇر-يەگە چۇشتۇق. كۇريەدىن سەككىز كۇرۇھ يول بېسىپ، سەراي مەنداغا چۇشتۇق. مۇشۇ يەرگە چۇشكەن كۇنى خۇپتەندە سۇلتان جەلالىددىن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئىككى كىچىككىنە ئوغلىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلدى. تاڭ-لىسى — ئاينىڭ ئون يەتتىسى (شەنبە كۇنى) سەككىز كۇرۇھ يول بېسىپ، كەررە پەرگەنەلىرىدىن بولۇپ گەنگ بويىغا جايلاشقان دۇگدۇگىگە كېلىپ چۇشتۇق. يەكشەنبە كۇنى مۇھەممەد سۇلتان (ب 362) مىرزا، قاسىم ھۆسەين سۇلتان، بەھۇب سۇلتان، تۇردىكەلەر مۇشۇ يەردىكى ۋاقتىمىزدا كەلدى. دۇشەنبە كۇنى ئەسكەرىيمۇ مۇشۇ يەر-

دىكى ۋاقتىمىزدا كىلىپ مۇلازىمەت قىلىدى. بۇ كەلگەن-لەرنىڭ ھەممىسى گەنگىنىڭ شەرق تەرىپىدىن كەلگەنىدى. ئەسكەرىي بىلەن بارلىق چېرىك گەنگىنىڭ نېرىقى تەرىپى بىلەنلا ئىلگىرىلىسۇن، ئوردۇ نەگە چۈشسە، ئۇلارمۇ شۇ يەرنىڭ ئۇدۇلىغا چۈشسۇن! دەپ بۇيرۇق بەردىم.

شۇ تەۋەدە تۇرغان ۋاقتىمىزدا، ئالدى تەرەپتىن كەينى - كەينىلەپ شۇنداق خەۋەرلەر كىلىپ تۇراتتى: سۇلتان مەھمۇدنىڭ قېشىغا بىر لەك ئافغان يىغىلىپتۇ. ئۇ شەيخ بايەزىد بىلەن بىبەننى نۇرغۇن چېرىك بىلەن سەرۋار تەيىنلەپ ئەۋەتىپ، ئۆزى فەتىھخان بىلەن بىللە گەنگنى ياقىلاپ چونار ئۈستىگە كىلىۋېتىپتۇ. ئۆتكەن يىلى ئېتىبار بىلەن نۇرغۇن پەرگەنە بېرىلىپ بۇ يەرگە قويۇلغان شىرخان سۇر ئافغانلارغا قوشۇلۇپتۇ. ئۇلار شىرخان بىلەن بىرنەچچە ئەمىرنى دەريادىن ئۆتكۈزۈپتۇ. سۇلتان جەلالىدىننىڭ ئادەملىرى بەنارەسنى قوغدىيالماي قېچىپ چىقىپتۇ. ئۇلار بەنارەس قورغىنىغا ئادەملىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، گەنگ ياقىسىغا كىلىپ ئۇرۇشارمىش.

دۇگدۇگىدىن كۆچۈپ، ئالتە كۈرۈھ يول بېسىپ، كەررەدىن ئۆچ - تۆت كۈرۈھ كىلىدىغان كۈسارغا چۈشتۇق. مەن كېمە بىلەن كەلدىم. سۇلتان (363) جەلالىدىننىڭ زىياپىتى مۇناسىۋىتى بىلەن بۇيەردە ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرۇپ قالدۇق. جۇمە كۈنى كەررە قەلئەسىگە كىرىپ، سۇلتان جەلالىددىننىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق. مېھمانداركىلىق قىلىپ، ئاش - تائاملارنى تارتتى. تائامدىن كېيىن، ئۆزىگە ۋە ئوغۇللىرىغا تىكىشسىز نەمچە كىيدۇرۇلدى ۋە ئۆزىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، چوڭ ئوغلىغا

«سۇلتان مەھمۇد» ئۇنۋانى بېرىلدى. كەررەدىن ئاتلىنىپ، بر كۆرۈھچە يول مېڭىپ، گەنگ ياقىسىغا چۈشتۇق. شۇ يەردىكى ۋاقتىمزىدا ماھمىنىڭ قېشىدىن كەلگەن شەھرەك بەگكە خەت يېزىپ بېرىپ، شۇ كۈنى ئۇنىڭ قايتىشىغا رۇخسەت بەردىم. خوجا يەھيانىڭ نەۋرىسى خوجا كەلان مەندىن، مەن يېزىۋاتقان «ۋەقايى»نى سورايتتى. كۆچۈرتۈپ قويغانىدىم، شەھرەك بەگدىن ئەۋەتىپ بەردىم.

تاڭلىسى ـــ شەنبە كۈنى كۆچۈپ، تۆت كۈرۈھ يول مېڭىپ چۈشتۇق. مەن يەنە كېمە بىلەن كەلدىم. چۈشىدىغان يەر يېقىن ئىكەن، بالدۇرلا كېلىپ قالدۇق. بىرئازدىن كېيىن، كېمىنىڭ ئىچىدىلا ئولتۇرۇپ مەجۇن يەدۇق. خوجا ئابدۇششەھىد نۇر بەگنىڭ چېدىرىدا ئىكەن، ئۇلارنى چاقىردۇق، موللا مەھمۇدنى موللا ئەلى خانىنىڭ چېدىرىدىن چاقىرتىپ كەلدۇق. بىردەم ئولتۇرغاندىن كېيىن كېمە بىلەن نېرىقى تەرەپكە ئۆتۈپ، چېلىشچىلارنى چېلىشىشقا سالدۇق. دوست يەسىنخەيرنى پالۋان (ب 363) سادىق بىلەن تۇتۇشماي، باشقىلار بىلەن چېلىشىشقا بۇيرۇدۇق. قائىدىگە خىلاپ ھالدا، ئۇنى ئالدى بىلەن كۆچلۈكرەكلەر بىلەن چېلىشقا سالدۇق. ئۇ سەككىز ئادەم بىلەن ئوبدان چېلىشتى.

نامازدىگەردە سۇلتان مۇھەممەد باخشى كېمە بىلەن ئۇ تەرەپتىن كەلدى ۋە سۇلتان ئىسكەندەرنىڭ ئوغلى مەھمۇدخان (بۇ دۇشمەنلەر ئۇنى سۇلتان مەھمۇد دەيدۇ)نىڭ بەربات بولغانلىق خەۋرىنى ئېلىپ كەلدى: نامازپېشىندا بۇ يەردىن بارغان جاسۇس، بۇ دۇشمەنلەرنىڭ بەربات بولغانلىقى خەۋرىنى ئېلىپ كېلىدۇ، پېشىن بە-

لەن دىگەر ئارىلىقىدا كەلگەن تاجخان سارەنگخانىنىڭ بەر-
گەن مەلۇماتىمۇ جاسۇس ئېلىپ كەلگەن خەۋەرگە ئۇيغۇن
كېلىدۇ؛ بۇ ئەھۋاللارنى سۇلتان مۇھەممەد كېلىپ مەلۇم
قىلدى. دۇشمەن كېلىپ جۇنارنى مۇھاسىرە قىلىدۇ. بىر-
ئاز ئۇرۇشمۇ قىلىدۇ. لېكىن بىزنىڭ كەلگەنلىكىمىزدىن
تەھقىق خەۋەر تېپىش بىلەنلا بەربات بولغان تەرزدە قاي-
تىدۇ. بەنارەسكە ئۆتكەن ئافغانلارمۇ ساراسىمە بىلەن قاي-
تىپ، دەريادىن ئۆتىدىغان چاغدا ئىككى كېمە غەرق بو-
لۇپ، بىرمۇنچە ئادىمى سۇدا ئۆلىدۇ.

ئەتىسى ئالتە كۇرۇھ يول مېڭىپ، پىياگ پەرگەنەلە-
رىدىن سىراۋۇلىگە كەلدۇق. مەن كېمە بىلەن كەلدىم.
چىن تېمۇر سۇلتان بىلەن توختەبۇغا سۇلتان يېرىم
يولدا كۆرۈشۈش ئۈچۈن كۇتۇپ تۇرغانكەن، ئۇلارنىمۇ
كېمىگە تەكلىپ قىلدىم. توختەبۇغا سۇلتان يەدە قىلغا-
نىكەن، قاتتىق بوران چىقىپ، يامغۇر يېغىشقا باشلىدى،
ئوبدان ھاۋا بولدى. بۇ ھاۋا مەجۇن يېيىشكە سەۋەب
بولدى. ئالدىنقى كۇنى مەجۇن يېگىنىمىزگە قارىماي، بۇ
كۇنمۇ مەجۇن يېدۇق. قونالغۇغا كېلىپ، ئەتىسى شۇ
يەردە تۇردۇق. سەيشەنبە كۇنى يەنە ئاتلاندۇق. ئوردۇنىڭ
ئۇدۇلىدا بۇك ـ باراقسان چوڭ بىر ئارال بار ئىكەن.
كېمە بىلەن ئۇ يەرگە ئۆتۇپ، ئارالنى ئارىلىغاندىن كې-
يىن، بىرىنچى پەھەردە يەنە كېمىگە چۇشتۇم.

ئات ئۇستىدە دەريا ياقىلاپ كېتىۋېتىپ، بىر قىيا
ئۇستىدىن ئۆتتۇم. ئات يېرىلغان قىيا ئۇستىگە چىقىشە-
غا قىيا يىقىلدى، مەن دەرھال ئۆزۇمنى قىرغاققا ئاتتىم.
شۇنىڭ بىلەن ئاتمۇ يىقىلمىدى. ئەگەر مەن ئات ئۇستىدە

بولغان بولسام، ئات بىلەن بىللىلا دومىلايتتىم. ئۇ كۈنى گەنگ دەريا سىدىن ئۈزۈپ ئۆتتۈم. ئۈزگەندە تاشلانغان ھەربىر غۇلاچنى ساناپ تۇردۇم: ئوتتۇز ئۇچ غۇلاچ بىلەن ئۆتتۈم ۋە ئۇ ياقتا توختىمايلا يەنە ئۈزۈپ بۈياققا ئۆتتۈم. ھەممە دەريالاردىن ئۈزۈپ ئۆتكەنىدىم، پەقەت گەنگ دەريا سىلا قالغانىدى. كەچقۇرۇن، گەنگ دەريا سىنىڭ جۇن دەريا سى بىلەن قوشۇلغان يېرىگىچە بېرىپ، پىياگ تەرەپىدىن كېمىنى سۆرىتىپ، بىر پەھەر ۋە تۆت گەرىدە ئوردۇغا كەلدىم.

چارشەنبە كۈنى ئىككىنچى پەھەردىن باشلاپ، چېرىك جۇن دەريا سىدىن ئۆتۈشكە باشلىدى. تۆت يۈز يىگىرمە كىمە بار ئىدى. رەجەپ ئېيىنىڭ بىرى — جۈمە كۈنى دەريادىن ئۆتتۈم. ئايىنىڭ تۆتى — دۈشەنبە كۈنى جۇن ياقىسىدىن بەھارغا بېرىش نىيىتى بىلەن ئاتلاندۇق ۋە بەش كۈرۈھ يول بېسىپ، لەۋايىنغا چۈشتۈق. مەن كىمە بىلەن كەلدىم. چېرىك تېخىچە دەريادىن ئۆتمەكتە ئىدى. ئادەمپۇردا كىمىدىن چىقىرىلغان زەربزەنبەك ھارۋىلارنى پىياگدا يەنە كىمىگە بېسىپ، كىمە بىلەن ئېلىپ كېلىشكە بۈيرۇق بەردىم. چۈشكەن يېرىمىزدە چېلىشچىلارنى چېلىشقا سالدۇق. پالۋان لاھۇرى كەشتىبان بىلەن دوست يەسىنخەيىر چېلىشتى. كۆپ تىركىشىشلەردىن كېيىن، دوست يەسىنخەيىر تەسلىكتە يەڭدى. ھەر ئىككىسىگە بىر قۇردىن كىيىم ئىنايەت بولدى.

تۈس سۈيى دېيىلىدىغان پاتقاقلىق بىر دەريا غا توغرا كەلدۇق. كىچىك[1] تېپىش ۋە يول ياساش ئىشلىرى بىلەن

① چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان بۇ ئۈزۈن پارچە، ئەسىرنىڭ ھەيدەرابات نۇسخىسىدا چۈشۈپ قالغان.

بولۇپ، بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ قالدۇق. ئات ۋە تۆگىلەرنى ئۆتكۈزىدىغان كېچىك بىرئاز يۇقىرىدىن تېپىلدى. ئۇ كېچىكتە ئوتۇغۇل ـ دوتۇغۇل تاشلار بولغاچ لىقتىن يۈكلۈك هارۋىلار ئۇ يەردىن ئۆتەلمەيدىكەن، يۈكلۈك هارۋىلارنىمۇ (364) شۇ يەردىن ئۆتكۈزۈشكە بۇيرۇق بەردىم. پەيشەنبە كۈنى ئۇ يەردىن قوزغىلىپ، تۈس سۇيىنىڭ قوشۇلغان يېرىگىچە كېمە بىلەن كەلدىم. سۇنىڭ قوشۇلغان يېرىدە كېمىدىن چىقىپ، تۈس سۇيىنىڭ يۇقىرىسىغا ئات بىلەن مېڭىپ، دېگەر ۋاقتىدا ئوردۇنىڭ سۇدىن ئۆتۈپ قۇرغان قارارگاهىغا كەلدىم. بۇ كۈنى ئالاتە كۈرۈھ يول بېسىلدى. تاتلىسى شۇ قونالغۇدا بولدۇق. شەنبە كۈنى كۆچۈپ ئون ئىككى كۈرۈھ يول بېسىپ، يېزىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە چۈشتۇق. مۇشۇ قونالغۇدىكى ۋاقتىمىزدا، چۈناردىن تاجخان ئوغۇللىرى بىلەن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. شۇ كۈنلەردە مۇھەممەد باخشىنىڭ مەلۇماتى كەلدى: ئائىلە كابۇلدىن تەهقىق كېلىۋېتىپتۇ. چارشەنبە كۈنى ئۇ يەردىن كۆچۈپ، چۈنار قورغىنىنى ئارىلاپ، چۈناردىن بىر كۈرۈھچە ئۆتۈپ چۈشتۇق.

پىياگدىن كۆچكەن كۈنلەردە بەدىنىمگە قاپارتقۇ چىقاندى. مۇشۇ قونالغۇدا بىر رۇملۇق، رۇمدا يېڭى كەشىپ قىلىنغان بىر ئۇسۇلدا داۋالىدى. قارىمۇچنى داڭقاندا قايناتتى. جاراهەتنى ئۇنىڭ ئىسسىق هورىغا تۇتتۇم، هور ئازايغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىسسىق سۇيى بىلەن يۇدۇم. نۇجۇمىي ئىككى سائەتكىچە توختىدى. مۇشۇ قونالغۇدىكى ۋاقتىمىزدا، بىر كىشى ئوردۇنىڭ يېنىدىكى ئارالدا شىر ۋە كەرگىدان كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى. ئەتىسى سەھەر (ب

364) ئارالنى قورشىدۇق. پىللارمۇ ئېلىپ كېلىنگەنىدى. شىر بىلەن كەرگىدان چىقمىدى. قورشاۋنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر ياۋا سۇ كالىسى چىقىپتۇ. ئۇ كۈنى بوران چىقىپ، توپا ـ چاڭ بەك ئاۋارە قىلدى. كېمىگە چۈشۈپ ئوردۇغا كەلدىم.

ئوردۇ بەنارەسنىڭ ئىككى كۈرۈھ يۇقىرىسىغا چۈشكەنىدى. جۇنار تەۋەسىدىكى جاڭگالالاردا پىل كۆپ بولارمىش. شۇ ياقتا بېرىپ پىل ئوۋلاش نىيىتىدە ئىدىم. تاج خان خەۋەر بەردىكى، مەھمۇدخان سۇن دەريانى قېشىدا ئىكەن. بەگلەرنى چاقىرىپ، دۈشمەنگە قارشى تېز يۈرۈش قىلىش توغرۇلۇق مەسلىھەت ئۆتكۈزدۈم. ئاخىرىدا مەنزىلىنى ئۈزارتىپ، توختىماي مېڭىش قارارىغا كەلدۇق. بۇ يەردىن كۆچۈپ، توققۇز كۈرۈھ يول مېڭىپ، بەلۋە كېچىكىگە چۈشتۇق. مۇشۇ قونالغۇدىن ئاينىڭ ئون سەككىزى ـــ دۈشەنبە ئاخشىمى تاھىرنى ئەگەرەگە ماڭدۇردۇق. ئۇ كابۇلدىن كېلىۋاتقانلارغا يول خەجى تەرىقىسىدە ئىنئام قىلىنغان پۇلنىڭ ھۆججىتىنى ئېلىپ كەتتى. ئۇ كۈنى كېمە بىلەن كەلدىم. تاڭدىن بۇرۇنراق كېمىگە چۈشكەنىدىم، گوي دەريانى قوشۇلغان جۇنپۇر دەريانىڭ يېتىپ، كېمە بىلەن گوي دەريانىڭ يۇقىرىسىغا ئازراق ئۆرلەپ يەنە ياندىم، تارغىنە دەريا بولسىمۇ، (365) لېكىن كېچىكى يوق ئىدى. ئۇ قاتتىكى چېرىكلەر كېمە، سالالار بىلەن ياكى ئات ئۈزدۈرۈپ ئۈتۈشى كېرەك ئىدى.

جۇنپۇر دەريانى قوشۇلغان يەرنىڭ بىر كۈرۈھ تۆۋەنىگە بېرىپ، ئۆتكەن يىلى جۇنپۇرغا بارغاندا چۈشكەن يەرنى ئارىلىدىم. سۇ يۇقىرىسىدىن ئوبدان شامال چىقىپ

بەردى. بەنگالەچە كېمىنىڭ يەلكەنلىرىنى ئېچىپ، چوڭ كېمىنى ئۇنىڭغا چاتتى. كېمە ناھايىتى چاپسان كەلدى. ئوردۇ بەنارەسىنىڭ بىر كۇرۇھ يۇقىرىسىغا چۈشكەن بولۇپ، بۇ يەرگە كۇننىڭ ئىككى گەرىسى قالغان چاغدا يېتىپ كەلدۇق. كەينىمىزدىن توختىماي ماڭغان كېمىلەرنىڭ ئەڭ تېز ماڭغىنى خۇپتەن ۋاقتىدا كەلدى. موغۇل بەگكە چەناردىن باشلاپ، تۇز يولدىكى ھەربىر قونالغۇنىڭ ئارىلىقىنى ئۆلچەم تانابى بىلەن ئۆلچەپ مېڭىش بۇيرۇقى بېرىلگەنىدى، لۇتفى بەگكە بولسا، مەن كېمىگە چۈشۈپ ماڭغان چاغدا، دەريا قىرغىقىنى ئۆلچەپ مېڭىش بۇيرۇقى بېرىلگەنىدى. تۇز يول ئون بىر كۇرۇھ، دەريا قىرغىقى ئون سەككىز كۇرۇھ چىقىپتۇ.

تاڭلىسى شۇ قونالغۇدا تۇرۇپ قالدۇق. چارشەنبە كۈنىمۇ كېمە بىلەن كېلىپ، غازىپۇرنىڭ بىر كۇرۇھ تۆۋۈنىگە چۈشتۇق. پەيشەنبە كۈنى مۇشۇ قونالغۇدا مەھمۇدخان نۇھانى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. شۇ كۈنى جەلال خان بەھارخان بەھارنىڭ، فەريدخان ناسىرخانىنىڭ، شىرخان سۇر، ئادىل خان سۇر ۋە باشقا بىرقانچە ئافغان ئەمىرلىرىنىڭ ئەرز ـ ھاللىرى كەلدى. (ب 365) شۇ كۈنى يەنە ئابدۇلئەزىز مىراخورنىڭ ئەرز ـ ھالى كەلدى، لاھۇردىن جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ يىگىرمىسىدە يېزىلغانىكەن. شۇ ئەرز ـ ھال يېزىلغان كۈنى قاراچەنىڭ كالپى تەۋەسىدىن ئەۋەتكەن ھىندىستانلىق چاكىرى يېتىپ بېرىپتۇ. ئابدۇلئەزىزنىڭ ئەرز ـ ھالىدا يېزىلغان ئىددىكى، ئابدۇلئەزىز ۋە باشقا بەلگىلەنگەن ئادەملەر جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ توققۇزى ئائىلىنى كۇتۇۋېلىش ئۈچۈن

نىلابقا مېڭىپتۇ. ئابدۇلئەزىز چاناپقىچە بىللە كېلىپ، ئۇ يەردىن ئايرىلىپ بالدۇرراق لاھۇرغا كېلىپ بۇ ئەرز - ھالنى ئەۋەتىپتۇ.

جۇمە كۈنى كۆچتۇق. مەن كېمە بىلەن بېرىپ، چۆسەنىڭ ئۇدۇلىدىكى بۇلتۇر كۈن تۇتۇلغان ۋە بىز روزا تۇتقان يۇرتنى ئارىلاپ يەنە كېمىگە چۈشتۇم. مۇھەممەد زەمان مىرزىمۇ كېمە بىلەن كەينىمىزدىن كەلدى. مىرزە-نىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەجۇن يېدۇق. ئوردۇ كەرمىناس دەرياسىنىڭ بويىغا چۈشكەنىدى. ھىندۇلار بۇ كەرمىناس دەرياسىدىن بەك پەرھىز قىلارمىش. پەرھىزكار ھىندۇلار بۇ دەريادىن ئۆتمەي، كېمە بىلەن گەنگ دەرياسىغا كى-رىپ، بۇ دەريانىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى بويىچە، بۇ سۇ كىشىگە تەگسە، ئۇنىڭ ئىبادىتىنى زايە قىلارمىش. دەريانىڭ بۇ نام بىلەن ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى-نىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىزاھلاشتى. كېمە بىلەن كەرە-ناس سۇيىنىڭ بىرئاز يۇقىرىسىغا ئۆرلىگەندىن كېيىن قايتىپ گەنگىنىڭ (366) شىمال تەرىپىگە ئۆتۈپ، كېمە-لەرنى سۇ ياقىسىدا توختاتتۇق. يىگىتلەر بىردەم ئىچ پۈشۈقى قىلىشتى، بىردەم چېلىشتى. ساقى مۇھسىن تۆت - بەش كىشى بىلەن چېلىشىمەن، دەپ تۇرۇۋالدى. بىر ئا-دەم بىلەن چېلىشىپ، يىقىلىشقا تاس قالدى. ئىككىنچى-سى شادىيان ئىدى. ئۇ مۇھسىننى يىقىتتى. مۇھسىن بەك خىجىل بولدى. چېلىشچىلارمۇ چېلىشقا چۈشتى.

تاڭلىسى ـــ جۇمە كۈنى كەرمىناس دەرياسىنىڭ كې-چىكىنى كۆرۈپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتىلگەنلىكى ئۈچۈن بىرىنچى پەھەردە كۆچۈلدى. مەن ئاتقا مىنىپ، كەرمىناس

دەريا سىنىڭ يۇقىرىسىغا ـــ كېچىك تەرەپكە بىر كۇرۇھ-چە ماڭدىم. كېچىك يىراق بولغىنى ئۇچۇن، قايتىپ كېـ-لىپ كېمە بىلەنلا قونالغۇغا كەلدىم. ئوردۇ چۆسەدىن بىر كۇرۇھ ئىلگىرىگە چۇشكەنىدى. ئۇ كۇنى يەنە قارا-مۇچ دورىسىنى قىلدىم. بىرئاز ئىسسىق ئىكەن. بەدىنىم قاپىرىپ كېتىپ خېلى ئازاب سالدى. ئالدىمىزدا پاتقاقلىق بىر كىچىك دەريا بار ئىكەن. يول ياساش ئۇچۇن، مۇشۇ قونالغۇدا بىر كۇن تۇرۇپ قالدۇق.

دۇشەنبە ئاخشىمى ئابدۇلئەزىز ئەۋەتكەن ھىندىستانلىق پىيادە ئېلىپ كەلگەن خەتكە جاۋاب يېزىپ ئەۋەتتۇق. دۇشەنبە كۇنى سەھەر كېمە بىلەن كەلدىم. شامال سەۋە-بىدىن كېمىلەرنى سۆرەپ كېلىشتى. ئۆتكەن يىلى ئۇزاق تۇرغان بەكسەرە ئالدىدىكى يۇرتنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ (ب 366)، سۇدىن ئۆتۇپ، ئۇ يۇرتنى ئارىلىدىم. دەريا ياقـ-سىغا چۇشۇش ئۇچۇن قىرىقتىن كۆپ، ئەللىكتىن ئازراق پەلەمپەي ياسالغانكەن، يۇقىرىدىكى ئىككى پەلەمپەيدىن باشقىسىنى سۇ بۇزۇپ كېتىپتۇ. كېمىگە چۇشۇپ مەجـۇن يېدۇق. ئوردۇنىڭ بىرئاز يۇقىرىسىدىكى بىر ئارالدا كېـ-مىنى توختىتىپ، پالۋانلارنى چېلىشىشقا سالدۇق. نامـاز خۇپتەندە ئوردۇغا كەلدۇق. ئۆتكەن يىلى مۇشۇ ئوردۇ چۇشكەن يۇرتنى گەنگ دەرياسىدىن ئۇزۇپ ئۆتۇپ، بەزەن ئات مىنىپ، بەزەن تۆگە مىنىپ كېلىپ ئارىلىغانىدىم. ئۇ كۇنى ئەپيۇن يېگەنىدىم.

تاڭلىسى ـــ سەيشەنبە كۇنى كەرىم بېردى، مۇھەمـ-مەد ئەلى ھەيدەر ركابدار ۋە بابا شەيخنى ئىككى يۇزچە ياخشى يىگىت بىلەن دۇشمەننىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېـ-

لىشكە ئەۋەتتۇق. مۇشۇ قونالغۇدىن بەنگالە ئەلچىسىگە مۇشۇ ئۇچ ماددا سۆزنى مەلۇم قىلىش بۇيرۇقى بېرىلدى. چارشەنبە كۈنى يۈنۈس ئەلى بەھارغا دائىر ئەھۋاللارنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن مۇھەممەد زەمان مىرزا قېشىغا ئەۋەتىلدى. بىرئاز سۈسراق خەۋەر كەلتۈردى. بەھار شەيخزادىلىرىنىڭ ئادىمى ئەرز - ھال خېتى بىلەن كېلىپ، بەھارنى تاشلاپ چىققانلىقىدىن خەۋەر بەرگەنىدى. پەيشەنبە كۈنى تۈردى مۇھەممەد بىلەن مۇھەممەد جەڭ - جەڭگە تۈرك، ھىند ئەمىرلەر ۋە ئوقچىلاردىن ئىككى مىڭچە ئادەمنى قوشۇپ، بەھار ئاھالىسىگە (367) ۋەدە پەرمانى يېزىپ، ئۇلارنى يولغا سالدۇق. خوجا مۇرشىد ئىراقىنى بەھار باشقارمىسىغا دېۋان قىلىپ بەلگىلەپ، تۈردى مۇھەممەد بىلەن بىللە ماڭدۇردۇق. تاڭلىسى مۇ-ھەممەد زەمان مىرزا بەھارغا بېرىشنى قوبۇل قىلىپ، شەيخ زەين بىلەن يۈنۈس ئەلى ئارقىلىق بەزى ئىشلارنى مەلۇم قىلىپ، ياردەم ئۈچۈن بىر بۆلۈك ئادەم بېرىلىشى-نى تەلەپ قىلىپتۇ. بەزى يىگىتلەرنى مۇھەممەد زەمان مىرزىغا ياردەم ئۈچۈن بېرىپ، بەزى يىگىتلەرنى نۆكەر قىلىپ بەردۇق.

شەبان ئېيىنىڭ بىرىنچى شەنبە كۈنى ئۈچ - تۆت كۈن تۈرغان بۇ قونالغۇدىن كۆچتۇق. مەن ئۇ كۈنى ئات مىنىپ بۈجپۇر بىلەن بەھىيەنى ئارىلىغاندىن كېيىن ئوردۇغا چۈشتۈم. مۇھەممەد ئەلى باشچىلىقىدا ئەھۋال بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىلگەنلەر كاپىرلاردىن بىرقىسمىنى مەغلۇپ قىلىپ، سۈلتان مەھمۇد تۈرغان يەرگە بارىدۇ. سۈلتان مەھمۇدنىڭ ئىككى مىڭچە ئادىمى بار ئىكەن. ئۇ

بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن پاتىپاراق بولۇپ، ئىككى پىلنى ئۆلتۈرۈپ كۆچىدۇ. بىرمۇنچە ئادەمنى قاراۋۇل قىلىپ قالدۇرغانىكەن، بىزنىڭ يىگىتلەردىن يىگىرمىچە كىشى يېتىپ باردۇ، دۇشمەن بەرداشلىق بېرەلمەي قاچىدۇ. بىزنىڭكىلەر بىرقانچىسىنى يىقىتىپ، بىرنىڭ بېشىنى كېسىپ، بىر - ئىككىسىنى تىرىك ئېلىپ كەلدى. ئەتىسى كۆچۈپ كېمە بىلەن كەلدىم. مۇشۇ قونالغۇدا مۇھەممەد زەمان مىرزا دەريادىن ئۆتتى. ئۇنى يولغا سېلىش ئىشى بىلەن بولۇپ، بۇ يەردە ئىككى - ئۈچ كۈن (ب 367) تۇرۇپ قالدۇق. ئاينىڭ تۆتى سەيشەنبە كۈنى مۇھەممەد زەمان مىرزىغا مەخسۇس كىيىم، كەمەر-لىك شەمشەر، نەسىللىك ئات ۋە كۈنلۈك ئىنايەت قىلىپ، بەھار ۋىلايىتىنى ئۇنىڭغا بېرىش رەسمىيىتىنى ئۆتىدۇق. بەھار باشقارمىسىدىن بىر كۈرۈر يىگىرمە بەش لەك پادىشاھ مۇلكى قىلىنىپ، دىۋانلىقى مۇرشد ئىراقىنىڭ ھۆددىسىگە بېرىلدى.

پەيشەنبە كۈنى بۇ قونالغۇدىن كېمە بىلەن كەلدىم. مەن كېلىپ ھەممە كېمىنى توختاتتىم. ئاندىن ئۇلارنى يۇرگۈزۈپ، سەپ شەكلىدە بىر - بىرىگە چېتىشنى بۇيرۇدۇم. كېمىلەر تولۇق يىغىلىپ بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن دەريا كەڭلىكىدىن كۆپ ئېشىپ قالدى. دەريانىڭ بەزى يەرلىرى تېيىز، بەزى يەرلىرى چوڭقۇر، بەزى يەرلىرى راۋان، بەزى يەرلىرى ناراۋان بولغانلىقتىن، بۇ يوسۇندا كۆپ مېڭىشقا بولمىدى. كېمە سېپىدە بىر تەساھ كۆرۈنۈپتۇ. بىر بېلىق تىمساھتىن قورقۇپ، شۇنداق ئېگىز سەكرەپتۇكى، بىر كېمىنىڭ ئىچىگە چۈشۈپتۇ.

ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ كېلىشتى.

قونالغۇغا چۈشكەندە، كېمىلەرگە ئات قويۇلدى. ئەگەرەدە راناسەنگا ئۇرۇشىدىن بۇرۇنراق ياسالغان تۆھپىكار چوڭ كېمىگە «ئاسايىش» نامى بېرىلدى. شۇ يىلى يۇرۇشكە ئاتلىنىشتىن بۇرۇنراق (368) ئارايىش خان بىر كېمە ياسىتىپ تەقدىم قىلغانىدى. بۇ قېتىم ئۇنىڭغىمۇ بىر تالار ياساتقانىدىم. ئۇنىڭغا «ئارايىش» نامى بېرىلدى. سۇلتان جەلالىددىن تەقدىم قىلغان كېمىگە چوڭ تالار ياساتقانىكەن، بۇ تالارنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر تالار ياساشنى بۇيرۇدۇم. بۇ كېمىگە «گۈنجايىش» نامى بېرىلدى. باش تەرىپى ئۈستىگە ئېگىلگەن يەنە بىر كىچىك قېيىق بولۇپ، ھەر خىل ئىشلارغا شۇ ئىشلىتىلەتتى. ئۇنىڭغا «فەرمايىش» نامى بېرىلدى.

تاڭلىسى ـــ جۈمە كۈنى كۆچۈلمىدى. مۇھەممەد زەمان مىرزىنىڭ بەھار سەپىرىگە تەييارلانغان كۆچى، ئۇردۇدىن بىر ـ ئىككى كۈرۈھ ئايرىلىپ چۈشكەنىدى. شۇ كۈنى كېلىپ مەندىن رۇخسەت ئالدى. بەنگالە چېرىكىدىن ئىككى جاسۇس كېلىپ خەۋەر بەردى. بەنگالەلىكلەر مەھمۇد ئالەم باشچىلىقىدا گەنگ دەريا سىنىڭ ياقىسىغا يېگىرمە تۆت بۆلەك قىلىپ توسما تام قوپۇرۇۋېتىپتۇ؛ سۇلتان مۇھەممەد باشچىلىقىدىكى ئافغانلار ئائىلە ۋە كۆچلىرىنى ئۆتكۈزمەكچى بولغانىكەن، ئۇلار ئۆتكىلى قويماي، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋېلىپتۇ. بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، جەڭ قىلىش ئېھتىمالى بولغانلىقى ئۈچۈن مۇھەممەد زەمان مىرزىنىڭ يۇرۇشىنى توختاتتۇق. شاھ ئىسكەندەرنى ئۇچ ـ تۆت يۈز ئادەم بىلەن بەھارغا

ئەۋەتتۇق.

شەنبە كۈنى دۈدۇ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى (ب 368) جەلال خان بەھار خانىنىڭ ئادىمى كەلدى. بەنگالەلىكلەر بۇلارنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسرايدىكەن. بىزنى دەپ بەنگالەلىكلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، زورلۇق بىلەن ئۇلاردىن ئايرىلىپ، دەريادىن ئۆتۈپ، بەھارغا كېلىپتۇ ۋە مۇلازىمەت قىلىش ئۈچۈن كېلىۋېتىپتۇ. شۇ كۈنى بەنگالە ئەلچىسى ئىسمائىل مىتاغا بۇرۇن يېزىپ ئەۋەتىلگەن ئۈچ ماددىنىڭ جاۋابى كېچىككەنلىكى، ئەگەر ئىخلاس ۋە بىرلىك مەيدانىدا بولسا، تېزرەك جاۋاب بېرىشى كېرەكلىكى توغرۇلۇق بىر مەكتۇپ ئەۋەتىشنى بۇيرۇدۇم. يەكشەنبە كۈنى ئاخشىمى تۇردى مۇھەممەد بىلەن جەڭ ـ جەڭنىڭ ئادىمى كەلدى. شەبان ئېيىنىڭ ـــ چارشەنبە كۈنى سەھەر بۇ تەرەپتىن بۇلارنىڭ قاراۋۇللىرى يېتىپ بېرىشغا، بەھار شىقدارى نېرىقى دەرۋازىدىن چىقىپ قاچىدۇ.

يەكشەنبە كۈنى بۇ قونالغۇدىن كۆچۈپ، ئارى پەرگەنەسىگە چۈشتۇق. مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا، خەرىد لەشكىرىنىڭ يۈز ـ يۈز ئەللىك كىشىدە كېلىپ، سەرۇ دەريا‌سى بىلەن گەنگ دەريا‌سى قوشۇلغان يەردە سەرۇ دەريا‌سىنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا قارارگاھ قۇرغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلدى. بەنگالەلىكلەر بىلەن سۇلھى تەرىقىدە بىرنەرسە بولۇپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، مۇنداق ئىشلاردا هامان ئىشنىڭ ياخشىلىققا تارتىشنى كۆزدە تۇتۇپ، سۇلھىنى ئىلگىرى سۈرۈپ كەلگەنىدۇق. ئۇلارنىڭ ئەدەپسىزلىك بىلەن يولىمىز ئۈستىگە قارارگاھ قۇرغانلىقىغا قارىماي، يەنە شۇ بۇرۇنقى قائىدە بويىچە ئىش كۆ-

رۇپ، يەنە شۇ بۇرۇنقى ئۇچ سۆزنى ئېيتىپ، موللا مۇ-
ھەممەد مەزھەب بىلەن بەنگالە ئەلچىسى ئىسمائىل مىتانى
(369) ئەۋەتىشنى قارار قىلدۇق. دۇشەنبە كۈنى بەنگالە
ئەلچىسى مۇلازىمەتكە كەلگەندى، ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخ-
سەت بېرىلگەنلىكى ئۇقتۇرۇلدى ۋە مۇنۇلار ئېيتىپ بې-
رىلدى: دۇشمەننى چېكىندۇرۇش ئۈچۈن ئۇ تەرەپ - بۇ
تەرەپكە يۈرۈش قىلىۋاتىمىز؛ سىلەرگە تەئەللۇق يەر -
سۇغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ، چۈنكى بۇ ھېلىقى
ئۇچ ماددىنىڭ بىرى. خەرىد لەشكىرىگە ئېيتقىن، يولنى
بوشىتىپ خەرىدقا كەلسۇن. ئۇنىڭغا تۇركلەردىن بىرنەچە
چە كىشى قوشايلى؛ خەرىد ئاھالىسىگە ۋەدىلەر بېرىپ،
ئۇلارنى ئۆز يېرىگە كەلتۈرسۇن؛ ئەگەر كېچىك بېشىدىن
كەتمىسە ۋە بۇ غەلىتە سۆزلىرىدىن ۋاز كەچمىسە، بېشى-
غا كېلىدىغان ھەرقانداق يامانلىق ۋە ئالدىدا تۇرغان
ھەرقانداق كېلىشمەسلىكنى ئۆزلىرىدىن ھەم سۆزلىرىدىن
كۆرۈشسۇن.

چارشەنبە كۈنى بەنگالە ئەلچىسى ئىسمائىل مىتاغا
رەسمىيەت بويىچە تون كىيدۈرۈپ ۋە ئىنئاملار بېرىپ،
ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بەردۇق. پەيشەنبە كۈنى شەيخ
جەمالىنى ۋەدە پەرمانلىرى ۋە ئىنايەت سۆزلىرى بىلەن
دۇدۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جەلال خانىڭ قېشىغا ماڭدۇردۇق.
شۇ كۈنى ماھىمنىڭ نۆكىرى كەلدى. باغى سەفانىڭ نې-
رىسىدىكى دالىدىن ئايرىلغانىكەن. خەتلەرنى ئېلىپ كەل-
دى. شەنبە كۈنى ئىراق ئەلچىسى مۇراد قۇرچى قەجەرنى
قوبۇل قىلدىم. يەكشەنبە كۈنى موللا مۇھەممەد مەزھەبكە
رەسمىيەت سوۋغىلىرى بېرىلىپ، كېتىشىگە رۇخسەت بې-

رىلدى. دۇشەنبە كۈنى خەلىفە (ب 369) بىلەن بەزى بەگلەر دەريادىن ئۆتۈلىدىغان يەرنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىلىدى. چارشەنبە كۈنى خەلىفە يەنە ئىككى دەريا ئارىسىنى كۆرۈشكە ئەۋەتىلدى.

جەنۇب تەرەپتىكى ئارى پەرگەنەسىگە يېقىن يەردىكى نېلۇپەر زارنى سەيلە قىلىشقا باردىم. سەيلە ئەسناسىدا شەيخ گورەن نېلۇپەرنىڭ يېڭى ئۇرۇقىنى ئېلىپ كەلدى. پىستىگە ئوخشايدىغان بەك ياخشى نەرسە ئىكەن. ھىندىستانلىقلار نېلۇپەر گۈلىنى «كەۋەل كەكرى» دەيدۇ، ئۇرۇقىنى «دۇدە» دەيدۇ. سۇنىڭ بۇ يەرگە يېقىنلىقىنى ئېيتىشتى. بېرىپ ئۇ يەرنى ئارىلىدۇق. سۇن سۈيىنىڭ تۆۋىنىدە نۇرغۇن دەرەخلەر كۆرۈندى. ئۇ يەرنىڭ مۇنبەر ئىكەنلىكىنى، شەيخ شەرەفىددىن مۇنبىرىنىڭ ئاتىسى شەيخ يەھيانىڭ قەبرىسى شۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. شۇنچە يېقىن كېلىپ قالغانلىقىمىز ئۈچۈن، سۇندىن ئۆتۈپ، سۇنىڭ تۆۋىنىگە ئىككى ـ ئۈچ كۈرۈھ مېڭىپ مۇنبرنى ئارىلىدىم ۋە باغلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ، قەبرنى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن، سۇن بويىغا كېلىپ، غۇسۇل قىلىپ، پېشىن نامىزىنى بالدۇرراق ئوقۇپ، ئۇردۇغا ماڭدىم.

ئاتلار سېمىز بولغانلىقى ئۈچۈن، بىرنەچچە ئات كەيىن قالدى، بىرنەچچە ئات چارچاپ قالدى. چارچىغان ئاتلارنى يېغىپ، سۇ ـ يەم بېرىپ ئالدىرىماي كېلىڭلار دەپ نەچچە ئادەمنى قالدۇرۇپ قويدۇق. ئەگەر مۇنداق قىلمىساق، نۇرغۇن ئات زايە بولاتتى. مۇنىردىن يانغاندا بىر ئادەمنى سۇنىڭ ياقىسىدىن ئوردۇغىچە ئاتنىڭ چاپ-

دىمىنى ساناشقا بەلگىلەپ قويغانىدىم. يىگىرمە ئۇچ مىڭ (370) بىر يۈز چامدام چىقىپتۇ. بۇ قىرىق ئالتە مىڭ ئىككى يۈز قەدەمگە ياكى ئون بىر يېرىم كۈرۈھقا توغرا كېلىدۇ. مۇنىردىن سۇنغا يېرىم كۈرۈھچە كېلىدۇ. دېمەك قايتىشتا ئون ئىككى كۈرۈھ يول مېڭىپتىمىز. بارغۇچە سەيلە قىلىپ ئۇ يان - بۇ يان ماڭدۇق، قوشقاندا ئون بەش - ئون ئالتە كۈرۈھقا يېتىدۇ، مۇنداق بولغاندا، بۇ كۈنى ئوتتۇز كۈرۈھقا يېقىن يول ماڭغان بولدۇق. كېچىنىڭ بىرىنچى پەھەرىدىن ئالتە گەرى ئۆتكەندە ئوردۇغا يېتىپ كەلدۇق.

تاڭلىسى ـــ پەيشەنبە كۈنى جۈنپۇدىن سۈلتان جۇنەيد بارلاس بىلەن جۈنپۇردىكى يىگىتلەر كەلدى. كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئاچچىقلىنىپ كۆرۈشمىدىم. قازى جىيانى چاقىرىپ كۆرۈشتۇم. شۇ كۈنى تۈرك ۋە ھىندئەمىرلەرنى مەسلىھەتكە چاقىرىپ، دەريادىن ئۆتۈش توغرۇلۇق كېڭەشتۇق. قارار بويىچە گەنگ دەريا سى بىلەن سەرۇ دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئېگىز يەردە ئۈستاد ئەلى قۇلى توپ، فەرىنگى ۋە زەربزەنلەرنى قۇرۇپ، نۇرغۇن ساندىكى تۆۋەڭچىلەر بىلەن بىللە ئۇ يەردىن ئۇرۇش قوزغىماقچى بولدى؛ ئىككى دەريا قوشۇلغان يەرنىڭ بىر ئاز تۆۋەنىدىكى ئارالدا بەنگالەلىكلەرنىڭ بىر پىل ۋە بىرمۇنچە كېمىلىرى بار ئىدى. مۇستەفا شۇنىڭ ئۈدۈلىغا ـــ گەنگ دەريا سىنىڭ بەھار تەرىپىگە بېرىپ، كېرەك - يارا غلىرىنى تەخمۇتەخ قىلىپ ئۇرۇش قىلماقچى ۋە ئۇنىڭ قېشىغىمۇ نۇرغۇن ساندا تۆۋەڭچىلەر قويۇلماقچى بولدى. مۇھەممەد زەمان مىرزا بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر مۇستە-

فانىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئۇنىڭغا ياردەم بەرمەكچى بولدى. ئۇستاد ئەلى قۇلى بىلەن مۇستەفاغا زەربزەن ئېتىش، (ب 370) توپ ئورنىتىش بۇلجارلىرىنى قوپۇرۇپ، يەر ياساپ بېرىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ئىستېھكامچىلار، ئىشچىلار ۋە باشقۇرغۇچىلار تەيىنلەپ بېرىلدى. ئۇلار كېرەكلىك ئەسۋاب ۋە خېرىتلىرىنى تېپىش ۋە توپلاشقا كىرىشتى.

سۇلتانلار، ئەمىرلەر ۋە خانلار چاپسان بېرىپ سەرۇ دەريا سىنىڭ ھەلدى كېچىكىدىن ئۆتۈپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ئۇ تەرەپتىن دۈشمەن ئۈستىگە كەلمەكچى بولدى. شۇ ئەسنادا، سۇلتان جۇنەيد بىلەن قازى جىيا سەككىز كۈرۈھ يۇقىرىدا بىر كېچىك بارلىقىنى مەلۇم قىلدى. كېمىچىلەردىن بىر - ئىككىسىگە سۇلتان جۇنەيد، مەھمۇدخان ۋە قازى جىيانىڭ ئادەملىرى بىلەن بىللە بېرىپ كېچىكنى كۆرۈپ بېقىش، ئەگەر يارىسا، شۇ كېچىكتىنلا ئۆتۈش تۇغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. كىشىلەر ئارىسىدا بەنگالەلىكلەر ھەلدى كېچەكىمۇ ئادەم قويۇش خىيالىدا ئىكەن، دېگەن گەپ بار ئىدى. مەھمۇد خانىنىڭ ئىسكەندەر پۇردىكى شىقدارىنىڭ ئەرز - ھال خېتى كەلدى: ھەلدى كېچىكىدە ئەللىكچە كېمە توپلاپ، كېمىچىلەرنى تۇتقانلىقىنى، لېكىن كېمەچىلەر بەنگالەلىكلەرنىڭ كېلىدىغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ بەك قورقۇپ تۇرغانلىقىنى بىلدۇرۇپتۇ.

سەرۇ دەريا سىدىن كېچىك تېپىشقا ۋاقىت قالمىغانلىقتىن، كېچىك كۆرۈشكە كەتكەنلەرنى كۈتمەي، شەنبە كۈنى بەگلەرنى مەسلىھەتكە چاقىرىپ: «ئىسكەندەرپۇر چەتۇرمۇكتىن ئۇد ۋە بەھرايىجقا قەدەر سەرۇ دەريا سىنىڭ

كېچكلىرى هەممە يەردە بار. مۇنداق قارارگاھ تۇتۇپ ياتقۇچە، نۇرغۇن قىسىملارنى تەيىن قىلايلى، (371) ئۇلار ھەلدى كېچىكىدىن كېيىلەر بىلەن ئۆتۈپ، دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلسۇن، بۇلار يېتىپ كەلگۈچە، ئۇستاد ئەلى قۇلى بىلەن مۇستەفا توپ، تۆپەك، زەربزەن ۋە فەرەنگى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ دۇشمەننى پاراكەندە قىلسۇن. بىز-مۇ گەنگ دەريا سىدىن ئۆتۈپ، ئۇستاد ئەلى قۇلىغا يار-دەمچى تەيىن قىلىپ، تەييار بولۇپ تۇرايلى. كېچىكتىن ئۆتكەن قىسىملار يېقىن بارغاندا، بىزمۇ بۇ يەردىن ھۇ-جۇم قىلىپ، زورلۇق بىلەن ئۆتەيلى، مۇھەممەد زەمان مىرزا بىلەن ئۇ تەرەپكە تەيىن قىلىنغانلار گەنگ دەريا-سىنىڭ بەھار تەرىپىدە مۇستەفا بىلەن بىللە جەڭ قىل-سۇن!» دېدىم.

شۇنداق قارار قىلىپ، گەنگ دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى چېرىكنى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ، ئەسكەرىي باشچىلىقىدا ھەلدى كېچىكىگە ئەۋەتتۇق. بۇ قىسىملارنىڭ بىرى ئەس-كەرىينىڭ ئۆز نۆكەرلىرىدىن تەشكىللەندى؛ بىرى سۇلتان جەلالىددىن شەرقىي نۆكەرلىرىدىن، بىرى ئۆزبېك سۇلتان-لىرى قاسىم ھۆسەين سۇلتان، بەھۇب سۇلتان، تاڭ ئاتا-مىش سۇلتاندىن ۋە مەھمۇدخان نۇھانى غازىپۇرى، كوكى بابا قاشقا، تولمىش ئۆزبېك، قۇربان چەرخى ۋە ھۆسەين خان باشلىق دەريا خانلاردىن بىرى مۇسا سۇلتان، سۇل-تان جۇنەيد ۋە تەخمىنەن يېگىرمە مىڭچە جۇنپۇر چېرد-كىدىن تەشكىل تاپتى. شۇ كېچىسىلا ــ يەكشەنبە كې-چىسى ئىدى ــ (ب 371) چېرىكنى ماڭدۇرۇش ئۇچۇن مەسئۇل خادىملار تەيىنلەندى. يەكشەنبە كۇنى سەھەردە

چېرىك گەنگ دەريادىن ئۆتۈشكە باشلىدى. مەن بىرنەچچى پاستا كېمە بىلەن دەريادىن ئۆتتۈم. ئۇچىنچى پاس بولغاندا، كېچىك تېپىشقا كەتكەنلەر قايتىپ كەلدى. كېچىك تېپىلماپتۇ. ئۇلار كېمىلەرنى ۋە تەيىنلەنگەن قىسملارنى ئۇچراتقانلىقىنى ئېيتىپ كەلدى.

سەيشەنبە كۈنى دەريادىن ئۆتكەن يېرىمىزدىن كۆچۈپ، جەڭ مەيدانى بولغان ئىككى دەريا قوشۇلمىسىغا بىر كۈرۈھ قالغان يەرگە چۈشتۈق. ئۆزۈم بېرىپ، ئۈستاد ئەلى قۇلىنىڭ فەرەنگى ۋە زەربزەن ئاتقىنىنى كۆردۈم. ئۇ كۈنى ئۈستاد ئەلى قۇلى فەرەنگى تېشى بىلەن ئىككى كېمىنى پاچاقلاپ غەرق قىلدى. ئۇ تەرەپتىن مۈستەفامۇ فەرەنگى تېشى بىلەن ئىككى كېمىنى پاچاقلاپ غەرق قىلدى. چوڭ توپنى جەڭگاھقا ئېلىپ بېرىپ ئورنىنى ياساپ بېرىش ئۈچۈن مۇللا غولامنى مەسئۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا بىر بۆلەك ياساۋۇل ۋە تاللانغان يىگىتلەرنى يارەمچىلىككە بەلگىلەپ بەرگەندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، ئوردۇنىڭ ئۈدۈلىدىكى بىر ئارالدا مەجۇن يېدۇق. مەجۇن يېگەندىن كېيىن، كېمىنى خەرگاھقا يېقىنلاشتۇرۇپ، كېمىدىلا ئۇخلىدىم.

بۇ ئاخشىمى بىر ھادىسە يۈز بەردى. كېچىنىڭ ئوچىنچى پاسىغا يېقىن، كېمىدە سۇرەن ـ غوۋغا كۆتۈرۈلدى. چۆھرىلەرنىڭ ھەممىسى قوللىرىغا كېمىنىڭ ياغىچىنى ئېلىپ «ئۇر، ئۇر» دەپ ۋارقىراشتى. فەرمايىش كېمىسى مەن ياتقان ئاسايىش كېمىسىنىڭ يېنىدا ئىدى. (372) كۆزەتچىلەردىن بىرى شۇنىڭدا ئىدى. ئۇ ئۇيقۇدىن كۆزىنى ئېچىپ، بىر ئادەمنىڭ ئاسايىش كېمىسىگە يامـ

دۇشمەن تەرەپكە ماڭدى. بۇلار يېقىنلاشقاندا، دۇشمەن چېرىكى پىيادىلەرنى ئالدىغا سېلىپ، سەپلىرىنى بۇزماي كېلىۋېرىدۇ. ئەسكەرلىرى بىلەن بىللە بولۇشقا بەلگىلەنگەن قىسىملاردىن كۆكى ئۆز ئادەملىرى بىلەن بىللە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ تەرەپتىن سۇلتانلار، بۇ تەرەپتىن كۆكى قوشۇلۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە دۇشمەننى يىقىتا - يىقىتا چېكىندۈرىدۇ. بەسەنت راۋ ئاتلىق مۆتىۋەر بىر كاپىرنى كۆكىنىڭ ئادەملىرى قولغا چۈشۈرۈپ بېشىنى كېسىدۇ. بەسەنت راۋنىڭ ئون - ئون بەش ئادىمى بۇلارنىڭ ئۈستىگە تاشلانغاندا، ئۇلارنىمۇ چېپىۋېتىدۇ. توختە بۇغا سۇلتان دۇشمەننىڭ ئالدىدىن بېرىپ ياخشى قىلىچۋازلىق قىلىدۇ. موغۇل ئابدۇلۋەھھاب بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسىمۇ قىلىچۋازلىق قىلىدۇ. موغۇللار سۇ بىلمىسىمۇ دەريادىن ساۋۇت بىلەن ئات يالىلاپ ئۆتىدۇ.

مېنىڭ كېمىلىرىم كەينىدە قالغانىدى. كېمىلەرگە ئادەم ئەۋەتتىم. فەرمايىش كېمىسى بالدۇرراق كەلدى. فەرمايىش كېمىسىگە چۈشۈپ ئۆتۈپ، بەنگالەلىكلەرنىڭ قارارگاھىنى ئارىلىدىم، ئاندىن گونجايىش كېمىسىگە چۈشۈپ ئۆتۈپ، بەنگالەلىكلەرنىڭ قارارگاھىنى ئارىلىدىم، ئاندىن گونجايىش كېمىسىگە چۈشۈپ، دەريانىڭ يۇقىرى قىسمى توغرۇلۇق مەلۇمات ئالدىم. مىرمۇھەممەد جالەبان سەرۇ دەرياسىنىڭ بىرئاز يۇقىرىسى ئۆتۈشكە تېخىمۇ ياخشى ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. چېرىكىنىڭ شۇ ئېيتىلغان يەردىن ئۆتۈشى توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردىم. مۇھەممەد سۇلتان مىرزا باشچىلىقىدىكىلەرگە دەريادىن ئۆتۈش (ب 374) بۇيرۇقى بېرىلگەنىدى. سۇدىن ئۆتۈۋاتقاندا

يەكە خوجىنىڭ كېمىسى غەرق بولۇپ، ئۆزى تەڭرى رەھـ
مىتىگە باردى. نۆكىرى بىلەن ۋىلايىتىنى ئىنىسى قاسىم
خوجىغا ئىنايەت قىلدىم.

ناماز پېشىندا غۇسۇل ئەسناسىدا سۇلتانلار كەلدى.
ئۇلارنى لايىقىدا تەرىپلەپ، ئىنايەت ۋە شەپقەتلەردىن ئۇ
مىدۋار قىلدىم. ئەسكەرىيمۇ شۇ ئەسنادا كەلدى. بۇ ئەس
كەرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىش كۆرگىنى ئىدى، قۇتلۇق
بولدى. بۇ ئاخشىمى ئوردۇ تېخى ئۆتمىگىنى ئۈچۈن، بىر
ئازالدا گەنجايىش كېمىسىدە قوندۇم.

جۇمە كۈنى سەرۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى خەرىدكە
تەۋە نىرھون پەرگەنەسىنىڭ كۈندىبە دېگەن يېزىسىغا
چۈشتۇق. يەكشەنبە كۈنى كۆكىنى ئادەملىرى بىلەن بىل
لە ئەھۋال ئۇقۇپ كېلىش ئۈچۈن ھاجىپۇرغا ئەۋەتتۇق.
ئۆتكەن يىلى كەلگىنىدە زور ئېتىبار قىلىنىپ سارەن
ۋىلايىتى بېرىلگەن شاھ مۇھەممەد مەئرۇف، بىرقانچە قې
تىم ياخشى ھەرىكەت قىلدى. ئاتىسى بىلەن ئىككى قې
تىم ئۇرۇشۇپ ئۇنى يېڭىپ قولغا چۈشۈرگەنىدى. سۇلتان
مەھمۇد خائىنلىق بىلەن بەھارنى ئىشغال قىلغاندا، بىبەن
بىلەن شەيخ بايەزىدقا قارشى بېرىپ، ئىلاجسىزلىقتىن
ئۇلارغا قوشۇلغانىدى. شۇ چاغدىمۇ بىرقانچە قېتىم ئەرز ـ
ھال خەتلىرى كەلگەنىدى. كىشىلەر ئارىسىدا ئۇنىڭ ھەق
قىدە پەرىشان سۆزلەر بار ئىدى. بۇ قېتىم ئەسكەرى
ھەلدى كېچىكىدىن ئۆتۈشىگە ئادەملىرى بىلەن بىللە كې
لىپ (375)، ئەسكەرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەسكەرى بىلەن
بىرلىكتە بەنگالەلىكلەرگە قارشى ماڭدى. ئۇ بىز مۇشۇ
قونالغۇدىكى ۋاقتىمىزدا كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئۇ

كۈنلەردە شەيخ بايەزىد بىلەن بىبەندىن كەينى - كەينىلەپ خەۋەرلەر كېلەتتى. ئۇلار سەرۇ دەرياسىدىن ئۆتۈش نىيىتىدە ئىمىش.

شۇ ئەسنادا سەنبەلدىن باشقىچە بىر خەۋەر كەلدى. ئەلى يۈسۈف سەنبەلدە تۇرۇپ ئۇ يەرنى ياخشى ئىدارە قىلغانىدى. ئۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مۇساھىبى قاتارىدىكى بىر تېۋىپى بىر كۈندىلا تەڭرى رەھمىتىگە بېرىپتۇ. سەنبەلنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئابدۇللانى ئەۋەتىش قارار قىلىنىپ، رامىزان ئېيىنىڭ بەشى ــ جۈمە كۈنى ئابدۇللانىڭ سەنبەلگە كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. ئۇ كۈنلەردە چىن تېمۇر سۇلتانىنىڭ ئەرز - ھال خېتى كەلگەنىدى. كابۇلدىن كېلىۋاتقان ئائىلە ئۈچۈن بەلگىلەنگەن بەگلەر تېخى ئۇنىڭغا قوشۇلماپتۇ. مۇھەممەدى ۋە باشقا بەزىلەر ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يۈز كۆرۈھچە يەرگە تېز يۈرۈپ بېرىپ بەلۇجلارنى تولۇق مەغلۇپ قىلىپتۇ. ئابدۇللادىن چىن تېمۇر سۇلتان، سۇلتان مۇھەممەد دولداي، مۇھەممەدى ۋە ئۇ يەردىكى باشقا بەگلەرگە پەرمان ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ چىن تېمۇر سۇلتان بىلەن بىللە ئەگىرەدە توپلىنىپ تەييار بولۇپ تۇرۇشىنى، دۇشمەن قايسى تەرەپكە يۈزلەنسە، شۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىشىنى تەلەپ قىلدىم.

ئاينىڭ سەككىزى ــ دۇشەنبە كۈنى، بىز شەيخ جەمالنى قېشىغا ئەۋەتكەن دەرياخانىنىڭ (ب 375) نەۋرىسى جەلالخان پۇتۇن مۇتەۋەرلىرى بىلەن بىللە كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇنراق قۇللۇق ئىزھار قىلىش يۈزىسىدىن ئىنىسىنى ئەۋەتكەن يەھيا نۇھانىغا سىياسەت

پەرمانى ئەۋەتىلگەنىدى، ئۇمۇ شۇ كۈنى كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. يەتتە ـ سەككىز مىڭ نۇھانى ۋە ئافغان بەزى ئۇمىدلەر بىلەن كەلگىنى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئائۇمىد قويماي، بەھاردىن بىر كۈرۈر پادىشاھ مۇلكى ئايرىپ، ئۇنىڭدىن ئەللىك لەك مەھمۇدخان نۇھانىغا ئىنايەت قىلىندى، قالغىنى جەلالخانغا بېرىلدى ۋە تەۋەلىك نىشانىسى ئۈچۈن بىر كۈرۈر بېرىشنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ پۇلنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن موللا غولام ياساۋۇل ماڭدۇرۇلدى. مۇھەممەد زەمان مىرزىغا جۇنپۇر ۋىلايىتى بېرىلدى.

پەيشەنبە كۈنى خەلىفىنىڭ غولام ئەلى دېگەن نۆكىرى كەلدى. ئۇ ئىسمائىل مىتادىن بىرئاز بۇرۇن، شاھزادە مونگىرنىڭ ئەبۇلفەتھ دېگەن نۆكىرى بىلەن بىللە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچ مادداىنى ئېلىپ كەتكەنىدى. غولام ئەلى مۇشۇ ئەبۇلفەتھ بىلەن بىرلىكتە شاھزادە مۇنگىر ۋە ۋەزىر ھەسەنخان لەنگەرنىڭ خەلىفىگە يازغان خەتلىرىنى ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئۈچ مادداىنى قوبۇل قىلىپ، نۇسرەت شاھ ئىشىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، سۇلھى تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ. بۇ قېتىمقى يۇرۇش ئاسىي ئافغانلارغا قارشى قىلىنغانىدى. بۇ ئاسىيلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ئېلىپ كەتتى، بەزىلىرى كېلىپ، خىزمەتكارلىق ۋە قوللۇقنى (376) قوبۇل قىلدى. قالغان ئەھمىيەتسىز بىر قىسمىمۇ بەنگالەنىڭ يارداەمچىسى ئىدى. ئۇلارنى بەدگالەلىكلەر ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

يامغۇر پەسلى يېقىنلاشقانىدى. شۇڭا، بىزمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن يۇقىرىدا ئېيتىلغان شەرتلەر بويىچە سۇلھى سۆزىنى يېزىپ ئەۋەتتۇق. شەنبە كۈنى ئىسمائىل جىلۇانى،

ئەلائول خان نۇھانى ئەۋلىياخان ئىشراقىلار بەش - ئالتە ئەمىر بىلەن بىرلىكتە كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. شۇ كۈنى ئىسەن تېمۇر سۇلتان بىلەن توختە بۇغا سۇلتانغا مۇكاپات قىلىپ، كەمەرلىك قىلىچ، كەمەرلىك خەنجەر، ساۋۇت ۋە نەسىللىك ئاتلار، ئىسەن تېمۇر سۇلتانغا نار-نۇل پەرگەنەسىدىن ئوتتۇز ئالتە لەك، توختەبۇغا سۇلتانغا شەمساباد پەرگەنەسىدىن ئوتتۇز لەك ئىنايەت قىلىنىپ، رەسمىيەت ئۆتەلدى.

ئاينىڭ ئون بەشى — دۈشەنبە كۈنى، بەھار ۋە بەزگالە تەرەپلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، سەرۇ دەرياسى بويىدىكى ۋە كۈندىبە تەۋەسىدىكى قونالغۇدىن ببەن، شەيخ بايەزىد دېگەن هارامخورلارغا قارشى ئاتلىنىش نىيىتى بىلەن كۆچتۇق. ئاردا ئىككى قونۇپ، چارشەنبە كۈنى چەتئۇر-مۇڭ ئىسكەندەرپۇرنىڭ چۇپارە دېگەن كېچىكىگە كېلىپ چۈشتۈق. چېرىك شۇ كۈندىن باشلاپ دەريادىن ئۆتكىلى تۇردى. ھېلىقى هارامخورلارنىڭ سەرۇ دەرياسى بىلەن گەگەر دەرياسىدىن ئۆتۈپ، لەكنۇ تەرەپكە ماڭغانلىقى توغرۇلۇق كەينى - كەينىلەپ خەۋەرلەر كەلدى. بۇلارنى توسۇش ئۈچۈن، تۈرك ۋە ھىند ئەمىرلەردىن سۇلتان جەلالىددىن شەرقىي، ئەلىخان فەرمۇلى، تۈردىكە، نىزامخان بىيانى، تولمىش ئۆزبېك، قۇربان چەرخى ۋە ھۆسەين خان دەرياخانى (ب 376) باشچىلىقىدىكىلەرنى تەيىن قىلىپ، پەيشەنبە ئاخشىمى ئۇلارنىڭ مېڭىشىغا رۇخسەت بەردۇق. شۇ ئاخشىمى تاراۋدىن كېيىن بىر پاس بەش گەرى بولغانىدى، پەسىللىك يامغۇر بۇلۇتلىرى ئۆرلەپ، بىرئازدىن كېيىن قارا يامغۇر يېغىپ، شۇنداق قاتتىق بوران

چىقتىكى، يىقىلمىغان چېدىر ئاز قالدى. مەن خەرگاھتە بىرنەرسە يېزىۋاتاتتىم. قەغەز ۋە كىتابلارنى يىغىۋېلىشقا مۇ ئىمكان بولمىدى. خەرگاھ ئۈستى بىلەن قوشۇلۇپ بېشىمغا چۈشتى. خەرگاھ تۈگلۈكى پارە - پارە بولدى. خۇدا ساقلىدى، ماڭا زىيان يەتمىدى. كىتاب ۋە خەت يېزىلغان قەغەزلەر پۈتۈنلەي هۆل بولدى. تەسلىكتە يىغىۋالدۇق. ئۇلارنى سەقەرلات كاتنىڭ پالىسىغا يۆگەپ كاتنىڭ ئاستىغا قويۇپ، ئۈستىنى پالاس بىلەن ياپتۇق. ئىككى گەردىن كېيىن پەسەيدى. ياتاق چېدىرىنى تىكتۇرۇپ، شام ياقتۇردى. تەسلىكتە ئوت قالاپ، تاڭ ئاتقۇچە ئۇخلىماي قەغەز ۋە كىتابلارنى قۇرۇتۇش بىلەن بولدۇق.

پەيشەنبە كۈنى دەريادىن ئۆتتۇم. جۈمە كۈنى ئاتلىنىپ خەرىد ۋە ئىسكەندەرپۇرنى ئارىلىدۇق. شۇ كۈنى ئابدۇللا بىلەن باقى لەكنۇنىڭ دۇشمەن تەرىپىدىن ئېلىنغانلىقىنى يازغانىدى. شەنبە كۈنى كۆكىنى ئادەملىرى بىلەن بېرىپ باقىغا قوشۇلۇشقا ماڭدۇردۇق. يەكشەنبە كۈنى سۇلتان جۈنەيد بارلاسنى، هەسەن خەلىفىنى (377)، موللا ئاپاق ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى، مۆمىن ئەتكە ۋە ئۇنىڭ ئاغا - ئىنىسىنى بېرىپ باقىغا قوشۇلۇشقا ۋە مەن يېتىپ بارغۇچە قولىدىن كەلگىنىنى قۇسۇرسىز قىلىپ تۇرۇشقا ماڭدۇردۇق. شۇ كۈنى نامازدىگەردە شاھ مۇھەممەد مەئرۇفكە خاس تون ۋە نەسىللىك ئات ئىنايەت قىلىپ، ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بەردۇق. ئۇنىڭغا بۇلتۇرقى دەستۇر بويىچە ۋەجھى ئۇچۇن سارەننى، ئوقچىلارنى بېقىشى ئۇچۇن كۈندىلەنى ئىنايەت قىلدۇق. يەنە شۇ كۈنى ئىسما-

ئىل جىلۋانىغا سەرۋاردىن يەتمىش ئىككى لەك ۋەجىھ، خاس تون ۋە نەسىللىك ئات ئىنايەت قىلىپ ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدۇق. ئەلائۇل خان نۇھانى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەنلەرگىمۇ سەرۋاردىن ۋەجھ تەيىن قىلىپ، ئۇلارنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت قىلدۇق. ھەر بىر-نىڭ بىردىن ئىنىسى ياكى ئوغلى ئەگەردە دائىملىق مۇلازىمەتتە بولۇشى قارار قىلىندى.

گۈنجايىش ۋە ئارايىش كېيىلىرى بىلەن بۇ قېتىم قولغا چۈشكەن بەنگالە كېيىلىرىدىن تاللاپ ئېلىنغان ئىككى كېيىنى تىرمۇھانى يولى بىلەن غازىپۇرغا ئېلىپ بېرىش ئىشى بەنگالەلىكلەرگە تاپشۇرۇلدى. ئاسايىش كېيىنى بىلەن فەرمايىش كېيىنسىنى سەرۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىغا ئوردۇ بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرۈش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىلدى. بەھار بىلەن سەرۋار تەرەپتىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، دۇشەنبە كۈنى چەتئەلمۇكىنىڭ چۈبارە كېچىكىدىن سەرۇ دەرياسىنى ياقىلاپ ئۇد تەرەپكە قاراپ كۆچتۇق. ئون كۈرۈھچە يول بېسىپ، فەتھىپۇر تەۋەسىدىكى كىلىرە دېگەن (ب 377) يېزىنىڭ يېنىغا ـــ سەرۇ دەرياسى بويىغا چۈشتۇق، ئەتىگەن كۆچكەنلەر ئادىشىپ فەتھىپۇردىكى چوڭ كۆلنىڭ بويىغا كېتىپتۇ. يېقىندىكىلەرگە قايتۇرۇپ كېلىشكە بىرقانچە ئادەم چاپتۇرۇلدى. كىچىك خوجىغا كۆل بويىدا قونۇپ، ئۇ يەرگە چۈشكەن چېرىكنى تاڭلىسى ئېلىپ كېلىپ ئوردۇغا قوشۇش تۇغرۇلۇق خەت ئەۋەتىلدى.

ئەتىسى ئۇ يەردىن كۆچۈپ، يېرىم يولدا ئاسايىش كېيىنسىگە چۈشتۇم ۋە يۇقىرىقى مەنزىلگىچە كېيىنى

سۆرىتىپ باردىم. خەلىفە يولدا باقىنىڭ يېنىدىن كەلگەن شاھ مۇھەممەد دىۋانەنىڭ ئوغلىنى ئېلىپ كەلدى. لەكنۇ خەۋىرى تەھقىق بولدى. رامىزان ئېيىنىڭ ئون ئۈچى — شەنبە كۈنى دۈشمەن جەڭ قوزغاپتۇ. لېكىن ھېچ ئىش قىلالماپتۇ. جەڭ ئەسناسىدا، يىغقلىق تۈرغان قۇرۇق ئوت ۋە قومۇش دۆۋىلىرىگە ئوت كېتىپ، قورغاننىڭ ئىچى تونۇردەك قىزىپ كېتىپتۇ. سېپىلنىڭ ئۈستىدە مېڭىش ئىمكانىيىتى بولماپتۇ. شۇنداق ئەھۋالدا دۈشمەن قورغاننى قولغا كىرگۈزۈپتۇ. ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن بىزنىڭ قايتقانلىقىمىزدىن خەۋەر تېپىپ دەلمۇد تەرىپىگە كۆچۈپتۇ. بىز بۇ كۈنىمۇ ئون كۈرۈھچە يول بېسىپ، سىكىرى پەرگەنەسىنىڭ جەلىسىر دېگەن يېزىسىنىڭ يېنىغا — سەرۇ دەرياسى بويىغا چۈشتۇق.

چارشەنبە كۈنى ئۇلاغلارنى دەم ئالدۇرۇش ئۈچۈن شۇ قونالغۇدا تۇردۇق. بەزىلەر شەيخ بايەزىد بىلەن بىبەننىڭ گەنگ دەرياسىدىن ئۆتۈپ (378)، چۈنا ۋە جۇن تەۋەسىدىن ئۆزلىرىنى سىپاھىيلىرى تەرىپىگە تارتىش خىيالىدا ئىكەنلىكىنى ئېيتىشتى. بەگلەرنى چاقىرىپ كېڭىشىش نەتىجىسىدە، جۇنپۇر ۋىلايىتى بەدىلىگە چۈنار ۋە باشقا بەزى پەرگەنەلەرنى ئالغان مۇھەممەد زەمان مىرزا بىلەن سۇلتان جۇنەيد بارلاسنىڭ مەھمۇدخان نۇھانى، قازى جىيا ۋە تاجخان سارەنگخانىلار بىلەن بىللە بېرىپ چۈناردا دۈشمەننىڭ يولىنى توسۇشى قارار قىلىندى.

پەيشەنبە كۈنى ئەتىگەن كۆچۈپ، سەرۇ دەرياسىدىن ئايرىلىپ، ئون بىر كۈرۈھ يول باسقاندىن كېيىن پەرسەرۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، شۇ دەريا بويىغا چۈشتۇق. بەگ-

لەرنى چاقىرىپ كېڭىشىش نەتىجىسىدە، ئىسەن تېمۇر سۇلتان، مۇھەممەد سۇلتان مىرزا، توختە بۇغا سۇلتان، قاسىم ھۆسەين سۇلتان، بەھۇب سۇلتان، مۇزەففەر ھۆسەين سۇلتان، قاسىم خوجا، جەئفەر خوجا، زاھىد خوجا، جان بەگ، ئەسكەرىي ۋە ئۇنىڭ نۆكەرلىرى، كىچىك خوجا، ھىند ئەمىرلەردىن ئالەم خان كالپى، مەلىكداد كەرانى ۋە راۋۇي سەرۋانى باشچىلىقىدىكىلەر چېرىكتىن ئايرىلىپ، بايەزىد بىلەن بىبەننىڭ كەينىدىن دەلمۇد تەرەپكە قاراپ تېز يۈرۈش قىلىشقا تەيىنلەندى. ئاخشىمى پەرسەرۇ سۇيىدە تاھارەت ئېلىۋاتاتتىم، شام يېقىلغان يەرگە نۇرغۇن بېلىق توپلىنىپ سۇ ئۈستىگە چىقتى، بىز قولىمىز بىلەن نۇرغۇن بېلىق تۇتتۇق.

جۈمە كۈنى پەرسەرۇ تارماقلىرىدىن بىرىنىڭ بېشىغا چۈشتۇق. ئېقىن بەك كىچىك ئىدى. چېرىك ئۇيان - بۇيان ئۆتۈپ بۇلغۇەتمىسۇن دەپ، سۇنىڭ يۇقىرى تەرىپىنى (ب 378) بوغدۇرۇپ، بىر يەرنى كۆلگە ئوخشاش تاھارەت ئېلىش ئورنى قىلىپ ياساتتىم، رامىزانىنىڭ يەگىرمە يەتتىنچى كېچىسى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزۈلدى. تاڭلىسى بۇ سۇدىن ئايرىلىپ، تۇس سۇيىدىن ئۆتۈپ چۈشتۇق. يەكشەنبە كۈنىمۇ شۇ سۇ بويىغا چۈشتۇق. ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزى — دۈشەنبە كۈنىمۇ شۇ سۇ يېقىسىدا قوندۇق. بۇ ئاخشىمى ھاۋا ئانچە ئوچۇق بولمىسىمۇ، لېكىن بىرقانچە كىشى ئاي كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ، قازى قېشىدا گۇۋاھلىق بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئاي بېشى ئىسپاتلاندى. سەيشەنبە كۈنى ئەتىگەن ھېيت نامىزىنى ئۆتەپ يولغا چىقتۇق. ئون كۈرۈھ يول بېسىپ، تايىكتىن بىر

كۇرۈھ يىراق يەردىكى گوي سۈيىنىڭ ياقىسىغا چۈشتۈق. پېشىنگە يېقىن مەجۇن يېيىشتۈق. شەيخ زەين، مولا شەھاب ۋە خاند ئەمىرگە يالغۇز شۇ بېيىتىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى چاقىردۇق:

شەيخ ۋە موللا شەھاب ۋە خاند ئەمىر،
كېلىڭ ئۇچ-ئۇچ، ئىككى-ئىككى، بىر-بىر.

دەرۋىش مۇھەممەد، يۇنۇس ئەلى ۋە ئابدۇللالارمۇ بار ئىدى. نامازدىگەردە چېلىشچىلار چېلىشتى. چارشەنبە كۈنىمۇ شۇ قونالغۇدا بولدۇق. ئاشۇاقتىغا يېقىن مەجۇن يېدۇق. تاج خاننى چۈناردىن چىقارغىلى بارغان مەلىك شەرق شۇ كۈنى كەلدى. بۇ كۈنىمۇ پالۋانلار چېلىشقا چۈشتى. بۇرۇن كەلگەن ئۇدى پالۋان يېقىندا كەلگەن (379) ھىندىستانلىق پالۋان بىلەن چېلىشىپ ئۇنى يىقتى. يەھيا نۇھانىغا ۋەجھى ئۈچۈن سەرۋاردىن ئون بەش لەكلىك يەر بېرىلدى ۋە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرۈلۈپ، كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلدى. تاڭلىسى ئون بىر كۇرۈھ يول بېسىپ، گوي سۈيدىن ئۆتۈپ، شۇ سۇ يا-قىسىغا چۈشتۈق. ئىلغار بولۇپ بارغان سۇلتانلار ۋە بەگلەردىن خەۋەر كەلدى: ئۇلار دەلمۇدقا بېرىپ، تېخىچە گەنگ دەريا سىدىن ئۆتمەپتۇ. ئاچچىقلىنىپ پەرمان ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ گەنگ دەريا سىدىن دەرھال ئۆتۈپ دۈشمەنى قوغلىشىنى ۋە جۇن دەريا سىدىنمۇ ئۆتۈپ، ئالەمخاننى ئۆزلىرىگە قوشۇپ تېزدىن دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشىنى تەلەپ قىلدىم. بۇ يەردىن ئاتلىنىپ، ئاردا ئىككى قونۇپ دەلمۇدقا كەلدۇق. چېرىكىنىڭ كۆپ قىسمى گەنگ دەريا-سىنىڭ كېچىكىدىن شۇ كۈنلا ئۆتتى. ئوردۇ ئۆتكەندىن

كېيىن، كېچىكىنىڭ تۆۋىنىدىكى ئارالدا مەجۇن يېدۇق. چېرىكىنىڭ كېچىككەنلىكى سەۋەبىدىن، سۇدىن ئۆتۈپ چۈشكەن قونالغۇدا بىر كۈن هايال بولدۇق، باقى تاشكەنـدى شۇ كۈنى ئود چېرىكى بىلەن بىللە كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. گەنگ بويىدىن ئاتلىنىپ، ئاردىدا بىر قونۇپ گۇۋاھنىڭ يېنىدىكى ئەرىنىڭ سۈيىنىڭ بويىغا كېلىپ چۈشتۇق. دەلمۇدتىن گۇۋاھگە يېگىرمە ئىككى كۇرۇھ چىقتى. پەيشەنبە كۈنى بۇ يەردىن كۆچۈپ، ئادەمپۇر پەرگەنەسىنىڭ ئالدىغا چۈشتۇق.

مۇخالىپلارنىڭ سوڭچىلار دەريادىن ئۆتۈش ئۈچۈن (ب 379)، بار كېمىنىڭ هەممىسىنى ئېلىپ كېلىشكە كېمىچىلەر بالدۇرلا كالىپغا ماڭدۇرۇلغانىدى. بىز بۇ يەرگە چۈشكەن ئاخشىمى بىر بۆلەك كېمە كەلدى. دەريادىن كېچىكمۇ تېپىلدى. قونالغۇ توپلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئارالغا ئورۇنلاشتىم، بۇ يەردە تۇرغان بىرنەچچە كۈن ئىچىدە كېچە ـ كۈندۈز ئارالدىلا بولدۇم. مۇخالىپلار تەرەپتىن تەھقىق خەۋەر بولمىغىنى ئۈچۈن باقى شىغاۋۇلنى ئۇدتىكى يىگىتلەر بىلەن بىللە سۇدىن ئۆتكۈزۈپ، دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشكە ماڭدۇردۇق. ئەتىسى ـــ جۈمە كۈنى نامازدىگەردە باقى بەگنىڭ نۆكىرى كەلدى. ئۇ شەيخ بايەزىد بىلەن بىبەننىڭ قاراۋۇللىرىنى مەغلۇپ قىلىپ مۇبارەك خان جىلۇانى ئىسىملىك ياخشى بىر ئادىمى بىلەن باشقا بىرقانچە ئادىمنى ئۆلتۈرۈپ، بىرقانچە باشنى ۋە بىر ئەسىرنى ئەۋەتىپتۇ. ئەتىسى سەھەر باقى بىلەن بىللە كەتكەن شاھ هۆسەين باخشى كەلدى. دۇشمەن قاراۋۇللىرىنى قانداق مەغلۇپ قىلغىنىنى ۋە ئۇ تەرەپتە-

كى خەۋەرلەرنى تولۇق مەلۇم قىلدى. شۇ ئاخشىمى ـــ يەكشەنبە كېچىسى ۋە ئايىنىڭ ئون ئۇچى ئىدى، جۇن دەريا‌سى ئۇلغايدى. شۇنداق بولدىكى، سەھەردە بۇ ئارالنى پۈتۈنلەي سۇ باستى. بىر ئوق ئېتىمى تۆۋەندىكى باشقا بىر ئارالغا بېرىپ چېدىر تىكتۇرۇپ ئولتۇردۇم.

دۇشەنبە كۈنى جەلال تاشكەندى ئىلغار بولۇپ كەتكەن سۇلتان ۋە بەگلەر قېشىدىن كەلدى. شەيخ بايەزىد بىلەن بىبەب ئىلغارلار بارغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن مەھۇبە پەرگەنەسىدىن قېچىپتۇ. (380) يامغۇر پەسلى بولۇپ قالغانىدى. بەش ـ ئالتە ئايدىن بۇيان يۇرۇش قىلىپ، جەڭچىلەرمۇ، ئۇلاغلارمۇ چارچىغانىدى. شۇڭا، ئىلغار بولۇپ كەتكەن سۇلتان ۋە بەگلەرگە ئەگىرە ۋە شۇ تەۋەدىن يېڭى بىر كۈچلۈك ئىلغارلار كەلگۈچە بارغان يېرىدە تۇرۇپ تۇرۇش توغرۇلۇق پەرمان بولدى. شۇ كۈنى نامازدىگەردە باقى شىغاۋۇل بىلەن ئۇد چېرىكىنىڭ قايتىشىغا رۇخسەت بېرىلدى. مۇسا مەئرۇف فەرمۇلى، چېرىك قايتىپ سەرۇ دەريا‌سىدىن ئۆتكەندە كېلىپ مۇلازىمەت قىلغانىدى. ئۇنىڭغا ۋەجھى ئۇچۇن ئەمەر ھاردىن ئوتتۇز لەكلىك پەرگەنە تەيىن قىلىپ ۋە خاس كىيىم ـ كېچەك، ئېگەرلىك ئات ئىنايەت قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمەرھارغا كېتىشىگە رۇخسەت بەردۇق.

بۇ تەرەپلەردىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، سەيشەنبە كېچىسى ئۇچ پاس ۋە بىر گەردىن كېيىن ئىلغار قىسىم سۇرئىتى بىلەن ئەگرەگە قاراپ مېڭىپ كەتتۇق. تاڭلىسى ئون ئالتە كۈرۇھ يول بېسىپ، چۇشكە يېقىن كالپى تەۋەسىدىكى بەلادەر دېگەن پەرگەنەدە غىزالىنىپ،

ئاتلارغا ئارپا بېرىپ، نامازشامدا بۇ يەردىن ئاتلاندۇق، بۇ كېچىسى ئون ئۇچ كۈرۈھ يول بېسىپ، ئۇچىنچى پاستا كالپى پەرگەنىلىرىدىن سۇگەندىپۇردىكى بەھادىرخان سەرۋا-نى مەقبەرىسىگە چۈشۈپ ئۇخلاپ، نامازبامداتنى ئۆتىگەن-دىن كېيىن ئاتلاندۇق. ئون كۈرۈھ يول بېسىپ، چۈش ۋاقتىدا ئەتاۋەگە يەتتۇق. مەھدى خوجا ئالدىمىزغا چىق-تى. كېچىنىڭ بىرىنچى پاسىدا بۇ يەردىن ئاتلىنىپ، يولدا بىرئاز ئۇخلاپ، ئون ئالتە كۈرۈھ (ب 380) يول بېسىپ، رابىرىنىڭ فەتھىپۇرىغا چۈشتۇق. ئەتىسى نامازپېشىندا فەتھىپۇردىن ئاتلىنىپ، ئون يەتتە كۈرۈھ يول بېسىپ، كېچىنىڭ ئىككىنچى پاسىدا ئەگرەنىڭ ھەشت بېھىشت بېغىغا چۈشتۇق. ئەتىسى جۈمە كۈنى مۇھەممەد باخشى ۋە بەزىلەر كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. پېشىنگە يېقىن جۇندىن ئۆتۈپ، خوجا ئابدۇلھەققە مۇلازىمەت قىل-غاندىن كېيىن قەلئەگە بېرىپ ھاممىلىرىم بىلەن كۆ-رۈشتۇم. بەلخىق بىر قوغۇنچىنى قوغۇن تېرىشقا قويغا-نىدۇق. بىرنەچچە قوغۇن ساقلاپ قويغانىكەن، ئېلىپ كەلدى. ئوبدان قوغۇن بولۇپتۇ. ھەشت بېھىشت بېغىغا بىر - ئىككى تۈپ تەك تىكتۇرگەنىدىم، ئۇنىڭ ئۇزۇمى-مۇ ياخشى بولۇپتۇ. شەيخ گۆرەنمۇ بىر سېۋەت ئۇزۇم ئەۋەتىپتۇ. يامان ئەمەس ئىكەن. ھىندىستاندا قوغۇن ۋە ئۇزۇمنىڭ مۇنچىلىك بولغىنىنى كۆرۈپ بەك خۇشال بولدۇم.

يەكشەنبە كېچىسى ئىككىنچى پاس بولغاندا ماھىم كەلدى. بىز جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ ئونىدا يۈرۈشكە ئاتلانغانىدۇق. شۇنىسى ئاجايىپكى ئۇلارمۇ دەل شۇ كۈنى

كابۇلدىن چىققانىكەن. زۇلقەدە ئېيىنىڭ بىرى ــ پەيشەنبە كۈنى دۇانخانىدا توپلانغاندا ھۇمايۇن بىلەن ماھىمنىڭ سوۋغىلىرى تارتىلدى. شۇ كۈنى مەغفۇر دۇاننىڭ بىر نۆكىرى مەخسۇس يۇز ئەللىك ئادەم بىلەن كابۇلغا بېرىپ قوغۇن، ئۈزۈم (381) ۋە باشقا مېۋىلەر ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىلدى. ئاينىڭ ئوچى ــ شەنبە كۈنى كابۇلدىن قوغدىغۇچى بولۇپ كەلگەن ۋە ئەلى يۈسۈفنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن سەنبەلگە ئەۋەتىلگەن ھىندۇ بەگ كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ھىساميددىن ئەلى خەلىفىمۇ شۇ كۈنى ئەلۋاردىن كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. ئەتىسى ــ يەكشەنبە كۈنى ئەلى يۈسۈفنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن سەنبەلگە ئەۋەتىلگەن ئابدۇللا تىرمۇھانىدىن كەلدى.

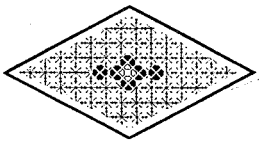
كابۇلدىن كەلگەنلەردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولغان ئىدىكى، شەيخ شەرىف قارابىغى ئابدۇلئەزىزنىڭ ئىغۋاسى بىلەن بىزدىن يۇز ئۆرۈپ، قىلمىغان زۇلۇم ۋە ئۆتمىگەن بىد ئەتلەرنى بىزگە دۆڭگەپ، گۇۋاھلىق خەتلىرىنى يېزىپ، ئۇنىڭغا لاھۇر ئىمارلىرىنىڭ ئاتلىرىنى مەجبۇرىي يازدۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆچۈرمىلىرىنى باشقا شەھەرلەرگىمۇ ئەۋەتىپ چاتاق چىقىرىش نىيىتىدە بولغانىدى. ئابدۇلئەزىزمۇ بىرقانچە ھۆكۈمگە قۇلاق سالماي، تۇرلۇك نامۇۋاپىق سۆز ــ ھەرىكەتلەردە بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئايىنىڭ ئون بىرى ــ يەكشەنبە كۈنى شەيخ شەرىف بىلەن ئابدۇلئەزىزنى ۋە لاھۇر ئىمارلىرىنى دەرگاھقا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قەنبەر ئەلى ئارغۇن ماڭدۇرۇلدى. ئاينىڭ ئون بەشى ــ پەيشەنبە كۈنى تىجارەتىن چىن تېمۇر

سۇلتان كېلىپ مۇلازىمەت قىلدى. شۇ كۈنى پالۋان سا-
دىق بىلەن چوڭ ئۇدى پالۋان (ب 381) چېلىشقا
چۈشتى. سادىق يېرىم - يارتا يىقىتتى ۋە كۆپ جاپا
تارتتى.

ئاينىڭ ئون توققۇزى — دۈشەنبە كۈنى قىزىلباشلار
ئەلچىسى مۇراد قۇرچىغا ياقۇت كۆزلۈك كەمەر بىلەن
خەنجەر، مۇناسىپ كىيىم - كېچەك ۋە ئىككى لەك تەڭ-
گە ئىنايەت قىلىپ، ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بەردۇق.
شۇ كۈنلەردە گۈزالياردىن سەيىد مەشھەدى كېلىپ، رە-
ھىمدادنىڭ دۈشمەنلىك ئىغۋاسىنى مەلۇم قىلدى. ئۇنىڭغا
نەسىھەت تەرىقىسىدە خەت يېزىپ، خەلىفىنىڭ نۆكىرى
شاھ مۇھەممەد مۆھۈردارنى ئەۋەتتۇق. ئۇ بېرىپ بىرنەچە-
چە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلىنى ئېلىپ كەلدى. ئوغ-
لى كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ كېلىش خىيالى
يوق ئىدى. ئۇنىڭغا تەھلىكە سېلىش ئۈچۈن، زۇلىھەججە
ئېيىنىڭ بەشى — سەيشەنبە كۈنى نۇربەگنى گۈزالياغا
ئەۋەتتۇق. نەچچە كۈندىن كېيىن نۇر بەگ كېلىپ رە-
ھىمدادنىڭ تەلەپلىرىنى مەلۇم قىلدى. مۇددىئاسىدەك قە-
لىپ پەرمان ئەۋەتىش ئالدىدا تۇرغاندا، بىر نۆكىرى كې-
لىپ: «مېنى ئۇنىڭ ئوغلىنى قاچۇرۇشقا ئەۋەتتى، كېلە-
دىغان نىيىتى يوق» دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ خەۋەرنى
ئاڭلاپ دەرھال گۈزالياغا يۈرۈش قىلماقچى بولدۇق. خە-
لىفە: «مەن يەنە بىر قېتىم نەسىھەت قىلىپ خەت يېزىپ
باقاي، بەلكىم يولغا كىرىپ قالار» دېگەن تەكلىپنى
بەردى. بۇ ئىش ئۈچۈن شەھابىددىن خۇسرەۋ ماڭدۇ-
رۇلدى.

ئاينىڭ ئون يەتتىسى ـــ پەيشەنبە كۈنى (382) ئە-تاۋەدىن مۇھىب خوجا كەلدى. ھېيت كۈنى ھىندۇ بەگگە بىر قۇر خاس كىيىم، ياقۇت كۆزلۈك كەمەر ۋە قىلىچ ھەم نەسىللىك ئات ئىنايەت قىلىندى. تۈركىمەنلەر ئارد-سىدا چاغاتاي دەپ مەشھۇر بولغان ھەسەن ئەلگە بىر قۇر كىيىم، ياقۇت كۆزلۈك كەمەر ۋە خەنجەر ھەم يەتتە لەكلىك پەرگەنە ئىنايەت قىلىندى.

توققۇزيۇز ئوتتۇز ئالتىنچى يىل[1] ۋەقەلىرى

مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئۇچى ــ سەيشەنبە كۈنى شەھەر بەددىن خۇسرەۋ بىلەن شەيخ مۇھەممەد غەۋس رەھىمدادقا شاپائەت تىلەپ گۇۋاليارىدىن كەلدى. دەرۋىش ۋە ئەزىز ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، بۇلارنىڭ يۈز خاتىرىسى بىلەن رەھىمدادنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈپ، گۇۋاليارنى بۇلارغا تاپشۇرۇپ، شەيخ گۆرەن بىلەن نۇر بەگنى گۇۋاليارغا ئەۋەتتۇق، ئۇلار...

① مىلادىيە 1529 ـ يىلى.

پايدىلىنىش ماتېرىيالى

«بابۇرنامە» توغرىسىدا

(«بابۇرنامە» يېزىلغانلىقىنىڭ 460 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن گ. ن. پانت (يېڭى دېھلى مىللىي مۇزېيىنىڭ مۇتەسەددىسى)

تەرجىمھال ئەدەبىياتنىڭ نادىر يادىكارلىقى

«بابۇرنامە» ھىندىستاندا بۇيۇك بابۇرىيلەر سەلتەنىتىگە ئاساس سالغان زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ تەرجىمھالى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇئەللىپ ئاددىي ۋە جانلىق تىل بىلەن ئۆزىنىڭ يول قويغان خاتالىقلىرى، قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى، يۈكسەك ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرى ۋە چۈشكۈن ھالەتلىرى ھەققىدە ھېكايە قىلىدۇ. بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ قىممىتى جەھەتتىن ئەۋلىيا ئەۋكوستىنو ۋە روسسونىڭ كەشپىياتلىرى، گىببون ۋە نيۇتوننىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدۇ. مەزكۇر كىتاب پۈتكۈل ھاياتى داۋامىدا كۆپلىگەن يۈكسىلىشلەر ۋە چۈشكۈنلۈكلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن بىر شەخسنىڭ ئىبرەتلىك تارىخىدۇر. ئۇنىڭدىكى يۈكسىلىشلەر قانچىكى يۇقىرى بولسا، چۈشكۈنلۈكلەرمۇ شۇنچىلىك چوڭقۇردۇر.

تەرجىمھال توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز

بابۇر 47 يىل 10 ئاي ئۆمۈر كۆرگەن بولسىمۇ، بىراق يېتىپ كەلگەن بۇ قىممەتلىك ئەسەر ئۇنىڭ ھايا-تىدىن پەقەت 18 يىلنىلا ئاساس قىلىدۇ. كىتاب بابۇرنىڭ ئۆز قولى بىلەن تۈركىي تىلدا يېزىلغان. ساقلىنىپ قال-غان نۇسخىدىكى تەپسىلات مۇئەللىپنىڭ 12 ياش چېغىدىن باشلانغان. ئۇنىڭدا يا ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يىلى، يا ئاتا - ئانىسى، ياكى ئالدىنقى دەۋرلەردە يۈز بەرگەن ۋەقە - ھادىسىلەر ھەققىدە ھېچ نەرسە تىلغا ئېلىنمايدۇ. ھەتتاكى بابۇرنىڭ ئۆز تەرجىمھالى ئۈچۈن قانداق ماۋزۇ تاللىغان-لىقى ھەققىدىمۇ ھېچ نەرسە مەلۇم ئەمەس. تېمۇرىيلەر ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى «زەفەرنامە»، « ھۇمايۇننامە»، «ئەكبەرنامە» ۋە باشقا ئەسەرلەرگە تەقلىد قىلىنغان ھالدا «بابۇرنامە» دەپ ئاتالغان. تەپسىلاتلاردىكى ئايرىم كەمچىل جايلارنىڭ بىرقىسمى بابۇر ھايات چېغىدا ئۇنىڭ كاتىپى زەينىددىن سەۋاپى پارس تىلىدا يازغان: «تەبەقاتى بابۇ-رىي» دىن ئېلىنغان. يەنە بىرقىسمى بابۇرنىڭ قىزى گۈلبەدەن بېگىم 1587 - يىلى، يەنى ئاتىسىنىڭ ئۆلۈ-مىدىن 50 يىل كېيىن يازغان ئائىلە شەجەرىسى ھېسا-بىدىكى ئەسەر «ھۇمايۇننامە»نىڭ ياردىمىدە تولدۇرۇلغان.

كىتابنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى يوقالغان. بابۇرنىڭ يې-زىشىچە 1529 - يىلى ئۇنىڭ چېدىرىغا ئوت كەتكەن ۋە ئوتتا خېلى زەخمىلەنگەن. بىراق ئۇ كېيىنچە قايتا تو-لۇقلانغان. 1555 - يىلى ھۇمايۇن دادىسىنىڭ ئەسەرلىرى-

گه شەرھلەر يازغان. ئەكبەر كىتابنى پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنسۇن، دەپ پەرمان چۈشۈرگەن. چۈنكى ئەبۇل فەزلى «ئەكبەر نامە» نى يېزىشتا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشى مۇمكىن ئىدى. تەرجىمان ئابدۇرەھىم خانخان يەڭ شەمايلاپ ئىشقا چۈشۈپ 1589 ـ يىلى كۈزدە (نويابىردا) تەرجىمىنى تۈگىتىدۇ. جاھانگىر ئۆز تەرجىمھالىدا 1607 ـ يىلى بابۇرنىڭ مۇبارەك قولى بىلەن يېزىلغان (يەنى تۈركي تىلدا يېزىلغان) «بابۇرنامە»نى ئۆگەنگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭدىن بېرى قول يازمىنىڭ تۈركي تىلىدىكى نۇسخىسى ھەققىدە ھېچ نەرسە مەلۇم ئەمەس. 1813 ـ يىلى ئېرىسكىن «بابۇرنامە»نىڭ پارسچە نۇسخىسىنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىدۇ ۋە كىتاب «بابۇر يادنامىلىرى» دېگەن نام بىلەن 1826 ـ يىلى نەشر قىلىنىدۇ. 1900 ـ يىلى ئانىبت. س. بېۋېرىج «بابۇرنامە»نىڭ تۈركي تىلىدىكى نۇسخىسىنى تېپىشقا مۇۋەپپەق بولىدۇ. بىراق قول يازمىنىڭ قەغىزى تەكشۈرۈپ كۆرۈلگەندىن كېيىن، مەزكۇر نۇسخىنىڭ تەخمىنەن 1700 ـ يىللاردىكى كۆچۈرمە نۇسخا ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. «بابۇرنامە»نىڭ بارلىق قول يازمىلىرى ئىچىدە ئەڭ تولۇق ھېسابلانغان بۇ نۇسخا (ھازىر ئۇ ھەيدەر ئاباد تىكى «سەلەرجەڭ مۇزېيى» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا) جەمئىي 382 ۋاراق. 1905 ـ يىلى ئۇنىڭدىن 100 فاكسىمىل نۇسخا ئېلىنغانىدى. بېۋېرىج ئۇنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «بابۇرنامە» سەرلەۋھىسى ئاستىدا 1921 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. شۇنىڭدىن بېرى بۇ ئەسەر كەڭ كىتابخانىلار ئاممىسىنىڭ مۇلكى بولۇپ قالدى.

«بابۇرنامە»نىڭ سۈرەتلىرى

«بابۇرنامە»نىڭ ئەكبەرنىڭ ساريىدا بېزىتىلگەن بىر-قانچە نۇسخىلىرى ئىچىدىن بىزگە پەقەت بەش نۇسخىسىلا مەلۇم. ئۇلار يېڭى دېھلىدىكى مىللىي مۇزېيىدا، لوندوندىكى بۇيۇك برىتانىيە مۇزېيىدا، ۋېكتورىيە مۇزېيىي ۋە ئالبېرت مۇزېيىدا، مۇسكۋادىكى شەرق خەلقلىرىنىڭ دۆلەتلىك سەنئەت مۇزېيىدا ساقلانماقتا. كېيىنكى ئۈچ نۇسخا تولۇق ئەمەس. ئۇۋچىنىڭ قۇش ئۇۋلاۋاتقان كۆرۈنۈشى تەسۋىرلەنگەن سۈرەت فوگگىننىڭ بوستون سەنئەت موزېيىدا (ئامېرىكىدا) ساقلىنىۋاتىدۇ. يېڭى دېھلىدىكى مىللىي مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان، تېخى چاپ ئېتىلمىگەن قول يازما 378 ۋاراقتىن ئىبارەت بولۇپ، تۈپلەنمىگەن ۋە ئۇنىڭغا ھېچقانداق كۈتۈپخانىنىڭ تامغىسى بېسىلمىغان. ئۇنىڭدا جەمئىي 145 پارچە سۈرەت بار. بۇلاردىن 54 پارچە سۈرەتنىڭ تېگىدە جەمئىي 40 نەپەر رەسسامنىڭ ئىمزاسى بار. 55 پارچە سۈرەتتە ئىزاھ ياكى تەپسىلاتلار بايانى بار، قالغانلىرىدىكى بۇنداق تەپسىلاتلارنى ئوقۇش قىيىن، ياكى كېسىلگەندە قىسمەن بۇزۇلغان. 116 ـ ۋاراقتا ئېيتىلىشىچە ئۇنىڭدىكى سۈرەت ئەكبەر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 42 ـ يىلى، يەنى 1598 ـ يىلى سىزىلىپ تامام بولغان. قول يازمىدا سۈرەتلەرنىڭ 18 پارچىسى رەڭلىك، قالغانلىرى ئاق ـ قارا رەڭدە سىزىلغان. تەسۋىرلەرنىڭ ھاشىيەلىرى مۇمكىنقەدەر زىچ كېسىلگەن. رەسسامنىڭ ئىسىم شەرىپى يېزىلمىغان. ساقلىنىپ قالغان

ئاشۇ بەش نۇسخىدىكى رەسىملەر 1598 ـ يىلى ئەكبەر ـ نىڭ بۇيرۇقى بىلەن سىزىلغان. «بابۇرنامە»گە تەر تۆكۈپ ئىشلىگەن مەشھۇر رەسساملار ئىچىدىن دۆلەت، كىسۇ، ھەمكاران، فەررۇقاران، فەررۇخ، جەگەننەتھ، مانۇھەر، مەنسۇر، مىسكىن، مەھىش، سەنۇلە، شەنكەرلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇمكىن. بۇلاردىن كۆپ ساندىكىلىرى كېيىنچە مەشھۇر رەسسام بولۇپ يېتىشكەن.

بابۇر ھاياتنىڭ كېيىنكى چاغلىرى

بابۇر ئاتا تەرەپتىن ئەمىر تېمۇرنىڭ، ئانا تەرەپتىن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ تومۇرىدا مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى بۇيۇك ئىستېلاچىنىڭ قېنى ئاققان. بابۇر 1483 ـ يىلى 14 ـ فېۋرالدا، ئاتىسى ئۆمەر شەيخ ھۆكۈمرانلىق قىلغان پەرغانىدا تۇغۇلدى. ئاتىسى قازا قىلغان چاغدا بابۇر بار ـ يوقى 11 ياشقا كىرىپ تۆت ئاي ئۆتكەنىدى. بۇ ھەقتە «بابۇرنامە»نىڭ دەسلەپكى قوللىرى مۇنداق گۇۋاھلىق بېرىدۇ: «سەرۋەرى كائىناتنىڭ شاپائىتى ۋە چاھار يارى بار سەپالارنىڭ ھىممىتى بىلەن سەيشەنبە كۈنى رامىزان ئېيىنىڭ بېشىدا تارىخ سەككىز يۈز توقسان توققۇزدا (يەنى مىلادىيە 1494 ـ يىلى ئىيوندا) پەرغانە ۋىلايىتىدە ئون ئىككى ياشتا پادىشاھ بولدۇم.»

بابۇر ياشلىق چاغلىرىدىلا كۆپ جاپا ـ مۇشەققەت ۋە دىشۋارچىلىقلارنى باشتىن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاتا مىراس مۇلكى ھېسابلىنىدىغان سەمەرقەندنى

ئىككى قېتىم ئۆزىگە بويسۇندۇردى ۋە ئىككى قېتىم قولدىن بېرىپ قويدى. يېشى راسا 21 گە توشقاندا، يەنى ئاردىدا مۇۋەپپەقىيەتسىز 10 يىل ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئاتا يۇرتىنى تاشلىدى ـ دە، ھىندىقۇشتىن ئۆتۈپ كابۇلنى ئىشغال قىلدى. 1511 ـ يىلى بابۇر سەرقەندنى قايتۇرۇۋېلىشقا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆردى. بۇ قېتىم غەلىبە پەيزىنى سۈرگەن بولسىمۇ، بىر يىلدىن كېيىنلا سەمەرقەند يەنە قولدىن كەتتى. بابۇر شۇ تەرىقىدە سەمەرقەندنى ئۈچ قېتىم ئېلىپ، ئۈچ قېتىم قولدىن بېرىپ قويدى.

ھىندىستان پەتھى

بابۇر سەمەرقەندنى ئېلىشتىن كۆڭلى سوۋۇغاندىن كېيىن، چۆچەكلەردىكىدەك بايلىقلارغا تولۇپ تاشقان ھىندىستاننى ئېلىشقا بەل باغلايدۇ. ئۇ ھىندى دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ پەنجاپقا تۆت قېتىم يۈرۈش قىلىدۇ. شۇ چاغدا ھىندىستاندىكى شەرت ـ شارائىتلار بابۇر ئۈچۈن ناھايىتى قۇلاي ئىدى. دېھلى ھۆكۈمدارى سۇلتان ئىبراھىم لۇدىي ئۆزىنىڭ قاتتىق قوللۇقى بىلەن ئەمەلدارلارنى ئۆزىگە قارشى قىلىۋالغانىدى. نەتىجىدە ئۇلار قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ پېيىغا چۈشكەن. پەنجاپنىڭ قۇدرەتلىك ھاكىمى دەۋلەتخان لۇدىي ۋە سۇلتاننىڭ نەۋرە تۇغقىنى ئەلەمخانلارنىڭ تەكلىپى بىلەن، بابۇر 1525 ـ يىلى ھىندىستانغا بەشىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى

ساتقۇن چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بابۇر ئالدى بىلەن شۇلارنى بىرتەرەپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دەۋلەتخان مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ (كۆپ ئۆتمەي ئۆلىدۇ.) پەنجاپ بايۇر ئۈچۈن قۇلاي ئولجىغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ دېھلىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بابۇر تۆت قېتىملىق قاتتىق جەڭدىن كېيىن پۈتۈن ھىندىستاننى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ. بابۇرنىڭ ئىبراھىم لودي بىلەن ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق جېڭى ھەرىيانەدىكى پەنىپەت شەھرى ئەتراپىدا 1526 - يىلى 21 - ئاپرېلدا يۈز بېرىدۇ. ئىبراھىم جەڭگە 100 مىڭ ئەسكىرى ۋە سانسىزلىغان پىللىرىنى قاتناشتۇرىدۇ. بابۇرنىڭ قوشۇنلىرى سان جەھەتتىن ناھايىتى ئاز (12 مىڭ) ئىدى. بىراق ئۇلار جەڭلەردە چېنىققان، ھەربىي بىلىمنى پۈختا ئىگىلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بابۇر تەجرىبىلىك سەركەردە بولۇپ، شۇ چاغلاردا ھىندىلار ئۈچۈن يېڭى قورال ھېسابلىنىدىغان ئاجايىپ زەمبىرەكلەرگىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ داڭقى چىققان ئىككى قوماندانى ئۈستا ئەلى بىلەن مۇستاپا توپچىلارغا باشچىلىق قىلاتتى. ئىبراھىم ۋە ئۇنىڭ 15 مىڭ ھىندى جەڭچىسى ئاشۇ جەڭدە ھالاك بولدى. بابۇر تولۇق غەلىبە قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بابۇرنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن ئەھمىيىتى جەھەتتىن سەلتەنەتتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەگرە شەھرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ يەردە ئۇ پۈتمەس - تۆگمەس خەزىنە، جۇملىدىن جاھاندا يېگانىلىقى بىلەن ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن مەشھۇر «كوھى نۇر» ئالماسىنى قولغا چۈشۈردى، شۇنداق قىلىپ بابۇر ھىندىستانىنىڭ شاھىنشاھى ۋە بۇيۇك بابۇ-

رىيلەر دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قالدى. ئۇ غەلىبە شەرىپى ئۈچۈن ھەربىر ئەركەك ۋە ھەربىر ئايالغا بىردىن كۈموش تەڭگە تارقىتىپ بېرىلسۇن، دەپ كابۇلغا ئادەم ئەۋەتتى.

1527 ـ يىلى بابۇرنىڭ راجپۇت ئەسكەرلىرى بىلەن ئېلىشىشىغا توغرا كەلدى. راجپۇت ئەسكەرلىرىگە راجەستھاننىڭ جەسۇر ھاكىمى، «يۇز جەڭ قەھرىمانى» مەشھۇر ران سىنگھ (راناسانگا) باشچىلىق قىلاتتى. پا-تىھىپۇر سىكرى يېنىدىكى جانىيە ئالدىدا ئۇلار ئوتتۇرا-سىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن قاتتىق جەڭ باشلاندى. رانىنىڭ ئاجايىپ كاتتا قوشۇنىنى كۆرۈپ، بابۇر ئەسكەرلىرىنىڭ روھى چۈشۈپ كەتكەنىدى. بىراق بابۇر ئۆز جەڭچىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ: «تىز پۈكۈپ ياشىغاندىن كۆرە، تىك تۇرۇپ ئۆلگەن ئەۋزەل» دېگەن مەزمۇندىكى نۇتقى بىلەن ئۇلارنى روھلاندۇردى. ئۇ قەدەھلەرنىڭ بىرىنى قويماي چېقىپ تاشلىدى ـ دە، بۇنىڭدىن كېيىن مەي ئىچمەس-لىككە ۋەدە بەردى (ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ بۇ ۋەدىسى-گە ئەمەل قىلغان) شۇنىڭدىن كېيىن بابۇر ئەسكەرلىرى جەڭگە شىرەڭ ئاتلاندى. توپ ۋە زەمبىرەك كۆپ ئۇنۇم بەردى. نەتىجىدە ئۇ بۇ قېتىم رانىنىڭ قوشۇنلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلىدى. راجپۇتلار ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي قالدى ۋە ناھايىتى كۆپلىرى جەڭ مەيدانىدا ھالاك بولدى. ران قاچتى، ئۇ، بۇ تۈپەيلى غەم ـ ھەسرەتلەر ئوتىدا كۆيۈپ ئۆلۈپ كەتتى.

بۇ چاغدا بابۇرنىڭ ئەھۋالى ئۇزۇل ـ كېسىل مۇس-تەھكەملەنگەنىدى. 1528 ـ يىلى ئۇ مەلۇمدەكى مەشھۇر

چەندىرى راجپۇتلار قەلئەسىنى ئىشغال قىلدى. قەلئە ھىمايىچىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ يول باشچىسى مەدىنى رايىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. 1529 ـ يىلى بابۇر بىھارغا قاراپ يۈرۈشنى داۋام قىلدى. بۇ يەردە ھېلىمۇ ئافغانلار ناھايەتى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلارغا ئىبراھىم لۇدىينىڭ ئاكىسى مەھمۇد لۇدي ھاكىم ئىدى. ھەگەر دەريا سىنىڭ ساھىلىغا جايلاشقان پەتنە شەھىرى ئەتراپىدىكى جەڭدە ئافغانلار يېڭىلدى، بابۇر ھىندىستاننىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى.

بابۇرنىڭ شەخسىي پەزىلەتلىرى

بابۇر ـــ شىر دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، «بابۇر» لەقىمىنى ئالغان بۇ كىشىمۇ ھەقىقەتەن ئۆزىنىڭ ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق ئادەم ئىدى. كېلىشكەن قەددى ـ قامىتى ۋە ناھايىتى كۈچلۈكلۈكىدىن تاشقىرى، يۈرەكلىك، ئەپ-چىللىك، چاققانلىقتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ئىدى. ئۇ قىينىچىلىقلارغا پىسەنت قىلمايتتى. بولۇپمۇ ئوۋچىلىقتا باتۇر ئاتالغانىدى. ئۇ كۆپىنچە بەستلىك ئىككى ئادەمنى قولتۇقلۇۋلىپ ئەگرە قەلئەسىنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈپ مەشىق قىلغان. ئۇ سۇ ئۈزۈشكىمۇ ئاجايىپ ماھىر بولغان. ئۇ بۈيۈك گانگى دەريا سىدىن باشقا، يولدا ئۇچرىغانلىكى دەريالارنىڭ ھەممىسىدىن ئۈزۈپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ يېقىملىق تىل، ئاھاڭدار ۋەزىن بىلەن يېزىلغان تەرجىمھالى («بابۇرنامە»)نى ئوقۇغىنىڭىزدا ئاپتورنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقى، ئەقىل ـ پاراـ

سىتى ۋە بىلىمىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلۇقىغا گۇۋاھ بولۇپ قالىسىز. بابۇر تەبىئەتنى ۋە بەزمە - مەشرەپنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. بولۇپمۇ تاغلار، ئېدىرلار، باغلار، يايلاقلارنى كۆرگەندە زوق - شوققا تولۇپ، ئىلھامى قايناپ، خۇددى بۇلبۇلگويا‌غا ئايلىنىپ قالاتتى. ئۇ ئىمانى كامىل مۇسۇلمان بولۇپ، ئاللانى بىردەممۇ ئېسىدىن چىقارمىغان. لېكىن مۇتەئەسسىپ بولۇپ قېلىشتىن ساقلانغان. بابۇر سۆزگە باي ناتىق، ئىستېداتلىق سەركەردە، ئار - نومۇسى كۈچلۈك شەخس بولسىمۇ دۆلەت ئەربابى بولۇشتا تازا يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلمىگەن. ئۇ ئۆز غەلىبىلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قالالمىغان. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى ياخشى يولغا قويالمىغان. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان مەھكىمە بولمىغان ۋە مۇستەھكەم قانۇنلار يولغا قويۇلمىغان. بابۇرنىڭ كۆپلىگەن ئىشلىرىنىڭ ئاخىرى چىقماي قالغان. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئوغلى ۋە تەخت ۋارىسى ھۇمايۇن كېيىنچە بۇنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىغان.

بابۇرنىڭ خوتۇنلىرى ۋە پەرزەنتلىرى

بابۇر ئۆزىنىڭ بىرقانچە خوتۇنلىرىنىڭ ئىسمىنى ئەسلىتىپلا ئۆتكەن. بىراق ئۇنىڭ قىزى گۈلبەدەن بېگىم بابۇرنىڭ بارلىق خوتۇنلىرى ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ئىسمىنى ساناپ چىقىدۇ. بابۇر بەش ياشقا كىرگەن چاغدا ئايشە سۇلتان بېگىم بىلەن چېتىپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان پەخرۇننىسا ئىسىملىك قىزى بىر ئايلىق بولغاندا

مەجرۇھ بولۇپ قالىدۇ. 1504 ـ يىلى بابۇر زەينەپ بەگمگە ئۆيلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ پەرزەنتلىك بولغاندا زەينەپ بېگىم دۇنيادىن ئۆتىدۇ. بابۇر 1506 ـ يىلى ماھىم بېگمگە ئۆيلىنىدۇ. بۇ خوتۇنىدىن بەش پەرزەنت كۆرىدۇ. بۇلاردىن تۆتى كىچىك چېغىدىلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. بەشىنچىسى ھۇمايۇن بولۇپ، ئۇ دادىسىنىڭ ئورنىغا تەخت ۋارىسى بولىدۇ. بابۇر 1507 ـ يىلى مەسۇمە بېگمگە ئۆيلىنىدۇ. بىراق ئۇ بىر يىلدىن كېيىن تۇغۇتتا ئۆلۈپ كېتىدۇ. 1508 ـ يىلى بابۇر گۈلرۇخ بېگمگە ئۆيلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن بەش پەرزەنت كۆرىدۇ. بۇلاردىن ئۈچى كىچىك ۋاقتىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. كامران بىلەن ئەسقەرىي كېيىن ئۆگەي ئاكىلىرى ۋە ھۆكۈمدار ھۇمايۇن تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىدۇ. بابۇر دىلدار بېگىم ئىسىملىك خوتۇنىدىن ئىككى ئوغۇل، تۆت قىز كۆرىدۇ. ئوغۇللىرىدىن ھىندال ھۇمايۇن بىلەن ئىلىشىش جەريانىدا جەڭ مەيدانىدا ھالاك بولىدۇ. ئەلۋار بولسا، بالا چېغىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. قىزلىرىنىڭ ئىسمى تۆۋەندىكىچە: گۈلرۇخ، گۈلرەڭ، گۈلچېھرە ۋە گۈلبەدەن (بۇ قىزى «ھۇمايۇننامە»نىڭ ئاپتورى.)

بابۇرنىڭ ئۆلۈمى

«بابۇرنامە»دە، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 3 ـ كۈنى (1529 ـ يىل 7 ـ سېنتەبىر)دىن پېشۋاسى شەيخ مۇھەممەد غەۋسىنىڭ ئەگرەگە، بابۇرنىڭ ھۆزۈرىغا كەلگەنلىكى ئېيتىلغان. بۇ، ئەسەردە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ ئاخىرى

بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن تەپسىلاتلار بىراقلا توختايدۇ. ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ كېيىنكى 15 ئېيى توغرىسىدا «ھۇما-يۇنناما»دىن قىسمەن تەسەۋۋۇرلارغا ئىگە بولۇش مۇمكىن. 1530 - يىلىنىڭ مارت ئېيىدا بابۇر لاھۇردا بولىدۇ. قايتىشىدا دېھلىنىڭ ئەتراپىدا شىكار باھانىسى بىلەن ئىككى ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. ئاۋغۇست ئېيىدا ئەگرەگە قايتىپ كەلگەندە، تەخت ۋارىسى ھۇمايۇننىڭ سەمبىھەلىدە ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولغانلىقى ھەققىدە خەۋەر كېلىدۇ. ھۇمايۇننى دەريا بىلەن ئەگرەگە ئېلىپ كېلىدۇ. بابۇر تېۋىپلارنىڭ داۋالاشلىرى كار قىلمايۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ: «ھۇمايۇننىڭ ئورنىغا مېنىڭ جېنىمنى ئال» دەپ خۇداغا چىن قەلبىدىن مۇناجات قىلىدۇ. يېقىنلىرىنىڭ «كوھى نۇر» نامىلىق ئالماسنى خۇدا يولىدا سەدىقە قىلىش ھەققىدىكى مەسلىھەتلىرىنى رەت قىلىدۇ. ئۇ ھۇمايۇن يانغان تەختىراۋاننى ئۈچ قېتىم ئايلىنىپ: «مەنكى بابۇر جېسىمۇجانىمنى ھۇمايۇنغا بەخشىندە قىلدىم» دەپ ئۈچ قېتىم تەكرارلايدۇ. گۈلبەدەن بېگىمنىڭ يېزىشىچە، شۇ كۈندىن تارتىپ ھۇمايۇننىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا باشلاپ، بابۇرنىڭ مىجەزى بۇزۇلىدۇ. بابۇر شۇ يانغىنىچە ئىككى ئاي ئورنىدىن تۇرالمايدۇ ۋە 1530 - يىلى 26 - دېكابىردا 48 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. دەسلەپتە ئۇنىڭ جەسىتى ئەگرەگە دەپنە قىلىنىدۇ. كېيىن كابۇلغا كۆچۈرۈلۈپ، دەريا بويىدىكى ئانچە چوڭ بولمىغان بىر گۈزەل باغنىڭ ئىچىگە دەپنە قىلىنىدۇ.

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، بابۇر شۇنچە كۆپ جەڭلەر، يۈرۈشلەر، بەزمىلەر ۋە بابۇرسىلەر سەلتەنىتى

ھەققىدىكى بۇيۇك ئارزۇ ـ ئارمانلىرىدىن سىرت، يەنە ئۆز خاتىرىلىرىنى يېزىشقا ۋاقىت تاپالىغان. ھىندىستان تارىخىدا ئۇنىڭ قۇتلۇق خىزمەتلىرى ھەقىقەتەن بۇيۇك. تۇر. ئەمما سالنامىچىلىك ساھەسىدىكى خىزمىتى بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ بۇيۇك. «بابۇرنامە» ئاجايىپ ئەدەبىي تەسۋىرىي سەنئەت ئەسىرىدۇر. تارىخىي ھۆججەت سۈپىتىدىكى قىممىتى تەڭداشسىزدۇر. ئەمىر تېمۇرنىڭ تەرجىمھالى كەشپىيات بولسا، بابۇرنىڭ تەرجىمھالى بۇ كەشپىياتنىڭ يۇكسەك پەللىسىدۇر.

本书根据于1905年由英国学者别维力支影印刊布的《巴布尔传》抄本（海德拉巴德抄本）翻译出版。

بۇ كىتاب «بابۇرنامە»نىڭ 1905 - يىلى ئەنگلىيەلىك ئا. بېۋېرىج رەسىمگە ئېلىپ نەشر قىلدۇرغان ھەيدەرئاباد نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررلىر: مۇھەممەت ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتور: خەيرىنىسا روزى

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (ھىندىستان)

بابۇرنامە

تەرجىمە قىلغۇچى: خەمىت تۆمۈر

نەشر قىلغۇچى	:	مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى	:	بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 010—64290862
ساتقۇچى	:	جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى	:	بېيجىڭ جياشۇن باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى	:	2010- يىل 4- ئايدا 2- قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى	:	2010- يىل 4- ئايدا 1- قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى	:	1168×850 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى	:	24.125
سانى	:	10001-13000
باھاسى	:	45.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-10682-0/K·1912 (维 59)

图书在版编目(CIP)数据

巴布尔传：维吾尔文/（印）巴布尔著；哈米提·铁木尔译.
—北京：民族出版社，2010.3
ISBN 978-7-105-10682-0

Ⅰ.巴… Ⅱ.①巴…②哈… Ⅲ.巴布尔（1483~1530）—自传
—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.K833.517=33

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第 054438 号

责任编辑：穆罕穆德·依明
责任校对：海仁莎
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com
社　　址：北京市和平里北街 14 号　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京佳顺印务有限公司
版　　次：2010 年 4 月第 2 版　北京第 1 次印刷
开　　本：850×1168 毫米 1/32
印　　张：24.125
印　　数：10001-13000
定　　价：45.00

ISBN 978-7-105-10682-0/K·1912（维 59）